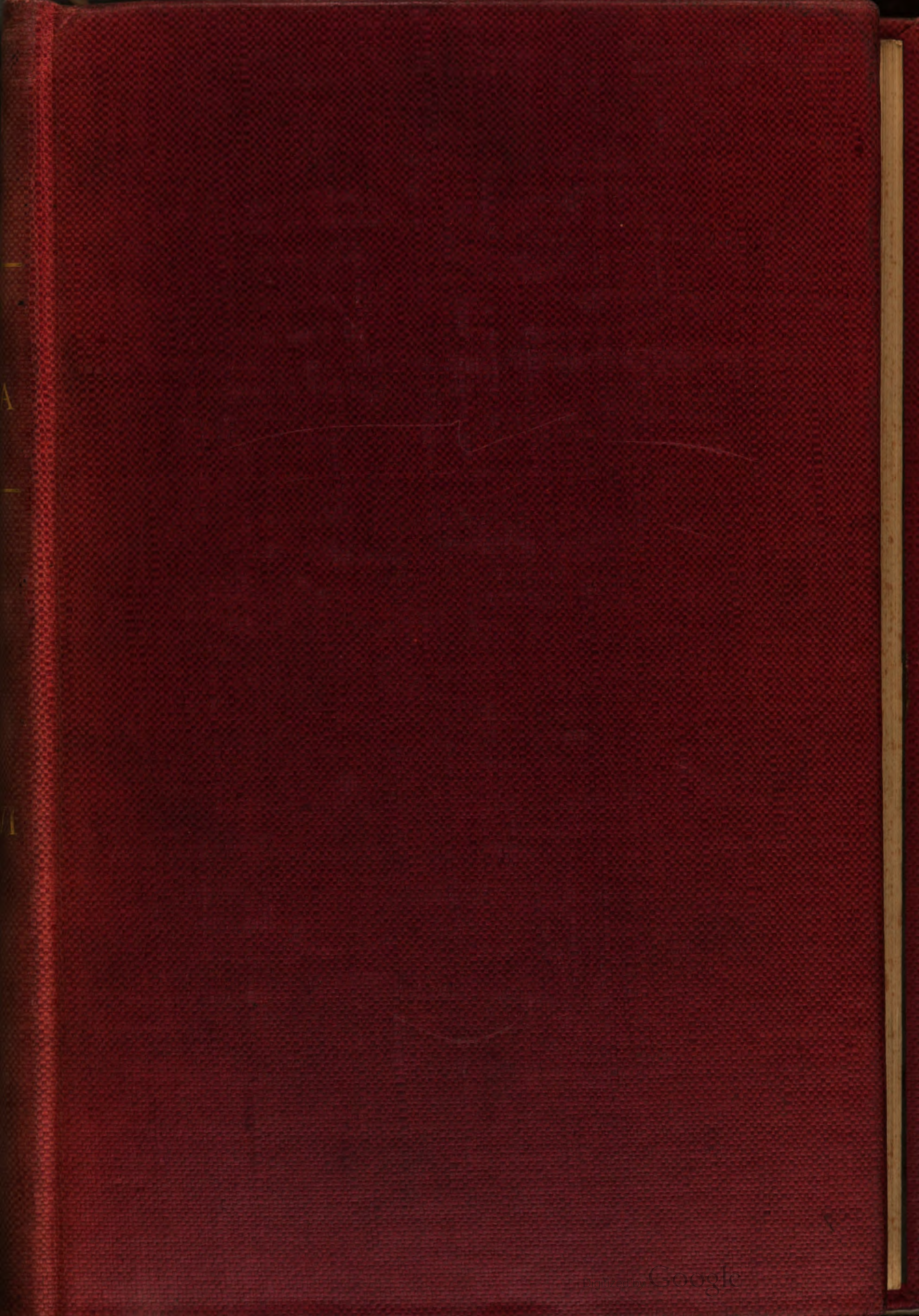

STATUTI

PRIMORSKIH GRADOVA I OPĆINA.

BIBLIOGRAFIČKI NACRT.

NAPISAO

Dr. IVAN STROHAL,
ČLAN DOPISNIK JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE.

IZDALA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
POTPOROM KR. HRV.-SLAV.-DALM. ZEMALJSKE VLADE.

U ZAGREBU 1911.
KNJIŽARNICA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE)
(ĐURO TRPINAC).
TISAK DIONIČKE TISKARE.

Sadržaj.

B. Statuti na otocima Jadranskoga mora.

VIII. Grad i otok Krk.

IX. Gradovi Cres i Osor.

X. Otok Rab.

XI. Otok Pag.

XII. Otok Brač.

XIII. Otok Hvar (i Vis).

XIV. Otok Korčula.

C. Zakoni grada Dubrovnika i podređenih mu mjesta:

XV. Grad Dubrovnik.

D. Statuti pisani hrvatskim jezikom:

E. Riječki, senjski i karlobaški statut:

F. Statuti istarskih gradova i gradova Trsta, Tržića, Gradiške i Gorice:

G. Manje statutarne ustanove:

Pristup.

Kako u Italiji, tako su se i u našim primorskim krajevima tijekom XII.—XVI. vijeka pojavili osobiti statuti za pojedine gradove i općine, napose u onim krajevima, koji su stajali pod većim ili manjim utjecajem romanske kulture i u budi kakovoj svezi s pojedinim talijanskim gradovima, osobito s Mlecima. To je bilo u gradovima i općinama, koje su bile više pod utjecajem romanske kulture, koje su primile ili imale više romanskih ili romanizovanih elemenata, u latinskom, a kasnije u talijanskom jeziku; u općinama pak, kod kojih je taj utjecaj bio slabiji, u jeziku hrvatskom.

Odatle ipak, što je većina tih statuta pisana latinskim ili talijanskim jezikom, ne valja još izvoditi, da se Hrvata i Slavena ništa ne tiču. Većina pučanstva bila je u vrijeme, kad su se ti statuti stvarali, gotovo u svim tim gradovima po svome podrijetlu hrvatska dotično slavenska. Ta pak većina, makar često i gotovo posve romanizovana, stvorila je tradiciju i zakone, iz kojih su nastali ti statuti. Zato, makar se i ne može osporiti romanski utjecaj na sastav tih statuta; makar je u njih mnogo toga slijepo recipirano iz talijanskih statuta i iz tradicije talijanskih slobodnih gradova: ipak imade u njima mnogo toga, što je niklo na hrvatskom, slavenskom tlu. Nadalje, ti statuti, makar i jesu pojedine ustanove u njima recipirane iz statuta talijanskih gradova, ipak su vrijedili za pučanstvo u svojoj jezgri hrvatsko (slavensko), i tako su postali hrvatski (slavenski) zakoni.

Poradi toga je ne samo dobro, nego za nas upravo nužno, da što bolje upoznamo te statute. Oni su zanimljivi ne samo za pravnoga historika, nego i za historika uopće. Oni najbolje pokazuju, kolik je bio utjecaj romanskoga svijeta i romanske kulture ne samo na pravni, nego i na čitavi kulturni život Hrvata i Slavena u primorskim gradovima i općinama uopće. Oni nam otkrivaju mnogu tajnu iz prošlosti; oni nam razjašnjuju mnoge pojave današnjega pravnoga i društvenoga života u tim gradovima i njihovoj okolici.

No želimo li se upoznati s tim statutima, u prvom je redu nužno, da se objelodane, ili da se ponovno objelodane, ako su jednom već otisnuti bili, ali se to otisnuto izdanje izgubilo. Uviđajući tu nuždu, Jugoslavenska je akademija već rano naumila publicirati te statute.

No prije nego li se pristupi samom izdanju, držalo se, da je nužno bibliografički opisati „spomenike i građu za historiju prava na slavenskom jugu"; pa je već god. 1872. izdala Jugoslavenska akademija bibliografički nacrt *„Pisani zakoni na slovenskom jugu, I.* Zakoni izdani najvišom zakonodavnom vlašću u samostalnim državam" od dr. *V. Bogišića.* Tu je Bogišić bibliografički opisao samo dubrovačke i poljičke zakone. Prema Bogišićevoj osnovi imao bi tek u drugoj svesci „Pisanih zakona" doći opis „radnje manjih zakonotvornih krugova, kao što su zakoni pojedinih predjela, municipija, otoka, općina, korporacija"; t. j. u drugoj svesci imao bi doći bibliografički opis statuta u pojedinim gradovima i općinama. Do te druge sveske, a tako ni do treće i četvrte nije ipak nikada došlo.

Kad je god. 1874. došao u Zagreb prof. dr. *J. Hanel,* povjerila mu je Jugoslavenska akademija u sjednici od 29. prosinca 1874., da sastav nacrt, po kom bi se moglo postupati pri izdavanju pravno-historičkih spomenika. Po njegovu prijedlogu, koji je Akademija usvojila u sjednici filologičko-historičkoga razreda od 19. svibnja 1875., imao se za te spomenike zasnovati osobiti zbornik pod natpisom *„Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium"*, u kojem bi prvu seriju imala zapremat *„Statuta et leges"*. Akademija je i počela po toj osnovi raditi, i izdala je nekoliko statuta dalmatinskih gradova i općina.

God. 1905. nabavila je međutim knjižnica kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu više starih statuta dalmatinskih gradova, pa se tim povodom profesorski zbor pravoslovnoga i državoslovnog fakulteta toga sveučilišta dopisom od 24. studenoga 1905. br. 465. obratio na Jugoslavensku akademiju s molbom, da pospješi izdavanje starih dalmatinskih statuta. Predstavkom od 15. prosinca 1905. br. 227. zamolila je Jugoslavenska akademija u kr. hrv.-slav.-dalm. zem. vlade novčanu potporu za to; predstavku tu preporučio je pomenuti profesorski zbor (podneskom od 19. prosinca 1905. br. 501.), pa je kr. zem. vlada, odio za bogoštovlje i nastavu, naredbom od 14. siječnja 1906. br. II. 188. doznačila Jugoslavenskoj akademiji potporu od 5000 kruna za izdavanje dalmatinskih statuta, a ta se potpora dosad svake godine i dalje nanovo doznačivala. Jugoslavenska akademija izabrala je nato odbor za izdavanje statuta, i to gg. Tadu Smičiklasa kao predsjednika, a Vjekoslava Klaića, dra. Danu Grubera i dra. Ferdu pl. Šišića kao članove; o tome je obavijestila profesorski zbor dopisom od 22. siječnja 1906. br. 33. i pozvala ga, da priopći, koji su njegovi članovi voljni stupiti u taj odbor. U sjednici profesorskoga

zbora od 22. siječnja 1906. izjavili su dr. Franjo Spevec, dr. Milivoj Maurović i dr. Ivan Strohal, da su voljni stupiti u taj odbor, o čemu je Jugoslavenska akademija obaviještena dopisom profesorskoga zbora od 13. veljače 1906. br. 24. Predsjednik T. Smičiklas sazvao je taj odbor na dan 21. svibnja 1906. u prvu sjednicu, da se prije svega odredi osnova, po kojoj bi se nastavio rad oko izdavanja starih dalmatinskih statuta.

Nakon oduže rasprave o tom predmetu prihvaćen je jednoglasno ovaj prijedlog predsjednika T. Smičiklasa:

„Treba nastojati, da se skupi još više materijala, koji valja tražiti poglavito u dalmatinskim arhivima. Jugoslavenska akademija obratit će se na predsjedništvo c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru s molbom, da zatraži od podređenih mu sudova, da iz svojih arhiva pošalju materijal, koji se tiče starih dalmatinskih statuta, u Zadar, kamo bi mogao poći jedan ili dva člana ovoga odbora, da taj materijal prouče. Ujedno će zamoliti zemaljski odbor za kraljevinu Dalmaciju, da političkim oblastima isto naloži. Zamolit će i to, da se dotični materijal redom po više komada šalje Akademiji na porabu.

Svakako se imade sav materijal najprije opisati tako, da bude taj opis od koristi onima, koji će se primiti posla, da se prirede izdanja pojedinih statuta."

U istoj sjednici izjavio je prof. dr. M. Maurović, da će se latiti posla, da opiše materijal za izdavanje dalmatinskih statuta, te je umah počeo s onim, što mu je pri ruci u Zagrebu u akademijskom arhivu i u sveučilišnoj biblioteci.

Prema odborskom zaključku obratila se Jugoslavenska akademija dopisom od 24. svibnja 1906. br. 119. na predsjedništvo c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru i na zemaljski odbor kraljevine Dalmacije, da idu na ruku osobama, koje bi Akademija izaslala, da sakupljaju i proučavaju materijal za izdavanje starih dalmatinskih statuta, i da pozovu podređene oblasti, da nastoji svaka u svom području pronaći rukopise ili štampane knjige ove vrste, pa da se to skupi u gubernijalnom arhivu i kod c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru. Ujedno je zamolila c. kr. prizivno sudište, da bi komad po komad slalo na porabu Jugoslavenskoj akademiji u Zagreb. Zemaljski odbor kraljevine Dalmacije doista je pozvao podređena općinska poglavarstva (okružnicom od 29. svibnja 1906 br. 4944.), da mu dostave sav materijal, što ga imadu u svojim arhivima, i da uzrade, da isto učine i privatnici, koji imadu takovih rukopisa i knjiga. Tako je isto i predsjedništvo c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru (okružnicom od 31. svibnja 1906. br. 4869.) pozvalo sve dalmatinske sudove, da izvijeste, imadu li budi štampanih budi pisanih gradskih i općinskih statuta, i da ono, što imadu, točno opišu, a opis pošalju c. kr. prizivnom sudištu u Zadru. Na

*

žalost, obje te okružnice ostale su gotovo bez svakoga uspjeha. Velika većina općinskih poglavarstava i sudova izvijestila je, da ne zna ni za kakove primjerke statuta; neka općinska poglavarstva izvijestila su, da ima takovih statuta u rukama privatnika, ili da naslućuju, da imadu takovih statuta pojedini privatnici, no ovi ne dadu tih statuta iz ruku.

Da prouči materijal sabran na pomenute dvije okružnice, bio je u travnju 1907. prof. dr. *M. Maurović* u Zadru, pa je o tome materijalu i o svome radu u Zadru izvijestio u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije" za god. 1906. (21. svesci), na str. 102.—113. U tome je izvješću potanko opisan i uspjeh pomenutih okružnica.

Materijal, koji bi se imao opisati, ostao je i dalje rastresen po različnim javnim i privatnim bibliotekama i arhivima u Dalmaciji, a i izvan nje. Da upoznam taj materijal, posjetio sam mjeseca studenoga i prosinca god. 1909. veći dio tih biblioteka i arhiva u Dalmaciji. Napose pregledao sam[1] arhiv i biblioteku u c. kr. namjesništvu za Dalmaciju u Zadru, biblioteku u c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru, biblioteku u c. kr. talijanske gimnazije u Zadru, javnu biblioteku „Paravia" u Zadru, biblioteku arheološkoga solinskog muzeja u Spljetu, biblioteku talijanske čitaonice u Spljetu, biblioteku prof. V. Miagostovicha u Šibeniku, dubrovački arhiv, arhiv u c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku, biblioteku samostana Male Braće u Dubrovniku, biblioteku dra. V. Bogišića u Cavtatu i druge neke bibliteke i arhive, u kojima na žalost nijesam ništa našao. — Biblioteku u c. kr. najvišega sudišta u Beču, a i druge biblioteke u Beču, pregledao je dr. *Jos. Drag. Nagy*[2], minist. koncipist u Beču; od njega i potječu opisi pojedinih primjeraka iz bečkih biblioteka, sadržani u ovoj knjizi.

Pojedine primjerke tih statuta po bibliotekama i arhivima u Italiji opisali su: *Fr. Berlan* u „Statuti italiani, sagio bibliografico, 1858.", *A. Valsecchi* u „Bibliografia analitica di statuti italiani, 1862." i *L. Manzoni*

---

[1] Pri tome pripomogli su mi napose gg.: *M. Obuljen*, c. kr. savjetnik prizivnoga sudišta u Zadru; *B. Kukolić; E. Böttner*, bibliotekar kod c. kr. namjesništva u Zadru; gimn. ravnatelj *J. Lušić*, prof. *P. Domiacusic* i prof. dr. *P. Karlić* u Zadru; prof. *Vit. Brunelli*, bibliotekar u biblioteci „Paravia" u Zadru; mons. *Fr. Bulić* u Spljetu; c. kr. sudski savjetnik *E. Tore* u Spljetu; prof. *V. Miagostovich* u Šibeniku; prof. *G. Gelcich*, arhivar u Dubrovniku; *M. Bojanić*, predsjednik c. kr. sudišta u Dubrovniku; prof. dr. *M. Medini* i prof. dr. *Aranza* u Dubrovniku; o. *Urban Talia* u Dubrovniku; *Đ. Bijelić* u Cavtatu, ovaj posljednji priposlao je i opis jednoga primjerka dubrovačkoga „liber croceus"-a, koji dolazi u ovoj knjizi pod „Dubrovnik", E. 7. — Svoj toj gospodi izrazujem ovim najusrdniju hvalu.

[2] G. Nagyu pripomogao je pri tome g. *Fr. Zachar*, predsjednik senata kod c. kr. vrh. sudišta u Beču, kome također kao i g. Nagyu izričem ovime najusrdniju hvalu.

u „Bibliografia degli statuti, ordini e leggi dei municipi italiani, I. vol: 1876., II. vol. 1879." Rukopise pak tih statuta, koji se nalaze u biblioteci sv. Marka u Mlecima, napose je opisao *Valentinelli* u „Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum", I.—VI., 1868.—1873. i u „Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana di Venezia"; 1845. — Pojedine primjerke istarskih statuta opisao je *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana, 1864." Osim toga opisivanjem istarskih i tršćanskih statuta mnogo su se bavili: *P. Kandler*, *D. Rossetti*, *C. Buttazzoni*, *G. Vesnaver*, *C. de Franzeschi*, *G. Vassilich*, *L. Morteani*, *B. Benussi* i drugi u različnim svojim radnjama, a može se reći, da su oni potpuno proučili sve istarske i tršćanske biblioteke.

Koliko sam mogao utvrditi, imali su posebne statute gradovi: *Zadar* (Jadera), *Spljet* (Spalatum), *Šibenik* (Sibenicum), *Trogir* (Tragurium), *Skradin* (Scardona), *Omiš* (Almissa), *Kotor* (Catharum), *Budva*, — *Dubrovnik* (Ragusium), *Ston*, *Rijeka* (Flumen), *Senj* (Segnia), *Karlobag*, — zatim otoci: *Cres*, *Krk* (Curictae), *Pag* (Pagum), *Rab* (Arbe), *Brač* (Brachia), *Hvar* (Lesina), *Korčula* (Curzola), — *Lastovo* (Lagosta), *Mljet* (Meleda); dalje imale su statute: *poljička* općina u srednjoj Dalmaciji, *grbaljska* općina u Boci Kotorskoj, *vinodolska* općina u hrvatskom primorju, *vrbnička* općina na otoku Krku, *veprinačka* i *kastavska* općina u Istri, *trsatska* općina u hrvatskom primorju, *seljačko pučanstvo između Zadra i Nina;* od istarskih gradova i općina imali su svoje statute osim *Kastva* i *Veprinca: Kopar* (Justinopolis, Capo d'Istria), *Pulj* (Pola), *Piran*, *Rovinj* (Rovigno), *Poreč* (Parenzo), *Buzet* (Pinguente), *Vodnjan* (Dignano), *Milje* (Muggia), *Buje*, *Motovun* (Montona), *Novigrad* (Podgrad, Cittanova), *Ižula* (Isola), *Umak* (Umago), *Sv. Lovreč* (S. Lorenzo del Pasenatico), *Oprtalj* (Portole), *Grižnjan* (Grisignana), *Dva Kaštela* (Due Castelli), *Bal* (Valle), *Vrsar* (Orsera), *Barban na Raši* (Barbana sull' Arsa), *Labin* (Albona); od mjesta nastanjenih više manje slavenskim pučanstvom na granicama slavenskoga svijeta imadu još osobite statute: *Trst* (Tergeste), *Tržić* (Monfalcone), *Gradiška* i *Gorica*, a na talijanskome već tlu *Cividale* i *Vidam* (Udine). — Osim toga bilo je mnogo mjesta i gradova, koji ako i nijesu imali osobite statute, imali su ipak čitave zbirke privilegija, koje su im dali budi ugarsko-hrvatski, budi srpski, budi bosanski kraljevi, a kasnije opet duždevi mletački i njihovi providituri za Dalmaciju i Albaniju. Takove zbirke imali su napose: *Nin*, *Makarska*, *Rogoznica*.

Pod mletačkom vladom dali su mnogi od pomenutih gradova svoje statute tiskati. Tako: *Zadar* u Mlecima god. 1564., *Šibenik* u Mlecima god. 1608., *Kotor* u Mlecima god. 1616., *Pag* u Mlecima god. 1637., *Cres* u Mlecima god. 1640., *Korčula* u Mlecima god. 1643., *Hvar* u

Mlecima također god. 1643., *Brač* u Vidamu god. 1656., *Trogir* u Mlecima god. 1708., *Kopar* u Mlecima god. 1668. Dalje bio je otisnut 3. senjski statut od 5. prosinca 1757. odmah, čim je izdan. Otisnut bio je i statut grada *Trsta* u Trstu god. 1625. i ponovno u Vidamu god. 1727.; otisnute bile su „constitutiones comitatus *Goritiae*" u Vidamu god. 1605., 1651., 1670., 1688. (u Mlecima) i 1697. God. 1776. otisnut je u Mlecima *Buzetski* statut, a već god. 1606. *Piranski*. Od *dubrovačkih* statuta bili su otisnuti samo „regolamenti della repubblica di Ragusa per la navigazione nazionale" i to dvaput: god. 1794. i 1805. — No bilo da su ti statuti otisnuti samo u malo primjeraka, bilo s kojega drugoga razloga, danas ima vrlo malo primjeraka od tih tiskanih statuta. Tako sam vidio samo dva primjerka tiskanoga paškog statuta, a i od drugih vidio sam samo jedno 5 do 6 primjeraka. Danas su i ovi tiskani primjerci osobita rijetkost, do koje se ne može lako doći.

Mnogi od tih statuta otisnuti su opet u novije doba. Tako je statut otoka Lastova otisnuo prof. *G. Wenzel* u „Archiv-u für Kunde österreichischer Geschichtsquellen", II. Bd., 1. Hft., 1849., str. 43. i d. Isti *Wenzel* otisnuo je i statut otoka Mljeta (u talijanskom jeziku) u istom časopisu II. Bd., 1. Hft., 1849., str. 9. i d. Statut otoka Mljeta (u hrvatskom jeziku) otisnut je u *Banovu* časopisu „Dubrovnik, cvět narodnoga knjižtva", III. sv. za god. 1851. (u Zagrebu 1852.), str. 193. i d. Dubrovački „liber statutorum doanae" otisnuo je *R. Eitelberger von Edelberg* u „Jahrbuch-u der k. k. Central-Commission zur Erforschung der Baudenkmäler", V. Bd. (g. 1861.), str. 290. i d. i ponovno u „Gesammelte kunsthistorische Schriften, IV. Bd., Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens" (god. 1884.), str. 355. i d. Stari korčulanski statut „Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insulae Curzulae" otisnuo je *Hormayer* u „Geschichte Tirols", I., 2. Urk., n. 307.; nekoliko ulomaka iz korčulanskoga statuta otisnuto je u *Pardessus*-ovim „Lois maritimes", V. sv., str. 96. i d. Statut grada Senja od god. 1388. otisnuo je *A. Mažuranić* u Kukuljevićevu „Arkivu za povèstnicu jugoslavensku", knj. III. (g. 1854.), str. 155. i d.; senjski statut od god. 1640. otisnuo je *M. Magdić* u „Vjestniku hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva", II. (god. 1900.), str. 81. i d. Talijanski prijevod riječkoga statuta donosi uz osobiti tumač *Kobler* u svojima „Memorie per la storia della liburnica città di Fiume" II. (god. 1896.), str. 124. i d. „Ustanova grbaljska u Boci Kotorskoj" otisnuta je u zadarskom „*Pravdonoši*", I. god. (1851.), br. 25. i d.

Najstariji tršćanski statut od god. 1150., pravije od god. 1318., izdao je *P. Kandler* god. 1849. u Trstu. Ulomke iz tršćanskih statuta, koliko se tiču šuma, donosi *D. Rossetti* u „Storia e statuti delle antiche selve Triestine" u starom „L'archeografo Triestino", III. (g. 1831.), str. 81.

i d. — Uprava pak muzeja tršćanskih starina publicirala je u I. svesci svojih „Atti istriani“, god. 1843., statut grada Pulja („Statuti di Pola“), a u II. svesci, god. 1846., statut grada Poreča („Statuti di Parenzo“). *Kandler* opet publicirao je kao prilog svomu časopisu „Istria“ god. 1851. statut grada Rovinja („Statuti municipali di Rovigno“) i grada Novoga grada („Statuti municipali di Cittanova“), a u samom časopisu „Istria“, V. sv. (god. 1850.), str. 265. i d. statut grada Buje, pa u III. sv. (god. 1848.), str. 58. i d. ulomak iz labinskoga statuta; nadalje publicirao je Kandler navodni ulomak iz piranskoga statuta od god. 1274. („Fragmentum statutorum terrae Phyrrani, currente anno Dom. 1274.“). — „Società istriana di archeologia e storia patria“ otisnula je u svojima „Atti e memorie“ i nekoliko statuta; tako je ovdje otisnuo *G. Vassilich* statut grada Krka (I. sv. god. 1885., str. 51. i d., str. 205. i d., II. sv., god. 1886., str. 1. i d.); *L. Morteani* statut općine Ižule (Insula) (IV. sv., god. 1888., str. 349. i d., V. sv., god. 1889., str. 155. i d.); *B. Benussi* statut općine Umaka (terrae Humagi) (VIII. sv., god. 1892., str. 242. i d.). — U drugoj seriji časopisa „L'archeografo Triestino“, i to odmah u 1. svesci (god. 1870.) str. 1. i d. otisnuo je *C. Buttazzoni* talijanski tekst statuta općine labinske; u 11. svesci (god. 1884.) str. 133. i d. otisnuo je *G. Vesnaver* talijanski tekst (prijevod) statuta općine Oprtalja (Portole); u 23. svesci (god. 1900.) str. 59. i d. i 355. i d. otisnuli su *U. Inchiostri* i *A. G. Galzigna* statut otoka Raba. U trećoj konačno seriji istoga časopisa, u 4. svesci (god. 1908.) str. 131. i d. otisnuo je *C. de Franzeschi* latinski tekst statuta općine labinske.

Kao prilog časopisu „Bullettino di archeologia e storia Dalmata“, god. 1878., otisnuo je *G. Alačević* talijanski tekst spljetskoga statuta; kao prilog tome časopisu otisnuo je *U. Inchiostri* prve tri knjige šibenskoga statuta (i to god. 1893., str. 1.—28.; god. 1894, str. 29.—36.; god. 1895., str. 37.—72.; god. 1896., str. 73.—108.).

Sama Jugoslavenska akademija izdala je dosada u zbirci „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“ korčulanski statut god. 1877. kao 1. svesku (priredio *J. J. Hanel*); spljetski statut god. 1878. kao 2. svesku (priredio *J. J. Hanel*); budvanski, skradinski i hvarski statut god. 1882.—3. kao 3. svesku (priredio *S. Ljubić*); vinodolski, poljički, vrbnički, kastavski, veprinački i trsatski god. 1890. kao 4. svesku (priredili *Fr. Rački*, *V. Jagić* i *Iv. Crnčić*); lastovski god. 1901. kao 8. svesku (priredio *Fr. Radić*) i god. 1903. dubrovački od god. 1272. kao 9. svesku (priredili *V. Bogišić* i *C. Jireček*).

A. Statuti dalmatinskih kopnenih gradova.

I. Grad Zadar (Jadera).

A. Statut od god. 1305.[1] i reformacije u latinskom jezikom.

1. Rukopis zadarskoga statuta u *biblioteci talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 3209. G. 8.

Rukopis taj pisan je na pergameni, pojedini listovi visoki su 34 cm. a široki 26 cm, svega imade 176 listova; no prva su dva i posljednji jedan prazni. Na svakoj strani ima po 37 redova. Pismo je polugotsko, ali vrlo čisto, te se dosta lako čita; smetaju samo mnoge kratice. Početna slova svake glave pisana su naizmjence crvenom ili modrom tintom; neka su slova (n. pr. prvo slovo teksta u 2. knjizi) pozlaćena; pojedina slova još su i napose urešena; inače pisano je crnom tintom, koja se dobro sačuvala. — Rukopis taj opisao je prof. *Vit. Brunelli* u članku „Gli ‚Statuta Jadertina'“ u programu c. kr. talijanske gimnazije u Zadru za školsku god. 1905./6.

Rukopis svakako je vrlo star; Brunelli drži, da potječe iz prve polovice 14. vijeka. U njemu nema još nijedne reformacije. Posljednji datum u njemu onaj je datum, koji je naznačen u ugovorima sadržanima u posljednjoj glavi (V. 37.) statuta, i to od god. 1305.

U rukopisu stoji na prvome mjestu sam statut zadarski; statut ima pet knjiga: 1. knjiga (liber) ima 6 titula, a 28 glava (rubrica), i seže do 6. (ispisane) strane; 2. knjiga ima 22 titula, a 137 glava, i seže do 35. strane; 3. knjiga ima 32 titula, a 145 glava, i seže do 76. strane; 4. knjiga ima 83 glave i seže do 96. strane; 5. knjiga ima 11 titula, a 37 glava, a seže do 106. strane. Pred tekstom svake knjige dolazi najprije „tabula rubricarum“, gdje su naznačeni redom svi natpisi pojedinih titula i

---

[1] *Jaromir Hanel* (u „Radu“ Jugoslavenske akademije, sv. 32., str. 218.) pogrješno navodi, da je taj statut iz 16. vijeka; u 16. vijeku bio je on samo tiskan. Statut taj spominje se već god. 1313. te opet 1341., 1342. itd. (Monumenta spect. historiam Slavorum meridionalium I., str. 267., II., str. 122., 127., 139., 147. itd.).

glava u dotičnoj knjizi. Svršava se pak svaka knjiga riječima „Explicit liber (n. pr. secundus)“, a odmah 2—3 reda poslije toga na istoj strani nastavlja se: „Incipit liber (n. pr. tercius)“. U samome statutu ne veli se, kada je koja ustanova stvorena; izuzetak čini posljednja glava (V. 37.) toga statuta „De quarta parti decimae in fabricam ecclesiae sanctae Anastasiae“; tu se potanko razlaže, kako je ta ustanova god. 1302.—5. nastala, i donose se tri ugovora sklopljena o tom između zadarske općine i crkvene vlasti. Gradska općina bila je zastupana pri tome po komesu Ioanu Superanciju „et dominos Stanum de Varicassis, Vulcina de Matafaro, Jacobum Zadolin, Lumpre de Civalellis, Bogde de Lovretena, Jacobum de Petrez, Simeonem de Slorato, Micham de Martinusso, Fredericum Grisogoni et Dobrem de Begna nobiles viros et cives Jadren. electos ad infrascripta de voluntate unanimi, et consensu maioris consilii eiusdem civitatis“.

Poslije tih ugovora stoji u tome rukopisu testamenat cara Friderika, a zatim neka pravila („regulae“) o porabi torture i o kaznenom postupniku uopće. Regula tih imade 25, a za njima slijedi dosta opsežna, ali prilično naivna poduka o indicijama, po kojima se može utvrditi, da li je netko počinio neki zločin. Regule i naputak taj ne imadu ništa zajedničko sa statutom, pa i nijesu zakon, koji bi bio stvoren u Zadru ili za Zadar, nego su tu sadržana glavna načela ondašnje nauke (iz 14. vijeka) o kaznenom postupniku; to se najbolje vidi odatle, što se u njima citira Justinijanov kodeks, Gratijanov dekret i Dekretali Grgura IX. Pisane su ipak te regule istom rukom, kojom i sam statut. Na žalost upravo list, na kojem se nalazi početak tih regula, tako je oštećen, da se ne zna ni to, kako glasi natpis tih regula; tek jedan dio treće regule može se čitati. Regule i naputak taj obuhvataju svega 9 strana, a otisnuo ih je prof. *Vit. Brunelli* u pomenutoj raspravi u programu talijanske zadarske gimnazije za školsku god. 1905./6. na str. 26.—34., ispustio je samo navođenje indicija kod preljuba i sodomije.

Na posljednjem listu toga rukopisa popisano je još nekoliko recepata za neke bolesti. I te recepte otisnuo je *Brunelli* u pomenutoj raspravi na str. 35.

Rukopis dospio je u biblioteku zadarske talijanske gimnazije školske godine 1859./60. — *Brunelli* je pronašao, da je taj rukopis pred nešto 50 godina bio u posjedu obitelji Pasini, pa je od jednoga potomka te obitelji doznao, da je njegov djed Jerolim Pasini čuvao taj rukopis kao osobitu relikviju, i da je taj rukopis bio ukoričen i veći negoli danas, napos· da mu je na čelu bio početak evanđelja Ivanova. Obitelj Pasini eu .om je taj rukopis posudila i tako ga izgubila. — Taj se Pasiniev opis ne slaže baš posve s rukopisom u biblioteci zadarske talijanske gimnazije,

jer ako se i može dopustiti, da su se korice izgubile, ipak se pita, gdje li je taj početak Ivanova evanđelja; rukopis u zadarskoj gimnaziji imade naprijed dva prazna lista, a ipak nigdje nema toga početka Ivanova evanđelja. Po svoj se prilici tu radi o nekom drugom rukopisu. — Na drugom praznom listu rukopisa u biblioteci talijanske gimnazije u Zadru izrezan je doduše iz sredine jedan komad u obliku pačetvorine: Brunelli drži, da se tu nalazio potpis posjednika toga rukopisa (Pasinijev?); ali se ni to danas ne može utvrditi.

2. Rukopis zadarskoga statuta u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 322.

Rukopis taj pisan je na pergameni visokoj 27 cm, širokoj 18·5 cm. Ispisanih listova ima svega 62, zatim ima još dva prazna lista. Sve je pisano istom rukom, i to crnom tintom, samo su natpisi pojedinim glavama pisani crvenom; inače nema nikakvih osobitih uresa; pismo je polugotsko, napose dolazi dugačko „ſ". Slova su vrlo sitna tako, da ima po 60 redova na jednoj strani; zato se taj rukopis i teže čita negoli onaj pod 1., premda je od njega mlađi.

I u tom rukopisu stoji na prvome mjestu sam statut. Statut je u glavnome posve jednak statutu u rukopisu pod 1. I ovdje stoji pred svakom knjigom „tabula rubricarum"; zajedničke tabule za svih 5 knjiga statuta nema ni u ovome kao ni u 1. rukopisu. — Statut se svršava na 48. listu, i to ugovorima, kojima i u 1. rukopisu.

Na 49. se listu počinju reformacije, i to najprije tabula rubricarum, a zatim odmah 1. reformacija „De processione fienda singulo anno quolibet ultimo die mensis Julij". Ovih reformacija ima u svemu 131; no natpise imadu samo 130; 131. o poklonima i zapisima nekretnina crkvama i crkvenim licima nema osobitoga natpisa; ta posljednja reformacija modificirana je donekle otpisom mletačke vlade od 5. travnja 1437. Na istom (59.) listu odmah pod ovim otpisom o poklonima u korist crkava stoji otpis dužda Tome Moceniga od 24. kolovoza 1422., kojim se izdaje propis o taksama za različne poslove; na istom se (60.) listu počinju još i propisi „de arboraticijs" od god. 1424. i 1448. Na listu 61. stoje još neke odredbe o svetkovanju nekoga praznika i zatim takse o težini i cijeni kruha (ovo je jedina ustanova u tom rukopisu pisana talijanskim jezikom). Konačno na listu 61. i 62. dolazi „Forma privilegiorum ligarum civitatis Jadre" od zadarskoga komesa Petra Baxadone od 25. studenoga 1455.

Prema tome rukopis taj potječe iz doba poslije god. 1455. Odatle pak, što u tome rukopisu ne dolaze kasniji nadopunjci, pače ni uvod u reformacije od 14. svibnja 1458., može se izvoditi, da je taj rukopis napisan prije god. 1458. Izvana je napisano i to, da taj rukopis potječe iz XV. vijeka.

Regulama i naputku o postupniku u kaznenim stvarima nema u njemu ni traga. Čini se prema tome, da pod 1. pomenute regule i naputak nijesu u Zadru imale (bar ne trajno) potpune zakonske snage. —

Osim ovih ovdje opisanih dviju rukopisa zadarskoga statuta čini se da je bilo i drugih rukopisa.

U „Osservatore dalmato“ god. 1850. br. 165. javlja *Ferrari-Cupilli* uredniku Chiudini, da je on vidio u Zadru rukopis[1] stariji od tiskanoga statuta. Taj rukopis da se počinje: „Incipit proemium voluminis statutorum civitatis Jaderae, compilati temporibus nobilis et potentis viri Joannis Superantii egregii comitis civitatis ejusdem, et sub anno incarnationis Domini millesimo trecentesimo quinto die prima decembris[2] judices inceperunt ista statuta observare.“ Dalje se u tome uvodu veli: „perfecerunt injuncta concorditer, et optata ordinaverunt communiter et prudenter“. Rukopis taj da se malo razlikuje od tiskanoga statuta. Osim onoga, što je sadržano u tiskanom statutu, stoji ovdje: pomenuti već uvod, neka posveta Velikoga Vijeća od god. 1319. i bula pape Bonifacija IX. od 28. svibnja 1396.[3] Posljednja pak ustanova u tome rukopisu jedna je iz god. 1490. o vratima grada Zadra. — Prema tome čini se, da je taj rukopis potjecao negdje iz svršetka 15. vijeka. Čini se uopće, da je prije bilo više rukopisa zadarskoga statuta, koji se nijesu slagali. Vidi se to iz dukala od 12. rujna 1409., koji stoji u tiskanom izdanju toga statuta. God. 1458. podnesen je konačno jedan od tih rukopisa mletačkoj vladi na potvrdu kao autentični rukopis statuta.

Ovog rukopisa, koji spominje tu *Ferrari-Cupilli*, nijesam mogao naći, a nije poznat ni prof. *Brunelliu*, koji veli (str. 5.), da osim onoga u biblioteci zadarske talijanske gimnazije nema u Zadru nijednoga drugog. Naprotiv veli Brunelli, da se jedan rukopis zadarskoga statuta nalazi u biblioteci sv. Marka u Mlecima. No *Valentinelli* („Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum“ i „Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana di Venezia“), komu bi to moralo biti najbolje poznato, ne zna o tome ništa. U toj biblioteci nalazi se doduše jedan primjerak zadarskoga statuta, no to nije rukopis, nego je tiskan primjerak, komu je dodano rukom pisano alfabetičko kazalo.

---

[1] Isti taj rukopis spominje *Ferrari-Cupilli* u svome članku „Statuto di Zara“ u „Scritti storici e letterari“, I. (1889.), str. 13.—15.

[2] Čudnovato je, da se tu tako točno navodi vrijeme, kada je taj statut stupio na snagu, dok *G. Lucio* („Memorie istoriche di Tragurio“, str. 196.) već god. 1674. nije znao, kada je zadarski statut konačno redigiran. — No u drugu ruku značajno je, da se taj navod u uvodu ovoga Ferrari-Cupillieva rukopisa slaže s datumima posljednje ustanove u statutu.

[3] Bulu tu otisnuo je *Farlati* u „Illyricum sacrum“, sv. V., str. 107.

3. *Tiskan* je taj statut, kako je već spomenuto, u *Mlecima* 1564., i to pod natpisom „Statuta Jadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque diem factis, additoque indice locupletissimo, nunc primum typis excussa, Venetiis; apud Dominicum de Farris; MDLXIIII.“ Na listu za tim natpisom slijedi pismo, što ga upravlja „Franciscus Fumatus, iure consultus, Ioanni Francisco Salomono Iadrae praetori“ „Jadrae Kal. Martii MDLXIIII.“, i u njem se taj Fumatus zahvaljuje tomu Salomonu za trud, što ga je imao pri izdavanju toga statuta. — Odmah za tim pismom stoji alfabetsko kazalo, ali dosta slabo uređeno, i to najprije za sam statut kroz 35 nepaginirane strane; pri tome su alfabetskim redom poređane samo najznatnije riječi, n. pr. „de forensibus“ ili opet „de iuramento“, a pod ovakovom jednom riječju navode se svi natpisi pojedinih glava, u kojima ima ta riječ, i to najprije sam natpis glave, zatim naznaka broja knjige i glave, kojoj natpis tako glasi, i konačno naznaka broja listu, gdje se ta glava nalazi u toj knjizi. Za tim alfabetskim kazalom za sam statut stoji na 5 nepaginiranih strana kazalo za reformacije, ali to kazalo nije alfabetski poređano, nego su natpisi pojedinim glavama poređani kao i u samome tekstu, t. j. kazalo, koje se u 2. rukopisu nalazi pred samim reformacijama, preneseno je ovdje pred statut.

Tek za ovim kazalom počinje se sam statut; pa je i list, na kojem se počinje statut, paginiran brojem 1. — Sam statut u glavnom je ovdje jednak kao i u rukopisima: i ovdje stoji pred svakom knjigom „tabula rubricarum“; broj knjiga, titula i glava posve se slaže u tiskanom izdanju s brojem u oba pomenuta rukopisa. Statut seže do 97. lista, a svršava se ugovorima iz god. 1302.—1305. kao i rukopisi pod 1. i 2.; za tim ugovorima stoji na listu 97. i ovjerovljenje toga statuta po mletačkom kancelaru Francisku Celestinu, zadarskom komesu Andr. Bondimeriusu i notaru zadarskom Ivanu Antoniju Cernoti od 18. ožujka 1564. — Na 98. se listu počinju reformacije. Kazala dakako one ne imadu, jer je kazalo naprijed preneseno; ali mjesto toga uvrštene su pred reformacije, koje stoje u 2. rukopisu, dvije kasnije reformacije i uvod u reformacije, i to: na prvome mjestu reformacija „Quod contractus confici possint tempore pestis sine examinatoribus“ od 25. listopada 1469.; zatim „Provisio contra bannitos à Jadra, Territorio et Insulis“ od 23. ožujka 1470.; a na trećem mjestu uvod, kako su te reformacije nastale, što kao otpisi mletačke vlade, što kao odredbe zadarskoga komesa; taj uvod datiran je 14. svibnja 1458. Dalje se te reformacije potpuno slažu s rukopisom pod 2., samo što su ovdje za pomenutom „Forma priuilegiorum . . . “ nadovezane još i neke kasnije ustanove iz god. 1468., 1469., 1490., 1497., 1507., 1529., 1532. i 1537., a svršavaju se sve te ustanove na 128. listu ovjerovljenjem kao i statut na listu 97. Na pet nepaginiranih strana slijedi još jedan otpis

mletačkoga dužda od god. 1564,, kojim se potvrđuju neke odluke zadarskoga vijeća iz god. 1536.—1563.

Od toga tiskanog izdanja sačuvali su se, koliko je poznato, *ovi primjerci:*

a) i b) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 5.; te primjerke, a i ostale primjerke dalmatinskih (tiskanih) statuta kupila je sveučilišna biblioteka od stare zadarske porodice Fanfogna, a ova ih je naslijedila preko biskupa Garagnina od Kotoranina Valerija.

c) U biblioteci c. kr. namjesništva u Zadru pod signaturom I. B. 7.; na koricama ovoga primjerka rukom je dopisan još jedan zakon od 1. kolovoza 1609.

d) U biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru pod signaturom 771. M. 273. Ovaj primjerak imade u rukopisu dodan kratak rječnik pod natpisom „Vocaboli antichi dello statuto Zaratino"; zanimljivo je, da se tu jedan put veli, da „tribuno significa giudice della corte maggior", a drugi put „tribuni sono esecutori delle sentenze"[1]: čitav rječnik dosta je nerazumljiv i neuredan, ako i jest lijepo pisan; dalje dodat je tome primjerku u rukopisu i neki „Summario dello statuto Zaratino", zatim neki tumač statutu i sumarij za reformacije; svega skupa obuhvataju ti sumariji i tumač 65 listova; ti rukopisni dodaci, sudeći po pismu, bez sumnje potječu negdje iz početka 19. vijeka. Ovaj primjerak zadarskoga statuta opisao je već *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 109. i d.

e) U biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru pod signaturom 3208. I. 6.

f) i g) Dva primjerka u biblioteci javnoga bilježnika u Zadru R. Pappafave pod signaturom 232/a. i b.

h) U biblioteci D. Filippia u Zadru pod signaturom III. 6.

i) U biblioteci sv. Marka u Mlecima; tome primjerku dodano je, kako *Valentinelli* („Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro", str. 101.) veli, na 32 lista rukom pisano alfabetsko kazalo, koje je god. 1729. sastavio P. Baptista Lisca.

k) U biblioteci Josipa Machieda na Hvaru, ali oštećen.

l) U biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.

---

[1] Slično tumačenje riječi „tribunus" u zadarskom statutu nalazimo i u *Inchiostria* u bilješkama nadodanima *C. de Franzeschieva* prijevoda Mayerove rasprave „La costituzione municipale dalmato-istriana e le sue basi romane" (u „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria", sv. XXII., str. 453. i d.).

B. Druge zbirke, u kojima imade zakona i pravnih ustanova, koje su vrijedile za Zadar.

4. U *biblioteci sv. Marka u Mlecima* postoje „Acta quaedam veneta numero quadraginta septem, ex parte autographa, ab anno 1123. ad annum 1439., quibus insunt quoque vetustate exesa, a tabulario procuratorum ecclesiae s. Marci in Mariam translata anno 1786.“ pod signaturom L. XIV., L. XXI. Ova „acta“ opisao je *Valentinelli* u „Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum“, sv. III., str. 67. Tu se među ostalima nalazi „Capitulare comitum Jaderae“ od 6. travnja 1278. i „Capitulare comitum Arbe“ od god. 1313., „pacta deditionis Jaderae“ od god. 1247. i 1313. — „Capitulare comitum Jaderae“ i „pacta deditionis Jaderae“ od god. 1313. prepisao je sam Valentinelli, pa su njegovi prijepisi pohranjeni u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod signaturom II. b. 63.

5. U *biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru* postoji pod signaturom 7605. I. 7. *rukopis* „Capitolare del conte veneto di Zara del 18. novem. 1461. con aggionte sino all'ann. 1524.“; pisan je na pergameni visokoj 23 cm, a širokoj 17 cm, pa obuhvata svega 42 lista, no prvi je list izderan.

6. U *zadarskom općinskom arhivu* pohranjeno je 8 knjiga *odluka zadarskih vijeća* („libri consiliorum communitatis Jaderae“), i to iz doba od god. 1409. do god. 1806. Iz tih knjiga preuzete su i neke reformacije dodane statutu. Te knjige spominju napose: *Sabalich* u „Civiltà latina in Dalmazia“ i *Benevenia* u „Il commune di Zara nel secolo XIII.“ (u „Rivista dalmatica“, I., 2., str. 136.).

7. i 8. *Dva rukopisa* alfabetskih kazala za pojedine glave u zadarskom statutu u *biblioteci javnaga bilježnika u Zadru dra. R. Pappafave* pod signaturom 3. I. i 3. II.

II. Grad Šibenik.

A. Statut[1] i reformacije u latinskom jeziku.

1. Rukopis šibenskoga statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima* pod signaturom Z. L. CCVIII.

Rukopis taj pisan je na papiru visoku 29·3 cm, široku 21 cm, a obuhvata 70 listova. Natpisi pojedinim glavama pisani su crvenom tintom, a početna slova glava naizmjence crvenom i modrom tintom. Inače je rukopis pisan crnom tintom.

---

[1] *Jaromir Hanel* (u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 32., str. 218.) pogrješno navodi, da je taj statut od god. 1379.; od te godine samo je najstarija reformacija.

Sadržano je u njemu najprije na 8 listova kazalo natpisâ pojedinim glavama statuta, i to redom, kojim stoje u statutu. Zatim slijedi sam statut, koji se u glavnome slaže s kasnijim tiskanim izdanjem; samo je list, na kojem je bio ispisan svršetak 1. knjige (i to svršetak 51. glave te 52. i 53. glave cijele) istrgnut; drukčije je ovaj rukopis potpuno sačuvan.

Rukopis potječe još iz doba prije mletačke vlade, t. j. prije god. 1412. Vidi se to napose iz 47. glave I. knjige, gdjeno čitamo „domino regi“ i „domini regis“, dok su u kasnijim rukopisima i u tiskanom izdanju te riječi nadomještene sa „domino duci et communi Venetiarum“ i „ducis et communis Venetiarum“. — U rukopisu imade i mnogo bilježaka pobočke pripisanih.

Rukopis taj ostavio je biblioteci sv. Marka kardinal Jak. Contarini, a spominje se u katalogu *Zanettievu* „Lat. et Ital. S. Marci Biblioth.“, str. 108.; opisao ga je *Valentinelli* u „Bibliografia dalmata“, str. 33. i u „Bibliotheca manuscripta ad S. Marci“, sv. III., str. 147.

2. Rukopis šibenskog statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima* pod signaturom L. XIV, CCXC.

Rukopis taj ima samo 11 papirnatih listova visokih 32 cm, širokih 22 cm, a sadržaje samo kazalo za natpise pojedinih glava u svih 6 knjiga statuta, pa ima prvih 16 glava prve knjige, a od 17. glave početak. Rukopis vrlo je istrošen i teško se čita, a potječe valjada negdje iz 15. vijeka.

Rukopis je opisao *Valentinelli* u „Bibliotheca manuscripta ad S. Marci“, sv. III., str. 66.

3. Rukopis starijih šibenskih reformacija u *biblioteci prof. Vin. Miagostovicha u Šibeniku.*

Rukopis je pisan na pergameni velike četvrtine. Obuhvata 19 listova, no pred ovih 19 listova bila su još dva lista, kojih danas više nema, a i druga dva (3. i 4.) znatno su oštećena; tako isto oštećen je i posljednji (21.) list.

U rukopisu su pisane reformacije šibenskome statutu do 145. glave (od god. 1402.), a potječu, sudeći po pismu, negdje iz prve polovice 15. vijeka. Možda je to kompilacija reformacija od god. 1438., koja se spominje u onom rukopisu, što ga navodimo pod 4., a koja se svršava 240. reformacijom.

4. Rukopis šibenskoga statuta i većega dijela reformacija u *biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 4725. G. 7.

Rukopis je pisan na tvrdom papiru obične osmine. Natpisa nema nikakoga, nego se počinje naprosto „In Christi nomine, amen"[1], a u redu za tim stoji odmah natpis prve glave prvoj knjizi, a za tim već u 4. redu sam tekst te prve glave. Natpisi pojedinim glavama pisani su s početka crvenom tintom, a ostalo crnom; poslije su i natpisi pojedinih glava pisani crnom tintom. Prva se knjiga svršava na str. 34. glavom 53., za kojom slijede riječi „finis primi libri", a odmah zatim „Incipit liber secundus", koji se svršava na str. 82. glavom 82.; treća se knjiga svršava na str. 117. glavom 72., četvrta na str. 167., peta na str. 202. glavom 54., pa šesta na str. 251. glavom 133. Četvrta, peta i šesta knjiga imadu osobite natpise, i to: četvrta „de rebus mobilibus et immobilibus continens per ordinem sanctiones", peta „de testamentis et ultimis voluntatibus, de nuptiis et de iure dotium consequenter capitula continens seriatim", a šesta „accusationum criminalium et poenarum canones continens per distincta capitula". Osim toga imadu u tome rukopisu 3., 4. i 5. knjiga neke uvode o sadržaju knjige; no ti uvodi označeni su u ovome rukopisu kao 1. glava, dok se u tiskanom izdanju ne ukazuju kao posebne glave; zato imade ovaj rukopis u pomenutim knjigama po jednu glavu više od tiskanoga izdanja.

Na vrhu strane 252. piše „R." zatim „In Christi nomine, amen. Anno nativitatis ejus MCCCCXXXVIII. indictione V. die XXIII. martij capta fuit pars . . . ", da se reformacije, kojima se statut nadopunjuje, imadu sakupiti, pa se taj posao povjerava Ioanu Tobolovichu, Luc. Butersichu i Hel. Signicichu; odluka se ta svršava na strani 255., a odmah zatim nastavlja se „Quod contractus usuratici non valeant — 1." od 15. kolovoza 1379. Te reformacije sežu do strane 461., posljednja je 291. od 26. srpnja 1535. Strane 462.—483. prazne su. Na str. 484. počinje se neko alfabetsko kazalo, koje seže do str. 550.; počinje se to kazalo za invokacijom Isukrstovom sa „Absens quomodo citetur — 1° 2. cap. 19." a svršava se sa „uxori non nocet . . . " Za tim slijedi još nekih 300 praznih strana.

Kazala za natpise pojedinim glavama nema u tome rukopisu, i to ni općena za sve knjige statuta i reformacije, ni osobitoga za pojedine knjige statuta i za reformacije. Ipak ima svaka glava svoj natpis.

Budući da u tome rukopisu nema posljednjih pet reformacija iz god. 1561.—1562., koje stoje u tiskanom izdanju, može se izvoditi, da je taj rukopis sačinjen negdje poslije god. 1535., a prije god. 1561.

---

[1] *Inchiostri* u „Gli statuti e le riformazioni di Sebenico" na str. 1. u bilješci 1. veli, da ovaj rukopis nema toga „In Christi nomine amen", dok prikazuje, kao da taj rukopis ima natpis „Statutorum civitatis Sibenici liber primus".

Rukopis je opisao i *Inchiostri* u „Gli statuti e le riformazioni di Sebenico", str. V.

5. Rukopis šibenskoga statuta i reformacijâ nazvan „Crvena knjiga". Taj rukopis bio je priručna knjiga šibenske općine, a sada ga posjeduje *porodica pok. dra. F. A. Galvania* napose, kako čujemo, taj je rukopis u njegova zeta c. i kr. časnika *Gogole* u Budimpešti.

Rukopis je ukoričen u drvene korice omotane u crvenu kožu; odatle mu i ime „Crvena knjiga — Libro rosso"; na koricama su kovne kopče. Ima svega 447 popisanih strana i 21 praznu. Najprije stoji statut, koji se svršava na 153. listu; na svršetku statuta zabilježeno je, da je statut dotle prepisan 2. lipnja 1552. Na listu 154. počinju se reformacije; na svršetku reformacija potvrđuje god. 1563. notar Filip Angelini, da se taj prijepis posve slaže s originalima, koji da su pohranjeni u općinskoj kancelariji.

Rukopis je opisao *Inchiostri* u „Gli statuti e le riformazioni di Sebenico", str. IV. i d., pa nam je i poznat samo iz njegova opisa.

6. *Tiskano izdanje* šibenskoga statuta i reformacija pod natpisom „Volumen statutorum legum et reformationum civitatis Sibenici cum tabula rubricarum; Venetiis, apud Nicolaum Morettum, 1608." Na drugom listu posvećuju „iudices maioris curiae Sicensis addictissimi S. P. F." ovaj statut „illustrissimo atque excelentissimo viro Nicolao Donato Venetae reipublicae senatori amplissimo patronoque singularissimo ..." Na 3. listu stoji odluka šibenskoga vijeća („spettabil consiglio de Nobili di Sebenico") od 29. rujna 1607., da se taj statut ima tiskati. Na 4. listu ima dukal Mihajla Stena od 30. listopada 1412., u kojem se prima predaja Šibenika pod mletačku vlast. Za tim stoji dozvola trojice iz mletačkoga Vijeća Desetorice (i to P. Morosinia, N. Contarinia i P. Barbariga) od 18. travnja 1608. za tiskanje ovoga statuta: „hauuta fede dalli Signori Reformatori del Studio di Padoua per relatione del Circ. Secretario del Senato Gio. Maraueglia con giuramento che nelli Statuti della fedelissima Communità di Sebenico anticamente scritti a pena, e autenticati dal fedel Iseppo Matthiazzo Cancellier di quella Communità, et sigillati ... del Conte et Capetanio di quella Città, non si trova cosa alcuna contraria alle leggi et sono degni di stampa ..." Zatim slijedi „epigramma Ioan. Baptistae Diphnici archidiaconi et nobilis sibenicensis sacrę theologię doctoris in librum statutorum Sibenicensium"; u tom se epigramu slave „Nicolaus Tranquillus nobilis Sicensis" i pomenuti već Donatus. Na 6. se listu počinje kazalo za natpise pojedinih glava u statutu, i to redom, kojim stoje u statutu. To kazalo obuhvata 11 listova, a zatim ima još jedan list s ispravcima tiskanih pogrješaka.

Sada se tek počinje sâm tekst statuta, i tu tek se počinje paginacija. Statut ima 6 knjiga; 1. knjiga ima 53 glave, 2. ih ima 82, 3. ima 71, 4. ima 90, 5. ima 53, a 6. ima 133 glave; sam statut obuhvata 95 listova. Za statutom stoje na 79 listova reformacije, i to uz uvod 295 glava; najstarija od tih reformacija od 15. je kolovoza 1379., a posljednja od 21. lipnja 1562.

Na posljednjem listu pomenuti već Jos. Mattheacius potvrđuje 10. listopada 1607, da se primjerak određen za tisak slaže sa statutima, reformacijama, zakonima i odlukama, koje se nalaze „in suis authenticis in Officio Cancellariae"; a „Comes et Capitaneus Sibenici Franciscus Cornelio" 10. listopada 1607. potvrđuje, da je Jos. Mattheacius kancelar „huius magnificae communitatis".

Od toga tiskanog izdanja sačuvani su ovi primjerci:

a) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 8.;

b) u biblioteci c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru pod signaturom I. B. 7. a.;

c) u biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru pod signaturom 773. M. 275.;

d) u biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru pod signaturom 2767. L. 6.;

e) i f) dva primjerka u Filippievoj biblioteci u Zadru pod signaturom III. 5. i III. 6.;

g) u biblioteci prof. Vincenca Miagostovicha u Šibeniku;

h) u Josipa Machieda, općinskoga tajnika na Hvaru;

i) u biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču; sa strane ima taj primjerak rukom pisanih bilježaka, u kojima se pojedine ustanove među sobom isporeduju.

7. Rukopis šibenskoga statuta i reformacija u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu.* To je noviji prijepis tiskanoga izdanja pod 6., koji je dao prirediti valjada sam Bogišić.

8. *Tiskano izdanje* prvih triju knjiga šibenskoga statuta pod natpisom „Gli statuti e le riformazioni di Sebenico con prefazione ed appendice di documenti inediti o dispersi", u Spljetu, god. 1893.—1896. Za tisak priredio je te tri knjige *Ugo Inchiostri*, a otisnute su kao prilog *Bulićeva* „Bullettino di archeologia e storia patria" i to: god. 1893. — str. 1.—VIII. i 1.—28., god. 1894. — str. 29.—36., god. 1895. — str. 37.—72., god. 1896. — str. 73.—108. Podlogom je tomu izdanju služilo tiskano izdanje od god. 1608. i rukopisi pomenuti pod 4. i 5.

B. Statut i reformacije talijanskim jezikom.

9. Rukopis šibenskoga statuta i reformacija talijanskim jezikom u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. A. 6.

Natpis tome talijanskom prijevodu glasi: „Libro dei statuti, delle leggi e riformazioni della città di Sebenico traslato in lingua volgare da Giovanni Marcati quondam Domenico, l'anno 1740".

Rukopis je taj pisan na papiru u običnoj osmini. Tekst statuta počinje se odmah na prvom listu; sam statut obuhvata 131 list, za statutom stoje reformacije do 293. lista, a zatim alfabetsko kazalo kroz jedno 50 listova. — Prijevod se posve slaže s tiskanim originalom pod 6. u latinskom jeziku.

Po pismu sudeći potječe taj rukopis iz 18. vijeka; možda je to vlastoručni rukopis G. Marcatia.

10. Rukopis šibenskoga statuta i reformacija talijanskim jezikom u *biblioteci prof. V. Miagostovicha u Šibeniku;* taj prijevod potječe iz god. 1772., a slaže se s tiskanim originalom pod 6. u latinskom jeziku.

C. Druge zbirke, u kojima ima zakona i pravnih ustanova, koje su vrijedile za grad Šibenik.

11. Rukopis instrukcije mletačke vlade za šibenskoga komesa u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. a. 75.

Natpis toj instrukciji glasi „Instructio regiminis Venetici pro comite Sibenicensi"; datirana je ta instrukcija „in nostro ducali palatio XIIII. Aprilis indictione VIII. MCCCCLXXXX."

Rukopis je pisan na pergameni male osmine, crnom tintom, koja je već požutjela. Prvi je list oštećen, no vidi se još i sada, da je bio vrlo lijepo urešen: okolo bojama vinjete od cvijeća, a prvo slovo „N" pozlaćeno. Cijela instrukcija obuhvata 20 listova, a sastoji se od 79 članaka.

12. Rukopis druge instrukcije mletačke vlade za šibenskoga komesa u *biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 7603. I. 7.

Natpis toj instrukciji glasi: „Ludovicus Manin Dei gratia dux Venetiarum etc. commettemo a nobil homo E. Zan Francesco Corner fu d' sr. Anzolo diletto cittadin e fedel nostro, che in nome del Signor nostro Gesu Christo vadi e sij de nostro mandato conte e capitaneo a Sebenico per mesi 24 . . . " Rukopis te instrukcije pisan je na pergameni visokoj 21 cm, a širokoj 15 cm; svega ima 146 strana vezanih u lijepe korice; na svakoj stranici napisano je po 6—10 redova; početak ispisan je crvenom tintom, a ostalo crnom. Po pismu sudeći potječe taj rukopis iz 18. vijeka. — Sastoji se ta instrukcija od više članaka, no bez svake numeracije; veći dio tih članaka izvađen je iz pojedinih dukala, pa se i označuje, iz kojega je dukala koji od tih članaka izvađen.

*

13. Nekoliko ulomaka iz šibenskih „libri consiliorum“ iz svršetka 15. i početka 16. vijeka našao je *U. Inchiostri* u *obitelji Franc. de Difnico*, kako to navodi u „Alcune parti prese nel consiglio di Sebenico“ u Miagostovichevu kalendaru „Il nuovo Cronista di Sebenico per l'anno 1895.“, str. 119. Napose našao je među tim ulomcima odluke šibenskoga vijeća, koje čine 288. i 289. glavu reformacija u tiskanom izdanju od god. 1608.

III. Grad Skradin.

Statut[1] latinskim jezikom.

1. Rukopis skradinskoga statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima* sa signaturom L. V. 80. iz XIV. vijeka.

Rukopis taj napisan je na 33 pergamenska lista; nema natpisa a ni početka samoga statuta; na prvom listu stoji tek svršetak 2. glave, a na posljednjim listovima stoje počeci četiriju evanđelja; posljednja glava statuta 149. je, ali čini se, da je bilo više glava. Rukopis je vrlo oštećen, a na mnogim mjestima opažaju se očite pisarske pogrješke; potječe negdje iz XIV. vijeka.

Rukopis opisao je *Ljubić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. III., str. VIII., a *Valentinelli* u „Bibliotheca manuscripta ad P. Marci Venetiarum“, III., str. 146. i d., i u „Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana di Venezia“, str. 31. i d.

2. Rukopis skradinskoga statuta u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu;* no to je samo prijepis onoga pod 1., koji je dao sačiniti sam *V. Bogišić.*

3. Tiskano izdanje skradinskoga statuta u *III. svesci „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“*, str. 121.—148. Statutu nadovezani su ovdje dokumenti, koji se tiču Skradina, na str. 149.—163. Za tisak priredio je taj statut *Š. Ljubić.*

IV. Grad Trogir.

Statut od god. 1322. i reformacije latinskim jezikom.

1. Rukopis trogirskoga statuta i reformacija u *arhivu Jugoslavenske akademije* pod signaturom II. b. 182.

Pisan je taj rukopis na papiru visokom 27·8 cm, a širokom 21·1 cm; imade svega jedno 200 strana. Po pismu sudeći potječe taj rukopis negdje iz 16. vijeka. Pisan je sav istom (crnom) tintom, a nema nikakvih osobitih uresa. Rukopis je dosta sačuvan, no potkraj dosta je ružno pisan, pa se teško čita.

---

[1] Obično se ovaj statut drži za jedan od najstarijih dalmatinskih statuta. (Vidi *Mažuranića*, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 46.). No to ne će biti tako: svakako je mlađi od spljetskoga, iz koga su u nj pojedine ustanove upravo do riječi prenesene.

Mjesto uvoda uvršteni su u taj rukopis pregovori o podvrgnuću grada Trogira mletačkoj vlasti. Počinju se ti pregovori natpisom „Hoc est exemplum pactorum, que sunt inter I. U. D. Ducem et Commune Venetiae ex una parte et Commune et homines Tragurii ex altera“. Ova „pacta“ potvrđena su, kako se dalje navodi, „in ducali palatio Venetiarum“ 5. travnja 1322. „Pacta“ obuhvataju ukupno prvih 13 strana.

Na 14. se strani počinje sam statut, i to riječima: „In nomine sanctae et individuae Trinitatis ad honorem beatae Mariae semper virginis et beatorum corporum sanctorum Laurentii martiris et Joannis episcopi et confessoris, protectorum et defensorum civitatis et communis Tragurii, ac omnium sanctorum curiae celestis. Hec sunt statuta, et capitula statutorum Tragur. Ciuitatis Trag. examinata, correcta, emendata, et approbata per nobiles et sapientes viros Matheum Sori, Gregorium Salinguerre, Zouem Zicichi, et Josephum Stephani judices, ac Dessam Palmote, Marcum Georgii, Dessam Zoui de Lucio, et Bitcoi Martini consiliarios civit. et cois. Trag. ex auctoritate eis à gnli consilio dicte civit. tradita, et concessa currentibus annis Dni 1322. Ind. 5. regnante D. Karulo Sermo Rege Vng. temporibus quidem Ven. patris D. Lampredij. Epi ac Egregij, et potentis Viri D. Marci Mauroceni Comitis Ciuitatis pred. pro Ill°. duce Venetiarum.“

Zatim se počinje I. knjiga; I. knjiga sa 90 glava seže do str. 68.; II. knjiga sa 114 glava seže do str. 120.; III. knjiga sa 67 glava seže do str. 153.

Na str. 154. saziva se opet Sveto Trojstvo, Majka Božja, sv. Marko, sv. Lovrijenac i sv. Ivan Trogirski, pa se nastavlja „Haec sunt statuta publice sanctionata, concessiones, additiones, et diminutiones edita et firmata denovo in publica contione regnante D. Ludovico serenissimo rege et excelso et magnifico ddno. Andrea Dandulo Dei gratia Venetiarum, Dalmatiae et Croatiae duce inclito et Domino quartae partis et dimidiae totius imperii Romani... anno MCCCXXXXVII.“ Te se reformacije počinju sa „Prohemium“ na tri strane. Zatim s oji „Correctio statuti positi lib. primo cap. XXIII.“ na str. 155. i 156.; na str. 157. ima još „correctio statuti positi in libro primo cap. XXVI.“, na kraju te korekcije piše „finis uoluminis statutorum“.

Zatim stoje drugim pismom i drugom tintom dalji dodaci k samomu statutu, ali uz novu paginaciju. Tih daljih dodataka imade svega 26, a obuhvataju 21 stranu. Mnogi od njih istovetni su sa reformacijama, koje stoje u kasnijem tiskanom izdanju ovog statuta. Tako dodatak 1. = u tiskanim reformacijama 19. glavi I. knjige; 2. = I. 65.; 4. = I. 88.; 5. = II. 7.; 6. = II. 6.; 7. = II. 9.; 9. = II. 15.; 10. = II. 25.; 11. = II. 29.; 12. = II. 31.; 16. = II. 56.; 17. = II. 69.; 20. =

II. 78. ; 21. = II. 79.; 22. = II. 83. — Poslije tih dodataka ima jedan prazan list, pa dvije povelje kralja Bele: zatim kazalo za natpise pojedinih glava u samome statutu, onda neko kazalo za reformacije, konačno još neke kasnije ustanove na 8 strana, i to iz god. 1658. i 1702.

2. Rukopis reformacija trogirskomu statutu u *biblioteci Paravia u Zadru* pod natpisom „statuta vetera communitatis Tragurii".

Rukopis je pisan na papiru u formatu osmine. Osim natpisa ima 76 stranica. Potječe iz 17. vijeka. Pisano je vrlo ružno i bez svakoga uresa, sve istom (crnom) tintom.

Sadržane su u tome rukopisu reformacije trogirskome statutu. Počinju se na str. 1. onako isto kao i reformacije u rukopisu pod 1. na str. 154. Zatim slijede: „aditiones" k I. (knjizi) 23. (glavi), I. 26., I. 30., I. 31., I. 43., I. 44., I. 49., I. 57., I. 58., I. 59., I. 68., I. 69., I. 78., I. 34., I. 65. i 66., III. 4., III. 7., III. 24., III. 25., III. 40. statuta; onda imade još do 70 reformacija bez naznake knjige i glave statuta, na koju bi se odnosile. Tu je sadržan veći dio reformacija, koje stoje u kasnijem tiskanom izdanju; napose su tu od onih u tiskanom izdanju: I. 18., I. 19., I. 20., I. 21., I. 22., I. 23., I. 24., I. 25., I. 26., I. 27., I 28., I. 29. i 30., I. 31. i 32., I. 33., I. 34., I. 35., I. 36., I. 37., I. 39., I. 40., I. 41., I. 42., I. 43., I. 44., I. 46., I. 47.—49., I. 45., I. 77., I. 78., I. 79., — I. 67., I. 68., I 69., I. 51., I. 52, I. 53., I. 54., I. 55., I. 56., I. 57., I. 58., I. 59., I. 60., I. 61., I, 62., I. 63., I. 64., I. 2., I. 3., I. 4, — I. 8., I. 9., I. 10., I. 11., I. 12., I. 13., I. 14., — I, 16., — I. 71, I. 74., I. 72., I. 73., I. 76., II. 22., II. 23., II. 24., II. 25,, II. 35.

Na str. 72. potvrđuje se, da se prijepis sadržan na tih 36 listova potpuno slaže s drugim starim rukopisom, koji je bio dva puta podnesen duždevoj kancelariji u Mletke, i koji da se nalazi u rukama sudaca trogirske općine.

Reformacije sabrane u tom rukopisu nijesu poređane hronologičkim redom; posljednja čini se da je od 22. studenoga 1431.

Na str. 73.—76. ima još neko kazalo, u kojem su naznačeni pojedini natpisi reformacija, sadržanih u tome rukopisu.

Ovo je jedan od onih rukopisa, koje spominje *Lucio* na str. 499. svojih „Memorie istoriche di Tragurio". Budući da se ti rukopisi nijesu među sobom slagali, a i drukčije nije bilo u njima nikakova reda, to se *Lucio*, kako sam pripovijeda, dao na proučavanje starih spisa općinske kancelarije i tih rukopisa, i tako je sastavio novu redakciju tih reformacija. U toj je novoj redakciji u prvome redu poređao sve te reformacije hronologičkim redom: dalje je ono, što je sadržano u starijim rukopisima, nadopunio zakonima, koji su doista bili stvoreni, a nije ih bilo u tim

rukopisima; konačno ispustio je sve, što se pokazivalo suvišnim i nije imalo vrijednosti. Pobliže opisao je svoje priuređivanje tih reformacija na str. 498.—512. svojih „Memorie istoriche di Tragurio".

Iz listova I. Lucija Valeriju da Ponte od 1. kolovoza 1674. i 28. rujna 1675. (otisnutima u „Starinama", knj. XXXII., str. 73. i 81. i d.) razbira se, da je trogirski statut odaslao na tiskanje sam Lucio, ali do tiskanja nije došlo; tiskan je taj statut i reformacije tek poslije Lucijeve smrti onako, kako ih je on priredio.

3. Rukopis, koji je *bio pohranjen u biblioteci sv. Ivana i Pavla u Mlecima* pod br. 86. Naslov tome rukopisu glasi „Decreta Communitatis Tragurii collecta ex libris consiliorum a Joane Lucio I. U. D." Pisan je u 17. vijeku na papiru, a ima 72 lista.

4. *Tiskano izdanje* trogirskoga statuta i reformacija s natpisom „Statvta et reformationes civ. Tragvrii, dicata illvstrissimo et excellentissimo d. d. Aloysio Pisani, equiti, ac senatori praestantissimo, olim apud christianissimum Galliarum regem Ludovicum XIV. ordinario, nuper ad magnae Britaniae reginam, serenissimae reipublicae Venetae extra ordinem legato; Venetiis, MDCCVIII.; apud Hieronymum Albriccium; superiorum permissv, ac privilegio".

Na listu za tim natpisom slijedi posveta i uvod Jerolima Cipika. U tom uvodu veli Cipiko, da je zakone sadržane u toj knjizi uredio „Ioannes Lucius, vir celebris et eruditus concivis meus".

Na str. 6. slijedi kazalo natpisa pojedinim glavama sadržanima u statutima i reformacijama. Na str. 16. stoji dopuštenje za tiskanje toga statuta, a daju ga „Noi reformatori dello studio di Padoa", pa ona glasi: „Havendo veduto per la fede di revisione, e approbatione del. P. F. Fr. Vincenzo Maria Mazoleni inquisitore, nel libro intitolato Statuta, et reformationes civitatis Tragurij, non v' esser cos' alcuna contro la santa fede cattolica, e parimente per attestato del segretario nostro; niente contro prencipi, e buoni costumi, concedemo licenza à Girolamo Albrizzi stampatore, che possi esser stampato, osservando gl' ordini in materia di stampe, e presentando le solite copie alle publiche librarie di Venezia, e di Padoa. Dat. 2. Giuguo 1706." Potpisani su „Gio. Lando K. Proc. Reffor." i „Agostin Gadaldin Segr."

Na str. se 17. (označenoj kao 1.) počinje „Statutorum liber primus", a zatim tek onaj uvod „In nomine sanctae...", koji je naveden kod rukopisa pod 1.

I. knjiga sa 90 glava seže do 26. (42.) strane, II. knjiga sa 114 glava do 52. strane, III. knjiga sa 67 glava do 66. strane. — Na strani 67. počinje se I. knjiga reformacija, i to najprije onima, koje su bile god. 1332. razvrstane u 16 glava, a koje su u rukopisu pod 2.

bile otraga svrstane; uz njih stoji kao 17. jedna reformacija iz god. 1346. Za ovih 17 reformacija slijedi zbirka reformacija od god. 1347., kojom se rukopis pod 2. počinje. Ta se kompilacija svršava 46. reformacijom ovoga izdanja; zatim su 47.—49. reformacija od 9. kolovoza 1353.; 50.—53. od 20. svibnja 1365.; 54. od 1. srpnja 1368.; 55. od 14. srpnja 1371.; 56. od 20. prosinca 1372.; 57. od 22. svibnja 1375.; 58. od 22. svibnja 1382.; 59. od 8. kolovoza 1383.; 60. od 22. studenoga 1383.; 61. od 31. prosinca 1386.; 62. od 11. siječnja 1390.; 63.—64. od 7. travnja 1396.; 65.—66. od 7. listopada 1396.; 67. od 17. srpnja 1397.; 68. od 10. srpnja 1397.; 69. od 11. rujna 1397.; 70.—71. od 26. veljače 1400.; 72.—73. od 9. ožujka 1402.; 74. od 5. srpnja 1402.; 75.—76. od 22. veljače 1406 ; 77.—80. od 27. kolovoza 1406.; 81. od 12. listopada 1411.; 82. od 3. siječnja 1415.; 83. od 19. ožujka 1417.; 84. od 31. ožujka 1417.; 85. od 11. svibnja 1418.; 86. od 10. siječnja 1419.; 87. od 30. travnja 1419.; 88. od 1. ožujka 1420. Reformacije, koje su izašle poslije, svrstala je Lucijeva redakcija u II. knjigu, koja seže od str. 104.—143. Od tih stoje u rukopisu 2. samo one pod br. 22.—25. i 35.

II. knjiga reformacija ima svega 86 glava; posljednja (86.) je izdana 28. veljače 1573. Posljednje tri (84.—86.) pisane su talijanskim jezikom, dok su drukčije cijeli statut i reformacije pisane latinskim; posljednja latinska reformacija (II. 83.) izdana je 25. studenoga 1546. U daljoj talijanskim jezikom sastavljenoj (84.) određuje se, da nobili, koji hoće u vijeće, moraju znati čitati i pisati. Svršava se ova knjiga ispravama str. 144.—148. Na koncu (str. 149.—164.) ima alfabetsko kazalo natpisâ pojedinim glavama u statutima i reformacijama.

Od ovoga tiskanog izdanja imade više primjeraka.

a) i b) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu dva primjerka sa signaturom SM. 27. B. 1.; oba ta primjerka kupljena su iz biblioteke obitelji Fanfogne u Trogiru;

c) u biblioteci c. kr. namjesništva u Zadru sa signaturom I. B. 7.;

d) u biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku; na tome primjerku piše na natpisnom listu: „Dalli spli ss^{ri} giudici della magn^{a} com^{tà} di Traù uien trasmesso il pntè libro al s^{r} dottor Girolamo Cauagnini parim^{te} nobile di Traù";

e) u biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru sa signaturom 2549. I. b.;

f) i g) dva primjerka u biblioteci javnoga bilježnika u Zadru dra. R. Pappafave pod signaturom 3. i 284 ;

h) u Filippievoj biblioteci u Zadru pod signaturom III. 5.;

i) u biblioteci općinskoga tajnika na Hvaru Jos. Machieda;

k) u biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;
l) u općinskoj biblioteci u Bologni.

5. Rukopis ulomaka iz trogirskoga statuta i reformacija u *biblioteci c. kr. namjesništva u Zadru* pod natpisom „Estratto dello statuto e riformazioni della città di Traù, inquanto riguarda li lavoratori delle terre ed i patroni delle terre medesime". Ispisane su iz statuta glave I. 29., II. 66., 69., 71., 72., 75., 76., III. 34., 35., 36., 48., 50., 60.; iz reformacija: I. 16., 57., 66., 69., II. 29., 40. i 41. Na svršetku toga prijepisa potvrđuje 17. svibnja 1837. trogirski notar, da je taj prijepis valjano ispisan iz tiskanoga izdanja.

6. Rukopis trogirskoga statuta i reformacija u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu*. To je točan prijepis tiskanoga izdanja iz novijega doba, a dao ga je sačiniti valjada sam V. Bogišić.

7. Vrlo mnogo ulomaka iz statuta i drugih pravnih spomenika trogirskih otisnuo je *G. Lucio* u *„Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù"* (god. 1674.).

V. Grad Spljet.

Stari spljetski statut, sastavljen god. 1240. za podestata *Gargana*, koji spominje Toma Arciđakon (u „Historia Salonitana", 34. c.), na žalost se nije sačuvao.

Nije se sačuvao ni original statuta sastavljena god. 1312. za podestata *Percevalla*. Od toga Percevallova statuta sačuvali su se samo kasniji prijepisi, i to uz kasnije statute i reformacije. Za razliku od kasnijih statuta naziva se Percevallov statut „starim" („statutum vetus"), a na nj se nadovezuju „novi statuti" („statuta nova") i reformacije.

Ovakih kasnijih rukopisa, u kojima je sadržan i Percevallov („stari") statut i novi statut i reformacije, imade više:

A. Stariji rukopisi statuta i reformacija pisani latinskim jezikom.

1. Rukopis spljetskih statuta i reformacija pohranjen u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom I. c. 11. Rukopis taj poklonio je Fr. Kukuljeviću fra Grizogon Karavanić iz Paga, redovnik sv. Frane Male Braće u Poljudima kod Spljeta, a on ga je kupio za 12 fiorina. Pisan je rukopis na pergameni visokoj 24·3 cm, širokoj 17·7 cm, i to u dva stupca (na svakoj strani) i 20 redova (u svakom stupcu); pisan je velikim polugotskim slovima, crnom tintom, a natpisi pojedinim glavama crvenom. Ukoričen je u debele korice i obuhvata mnogo listova, no nekoliko starih pergamenskih listova nadomješteno je novim papirnima, na kojima je ispisano ono, što je imalo biti ispisano i na starima. Sadržan je u tome rukopisu stari (Percevallov) statut, i to uz uvod I. knjiga sa 21 glavom, II. sa 62 glave, III. sa 129 glava, IV. sa 127 glava, V. sa

46 i VI. sa 75 glava; dalje su tu novi statuti sa 31 glavom i od reformacija 108 glava (posljednja od god. 1370.). Pergamenski listovi ispisani su istom rukom negdje početkom 15. vijeka, dok su (umetnuti) papirni listovi i nadodani listovi (na kojima su neke ustanove iz doba mletačke vlade, 15. vijeka) pisani mnogo kasnije.

Rukopis opisao je kao rukopis „B." *Jaromir Hanel* u uvodu akademijskoga izdanja ovoga statuta u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. II., str. XII. i d.

2. Rukopis spljetskih statuta i reformacija pohranjen u *arhivu Jugoslavenske akademije* pod signaturom IV. c. 60. Pisan je na pergameni visokoj 32·4 cm, širokoj 22·3 cm; ispisano je po cijelom 78 listova i od 79. početak, i to dosta sitnim polugotskim slovima, na svakoj strani po 40 redova. Sadržano je u tome rukopisu kao i u onom pod 1.: stari (Percevallov) statut, 31 novi statut i 108 reformacija. Natpisi pojedinim glavama ispisani su crvenom tintom, a ostalo crnom, samo su početna slova pojedinih glava naizmjence napisana crvenom ili modrom tintom. Pisan je taj rukopis negdje u 15. vijeku. Rukopis opisao je pobliže *Jaromir Hanel* kao rukopis „A." u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. II., str. XI. i d.

B. Noviji rukopisi statuta i reformacija pisani u latinskom jeziku.

God. 1671. na novo je sve spljetske statute (Percevallov statut, 31 novi statut i 112 reformacija) Petar Luposignoli uredio i razdijelio pod natpisom „Statuta Spalatinae urbis per excell. d. Percevallum nob. de Fermo in utroque jure peritum, et ejusdem civitatis potestatem edita anno MCCCXII. tunc sedente sanctissimo in terris Clemente V. Pontif. Max., nunc vero presidente universali matri ecclesiae Clemente X., imperante serenissimo Venetiarum duce Dominico Contareno sub auspiciis illmi et rendimi d. d. co. Bonifacij Albani, archiepiscopi Spalatensis, totius Dalmatiae et Croatiae primatis a Petro Luposignoli I. U. D. Spalati, Hungariae universique Illirij nob. et in eadem metropolitana Spalatensi canonico ac auditore generali, in paragraphos distincta, indice et repertorio Completata, anno MDCLXXI."

Među rukopise te redakcije idu:

3. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci c. kr. namjesništva u Zadru* pod signaturom I. B. 9. — Spljetski zakoni rastavljeni su ovdje na dva sveska: prvi svezak sadržava stari statut kao i u rukopisima pod 1. i 2., samo je pred tim starim statutom posveta Petra Luposignolia nadbiskupu Bonifaciju Albanu, a za uvodom u sam statut (koji stoji i u rukopisima 1. i 2.) ima na 10 listova „index capitulorum in statutorum libris contentorum alphabetico ordine collocatus": drugi

svezak ima 31 novi statut i 112 reformacija; prvi svezak obuhvata 389 strana, a drugi 106 njih.

4. Rukopis spljetskih statuta i reformacija, što je *bio* u sada već pok. *Jakova Chiudine u Zadru.* Rukopis taj opisao je *Jaromir Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", II., str. XIII. i d., a slaže se gotovo posve s onim pod 3., napose dijeli se na dva sveska, pojedine glave razvrstane su u paragrafe, imade isti natpis i posvetu, kao i onaj pod 3.; samo je pod natpisom „Privilegia Spalatensia" nadovezan još privilegij mletačkoga dužda Tome Moceniga od 9. srpnja 1420.

5. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci c. kr. talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 2577. I. 7. Posve se slaže s rukopisom pod 3., samo se u samome natpisu ne veli, da je te zakone sredio Petar Luposignoli, nego da je stari Percevallov statut ovdje nadopunjen kasnijim ustanovama i dukalima; ali ima tu ista posveta kao i u rukopisu pod 3. i isto kazalo; sam statut i reformacije sežu do 320. strane; na str, 321.—3. stoje još neka aditamenta, napose jedan dukal Leonarda Lauredana od 13. siječnja 1507. i jedna klauzula o odobrenju od 12. srpnja 1676. Na svršetku (str. 323.) pripisano je, ali drugom rukom: „A di 19. decembre 1786." i potvrda, da je ovaj prijepis valjan; prema tome čini se, da je taj prijepis priudešen god. 1786.

6. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. C. 11. I taj rukopis pripada redakciji od god. 1671., premda se to iz natpisa, koji glasi naprosto „Statuta civitatis Spalati", ne vidi; ali se to vidi iz Luposignoliove posvete Bonifaciju Albanu i iz kazala, koje je istovetno s onim kod 3—5. Za reformacijama slijede još dukali Leonarda Lauredana od 13. siječnja 1507. i Tome Moceniga od 9. srpnja 1420., potonji pod natpisom „Privilegia Spalatensia". Na svršetku jednoga i drugoga dukala potvrđuje Lorenzo Cattonari, da se ovaj prijepis točno slaže s drugim rukopisom, koji se nalari u Lorenza Bernardia. — Svega ima taj rukopis 243 lista, a ne dijeli se na dva toma. — Rukopis pisan je, čini se, po narudžbi kotorskoga pravnika Valerija, od kojega je nasljedstvom došao u ruke obitelji Fanfogne. a od ove kupnjom u biblioteku kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu.

7. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci arheologičkoga solinskog muzeja u Spljetu.* Rukopis taj ima potpuni natpis rukopisa ove redakcije, pa se i inače u posveti nadbiskupu Bonifaciju Albanu i u alfabetskom kazalu slaže s rukopisima ove redakcije. Za posvetom i kazalom stoji uz novu paginaciju najprije stari statut i seže do 242. strane; zatim su novi statuti do 270., a reformacije do 315. strane. Na kraju reformacija potvrđuje kancelar Andr. Gaudentius autentičnost prijepisa. Na strani, koja

je ponovno označena brojem 315., stoje „Priuilegia Spalatensia“ i sežu do 565. strane. Među tim privilegijima popisani su različni dukali i odredbe, koje se tiču Spljeta; nekima od tih privilegija potvrdio je autentičnost prijepisa pomenuti kancelar Gaudentius. No za 383. stranom ne javlja se više ta Gaudencijeva klauzula.

8. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *Cicogninoj zbirci gradskoga muzeja u Mlecima* pod br. 1189., pisan na papiru navodno u XVII. vijeku. Rukopis taj opisao je *Jaromir Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. II., str. XVI. Po tome, što se i u ovome rukopisu javlja Gaudencijeva klauzula o autentičnosti, sudimo, da i on pripada redakciji od god. 1671. kao i onaj pod 7.

9. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci sv. Marka u Mlecima* pod signaturom Lat. V., 94. Rukopis taj opisao je *Jaromir Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. II., str. XVI. i *Valentinelli* u „Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana“, str. 34. i d. Prema Hanelovu navodu ovaj se rukopis posve slaže s onim pod 4. dotično 3., a potječe iz XVIII. vijeka.

10. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.* I to je rukopis redakcije od god. 1671. s potpunim natpisom te redakcije. Pisan je na papiru visokom 28 cm, širokom 20 cm; obuhvata 12 nepaginiranih listova, zatim 108 listova paginiranih i konačno 104 nepaginirana lista. Na kraju toga rukopisa potvrđuje 23. ožujka 1825. kancelista F. Casotti, da se taj prijepis slaže s drugim takovim rukopisom i da je sastavljen po nalogu c. kr. sudišta I. molbe u Spljetu.

11. Rukopis spljetskih statuta i reformacija, *što ga je imao Gius. Alačević* i koji on spominje u svojim „Statuti di Spalato“, str. 365. Rukopis taj imao je potpuni natpis redakcije od god. 1671. Alačević ga je dobio od odvjetnika dra. M. Lallicha.

12. Rukopis spljetskih statuta i reformacija, koji je *Valentinelli* (prema rukopisu „Cathalogus manuscriptorum diversarum bibliothecarum Europae“ pohranjenu u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod signaturom IV. a. 2.) *vidio u Spljećanina dra. Fr. Lanze.* U tom rukopisu ima, veli Valentinelli, uvod na 7 strana, dva alfabetska kazala. 1. na 16 strana. 2. na 32 strane, zatim stari statut (6 knjiga) na str. 1.—130., novi statuti na str. 131.—148., reformacije na str. 149.—180. i konačno privilegiji na str. 181.—186.

13. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 764. M. 266. — Rukopis taj pisan je na papiru velike osmine, uvijek istom (crnom) tintom. — Premda ovaj rukopis potječe iz novijega doba, ipak nije sačinjen prema redakciji od god. 1671., nego je bez sumnje prepisan iz starijega kojega rukopisa. Na

svršetku potvrđuje „Gaetano Carunchio publico giurato notajo residente in Spalato“: „Per copia conforme fatta estratta come sopra di pagine 118 dello statuto manoscritto dalla città di Spalato, e radotto nel presente e collazionato in più volte da me sottoscritto“. — Sadržaje taj rukopis samo statute i reformacije (ovih ima 112); onih privilegije i odredaba, koje stoje u pojedinim rukopisima redakcije od god. 1671., u ovom rukopisu nema, a tako nema ni alfabetskoga kazala ni posvete nadbiskupu Bonifaciju Albanu.

14. Prijepis rukopisa pomenutoga pod 4. i rukopisa pod 8., što ga je sačinio pok. *čuvar narodnoga muzeja Š. Ljubić;* prijepis taj spominje *Jaromir Hanel* u „Monumeta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. II., str. XV.

15. Prijepis spljetskih statuta i reformacija u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu.* Sačinio ga je po narudžbi Bogišićevoj M. Tomljenović god. 1871.

16. *Otisak* spljetskih statuta i reformacija u *„Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“*, sv. II., str. 1.—308. (god. 1878.). Za tisak priredio je taj statut prof. dr. *Jaromir Hanel,* podjedno napisao je i latinsku „praefatio“ (str. V.—XVIII.), alfabetski „index rerum“ (str. 321.—328.), „index personarum et locorum“ (str. 329.—332.) i „glossarium“ (str. 333.—336.). *Hanel* je upotrebio pri tome rukopise navedene ovdje pod (A.) 1. i 2., (B.) 4. i 14., i (C.) 19. a znao je i za rukopise navedene ovdje pod B. 8. i 9. te C. 17. i 20.

C. Statut i reformacije talijanskim jezikom.

17. Rukopis spljetskih statuta i reformacija u *poglavarstva grada Spljeta.* Rukopis taj obuhvata 163 lista pergamene visoke 30 cm, široke 23 cm; na svakoj strani ispisan je po 31 red; natpisi pojedinim glavama pisani su crvenom tintom, a početna slova naizmjence crvenom i modrom; ostalo pisano je crnom tintom. Uvezan je taj rukopis u drvene korice omotane kožom. Sadržan je u njemu najprije stari statut, i to za uvodom (kao i u latinskom originalu) 1. knjiga sa 21 glavom, 2. sa 62 glave, 3. sa 130, 4. sa 128, 5. sa 45 glava, a 6. sa 74 glave; zatim novi statuti sa 34 glave[1]. Svršava se taj statut na listu 160., pa je na kraju istom rukom, kojom i čitav statut, napisano: „In MCCCLXXXXV fra Michel de Spalato si me scrissi et finisci a XVII del mese di feuar“. — *Alačević* drži, da je taj rukopis doista napisao god. 1395. pomenuti fra Michel, i da je talijanski tekst stariji od latinskoga. — Na listu 161. napisane su talijanskim jezikom 109. i 110. reformacija (latinskoga teksta) i 111. reformacija latinskim jezikom, a zatim još neka odredba o cijeni kruha (od god. 1443.); na 162. listu stoje neke potvrde toga statuta od 8.

[1] Ti novi statuti nikako se ne slažu s onima u latinskom tekstu.

lipnja 1556. i 20. siječnja 1639.; na posljednjem listu zapisana je još prisega Židova. Svi ti dodaci na listovima 161.—163. različnim su rukama kasnije pripisani.

Rukopis taj opisao je *Gius. Alačević* u „Statuti di Spalato", str. XV. i d., a spominje ga i *Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium". sv. II., str. XVI.

18. Rukopis u *biblioteci senatora C. Giov. Malvezi de Medici u Bolonji;* svega ima taj rukopis 36 listova, a potječe iz 17. vijeka. Opisao ga je *Manzoni* u „Bibliografia degli statuti, ordini e leggi dei municipi italiani", sv. I., str. 466.

19. Rukopis u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 325. Ciulicheva kataloga. — Rukopis taj opisao je već *Jaromir Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. II., str. XV.; ali se taj opis ne slaže s današnjim stanjem toga rukopisa. Danas sačuvana su samo još 102 lista toga prijevoda, na kojima je napisana I.—III. knjiga staroga statuta i prvih 11 glava IV. knjige. Zatim je jedno 20 listova izrezano. Tome je još nadodat početak reformacija, ali drugim pismom i latinskim jezikom. Taj početak reformacija obuhvata samo 6 listova, a tako je neuredno i ružno pisan, da se jedva razbira sadržaj. — *Hanel* drži, da taj rukopis potječe iz 18. vijeka; no na pergamenskim koricama njegovim zabilježeno je „Anno 1654."; odatle se dakako još ne može izvoditi, da je taj rukopis pisan te godine; način pisanja upućuje doduše na novije doba, ali je slovo „s" pisano ovdje kao gotsko „ſ". Da je taj rukopis pisan prije god. 1671., moglo bi se izvoditi i odatle, što nije sastavljen prema Luposignolievoj redakciji, premda bi se iz navoda Jaromira Hanela moglo protivno izvoditi, jer on veli, da se taj rukopis po sadržaju slaže s onim navedenim ovdje pod (B) 4.; napose nema u njemu posvete nadbiskupu Bonifaciju Albanu, a nema ni alfabetskoga kazala.

20. Rukopis talijanskoga prijevoda staroga spljetskoga statuta u *Cicogninoj zbirci gradskoga muzeja u Mlecima* pod br. 3116. (iz 18. vijeka). Pisan je na papiru, a sadržaje samo šest knjiga staroga statuta, premda potječe navodno iz XVIII. vijeka. Pobliže opisan je taj rukopis u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. II., str. XVI.

21. Rukopis talijanskoga prijevoda, koji je za tisak priredio prema rukopisu pod 17. *Jos. Alačević*, a pohranjen je u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. B. 1.

22. *Otisak* toga talijanskoga prijevoda spljetskih statuta i reformacija, kao prilog *„Bullettinu di archeologia dalmata"*, god. 1878. sa XXI + 435 + CXXVII strana. Izdanje to, uvod i kazalo priredio je tadanji urednik „Bullettina" *Gius. Alačević. Alačević* nadopunio je taj talijanski tekst u svom „Appendice" (str. 366.—435.) latinskim tekstom iz rukopisa

navedena ovdje pod 11.; napose je tu pridometnuo reformacije, kojih u talijanskom rukopisu nema.

D. Druge zbirke, u kojima imade zakona i pravnih ustanova, što su vrijedile za grad Spljet.

23. *„Libri consiliorum“* spljetske općine; ti su se sačuvali počevši od god. 1347. sve do 19. vijeka. Veći dio tih „libri consiliorum“ nalazi se sada, kako navodi *T. Smičiklas* u „Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“, vol. II., str. VIII., u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva u Zadru.* Jedan je ipak dio tih „libri consiliorum“ (8 knjiga) iz god. 1621.—1744. ostao u *spljetskom općinskom arhivu.*

24. U *spljetskom općinskom arhivu* pohranjena je i t. zv. zlatna knjiga *„libro d'oro“;* u njemu su sakupljene sve važnije isprave (od god. 1341.—1778.), koje se tiču Spljeta. Sadržaj te Zlatne Knjige i pojedine isprave iz nje priopćio je *Gius. Alacevich* u „Il libro d'oro della antica communità di Spalato; Zara 1903.“, str. 1.—60.

VI. Grad Kotor.

A. Statut[1] i statutu pridruženi kasniji zakoni latinskim jezikom.

1. Rukopis kotorskoga statuta u *porodice nekadanjega korčulanskoga načelnika Mat. Kapora;* rukopis je pisan na pergameni, a ima svega 119 listova. Natpisi pojedinim glavama ispisani su crvenom tintom. Početna slova pojedinih glava ispuštena su: valjada ih je prepisivač mislio osobito lijepo izraditi, ali nije dospio. — Na prvih 17 listova stoji kazalo za natpise od 408 glava. Rukopis taj spominje *S. Gliubich* u „Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia“, str. 287., a opisuje ga *Valentinelli* u „Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro“ i u „Specimen bibliographicum de Dalmatia“, str. 23.

2. Rukopis kotorskoga statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima* pod signaturom Lat. V., 32. Rukopis je pisan na papiru visokom 21 cm, širokom 15·3 cm; obuhvata svega 108 listova, a potječe iz 16. vijeka. Najprije stoji kazalo pojedinih glava (za njih 430), zatim sam statut; statut se počinje na 10. listu glavom „De constitutione iudicum civitatis Cathari“. Na 107. se listu svršava 438. glava riječima „Et alio modo dicte possessiones nullo modo affictari possint, ceu in dicta prima parte continetur, et sub illa pena in eadem presente contenta“. Dalja glava slijedi bez svake naznake broja uz natpis „Privilegia et confines civitatis Cathari“

[1] *Jaromir Hanel* (u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 32., str. 218.) pogrješno tvrdi, da je taj statut iz 16. vijeka. Posljednje ustanove u samome statutu jesu iz početka 15. vijeka, a i te bez sumnje su tek kasnije umetnute, jer već dodaci tomu statutu potječu iz god. 1383.

s riječima „A laude sempiterna del omnipotente Dio creator del cielo, et de la terra, e del suo figlio Jesu Christo, et al Spiritu sancto Dio vivo", a svršava se na 108. listu riječima „Et tutti hano visto la benediction et confirmation del Imperio ali primorij et prevelegij tuti de Catharo, et hano confirmati tutti, et benedicti, et la benediction et confirmation delo Imperio hano facto humelmente, et hano maledeto tutti quelli che contradira.

Finis laus Christi.

Deo gratias Amen.

Stephano per la Dio gratia Imperador de la Romania et de Sclavonia.

Finis laus Christi. Amen."

Taj se rukopis nalazio u biblioteci sv. Ivana i Pavla u Mlecima, a iz ove je došao u biblioteku sv. Marka.

Opisao je taj rukopis *Valentinelli* u „Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana di Venezia", str. 23. i d. i u „Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum", sv III., str. 147. i d.

Rukopis se gotovo posve slaže s kasnijim tiskanim izdanjem; pomenuta 438. glava u tome rukopisu istovetna je s 439. tiskanoga statuta, a posljednja glava rukopisa odgovara posljednjoj (440.) u tiskanom izdanju.

3. *Tiskano izdanje* s natpisom „Statuta civitatis Cathari, Venetiis, MDCXVI., apud Rubertum Meiettum".

Na 2. strani piše „Statvta et leges civitatis Cathari, quibus, et vt respublica se ipsam, et populos subiectos admodum illustris illa communitas diù rexit, et ut serenissimo Venetiarum dominio spontè submissa regendum obtinuit; cum indicibus rubricarum secundum ordinem alphabeti"; pod time je slika sv. Trivuna, a na kraju strane „cum privilegiis". Na 3. strani slika je krilatoga lava, zatim 3 grba: u sredini grb Joana Franciska Delphina, rektora, s lijeva grb Marijana Bucchie, s desna grb Joana Franciska Bolice. Pod time je posvetna pjesma Petrellia građanina mletačkoga a kancelara kotorske općine Joanu Francisku Delfinu rektoru i provizoru Kotora. — Na 4. strani opet uz grb porodice Bembâ posveta je gradu Veneciji i Bembu; pjesma posvećena Bembu svršava se na 5. strani. Na str. 6.—11. stoji uvod, što su ga (god. 1615.) sastavili izdavači tog statuta Marijan Bucchia i Francisko Boliza i posvetili rektoru Joanu Francisku Delfinu. Na str. 12. stoje još dvije pjesmice: jedna zakonima, druga gradu Kotoru. Na str. 13.—15. ima neki breve pape Klementa VIII. od 17. rujna 1594. Na str. 16. piše „Corrigebat doctor Huppertus Faber Vbius, Aggrippinas, anno partus Virginaei 1616. 3. Nonas Junij". Na str. 17.—52. ima „Index alphabeticus singulares rubricas statutorum, quae in hoc volumine continentur indicans".

Tek se na str. 53., koja je označena kao 1. strana, počinje sam statut. i to odmah natpisom prve glave „de constitutione iudicum civitatis Cathari".

Statut nije podijeljen na knjige, nego samo na glave, od kojih svaka za se stvara u neku ruku za sebe zakon. Kod mnogih glava označen je i dan, kojega je taj zakon stvoren. No te glave nijesu hronoligički poređane; prije bi se moglo reći, da su poređane po sadržaju. Najstariji je datum označen kod glava 349. i 381. godinom 1301. Velika većina datiranih glava — njih 76 — potječe iz 14. vijeka (1301.—1390.), a samo je 15 glava iz 15. vijeka. Glava ima svega 440, a sežu do str. 274. (326.). Na svršetku samoga statuta (pred 440. glavom) piše: „Finis laus Christi, Steffno per la Dio gratia Imperador de la Romania et de Sclauonia". — Na str. 275. potvrđuje dne 24. kolovoza 1491. Mihajlo. Aimo rektor i provizor kotorski, da je to pravi kotorski statut.

Na str. 277. slijede „partes captae in consiliis Catharinorum, quo tempore suis legibus, et institutis regebantur"; najprije stoji uvod na str. 277.—279. kao 1. glava; dalje slijede ovi pojedini zakoni („partes") iz god. 1383.—1420. kao glava 2.—40. (str. 279.—312.). (Neke od tih „partes captae" svrstane su i u sam statut, pa se ovdje samo ponavljaju; tako „pars capta" pod br. 4 = 43. glavi statuta, 15. p. c. = 381. gl., 19. p. c. = 361. gl., 25. p. c. = 169. gl., 29. p. c. = 80. gl., 38. p. c. = 209. gl.). — Zatim čitamo na str. 313. „sequuntur ea quae temporis successu evenere inter serenissimam Venetorum rempublicam, et magnificam ciuitatem et communitatem Cathari, quae matura deliberatione praeuia, spontanea voluntate sua libera, et ex certa scientia procedente, serenissimo illi dominio oblata simul et promissa fidelitate, vnanimi totius nobilitatis et populi consensu interueniente, eidem se tuendam felici auspitio tradidit, et gubernandam, Anno Christi Natalitio MCCCCXX." Tu su isprave o predaji Kotora Mlecima (str. 313.—343.). Na str. 345. stoje „partes captae in consiliis ciuitatis Cathari, ordinatis tempore serenissimi, et excelentissimi ducalis dominii Venetiarum . . . ", a ima tih „partes" iz doba komesa kotorskoga Antonija Aboculis 7 glava, Marka Barbadika 2 glave, Stefana Quirina 5 glava, Petra Duoda 1 glava, Joana Balbia 3 glave, Nikole Pisania 17 glava, Antonija da Pesaro 2 glave, Lovrijenca Victuria 3 glave, Pavla Contarena 2 glave, Albanija Segreda 2 glave, Petra Dalmaria 1 glava, Leonarda Bemba 8 glava; posljednja je od 23. travnja 1444. Te „partes captas" sakupio je, kako piše na str. 434., Joannes quondam Siluestri de Luxia, kotorski notar. — Sve te „partes captae", a i sam statut, pisane su latinskim jezikom. Na str. 435. i 436. stoji još jedan zaključak kotorskoga vijeća „De pregadi" od 23. travnja 1582. talijanskim jezikom. Na str. 437.—440. ima još nekih ulomaka iz dukala od 28. lipnja 1446. i od 20. travnja 1532. latinskim jezikom. Na 4 nepaginirane strane dodata su još imena kotorskih komesa od god. 1420.—1614., a na 1 strani tiskarske pogrješke.

Ovo tiskano izdanje sačuvalo se u više primjeraka:

a) U biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 6. Ovaj primjerak ima još i dodatak u rukopisu; ovdje stoje različni dukali i naredbe proveditora za Dalmaciju i Albaniju, pa domaći kotorski zakoni i naredbe: u svemu ima 95 strana toga rukopisa. Najstariji je u tom rukopisu dukal Franc. Foscaria od god. 1441., a posljednja je neka odredba proveditora za Dalmaciju i Albaniju Karla Pisania. Kao vlasnik ovoga primjerka potpisan je „Antonius de Valeriis, utriusque juris doctor Ascriviensis".

b) U biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru pod signaturom 762. M. 264.

c) U biblioteci c. kr. namjesništva u Zadru pod signaturom I. B. 15. Ovaj primjerak vrlo je oštećen; natpisa i uvoda nema tiskana, nego je taj natpis i uvod prepisan, a donekle upravo prerisan.

d) U biblioteci Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod signaturom XVII. b. 349. Ni ovdje nema natpisnoga lista, ali je ono, što bi imalo biti na tom listu tiskano, prepisao pređašnji vlasnik primjerka Š. Ljubić.

e) U biblioteci c. kr. gimnazije u Zadru pod signaturom 4746. I. 6.

f) U biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču: prvih triju i posljednjih triju listova nema ovaj primjerak, no sam natpisni list nadomješten je točnim prijepisom tiskanoga natpisnoga lista. Primjerak taj potječe iz biblioteke Karla Sirka nekadašnjega predsjednika okružnoga sudišta u Kotoru.

g) U biblioteci kr. senata u Rimu.

h) U c. kr. okružnoga sudišta u Kotoru.

B. Druge zbirke, u kojima imade zakona i pravnih ustanova, koje su vrijedile za grad Kotor.

4. Rukopis kasnijih ustanova, koje su vrijedile u Kotoru, sačuvan u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. A. 5.; pisan je na pergameni, ali dosta oštećenoj.

Ovdje su ponajprije sadržane odluke kotorskoga Velikog Vijeća i „Vijeća Umoljenih", dalje dukali i odredbe dalmatinskih proveditora iz doba poslije sastava samoga statuta. Najprije stoji neko kazalo pojedinih glava toga rukopisa, zatim neki popis plemića kotorskih. Na 10. se listu počinju „partes captae", i to najprije one, koje su poprimljene prije negoli se Kotor podvrgao mletačkoj vlasti; ove se svršavaju već na listu 18., a u glavnom se slažu s tiskanim izdanjem. Zatim slijede „partes captae" u doba, dok je Kotor bio pod mletačkom vladom, i to iz doba komesa Antonija Aboculis 7 glava, komesa Marka Barbadiga 2 glave, komesa Stefana Quirina 5 glava, komesa Petra Duoda 3 glave, komesa Ivana Balbia 3 glave, komesa Nikole Pisania 32 glave, komesa Antonija Pesara 4 glave,

komesa Lovrijenca Victuria 5 glava, komesa Pavla Contarena 5 glava. komesa Alb. Segreda 4 glave, komesa Petra Dalmaria 1 glava, komesa Leonarda Bemba 9 glava. Ovim „partes captae“ nadovezani su još i dukali, koji stoje i u tiskanom izdanju (i to dukali Fr. Foscaria i Andr. Grittia). Na listu 52. svršavaju se ove „partes captae“. Potkraj lista 52. piše: „Philippus Fabricius coadiut. registrauit“. — Na listovima 53.—144. slijede različni privilegiji, dukali, odredbe iz kasnijega doba. Ponajviše su to dukali iz 15. vijeka (od Tome Moceniga, Franceska Foscaria), ali i iz 16. vijeka, pače i iz 17. Pisani su najviše talijanskim jezikom, ali ih ima (starijih) pisanih i latinski. Hronologičkoga poređaja nema, kasniji stoje često pred starijima. Pisano je različnim rukama.

5. Rukopis kasnijih kotorskih ustanova u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. b. 21. s natpisom „Catharensium miscellaneorum liber continens: informationes varias procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc. communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809. usque ad annum 1715.“ Pisan je taj rukopis na tvrdome papiru, čini se sav istom rukom. Svega ima 360 strana. Najstariji je prijepis nekoga testamenta od god. 809., zatim prijepisi različnih privilegija iz god. 1124., 1186., 1197., 1198., 1200., 1203., 1215., 1221., 1222., 1229., 1238., 1239., 1241., 1246., 1247. itd. — Veći dio ustanova u tome rukopisu potječe ipak iz kasnijega doba: 16. i 17. vijeka. Ima tu mnogo privilegija ugarsko-hrvatskih kraljeva, srpskih kraljeva, bosanskih banova i kraljeva, zetskih vladara itd. Povađeni su ti prijepisi iz različnih arhiva, napose iz kotorskoga gradskoga arhiva, pa se kod svakoga prijepisa napose veli, odakle je izvađen. Pisano je latinskim ili talijanskim jezikom, ali dakako mnogi privilegiji: srpskih i bosanskih vladara prikazani su tu samo u prijevodu.

6. Prijepisi različnih kotorskih privilegija iz starijega doba u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturama III. d. 4. i II. d. 199.

Prijepise dali su sačiniti u novije doba Kukuljević, Ljubić, Pappafava. Tu su napose privilegiji ugarsko-hrvatskih kraljeva Ludovika, Vladislava (od god. 1403. i 1407.) i privilegiji za pojedine aristokratske kuće u Kotoru (Luxia, Bolliza, Pasquali, Zaguri).

7. Mnogo ulomaka iz kotorskoga statuta i mnogo različnih privilegija i ustanova, koje se tiču Kotora, nalazi se i u knjizi: „*Catharus Dalmatiae civitas* in ecclesiastico et civili statu, historicis documentis illustrata... auctore *Flaminio Cornelio*, senatore Veneto, Patavij, Typis Seminarii, MDCCLIX.“

*

VII. Grad Budva.

Statut talijanskim jezikom.

1. Rukopis budvanskoga statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima*, pod signaturom It. II. 38. sastoji se od 48 papirnih listova, na kojima je popisan sam statut sa 295 glava; na kraju potvrđuje javni notar u Kotoru Francesco Barisoni, da je taj rukopis valjano prepisan iz drugoga, koji je u rukama Nikole Scorovca. Po pismu sudeći potječe taj rukopis iz XVII. vijeka. Opisali su ga *Š. Ljubić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. III., str. V., i *Valentinelli* u „Bibliografia dalmata tratta da' codici della Marciana", str. 21. i d.

2. Rukopis budvanskoga statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima*, pod signaturom It. II. 37. Odmah na prvoj strani označeno je, da je taj rukopis napisan god. 1700.; na 2. strani popisan je inventar relikvija u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Budvi; zatim ima popis natpisa pojedinim glavama nekim alfabetskim redom, a onda sam statut sa 295 glava; za statutom stoji još: a) tarifa za pojedine kancelarijske poslove: b) popis privilegija i ustanova, koje se tiču Budve; c) popis ustanova, što su ih izdali proveditori za Dalmaciju i Albaniju, a tiču se Budve, i d) popis budvanskih podestata. — Rukopis taj opisao je *Š. Ljubić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. III., str. V. i d. i *Valentinelli* u „Bibliografia dalmata", str. 20. i d.

3. Rukopis budvanskoga statuta i privilegija u *biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 763. M. 265. s natpisom: „Privileggi e statuti della fedelissima communità di Budua". Rukopis ima dva dijela: 1. privilegiji, 2. statut; statut obuhvata samo 279 glava s natpisima, a zatim još 4 glave bez natpisa; u ostalom se slaže s rukopisima pod 1. i 2. Na kraju statuta veli se, da ga je napisao Francesco Ivanovich; zatim slijedi još jedna tarifa za kancelarijske poslove, pa se konačno veli, da je to izradio Kristofor Ivanovich. Privilegija ima u tome rukopisu vrlo mnogo, i to ponajviše iz 15. i 16. vijeka. — Rukopis taj opisao je *Š. Ljubić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. III., str. VIII., a spominje ga i *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 107.

4. Rukopis budvanskoga statuta u *talijanskoj čitaonici (Gabinetto di lettura) u Spljetu*. Na kraju potvrđuju god. 1805. pretor Pavianovich, sekretar Laur. Zacharia Gratia i kancelar G. Batt. Saben, da se slaže sa jednim starijim rukopisom, na kojemu su podestà Catharin Ferro, kancelar Fr. Ivanovich i vicekancelar de Bravis potvrdili, da ga je kanonik i notar Kristofor Ivanovich valjano prepisao iz originala. U tome rukopisu razdijeljena je svaka strana na više stupaca, od kojih je jedan određen za tekst statuta, drugi za natpise glavama, treći za naznaku broja glava.

5. Rukopis budvanskoga statuta u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. d. 14. Rukopis se sastoji od 113 listova, a na kraju potvrđuje tadašnji gradski sekretar Stj. Ljubiša god. 1854., da se taj rukopis slaže s originalom, pravije s drugim rukopisom, na kojem su Pavianovich i Gratia potvrdili, da se slaže sa starijim rukopisom, koji je prepisao Kristofor Ivanovich, a autenticirali ga Ferro, Fr. Ivanovich i P. de Bravis. — Rukopis taj opisao je *Š. Ljubić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. III., str. VII.

6. Jedan noviji prijepis budvanskoga statuta nalazi se u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu.* Čini se, da je taj prijepis sačinjen po rukopisu u prizivnoga sudišta u Zadru pomenutom ovdje pod 3., i to po narudžbi samoga V. Bogišića.

7. *Otisak* toga statuta među publikacijama Jugoslavenske akademije „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", u 3. svesci te zbirke, i to statut na str. 3.—66, a „documenta", koja se tiču Budve, na str. 67.—118. Za tisak je priredio, sa uvodom i kazalom popratio taj statut *Š. Ljubić.*

B. Statuti na otocima Jadranskoga mora.

VIII. Grad i otok Krk.

A. Statut od god. 1512.[1] latinskim jezikom.

1. Rukopis krčkoga statuta u *poglavarstvu grada Krka*, po kom je *G. Vassilich* priredio tiskano izdanje i koji on u predgovoru toga izdanja spominje (u „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria", I. sv., str. 51.). Statut je pisan latinskim jezikom, a sastoji se od tri knjige: I. ima 85 glava, II. ih ima 113, a III. ih ima 83. Statutu nadovezani su izvještaji mletačkih upravitelja nad Krkom od 27. kolovoza 1554., 16. srpnja 1559., 30. studenoga 1527., 3. lipnja 1571., 26. svibnja 1587.

2. Rukopis krčkoga statuta u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. A. 3. — Rukopis je pisan na debelu papiru

[1] *Jaromir Hanel* (u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 32., str. 218.) drži, da je taj statut od god. 1388.; no iz samoga se statuta vidi, da ga je potvrdio mletački proveditor za Dalmaciju god. 1512., dok je god. 1388. sastavljen hrvatskim jezikom statut *vrbnički*, koji makar da je s istoga otoka, nije nikako istovetan s ovim. — Vidi o starosti ovoga statuta također i *Gius. Vassilicha* u „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria", I. (2.), str. 52. i d.

visokom 29·6 cm, širokom 21·5 cm; pismo je dosta ružno i bez svakoga uresa; sve je pisano istom, crnom tintom; imade debele kožom ovijene korice, koje se mogu zatvoriti posebnom kovnom kopčom. Natpisa pravoga nema; na 1. listu stoji mjesto natpisa drugom rukom i talijanskim jezikom (premda je sam statut u latinskom jeziku) napisano „Statuti della città et... Veglia“. Sam statut obuhvata 296 strana. Pred njim stoji još kazalo natpisâ pojedinim glavama u svim trim knjigama; to kazalo obuhvata 10 listova. Svršava se taj rukopis riječima: „Ex trireme apud Jadram die primo Novembris MDXII. Donatus Gavardus Canc^{r} sup^{si}“. U tiskanom izdanju i u rukopisu pod 3. slijedi još zatim: „Iterum proclamata fuerant suprascripta proclamata de mandato magnifici Domini Marini Polani Provisoris Veglae apud Lodiam in foro iuxta solitum per Johannem Turcinum Officialem Curiae die 27. Aprilis 1528., adstante populi multitudine etc. — Explicit liber ultimus Statutorum Veglae. — A. M. D. G. ac B. V. M. matris Domini et Salvatoris Nostri Jesu Christi. Amen“.

3. Rukopis krčkoga statuta u *biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 775. M. 277. Rukopis taj sadržaje samo sam statut bez kazala i natpisâ pojedinim glavama, a obuhvata 166 listova; u ostalom se slaže u glavnom s rukopisima pod 1. i 2., samo što je od ovih mlađi. *M. Maurović* drži, da potječe iz početka 18. vijeka. Rukopis taj opisao je *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije“, 21. svesci, str. 108. i d.

4. Rukopis jednoga dijela krčkoga statuta našao je *Iv. Crnčić* u *Gorici*[1]. On je taj rukopis prepisao, ali ga na žalost nije opisao; pače ne znamo ni to, kako da je on svomu prijepisu dao natpis „Statut otoka Krka“. Sudeći po tome prijepisu sastojao se taj rukopis u Gorici od više sveščića, od kojih su se sačuvali samo neki (njih 5); na njima je popisan veći dio glavâ iz II. i III. knjige i mnogo različnih otpisa i odluka mletačkih duždeva i proveditora, kojih u drugim rukopisima nema. Pojedine glave nijesu brojevima označene, tako da *Crnčić* nije znao, koji je prvi sveščić, koji li kasniji, pa je svoj prijepis počeo III. knjigom, i to svršetkom 26. glave; zatim slijede u tome Crnčićevu prijepisu: III. 27., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 39., 40., 41., 42., 43. (kao prijepis prvoga sveščića); II. 3., 7., 9., 15., 16., 17., 18., 19., 26., 28., 29., 34., 36., 37., 38., 44., 50., 53., 54., 55., 57., 59. i 60., 60. i 61., 60. (kao prijepis drugoga sveščića); II. 68., 69., 70., 71.—73., 74., 75., 76., 77., 78., 79., 80., 81., 82., 83., 86., 87., 88., 89., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96. (jedan dio), 98., 99., 100., 101., 103., 104., 109. (samo

---

[1] Rukopisa toga, kako javlja dr. *Bogumil Vošnjak*, danas više u Gorici nema; bar ga *Vošnjak* nije mogao naći u nijednoj ondašnjoj biblioteci.

početak) (kao prijepis trećega sveščića); III. 44., 45., 46., 47., 48., 49., 50., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 63.; zatim stoje još neke reformacije, u kojima se ponavlja ono, što je već naprijed napisano, i različni otpisi i odluke mletačkih duždeva i proveditora; ti otpisi i odluke prelaze i u peti sveščić.

Crnčićev prijepis zanimljiv je poradi bilježaka, u kojima se tumače pojedine riječi i ustanove u statutu. Tako n. pr. veli: „O vrijednosti Romanatov ne mogu drugo reći, nego da ih je moralo biti više vrsti, što sudim iz nekakve oporuke I. Lukarića bivšega Dobrinjskoga župnika god. 1749., koji ovako u njoj govori ‚puščam S. Kirinu kangranulu (otvĕtnik) od ovoga školja jedan romanat od L 2, nemoguć drugo, buduć ubog redovnik'"; „Čudno što drmun = dubrava, gaj samo na Krku je poznata; opominje nas na δρυμός = silva"; „Neresium = Nerez- iz = zemlja nedĕlana"; „Marko tal. znamenuje onaj bat, što polugi vage stodire = statera visi; što je pak ‚Zatta' ne znamo" (to je ad II. 3.); „Confalonerius, gonfaloniere = zaštitnik, odvĕtnik iliti kangranul": „Što znamenuju besĕde: narocire, norociri, narocitus, norocitus itd., možemo lasno doznati, kada jih na toliko mĕst čitamo; ali čije su, razvidĕti hitro ne možemo. Morda su potekle od starijeh glagola latinskoga ‚noro' = nosco, kakono i naše: svĕdok, svĕdočiti od vĕm, vĕdim = znam, jer valjda to znače" itd.

5. *Otisak* rukopisa pod 1. u „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria", sv. I. (g. 1885.), str. 55.—128., 205.—302. i sv. II., str. 1.—80.

B. Statut od god. 1512. talijanskim jezikom.

6. Rukopis talijanskoga prijevoda toga statuta nalazi se u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;* pisan je na papiru 29 cm visokom, 20 cm širokom; obuhvata 242 i 23 paginirana lista, a zatim još 8 nepaginiranih; vidi se, da nije cijeli istom rukom pisan, a potječe negdje iz 18. vijeka.

IX. Gradovi Cres i Osor.

Statut (iz 15. vijeka) i privilegiji.

1. *Tiskano* izdanje creskoga statuta pod natpisom „Statuto di Cherso et Ossero con licentia de superiori; apresso Gio. Antonio Giuliani; Venetiis MDCXXXX." Na listovima za tim natpisom stoje poslije nekoga uvoda „a' ilettori" odredbe, u kojima se dopušta tiskanje statuta.

Za natpisnim listom stoji uvod „a' ilettori", na listu zatim ima opet odredba generalnoga proveditora Alv. Moceniga od 31. srpnja 1636., kojom dopušta tiskanje ovog statuta; zatim stoji popis svih natpisa pojedinim glavama u tom statutu „Tauola delle rubriche", zatim još jedan

prazan list. Na strani pak 31. paginiranoj kao 1. počinje se sam statut, i to sa „Prologo di statuti dell' isola di Cherso, et Ossero". Tu se veli: „Hauemo adonque trouade le leze di questa vniversità di tutta l' Isola, quasi tutte da tanta oscurità suffogade, e dade à tanta varietà, che nissun frutto se poteua riceuere, e vario modo frà li giudicanti in obseruation delle dette leze per fin mò è stà obseruà. Però mi Giacomo Dolfin del Magnifico Misier Vettor per la Serenissima Dogal Signoria di Venetia, Conte de Cherso et Ossero, e d' altri luoghi de tutta l' Isola insieme con Sier Steffano de Petris, e con Barthole Bocchina Nobili, Domenego Beloglauaz e Andrea Radoca Popolari di Cherso, e Colane Drasa Nobile, e Gregol Domaldich Popolar di Ossero, Sier Zuane Ruich Nobile, e Nicolò Tenegalich Popular di Lubenizze, Sier Matthias Nobile e Iuanaz Popular di Caisole tutti vnanimiter e in concordio per vigor della libertà e balia à noi dada, e concessa e dà tuta l' vniversità dell' Isola atribuida"; zatim se produžuje zazivajući u pomoć Boga i svece, da sada pod vladom Franceska Foscaria (1423.—1457.) „femo, promulghemo reformemo, e componemo le ditte leze per nui cosi reformade"; napose se ističe, da su stari zakoni obnovljeni poglavito u tome, što su nanovo podati natpisi i ti zakoni porazdijeljeni na knjige.

Čitav statut imade 4 knjige, a 293 t. zv. zakona; pojedini zakoni imadu po više glava. Prvi t. zv. zakon tvori pomenuti prolog; drugi je o presumcijama; tek se za tim drugim zakonom počinje prva knjiga, u kojoj na prvome mjestu stoji 3. zakon. Ova I. knjiga ima 44 zakona (3.—46.). Na str. 20. počinje se II. knjiga: „Qvi comenza el segondo statvto over trattado de Sagramenti, de Offitiali, Testamenti, Succession ab intestato, Vendition, Alienation, de Possession e alguni Estraordinarij". Ta II. knjiga ide od 47. do 157. zakona. Na str. 55.: „Qvi comenza el terzo libro, che tratta de Pastori, Brauari, danni dadi e Bandi"; a ide ta III. knjiga od 158.—232. zakona. Na str. 88.: „Qvi comenza el qvarto libro che tratta de Maleficij", a obuhvata ta IV. knjiga zakone 233.—293.; svršava se na 103. strani. Sam se statut svršava riječima: „Qvesti sono Statuti dell' Isola de Cherso, e d' Ossero, commenzadi in tempo del Spettabel, e Zenoroso Homo Misier Giacomo Dolfin, olim honoreuol Conte, della ditta Isola, ... e finidi in tempo del Spettabel, e Zenoroso Homo Misier Polo Morosini honoreuol sò successor, i quali alla Signoria nostra furno mandadi per quella Signoria nostra, e remandadi per el Nobil Homo Sier Steffano de Petris de Cherso, el qual quelli presentò dapò in lo Conseio de Cherso, à dì Domenega dò de Aprile 1441. siando Zudesi Sier Zuane de Bochina e sier Biario de Colombis".

Za samim statutom ima u tome izdanju još vrlo mnogo različnih privilegija, dukala, naredaba itd. (str. 104.—352.). Počinju se dukalom

Mihajla Stena od 21. kolovoza 1409., gdje se prima podvrgnuće Cresa mletačkoj vladi. Stariji dukali iz 15. vijeka pisani su latinskim jezikom, ma da je inače sam statut pisan talijanski. — Svršava se to izdanje kazalom svih natpisa pojedinim glavama, privilegijima itd., koji se nalaze u toj knjizi

Od tog izdanja ima više primjeraka:

a) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 39.;

b) u biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru pod signaturom 761. M. 263. — Ovaj primjerak imade rukom pisan dodatak s alfabetskim kazalom stvari sadržanih u statutu, ali obuhvata samo 10 pisanih strana;

c) u biblioteci c. kr. namjesništva u Zadru pod signaturom I. B. 16.;

d) u biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču; na drugoj strani ovoga primjerka rukom je napisano „Andrea Balbi Conte et Capitaneo di Cherso et Ossero";

e) u biblioteci „del senato del Regno in Roma";

f) rukopisni prijepis toga izdanja u Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu.

2. Nekoliko ulomaka iz creskog statuta donosi *Mitis* u *raspravi* „Note storiche sull' isola di Cherso" priopćenoj u „Rivista dalmatica", . (1899.).

3. „*Libri consiliorum*" creske općine nalaze se u *poglavarstva grada Cresa.* O tim „libri consiliorum" piše *Mitis* u naprijed (pod 2.) pomenutoj raspravi.

X. Otok Rab.

Statut[1] latinskim (i talijanskim) jezikom uz druge ustanove, koje su vrijedile za otok Rab.

1. Rukopis rapskoga statuta, koji se nalazio u *posjedu don G. Gurata*, a koji je navodno potjecao iz 14. vijeka; rukopis taj opisao je *Gurato* u jednoj bilješci u rukopisu, koji dolazi ovdje pod 13.; tu bilješku priopćio je *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21. str. 113. Prema toj bilješci potjecao je taj rukopis iz prve polovine 14. vijeka.

---

[1] *Jaromir Hanel* (u „Radu Jugoslavenske akademije", sv. 32., str. 218.) pogrješno navodi, da je taj statut od god. 1597.; a imamo već i rukopisa toga statuta starijih od god. 1597., navodi se pače i rukopis iz prve polovine 14. vijeka. Statut taj (ili bar njegova peta knjiga) mora da je sastavljen poslije god. 1292., jer se u V. (knjizi), 1. (glavi) navodi rektor rapski *Marin Michiel*, a taj je bio rektorom negdje oko god. 1292. (isp. *Ljubić* u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", I., str. 127. i d.). No svakako je taj statut stariji od god. 1320., jer se spominje već u jednom dukalu Ivana Superancija od 28. kolovoza 1320. „statutum Arbi" kao „vetus" (isp. „Monumenta spectantia historiam Slavorum me-

2. Rukopis rapskoga statuta u *sveučilišnoj biblioteci u Padovi*. Rukopis je pisan kao i onaj pod 1. na pergameni, a potječe od god. 1573. Navodi ga *Manzoni* u „Bibliografia degli statuti e leggi dei municipi italiani", II., str. 95.

3. Rukopis rapskoga statuta u *općinskoj pismohrani grada Raba*. Rukopis je pisan na pergameni visokoj 35 cm, širokoj 24 cm; obuhvata 49 listova. Natpis ima „Statutum magnifice comunitatis Arbensis", a sadržaje u prvome redu sam statut, i to: 1. knjigu sa 12 glava, 2. sa 21 glavom, 3. sa 31 glavom, 4. sa 68 glava, a 5. sa 22 glave; statut dopire do 41. lista (*Maurović-Obuljen* vele, da do 32. lista, jer ne računaju u statut 5. knjigu „de sacramentis"). Pred svakom knjigom statuta napose stoje natpisi pojedinim glavama u toj knjizi; za statutom slijede počeci četiriju evanđelja, a zatim: a) neki dodatak za kriminalnu tarifu, b) dukal Aug. Barbariga od 19. rujna 1501., c) odredba sindika za Dalmaciju „o apelacijama" od 2. srpnja 1588., d) civilna tarifa, e) dukal Marina Grimania od 8. travnja 1601., f) odluka rapskoga konta Ben. Balba od 28. studenoga 1611. o apelacijama, i konačno g) dvije odredbe rapskoga Velikoga Vijeća od 19. prosinca 1615. i 1. srpnja 1604. Sam statut pisan je u tome rukopisu jednom rukom, i to prepisao ga je, kako se vidi iz jedne bilješke na kraju statuta (za onim počecima četiriju evanđelja)[1], rapski notar Ant. Cernotta god. 1597.[2] iz jednoga starijega rukopisa (možda onoga pod 1.). Dodaci pripisani u taj rukopis pisani su kasnije različnim rukama.

U rukopis je uvezana još jedna knjižica manjega formata pisana na papiru negdje u XVIII. vijeku, a sadržaje različne dukale, bule i druge svjetovne i crkvene naredbe, koje se tiču Raba. Rukopis taj pisan je ružno, i to isprva latinski, a dalje talijanski.

---

ridionalium". sv. I., str. 317.). God. 1321. traži opet mletačka vlada, da joj se pošalje jedan primjerak statuta („Monumenta", I., str. 329.). Statut rapski spominje se i god. 1322. („Monumenta", I., str. 344.); dalje iz god. 1326. imademo već odluke rapskoga vijeća, kojima se statut nadopunjuje. Najvjerojatnije je, da je taj statut nastao skoro izakako je bio komesom rapskim Marko Mihael, koji se u njemu i spominje kao nekadanji rektor, t. j. da je postao oko god. 1300.

[1] Bilješka ta glasi: „Ego Jo Antonius Cernotta q. sp. D. Hier-i nobilis Arbensis publicus notarius arbique iuratus sic requisitus a sp-bus DD. Agentibus M-ce Comunitatis sub regimine Cl-mi D. Laurentij Michael dig-mi comitis et cap-i Arbi sub anno D-ni mill-mo quingentesimo nonagesimo sep-mo ex libro veteri statutorum dicte civitatis ordines et leges pro ut stant et iacent fideliter exemplavi: nil addens vel minuens q-d mutet sensum vel variet intellectum ad litteram prout iacent. Ideo meo proprio nomine subscripsi et signum tabelionatus officij apposui S. S. C."

[2] Valjada poradi toga, jer je taj prijepis sačinjen god. 1597., došla je *Jaromiru Hanelu* misao, da je te godine sačinjen i sam statut.

Rukopis taj i uvezanu u nj knjižicu opisali su: *U. Inchiostri* i *A. G. Galzigna* u „Archeografo Triestino", seriji II., sv. XXIII. (god. 1900.), str. 61., i *M. Maurović* (dotično *M. Obuljen*) u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 111. i d.

4. Rukopis rapskoga statuta, koji spominju *Inchiostri* i *Galzigna* u „Archeografo Triestino", seriji II., sv. XXIII., str. 62.; pisan je na papiru, obuhvata 39 numeriranih listova, a sadržaje osim svih 5 knjiga statuta još i neke isprave iz XVI. i XVII. vijeka, koje se tiču Raba. Inchiostri i Galzigna drže, da taj rukopis potječe iz konca XVII. ili početka XVIII. vijeka, i da nije prepisan iz rukopisa pod 3., jer se od njega na nekim mjestima bitno razlikuje.

5. Rukopis rapskoga statuta i različnih ustanova, koje se tiču Raba, pohranjen u *arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. B. 13. Natpis mu glasi: „Statutum Arbensis civitatis nobilis, quinque libris diuisum, praemisso amplissimo indice, qua in ipso continentur, additis quibusdam terminationibus, quas index... notabit." Na svršetku samoga statuta, dotično poslije onih početaka četiriju evanđelja, koja stoje i u drugim rukopisima, piše se: „Zorzi Spalatin di V. O. Nodaro Pubblico, e Giurato in Arbe nec non cancelliere all' officio ciuile di questa Città, ho il predetto statuto fatto da mano me fidele copiare, incontratto in fede sottoscritto, e col communi sigillo sigillato. 1763." No originalnoga pečata nema, nego je samo označeno „locum sigilli". Slična bilješka nalazi se i na svršetku adicija (na str. 151) i na svršetku čitavoga rukopisa (na str. 188.). Rukopis taj potječe negdje iz 18. ili početka 19. vijeka. Pismo je lijepo i čitljivo, pa mnogo podsjeća na pismo paškoga historika Marka Laura Ruicha. Iz sadržaja se ipak vidi, da je to prijepis (ako i ne neposredni, to ipak posredni) jednoga rukopisa iz početka XVII. vijeka, pa se zato ovaj rukopis kao i onaj pod 6. ukazuje po sadržaju starijim od onih pod 8.—10., makar su ovi i kasnije prepisani.

Na str. 3.—16. (za natpisnim listom) ima kazalo natpisâ pojedinim glavama u statutu, i to redom samoga statuta. Na str. 17. počinje se 1. knjiga, koja ima 12 glava; na str. 24. počinje se 2. knjiga, koja ima 21 glavu; na str. 39. počinje se 3. knjiga, koja ima 31 glavu; na str. 62. počinje se 4. knjiga, koja ima 68 glava; na str. 103. počinje se 5. knjiga, koja ima 22 glave; na str. 123.—125. prepisani su počeci četiriju evanđelja. Zatim stoji pomenuta već bilješka Z. Spalatina.

Na str. 127. počinju se dodaci, i to najprije s nekim kazalom. No već se na str. 129. počinju sami ti dodaci, i to: dukali od god. 1413. i 11. ožujka 1445.; zaključak rapskog općinskog vijeća iz god. 1461.; dukal Aug. Barbariga od 19. rujna 1501. (ovaj stoji i u rukopisu 3.); odredba dalmatinskoga sindika od 11. srpnja 1531.; dukal od 11. svibnja 1545.;

terminacija dalmatinskoga sindika od 2. srpnja 1588. (ovo je prva ustanova talijanskim jezikom u tome rukopisu, a stoji i u rukopisu 3.); dukal iz god. 1593.; na str. 137.—146. stoji tarifa civilna iz god. 1598., kojom se preinačuje starija tarifa od god. 1499. (ova tarifa stoji i u rukopisu 3.); zatim terminacija rapskoga komesa B. Balba iz god. 1611. (ima je i u rukopisu 3.); otpis mletačke vlade iz god. 1615., da se protiv osude druge molbe ne može prizvati; otpis o istoj stvari iz god. 1675.; konačno forma prisege za Hebreje.

Na str. 152. stoji izvadak nekih zakona iz Crvene Knjige, i to najprije kazalo na tri strane, a zatim sami ti zakoni. Tu je najprije zakon o vanrednim praznicima rapskoga suda, od 21. kolovoza 1364.; o pravnim lijekovima protiv osuda iz ogluhe, od 20. veljače 1481.; tarifa od 20. travnja 1499.; odredba, da su nepodijeljena dobra podvrgnuta daćama, pa bio jedan od zajedničara i svećenik, od 19. veljače 1507.; odredba, da se daće imadu plaćati od nekretnina, ako je njihov vlasnik i odsutan, od 10. kolovoza 1507.; neke odredbe u korist rapske općine; odredba, da isprave sastavljene bez eksaminatora ne vrijede, od 19. listopada 1524.; odredba o izvoženju janjaca, od 14. lipnja 1536.; opet neke odredbe sindika za Dalmaciju u korist rapske općine; odredba, da ima starija obveza prednost pred novijom, od 22. listopada 1559.; neki otpis mletačke vlade u korist rapskih „nobila“ protiv „populara“, od 19. veljače 1563. Konačno stoje na str. 180. neka „capitula“, koja su sindici za Dalmaciju potvrdili 6. rujna 1567., a tiču se Raba; tih kapitula ima do str. 184.—13; na str. 185. stoji pod br. 14. odredba o tome, tko je dužan naknaditi štetu, koju počine konji u „Paludu“; pod 15. ima opet neka odredba o istoj stvari; obje potječu iz god. 1595. Na str. 186. stoji pod 16. još jedna odredba sindika za Dalmaciju iz god. 1622.; poslije te odredbe svršava se na str. 188. ovaj rukopis sa autentikacijom notara Z. Spalatina.

Sam statut i starije ustanove u tome rukopisu pisane su latinski, dok su novije (iz 16. i 17. vijeka) pisane talijanski.

6. Rukopis rapskoga statuta u *općinskoj pismohrani grada Raba;* pisan je čitljivo na papiru visokom 24 cm, širokom 19 cm; dobro je sačuvan. I to je prijepis, koji je god. 1763. dao sastaviti notar Spalatin, a i inače se slaže gotovo posve s onim pod 5. Obuhvata taj rukopis 224 numerirane strane, i to: za kazalom na prve 124 strane svih pet knjiga samoga statuta; na str. 125.—126. početke četiriju evanđelja, a na str. 127.—224. dodatke pod natpisom „Addizioni dallo statuto“ uz kazalo. — Rukopis taj opisao je *M. Maurović* (dotično *Obuljen*) u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije“, sv. 21., str. 112.

7. Rukopis rapskoga statuta i nekih ustanova, koje se tiču Raba, u *arhivu c. kr. namjesništva u Zadru* pod signaturom I. B. 13. (priložen

rukopisu pod 5.). I taj rukopis pisan je na papiru kao i onaj pod 5., ali ružno; na mnogim je mjestima isprecrtan i zamrljan. Imade u njemu nekoliko slika (t. j. na svršetku 1., 2., 3. i 4. knjige statuta), i to slika lava (i tvrđe), grba, zmaja, lisice. Natpisa nema nikakova, a ni kazala; počinje se odmah sa „Liber primus. De testibus..." Po broju knjigâ i glavâ u pojedinim knjigama slaže se ovaj rukopis s onim pod 5. Na listu 38. svršava se statut; na listu 39. stoje počeci četiriju evanđelja. Zatim slijede različni dodaci, i to kao u rukopisu pod 5., najprije dukali od god. 1413. i 1445., zaključak rapskoga općinskog vijeća od god. 1461., dukal od god. 1501. i terminacija sindika za Dalmaciju od god. 1531. Zatim neke ustanove iz god. 1588., 1593., 1601., 1470., 1476., 1488., 1482., 1422. Na kraju (46. listu) stoji još neka ustanova o utjerivanju dosa i kontradosa protiv tražbina muževih vjerovnika.

I taj rukopis pisan je većim dijelom latinskim jezikom, samo su neki od dodataka, koji potječu iz druge polovine 16. i 17. vijeka, pisani talijanski.

8. Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. d. 118. Ovo su doista tri rukopisa, i to:

a) Rukopis sa prve četiri knjige statuta, pisan dosta ružno na papiru; ima 22 lista, no poslije 1. i 2. knjige po dva su lista prazna, a pred 4. je kazalo natpisâ pojedinim glavama sadržanima u 4. knjizi. Pojedini listovi dosta su oštećeni. Natpisâ taj rukopis nema; počinje se odmah sa „Liber Primus. Cap. De testibus..." Pojedine knjige imadu isti broj glava, kao i drugi rukopisi. Za 4. knjigom slijedi bilješka o sadržaju pete knjige, a odmah zatim dvije terminacije generalnih proveditora za Dalmaciju, i to: Fil. Pasqualiga od 4. studenoga 1613. i Giov. B. Grimania od 1. srpnja 1642.

Iz jedne rukopisu priložene bilješke Fr. Račkoga vidi se, da je taj rukopis poklonio akademijskomu arhivu pop Ivan Danilov, a ovaj ga je dobio od popa Gurata. No rukopis taj nije sastavio sam Gurato, kako bi se to moglo suditi po *Inchiostricevoj* i *Galzigninoj* bilješci, da osim rukopisa pod 3. i 4. postoje samo noviji prijepisi toga statuta od ruke Guratove („Archeogr. Triest.", ser. II., vol. XXIII., str. 60. i d.). ***M. Maurović*** u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 112. drži, da taj rukopis potječe iz 17. vijeka.

b) Rukopis sa natpisom „Ex libro Rubro Arbensi additiones nonnulae exemplatae et arithmetico modo interius accomodatae". Tu stoje one ustanove o sudskim praznicima (od 21. srpnja 1364.) i o tarifama, koje su u rukopisu 5. na str. 156.—165. U svemu obuhvata taj rukopis 8 listova.

c) Rukopis, u kome je sadržan „liber quintus" rapskoga statuta. Ta 5. knjiga ima 22 glave, a obuhvata 26½ strane, za kojima stoje počeci

četiriju evanđelja; konačno dodaci pod natpisom: „Ex Statuto Arbensi. Additiones multae exemplatae et arithmetico modo inferius accomodatae“, i to oni isti dodaci, koji i u rukopisu 5. od str. 129.—151. U svemu ima ovih dodataka 12 strana.

9. Rukopis rapskoga statuta i različnih ustanova, koje se tiču Raba, u *biblioteci prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 769. M. 271. O njemu piše *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije“, sv. 21., str. 108. U tome rukopisu ima najprije popis natpisa pojedinim glavama u statutu, zatim popis biskupa rapskih ispisan do Petra Gaudentia (god. 1635.) istom rukom, dalje 4 biskupa drugom rukom i konačno još jedan Vincencij Lesic iz Korčule (god. 1714.) trećom rukom. Zatim tek slijedi sam statut. Sam statut pisan je u tome rukopisu u dva jezika: s jedne strane u latinskome, s druge strane u talijanskome. No od statuta sadržane su tu samo prve četiri knjige, i to s istim brojem glava kao i u drugim rukopisima. Zatim stoji kao u rukopisu 8. a. bilješka o sadržaju 5. knjige.

Tome statutu dodane su uz novu paginaciju adicije iz zaključaka rapskoga vijeća k mletačkim dukalima; napose „pars capta“ u rapskome vijeću 22. ožujka 1622.; dukal Joana Cornela od 17. listopada 1628.; „pars capta“ u rapskom općinskom vijeću 18. lipnja 1363.; dukal Gir. Priolia; naredba P. Maripetra, rapskoga komesa, od 14. travnja 1527.; naredba istoga komesa od 27. travnja 1527.; dukal A. Grimania; još jedan dukal A. Grimania od 24. svibnja 1522.; dukal Petra Landa iz god. 1570.; jedna ustanova iz god. 1563.; dukal Leonarda Lauredana od 21. veljače 1509.; dukal A. Vendramina od 20. svibnja 1675.; naredba rapskoga konta Marcella od 18. travnja 1518.; naredba istoga konta od 6. lipnja 1516.; naredba rapskog konta Falieria od 19. listopada 1531.; jedan dukal od 22. siječnja 1667.; naredba konta P. Maripetra od 24. travnja 1527.; jedna naredba od 16. veljače 1617.; naredba proveditora za Dalmaciju i Albaniju od 2. srpnja 1588. Ovi dodaci prepisani su navodno u taj rukopis iz samih originalnih pergamena; obuhvataju svega 35 strana, a ukazuju se donekle kao osobiti rukopis pored rukopisa, koji sadržaje latinski i talijanski tekst statuta. No oba dijela rukopisa potječu iz istoga doba, a i pisani su valjada istom rukom.

Čitav rukopis pisan je na papiru dosta čitljivo, samo su vrhovi posljednjih strana odrezani.

10. Rukopis rapskoga statuta i mnogobrojnih ustanova, koje se tiču Raba, u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. A. 4.; pisan je na papiru, visokom 285 mm, širokom 192 mm, vrlo pomnjivo i čitljivo, a imade svega 673 strane; potječe negdje iz 18. vijeka.

U tom rukopisu stoji najprije ulomak iz *Lucieva* „De regno Dalmatiae et Croatiae“ (II. 8.), zatim neke bilješke iz Plinija, a onda neka odredba mletačkih upravitelja Dalmacije od 1. kolovoza 1604. o apelacijama protiv osuda rektorskih. Zatim tek slijedi sam statut (4 knjige). Statut je pisan s jedne strane latinskim jezikom, a s druge strane talijanskim. Počinje se na str. 6. latinski tekst, a na str. 7. talijanski, i to ide tako dalje s lijeve strane (na parnim stranama) uvijek latinski tekst, a s desne strane (na neparnim stranama) tekst talijanski. I sam natpis statuta sastavljen je u dva jezika: „Statutum Communis Arbae, Quatuor Libris Diuisum“ i „Statuto del Commun d' Arbe, Diuiso in quatro Libri“. — Ove četiri knjige sežu do 166. i 167. strane; na 168. i 169. strani nalazi se još bilješka o sadržaju pete knjige. Za samim statutom slijede mnogobrojni dodaci: ustanove mletačkih duždeva upravitelja Dalmacije, rapskih komesa; no stoje i „partes captae“ u vijeću rapske općine. Veliki dio tih ustanova tiču se parbî između rapskih „nobila“ i „populara“; mnogo ima ustanova, u kojima se zabranjuje siječenje drva na Rabu; mnoge se tiču odnošaja između Paga i Raba, pa opet između Raba i drugih susjednih otočića, a i odnošaja između pojedinih mjesta na Rabu. — Ali ima tu i starijih ustanova; tako na str. 264.: „Priuilegium Crassimiri Regis“ od 8. srpnja 1071.; na str. 265.: „Priuilegium Colmani Regis Vngariae“ od god. 1111. Veći dio tih ustanova potječe ipak iz 15. i 16. vijeka. Posljednja na str. 673. potječe iz god. 1741. Starije su sve sastavljene latinskim jezikom, a novije, počevši od polovine 16. vijeka, talijanskim. Uz novije je gotovo uvijek prepisana i neka autentikacija.

Čitav taj rukopis pisan je, čini se, istom rukom, i to negdje oko polovine 18. vijeka, jer imade u njemu ustanova još iz 18. vijeka (posljednja od 14. rujna 1741.). Bilješka na str. 233., da je ovu knjigu („hunc librum“) kupio neki Nikola, rapski „nobilis“, i da ju je darovao gradskoj općini 10. srpnja 1571., bez sumnje je naprosto prepisana iz druge koje knjige. — Na str. 209.—210. stoji i neki popis biskupa rapskih za godina 1249.—1714., dotično 1720., kadno je biskup Vicentius Lessius bio premješten na Krk; drugom rukom dodani su biskupi za god. 1721.—1746. Po tom se može reći, da se taj rukopis pisao između god. 1714. i 1720., a dovršio se poslije 1746., premda je, koliko se čini, istom rukom pisan čitav rukopis osim pojedinih bilježaka; istom rukom pisana je i ona ustanova iz god. 1741.

11. Rukopis rapskoga statuta u *biblioteci javnoga bilježnika u Zadru dra. R. Papafave* pod signaturom Doc. 3. III. s natpisom „Statutum Arbensis civitatis nobilis quinque libris divisum“. Rukopis taj pisan je na tvrdu papiru (u četvrtini), vrlo čitljivo, negdje koncem XVIII. ili početkom XIX. vijeka; pojedini poluarci nijesu skupa vezani, ali su strane

paginirane; imade svega 72 strane, ali u njima nije rukopis dovršen, nego obuhvata samo prve tri knjige, a od 4. knjige 55 glava i početak 56. glave.

12. Rukopis rapskoga statuta u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;* pisan je na papiru visokom 29 cm, širokom 23 cm; obuhvata 50 nepaginiranih strana, a sadržaje samo 4 knjige; ovjerovljen je kao autentičan prijepis iz god. 1854

13. Rukopis rapskoga statuta u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. d. 4. To je Guratov prijepis rukopisa pod 3. Taj prijepis spominje *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 112. u bilješci 1.

14. Rukopis u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu;* i to je noviji prijepis rapskoga statuta, što ga je dao sačiniti valjada sam Bogišić. Sadržava samo prve četiri knjige statuta i neke od dodataka, koji dolaze i u drugim rukopisima.

15. *Otisak* rapskoga statuta u *„Archeografo Triestino"*, ser. II., sv. XXIII., str. 65.—100. i 355.—417. Izdavači kod priređivanja toga otiska upotrijebili su samo rukopise pomenute ovdje pod 3. i 4., i to u prvome redu onaj pod 3.; na druge se nijesu ni obazirali, pače su ustvrdili, da drugih i nema. Otisnuto je ovdje svih 5 knjiga samoga statuta; zatim „parti prese in Consiglio di Arbe", u svemu njih 20; od ovih prvih 17 potječe iz god. 1326., 18. iz god. 1409., 19. iz god. 1420. i 20. iz god. 1413.

XI. Otok Pag.

A. Statut od god. 1433.[1] latinskim jezikom uz druge kasnije ustanove, koje su vrijedile za otok Pag.

1. *Tiskano* izdanje paškoga statuta i dodataka od god. 1637. pod natpisom: „Statvta Communitatis Pagi, superiorvm permissv, Venetiis, MDCXXXVII, Ex Typographia Ducali Pinelliana". Tu stoji najprije uvod, u kojem se razlaže, kako je nužno, da se zakoni urede, pa se nastavlja: „Hoc autem considerantes Viri Nobiles Signor Rastina Palcich, et Ser Georgius Carletta Procuratores Communis Nostri Pagi, et videntes omnia Statuta Pagi, et leges[2] à praecessoribus nostris edita, tanta confusione

[1] *Jaromir Hanel* (u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 32., str. 218.) pogrješno navodi, da je taj statut iz 16. vijeka; u tom vijeku samo je tiskan.

[2] Ta „statuta et leges Pagi" spominju se već god. 1313. (isp. „Monumenta spect. historiam Slavorum meridionalium", I., str. 269. i 270., isp. i Ibid., II., str. 95., 96., 121., 125., 320., III., str. 166. itd.). Bile su to doista samo „consuetudines", za koje su se Pažani borili protiv zadarske gospode.

subnixa tum ex eorum indebita compositione, tum etiam ex paucitate, eorumdem, tum etiam nonnulis alijs de causis, ita vt vnde rectores Nostri Iudicare cupientes, et per easdem leges ad viam rectam permeare desiderantes, quasi per eas sepius deuios se inuerant; et sic ad correctionem, additionem, minutionem, ac aptationem eorundem Statutorum per praefatos Procuratores tempore Ducatus Ser.... Francisci Foscari... Duce Venetiarum, nec non magnifici... Michaelis Leono pro... Ducali Dominatione... Comitis Pagi, et Insulae. Parte posita in Consilio Generali Pagi, quod per ipsum D. Comitem eligantur octo de Antelato consilio, qui reuidere, corrigere, addere, siue minuere valeant leges, et Statuta Pagi: et sic reuisa docere consilio dicto. Capta equidem, et firmata, electi fuerunt, D. Laurentius Palcich V. Comes S. Vulcossius Sprehnich, S. Dissignia Gerbini, S. Draghognia Petri, S. Georgius Cassich, S. Georgius Carletta, S. Rassignia Palcich, S. Blasius Discouich, qui... composuerunt Statuta, et leges Praesentes, quibus in Generali Consilio lectis, visis, et singillatim examinatis, ac confirmatis tempore Sp. et Gnosi Viri D. Io. Basegio tunc Comitis Pagi successoris praefati D. Michaelis Leono, destinatis insuper ad Illust. Dominium nostrum ante latum pro totius Consilio, Communitatisque parte honorandis Oratoribus, videlicet Sier Antonio Marghitich, et Sier Vulcosio Sprechnich ad Illustriss. Dominium Nostrum Venetiarum pro confirmando leges Statuta, ac ordines antelatos à modo in antea hic, et per totam Insulam obseruaturos, et sic praedicti... Ad Laudem Omnipotentis Dei, honoremque Gloriosi Marci Euangelistae, Beati Georgij Martiris Protectorum Nostrorum, ac ad Augmentum totius Terrae Nostrae, et Reipublicae confirmationem praefatorum Statutorum in Millessimo quadringentessimo trigesimo tertio, die Vigesimo Octauo Mensis Septembris solemniter, ac honorifice obtinuerunt perpetuis temporibus valituram. Deo Gratias. Amen.“ Zatim stoji odredba generalnoga proveditora za Dalmaciju Alviza Mocenıga od 5. kolovoza 1636., da se ovaj statut ima štampati; potvrda rapskih sudaca (od 19. rujna 1636,), da je otisnuti statut doista paški statut, i potvrda paškoga kamerlenga (od 20. rujna 1636.), da su ovi suci doista suci na Pagu.

Tek sada na str. 9., koja je paginirana kao 1., počinje se sam statut, i to: 1. knjiga sa 25 glava seže do str. 10., 2. sa 38 glava do str. 23., 3. sa 45 glava do str. 39., 4. sa 69 glava do str. 65., 5. sa 44 glave do str. 83., 6. sa 63 glave do str. 101. — Na str. 102. počinju se „additiones legum municipalium positae in Registro Rubeo“; najprije stoje dodaci i ispravci k pojedinim glavama u samome statutu (i to k: I. 1., I. 3., I. 8., I. 9., I. 17., II. 7., II. 15. i 16, II. 18. i 19., II. 23., II. 35., III. 25., III. 39., IV. 60., V. 18., VI. 61. Kod svakoga dodatka označen je i list („carta“) u Crvenoj Knjizi, na kojem se dotični dodatak

nalazi; često je dodatak s kasnijeg lista Crvene Knjige uvršten u ovo štampano izdanje pred dodatak ranijega lista; u štampanome naime izdanju nijesu ti dodaci poređani po starosti (po redu Crvene Knjige), nego po redu samoga statuta. Pomenuti dodaci sastavljeni su kao i sam statut latinskim jezikom, samo pretposljednji (ad V. 18.) sastavljen je talijanski. Za tim dodacima k pojedinim glavama u statutu stoje još tri dodatka bez oznake glave u statutu, na koju se oni nadovezuju; to su tri dodatka: od Leon. Lauredana od 25. listopada 1517., P. Moceniga od 28. rujna 1475. i Mih. Stena od 29. prosinca 1409.

Za tim dodacima slijedi na str. 110. „Ex statvto Criminali Pagi". Ovdje stoje uz uvod 23 glave kaznenih ustanova; iz uvoda se vidi, da je paška općina („Communitas") sama stvorila te ustanove, a potvrdili su ih sindici i provizori za Dalmaciju i Albaniju Jul. Contarenus i Ant. Venerius 21. srpnja 1460. Za tim kaznenim ustanovama slijede na str. 117. tri ustanove iz građanskoga prava, koje je paško vijeće prihvatilo 30. rujna 1461., a koje su proglašene 30. svibnja 1462.; zanimljiv je tu opis toga proglašenja: „publicata fuerunt per me Philippum Triolli eius Domini Comitis Cancellarij, et proclamata per Bernardinum videlicet, praeconem Pagi tomatizante egregio viro de Consilio Pagi Georgio de Misoli, me Cancellario legente, et ipso Georgio interpretante de lingua latina in Sclauam ... " Zatim slijede na str. 118.—121. još tri glave ustanova o razbojnicima i tatima; konačno na str. 122. ustanove, da se $^1/_4$ globâ ima upotrijebiti za popravak obala, da suci imadu suditi zajedno s rektorom, zatim o soli iz Obrovca, o poslovanju kancelara, o apelacijama, o prodavanju marhe sa otoka Paga.

Na str. 129.—140. slijedi kazalo pojedinih natpisa u statutu, u dodacima i u kriminalnom statutu, i to onim redom, kojim i u samoj knjizi.

Od ovoga tiskanog izdanja postoje, koliko je poznato, samo *tri primjerka*, i to: a) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 3. Taj primjerak imade sa strane više pisanih bilježaka, u kojima se upozorava na druge slične ustanove u istom statutu, ili se kratko navodi sadržaj pojedinih ustanova. Bilješke pisane su talijanskim jezikom. Dalje imade ovaj primjerak rukom pisanih dodataka, i to jedan već pred kazalom na str. 128. o preskripciji od 25 ili 30 godina, od 30. svibnja 1466. Ostali dodaci slijede tek za kazalom na str. 141. i d. Tu stoje najprije „Priuilegi della Città di Pago, et di quelli Nobilli, contro li Popolari, et etiam contro li Zarattini", i to: privilegij kralja Bele od 30. ožujka 1244.; privilegij kralja Ludovika od 23. studenoga 1376.; privilegij kralja Sigismunda od 5. ožujka 1397. Za tim privilegijima stoje na str. 153.—177. različne tarife i neke ustanove, koje se tiču tih tarifa. Na str. 178. neki su alfabeti, i to najprije za ćirilicu („Chiurilizza"), onda

za glagolicu („Glagolizza ouer Popouizza"), i opet za ćirilicu („Chiuriliza"). Konačno na str. 179. i 180. vidimo popis sudskih praznika na Pagu. — Privilegiji na str. 141.—152. pisani su jednom rukom, a tarife na str. 153.—177. drugom.

b) U biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.

c) U Filippievoj biblioteci u Zadru pod signaturdm III. 7.

2. Rukopis paškoga statuta u *komunalnoj biblioteci „Paravia" u Zadru* pod signaturom 15.819.

Naprijed piše doduše, da je taj rukopis preuzet iz jednoga starog rukopisa; no čini se, da je to puki prijepis štampanoga izdanja. Tu naime stoji ne samo uvod, kojega ima i u tiskanom izdanju, nego i odredba proveditora Alv. Moceniga od 5. kolovoza 1636., da se taj statut ima tiskati, pače i potvrda paških sudaca od 19. rujna 1636., da je ovdje doista sadržan pravi paški statut. Dalje slijedi sam statut, dodaci i kriminalni statut, ali se svršava sa one tri ustanove iz god. 1461., koje stoje u tiskanom izdanju na str. 117. i 118. Ustanovâ, koje su u tiskanom izdanju na str. 119.—127., nema u tome rukopisu Zatim slijede još dvije strane kazala, ali samo za prve dvije knjige samoga statuta. U svemu ima taj rukopis 127 strana. Pisan je na tvrdome papiru u velikoj osmini, dosta ružnim i nemarnim pismom, valjada negdje u 18. vijeku.

B. Druge zbirke, u kojima imade zakona i pravnih ustanova, koje su vrijedile za otok Pag.

3. Rukopis paških privilegija, zakona i odredaba u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. B. 14. Natpis tome rukopisu glasi: „Legum, Statutorum, Privilegiorum, tum Priscarum, tum Novarum Sanctionum, et Rescriptorum Civitatis et Insulae Paghi in Venetorum Dominio feliciter degentis Amplissima Collectio, cura, studio et opera Marcilauri Rujch." Rukopis je uvezan kao kakova dosta debela knjiga, ali je na žalost ispisana jedva jedna trećina knjige: samo 75 strana. Pismo je vrlo lijepo. Rukopis potječe iz svršetka 18. vijeka. — Rujić, kako se čini, hotio je ovdje popisati sve zakone, statute, privilegije itd., koji se tiču Paga, i to u glavnome hronologičkim redom. Tako je došao do god. 1376. Sam statut paški nije tu prepisan, jer Rujić nije dospio dotle. Na prvome mjestu stoji u tome rukopisu neki tobožnji privilegij Aleksandra Velikoga ilirskom plemenu; zatim neki kratki prijegled povijesti otoka Paga. Dalje stoje različne darovnice, privilegiji itd.; većim su dijelom to prijepisi iz pergamenâ, koje su onda bile pohranjene u sanktuariju rapske crkve, a danas su u arhivu općine rapske; dalje su to prijepisi pojedinih isprava priopćenih u Lucievu „De regno Dalmatiae et Croatiae", ali ima tu i prijepisa iz isprava pohranjenih u samostanu sv. Margarite na Pagu, dalje iz isprava pohranjenih u župnoj

*

crkvi sela Vlašića, iz bilježaka paškoga notara Kristofora Bilinića (iz ovoga vrela potječe i onaj privilegij Aleksandra Velikoga), iz isprava pohranjenih kod spljetskoga kaptola, iz isprava pohranjenih u sudskoj kancelariji na Pagu. — Isprave sadržane u tome rukopisu (osim krivotvorenih, kao privilegij Aleksandra Velikoga) izdali su i *Rački* u „Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia“, *Kukuljević* pa *Smičiklas* u „Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“.

4. Rukopis u *biblioteci talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 3753. G. 8. s natpisom „Osservazioni storiche sopra l'antico stato civile ed ecclesiastico della Città ed Isola di Pago, osia dell' antica Kessa, estratte da diversi Autori, Diplomi, Privilegi ed altre Carte si publiche come private, scritte da Marcolauro Rujch, MDCCLXXVI.“ Rukopis ima 128 strana; pisan je kao i onaj pod 3. Imade u njemu mnogo podataka o pravnim uredbama na otoku Pagu.

5. Od istoga Marka Laura *Rujića* postoji rukopis i djelo „*Delle Riflessioni storiche sopra l'antico Stato Civile e Ecclesiastico della Città e Isola di Pago* o' sia dell' antica Gissa, fatte da diversi Autori, Diplomi, Privilegi, et altre Carte Pubbliche e Private, raccolte con la possibile essatezza e diligenza di Marcolauro Rujch.“ Od toga djela svezak 1. nalazi se u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* (sa knjigama I.—III.); 2. pak svezak (sa knjigama IV. i V.), 3. svezak (sa knjigama VI.—IX.) i 4. svezak (sa knjigama X.—XIII.) nalazi se u *biblioteci c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* (pod signaturama I. G. 7., I. G. 8. i I. G. 9.). U tom djelu imade vrlo mnogo podataka ne samo za opću historiju, nego i za pravnu historiju napose, i to ne samo za otok Pag, nego i za okolišna mjesta i otoke. Ima tu i mnogo geografičkih nacrta. Prvi svezak toga djela vrlo često citira Rački u svojim „Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia“.

6. Od istoga Rujića postoji u rukopisu „*Blasone genealogico di tutte le Famiglie Nobili della Città di Pago con molte de' Cittadini.*“ Rukopis se taj nalazi u *arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* (sa sign. I. G. 12.). U tom rukopisu sastavljenu godine 1784. ima i vrlo mnogo podataka zanimljivih ne samo za historika, nego i za pravnika.

7. Od istoga Rujića postoji u rukopisu „*Constitutiones, Indulta, Decreta, Litterae Ducales, Sanctiones, et alia* Capituli et Cleri Insignis Collegianae Ecclesiae Matricis S. Mariae Maioris Paghen., quae in hoc Volumine collegit et fideliter exemplavit ex authenticis in Archivio Capitulari Praetoreo, et Communitatis existentibus Dominus Marcuslaurus Rujch Anno Sal. MDCCXCII.“ Rukopis je pohranjen u *zemaljskom arhivu c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. G. 11.

XII. Otok Brač.

A. Statut od god. 1305. (1375.) i reformacije latinskim jezikom.

1. *Tiskano izdanje* od god. 1656. pod natpisom „Statvta mvnicipalia ac Reformationes Magnif. Communitatis Brachiae clarissimis DD. Hieronymo, ac Vincentio Michaeli fratribus dicata, Vtini, MDCLVI, Apud Nicolaum Schirattum“. Za natpisnim listom stoji dedikacija ove knjige od Nik. Schirattia pomenutoj braći Michaelima, datirana 16. lipnja 1656. Zatim slijedi kazalo natpisâ pojedinim glavama u statutima i reformacijama; to kazalo obuhvata 14 strana.

Za kazalom stoji tek paginirana strana 1., a na toj 1. strani uvod o postanku bračkoga statuta god. 1305. Na str. se 3. svršava taj uvod autentikacijom bračkoga kancelara *Petra Mattiazzia*. Na str. 4. počinje se 1. knjiga samoga statuta; 1. knjiga ima 29 glava, a seže do 20. strane; 2. knjiga ima 11 glava, a seže do 25. strane; na svršetku te knjige stoji opet autentikacija P. Mattiazzia; 3. knjiga ima 43 glave, a seže do 44. strane, svršava se i opet autentikacijom P. Mattiazzia. Na ove tri knjige iz god. 1305. nadovezana je 4. knjiga, koja je, kako se vidi iz njezina uvoda na 45. strani, sastavljena god. 1375.; ta 4. knjiga ima 59 glava, a seže do 80. strane, pa se svršava i opet autentikacijom kancelara P. Mattiazzia.

Na str. 81. slijede odmah reformacije, i to „liber primus“ bez ikakova uvoda; ta 1. knjiga ima 86 glava, a seže do 128. strane; na 128.—130. slijede još izvadak iz isprave o predaji Brača pod mletačku vlast (22. listopada 1420.) i izvaci iz dviju kasnijih mletačkih dukala, gdje se potvrđuju stariji privilegiji i prava otoka Brača; na str. 130. stoji i opet autentikacija P. Mattiazzia. Na str. 131. počinje se 2. knjiga reformacija; ova ima 23 glave, a seže do 151. strane; kod posljednjih triju glava označeno je, kad su u njima sadržane ustanove nastale (9. studenoga 1531., 6. srpnja 1566. i 2. svibnja 1615.) i tko ih je stvorio. Na str. 152. počinje se 3. knjiga reformacija uvodom, u kojem se ističe, da je ta knjiga nastala god. 1435.; knjiga ima 18 glava, a svršava se na str. 170. opet autentikacijom P. Mattiazzia. — Na str. 171.—172. popisani su svi pašnjaci otoka Brača; na str. 173.—174. popisani su opet svi rektori Brača pod mletačkom vladom god. 1420.—1655. Na str. 175. i 176. stoji konačno odredba bračkoga komesa Alv. Duoda od 14. kolovoza 1655., da se ovi statuti i reformacije imadu tiskati.

Od tog izdanja ima više primjeraka:

a) u biblioteci Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod signaturom XI. b. 66.;

b) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 4.;

c) u zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru pod signaturom I. B. 10.;

d) u biblioteci talijanske gimnazije u Zadru pod signaturom 2625., I., b.;

e) u biblioteci c. kr. arheologičkoga solinskog muzeja pod signaturom 1746.;

f) u biblioteci općinskoga tajnika na Hvaru Jos. Machieda;

g) u biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.

2. Rukopis u *biblioteci prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 766. M. 268. To je prijepis tiskanoga izdanja, pa se na kraju toga rukopisa službeno potvrđuje, da su tu točno prepisani tiskani statut i reformacije. Razlikuje se taj rukopis od tiskanoga izdanja pri nabrajanju rektora bračkih, jer nabraja i kasnije rektore poslije god. 1655. do god. 1688. istom rukom, a od god. 1688. do 1718. drugom rukom i tamnijom tintom. — Prema autentikaciji toga rukopisa sačinio ga je nešto prije god. 1784. neki Tom. Kuzmić. — U svemu obuhvata taj rukopis 175 strana. Pismo je dosta lijepo, ali ima pisarskih pogrješaka.

B. Druge zbirke, u kojima imade zakona i pravnih ustanova, koje su vrijedile za otok Brač.

3. *Tiskano izdanje* privilegija, zakona, odredaba itd., koji se tiču Brača, pod natpisom „Diversi pvblici Decreti, Terminationi, Privilegi e Indulti a fauor della Magnif. Communità della Brazza dedicati alli Clarissimi signori Girolamo, e Vincenzo Fratelli Michieli; in Vdine MDCLVI, apresso Nicolò Schiratti“. Tiskani su ti privilegiji u isto vrijeme sa statutom i reformacijama kao neki dodatak, pa su obično sa statutom i reformacijama vezani u jednu knjigu. I ovdje stoji na prvome mjestu posveta, koju upravlja izdavač Schiratti braći Michielima, zatim stoji kazalo vladara, duždeva itd., koji su izdali pojedine privilegije. Zatim se na strani paginiranoj sa 1 počinju sami privilegiji, i to kao prvi ima „Privilegio d' Alessandro Magno, concesso à gl' Illirij cauato dal Libro intitolato il Regno de' Slaui, di don Mauro Vrbino Abbate“. Zatim slijedi potvrda toga privilegija od Karla Velikoga. Dalje vidimo privilegij Stjepana Tvrtka i Ludovika kralja ugarskoga i hrvatskoga od 22. srpnja 1390. Na str. 8. počinju se privilegiji mletačkih duždeva i generalnih proveditora za Dalmaciju i Albaniju; kao prvi stoji tu dukal Tome Moceniga od 22. listopada 1420., kad je mletačka vlada konačno primila pod svoju vlast otok Brač. U svemu ima tih privilegija 152 strane.

Od ovoga izdanja ima *više primjeraka:*

a) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 4., uvezano zajedno sa statutom;

b) u biblioteci talijanske gimnazije u Zadru pod signaturom 2547., I. 6.

4. Vrlo mnogo *ustanova* i uopće *pravnih spomenika,* koji se tiču Brača, napose o prerogativima bračkoga plemstva, imade u *Andr. Ciccarelia:* „Osservazioni sull' isola della Brazza, e sopra quella nobiltà" (god. 1802.).

XIII. Otok Hvar (i Vis).

Statut od god. 1331. latinskim jezikom uz druge kasnije ustanove, koje su vrijedile za otok Hvar.

1. Rukopis hvarskoga statuta u *općinskoga tajnika na Hvaru Jos. Machieda.* Rukopis taj spominju *Š. Ljubić* u uvodu sv. III. „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium" (str. IX.) i *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", svesku 21., str. 104. Kako *Ljubić* pripovijeda, bili su god. 1577., kad su Turci provalili na Hvar, uništeni svi primjerci hvarskoga statuta osim jednoga, koji je hvarski notar Pompejo Kranko Spljećanin prepisao iz originala. No i taj se Krankov rukopis izgubio; sačuvao se samo jedan prijepis toga Krankova rukopisa, iz god. 1633., koji se nalazi sada u Jos. Machieda na Hvaru.

2. Rukopis u *biblioteci talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 3258., G. 1. To su dva lista istrgnuta iz većega rukopisa; sadržavaju neznatan ulomak dodataka hvarskomu statutu; potječu negdje iz 15. vijeka.

3. *Tiskano izdanje* od god. 1643. s natpisom „Statvta Commvnitatis Lesinae, Venetiis, superior. permissu 1643., Typis Marci Ginamini". Najprije je tu neka posveta upravljena Iv. Krst. Grimanu, generalnomu provizoru Dalmacije i Albanije (na 3 strane) i Alojziju Quirinu, komesu hvarskomu. Tu se veli, da je taj Grimani odredio, da se statuti hvarski imadu tiskati. — Zatim slijede na pet listova natpisi (rubrike) pojedinih glava u statutu i u adicijama, i jedan list „Feste di pallazzo". — Poslije toga stoji uvod, i tu se počinje paginacija strana (sa 1). Uvod se počinje sa „Hic est liber statvtorum commvnitatis Pharae, compositus, et conditus in Millesimo, tercentesimo, trigesimo primo, . . . " U tom se uvodu razlaže, kako je taj statut nastao. Na str. se 3. počinje sam statut, i to 1. knjiga sa 28 glava seže do str. 15., 2. sa 49 glava seže do str. 28., 3. sa 42 glave seže do str. 38. Knjiga 4. nema numeriranih glava, ali je ipak razdijeljena na glave, od kojih svaka ima svoj natpis; svega imade 22 takove glave; u prvima se određuju različne vrste javnih proglasa („incantus"), u daljima se nabrajaju međe pojedinih općina, a u posljednjima putovi

na Hvaru. Peta se knjiga statuta počinje na str. 51.; ovdje su glave numerirane, no čini se, da samo prvih 17 glava pripada starome statutu; 18.—52. glava nadodane su kasnije, pače je 52. glava u talijanskom jeziku (od 5. ožujka 1420.). Za ovima 52 glavama stoje još kao sastavni dio statuta dva dukala. Sam se statut svršava na str. 77.

Zatim slijede dodaci pod natpisom „Aggionta di varie leggi, ordeni, e terminationi dell' ecc. senato e del' altri diversi pvblici rappresentanti, per il buon governo della città di Liesena molto vtili, necessarie et vsitate“. Imade tih dodataka 131, a potječu od god. 1432. do 1646. Pisani su do polovine 16. vijeka ponajviše latinski, a kasnije talijanski.

Dalje ima popis zemljišta općine hvarske: „Registra terrenorum communis Pharae“. Zatim su pobilježene tarife za različne oblasne poslove, do str. 241. Na str. 242.—244. stoji „Pratica del foro“; na str. 245.—248. „ordeni, et regole in materia della dispensa de' sali“.

Od tog izdanja ima *više primjeraka:*

a) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 7.;

b) u biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru pod signaturom 772. M. 274.;

c) u zemaljskom arhivu c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru pod signaturom I. B. 12.;

d) u biblioteci talijanske gimnazije u Zadru pod signaturom 2548., I., 6.;

e) u biblioteci c. kr. arheologičkoga solinskog muzeja u Spljetu;

f) u biblioteci općinskoga tajnika Jos. Machieda na Hvaru;

g) u Nikole Kasandrića na Hvaru; ovaj primjerak ima i rukom pisanih dodataka;

h) u biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču; primjerak imade naprijed osobito kazalo u rukopisu; na koricama je potpisan „Simonich“;

i) u zbirci „Collezione di Statuti dell' Archivio di Stato“ u Rimu;

k) primjerak, kojim se *Ljubić* služio za publiciranja toga statuta, a nalazio se u Mlecima;

l) u Filippievoj biblioteci u Zadru pod signaturom VI. 4.

4. Rukopis u *biblioteci talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 2573., h. 91.; u rukopisu sadržani su sumariji privilegija, koji se tiču Hvara; najstariji od njih potječe iz god. 1243., a posljednji iz god. 1643. Svega ima 59 listova. Rukopis je pisan na papiru; pismo nije uvijek isto; vidi se, da ih je više pisalo, dotično nadopunjivalo. Na početku imade jedna bilješka od bibliotekara *I. Boglića* Hvaranina od 30. kolovoza 1860.; u toj bilješci veli Boglić, da je ove sumarije ispoređivao s originalima i s autentičnima prijepisima, pa se uvjerio, da se doista slažu s originalima.

5. *Tiskani dokumenti* kao prilog *Boglićevih* „Studi storici sull' isola di Lesina", str. 157.—200. Veći dio tih dokumenata potječe iz doba, kad je Hvar došao pod mletačku vlast (iz god. 1418.—1421.).

6. *Tiskano izdanje* Jugoslavenske akademije u svesci III. „*Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium*" (str. 167.—495.). Ovdje je publicirano sve ono, što stoji i u tiskanom izdanju od god. 1643. (str. 167.—372.), a povrh toga 89 drugih dokumenata, koji se tiču Hvara (str. 373.—495.). Za tisak je taj statut priredio i popratio uvodom te indeksom „rerum, personarum et locorum" *Š. Ljubić*. Podlogom za izdanje samoga statuta služilo je Ljubiću tiskano izdanje od god. 1643.

XIV. Otok Korčula.

Statut od god. 1214. (1428.) uz kasnije ustanove, koje su vrijedile za otok Korčulu.

Sam statut je sačinjen navodno god. 1214., no veći dio statuta potječe iz kasnijega doba; statut se razvijao kao i drugi statuti; god. 1214. sačinjen je samo najstariji dio (od 57 glava), a kasnije se samo nadodavalo.

Sačuvale su se dvije glavne redakcije toga statuta: 1. sastavljena negdje poslije 1271., i 2. sačinjena negdje poslije 1424.

1. Rukopis starije redakcije korčulanskoga statuta u *biblioteci sv. Marka u Mlecima* „inter privilegia" pod br. 56.; pisan je taj rukopis na pergameni početkom 14. vijeka; izvana pripisan je kasnije na taj rukopis natpis: „MCCLIIII. MCCLXV. Statuta Curzolae et iuramentum fidelitatis communitatis factum comiti Curzolae et Melitae D. Marxilio Georgii Veneto in perpetuum"; sadržan je u tome rukopisu stari statut, koji je oko god. 1254. korčulanski komes Marsilius Georgii potvrdio kao statut od god. 1214. (sa 53 glave) uz popunjenje novim ustanovama (22 glave) iz god. 1271. *J. Hanel* naziva ovu redakciju „Confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insulae Curzulae"; opisao ga je *J. Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. I., str. IX. i d.

2. Rukopis kasnije redakcije korčulanskoga statuta u *obitelji nekadašnjega načelnika korčulanskoga Mat. Capora;* rukopis je pisan na pergameni visokoj 28 cm, širokoj 21 cm; obuhvata 46 listova; na prvom je listu kasnije pripisan natpis „Haec sunt statuta communis Curzulae", na daljnim trim stranicama popisano je kazalo svih natpisa pojedinim glavama; 6. i 7. stranica su prazne, na 8. je slika raspetoga Isukrsta; na 9. strani počinje se sam statut, i to odmah prvom glavom. Sam se statut počinje riječima: „Hec sunt statuta et ordinamenta communis, et hominum ciuitatis et insulae Curçulae facta... In Millesimo Ducentesimo Quartodecimo..." a svršava se riječima: „In pleno et generali consilio ciuitatis

et insule Carçulae coadunato in ecclesia omnium sanctorum 1428. Ind. VII. Die 9. Mensi Januar". Rukopis taj pisan je velikim slovima, tako da na jednoj strani stane samo po 15—23 redova; natpisi pojedinim glavama osobito su iskićeni. Sadržan je tu čitav korčulanski statut druge redakcije, i to najprije prerađen onaj dio, koji je Marsilius Georgii potvrdio god. 1254. (u 1.—57. glavi), onda onaj iz god. 1271. (u 58.—69. glavi), a zatim još mnoge druge (valjada kasnije) ustanove. *J. Hanel* naziva ovu redakciju statuta „Liber legum ac statutorum ciuitatis et insulae Curzulae". Sam taj rukopis potječe iz 15. vijeka. Pobliže opisali su ga: *Valentinelli* u „Specimen bibliographicum de Dalmatia", str. 30. i d. i *J. Hanel* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. I., str. X. i d.

3. *Nekoliko listova korčulanskih reformacija* pisanih na pergameni još u 15. vijeku *našao je J. Hanel na Korčuli* i opisao u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. I., str. XII.

4. *Tiskano izdanje* korčulanskoga statuta i reformacija od god. 1643. Na prvoj strani ove knjige stoji natpis: „Liber legvm ac statvtorum ciuitatis et insulae Curzulae, jussu illustriss. excellentissimique D. Io. Baptistae Grimano, proued. generalis Dalmat. et Alban. typis editus, ducante sereniss. D. Francisco Ericcio Venetiarum principe, atque vigili instante comitatu illustrissimi D. Federici Molino; Venetiis MDCXXXXIII.; ex typographia Ducali Pinelliana". Na str. 2. nalazi se uvod „In editione statvtorum praefatio", u kojem se razlaže potreba tiskanoga izdanja; na str. 3. odredba generalnoga proveditora za Dalmaciju Giov. Batt. Grimania od 28. veljače 1642., da se statut ima tiskati; na str. 4.—13. stoji kazalo natpisâ svim glavama statuta, na lijevoj strani latinski, na desnoj talijanski. Odmah zatim na str. 14. označenoj zajedno sa stranom 15. kao 2. list počinje se sam statut, i to na lijevoj strani uvijek latinskim jezikom, a na desnoj strani jezikom talijanskim; tako to ide do lista (parna stranica) označena sa 44, a sadržaje 153 numerirane i 4 nenumerirane glave. To je statut druge redakcije, koji *J. Hanel* naziva „liber legum ac statutorum"; prema riječima na početku samoga tog statuta sačinjen je on god. 1214., no za pravo, kako se vidi iz rukopisa pod 1., statut iz god. 1214. tvori samo 57 prvih glava, a ostalo je kasnije nadodato; kod nekih se ustanova to napose i ističe; ima tu i ustanova iz god. 1424. List (par stranica) zatim prazan je (samo stoji natpis „Reformationes"), a zatim kroz 7 takovih listova vidimo kazalo natpisâ pojedinim glavama u reformacijama; strana zatim prazna je, a onda stoji slika sv. Bartola, Marka i Jerolima, pa korčulanski grb. Ta strana sa slikom računa se kao nova strana 1. Na novoj str. 2/3. počinju se reformacije, i to opet latinskim jezikom na parnim (desnim) stranama, a talijanskim na neparnim (lijevim) stranama; sežu te reformacije do strane 116/117., a ima ih u svemu 201.; reformacije te sastoje

se od odluka korčulanskoga vijeća iz god. 1403.—1444., a uređene su, kako se na čelu njihovu veli, za komesa Stefana Magna, t. j. oko god. 1454. Na str. 116/117. stoji još neka ustanova, da nobili ostaju takovi, ako i na selu stanuju; na str. 118/119. ustanova o cijeni riba. Na nepaginiranim stranama 120.—122. ima tarifa za kancelara samo talijanskim jezikom, a zatim na str. 123. izvadak iz dukala Tome Moceniga od 23. srpnja 1425., Franceska Foscaria od 13. srpnja 1430.; na str. 126. ima otpis proveditora Giov. Batt. Grimania od 25. svibnja 1643. s različnim procesualnim propisima; na str. 129. neka tarifa od istoga proveditora. Na str. 132. stoje potvrde korčulanskoga statuta; konačno na 6½ strana još neki katastar općinskih dobara na Korčuli.

Od toga izdanja imade *više primjeraka:*

a) u biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 9.; na tom primjerku ponovno je zapisano „ex libris Michaelis Spanich“;

b) u biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru pod signaturom 768. M. 270.;

c) i d) u zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru pod signaturama I. B. 11. i I. B. 11. a.;

e) u biblioteci talijanske gimnazije u Zadru pod signaturom 3249. I. 6.;

f) u općinskoga tajnika Jos. Machieda na Hvaru;

g) u biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;

h) u zbirci „Collezione di Statuti dell' Archivio di Stato“ u Rimu.

5. Rukopis pod natpisom „Raccolta de lettere ducali, terminazioni, atti e suffragi concernenti varie prerogative e privileggi della mag-ca comunità dell' isola Corzola“, pisan god. 1698. na XXX i 70 strana; rukopis taj nalazi se u *knjižara Taussiga u Pragu* pod br. 1351.

6. Rukopis pod natpisom „Raccolta di lettere ducali, terminazioni, atti e suffragij, concernenti uarie prerogative e priuilegij della mag. Communità nec non dell' uniuersità del popolo e villici dell' isola di Corzola trascritti secondo l' ordine dè tempi da un libro antico essistente in casa Arneri da mè D. Giacomo Can^{co} Arneri l' anno 1748.“ našao je *J. Hanel* u *obitelji Arneri na Korčuli.*

7. Statut zvan „Confirmatio et augmentatio statutorum“ *otisnuo* je *Hormayer* u „Geschichte Tirols“, I., Urk. 2., n. 307.

8. *Nekoliko ustanova* iz korčulanskoga statuta *otisnuto* je u *Pardessus-a* „Lois maritimes“, sv. V., str. 96.

9. *Tiskano izdanje* korčulanskoga statuta među publikacijama Jugoslavenske akademije „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, i to kao sveska I. te zbirke. Za tisak priredio je taj statut, popratio ga uvodom, alfabetičkim kazalom i tumačem nepoznatih riječi prof. *J. Hanel.*

Tu je napose otisnuta prva redakcija toga statuta: „confirmatio et augmentatio statutorum civitatis ac insulae Curzulae tempore Marsilij Georgij comitis facta“ (str. 1.—25.), napose opet druga redakcija: „liber legum ac statutorum insulae Curzulae“ (str. 26.—72.); dalje otisnute su tu: „Reformationes communis Curzulae“ (str. 73.—131.); zatim: „Catasticum possessionum communis Curzulae“ (str. 131.—137.), „Litterae ducales aliaeque decisiones, privilegia communitatis ac universitatis populi et insulae Curzulae attinentes“ (str. 138.—258. iz god. 1420.—1558.) i „Additamenta“ (str. 259.—265., otpisi proveditora za Dalmaciju i Albaniju Giov. Batt. Grimania o postupku pred korčulanskim sudom i o tarifi za korčulansku kancelariju od 25. svibnja 1614.). *Jaromir Hanel* upotrijebio je pri tome rukopis 1.—3. i 6., te knjige 4. i 7.

10. „Libri consiliorum“ korčulanske općine pohranjeni su, kako navodi *T. Smičiklas* u „Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae“, sv. II., str. VIII. u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru.*

C. Zakoni grada Dubrovnika i podređenih mu mjesta.

XV. Grad Dubrovnik.

A. Libri consiliorum.

1. Originali ovih knjiga nalaze se pohranjeni u dubrovačkome arhivu. Počinju godinom 1301., a sežu sve do pada dubrovačke republike god. 1807. Iz prvine su se upisivale zajedno u istu knjigu odluke Velikoga (maioris) i Maloga (minoris) Vijeća (consilii) a i odluke Vijeća Zamoljenih (consilii rogatorum); tek od god. 1415. vodila se za svako od tih vijeća posebna knjiga, t. j. posebni „*liber consilii maioris*“, posebni „*liber consilii minoris*“ i posebni „*liber consilii rogatorum*“.

Uz druge poslove imala su ta vijeća stvarati zakone za dubrovačku republiku, pa su se svi ti zakoni najprije upisivali u te „libri consiliorum“, a iz njih su se tek prenosili u osobite zbornike zakonâ. Napose su se pojedini zakoni dodavali staromu „*liber statutorum*“, a i sam „liber statutorum“ kompilacija je još od starijih zakona, koji su bili pobilježeni u starima „libri consiliorum“, ali od njih danas nema više ni traga. Dalje je iz tih „libri consiliorum“ iskompilovan kasniji „*liber reformationum*“; taj „liber reformationum“ kompilovan je ne samo jedanput (god. 1335.), nego po više puta; do danas se ipak sačuvala samo posljednja kompilacija složena negdje poslije god. 1410. Negdje potkraj 14. ili početkom 15.

stoljeća, možda u isto vrijeme, kad je složena posljednja redakcija knjige „reformationum", napušten je stariji način prenošenja zakonâ iz knjigâ „consiliorum" u osobite zakonike i poprimljen je nov način. Napušteno je periodičko redigovanje reformacijâ, te je mjesto toga otvorena nova knjiga zakonâ, u koju su se iz knjige „consiliorum" prenosili novi zakoni odmah, iza kako su ubilježeni u te knjige „consiliorum". U tu novu knjigu zakonâ (reformacijâ), koja se valjada po zelenim koricama prozvala „zelenom knjigom" *(„liber viridis", „libro verde")*, unijeli su se ponajprije svi stariji zakoni, koji nijesu za posljednje redakcije knjige „reformationum" došli u tu knjigu reformacijâ. Sastavljač toga temelja Zelenoj Knjizi držao se pri tome gotovo posve točno hronologičkoga reda; najstariji zakoni u toj knjizi potječu iz godine 1358.; do vremena, u koje je složena posljednja redakcija knjige „reformationum", ima u toj knjizi oko 130 zakona (reformacija); svaki od njih čini za sebe posebnu glavu. Kasniji zakoni pripisivali su se tome temelju Zelene Knjige odmah ili skoro iza kako su stvoreni i uneseni u „libri consiliorum". — Gotovo u isto vrijeme, iz kojega potječe posljednja redakcija knjige „reformationum", i iz kojega po našemu mnijenju potječe osnutak Zelene Knjige, potječu (kako sam naprijed spomenuo) i posebne knjige za svako vijeće. — U Zelenu Knjigu upisivali su se novi zakoni sve do god. 1460. Te godine otvorila se nova knjiga zakonâ, t. zv. „žuta knjiga" *(„liber croceus", „libro giallo")*. U toj knjizi napustilo se i numeriranje pojedinih zakona, napustilo se i stvaranje glava od pojedinih zakona; zakoni iz te „žute knjige" navodili su se samo po listu („charta"), na kojem su u toj knjizi prepisani. A prepisivalo se je u Žutu Knjigu i mnogo štošta, što se ne može držati zakonom u strogome smislu. God. 1749. ispunila se prva Žuta Knjiga, pa se te godine otvorila druga Žuta Knjiga *(„liber croceus II.")*.

Budući da su na taj način „libri consiliorum" sadržavali u sebi originale zakona, koji su se kasnije prenosili u posebne knjige zakona: to ti „libri consiliorum" imadu veliko značenje i za samo statutarno pravo, za zbirke zakonâ. Na žalost, iz starijega doba, koje je za dubrovačko zakonodavstvo i najvažnije, malo se sačuvalo tih knjiga „consiliorum". Tek iz doba, kad je svako vijeće počelo voditi svoje posebne knjige, ima daleko više sačuvanih knjiga, pa se od toga vremena i može točnije pratiti, da li se pojedini zakoni slažu s onim, što je upisano u tima „libri consiliorum".

Ove knjige „consiliorum" opisane su u uvodima za *„Monumenta ragusina"*, koja su u 5 svezaka izišla u zbirci *„Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium"*, i to u X. i XXIX. svesci te zbirke. Opisao ih je i ***Fr. Rački*** u izvještaju: „Istraživanja u pismarah i knjižnicah dalmatinskih" (u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 26., str. 178. i d.),

Konst. Jireček u ocjeni izdanja tih „Monumenta Ragusina“ (priopćenoj u „Časopisu muzea království českého“, 1885., LIX., str. 579. i d.) i u drugoj ocjeni tih monumenata priopćenoj u „Archivu für slavische Philologie“, 1897., XIX, str. 586. i d., a osobito u raspravi o odnošajima Dubrovčana spram srpskoga cara Uroša i kralja Vukašina u „Časopisu musea království českého“, 1886., LX, str. 6.—10.

2. Knjige, u koje je prepisan samo neki određeni skup zakona stvorenih u dubrovačkim vijećima, a da ipak ne čine osobiti (službeni) zbornik. Među takove knjige idu:

a) Odluke Vijeća Umoljenih u pogledu općinske blagajne od god. 1667. do god. 1785. pod natpisom *Parti de' Pregati concernenti la cassa publica dell' a. 1667.—1785.;* rukopis taj nalazi se u *dubrovačkom arhivu*, a spomenuo ga je *I. Kukuljević* u svom „Izvjestju o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim“, priopćenom u „Arkivu za povjestnicu jugoslavensku“, knjizi IV., str. 324. (pod III. 3.).

b) *Provedimenti del Senato della Republica concernenti l' Uffizio di Salinaria;* i taj rukopis nalazi se u *dubrovačkom arhivu,* a spominje ga *I, Kukuljević* u „Arkivu“, IV., str. 324. (pod III. 4.).

c) *Parti di Pregati concernenti i Consolati di Levante del 1751.;* rukopis je u *dubrovačkom arhivu;* spominje ga *I. Kukuljević* u „Arkivu“, IV., str. 325. (pod V. 2.).

d) *Varie ordinanze del Conseglio di Pregati, del 1777.;* rukopis je u *dubrovačkom arhivu;* spominje ga *I. Kukuljević* u „Arkivu“, IV., str. 324. (pod III. 18.).

e) *Parti di Pregati relative agli oggetti di Grecia dell' a. 1687. e 1774. coi Registri dell' a. 1622., 1628., 1630., 1633., 1643., 1670.*

f) *Capitula consilii rogatorum Ragusini, quibus monasterium Lacromense incorporatum fuit congregationi S. Justinae de Padua ordin. s. Benedicti;* rukopis taj nalazi se u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. d. 68.

g) *Parti dell' Eccmo Senato dall' anno 1765.;* rukopis je pohranjen među spisima iz *staroga arhiva Blagoga Djela („Opera pia“) dubrovačkoga* (pod br. 105.); opisao je taj rukopis *K. Vojnović* u članku „Prilozi k arhivalnijem pabircima dubrovačkijem“ priopćenom u „Starinama“, sv. 28., str. 52. i d.

h) *Parti di Pregati del Senato* iz god. 1804.—1808.; rukopis je među spisima iz *staroga arhiva Blagoga Djela dubrovačkoga* (pod br. 108.); opisao ga je *K. Vojnović* u „Starinama“, sv. 28. str. 53.

i) *Un libriciuolo di varj Provedimenti e Terminazioni dell' anno 1667.;* rukopis je u *dubrovačkom arhivu*, spominje ga *I. Kukuljević* u „Arkivu“, IV., str. 324. (pod III. 2.).

k) Ulomaka iz knjiga „maioris consilii“ imade u rukopisu: *Libro della Fondazione ed Istituti dell' Amministrazione dell' Opere Pie della Tesoreria* pohranjenom među spisima iz *staroga arhiva Blagoga Djela dubrovačkoga* (pod br. 106.): opisao ga je *K. Vojnović* u „Starinama“, sv. 28., str. 52.

3. *Izvadaka iz tih knjiga „consiliorum“* ima i u kompilaciji, koju je u drugoj polovini 18. vijeka složio p. *G. M. Mattei.* Ta kompilacija („zibaldone“) pohranjena je u *biblioteci Male Braće u Dubrovniku* pod signaturama 266., 267. i 229. — Osobita vrijednost te kompilacije stoji u tome, što u njoj ima izvadaka iz starih knjiga „consiliorum“, kojih sada više nema. Napose ima tu izvadaka iz knjiga dubrovačkih vijeća od god. 1303.—1305., 1312., 1318., 1322., 1325., 1328., 1345., 1347., 1348., 1350., 1359., 1415., 1435., 1437. i 1474.

4. *Kazala za zakone sadržane u „libri consiliorum“:*

a) Kazala za zakone sadržane u knjigama velikoga vijeća pod natpisom: *Specchio di magior Consiglio*, i to za drugu polovinu 15. (1440.—1499.), 16., 17. i 18. vijeka; rukopisi ti sačuvani su u *dubrovačkom arhivu*, a spominje ih *I. Kukuljević* u „Arkivu“, IV., str. 324. (pod I. 1.) i *Fr. Rački* u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 26., str. 182.

b) Alfabetička kazala za zakone i zaključke sadržane u knjigama Vijeća Umoljenih („rogatorum“, „dei pregati“):

α) rukopis u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu;* opisali ga *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii“, str. X.;

β) rukopis u *dubrovačkom arhivu*, ima 156 listova na papiru, valjada iz 18. vijeka;

γ) rukopis u *biblioteci Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 331/378., na 333 strane, pisan na papiru.

5. Nekoliko ulomaka iz tih „libri consiliorum“ *otisnuto* je:

a) u kneza *Medc Pucića:* „Споменици сръбски“, sv. I., str. XXV.—XXVII. i XXXI.—XXXVII., i u dodatku „Primjedbe izvađene iz službenih knjiga“, str. I.—III. i X.—XXXI.;

b) u *Ant. degl' Ivellio:* „Saggio d' uno studio storico critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa“ (god. 1873.), str. 97., 113., 116.—117.;

c) u *Gius. Gelcicha:* „Delle istituzioni marittime e sanitarie della repubblica di Ragusa“ (god. 1882.), str. 150.—154.;

d) u *Gelcich József és Thallóczy L.:* „Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára“ (god. 1887.), str. 695.—845.; tu stoje napose ulomci iz knjiga „consiliorum“ iz god. 1395.—1423.;

e) u *Ć. Truhelke:* „Dubrovačke vijesti o godini 1463.“ u „Glasniku zem. muzeja za Bosnu i Hercegovinu“, XXII., str. 9.—24.

6. U „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“ publicirala je Jugoslavenska akademija kao „*Monumenta Ragusina, libri reformationum*“ najstarije (sačuvane) knjige dubrovačkih vijeća do god. 1396., i to: u svesci X., str. 1.—287. (iz god. 1306., 1312., 1313., 1314., 1322., 1323., 1324., 1343., 1344., 1345., 1346. i 1347.); XIII., str. 1.—369. (iz god. 1347., 1348., 1349., 1350., 1351., 1352., 1356., 1357., 1358., 1359., 1360., — 1301., 1302., 1303., 1304., 1305., 1318., 1325., 1326., 1328., 1329., 1330., 1331., 1332., 1333., 1334., 1335. i 1336.); XXVII., str. 1.—346. (iz god. 1359., 1360., 1361., 1362. i 1363.); XXVIII., str. 1.—264. (iz god. 1364., 1366., 1367., 1368., 1369., 1371., 1372., 1373., 1374., 1375., 1376., 1378., 1379. i 1396.); XXIX., str. 1.—407. (iz god. 1301., 1302., 1303., 1304., 1305., 1311., 1312., 1318., 1319., 1320., 1324., 1325., 1326., 1327., 1328., 1329., 1330., 1331., 1332., 1333., 1334., 1335. i 1336.). Za tisak priredili su ta „monumenta“ *I. Tkalčić*, *P. Budmani*, opet *I. Tkalčić*, *A. Vučetić*, a najveći dio *Gius. Gelcich.*

B. Liber statutorum compositus anno 1272.

U samom uvodu toga statuta veli se: „Liber statutorum civitatis Ragusii compositus per egregium virum d. Marcum Justinianum de Veneciis, honorabilem comitem Ragusii, anno domini millesimo ducentesimo septuagesimo secundo, indicione quinta decima, mense madii; confirmatus per populum Ragusinum more solito congregatum, die dominico, vigesimo nono ejusdem mensis“, a dalje opet: „nos Marcus Iustinianus, comes Ragusii, considerantes meditacione frequenti quod statuta Ragusii, per diversos comites actenus diversis temporibus edita, in pluribus libellis dispersa erant, inter se in aliquibus discrepancia, in quibusdam superflua, in nonnullis non modicum defectiva, obscura eciam et confusa: ita quod ex eis plerumque contenciones et altercationes diverseque opiniones etiam inter iudices nascebantur. Nolentes pati ulterius ut inde discordia prodeat, unde jus debeat oriri,... predicta statuta sic dispersa in presens volumen collegimus, ipsorum discrepanciam concordavimus, resecantes superflua, supplentes defectus, dilucidantes obscura quelibet et confusa; ut in eis de cetero nichil superfluum, obscurum, minus aut capciosum valeat reperiri; ordinantes et statuentes ut presens statutum, confirmatum et corroboratum tam per parvum quam per magnum consilium, quam etiam per laudacionem totius populi more solito ad campanarum sonitum congregati, tam in iudiciis quam extra iudicia a modo in antea locum habeat et robur obtineat firmitatis.“

Ovaj se statut kasnije nadopunio, i to tako, da su se pojedinim knjigama nadovezivali kasniji zakoni kao osobite glave ili samo kao dijelovi pojedinih

glava. Najviše se novijih zakona nadovezalo ipak posljednjoj (VIII.) knjizi, koja je god. 1272. obuhvatala samo nešto 20 glava, dok je već god. 1358. imala čitavih 99 glava, pri čem je i ostala. Veći dio tih dodataka nadovezalo se tome statutu još za mletačke vlade, t. j. do god. 1358. Neke su ustanove u tom zakonu kasnije i ispravljene (tako I. knj., 3. gl.).

Statut, kako je sastavljen god. 1272., nije se sačuvao. Sačuvale su se samo kasnije redakcije njegove s pomenutim nadopunjcima, i to sačuvale su se dvije temeljne redakcije nadopunjenoga statuta: 1. redakcija s nadopunjcima do god. 1358. (t. j. do prestanka mletačke vlade) i 2. redakcija sa svim nadopunjcima, od kojih je posljednji iz god. 1408. Druga se redakcija razlikuje od prve napose u tome: a) što u njoj stoje i kasniji nadopunjci poslije god. 1358., b) što su u njoj brisana ona mjesta, na kojima se spominje „dux et dominatio Venetiarum“ (ipak su na dva mjesta: II. 2. i II. 30., ostavljene riječi, koje pokazuju stariji podređeni odnošaj Dubrovnika spram Mletaka), c) što je u njoj ispuštena posljednja (99.) glava VIII. knjige, i d) što je u njoj zakon, sadržan u 3. glavi I. knjige, nadomješten drugim zakonom. — Na te dvije temeljne redakcije nadovezuju *V. Bogišić* u „Pisanim zakonima na slavenskom jugu“, I., str. 93. i d., pa *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272.“, str. XLIII. i d., još dvije kao četvrtu i petu (D i E) redakciju (prva, A, im je naime prvobitni statut od god. 1272., druga, B, ona od god. 1358., a treća ona sastavljena poslije god. 1408.). Kod „četvrte“ poslužio se njezin redaktor obim temeljnim redakcijama (B i C) tako, da je nadopunjke primio iz kasnije redakcije (C), ali je iz starije pridržao sve ono, što nije bilo osobitim zakonom promijenjeno (t. j. ostavio je riječi, iz kojih se vidi nekadanji podređeni položaj Dubrovnika spram Mletaka); 99. glava VIII. knjige ispuštena je u ovoj redakciji, kao i u onoj iz doba poslije god. 1408. Peta (E) se redakcija u samome tekstu zakonâ ne razlikuje bitno od četvrte: razlikuje se samo u tome, što su toj redakciji primetnuti sumariji, kazala i marginalne bilješke, koje je sastavio *Franjo Gundulić* (Franciscus Gondola, umro god. 1589.).

Primjerci pojedinih redakcija:

1. Rukopis redakcije od god. 1358. u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku* (prije u državnome arhivu dubrovačke republike). Rukopis je uvezan u drvene korice omotane kožom, koje se mogu zakopčati sa 4 metalne kopče (1 gore, 1 dolje, a 2 naprijed), a i inače su te korice obijene kovinom (napose uglovi i sredina). Sastoji se pak taj rukopis od 92 lista pergamene visoke 37·3 cm, široke 27·3 cm; na svakoj strani ispisana su po dva stupca, a u svakom stupcu po 37—38 redova. Na listu prilijepljenu na prednjoj korici iznutra stoje tri kratke bilješke o po-

tresima od 6. siječnja 1348., 28. studenoga 1496. i 17. svibnja 1520.; potonje dvije pisane su istom rukom, dok je prva pisana drugom rukom. Na pomenuta pak 92 lista popisan je sam statut, i to: I. knjiga sa 34 glave seže do 10. lista (2. strane, 2. stupca); II. sa 33 glave seže do 22. lista (2. strane, 2. stupca); III. sa 58 glava seže do 34. lista (1. strane, 2. stupca); IV. sa 79 glava seže do 46. lista (2. strane, 2. stupca); V. sa 45 glava seže do 52. lista (1. strane, 2. stupca); VI. sa 64 glave seže do 59. lista (2. strane, 2. stupca); VII. sa 67 glava seže do 69. lista (1. strane, 1. stupca); VIII. sa 99 glava seže do 92. lista (2. strane, 2. stupca). Pred svakom knjigom napose stoji kazalo natpisâ pojedinim glavama u toj knjizi. Natpisi pojedinim glavama pisani su crvenom tintom, a tako isto i kazala za te natpise na početku svake knjige. Početna slova pojedinih glava nacrtana su crvenom tintom, a urešena modrom; i povrh svake strane crvenom je tintom označen broj knjige, koja stoji na toj strani. Pismo samoga statuta sve do 90. lista 1. strane (VIII. knjige, 92. glave iz god. 1292.) isto je; drugom rukom pisane su 93.—97. glave VIII. knjige (na dijelu lista 90. i dijelu lista 91.), t. j. zakoni iz doba komesa Filipa Horija i Petra Justiniania (god. 1348.—1350.); trećom rukom pisana je 98. glava VIII. knjige (na dijelu lista 91. i dijelu lista 92.), t. j. zakon iz god. 1358.; četvrtom rukom napisan je posljednji zakon u tom statutu, t. j. 99. glava VIII. knjige iz god. 1358. (na listu 92.).

Pobliže su taj rukopis opisali: *V. Bogišić* u „Pisani zakoni na slavenskom jugu“, I., str. 98. i d., *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii“, str. XLIV. i d.

Iv. Tkalčić u „Izvještaju o arkivarskih iztraživanjih u Dalmaciji“, priopćenu u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 35., str. 170., drži, da je ovaj rukopis originalni rukopis statuta od god. 1272. Ali taj nazor ne stoji, jer u tom rukopisu imade ustanova iz kasnijega doba, napose iz god. 1292., pisanih istom rukom, kojom i ustanove iz god. 1272. No i ako nije originalni rukopis iz god. 1272., ipak već poradi štovanja, koje su Dubrovčani tomu rukopisu od davnine iskazivali, može se uzeti, da je to original jedne kasnije redakcije (složene prije god. 1358.) prepisane iz p'vobitnoga statuta od god. 1272., koji se nadopunjivao i ispravljao kasnijim zakonima, pa se zato već prije god. 1358. ponovno redigirao i prepisao. Pače se čini, da je taj rukopis složen već prije god. 1348., jer su zakoni iz god. 1348.—1358. pripisani kasnije drugim rukama. *K. Jireček* u „Archivu für slavische Philologie“, sv. XV., str. 456. drži, da je taj rukopis složen god. 1346.; *V. Bogišić* u „Pisani zakoni“, I., str. 99. drži naprotiv, da taj rukopis potječe tek iz 15. vijeka i da je samo prijepis redakcije iz god. 1358.

2. Rukopis redakcije, složene poslije god. 1408., u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku* (prije u državnome arhivu dubrovačke republike). Rukopis je uvezan u drvene korice omotane kožom; korice bile su na uglovima okovane, no do danas sačuvali su se samo neki od tih kovnih uglova, a od dviju kopči, kojima se ta knjiga mogla naprijed zakopčati, sačuvali su se samo ostanci. Pisan je taj rukopis na pergameni visokoj 36·5 cm, širokoj 27·5 cm; imade u svemu 125 slobodnih listova i dva lista prilijepljena na korice. Vidi se, da se ovaj rukopis vrlo mnogo upotrebljavao, pa je i pergamena istrošena (i zamazana), a slova često izbrisana, pa na nekim mjestima obnovljena. Na svakoj strani ispisana su po dva stupca, u svakom stupcu ima po 34 reda. Na listu prilijepljenu na prvoj korici prepisan je jedan stari rimski natpis iz Epidaura, a stoje i bilješke o potresima 28. studenoga 1496. i 17. svibnja 1520. Na prvom listu, 1. strani zapisano je po tri puta „statuti", a na 2. strani mudre riječi sv. Augustina, sv. Gregorija, Tacita, Solona i Likurga. Na 2. listu zapisana je pohvala Dubrovniku od Koriolana Cepiona Trogiranina pod natpisom „Coriolani Cepionis Traguriensis de laudibus Ragusii"; na drugoj strani 2. lista napisana su opet dva stara natpisa. Na 3. listu stoje bilješke o kuzi u Dubrovniku godinâ 1343., 1363., 1371., 1374., 1391., 1400., 1401., 1416., 1422. i 1430.; zatim je prepisana bilješka o prvom potresu iz rukopisa pod 1., a počinje se riječima „In statuto veteri quod manet in cancelaria vicarij, sunt hec verba de terremotu, videlicet:..." Prema tome je i prepisivač te bilješke držao 1. rukopis starim spram rukopisa pod 2. Na prvoj strani 4. lista stoji jedna odluka iz knjige Vijeća Umoljenih od 10. srpnja 1514. (u talijanskom jeziku) o tom, da se knjige statuta i neke druge ne smiju nositi van grada; na drugoj strani toga lista stoji zahvala dubrovačkoga senata Bogu iz god. 1527. (latinskim jezikom) zato, što je prestala kuga i što je suzbijena navala maurskih lađa. Na 5. se listu počinje sam statut natpisom: „Liber Statutorum Ciuitatis Ragusij Compositus per Egregium Virum dm. Marcum Justinianum de Venecijs honorabilem Comitem Ragusij. Anno Dni M. ducent. septuag. secundo Indictionis quinta decima Mense Madij Confirmatus per pplum Rag. More solito congregatum die dnico vicessimo nono e. Mensis"; zatim slijedi sam uvod, od koga je prvo slovo „S" urešeno slikom sv. Vlaha. Uvod se svršava na prvoj stranici 5. lista u 2. stupcu; za njim slijedi kazalo natpisâ pojedinim glavama u 1. knjizi, zatim se počinje tekst 1. knjige, pa sa 34 glave seže do 16. lista (2. strane, 1. stupca); zatim dolazi 2. knjiga, najprije kazalo, onda tekst, i svršava se sa 33 glave na 28. listu (2. strani, 1. stupcu); 3. knjiga sa 61 glavom seže do 43. lista (1. strane, 2. stupca), dok bi prema kazalu imala samo 58 glava (nadodate su 59. glava od 23. svibnja 1369., 60. od 17. kolovoza 1372. i 61. od 15. prosinca 1377.); 4. knjiga sa 80

glava seže do 57. lista (1. strane, 1. stupca), dok bi prema kazalu imala samo 79 glava; 5. knjiga sa 45 glava seže do 64. lista (2. strane, 1. stupca); 6. knjiga sa 68 glava seže do 76. lista (1. strane, 2. stupca); 7. knjiga sa 67 glava seže do 87. lista (1. strane, 1. stupca); 8. knjiga sa 98. glava seže do 115. lista (1. strane, 2. stupca), dok bi prema kazalu ta knjiga imala samo 97 glava, a nadodana je 98. glava s natpisom: „Privilegium Venetiarum ad Raguseos". Pred svakom knjigom stoji kazalo natpisâ pojedinim glavama. To kazalo, a tako i natpisi nad pojedinim glavama ispisani su i ovdje crvenom tintom, tako je i naprijed citirani natpis čitavomu statutu; prvo pak slovo svake pojedine glave napisano je naizmjence crvenom ili modrom tintom, ostala pak crnom. Čitav statut (od 5. do 115. lista) pisan je jednom rukom; istom rukom pripisan je i otpis kralja Sigismunda od 30. rujna 1403. na listu 115. i početku 116. Tom istom rukom ispisane su i bilješke o kuzi u Dubrovniku (na 3. listu). Sve ostalo (i ono naprijed i ovo otraga) pisano je različnim rukama. Na listu 116. (2. strani) slijede pisma mletačkoga dužda Franceska Foscaria (od 30. kolovoza 1440., 13. svibnja 1443. i 10. veljače 1444.), zatim tri pisma dužda Leon. Lauredana (od 11. studenoga 1503., 23. listopada 1520. i 5. studenoga 1520.), pismo cara Karla V. (od 5. srpnja 1523.), pape Pavla III. (od 25. listopada 1534., crvenom tintom), cara Ferdinanda I. (od 5. lipnja 1562.), pape Grgura XV. (od 20. kolovoza 1621., crvenom tintom), cara Ferdinanda II. (od 16. travnja 1621.), tri pisma pape Urbana VIII. (od 3. studenoga 1623., 27. lipnja 1626. i 8. prosinca 1630.), dva pisma kraljice Marije (od 23. kolovoza 1630. i 5. veljače 1631.), pismo pape Inocenta X. (od 12. rujna 1645.), pismo kardinalske kongregacije od 6. ožujka 1655., pape Aleksandra VII. od 3. veljače 1657., zatim još jedno pismo istoga pape, pismo cara Leopolda I. (od 16. prosinca 1697.) i engleskoga kralja Vilima III. (od 13. prosinca 1694.). Ta pisma sežu do 124. lista (1. strane, 1. stupca); na 125. listu (2. strani) napisane su još dvije latinske pjesmice, a tako je nešto zapisano i na listu prilijepljenu na stražnjoj korici.

Budući da je bilješka o kuzi u Dubrovniku god. 1430. pisana istom rukom, kojom i sam statut i pismo kralja Sigismunda, dok je već prvo pismo dužda Franc. Foscaria pisano drugom rukom, to se drži, da je taj rukopis napisan između god. 1430. i 1440. No jer je taj rukopis porabom vrlo istrošen, pričinja se starijim od rukopisa pod 1.

Pobliže su taj rukopis opisali *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", I., str. 99.—104. i *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii", str. XLIX.—LIII.

3. Rukopisi kasnije redakcije bez Gundulićevih sumarija, kazala i bilježaka:

a) Rukopis u *bibliotici V. Bogišića u Cavtatu*, prije u obitelji grofa *Valduina Gučetića (Gozze);* rukopis taj obuhvata 127 pergamenskih listova visokih 28 cm, širokih 20 cm; sadržaje osim statuta naprijed one bilješke, koje i rukopis pod 2., a otraga pismo kralja Sigismunda, 3 pisma dužda Franc. Foscaria i jedno pismo dužda Leon. (ovdje pogrješno Lavrencija) Lauredana kao i rukopis pod 2. Odatle se izvodi, da je taj rukopis napisan poslije god. 1503. a prije god. 1520. Po sadržaju slaže se s rukopisom pod 2., samo prisege u II. knjizi formulirane su onako, kako u rukopisu pod 1. (a ne kako u onom pod 2.). — Opisali su taj rukopis *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", I., str. 104.; *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii", str. LIII. i d.

b) Rukopis u *zemaljskom arhivu c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. F. 36., prije valjada u obitelji Pucićâ (na rukopisu naime „liber croceusa", koji se po obliku i po pismu ukazuje samo nastavkom ovoga „liber statutorum" i knjigâ „liber omnium reformationum" i „liber viridisa", — a nalazi se sada u istom arhivu, — zabilježeno je: „ex libris de Pozza"); obuhvata svega 208 strana, a sadržaje osim statuta samo dodatke iz rukopisa pod 2., koje i rukopis 3. a. Zanimljivo je, da se nalaze i iste pogrješke kao i u rukopisu 3. a.; tako se označuje ime dužda Lauredana „Lavrencije" mjesto „Leonardo".

c) Rukopis, koji se *nalazio* u *dubrovačkoga notara Eug. pl. Staubera.* Rukopis taj pisan je na papiru, a napisao je god. 1591. Martinus Heliades, klerik dubrovački, kako se to vidi po bilješci na kraju rukopisa; opisali su ga *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum", str. LIV.

d) Rukopis u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu*, prije u *porodici Sarakâ* („ex libris de Saracca"), pisan je na papiru; opisali su ga *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum", str. LIV. — Taj rukopis ne ide potpuno u ovu redakciju rukopisa, jer ima Gundulićeva kazala i bilješke, samo nema sumarije.

e) Rukopis u *seminarskoj biblioteci u Padovi*, pisan na papiru negdje u 17. vijeku; opisao ga je *Valentinelli* u rukopisu „Cathalogus manuscriptorum diversarum bibliothecarum Europae", pohranjenu u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Možda je to prijepis kakove starije redakcije prije god. 1358., jer je kraći i od ove redakcije: III. knjiga ima navodno samo 57 glava, a VIII. samo 95, dok I. ima 38 glava. Tim rukopisom služili su se navodno dubrovački rektori, a darovan je seminarskoj biblioteci u Padovi god. 1828.

f) Rukopis, koji se *nalazio u grofa Rafa Pucića*, a opisao ga je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", I., str. 104.; taj rukopis čini se da nije istovetan s onim pod b., jer je imao navodno samo 100 listova, dok onaj

ima 104 lista. Ali drugi dubrovački zakoni, koji se sada nalaze u zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru a po pismu su i formatu jednaki s ovim rukopisom staroga statuta, čini se da su istovetni s onima, koje je *V. Bogišić* našao u grofa Rafa Pucića. No u drugu ruku vele *V. Bogišić* i *K. Jireček*, da im je Pucićev rukopis sada nepristupan, a to ne bi mogli reći za rukopis, koji bi se nalazio u zemaljskom arhivu dalmatinskom.

4. Rukopisi, koji imadu sumarije, kazala i bilješke Frana Gundulića. Natpisi rukopisima ove redakcije glase: „Statutorum civitatis Racusii libri octo. Additis summariis unicuique capiti et addito copiosissimo indice totius voluminis per D. Franciscum de Gondola, patricium Racusinum" (— tako u rukopisu 4. a.) ili: „Statutorum civitatis Ragusii libri VIII cum summariis capitum, marginalibus adnotationibus et duobus postremis indicibus Francisci Gundulae, Marini filii, labore et diligentia confectis ex eius autographo exscriptis" (— tako u rukopisu 4. d.) ili: „Liber statutorum cum summariis, adnotationibus marginalibus et materiarum indice, summo studio ac industria Francisci Gondolae, Marini filii, confectus et ex eius autographo exscriptus" (n. pr. „per Antonium Regini") (— tako u rukopisu 4. e.). Od dodataka statutu, koji stoje u rukopisu pod 2., ima u rukopisima ove redakcije obično samo onih, koji i u rukopisu pod 3. a. (tako napose u rukopisu pod 4. f.).

Rukopisi ove redakcije jesu:

a) Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom I. c. 57. Naprijed pomenuti natpis ovoga rukopisa nastavlja se riječima „Volumen excriptum anno Dni 1725. per D. Matheum de Ghetaldis, Ad privatam aucthoris utilitatem". Rukopis je pisan na papiru, a ima 400 strana; spominje ga *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum", str. LV.

b) Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom I. c. 51., uvezan zajedno s knjigom reformacija; sam statut obuhvata 259 strana. Uz natpis pripisano je: „Ad usum Antonii de Sorgo 1747."; pisan je i on na papiru; spominju ga *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum", str. LV.

c) Rukopis u *knjižnici vrhovnoga sudišta u Beču;* imade 215 listova na papiru pisanih; opisao ga je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 105.

d) Rukopis u *knjižnici c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 770. M. 272., obuhvata 432 lista pisana na papiru; na listu 423.—432. nadodata je preko onoga, što ima u drugim rukopisima ove redakcije, još i „Interpretatio quarumdam vocum paulo obscuriorum in his statutorum libris occurentium"; pisan je taj rukopis, kako se vidi po

jednoj bilješci na natpisnom listu, god. 1774.; na natpisnom listu napisano je i ime „L. Giorgi“. Rukopis taj opisao je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni“, str. 105.

e) Rukopis u *dubrovačkom arhivu;* pribilježeno je (olovkom) „ex ejus (Fr. Gondolae) autographo exscriptus p. Ant^{m} Regini, Racusij MDCCLXXVII“; ima svega 294 lista; za arhiv nabavljen je taj rukopis u novije doba navodno od ljekarnika Šarića; *Bogišić* ne spominje toga rukopisa.

f) Rukopis u *zemaljskom arhivu c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom IV. C 26.; pisan je na papiru negdje u 18. vijeku; imade svega 152 lista; *V. Bogišić* ga ne spominje.

g) Rukopis u *biblioteci Male Braće u Dubrovniku;* imade 211 listova pisanih na papiru; *V. Bogišić* ga spominje u „Pisani zakoni“, str. 105.

h) Rukopis u *biblioteci talijanske gimnazije u Zadru* pod signaturom 3298. I. 6.; to je prijepis, što ga je učinio Petar Vidoevich god. 1860. iz rukopisa g., a ima 310 strana.

i) Rukopis u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu;* pisan je na papiru negdje u 18. vijeku, ima 669 strana; sa strane pribilježio je V. Bogišić modrom tintom razlike između njega i rukopisa u okružnoga suda u Dubrovniku.

Pored pomenutih rukopisa vidio je *V. Bogišić* („Pisani zakoni“, str. 105.) pojedine primjerke ove recenzije u nekih privatnika u Dubrovniku; i to ove:

k) rukopis u g. *P. Negrinia* (iz 17. vijeka) sa 150 listova,

l) rukopis u g. *M. Zamanje* (iz 17. vijeka) sa 151 listom,

m) rukopis u g. *L. Sarake* (iz 17. vijeka) sa 299 listova,

n) rukopis u g. *Iv. Radmillia* (od g. 1775.) sa 150 listova,

o) rukopis u g. *A. Deškovića* (iz 18. vijeka) sa 294 lista,

p) rukopis u g. *A. Kaznačića* (iz 18. vijeka) sa 280 listova,

r) rukopis u grofa *Nike Velikoga Pucića* (iz 18. vijeka) sa 734 strane; a čuo je, da ima jedan primjerak dubrovačkoga statuta:

s) u g. dra. *L. Lapenne* u Beču, ali ga nije vidio.

Kako se vidi iz popisa rijetkih knjiga i rukopisa, koji su se god. 1889. prodavali pri okružnom sudištu u dubrovniku, postojao je:

t) rukopis u ostavini pok. *Luke Paulovića* sa 556 strana. (Vidi „Catalogo dei libri rari, manoscritti e membranacei, appartenenti alla biblioteca relitta da Don L. Paulović“ pod br. 570.).

5. *Izvadaka* iz toga statuta imade u zbirci („zibaldone“) pat. *G. M. Matteia*, koji se nalaze u *biblioteci Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 267.

6. *Pojedini ulomci* ovoga statuta od god. 1272. *otisnuti* su:

a) u kneza *Mede Pucića:* „Споменици сръбски“, II. (god. 1862.), str. 139.—154. (16 glava);

b) u *Makuševa:* „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника“ (god. 1867.), str. 151.—164. (15 glava);

c) u *Ant. degl' Ivellio:* „Saggio d' uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa“ (god. 1873.), str. 87.—96. (15 glava);

d) u *G. Gelcicha:* „Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa“ (god. 1882.), str. 67.—70., 71.—72., 74.—80., 89.—91., 92.—98., 100.—105., 107.—113., 115., 116. (u svemu 74 glave);

e) u *V. Bogišića:* „Le statut de Raguse“ (god. 1893.), str. 19.—44. (27 glava);

f) u „*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*“, sv. XIII., str. 211. (l. VIII., c. 99.), str. 238.—9. (l. I., c. 3.), str. 247.—8. (l. VI., c. 65.—67.), str. 251.—2. (l. VI., c. 1.), str. 252. (l. IV., c. 80.), sv. XXVIII., str. 53. (l. VI., c. 33.), sv. XXIX., str. 67. (l. VIII., c. 56.).

Manjih ulomaka iz toga statuta ima i u drugim djelima, tako napose:

g) u *V. Bogišića:* „Glavnije crte obiteljskoga pisanoga prava u starom Dubrovniku“ (god. 1868.), n. pr. str. 9., 16., 18., 22. i 26.;

h) u *K. Vojnovića:* „Carinarski sustav dubrovačke republike“, u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 129., str. 145.

7. *Tiskano izdanje* cijeloga statuta u zbirci „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“ Jugoslavenske akademije, kao svesku 9. te zbirke. Priredili su taj statut za tisak *V. Bogišić* i *K. Jireček*. Samome statutu dodali su: a) „Tabulae rubricarum“, koje stoje u recenzijama B., C. i D. (str. 232.—248.); b) „Annotationes marginales“ u recenziji B. (str. 249.—251.); c) djela Franje Gundulića, i to: α) sumariji za sve glave statuta (str. 251.—332.), β) alfabetsko kazalo za sve znatnije stvari u statutu (str. 332.—408.), γ) marginalne bilješke za tumačenje pojedinih ustanova (str. 409.—416.), δ) tumač nepoznatih riječi (str. 416.—421.); d) alfabetsko kazalo imenâ i riječi, a sastavili su ga sami izdavači (str. 421.—459.); e) hronologička tablica pojedinih ustanova u statutu (str. 459.—463.). Osim toga izdali su ovdje sve starije pravne spomenike dubrovačke (str. LXI.—LXIX.). Dalje popratili su izdavači to izdanje vrlo opsežnim predgovorom (str. V.—LX.); u tome predgovoru izdano je i „de origine juris judiciarii, et magistratuum qui praesunt reipublicae Ragusinae“ od *Sim. Beneše* (str. XL.—XLII.), dok je u *Gondolinu* alfabetskom kazalu izdana njegova „praxis judiciaria“ (str. 384.—389.).

C. Liber omnium reformationum.

Potpuni natpis ovoj zbirci glasi: „Liber omnium reformationum omniumque consiliorum factorum per predecessores communis Ragusij redactus in praesens volumen tempore egregij et potentis viri d. Nicolai Falerio comitis honorabilis civitatis Ragusij et sui minoris consilii; confirmata et autenticata fuerunt infrascripta consilia sub anno domini MCCCXXXV indictione III die X intrante mense maij, ac etiam clamata et bannita fuerunt voce preconica per civitatem Ragusij in locis consuetis, per Serotam publicum preconem dicti communis: que reformationes esse debeant ad perpetuam rei memoriam."

Prema tome ta je zbirka složena god. 1335. No po redakciji te zbirke, koja se do danas sačuvala, u njoj je više od polovine zakona iz doba poslije god. 1335. Bez sumnje je dakle jedna takova zbirka bila složena god. 1335. i ova se kasnije nadopunjivala i preuređivala, pa je ipak i u kasnijim redakcijama pridržala stari natpis. Čini se opet, da je već i prije god. 1335. bila složena takova zbirka, napose god. 1306. A za sastava svake nove (službene) zbirke bez sumnje su se uništivali svi primjerci starije zbirke, jer su se do danas sačuvali samo rukopisi posljednje redakcije načinjene negdje poslije god. 1410. Sačuvao se pak u prvom redu jedan rukopis bez *Gundulićevih* sumarija, kazala i bilježaka, koji po našemu mnijenju tvori posljednju službenu redakciju knjige reformacija; dalje se sačuvalo više rukopisa s Gundulićevim sumarijima, kazalima i bilješkama; ovi su samo prijepisi posljednje službene redakcije.

1. ***Rukopis bez Gundulićevih sumarija, kazala i bilježaka.*** Rukopis taj nalazi se u *c. kr. okružnoga suda u Dubrovniku.* Uvezan je kao i rukopisi pod B. 1. i 2. u drvene korice omotane kožom. Pisan je na pergameni visokoj 36·8 cm, širokoj 27·8 cm, i to, kao i rukopisi pod B. 1. i 2., na svakoj strani u dva stupca, a obuhvata u svemu 44 lista. Najprije stoji alfabetsko kazalo natpisâ pojedinim glavama u toj zbirci; no samo u prva dva stupca označen je broj glave (i charte), koja ima dotični natpis, i to pribilježeni su ti brojevi drugom rukom. Na 5. listu počinju se već same reformacije, a svršavaju se na 43. listu. Na 44. listu stoji još nekakvo kazalo, ali samo u pô stupca. Same reformacije svrstane su u 33 razdjela, koji se nazivaju u ovom rukopisu „charta"; svaka takova „charta" ima po više glava različna sadržaja. „Chartae" ne imadu nikakova osobitog natpisa; osobite natpise imadu samo pojedine glave. Natpisi tim glavama i brojevi „chartâ" pisani su crvenom tintom, ostalo je pisano crnom.

Sudeći po značenju riječi „charta" u kasnijem „liber croceusu". od koga nam se sačuvala prvobitna redakcija, riječ „charta" u zbirci refor-

macija od god. 1335. imala je značenje „list“. Zbirka ta nije naime bila sustavno poređana i razvrstana, kao statut od god. 1272., nego je jedan zakon slijedio za drugim bez ikakva sustava i bez numeracije. Zato, ako je tko htio citirati koji zakon iz ove zbirke, morao je navesti list („charta“), na kojem je taj zakon u toj zbirci zapisan. Bilo je u prvobitnoj zbirci i praznih listova; kasniji zakoni upisivali su se budi na ovakove prazne listove, budi na već popisane listove, i to na prednjoj ili na stražnjoj strani, na početku ili na svršetku strane, ili opet pobočke. Osobito onda, ako koji list nije bio ispunjen, običavali su se novi zakoni upisivati na ovaki napola ispunjeni list; to je bivalo osobito kod listova, koji su prvobitno bili prazni, a poslije se na njih upisivalo samo malo zakona. Svaka pak odluka dubrovačkoga vijeća dobivala je potpunu zakonsku moć time, što je upisana u ovu knjigu reformacija. (Zakoni, koji pomutnjom nijesu uvršteni u ovu knjigu reformacija, uvrštavali su se poslije u „Liber viridis“, kao u novu knjigu reformacija pored stare). Pri redigiranju nove knjige reformacijâ ispisivali su se iz stare knjige svi zakoni redom, kojim su popisani u toj staroj knjizi, pa se označivalo samo to, na kojoj se strani stare knjige počinje koji od prepisanih zakona. Tako su u novije redakcije došli razdjeli označeni sa „charta“, a tako su te „chartae“ ostale i u posljednjoj redakciji, koja se do danas sačuvala. S vremenom su se numerirale i glave svake „charte“ napose.

Najstarije su prve tri „charte“ ove zbirke; sve naime glave u ovim trim „chartama“ potječu iz god. 1306. Pojedine glave u daljim „chartama“ potječu iz kasnijega doba, i to napose: glave na ch. IV. iz god. 1311., 1312., 1319. i 1310.; na ch. V. iz god. 1320., 1312., 1313.; na ch. VI. iz god. 1313, 1314., 1315., 1316. i 1318.; na ch. VII. iz god. 1319., 1320., 1322., 1321. i 1327.; na ch. VIII. iz god. 1328., 1331. i 1332.; na ch. IX. iz god. 1332., 1333. i 1334.; na ch. X. iz god. 1334., 1335. i 1341.; na ch. XI. iz god. 1341., 1336. i 1337.; na ch. XII. iz god. 1338. i 1339.; na ch. XIII. iz god. 1338. i 1344.; na ch. XIV. iz god. 1359.. 1360., 1363., 1365., 1364., 1370. i 1366.; na ch. XV. iz god. 1366., 1363., 1368., 1366. i 1320.; na ch. XVI. iz god. 1367., 1328., 1373., 1372., 1327. i 1373.; na ch. XVII. iz god. 1373., 1358., 1359. i 1355.; na ch. XVIII. iz god. 1376., 1366., 1377., 1347., 1377., 1372., 1378. i 1371.; na ch. XIX. iz god. 1377., 1376., 1383., 1379. i 1389.; na ch. XX. iz god. 1365., 1367., 1380., 1382., 1385., 1387. i 1375.; na ch. XXI. iz god. 1387., 1388., 1389., 1350. i 1393.; na ch. XXII. iz god. 1393., 1394. i 1389.; na ch. XXIII. iz god. 1398., 1399., 1400. i 1399.; na ch. XXIV. iz god. 1386.; na ch. XXV. iz god. 1333.; na ch. XXVI. iz god. 1334. i 1335.; na ch. XXVII. iz god. 1335.; na ch. XXVIII. iz god. 1335.; na ch. XXIX. iz god. 1337. i 1338.; na ch. XXX.

iz god. 1339.; na ch. XXXI. iz god. 1348., 1365. i 1370.; na ch. XXXII. iz god. 1366., 1369., 1370., 1363., 1386., 1387., 1368., 1397. i 1403.; na ch. XXXIII. iz god. 1403., 1406, 1350., 1407., 1408., 1410. i 1388. *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", I., str. 107. drži, da taj rukopis nije prvopis, jer da je sav istom rukom pisan, a sadržaje zakone iz različnoga doba. No ako i nije to prvopis iz god. 1335., po našemu mnijenju to je ipak posljednja službena redakcija, koja je služila autentičnim tekstom zakona i bila je pohranjena u državnom arhivu dubrovačke republike, iz koga je prenesena c. kr. okružnomu sudu u Dubrovniku. Po pismu sudeći pripada taj rukopis XV. vijeku, što u ostalom i sam *V. Bogišić* priznaje.

2. *Rukopisi sa sumarijima, alfabetskim kazalom i bilješkama Fr. Gundulića.* Ti se rukopisi razlikuju od rukopisa pod 1., što se pojedini razdjeli ne zovu više „charta" („list"), nego „pagina" („strana"), a i time, što imadu sumarije, kazala i bilješke Fr. Gundulića, a ne imadu kazala, koje stoji na početku rukopisa pod 1.; inače nema bitnih razlika između ovih rukopisa i onoga pod 1.

Među te rukopise idu:

a) Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom IV. c. 64. s natpisom: „Liber Reformationum, Ad usum Mathaei Dnici de Ghetaldis et eius successorum, Excriptus anno Dni 1726."; format i pismo ovoga rukopisa isto je kao i u rukopisu samoga statuta pomenutom pod B. 4. a.; iza natpisnoga lista slijede odmah reformacije, i to svaka glava s osobitim sumarijem. Ove sežu do 113. strane; zatim slijede na tri strane bilješke (str. 114.—116.), a onda prijegled kazala (tabula indicis) na str. 117.—120. i konačno samo alfabetsko kazalo (index) na str. 121.—150.

b) Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* uvezan u jednu knjigu sa statutom pomenutim pod B. 4. b. (signatura I. C. 51.). Rukopis ima dakako isti format i isto pismo, koje i rukopis statuta, s kojim tvori jednu knjigu; same reformacije obuhvataju u njemu 114 strana; bilješke stoje na str. 115.—117., prijegled kazala na str. 118.—121., samo kazalo na str. 122.—155. Na ovaj rukopis čini se da misli *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 108. pod točkom 7.

c) Rukopis u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;* pisan je na papiru, imade 149 stranica, a opisao ga je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 107. pod točkom 1.

d) Rukopis u *biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 678². M. 249. Format i pismo isto je kao i u rukopisu samoga statuta opisanu pod B. 4. d., a ukazuje se kao nastavak rukopisa B. 4. d. Same reformacije obuhvataju 205 strana; na str. 207.—212. stoje bilješke,

na str. 215.—220. ima prijegled alfabetskoga kazala; na str. 223.—296. stoji alfabetsko kazalo.

e) Rukopis u *zemaljskom arhivu c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. F. 37. Format i papir isti je kao i u rukopisu statuta opisanu pod B. 3. b., no pismo je drugo; natpisi pojedinim glavama i u tome su rukopisu ispisani crvenom tintom, a ostalo je crnom; same reformacije obuhvataju 127 strana; na str. 128.—130. slijede bilješke; na str. 130.—134. stoji prijegled alfabetskoga kazala do riječi „portus"; list 133.|134. izderan je; na str. 135.—180. stoji alfabetsko kazalo.

f) Rukopis u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu*, istovetan s onim, koji se nalazio u grofa *Nike Velikoga Pucića*. Same reformacije sežu do 198. strane, list 199.—200. prazan je, na str. 201.—202. stoji „descriptio comitum Venetorum, quod in hoc volumine invenies", na str. 203.—218. „index capitum quae in hoc volumine continentur". Opisao ga je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 107. i d. pod točkom 2.

g) Drugi rukopis u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu;* ukazuje se kao nastavak rukopisu samoga statuta opisanu pod B. 3. d., pa ima isti format i isto pismo kao onaj pod B. 3. d.; pisan je god. 1761., a potječe iz obitelji Sarakâ.

Osim tih vidio je *V. Bogišić* („Pisani zakoni", str. 108.) još neke primjerke u pojedinih Dubrovčana:

h) rukopis u *P. Negrinia* (iz 17. vijeka) sa 106 listova;

i) rukopis u grofa *Rafa Pucića* (iz 18. vijeka) sa 91 listom;

k) rukopis u dra. *Mate Zamanje* sa 74 lista;

l) rukopis u *Luke Paulovića* sa 201 listom; taj isti rukopis stoji i u popisu rijetkih knjiga i rukopisa iz ostavine pok. Luke Paulovića, koji su se god. 1884. prodavali pri c. kr. okružnom sudu u Dubrovniku (u „Catalogo dei libri rari, manoscritti e membranacei, appartenenti alla biblioteca relitta da Don Luca Paulović" pod br. 571.).

3. Izvadaka iz knjige reformacija imade u zbirci („zibaldone") pok. G. M. Matteia, pohranjenoj u *biblioteci Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 267.

4. Nekoliko ulomaka (4 glave) iz „liber reformationum" imade u rukopisu „Libro della Fondazione ed Istituti dell' Amministrazione dell' Opere Pie della Tesoreria", pohranjenu među rukopisima iz *staroga arhiva Blagog Djela dubrovačkoga* (pod br. 106.); rukopis je opisao *K. Vojnović* u „Starinama", sv. 28., str. 52.

5. Pojedini *ulomci* iz ove knjige reformacija već su *otisnuti:*

a) u kneza *Mede Pucića:* „Споменици србски", II. (god. 1862.), str. 155.—158. (20 glava);

b) u *Ant. degl' Ivellio:* „Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa", str. 28., 29., 30., 31. i 33.;

c) u *G. Gelcicha:* „Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa" (god. 1882.), str. 70.—71., 80.—81., 91.—92., 105., 114., 115., 116. i 138. (12 glava);

d) u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", sv. X., str. 1.—6., 2. alineja; str. 7., 5. alineja; str. 9., 5. alineja (= I. pagina, 1.—20. cap.; II., 1—21.; III., 1.—14.); sv. XXIX., str. 93., al. 2. (= IV., 1.); str. 94., al. 5. (= IV., 2.); str. 95., al. 1. (= IV., 3.); str. 97., al. 4. (IV., 5.); str. 98., al. 3. (= IV., 6.); sv. X., str. 15., al. 1. (= V., 11.); str. 15., al 4. (= V., 12.); str. 22., al. 4. (= V., 13.); str. 26., al. 6.—8. (= V., 14.); str. 31., al. 6. (= V., 16.); str. 32., al. 7. (= V., 17.); str. 38., al. 4. (= VI., 3.); str. 40., al. 7. (= VI., 4.); str. 40., al. 8 (= VI., 5.); sv. XXIX., str. 139., al. 5. (= VI., 12.); str. 146, al. 8. (= VII., 1.); str. 164., al. 2. (= VII., 3.); str. 164., al. 6. (= VII., 4.); str. 170., al. 4. (= VII., 5.); str. 172., al. 5. (= VII., 6.); sv. X., str. 61., poslj. al. (= VII., 7.); str. 62., al. 6. (= VII., 8.); sv. XXIX., str. 307., al. 2. (= VIII., 2.); str. 307., al. 5. (= VIII., 3.); str. 309., al. 7. (= VIII., 4.); str. 318., al. 2. (= VIII., 5.); str. 334., al. 3. (= VIII., 6.); str. 334, poslj. al. (= VIII., 7.); str. 335., al. 2. (= VIII., 8.); str. 335., poslj. al. (= VIII., 9.); str. 350., pretposlj. al. (= VIII., 10.); str. 371., poslj. al. (= VIII., 11.); str. 373., al. 1. (= IX., 1.); str. 381., poslj. al. (= IX., 2.); sv. XIII., str. 352., poslj. al. (= X., 1.); str. 353., al. 4. (= X., 2.); str. 354., al. 3. (= X., 3.); str. 355., al. 5. (= X., 5.); str. 355., poslj. al. (= X., 6.); sv. XXIX., str. 398., al. 5. (= XI., 3.); str. 399., poslj. al. (= XI., 4.); sv. XIII., str. 287., poslj. al. (= XIV., 1.); sv. XXVIII., str. 18., al. 3. (= XIV., 6.); str. 58., poslj. al. (= XIV., 8.); sv. XXVII., str. 255., al. 11. (= XV., 5.); sv. XXVIII., str. 62., al. 8. (= XV., 9.); sv. XIII., str. 257., poslj. al. (= XVII., 3.); str. 258., al. 3. (= XVII., 4.); str. 271., poslj. al. (= XVII., 5.); str. 116., al. 6. (= XXI., 6.); str. 352., al. 2. (= XXVI., 6.); str. 357., al. 2. — 359., al. 3. (= XXVI., 8. — XXVII., 14.); sv. XXIX., str. 403., poslj. al. (= XXIX., 1.); sv. XIII., str. 113., al. 8. (= XXXIII., 4.).

D. Liber viridis.

Postanak ove zbirke razložen je u samom uvodu njenu; tu se veli: „Quia numquam temporis prolixitate occurebat, quod nonnullae reformationes maximis deliberationibus et solicitudinibus antiquorum in generalibus captae consiliis ut ignotae et non registratae penitus oblivioni

tradebantur, et nonnulas licet notas, reperiri laboriosum erat, — volentes igitur huic rei indulgere dominus Rector et Consiliarii sapientes partes quasque in dictis generalibus, vel eorum auctoritate firmatas non descriptas in Reformationibus vel Statutis, ab inscriptis temporibus citra permanentem habentes causam et nota dignas in hoc memorari volumine decreverunt, ut ad laudem individuae trinitatis, et totius coelestis curiae ac honorem Beati Blasij Protectoris huius magnificae Civitatis eas vel legere, vel producere aut allegare, vel se tueri deinceps volentibus relucescant; et quia per libros, propter occurrentium varietates, commoda divisio fieri non potest, utile visum fuit eas successive suis temporibus per dinumerationem rubricari."

Prema tome čini se, da je ova „zelena knjiga", složena ujedanput, ali ipak ne sustavno poput samoga statuta (a donekle i poput reformacija), nego samo po hronologičkom redu. Vjerojatnije je ipak, da je ujedanput složen samo jedan dio te Zelene Knjige, i to u vrijeme, kad je dovršena bila posljednja redakcija knjige reformacijâ (poslije god. 1410.), a opazilo se, da u tu knjigu ipak nijesu uvršteni svi stariji zakoni; kasniji pak zakoni nadodavali su se tome temelju od vremena do vremena sve do god. 1460. Nevjerojatno je naime, da bi se tek 50 godina, izakako je ta knjiga posljednji put redigirana, bilo opazilo, da nijesu u knjigu reformacija uvršteni svi stariji zakoni, t. j. nevjerojatno je, da bi se bilo tek god. 1460. opazilo, da iz razdoblja od god. 1358. do god. 1410. imade zakonâ, koji nijesu uvršteni u posljednju redakciju knjige reformacija. Nevjerojatno je i to, da ne bi bilo od god. 1410. do god. 1460. došlo do ponovne redakcije knjige reformacijâ, kad ne bi već prije toga bila osnovana kakova druga zbirka zakonâ. Konačno iz načina, na koji se razvila kasnija „žuta knjiga" i na koji su se skupljale reformacije u drugim gradovima, može se izvoditi, da je bar znatan dio „zelene knjige" nastao takovim nadodavanjem od vremena do vremena.

Zelena („viridis") zove se ta knjiga po boji korica, u koje je bio original (prvopis) uvezan; to se i napose veli, n. pr. u kazalu, koji se nadovezuje rukopisu pohranjenu u c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku.

Od ove Zelene Knjige sačuvalo se više rukopisa. *V. Bogišić* (u „Pisani zakoni", str. 109.) razlikuje dvije redakcije prema tomu, imadu li ili ne imadu sumarije i bilješke Fr. Gundulića. Pored tih dviju redakcija možemo postaviti kao osobitu redakciju najstariji rukopis, koji je po našemu mnijenju original (prvopis) Zelene Knjige i koji se kao i sama Zelena Knjiga postepeno razvijao.

1. *Najstariji taj rukopis Zelene Knjige* nalazi se kao i drugi najstariji rukopisi dubrovačkih zakona u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku*. Po našemu mnijenju to je original (prvopis) Zelene Knjige.

Držimo to, jer je samo početak do 123. lista (glave 127. iz god. 1408.) pisan istom rukom, dok je ono dalje pisano različnim rukama, i to gotovo svaki zakon drugom rukom. Pisan je taj rukopis, sudeći po pismu, kako to i sam *Bogišić* priznaje, u XV. vijeku; samo je kazalo na kraju rukopisa pripisano u XVI. vijeku. Dalje držimo, da je to original ili bar neko službeno izdanje Zelene Knjige, jer se to takovim držalo onda, kad su se sastavljale knjige „liber legum criminalium“. U tom naime „liber legum criminalium“ citira se 96. glava sa 104. lista „zelene knjige“, a 96. glava u rukopisu kod c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku stoji doista na 104. listu. A i inače se ovaj rukopis uvijek držao originalom, pa mu se podavalo neko veće značenje i vrijednost. Taj se rukopis pohranjivao uvijek zajedno s originalima Žute Knjige i s najstarijim rukopisima (službenim redakcijama) staroga statuta i reformacija.

Rukopis je pisan na pergameni visokoj 31 cm, širokoj 21·7 cm, i to „per extensum“, a ne u dva stupca kao rukopisi starijih dubrovačkih zakonskih zbornika pohranjenih kod okružnoga sudišta u Dubrovniku. Na početku toga rukopisa nalazi se na dva lista prijegled kazala, zatim do 34. lista to kazalo (alfabetskim redom), ali samo o licima (n. pr. „ambasciator“, „artifices“ itd.); na listu 35.—38. stoji opet neki prijegled kazala, i to najprije „de personis“, zatim „de rebus“, i konačno „de actionibus“; zatim slijedi samo to kazalo do 65. lista; 66.—69. list je prazan; na 70. se listu počinje sam tekst Zelene Knjige, i to sa naprijed navedenim uvodom: „Quia numquam temporis prolixitate occurebat . . . “; Za tim uvodom slijede zakoni; svaki od tih zakona tvori osobitu glavu, a ima ih svega 507, pa se svršavaju na 320 listu; listovi 321.—331. opet su prazni; na prednjoj strani 332. lista nalazi se neka bilješka (pozdrav Dubrovčanima), a na stražnjoj strani lista 332. i na 333. listu stoji popis: „festa et ferie civitatis et palatij Racusij“; na listu se 334. počinje „Index locupletissimus serie alphabetica dispositus ad statim et facilime inveniendum quecunque in Statutorum, Reformationum et viridi coloris Mag^{ce} Rep^{ce} Racusinae libris contineantur ad omnium communem et publicam utilitatem“; na prvom mjestu u tom kazalu stoji: „accetum non licet . . . l^{o} 6. c^{e} 39.“, a na posljednjem: „uxor non potest se obligare ultra . . . l^{o} 8. c^{e} 32.“; kazalo to seže do 390. lista.

Rukopis je uvezan u debele drvene korice, kožom omotane, koja je danas već pocrnjela, no koja je nekoć mogla biti zelena; korice su okovane, a imadu izvana u sredini kovni križ. Natpisi pojedinim glavama ispisani su crvenom tintom, ostalo crnom.

2. *Rukopisi bez sumarija i bilježaka Gundulićevih*, koje je *vidio V. Bogišić:*

a) Rukopis u *sadašnjega načelnika dubrovačkoga dra. Pere Čingrije* (iz 18. vijeka), sa 388 listova.

b) Rukopis u *dra. Mate Zamanje u Dubrovniku* (iz 18. vijeka) sa 425 listova.

Osim toga čuo je *V. Bogišić*, da je takav rukopis postojao

c) u grofa *Lukše Gučetić-Ovčarevića u Rimu.*

3. *Rukopisi sa sumarijima i bilješkama Fr. Gundulića:*

a) Rukopis u *knjižnici c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;* rukopis taj ima 394 lista; svaki zakon ima na čelu kratak sumarij, a sa strane različne bilješke, za koje neki Biličić navodi da ih nema u originalu; na natpisnom listu nalazi se slika sv. Vlaha i tri grba, a sam natpis glasi: „liber viridis, pars legum reipub. rhacusini". Zakoni sežu do 292. lista; na 293. listu stoji pismo Fr. Gundulića upravljeno rođaku Đ. Gučetiću („Georgio Gozio"); na listu 294.—296. ima prijegled kazala, a na listu 297.—394. veliko kazalo za Zelenu Knjigu. — Rukopis taj opisao je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 110.

b) Rukopis u *knjižnici V. Bogišića u Cavtatu;* na rukopisu piše: „ex lib. Blasii Jois Caboga 1800." Rukopis se sastoji od dviju knjiga: prva sa 1.—582. stranom sadržaje same zakone, a druga sa 583.—759. stranom Gundulićevo kazalo; drukčije je taj rukopis istovetan s rukopisom, što ga je *V. Bogišić* opisao u „Pisani zakoni" (str. 110.) kao svojinu grofa *Nike Velikoga Pucića.*

c) Drugi rukopis u istoj *knjižnici V. Bogišića u Cavtatu;* rukopis taj potječe, kako se iz jedne bilješke na njemu vidi, od obitelji Sarakâ.

d) Rukopis u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. F. 38.; rukopis taj imade s kazalima 510 strana, a posve je jednak rukopisu, što ga je *V. Bogišić* opisao u „Pisani zakoni", str. 111. kao svojinu grofa Rafa Pucića u Dubrovniku.

e) Rukopis u *knjižnici prizivnoga suda u Zadru* pod signaturom 678. M. 249.; natpis je tome rukopisu: „Liber Reformationum Civitatis Ragusij dictus Viridis, cum Summariis, Adnotationibus, Marginalibus, et materiarum Indice, studio et labore Francisci Gundula Marini F. confecta et ex ejus autographo excripta, Ragusij, Anno Domini MDCCLXXV." U tom rukopisu stoji najprije nepaginirano kazalo: „capitum Libri viridis"; zatim na str. 1.—748. sama Zelena Knjiga; na str. 751.—761. prijegled alfabetskoga kazala, na str. 763.—1039. samo to alfabetsko kazalo.

f) Rukopis u *dubrovačkom arhivu;* pisan je negdje u 18. vijeku na papiru; sama „zelena knjiga" svršava se na listu 222.; na listu 223. počinje se alfabetsko kazalo Fr. Gundulića, i to pismom, što ga je Fr. Gundulić upravio rođaku Đ. Gučetiću (Georgio Gozzio); na listu 224.—227. stoji prijegled kazala, a na listu 228.—262. samo to kazalo.

g) Kako se vidi iz popisa rijetkih knjiga i rukopisa, koji su se god. 1889. prodavali pri okružnom sudištu u Dubrovniku, postojao je jedan rukopis Zelene Knjige u *ostavini Luke Paulovića u Dubrovniku*; taj rukopis imao je svega 564 strane („Catalogo dei libri rari, manoscritti . . .“ pod br. 572.).

h) *V. Bogišić vidio* je takav rukopis *u belgijskoga konsula Petra Negrinia;* rukopis je imao 465 listova.

i) *Prijepis* onoga rukopisa pod g) postoji u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom IV. c. 74.; prepisao ga je B. Poparić pred nešto 15 godina; prepisao je sam tekst uz Gundulićeve sumarije, ali nije prepisao nijednoga kazala; rukopis obuhvata 501 stranu.

4. *Izvadaka* iz te Zelene Knjige ima u zbirci („zibaldone“) pat. G. M. Matteia, pohranjenoj u *biblioteci Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 267.

5. Nekoliko ulomaka (10 glava) iz „zelene knjige“ ima u rukopisu „Libro della Fondazione ed Istituti dell' Amministrazione dell' Opere Pie della Tesoreria“, koji se nalazi *među rukopisima iz staroga arhiva Blagog Djela dubrovačkoga* (pod br. 106.); rukopis je opisao *K. Vojnović* u „Starinama“, sv. 28., str. 52.

6. Pojedini ulomci iz ove Zelene Knjige *otisnuti su:*

a) u kneza *Mede Pucića:* „Споменици сръбски“, II. (god. 1862.), str. 159.—165. (15 glava);

b) u *Ant. degl' Ivellio:* „Saggio d' uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa“ (god. 1873.), str. 39.—52., 53.—55., 56.—57., 66.—68., 97.—98., 103. i d.;

c) u *G. Gelcicha:* „Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa“, str. 98.—99. i 139.—149.;

d) u „*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*“, sv. XIII., str. 208., alineja posljednja (= c. 1.); str. 210., al. 4. (= c. 2.); str. 211., al. 11. (= c. 3.); str. 244., al. 2. (= c. 4.); str. 257., alineja posljednja (= c. 5.); str. 258., al. 3. (= c. 6.); str. 271., al. 4. (= c. 7.); str. 271., al. 6. (= c. 8.); str. 273., al. 6. (= c. 9.); str. 281., alineja posljednja do kraja str. 282. (= c. 10.); sv. XXVII., str. 9., al. 3. (= c. 11.); str. 20., al. 2. (= c. 12.); str. 25., al. 2. (= c. 13.); str. 26., al. 9. (= c. 14.); str. 28., al. 2. (= c. 15.); str. 38., al. 2. (= c. 16.); str. 47., alineja posljednja (= c. 17.); str. 48., al. 3. (= c. 19.); str. 127., al. 9. (= c. 20.); str. 144., red 26.—29. (= c. 21.); str. 146., al. 8. (= c. 22.); str. 190., alineja posljednja (= c. 23.); str. 200., al. 8. (= c. 24.); str. 224., al. 5. i 6. (u izvatku c. 25.); str. 274., al. 6. (= c. 27.); sv. XXVIII., str. 17., al. 5. (= c. 28.); str. 35., al. 3. (= c. 29.); str. 38., al. 4. — str. 39., al. 1. (= c. 30.);

e) u *K. Vojnovića:* „Carinarski sustav dubrovačke republike", u „Radu Jugoslavenske akademije", knjizi CXXIX., str. 151.;

f) u *M. Bana:* „Zrcalo povestnice dubrovačke", III., u „Dubrovniku, cvětu narodnoga knjižtva za god. 1850.", str. 84. i d.

E. »Liber croceus« I. i II.

Sa zakonom od 27. studenoga 1460. dovršena je „zelena knjiga", pa se odmah zatim otvorila „žuta knjiga", u koju je prvi došao zakon od 10. prosinca 1460. Od starijih knjiga zakonâ razlikuje se ova „žuta knjiga" time, što u njoj uopće nema numeriranih zakona. U nju se svrstavao zakon za zakonom bez svake naznake broja; naznačivao se samo natpis zakona, zatim, iz koje je knjige Velikoga Vijeća i iz koje strane te knjige dotični zakon uzet; dalje se označivao dan, kojega je taj zakon u Velikom Vijeću prihvaćen, i koliko je glasova bilo za prihvat, koliko li protiv prihvata. Tako su se ti zakoni prepisivali iz knjiga Velikoga Vijeća u samu „žutu knjigu"; a prepisujući iz ove originalne Žute Knjige označivao se kod svakoga zakona napose još i list (charta) originalne Žute Knjige, na kome je taj zakon u tom originalu napisan. Budući da je u originalnoj „žutoj knjizi" i po više zakona bilo napisano na istom listu, to u prijepisima imade često i više zakona s istim brojem lista originalne „žute knjige"; drugi je put opet ovaj ili onaj broj lista uopće preskočen, jer se na njemu nalazi samo nastavak zakona započeta na prednjem listu, a dovršena na daljnom. A jer se zakoni iz Žute Knjige citiraju ipak samo po brojevima tih listova, posve je prirodno, da je to citiranje dosta nejasno. — Vara se prema tome *V. Bogišić,* kada drži („Pisani zakoni", str. 111. i „Glavnije crte obiteljskoga pisanoga prava u Dubrovniku", str. 3.), da je „liber Croceus" razdijeljen na „Chartae", od kojih svaka ima po jedan zakon.

Od ove Žute Knjige postoje dva sveska: 1. svezak se svršava zakonom od 17. ožujka 1749.; 2. svezak počinje se zakonom od 21. travnja 1749., a svršava zakonom od 26. siječnja 1803.

Od tih dvaju svezaka „žute knjige" ima više rukopisa, koji obuhvataju prema vremenu sastava nejednaki broj zakona: stariji rukopisi obuhvataju manje zakona, noviji više:

1. Original (prvopis) prve sveske „žute knjige", pohranjen u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku.* — Za čudo, *V. Bogišić* ovoga rukopisa nije vidio i nije ga opisao. — Rukopis je pisan, kao što i rukopisi starijih zakonika i zbornika u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku,* na pergameni; pojedini listovi visoki su 27½ cm, a široki 20½ cm; pisano je „per extensum"; gotovo svaki zakon u tome rukopisu pisan je drugom rukom. Sami zakoni sadržani u toj 1. svesci „žute knjige" obuhvataju

313 listova; pred tim zakonima stoji neko kazalo, ali pisano vrlo neuredno i površno. — Uvezan je taj rukopis, kao i drugi rukopisi kod toga sudišta, u debele korice, te su uvijene u kožu, koja je nekoć valjada bila žuta, no danas je već posve potamnjela, a na rptu je knjige i izmijenjena novom posve crnom kožom, na kojoj je zlatnim slovima utisnuto „liber croceus“: svih 8 uglova na tim koricama obijeno je žutom mjedi, dalje pričvršćena je po jedna pločica žute mjedi u sredini i jedne i drugo korice s vanjske strane; knjiga se zatvora dvim kožnatim kopčama, kojima su okrajci mjedeni. — Nekoliko zakona na početku toga rukopisa pisano je još latinskim jezikom, kasniji svi zakoni u tome rukopisu pisani su talijanski. Kako je već pomenuto, pojedini zakoni ne imadu ovdje ni rednoga broja; pače zakoni poslije potresa, a i dva prije njega (od god. 1666., na listu 263.) ne imadu ni natpisa. No svaki list u tome rukopisu točno je numeriran.

Da je ovo doista original 1. sveske „žute knjige“, vidi se najbolje odatle, što se u svim drugim rukopisima citiraju listovi, na kojima stoje pojedini zakoni po ovome rukopisu, te je broj lista u njemu postao odlučan za naznačivanje pojedinih zakona u Žutoj Knjizi ne samo u drugim rukopisima te Žute Knjige, nego i u drugim zakonima i djelima, u kojima se navode zakoni iz Žute Knjige (tako n. pr. u „liber legum criminalium“).

2. Original (prvopis) druge sveske „žute knjige“ u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku.* — O tom rukopisu govori *V. Bogišić* u „Pisani zakoni“ na str. 113.—114. pod točkom 10.; no Bogišić, kako se čini, nije razumio, što je sadržano u tom rukopisu; on, kako se vidi iz bilješke na str. 112., red 6.—9., uopće nije znao, da ima kakova druga sveska Žute Knjige, pa ne razumije, zašto je na pojedinim rukopisima Žute Knjige zabilježeno „pars prima“. — I ovaj rukopis pisan je na pergameni; pojedini listovi visoki su 32½ cm, a široki 23 cm; pisano je „per extensum“; sami zakoni obuhvataju 84 lista. Ni u tome rukopisu nijesu pojedini zakoni numerirani, pače ne imadu ni natpisa, nego samo naznaku, iz koje je knjige Velikoga Vijeća i koje strane u toj knjizi dotični zakon prepisan, zatim točnu naznaku dana, kada je taj zakon primljen u Velikom Vijeću, n. pr.: „Ex libro Excellentissimi Majoris Consilii 1746. in f. 99., Die XXI. Mns Aprilis 1749.“ Listovi su numerirani samo do 80.; posljednja četiri nijesu ni numerirana. Tome zborniku naknadno je došiveno mnogo araka prazna papira, koji je, kako se vidi iz pobočke ispisanih početnih slova alfabeta, imao služiti za alfabetsko kazalo, ali se ovo uopće nije ni učinilo. — Najstariji zakon u toj drugoj svesci Žute Knjige pomenuti je od 21. travnja 1749., a posljednji je od 26. siječnja 1803. Velika većina tih zakona aprobacija je za „providimentum allatum a DD. Provisoribus Civitatis“. Natpisa nema ova sveska nikakva. Počinje se: „In Xti Noe Amen.

*

Anno ab ejusdem salutifera Nativitate Millesimo Septingentesimo quadragesimo nono", a odmah zatim: „Ex libro Exc^mi^ ..." Uvezana je i ona u debele korice omotane u kožu, koja je pocrnjela, kao i 1. sveska; izvana je na te korice prilijepljen natpis „Liber Croceus II", koji potječe iz novijega doba. Uglovi korica nijesu mjeđu okovani; samo ima na koricama, da se knjiga zatvori, dvije kopče.

3. Rukopisi sa zakonima sadržanima u 1. svesci originalne Žute Knjige do godine 1535.:

a) Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom I. c. 66. Rukopis je pisan na pergameni visokoj 31·3 cm, a širokoj 22·4 cm. Osim natpisnoga lista i kazala na 11 listova ima u tome rukopisu 188 listova zakonâ. Natpis glasi: „Liber Croceus Vulgo dictus il Giallo Legum Ragusij qui incipit a die X Mensis Xbris Anni MCCCCLX usq. ad diem XVI. Julij MDXXXV. Pars prima cum suplementis usque ad annum M."; potkraj natpisnoga lista piše: „Ex libris Antonii Lucae de Sorgo". U kazalu su redom navedeni natpisi pojedinih zakona uz naznaku lista, na kome je zakon napisan u „codexu reipubblicae", i naznaku lista, na kome je zakon napisan u ovome rukopisu. Zakoni, kako je već u natpisu kazano, sežu od 10. prosinca 1460. do 16. srpnja 1535. Sumarija i alfabetskoga kazala nema u tome rukopisu. Sami zakoni pisani su do lista 144. (zakon od 16. svibnja 1515.) jednom rukom, a dalje drugom rukom. Do natpisa, koji nosi zakon od 16. svibnja 1515., stoji i kazalo naprijed pisano istom rukom, kojom i početak zakona, a od toga natpisa dalje rukom, kojom su nastavljeni i zakoni na listu 144. Do zakona od 28. siječnja 1512. (na listu 140.) naznačen je kod svakog zakona uz natpis i broj lista službenoga kodeksa (originala — t. j rukopisa pod 1.), na kojem je taj zakon napisan. Od toga lista dalje naznačuje se samo knjiga Velikoga Vijeća i strana u toj knjizi, na kojoj je dotični zakon napisan. Ipak je kod mnogih kasnijih zakona sa strane kasnije drugom rukom označen i list originalne Žute Knjige, na kojem je taj zakon napisan. Čini se prema tome, da je prvi dio ovoga rukopisa prepisan iz originala Žute Knjige, dok je drugi dio prepisan neposredno iz knjigâ Velikoga Vijeća. — U taj rukopis ušito je još nekoliko listova papira, od kojih su 3½ ispunjena nekim dopunjcima i ispravcima najstarijih zakona Žute Knjige. Uvezan je cijeli taj rukopis u debele kožom omotane korice.

Rukopis ovaj opisao je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 111. i d. pod točkom 1. kao svojinu grofa Lukše Gučetića u Rimu. V. Bogišić ipak, kako se čini iz bilješke o 4. rukopisu A-redakcije Zelene Knjige, nije toga Gučetićeva rukopisa ni vidio.

b) Novi prijepis rukopisa pod *a.* u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom I. d. 33.; rukopis potječe iz Kukuljevićeve knjižnice.

4. Rukopisi sa zakonima sadržanima u 1. svesci originalne Žute Knjige do god. 1583., uz sumarije i alfabetsko kazalo Franje Gundulića:

a) Rukopis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom IV. c. 63. Pisan je na papiru visokom 27 cm, a širokom 19·3 cm. Natpis tome rukopisu glasi: „Croceus liber Aditis summariis, et etiam copiosissimo Indice totius voluminis per D. Franciscum de Gundula Patricium Ragusinum, Pars Prima, Volumen exscriptum ano Dni 1725., Racusij, Per D. Matheum Dnici de Ghetaldis"; pod tim: „Ex libris Sigismundi Ghetaldi filii Mathei". Na daljem se listu počinje: „Croceus — In Nomine Dni nri Jesu Christi — Charta, I..." Sami zakoni sežu do 254. lista, i to nanizani su tu hronologičkim redom, kao i u originalu (posljednji je od 2. svibnja 1583.). Zatim stoji na tri lista prijegled alfabetskoga kazala; na listu 258.—265. stoji kazalo natpisâ redom, kojim i u samoj knjizi; svršava se to kazalo na listu 265. ovako: „finis Indicis Chartar, hujus primi Voluminis libri Crocei"; na listu 266.—307. stoji alfabetsko (Gundulićevo) kazalo; zatim na listu 308. i 309. imamo dva brevea pape Grgura XIII. (od 7. listopada 1581. i 27. kolovoza 1583.) i jedan otpis kardinala Farnesea od 7. rujna 1583. — Sumariji stoje pred svakim zakonom u toj knjizi napose odmah poslije natpisa i naznake, kada je sam zakon nastao i na kojem se listu originalne Žute Knjige počinje, a pred samim tekstom zakona; ti sumariji pisani su slovima manjim, nego što je pisano ono ostalo.

b) Rukopis, koji se *nalazio u grofa Valduina Gučetića u Dubrovniku*, a opisao ga je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 112. pod br. 2.; rukopis obuhvata 301 list, a pisan je na papiru kao i onaj pod a).

c) Rukopis u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu*, a potječe iz obitelji Kabogâ; prepisao ga je Ant. Regini god. 1778., imade 533 lista, i to do 420. lista sam „liber croceus", na 421.—530. listu stoji kazalo pa na koncu pomenuti breve pape Grgura XIII. i otpis kardinala Farnesea. Rukopis taj opisao je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 112. i d., pod br. 4.

5. Rukopisi sa zakonima sadržanima u 1. svesci originalne Žute Knjige do god. 1633.:

Amo ide rukopis, koji se nalazi u *knjižnici c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;* rukopis taj ima 269 listova, a opisao ga je *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 112., pod br. 3.

6. Rukopisi sa zakonima sadržanima u 1. svesci originalne Žute Knjige do god. 1665.:

a) Rukopis u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru.* Natpisa ovaj rukopis nema. Počinje se kao i drugi rukopisi Žute Knjige zakonom od 10. prosinca 1460. Sami zakoni sežu do 139. lista, na kojem stoji zakon od 26. siječnja 1665. sa 263. lista originalne Žute Knjige. Samo desetak prvih zakona ima sumarije; dalji zakoni ne imadu nikakvih sumarija. Listovi 140.—157. prazni su. Na listovima 158.—197. stoji alfabetsko kazalo od Fr. Gundulića; u tom kazalu sadržano je kod toga rukopisa, kao i kod onih pod 3., sve ono, što navode *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum", str. XXXVIII. i d.; napose su sadržana pod riječi „consules" procesualna pravila pred dubrovačkom kurijom. Na listovima 198.—211. popisani su drugom rukom i očito mnogo kasnije različni zakoni i bilješke iz novijega doba (početka 19. vijeka). — Rukopis je pisan na papiru, a uvezan u korice od pergamene. Sa strane na početku rukopisa piše „Ex libris de Pozza".

b) Gotovo posve jednak rukopis *vidio* je *V. Bogišić u grofa Rafa Pucića u Dubrovniku* i opisao ga u „Pisani zakoni", str. 113. pod br. 7.; no ovaj Pucićev rukopis uza sve dodatke imao je samo 188 listova.

c) Rukopis u *dubrovačkom arhivu.* Tu stoji najprije na 5 listova kazalo natpisâ pojedinim zakonima, i to redom, kojim stoje u Žutoj Knjizi; zatim su zakoni ove Žute Knjige, koji obuhvataju 144 lista; posljednji je od 26. siječnja 1665. Sumarije ima samo jedno dvadeset prvih zakona. Za posljednjim zakonom od 26. siječnja 1665. ostalo je mnogo praznih listova, a za ovima slijede pomenuti već otpisi pape Grgura XIII. i kardinala Farnesea; konačno stoji početak kazala na 3 strane.

d) Rukopis, koji je *V. Bogišić vidio* u *P. Negrinia u Dubrovniku* i opisao ga u „Pisani zakoni", str. 113., pod br. 5., a potječe navodno iz 17. vijeka.

e) Rukopis, koji je *V. Bogišić vidio* u dra. *M. Zamanje u Dubrovniku* i opisao ga u „Pisani zakoni", str. 113., pod br. 6., a potječe navodno iz 18. vijeka.

7. *Rukopisi sa zakonima sadržanima u 1. svesci originalne Žute Knjige* do god. 1669. uz manjkave dodatke zakona iz II. sveske Žute Knjige do god. 1763.:

Amo ide rukopis[1], koji se nalazi sada u *Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu.* Rukopis je pisan na papiru, a uvezan je u korice od pergamene. Rukopis taj, premda uvezan u jedno, ipak se dijeli na neka dva „volumena", i to: Volumen I. obuhvata ono, što i rukopisi opisani pod 4., a seže do lista 110.; svršava se taj volumen I. bilješkom: „Questi sono li Ord. del Libro Croceo, che sono stati presi nell' Ecc$^{\underline{mo}}$ Mag. Con$^{\underline{o}}$ sinche è stato

---

[1] Rukopis taj opisao je upravitelj Bogišićeve ostavine *Đ. Bijelić.*

vivo qm S. Francesco Gondola autore delli Sommarij e delli Indici delle nostre Leggi. Gli altri Ordi che sieguono nel do Libro Croceo e che sono stati constituiti doppo la di lui morte, saranno scritti in un altro volume. — Finis". Na listu 111. počinje se: „Volumen II. Libri Crocei in quo continentur omnes ordines capti in Eccmo Ma. Conso post mortem Dn Francisci Gundula Authoris Summarior. et Indicum — Legum nr incipiendo a Chartis 231. usque in finem". Zatim slijede pojedini zakoni, i to prvi od 25. svibnja 1588. Na str. 229. poslije zakona od 8. siječnja 1613. prekinut je taj volumen uz bilješku: „Li seguenti Providimenti vedi appresso doppo l'Indice nel Libro presente descritti". Još na str. 229. stoji: „Index primi Voluminis Libri Crocei". Kazalo to seže do str. 278.; na str. 279. nastavljaju se dalji zakoni iz Žute Knjige, i to prvim od 4. studenoga 1613.; tako to ide do strane 305. sa zakonom od 10. travnja 1669.; na str. 306. ima još zakon od 23. veljače 1696., izvađen neposredno iz knjige Velikoga Vijeća za god. 1690. i dalje, lista 261. Zatim je 41 strana prazna (306.—347.); na str. 348. stoji još zakon od 25. svibnja 1756., uzet i opet neposredno iz knjige Velikoga Vijeća; zatim slijede 3 prazne strane; a na str. 353.—359. stoji zakon od 25. svibnja 1761.; na str. 375.—401. stoje opet neki zakoni izvađeni neposredno iz knjige Velikoga Vijeća, od kojih je prvi od 21. travnja 1749., a posljednji (na str. 401.) od 5. ožujka 1763. Zatim je još 13 praznih strana.

8. *Rukopisi, koji obuhvataju obje sveske Žute Knjige:*

a) Rukopis u *knjižnici c. kr. prizivnoga sudišta u Dubrovniku.* Rukopis taj obuhvata dvije sveske:

α) prva sveska sa signaturom 643. M. 245.; ta sveska istovetna je s rukopisima pod 4. Na prvih 19 strana stoji kazalo natpisâ pojedinim zakonima, i to redom, kojim stoje u Žutoj Knjizi; zatim stoje na 558 strana sami zakoni Žute Knjige uz Gundulićeve sumarije; na str. 561.—7. ima prijegled alfabetskoga kazala, a na str. 569.—732. to kazalo samo; na str. 735.—739. pomennta dva su otpisa pape Grgura XIII. i otpis kardinala Farnesea:

β) druga sveska sa signaturom 643². M. 245.; tu stoji „Residuum l.i Tomi Crocei", i to najprije na 9 strana kazalo za taj „residuum" kao i u prvoj svesci; zatim sami zakoni u tome „residuumu"; taj se „residuum" svršava na str. 215. zakonom od 17. ožujka 1749. uzetim sa 310. lista originalne Žute Knjige; zatim slijedi „Crocei Tomus Secundus", i tu opet najprije kazalo natpisâ na 7 strana, a zatim slijede uz novu paginaciju sami zakoni druge sveske originalne Žute Knjige; počinje se na str. 1. zakonom od 21. travnja 1749., a svršava se na str. 247. zakonom od 26. siječnja 1803.

Obje ove sveske pisane su na papiru vrlo čitljivim pismom, no ipak prva sveska jednom rukom, a druga drugom.

b) Rukopis, koji je *V. Bogišić vidio* u dra. *M. Zamanje u Dubrovniku* i opisao ga u „Pisani zakoni", str. 113., pod br. 9. I taj se rukopis sastoji od dviju svezaka; no prva ne seže samo do god. 1583., nego do 17. ožujka 1749. (kao i 1. sveska originalne Žute Knjige), ima u svemu 366 listova; druga sveska obuhvata zakone od 21. travnja 1749. do 17. srpnja 1791., a ima u svemu samo 76 listova.

9. Rukopisi nepoznata sadržaja:

a) Rukopis, koji se *nalazio* u ostavini pok. *Luke Paulovića* sa 889 strana (u „Catalogo dei libri rari, manoscritti e membranacei, appartenenti alla biblioteca relitta da D^n Luca Paulović" pod br. 573.).

b) Rukopis, koji se *nalazio* u *L. Lapenne u Beču*, a spominje ga *V. Bogišić* u „Pisani zakoni", str. 113., pod 8.

10. Rukopisi, koji sadržavaju *samo kasnije zakone iz Žute Knjige*:

a) Rukopis u odvjetnika *Svilokosia u Dubrovniku*, sadržaje zakone od 28. siječnja 1555. (sa 210 lista 1. sveske originalne Žute Knjige) do 26. siječnja 1791. (iz 2. sveske Žute Knjige).

b) Od toga rukopisa imade točan prijepis u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom III. d. 160.; prijepis taj načinio je god. 1892. B. Poparić.

c) Rukopisu pomenutom pod 4. a. *priložena su dva sveščića*, i to: 1. sa 10, 2. sa 5 ispisanih listova obična arka; prepisani su tu iz Žute Knjige zakoni od 3. srpnja 1792. do 26. siječnja 1803. Prijepis taj dao je prirediti *K. Vojnović* god. 1892. (vidi „Starine", sv. 27., str. 208.). i to iz originalne druge sveske Žute Knjige, no Vojnović nije dao, poput starijih prepisivača, označiti, s kojega je lista te Žute Knjige koji od tih zakona prepisan.

11. *Nekoliko ulomaka* iz Žute Knjige imade u rukopisu „Libro della Fondazione ed Istituti dell' Amministrazione dell' Opere Pie della Tesoreria", pohranjenu među rukopisima iz *staroga arhiva Blagog Djela dubrovačkoga* (pod br. 106.); rukopis je opisao *K. Vojnović* u „Starinama", sv. 28., str. 52.

12. *Izvadaka* iz Žute Knjige imade u rukopisu „zibaldone" pat. *G. M. Matteia*, pohranjenu u *knjižnici Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 267.

13. *Pojedini ulomci* iz Žute Knjige *otisnuti su*:

a) u *Ant. degl' Ivellio:* „Saggio d' uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa" (god. 1873.), str. 60. i d., str. 72. i d.;

b) u *G. Gelcicha:* „Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa" (god. 1882.), str. 72.—74., 81.—89., 105.—106., 113.—114., 117., 138. i 149.—150.;

c) u *K. Vojnovića:* „Carinarski sustav dubrovačke republike", u „Radu Jugoslavenske akademije", knjizi CXXIX., str. 152.

F. Liber legum criminalium.

To je natpis za zbirku dubrovačkih kaznenih zakona. — ***Polovica*** se ovoga zbornika (do lista 33.) sastoji od pojedinih ***ulomaka iz staroga statuta*** (VI. 1.—12., 14., 15., 19., 29., 30., 33., 34., 54., 62., VIII. 23., 24., 36., 35., 76. i 93.), iz ***knjige reformacija*** (pojedine glave iz karte II., III., V., VI., X., XIII., XIV., XIX., XXI. i XXV.), iz ***Zelene Knjige*** (c. 83., 195., 255., 328., 350., 492., 497., 392. i 96.) i iz ***Žute Knjige*** (sv. I., charta 22., 24., 50., 68., 69., 75., 82., 93., 105., 116., 88., 120., 144., 166., 179., 191., 126. i sv. II. charta 29.). Samo su ti ulomci u ovom rukopisu doneseni talijanskim jezikom, makar da i jest original latinski. ***Druga polovina*** ovoga zbornika ispunjena je ustanovama, koje su ***prenesene izravno iz knjiga Vijeća Umoljenih*** („delli pregati", „rogatorum"). Kod svakoga pak zakona izvađena iz knjiga Vijeća Umoljenih točno je uvijek naznačeno, iz koje je knjige i sa kojega lista u toj knjizi taj zakon prepisan. Posljednji zakon unesen u taj „liber criminalium" potječe od 23. travnja 1782.

Od toga zbornika sačuvao se, čini se, originalni rukopis u ***c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku.*** Rukopis taj spomenuli su ***V. Bogišić*** i ***K. Jireček*** u „Liber statutorum civitatis Ragusii", str. VII.

U tom rukopisu kod c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku stoje najprije 4 svete bojadisane slike, i to dvaput razapeti Isukrst, a dvaput sv. Vlaho. Zatim na prvome listu poslije tih slika stoji neko kratko kazalo; za tim kazalom stoji drugo kazalo natpisâ pojedinim zakonima uz naznaku lista, na kojem je dotični zakon napisan u toj knjizi; kazalo to obuhvata 2½ lista. — Na listu za tim 2. kazalom počinju se sami zakoni ove knjige; na tom listu počinje se i paginacija. Mjesto ikoga natpisa toj zbirci piše na početku toga lista naprosto „Criminalium". Natpisi pojedinim zakonima pisani su crvenom tintom, a ostalo crnom.

Zakoni prepisani iz statuta, reformacija, Zelene i Žute Knjige sve do 33. lista pisani su jednom rukom; oni pak dalji zakoni, uzeti iz knjiga Vijeća Umoljenih, pisani su različnim rukama Potkraj ovoga rukopisa potpisivao se pod svaki takav zakon sam „Cancellarius ad Criminalia", koji je taj zakon prepisao iz knjige Vijeća Umoljenih u tu knjigu. Tako su se potpisali: „Marinus de Staij, Franciscus Vittussa, Florius, Joannes Gleghievich Sabaci. Marinus, Antonius, Petrus, Angelus Tromba, Marcellin i Volanti". Ti zakoni idu do 65. lista, zatim slijede kroz 11 listova popisi

kriminalnih sudaca u vrijeme od god. 1582.—1743. i opet kroz 2 lista u vrijeme od god. 1744.—1777. Zatim stoji još jedan zakon prepisan iz 2. sveske Žute Knjige i jedan zakon iz knjige Vijeća Umoljenih od god. 1776. Svršava se čitav rukopis trećim popisom sudaca u vrijeme od god. 1778.—1808.; taj popis obuhvata 3½ lista, a svršava se na 84. listu. — Rukopis taj pisan je na pergameni 24 cm visokoj, 18 cm širokoj, a uvezan je u debele korice omotane kožom; korice su okovane na svih osam ugala, a osim toga imadu izvana u sredini prednje korice križ s raspetim Isukrstom.

Rukopis taj prepisao je god. 1893. Gius. Gelcich, a prijepis je pohranjen u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom III. d. 161.

G. Liber statutorum doanae.

Taj statut ima natpis: „Liber statutorum doanae conpillatus tempore nobilis et egregii viri domini Marci Justiniani Comitis honorabilis Ragusii cum voluntate majoris et minoris consilii et cum laudo populi publica concione adunati per sonum campanarum, ut moris est. Anno Domini MCCLXXVII, Indictione quinta, die penultima Septembris".

Od toga statuta sačuvan je rukopis u *c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku*. Rukopis je pisan na pergameni, uvezan je u drvene korice omotane kožom, imade 36 listova ispisanih na dva stupca. Sadržaje 39 glava iz god. 1277. i dodatke iz god. 1283.—1386. Rukupis su opisali: *K. Vojnović* u „Carinarski sustav dubrovačke republike" (u „Radu Jugoslavenske akademije", knjizi 120., god. 1896., str. 145.—146.); *K. Jireček* u „Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić" (u „Archivu für slavische Philologie", XIX., god. 1897., str. 57.—62.); *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii", str. VIII.

Tiskom izdao je ovaj statut *Rud. Eitelberger von Edelberg* najprije u „Jahrbuchu der k. k. Central-Commission zur Erforschung der Baudenkmäler", V. (god. 1861.), str. 290.—308. i ponovno u „Gesammelte kunsthistorische Schriften, Bd. IV., Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens" (god. 1884.), str. 355.—385.

H. Capitulare dela douana granda.

Sam taj kapitular sastoji se od zakonika od godine 1413., kome su nadodane kasnije ustanove iz Zelene Knjige, iz Žute Knjige, iz knjiga „Consilii Rogatorum".

Od toga kapitulara sačuvan je originalni, kako se čini, rukopis, komu je temelj napisan još početkom 15. vijeka, a koji se kasnije nadopunjivao sve do god. 1674. Rukopis je pohranjen u *knjižnici samostana Male*

Braće u Dubrovniku pod signaturom N-$\frac{368}{321}$-. Pisan je na pergameni visokoj 27 cm, a širokoj 19·4 cm. Počinje se na prvom listu riječima: „Adsit nobis principium iesus et virgo maria“, zatim „In principium erat verbum erat . . . “, konačno „A la laude e gloria dela individua trinitade, e dela gloriosa virgine Maria, e de tutta corte triumphante e del glorioso martire miser san Biassio de questa alma cita de Ragussi protectore per lo comandamento del spectabel homo miser Polo de Gondola honorabil rector dela predita citade e del suo menor conselio exempiado fo questo capitulare dela douana granda dalo capitular antigo comencado nel MCCLXXVII. Indict. V. nel di penultimo del setembrio siando doanirij nobil homeni s. Marino J. de Gradi, s. Zugno de Ranina, s. Simon Nic. de Resti e s. Marino Ja. de Gondola soto l'ano del nro signor MCCCCXIII. Indict. VI. del mese maio“. Sadržan je tu najprije statut iz god. 1277. sa 37 glava, njemu su do god. 1413. nadodate 43 glave, tako da statut od god. 1413. obuhvata 70 glava. No na tih 70 glava nadovezuje se kasnije napose 36 glava o ugovoru između Dubrovnika i Jakina (Ankone). Ima tu mnogo izvadaka iz Zelene i Žute Knjige, a najviše iz knjige Vijeća Umoljenih. Izvacima iz novijega doba (počevši od god. 1523., osobito od god. 1602.) ovjerovljena je istinitost po kancelarima, među ovima potpisani su: Aurelius, Ascanio, Valerius, Scipio, Valerius (II.), Franciscus, Franciscus Vitussa, Cristophorus Liliatus, Clovius de Staijs, Franciscus Radalcus, Aloysius, Petrus Biccich, Marinus Michael. Svega ima ovaj rukopis 142 lista; no ušito je i naprijed i otraga po 20 listova prazna papira. — Opisali su taj rukopis: *Makušev:* u „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ“, str. 169.—171. (I Makušev drži taj rukopis originalom); *K. Vojnović* u „Carinarski sustav dubrovačke republike“ („Rad Jugoslavenske akademije“, knj. 129., str. 146.—148.). Spominju taj rukopis: *P. Matković* u „Prilozi k trg.-pol. historiji republike dubrovačke“ (u „Radu Jugoslavenske akademije“, knjizi 15., str. 27., 29., 31. i d.; *V. Bogišić* u „Pisani zakoni na slovenskom jugu“, sv. I., str. 114. i *V. Bogišić* i *K. Jireček* u „Liber statutorum civitatis Ragusii“, str. VIII.

Nekoliko ulomaka iz ovoga kapitulara *otisnuo* je: *Makušev* u „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ Дубровника“, str. 172. do 176.; nekoliko opet *P. Matković* u „Prilozi k trg.-pol. historiji republike dubrovačke“ u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 15., str. 61.—64., a nekoliko *K. Vojnović* u „Carinarski sustav dubrovačke republike“ u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 129., str. 149.—150., 152.—153., 158., 159.—164., 166., 167., 168.

I. Regolamenti della repubblica di Ragusa per la navigazione nazionale.

To je jedini zbornik zakona, koji je *otisnut još u doba dubrovačke republike*, i to dva puta: god. 1794. i god. 1805. Tu su sabrani zakoni, od kojih je najstariji od 15. lipnja 1745., a najmlađi od 1. srpnja 1784. Ponovno je taj zbornik izdao *Gius. Gelcich* u „Delli istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa“ (god. 1882.), str. 117.—138.

K. Kazala za sve dubrovačke zakone.

1. Kazalo pod natpisom: „Capitulare et quędam notabiles materię retractę ex libris octo statutorum, reformationum, libro viridi, libro croceo, legum et ordinum Ragusinae Civitatis“; odmah zatim razlaže se svrha tomu kazalu: „Nam ut eas facilius invenire possis materias superius dictas in supra dictis libris prosequutus sum eas per ordinem alphabeticum, et annotavi librum, capitulum, chartas et distinctiones, in quibus sunt“.

Rukopis toga kazala pohranjen je u *dubrovačkom arhivu;* pisan je na papiru visokom 28 cm, a širokom 19 cm. Prvi list rukopisa ispunjen je pomenutim natpisom i obrazloženjem. Na listu se zatim navodi, u čemu stoje dubrovački zakoni i kako se dijele. Zatim slijedi samo kazalo na 186 listova. Prva je riječ kazala „advocatus“, posljednja „de vocibus“. — Rukopis potječe iz novijega doba, valjada iz 18. vijeka.

2. Kazalo pod natpisom: „Indice delli statuti, reform^ni^, libro verde, libro giallo, nelli qualli si contengono le leggi e li ordini della rep^ca^ di Ragusa, delli ss^ri^ Serafino e Nicolo di Gio^ni^ Bona.

Rukopis toga kazala nalazi se u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 329.|409., a pisan je na papiru visokom 29·5 cm, a širokom 20·5 cm. Na prvom listu za natpisom stoji uvod o dubrovačkim zakonima. Na tri lista zatim slijedi prijegled kazala, a onda samo kazalo, koje obuhvata 164 lista. Prva je riječ „advocatus“, posljednja „vitis“. — I taj rukopis potječe negdje iz 18. vijeka.

3. Prijepis rukopisa pod 2. u *biblioteci kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* pod signaturom I. B. 5. Prijepis taj potječe iz 19. vijeka, a seže samo do riječi „Consoli“, svega obuhvata 41 stranicu, a sastoji se od dva sveščića.

L. Knjige ulomaka iz dubrovačkih zakona.

Rukopis pod natpisom: „Compendio de' libri degli statuti e di quelli del Mag. Con.“, pisan je na pergameni visokoj 28 cm, a širokoj 20½ cm; pohranjen je u *dubrovačkom arhivu*, a spominje ga *I. Kukuljević* u svojem „Izvjestju o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim“, kod

„Dubrovnika“ pod I. 3. (u „Arkivu za povjestnicu jugoslavensku“, IV., str. 324.). Rukopis je sada vrlo oštećen; preko polovine listova napola je izjedeno. Sadržani su u njemu ponajviše zakoni, koji su i u Zelenoj i Žutoj Knjizi, no ima i drugih zakona iz knjiga Velikoga Vijeća, a i iz knjiga Vijeća Umoljenih. U tome rukopisu stoji najprije alfabetsko kazalo na nešto 30 listova, a zatim tek ovi ulomci; sami ti ulomci obuhvataju 165 listova. Najstariji zakon u toj zbirci potječe iz god. 1408., a najnoviji je od 26. svibnja 1666. Prvih 145 listova pisano je jednom rukom sve do senatske odluke od 5. veljače 1565.; kasniji zakoni pisani su različnim rukama, i to gotovo svaki drugom rukom, pa je gotovo i pod svakim potpisan sekretar, koji ga je u tu knjigu prepisao.

XVI. Grad Ston.

1. Rukopis stonskoga statuta nalazi se u *dubrovačkom arhivu* (prije kod c. kr. okružnoga sudišta u Dubrovniku). Rukopis je pisan na pergameni visokoj 24½ cm, a širokoj 17½ cm; potječe negdje iz 15. vijeka. Obuhvata svega 22 lista, i to 17½ samoga statuta, a 4½ lista reformacija. Na početku statuta veli se, da je sastavljen 13. kolovoza 1397. pod knezom Mihajlom Menčetićem (Michel de Mençe); no u samome tom statutu ima kasnijih dodataka. Pisan je taj rukopis vrlo lijepo, i to natpisi pojedinim glavama crvenom tintom, prvo pak slovo u svakoj glavi naizmjence crvenom ili modrom tintom; sve ostalo pisano je crnom tintom. Tinta se na mnogim mjestima izljuštila.

2. Prijepis toga rukopisa nalazi se u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom IV. a. 53.

XVII. Otok Mljet.

A. Talijanski tekst statuta.

1. Rukopis, koji je upotrijebio *G. Wenzel*, kad je taj statut publicirao; rukopis se nalazi u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču*, a potječe negdje iz 15. vijeka; njime su se služili knezovi mljetski. — Uopće se čini, da je taj statut talijanskim jezikom sastavljen samo za Dubrovčane i činovništvo, koje su Dubrovčani na Mljet izašiljali, dok sam narod nije poznavao toga jezika. Rukopis je pisan na pergameni visokoj 22 cm, a širokoj 15 cm; obuhvata 70 paginiranih i 9 nepaginiranih listova, pisan je lijepim gotskim pismom, ali različnim rukama. Na posljednjoj strani piše: „Domino Gaspare Nicolai de Gozze Comite Melitensis Insulę Ioannes Petri de Sorgo Comes Insulę Melitensis Anno Dni MDCCLXVII ac ętatis sue XX ubi singulari prudentia, ac justitia se gessit una cum Iudicibus

Onorandis ejusdem Insulę, ab eodem Comite creatis, ac ne in longius me difundam sat vos monere". — Rukopis taj opisao je *G. Wenzel* u „Archivu für Kunde österr. Geschichtsquellen", sv. II., str. 9. i d.

2. Rukopis s natpisom „Statuto o sia le leggi dell' università dell' Isola di Meleda" u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 951. Svega obuhvata taj rukopis 14 listova papira visoka 32 cm. a široka 22 cm; do 10. lista seže sam statut (68 glava); na posljednja 4 lista stoje dodaci do god. 1524. Rukopis taj opisao je i istaknuo razlike između njega i rukopisa pod 1. *Makušev:* „**Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ**", str. 177. i d.

3. Rukopis s natpisom „Consulta a Meleda" u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 928. — To je samo nastavak rukopisa pod 2.; obuhvata samo 8 listova. Potpuni natpis glasi: „Consulta a Meleda e diverse Parti del Pregato, ordini della Signoria del Minor Consiglio e dei Signori Deputati Sanitarii, volgarmente, con tutto l' attinente a questa Isola di Meleda". No doista sadržaje ovaj rukopis samo zaključke zbora („sbor, la quale si tiene ogni anno sull' Isola di Meleda in Babino-Poglie all' arivo d' ogni nuovo Conte"); ti konzulti od god. 1774.—1782. razdijeljeni su na 32 glave; za njima slijedi još tarifa o pristojbama, koje su se imale plaćati notaru za sastav pojedinih vrsta isprava; konačno stoji kratko kazalo.

4. Rukopis u *biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 774. M. 276. Rukopis napisao je godine 1834. član reda Male Braće Sebast. Franković, i to: prepisan je tu rukopis pod 2. i nadodan mu je prijepis rukopisa pod 3. Imao bi to biti prijevod hrvatskoga teksta: no hrvatski tekst obuhvata samo statut sa 68 glava, dok se u tome rukopisu nalaze ne samo dodaci sadržani u rukopisima pod 1. i 2., nego i sve ono, što stoji i u rukopisu pod 3. — Rukopis je pobliže opisao *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 107. i d.

5. *Tiskom* izdao je ovaj statut, ali samo ono, što stoji u rukopisima 1. i 2., *G. Wenzel* u „Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen", god. II., sv. 2., str. 10.—35.

B. Hrvatski tekst statuta.

Hrvatski tekst toga statuta izdao je *M. Ban* u časopisu: „Dubrovnik, cvět narodnoga knjižtva", sv. III. (za god. 1851.), u Zagrebu god. 1852., str. 195.—218. Natpis glasi: „Statut oli Zakoni od Universitati Otoka od Mljeta u naški prepisani na način, kako je običaj na dan današnji govoriti". Sastoji se pak ovaj hrvatski tekst samo od 68 glava („poglavišta") samoga statuta. Na žalost, *M. Ban* ne veli, iz kakova je rukopisa prepisao taj

statut, a i drukčije nije nam poznat nijedan rukopis toga statuta. — *V. Bogišić* i *K. Jireček* („Liber statutorum civitatis Ragusii", str. IX.) drže, da je ovaj prijevod sačinjen tek u 18. vijeku. Taj prijevod spominje i *Makušev* u „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника", str. 178.

XVIII. Otok Lastovo.

1. Rukopis, koji je upotrijebio prof. *G. Wenzel*, kad je publicirao lastovski statut, a nalazi se u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču;* rukopis je pisan na pergameni visokoj 30 cm, a širokoj 20 cm; obuhvata svega 38 listova, pisan je različnim rukama i u različno doba, i to negdje u 16. i 17. vijeku. Rukopis je opisao *G. Wenzel* u „Archivu für Kunde österr. Geschichtsquellen", sv. II., str. 42. i d.

2. Rukopis u *lastovske općine;* pisan je na pergameni (većim dijelom), a potječe iz druge polovine 16. vijeka: ipak su tome rukopisu iz 16. vijeka nadodani kasniji dodaci do god. 1653. Opisao ga je *Fr. Radić* u „Knjiga o uredbama i običajima skupštine i općine Lastova", str. V. i d.; taj rukopis spominje i *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 113.

3. Rukopis u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 319/169.; pisan je na papiru, potječe negdje iz 18. vijeka, a sadržava dodatke sve do god. 1735. Opisao ga je *Makušev* u „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника", str. 179. i d.

4. Rukopis u *biblioteci c. kr. prizivnoga sudišta u Zadru* pod signaturom 765. M. 267.; pisan je na papiru; potječe negdje iz početka 19. vijeka; opisao ga je *M. Maurović* u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 21., str. 107.

5. Rukopis u *obitelji Arneri na Korčuli;* počet je već u 18. vijeku, a dovršen god. 1842.: pisan je na papiru; opisao ga je *Fr. Radić* u pomenutoj „Knjizi o uredbama i običajima otoka Lastova", str. V. i d.

6. Prema rukopisu 1. izdao je *tiskom* lastovski statut budimpeštanski profesor *G. Wenzel* u „Archivu für Kunde österr. Geschichtsquellen". god. II., str. 43.—76.

7. Prema rukopisima pod 1., 2. i 5. *izdao* je taj statut *Fr. Radić* kao svesku VIII. „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", str. 1.—106.

D. Statuti pisani hrvatskim jezikom.

XIX. Grbaljska ustanova od god. 1427.

Statut grbaljske općine (župe) u Boci Kotorskoj od god. 1427. otisnuo je *Vuk Vrčević* u zadarskom pravnom časopisu „Pravdonoši“ god. 1851., br. 25.—36., pod natpisom „Ustanova Gèrbaljska u Bokki Kotorskoj“. Na žalost, Vrčević nije tu naznačio, iz kakova je rukopisa prepisao ovaj statut, a i drukčije nam nije poznat nijedan rukopis toga statuta. — Statut taj ima 126 članaka; uvoda nema; samo se po svršetku: „Ovako rekosmo, osudismo i za dobro nadjosmo i koji sudismo potvèrdismo za viečni viek i podpisasmo“, za kojim da slijede 42 potpisa, vidi, da si je taj zakon narod sam napisao.

XX. Statut poljičke općine od god. 1400. (1440.) uz kasnije dodatke.

Od poljičkoga statuta imade *mnogo rukopisa:* stariji su pisani ćirilicom, noviji latinicom; od ovih potonjih mnogi i nijesu prijepisi starijih rukopisa, nego su prijepisi tiskanoga *Mesićeva* izdanja. Osim tih rukopisa pisanih ili ćirilicom ili latinicom spominje se i jedan pisan glagolicom. Pisac naime članaka „Ustanova Kneževine Poljičke“ u „Pravdonoši“, god. 1851. br. 34., veli, da se služio rukopisom pisanim „glagoljskim slovima“. Drukčije doduše nije nikomu poznat rukopis poljičkoga statuta u cijelosti pisan glagolicom; no i u rukopisima pisanima ćirilicom ima ipak bilježaka pisanih glagolicom (Karamanov rukopis).

Ćirilicom pisan je i *Jagićev glavni rukopis*, koji je, kako se čini, original službene redakcije sačinjene između god. 1576. i 1605. Rukopis taj, koji *V. Jagić* naziva glavnim, a *M. Mesić* rukopisom *A*, pisan je na papiru. Danas ima taj rukopis 64 lista, no prije imao je više listova; tako je još u XVIII. vijeku, kad je netko pobilježio stranice na tome rukopisu, imao još 68 listova; od pobilježenih naime 136 stranica nema više 3. i 4., 13. i 14., 69. i 70., 111. i 112. stranice, t. j. nema više 2., 7., 35. i 56. lista: po sadržaju i po poređivanju s drugim rukopisima vidi se i to, da je statut na tim mjestima okrnjen; *V. Jagić* drži, da je već prije pomenutih listova nestalo jednoga lista između pobilježene stranice 130. i 131.

Taj rukopis nije sav ispisan; imade više praznih stranica; neke opet nijesu potpuno ispisane. Prazne su napose: 18., 27., 30., 51., 58., 60., 64., 76., 84., 88., 98., 102., 116., 128. i 130. od pobilježenih i sačuvanih stranica.

Rukopis nije čitav ispisan jednom rukom; istom rukom ispisan je samo 61 list; posljednja tri lista sa kasnijim zakonima (počevši od god. 1605.) pripisani su kasnije različnim rukama. Odatle se izvodi, da je glavni dio toga rukopisa složen prije god. 1605., ali poslije god. 1576., jer su dodaci iz god. 1576. pisani još istom rukom, kojom i sam statut.

Pojedini listovi ovoga rukopisa vrlo su oštećeni; tako napose 1. list, na kojem je zabilježena godina, kad je taj statut sastavljen. *V. Jagić* drži, da je oštećena i naznaka te godine, tako da se danas može isčitati samo znak za 1000 i za 400, dok se znak za 40 izbrisao; poradi toga drži on, da taj statut nije od god. 1400., kako je taj natpis čitao *M. Mesić*, nego od god. 1440., kako to stoji u nekim kasnijim rukopisima. — Pojedini članci nijesu u tome rukopisu numerirani, pače se ne može ni odrediti, dokle seže stari statut od god. 1440. (1400.), gdje li počinju noviji dodaci.

Pored ovoga glavnog rukopisa imade mnogo *kasnijih rukopisa*. Jagić ih označuje slovima *a*, *b*, b^2, *c*, *d*, *e*, e^2, *f* i *g*. — Rukopisi *a*, b^2, e^2 i *f* prijepisi su glavnoga rukopisa i s njime se potpuno slažu, samo stoje u njima i oni članci, koji su bili na istrgnutim listovima. Rukopisi *c*, *d*, *b*, *e* i *g* pripadaju kasnijoj redakciji; ona se razlikuje od starije poglavito time, što starije izumrle već riječi ili su nadomještene novijima ili su posve ispuštene; dalje time, što je redaktor pojedine srodne ustanove smjestio jednu do druge, i tako poremetio predašnji poredaj. Kao što glavni rukopis poljičkoga statuta, tako su gotovo svi drugi stariji rukopisi njegovi pohranjeni u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu.*

Pobliže su opisali rukopise poljičkoga statuta: *M. Mesić* u „Arkivu za povjestnicu jugoslavensku“, knj. V., str. 226.—229.; *V. Bogišić* u „Pisani zakoni na slovenskom jugu“, sv. I., str. 116.—120., i *V. Jagić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. IV., str. IX.—XL.

Tiskom je taj statut izdao *M. Mesić* u pomenutome „Arkivu“, knj. V., str. 241.—318. (ćirilicom); *Hermenegild Jireček* u „Svodu zákonův slovanských“, str. 401.—436. (latinicom); *V. Jagić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. IV., str. 27.—141. (ćirilicom) i *Alf. Pavich pl. Pfauenthal* (dotično dr. *M. Tentor*) u „Glasniku zemaljskoga muzeja za Bosnu i Hercegovinu“, sv. XX. (god. 1908.), str. 218.—250. (latinicom). Njemačkim jezikom pisao je o tom statutu *Alf. Pavich pl. Pfauenthal* u „Wissenschaftliche Mitteilungen für Bosnien und Hercegovina, sv. XI., str. 150. i d.; *Hermenegild Jireček* izdao je taj statut sasvim po Mesićevu izdanju, a *Alf. Pavich* po Jagićevu. Tako imademo danas dva glavna tiskana izdanja *Mesićevo* i *Jagićevo*, od kojih se potonje obazire na prvo, dotično ispravlja ga i popunjuje.

O poljičkome statutu pisalo se već vrlo mnogo. Napose su o njemu pisali: *Reutz* u „Die freien Landgemeinden von Zernahora und Poglizza" (god. 1833.); *P. Franceschi* u „La Poglizza" (u časopisu „Dalmazia", god. 1846., br. 6. i d.; god. 1847., br. 3. i d.); *Danilov* u „Ustanova Kneževine Poljičke" (u „Pravdonoši", god. 1851., br. 28. i d.; god. 1852., br. 1. i d.); *Leontović* u „Древное хорвато-далматское законодательство" (u Записки императорскаго новоросс. университета", god. II., knj. 1., sv. 3. i 4., str. 61.—152.; u Odesi, god. 1868.); *Erber* u „La contea di Poglizza" (u „Annuario dalmatico", II., str. 213. i d.; III., str. 1. i d.); *Alf. Pavich pl. Pfauenthalski* u „Prinosi povjesti Poljica" (u „Glasniku zemaljskoga muzeja za Bosnu i Hercegovinu", sv. XV., god. 1903., str. 59. i d.); *Pivčević* u „Poljica, povjesni osvrt o stotoj obljetnici njihova pada" (u „Srđu", god. 1907., str. 683. i d.).

Mnogo prinosa povijesti Poljica i isprava, koje se tiču Poljica, priopćeno je u „Bullettino di archeologia e storia dalmata".

XXI. Vinodolski zakon od god. 1280.

Od toga se zakona sačuvao: 1. jedan stari glagolicom pisani rukopis, pohranjen u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. C. 3. Taj rukopis bio je prije u arhivu modruškoga kaptola u Novom Vinodolskom; god. 1851. poklonio ga je Ed. Mrzljak narodnomu muzeju u Zagrebu, a iz muzeja prešao je u pomenutu biblioteku.

Rukopis taj pisan je na 14 listova pergamene visoke 23·3 cm, široke 16·5 cm; prva strana 1. lista prazna je, a tako u glavnome i 10 posljednjih; na posljednjem, pretposljednjem listu i listu pred tim nalaze se samo neke kasnije pripisane bilješke o starosti ovoga rukopisa. Ispisano je dakle u svemu 17 strana; *A. Mažuranić* izračunao je, da ima svega 486 ispisanih redova samoga zakona. Nekoliko početnih slova osobito je urešeno; osim toga kod nekih članaka ima i osobitih slika, koje su često prema sadržaju onoga članka. Pojedini članci u rukopisu ne imadu ni natpisa ni brojeva; redne brojeve primetnuli su tek izdavači. Na početku ima taj zakon uvod, u kojem se razlaže, kako je nastao; na kraju ima još kasnijih ustanova (poslije god. 1280.).

V. Jagić i *Fr. Rački* drže, da taj rukopis potječe negdje iz svršetka XV. ili početka XVI. vijeka, i da je to prijepis jednoga od onih izvornika, koji se spominju u uvodu statuta. *Rudolf Strohal* (u bilješci u Vjesniku zem. arkiva u Zagrebu, 1910., str. 239.) dokazuje, da taj rukopis potječe iz druge polovine XVI. vijeka, jer se onako, kako je taj rukopis pisan, pisalo u Vinodolu u drugoj polovini XVI. vijeka, napose da je tako pisana jedna isprava od god. 1565., u kojoj se navode isti „gradi" vinodolski, koji i u uvodu

vinodolskoga zakona; iz te se isprave i drukčije vidi, da je piscu bio dobro poznat vinodolski zakon: tu ispravu od god. 1565. pisao je neki Juraj Arbanosić.

Prepisivač ovoga rukopisa čini se da je često mijenjao sam tekst: pojedine riječi u statutu on sam tumači; tako tumači riječ „žakan"; a čini se, da nije baš sve najbolje razumio, pa su zato neke ustanove prepisane dosta pogrješno i nerazumljivo.

2. Osim toga glagolicom pisanoga rukopisa ima još jedan latinicom pisani rukopis, sudeći po pismu također negdje iz konca 16. ili početka 17. vijeka. Rukopis taj pohranjen je u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* zajedno s trsatskim statutom. Sastoji se taj rukopis od 11 listova 26 cm visoka i 20 cm široka debela papira, kojemu je straga nadovezan jedan list još debljega svijetlo-siva papira; na ovom izvana piše: „Statuti vinodolski od ravnanja Tusbe ij Pravicze 45". Svi ti listovi bili su čvrsto skupa sašiveni, no prvi se list već otrgnuo, pa se već i lijeva trećina njegova odozgo sasvim istrošila. Na svakom listu ispisano je po 20 redova dosta velikim slovima i dosta čitljivo, bez kratica. Na prvoj strani sačuvanoga početka prvoga lista piše:

„... 280. — osma indicio
... eseza ijenu ... a VA VReme KRAGlyA
... VNOGA Kraglia 'garskoga kragliestua gniego-
... te[1] Va ureme ubo velikih Muzi Gospode Fedriga
... Duijma, Bartola i Vida karçkih, Vinodolskih i Mod-
... oghe krat, uidechi gliudi ki bludechi, suoijh stareijh i is-
.. ubo ijedin pojedinom, i fsi gliudi Vinodolski zelechi,
... ne shranitije napuni ke gnih prij fsagda ijesu shra-
... Sakupisesse fsi nakup, tako çrikueni, tako pri-
... ua ... enijem, imeijuch zdraue svut. Va Nouom gradu pred
obrazom toga istoga kneza Leonarda zgora imenouana, izbrasesse
od fsakoga grada uinodolskog ... stareijsi nakup, na ke uijahu
da se boglie spominahu fsako, gnih suoijh otac, i od suoijh Ded çia
bihu slisali, i gnim naredisse iukazase tesnim zakonom, da bi fse
dobre stare i iskusene zakone u Vinodol çinitti polozitti na pisma
od keh bisse mogli spominatti illi slisati, od suoijch otaç i ded zgora reçenih, tako odsada naprid mogu se ulechi bluijenija te riči, i nih dece,
urime ko pride da nimaiju primisalija, ua tih zakoneh. Ki ubo
buduch izibrani na to, od tih istih gliudi uinodolskih nouoga grada,
Cerna duornik, suega Vinodola i od knehsi zgora reçenih tako od ..."

[1] Pisac 3. rukopisa čita tu „... sete", t. j. ostatak od „leto 6 na desete", ali se onaj „se" ne vidi, pače i sam „te" vrlo je sumnjiv.

*

Zatim se ponavljaju posljednja četiri reda „tako odsada ... zgora rečenih“ tako isto, kao i u rukopisu pod 1. Odatle bi se moglo izvoditi, da je rukopis pod 2. puki prijepis rukopisa pod 1., no moguće je i to, da su oba rukopisa prijepisi nekoga trećega starijega.

Rukopis taj spominje i *Fr. Rački* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. IV., str. VIII., ali držeći ga prijepisom rukopisa pod 1. iz 18. vijeka, ne podaje mu gotovo nikakve vrijednosti.

Sadržaj rukopisa pod 2. posve se slaže sa sadržajem rukopisa pod 1.

3. Od rukopisa 2. ima jedan noviji prijepis popunjen s obzirom na rukopis 1. — Prijepis taj pohranjen je u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* zajedno s rukopisom 2.

Kao što kod poljičkoga, tako je i kod ovoga zakona prijeporno, koje je godine nastao. Na čelu i 1. i 2. rukopisa piše doduše posve jasno, da je taj zakon stvoren godine 1280. (u 2. rukopisu izbrisala se samo brojka „1“ pred „280.“); no jer se u stavci, koja slijedi zatim, veli, da je to bilo u 16. godini kraljevanja Ladisavljeva (a ta 16. godina, godina je 1288., a ne 1280.), a u 1. rukopisu prvo slovo poslije slova, koje znači 80 („з“), slovo je, koje doista znači 8 („ꙟ“), to su *V. Jagić*, a za njim i *Fr. Rački*[1] ovo slovo za naznaku broja 8 dometnuli slovima za naznaku brojeva 1280, premda je to slovo „ꙟ“ rastavljeno od onih za „1280“ osobitim znakom, kako se to vidi i iz faksimila, koji je pridodat izdanju vinodolskoga zakona od Fr. Račkoga. A još je jasnije rastavljen taj broj u rukopisu 2., gdje je pače slovima ispisan, dok je broj godinâ ispisan brojkama. Pomenutim se slovom „ꙟ“ označuje u rukopisu 1. broj indikcije, što se još jasnije vidi u rukopisu 2.; no *V. Jagić* drži, da je broj indikcije označen poslije same riječi „indicio“ riječju „prvo“. Tome tumačenju valja ponajprije prigovoriti, da poslije riječi „indicio“ ne stoji „prvo“ nego „pravo“; *V. Jagić* i *Fr. Rački* pretvaraju ovo „pravo“ u „prvo“, jer vele, da je prepisivač pogrješno prepisao „ь“ između „*r*“ i „*v*“ u „*a*“. Dalje se može prigovoriti, kad bi se tom riječju poslije riječi „indicio“ imao označiti broj indikcije, da ne bi stajalo „prvo“, nego „prva“, jer je i za Vinodolce riječ „indicio“ bila ženskoga roda, a ne srednjega, što se najbolje vidi iz rukopisa 2. Prema tome uz čitanje Kollára, Jagića i Račkoga počinili su prepisivači (i to dvojica) ne jednu pogrješku, nego tri: 1. rastavili su znak za brojku 8 od znakova za brojke 1000, 200 i 80 (prepisivač 2. rukopisa tu je rastavu i dalje proveo); 2. pogrješno su čitali „prvo“ mjesto „prva“; 3. pogrješno su prepisali „pravo“ mjesto „prvo“; k tomu su počinili obojica jednake pogrješke, i to odmah na početku rukopisa. Naprotiv, ako se

---

[1] Već prije *V. Jagića* držao je *Jan Kollár* (Cestopis, str. 31.), da je taj statut od god. 1288.

prihvati čitanje *A. Mažuranića*, počinio je samo prepisivač 1. rukopisa jednu pogrješku, i to tek u 3. redu, pa je mjesto „leta osmoga“ napisao „leto 6 na[1] deset(e)“, a to se može protumačiti time, što su možda u originalu, iz kojega je on prepisivao, bila pogrješkom metnuta dva znaka za „8“, a on ih je adirao i tako dobio „16“.

Istina je doduše, da se i u rukopisu, u kojem je sadržan predgovor u trsatskom statutu, veli, da „Zakon tersaski i suega Vinodola bi uçignien i nareien letta 1288 na 1. Gene(ra) u nouom Gradu“. No onaj drugi „8“ kod „1288“ očito je pisan drugačijom tintom negoli ostali rukopis, pa se čini, da je kasnijim ispravljanjem iz „0“ nastao „8“. Taj „8“ prešao je iz toga najstarijega rukopisa trsatskoga statuta i u prijepise iz 19. vijeka, koji su pohranjeni u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* zajedno s 2. rukopisom vinodolskoga zakona i s najstarijim rukopisom trsatskoga statuta. — Zanimljivo je povrh toga, da se u pomenutome uvodu trsatskoga statuta veli, da je vinodolski zakon stvoren „1. Genera“, dok se iz rukopisa 1. vidi, da je stvoren 6. siječnja; taj dakle pisac nije bio baš osobito savjestan prepisujući datum.

Istina je i to, da bi se i iz jedne bilješke pripisane god. 1597. na kraju rukopisa pod 1. moglo izvoditi, da je po mnijenju pisca te bilješke taj zakon stvoren god. 1288., a ne 1280. No pisac te bilješke napisao je to, čitajući pogrješno i nepažljivo početak zakona u samome rukopisu. Pisac pak 2. rukopisa — ako se i uzme, da je prepisivao iz 1. rukopisa, a ne iz drugoga kojega — svakako je pomnjivije čitao taj rukopis, jer ga je prepisao, pa je došao do toga, da se ima čitati „1280“, a ne „1288“, i da onaj znak za „8“ pripada već drugoj riječi „indicio“. Osim toga bilješka ona iz god. 1597. posve je nepouzdana.

Tiskom izdali su ovaj zakon:

1. *Antun Mažuranić* u časopisu „Kolu“, knjizi III., god. 1843. (na str. 52.—83.) i to s jedne strane, „kako je u rukopisu“, a s druge, „kako se čita“; ali jedno i drugo latinicom.

2. *V. Bodianski* u „Чтеннія имп. общества исторіи и древностей“, sv. IV., god. 1845. pod natpisom: „Винnодолскій законъ 1280. года въ сербскомъ подлинникѣ съ словаремъ“.

3. *Hermenegild Jireček* u „Svodu zákonův slovanských“, god. 1880., str 389.—400., latinicom.

4. *A. M. Evreinova* nakladom „Общества любителей древней письменности“ izdala je god 1878. pod natpisom: „Законъ Винодолскій 1288. года пергаментная рукопись“ u dvije sveske: u 1. svesci otiske foto-

[1] Rački imade „ia“ („иа“) mjesto „na“ („на“).

grafičkih snimaka svih po redu stranica toga zakona, a u 2. svesci uvod i transkripciju toga rukopisa ćirilicom i latinicom.

5. *V. Jagić* nakladom istoga društva izdao ga je pod natpisom: „Законъ Винодольскій, подлинный текстъ съ русскимъ переводомъ, критическими замѣчаніями и объясненіями“, god. 1880. Tu je samomu tekstu (pisanome ćirilicom) primetnuo ne samo ruski prijevod i mnogobrojne bilješke (str. 1.—102.), nego i osobite priloge: a) kada je vinodolski zakon napisan, b) o vinodolskim knezovima, c) o kneževskoj vlasti u Vinodolu, d) o crkvenoj vlasti u Vinodolu, e) o pučanstvu Vinodola.

6. *Fr. Rački* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. IV., str. 3.—24., ćirilicom.

7. Nekoliko *ulomaka* iz toga zakona donio je *V. Jagić* u svojima „Priměrima starohèrvatskoga jezika“, II. (god. 1866.), str. 160.—169., i to glagolicom.

Taj se zakon i više puta preveo. Tako ga je već *W. Maciejowski* preveo na poljski u 2. izdanju njegove „Historye prawodawstw słowianskich“ (god. 1858., u sv. VI., str. 332. i d.), a na francuski *Jules Preux* u „Nouvelle revue historique de droit français et étranger“, god. 1896. (str. 579. i d.). Preveden je, kako već rekosmo, ponovno i na ruski jezik.

O vinodolskom zakonu pisao je *Leontović* u „Древное хорвато-далматское законодательство“ (u „Записки имп. новоросс. университета“, god. II., knj. 1., sv. 3. i 4., str. 14.—51.); *R. Dareste* referirajući o Jirečekovu „Svodu zákonův“ u „Journal des savants“ iznosi čitav sadržaj toga zakona; ponovno donosi on sadržaj toga zakona u „Études d' histoire de droit“, u glavi X. „Les Slaves du Sud“ (str. 224.—228.). — O *Preuxovu* prijevodu vinodolskoga zakona na francuski jezik izvijestio je *M. Maurović* u „Mjesečniku pravničkoga družtva u Zagrebu“, 1897., str. 350. i d. i *Jaromir Hanel* u „Kritische Vierteljahrschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft“, 1902., str. 1. i d.

XXII. Statut otoka Krka (osobito grada Vrbnika) od god. 1388. i 1470. uz neke dodatke.

Od ovoga se statuta sačuvao jedan rukopis u *kanonika Ivana Petriša na Krku.* Koliko se razbira iz jedne bilješke na str. 60., napisao je taj rukopis god. 1526. pop Grgur Žašković na molbu sudaca i prisežnika (vrbničkih) s karte bumbažine na kartu pergamenu. To uopće nije jedinstven statut, nego je u tome rukopisu sabrano više zakona. Glavno je ipak statut od god. 1388. s uvodom i 31 nenumeriranim „kapitulom“, zatim statut od god. 1470. poglavito o sporu između Vrbničana i Bašćana; ovaj se sastoji od uvoda i 9 glava; statutu od god. 1388. kasnije su god. 1411. i 1443. nadodata još tri kapitula. Dalje ima u tom rukopisu još i

ustanova starijih od god. 1388. Kasnije pripisani su statutima od god. 1388. i 1470. na istu „hartu bergaminu" neke ustanove iz doba mletačke vlade, napose zakon mletačkoga providura na Krku Pere Kalba (od god. 1483.).

Rukopis taj obuhvata svega 65 stranica u osmini; najstariji dio (statuti od god. 1388. i 1470.) pisan je jednom rukom (Žaškovićevom?); kasniji dodaci pripisani su različnim rukama; neki su dodaci i talijanskim i latinskim jezikom. — Natpisi pojedinim kapitulima pisani su crvenom tintom, a ostalo crnom. — Pisano je pak sve osim talijanskih i latinskih dodataka *glagolskim* slovima.

Rukopis taj opisali su *Fr. Rački* i *Iv. Črnčić* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. IV., str. XLII. i d. i str. XLIV. i d.

Prvi je taj rukopis prepisao prof. *Mane Sladović* i poslao ga *Ivanu Kukuljeviću;* Kukuljević dao je pregledati taj prijepis *P. Volariću* i *Jos. Petrišu*, i zatim ga otisnuo u „Arkivu za pověstnicu jugoslavensku", knj. II., god. 1852., str. 281.—296. (latinicom). — Dalje izdala je ovaj statut nakladom „Общества любителей древней писмености" *A. M. Evreinova* god. 1888. pod natpisom: „Статутъ острова Кърка 1388.", i to izdala je otiske fotografičkih snimaka s pojedinih stranica toga statuta, zatim transkripciju ćirilicom i latinicom; uvod tome izdanju napisao je *V. Jagić*. — Kasnije je taj rukopis prepisao *Iv. Črnčić*, izakako je u društvu sa *Petrom Petrišem*, *Matom Zakijem* i *Iv. Brusićem* poredio u Arkivu otisnuti statut sa starijim rukopisom. Črnčić je taj rukopis, kao i M. Sladović, prepisao latinicom. Budući da je Jugoslavenska akademija htjela izdati taj statut ćirilicom, to je *Fr. Rački* dao pomenuti rukopis ponovno prepisati. Prepisao ga je *Ljud. Brusić*, koji je i poredio i ispravio *Črnčićev* prijepis. Po tom Brusićevu prijepisu izdala je taj statut Jugoslavenska akademija u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. IV. (god. 1890.), str. 145.—177.; u ovome izdanju poređani su pojedini dijelovi toga statuta hronologičkim redom, dok su u starijim izdanjima poređani onako, kako stoje u rukopisu. — Nekoliko ulomaka iz toga statuta donio je i *V. Jagić* u svojima „Priměrima starohèrvatskoga jezika", II. dio (god. 1866.), str. 176.—178., i to glagolicom.

XXIII. Statut grada Trsata obnovljen god. 1640.

Od toga statuta, koji se ukazuje kao neki nadopunjak vinodolskomu zakonu, sačuvao se jedan latinicom pisani rukopis iz početka 18. vijeka. Rukopis taj prepisao je, čini se, iz originala, trsatski župnik; sada je taj rukopis pohranjen u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* (signature nema). Pisan je na 19 listova papira visoka 20·4 cm, a široka 14·8 cm. Najprije stoji prepisivačev predgovor hrvatskim jezikom, ali

s natpisom „Benigno Lettore, Gliubazniui Staucze", na $3\frac{1}{2}$ lista. Na str. 6. napisan je uvod samome statutu. Na str. 7. počinje se sam statut, a svršava na str. 15. Zatim slijede na $11\frac{1}{2}$ lista različni dodaci, i to: pristojbe župnika za vršenje službe njegove; urbar od god. 1610. (koji je iz njemačkoga preveo na hrvatski bilježnik Ivan Mikulanić); riješenja nekih razmirica iz god. 1605., 1635., 1658. i 1678. u talijanskom i latinskom jeziku; razvod međâ između Trsata, Grobnika i Bakra od god. 1642. (talijanskim jezikom) i od god. 1708. (hrvatskim); tarifa za mesare od god. 1603. i 1708.; zabrana držanja koza od god. 1672. (talijanskim jezikom) i konačno stara trsatska tarifa. — U pomenutom prepisivačevu predgovoru razlaže se snošaj ovoga statuta spram vinodolskoga zakona, a pri tom se ovaj potonji označuje kao zakon od god. 1288. Sam se statut sastoji od uvoda, u kojem se razlaže, kako je ovaj statut „znouię uçieniem na 24 Aprila 1640 u Gradu Tersatu", — od 81 članka; članci su vrlo kratki, ali jasni i razumljivi. — Rukopis taj opisao je *Fr. Rački* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. IV., str. LXXIX. i d.

Pored ovog staroga rukopisa postoje još *dva novija prijepisa* toga rukopisa, pohranjena također u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* uz onaj stari (signature nema); potonji od njih potječe od *Mij. Sabljara*, a pisan je već novijim pravopisom.

Statut taj, ali bez dodataka, otisnuo je *Fr. Rački* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. IV., str. 219.—227.

Statut taj bio je i na talijanski preveden; jedan rukopis toga prijevoda pohranjen je u *biblioteci franjevačkoga samostana na Trsatu* (signature nema), pa je po tom rukopisu i otisnuo taj statut *J. Janković* kao (XII.) prilog raspravi „Povjest grada Trsata" u programu kr. velike gimnazije na Rijeci od god. 1885./6., na str. 78.—84.

XXIV. Statut grada Kastva iz god. 1400. (?)

„Iz stareh knih zakona, ke se nahajaju v armariće va zide na lože komunskoj" prepisao je ovaj statut god. 1759. „kanciler sve ove kapitanije" *Giambatista Tomičić*. Taj Tomičićev prijepis nalazio se god. 1845. u tadašnjega vlasnika kastavskoga Šim. Vranicania, pa ga je ovdje prepisao *Mijat Sabljar* (i to latinicom i po novom pravopisu). Tomičićeva prijepisa a i svih starijih rukopisa nestalo je; sačuvao se samo Sabljarev prijepis. *Prijepis* taj pohranjen je u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. b. 137. — Statut sam sastoji se prema tomu rukopisu od 57 kapitula (numeriranih doduše, ali bez natpisa), koji tobože potječu od god. 1400., no od kojih su bar neki bez sumnje kasnije nadodati, jer se u njima (napose u 48. kapitulu) veli, da su nad Kastvom prije vladala

„gospoda od Valse“, a da sada vlada „Fedrig archiduka u Austrie“, a god. 1400. još je vladala porodica Wallsee. Na ovih 57 kapitula nadovezano je još 16 kapitula (58.—73.) iz godinâ 1546.—1614., i još nekoliko dekreta iz god. 1647.—1652.

Tiskom izdao je taj statut: *M. Vladimirskij-Budanov* u „Журналу минист. народнаго просвѣщенія“, god. 1881., sv. CCXIII., str. 124. i d., zajedno s veprinačkim statutom, pod natpisom „Неизданые законы югозападныхъ Славянъ“, i *Fr. Rački* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium“, sv. IV., str. 181.—207. (latinicom).

Taj statut preveden je i na talijanski jezik. Ovaj je prijevod god. 1706. prepisan, a taj prijepis bio je pohranjen u Gracu; god. 1862. prepisan je ovaj gradački prijepis. Gradački prijepis pa ni prvobitni prijevod nijesu se sačuvali; sačuvao se samo onaj prijepis gradačkoga prijepisa, iz god. 1862., i taj je sada pohranjen u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom IV. a. 146. — Talijanski taj prijevod u glavnom se slaže s hrvatskim originalom: razilazi se od hrvatskoga originala samo kod posljednjih ustanova.

XXV. Statut općine Veprinačke od god. 1507.

Original (prvopis) veprinačkoga statuta nalazi se među drugim originalnim sudskim zapisnicima veprinačkima iz početka 16. vijeka; zabilježen je tu onako, kako su zabilježene i različne rasprave i osude veprinačkoga suda. Zapisnici ti pohranjeni su u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. d. 123. Pred samim statutom stoji tu zaključak veprinačkoga suda od 16. „jenvara“ 1500., da se ne smije pravda tjerati pred kapitanom mimo veprinački sud, ako se radi o vrijednosti niže od 50 „libar“. — Zatim stoji odluka veprinačkih sudaca i župana od god. 1501.[1], da se veprinački zakoni imadu popisati. A tek na drugoj strani toga lista stoje sami ti zakoni, koji se već svršavaju na str. 1. trećega lista. Ti zakoni imadu najprije uvod, u kojem se razlaže, kako su popisani po pripovijedanju najstarijih ljudi, koji pamte već 100 godina, t. j. koji pamte, kakove su zakone Veprinčanima potvrdili „knezi od Favalić“ (von Wallsee). Ovi stari ljudi pregledali su i „v pismi te stare naše zakoni“, i car je potvrdio te „pisane zakone, kada nas (t. j. Veprinčane) prije v svoje ruki

---

[1] *Volčić*, a za njime *Vladimirskij-Budanov* i *Fr. Rački* krivo čitaju tu godinu „1507.“, što ne može biti već zato, jer odmah poslije te odluke na istoj strani stoji neka druga odluka od 4. maja 1506., a tek poslije ove potonje na drugoj strani istoga lista sam statut od god. 1507. — Vidi o tome *Rudolf Strohal* u „Mjesečniku pravničkoga družtva u Zagrebu“ 1910., str. 901. i d.

od Favalića". Prema tome veprinački je statut samo ponovno popisan god. 1507.; doista je on mnogo stariji, a potječe negdje iz početka 15. vijeka. — Za pomenutim uvodom slijede pojedine ustanove bez svake numeracije i bez svakoga natpisa. — *Fr. Rački* ih je numerirao i nabrojio 36. — Za tim statutom slijede još kasniji zapisnici i odluke veprinačkoga suda. — Čitav taj rukopis pisan je na papiru u formatu veće četvrtine; pojedini su listovi već gotovo posve istruhnuli tako, da se vrlo teško čitaju. — Da je u tome rukopisu doista zapisan original veprinačkoga statuta od god. 1507., vidi se već iz samoga pisma, a vidi se i odatle, što je zapisan među originalnim zapisnicima veprinačkoga suda iz početka 16. vijeka, koje je pisao općinski pisar (obično žakan); pa kako su se mijenjali pisari, tako se mijenjala i ruka, kojom su ti zapisnici pisani. Statut sam sav je napisan istom rukom.

Rukopis taj prepisao je latinicom god. 1851. *Jak. Volčić*. Po tom prijepisu tiskom je izdao sam statut *Vladimirskij-Budanov* zajedno sa kastavskim statutom u „Журналу министерства народнаго просвѣщенія" god. 1881., sv. CCXIII., str. 124. i d., i to latinicom. Dalje otisnuo je taj statut *Fr. Rački* u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. IV. (god. 1890.), str. 211.—216. (ćirilicom) i *Rudolf Strohal* u „Mjesečniku pravničkoga družtva u Zagrebu", god. 1910., str. 903.—905. (latinicom).

Iz Veprinca imamo još i *drugih sudskih zapisnika*, pohranjenih u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom II. c. 77., II. d. 44., 121., 122., III. d. 57., IV. b. 43., IV. c. 40. Ovi nam zapisnici najbolje prikazuju pravno stanje u Veprincu u 16. i 17. vijeku. O tim zapisnicima i sudovanju u Veprincu pisao je *Rudolf Strohal* u člancima „Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku", priopćenima u „Mjesečniku pravničkoga družtva u Zagrebu", god. 1910., str. 1037. i d. i 1076. i d.

XXVI. Statut mjesta Boljuna u Istri.

Spominje se u slošku glagolskih rukopisa, pohranjenu u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom IV. c. 77., napose u notarskoj bilješci od 12. srpnja 1613.

XXVII. Statut grada Mošćenice u Istri.

Spominje se u istom slošku glagolskih rukopisa, u kome i statut boljunski, i to napose u notarskom zapisniku od 11. listopada 1621. i u jednoj ispravi od 15. travnja 1641.

XXVIII. Statut općine Risanske u Boci Kotorskoj.

Spominje ga *V. Vrčević* u članku: „Poštenje i način suda u obćini Risanskoj", priopćenu u časopisu „Pravdonoši", god. 1852., br. 5.

E. Riječki, senjski i karlobaški statuti.

XXIX. Statut grada Rijeke od god. 1530.[1] latinskim jezikom.

Rukopis riječkoga statuta od god. 1530. pohranjen je u *gradskoga poglavarstva na Rijeci.* Rukopis taj opisao je *Kobler* u „Memorie per la storia della liburnica città di Fiume“ (god. 1896.) u sv. II., str. 124. i d. Kobler je taj statut i preveo s latinskoga na talijanski i priopćio taj prijevod u istom djelu, svesci II., str. 124.—238.

Od pomenutoga rukopisa pohranjen je jedan *prijepis* u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 33. B. 10, a jedan opet u *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pod signaturom I. d. 13. — Oba ta prijepisa potječu iz novijega doba; na onom u arhivu Jugoslavenske akademije imade i osobita bilješka riječkoga registratora i arhivara „Francesca Kulatzkya“, kojom se potvrđuje, da je taj prijepis posve jednak originalu, koji je pohranjen u gradskoga poglavarstva na Rijeci.

Statut taj obuhvata osim uvoda 4 knjige, i to: 1. knjiga „officiorum“ sa 19 glava i pridodanim sajamskim privilegijem, 2. knjiga „civilium causarum“ sa 54 glave, 3. knjiga „criminalium causarum“ sa 55 glava i 4. knjiga „extraordinariorum“ sa 21 glavom.

XXX. Grad Senj.

1. Statut od god. 1388. latinskim jezikom.

Rukopis toga statuta, koji je pohranjen u *senjskom gradskom arhivu* (signature nema), napisan je na 22 lista pergamene u formatu četvrtine; pisan je gotskim slovima. Natpisa taj rukopis nema, nego je odozdo na prvoj strani drugom rukom pripisano: „Statutum Segniae“. Na prvoj se strani počinje odmah uvod, u kojem se razlaže, kako je taj statut god. 1388. nastao. Zatim slijede sami članci toga statuta; pojedini članci nijesu prvobitno imali ni brojeva ni natpisa; brojeve je kasnije druga ruka primetnula, a ima ih 168 u svemu. Uz pomenuta 22 pergamenska lista prišivena su naprijed dva papirna, a otraga 4 pergamenska i jedan papirni list. Na 1. papirnom listu naprijed piše velikim slovima: „Statut grada Segna, ki bi privezan od mene Vicka de Wkasovich vlastelina senyskoga leta 1713. Slava Bogu“; na 2. listu naprijed: „Annô Milessimô septingentessimô qvinqvagessimô octavô. Probatio Callami“ i četiri stiha Gundulićeva,

[1] God. 1530. (29. srpnja) naime potvrdio je taj statut kralj Ferdinand; a predložen mu je čini se na potvrdu 19. lipnja 1527.

da se sve tajne moraju otkriti, a protumačeni su i latinski. Na prva dva pergamenska lista nadošivena otraga piše senjski kancelar Ivan Rafaelić god. 1608. hrvatskim jezikom (latinicom) o krivoj prisezi; na trećem listu stoji formular prisege sudaca iz god. 1639. hrvatskim jezikom i potpis: „Georg Aloisius Domazetouich ddto 19. Märtz 1772."; zatim je slijedio još jedan formular prisege za suce, ali je izbrisan; na 4. pergamenskom listu naslikan je s jedne i s druge strane razapeti Isukrst. Na posljednjem pridovezanom (papirnom) listu stoje formulari prisege za svjedoke, hrvatskim jezikom, a na koricama otraga ima još jedan formular prisege talijanskim jezikom.

Otisnuo je taj statut i opisao sačuvani rukopis *A. Mažuranić* u „Arkivu za povjestnicu jugoslavensku", knj. III. (god. 1854.), str. 141.—170.

2. Statut od 14. srpnja 1640. latinskim jezikom.

Rukopis toga statuta, pisan na pergameni s potpisom kralja Ferdinanda III. te Joana Matije Prikelmayra i G. Schidenitscha, pohranjen u *senjskom gradskom arhivu* pod br. XX. Statut imade 189 članaka, uvod i na kraju bilješku o vladarevoj potvrdi i nalogu na sve činovnike, da imadu pustiti, da se Senjani služe tim statutom.

Otisnuo je taj statut *M. Magdić* u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva", god. II. (1900.), str. 81.—97.

3. Statut od 5. prosinca 1757. latinskim i talijanskim jezikom.

Statut je odmah i *otisnut*, pa su jedan primjerak tiskanoga statuta kraljica Marija Terezija i Rudolf comes Chotek vlastoručno i potpisali; taj primjerak pohranjen je u *biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu* pod signaturom SM. 26. A. 11. Tiskan je ovaj statut odmah latinskim i talijanskim jezikom: na jednom stupcu latinskim, na drugom talijanskim. Čitav statut imade 31 artikuo; pojedini se artikuli dijele na paragrafe.

Jedan primjerak ovoga statuta nalazi se i u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.*

XXXI. Statut grada Karlobaga talijanskim i hrvatskim jezikom.

Natpis tome statutu glasi: „normativo statuario politico-giudiziale della commerziale, e maritima città di Carlobago, dato alla pubblica luce per sovrano comando dell'augustissima Maria Theresia, de' Romani imperatrice, regnante regina d'Ongheria, e di Boemia, arciduchessa d'Austria etc. etc.; Trieste Giov. Tom. Trattner. Stampatore"; obuhvata samo 23 stranice. Jedan se primjerak toga statuta nalazi u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.*

F. Statuti istarskih gradova i gradova Trsta, Tržića, Gradiške i Gorice.

XXXII. Grad Labin (Albona); od god. 1341. uz kasnije dodatke.

1. Latinskim jezikom.

Rukopis, koji se *nalazio u labinskom gradskome arhivu*, a oko god. 1836. kupio ga je otac sadašnjeg njegova vlasnika *dr. Ant. Scampicchia*, pisan je na 28 lista pergamene u velikom formatu. Na 21 listu popisan je sam statut od god. 1341., koji imade dvije knjige: 1. sa 37, 2. sa 29 glava. Tome statutu nadovezano je 38 glava dodataka (iz 15. vijeka); zatim spis o podvrgnuću Labina pod mletačku vlast od 3. srpnja 1420.; popis članova labinskoga vijeća u godinama 1436. i d. (a to su: Slokim, Zincouich, Plamegna, Percich, Glauenin, Jobanich, Chusmitin, Domenego i Nicholo, sinovi Grisana, Domenego Rumenich, Jedriza i Piero, sinovi Sidrovi, koji je čini se bio stric Dom. Rumenicha, Clanana, Domenego sin Grubese, Çincouich, Picioti, Jedriza sin Nikolin, Matio Scampich, Sidro sin Bertossin, dva Lupitina, Cuzmezin, Puciman, Plamegna, Jeronimo sin Justov, Matheus Scampich, opet tri Lupetina, de Sidro, Dominicus Lucianov, Grubesich, Cusma Jaueninus, opet jedan Lupetin, Paulus Glauininus, neki Andreas, neki Marcus Bonifacius i konačno Johannes Antonius Toscano); zatim stoje tu još dva dukala Fr. Foscaria od 13. lipnja 1431. i od 27. studenoga 1442.; rješidba sindaka za Terrafermu i Istru Dom. Trevisana oko god. 1450.; jedan list mletačkih dohodarskih upravitelja od 27. srpnja 1454.; potvrda sindaka za Terrafermu Ben. Barbariga za tri odluke u korist ove općine od 29. listopada 1523., i konačno odredba labinskoga podestata Luigia Contarinia o vršenju notarijata od 24. veljače 1537. Sve je to, osim onih triju odredaba, koje je potvrdio sindak Barbarigo, pisano latinskim jezikom, dok su one tri odredbe u jeziku talijanskom. — *Valentinelli* („Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2019.) drži, da taj rukopis potječe iz XV. vijeka.

Rukopis je taj pobliže opisao i tiskom izdao: *Cam. de Franceschi* u „Archeografo Triestino“, seriji III., knjizi IV. (god. 1898.), str. 133.—150. (uvod), i str. 151.—229. (statut sa svim dodacima).

2. Talijanskim jezikom.

I rukopis labinskoga statuta talijanskim jezikom *bio je pohranjen u labinskom gradskom arhivu* do negdje god. 1836., kada ga je kupio ljekarnik *Millevoi*, a od ovoga *Tom. Luciani*, koji ga je ustupio *P.*

Kandleru, a taj ga je ustupio *tršćanskomu diplomatskom arhivu*, gdje se i danas nalazi (signature nema). — To je prijevod statuta od god. 1341., kojemu su za 29. glavom II. knjige nadodate još 23 glave (i početak 24. glave) kao 30.—52. glava te knjige. Osim toga ima tu pomenuta osuda Dom. Trevisania.

Dvije glave iz toga statuta pod natpisom „Tortura della Caldaia" *priopćio* je već *P. Kandler* u svom časopisu „Istria", god. 1848., str. 58. i d. Čitav taj statut uz uvod o povijesti Labina *priopćio* je *Carlo Buttazzoni* u „Archeografo Triestino", seriji II., knjizi I., svesci 6., str. III.—XVI. (uvod) i str. 6.—61. (sam statut).

Jedan *prijepis* toga statuta (talijanskim jezikom) iz novijega doba nalazi se u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu.* Jedan također noviji prijepis toga statuta (talijanskim jezikom) nalazi se u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.*

XXXIII. Grad Barban na Raši; iz god. 1576.—1743.

Rukopis toga statuta, pisan na papiru sa 86 odredaba iz god. 1576.—1743., nalazi se u *općinskom arhivu u Barbanu.* Drugi jedan rukopis nalazi se u *arhivu crkve sv. Nikole u Barbanu.* Original toga statuta imao je navodno A. Deletti. O tim rukopisima piše *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana", pod br. 3033.

XXXIV. Grad Buzet (Pinguente); od god. 1575. uz dodatke.

Statut taj *otisnut* je u Mlecima god. 1776., i to: sam statut od god. 1575. sa 134 glave i 8 kasnijih odredaba iz god. 1577.—1773. Buzetski statut već je god. 1437. potvrdio dužd Fr. Foscari, a god. 1575. taj je statut samo reformiran i obnovljen. — Jedan primjerak toga statuta pohranjen je u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.*

O tome statutu govore: *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana" pod br. 2058. i *L. Manzoni* u „Bibliografia degli statuti, ordini e leggi dei municipii italiani", knj. I., str. 374.

XXXV. Kaštel Oprtalj (Portole).

Jedan ulomak toga statuta, kako izvješćuje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana" pod br. 2160., nalazio se u *P. Kandlera*, a za ovim valjada je prešao u *tršćanski arhiv.* — Stari talijanski prijevod toga statuta priopćio je *G. Vesnaver* u „Archeografo Triestino", ser. II., knj. XI., str. 133.—180. Prema tome prijevodu imade taj statut 140 glava, no posljednje se tri nijesu sačuvale čitave.

XXXVI. Grad Motovun (Montona).

Statut motovunski često se spominje, napose ga spominje *P. Kandler* u časopisu „Istria", god. 1850., str. 304., i *B. Schiavuzzi* u raspravi „Le istituzioni sanitarie Istriane nei tempi passati" u časopisu „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria", knj. VIII. (9.).

XXXVII. Grad Pulj (Pola); od god. 1431. latinskim jezikom.

Ovaj statut, premda se u uvodu veli, da potječe iz god. 1431., bez sumnje je stariji. Statut je već postojao god. 1331., kad se Pulj podvrgnuo mletačkoj vlasti; ima već dodataka iz god. 1367., 1377., 1400., 1408. itd. Godine 1431. valjada je ovaj statut samo obnovljen; god. 1640. bio je ponovno redigovan, taj put talijanskim jezikom. *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana" veli, da u *općinskom uredu u Pulju* postoji originalni rukopis statuta od god. 1431. latinskim jezikom, pisan na 132 lista pergamene u formatu velike četvrtine.

Prema redakciji od god. 1640. *otisnula* je puljski statut sa svim dodacima god. 1843. uprava Starinarskoga Muzeja u Trstu kao 1. svesku svojih izdanja „Atti istriani", str. 1.—268. U tom izdanju stoji najprije uvod, u kojem se razlaže postanak statuta od god. 1431., i popis puljskih građana god. 1641. i 1678., a za tim tek sam statut (str. 9.—178.). Statut ima 5 knjiga: 1. knjiga ima 37 dosta dugih glava, 2. ima 21 glavu, 3. ima 60 glava, 4. ima 43 glave, a 5. („delli estraordinarij") ima 8 glava. Za statutom stoje „parti prese nel conseglio del comun et uomeni della città di Pola" iz doba od god. 1367. do 1468. (na broju ih 112); zatim ima još potvrda neke tarife iz god. 1609., jedan dukal Fr. Ericia od 22. svibnja 1640. i konačno neki zavjet puljskih građana iz god. 1645.

XXXVIII. Grad Vodnjan (Dignano); od god. 1492. latinskim jezikom.

Jedan rukopis toga statuta pisan na pergameni spominje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana" pod br. 2029. i 3031. i veli, da se taj rukopis nalazi u *vodnjanskom općinskom arhivu*; Valentinelli drži, da je to originalni rukopis. Statut taj imade 4 knjige, i to: 1. sa 46 glava, 2. sa 30 glava, 3. sa 42 glave i 4. sa 55 glava. Statutu samome nadodane su još neke kasnije ustanove. Jedan *prijepis* vodnjanskoga statuta iz god. 1856. pod natpisom „Legge statuaria di Dignano" pohranjen je u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.*

XXXIX. Mjesto Bal (Valle); od god. 1477.

Jedan rukopis toga statuta pohranjen je, kako izvješćuje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2028., u *arhivu c. kr. prizivnoga sudišta u Trstu.* Drugi se rukopis toga statuta, veli *Valentinelli* pod br. 3030., nalazi u *općinskom arhivu u Balu.*

Osim toga imade u *općinskom arhivu u Balu* i drugih različnih ustanova, koje se tiču Bala, a koje spominje *Valentinelli* pod br. 3032. i 3034.

XL. Grad Rovinj (Rovigno); od god. 1531. talijanskim jezikom.

Taj statut potvrdio je mletački dužd Andrea Gritti 27. srpnja 1531., pa se po tome i veli, da je od god. 1531.; no bez sumnje mnogo je stariji. Jedan rukopis toga statuta pohranjen u *općinskom arhivu u Rovinju;* taj je rukopis napisan na 86 listova pergamene negdje u XVII. vijeku, opisao ga je *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2031. — *Valentinelli* je čuo, da je jedan rukopis toga statuta, pisan također na pergameni, imala općinska pisarnica u Rovinju (taj da je sada valjada u *obitelji Angelini*), jedan opet rukopis *obitelj Spongia u Rovinju,* a jedan *obitelj Grisoni u Kopru.* Dalje znade Valentinelli, da se jedan noviji *prijepis* toga statuta (iz XVII. vijeka) nalazi u *c. kr. prizivnoga sudišta u Trstu;* dva opet novija prijepisa na papiru u *biblioteci sv. Marka u Mlecima.* Jedan noviji rukopis toga statuta nalazi se i u *biblioteci c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.* — God. 1720. htjeli su Rovinjani tiskati taj statut, ali je to tiskanje obustavila mletačka vlada. — Otisnuo je taj statut tek god. 1851. *P. Kandler* kao prilog časopisu „Istria“ (str. 1.—135.). Prema tome izdanju imade taj statut 3 knjige: 1. sa 51 glavom, 2. sa 98 glava, a 3. sa 62 glave; za statutom stoje još 3 tarife i pomenuta već potvrda iz god. 1531.

XLI. Mjesto Vrsar (Orsera); od god. 1609. talijanskim jezikom.

Rukopis se vrsarskoga statuta nalazi u *vrsarskoga općinskog poglavarstva,* a drugi rukopis u *obitelji markiza de Polesini.* Ova dva rukopisa spominje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2042.

XLII. Grad Poreč (Parenzo); od god. 1363. latinskim jezikom.

Statut porečki bez sumnje je stariji od god. 1363.; kako se vidi iz uvoda, on je god. 1363. samo reformiran i obnovljen.

Rukopis toga statuta pisan na pergameni *(latinskim jezikom)* negdje u XV. vijeku pohranjen je, kako javlja *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2022., *u porečkoga sudišta.* Statut taj već je rano pre-

veden na talijanski. Rukopis *talijanskoga* prijevoda, kojim su se služili kod suda, došao je preko obitelji Vergottin u ruke *P. Kandleru*, i on ga je publicirao god. 1846. kao svesku 2. zbirke „Atti istriani“. Prema tome izdanju ima taj statut osim uvoda tri knjige, i to: 1. knjigu sa 18 glava, 2. sa 107 glava, a 3. sa 101 glavom.

XLIII. Grad Novigrad (Cittanova); od god. 1450. talijanskim jezikom.

Rukopis toga statuta, pisan na pergameni iz XVI. vijeka, pohranjen je, kako izvješćuje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2030., u *biblioteci sv. Marka u Mlecima.* Statut taj otisnuo je kao prilog časopisu „Istria“ god. 1851. *P. Kandler.* — Statut ima osim uvoda 8 knjiga, i to: 1. knjigu sa 21 glavom, 2. sa 27 glava, 3. sa 24 glave, 4. sa 36, 5. sa 35, 6. sa 38 glava, 7. sa 44 glave, a 8 sa 46 glava.

XLIV. Mjesto Grižnjan (Grisignana); od god. 1558. talijanskim jezikom.

Rukopis, pisan na 105 listova pergamene i 16 listova papira, pohranjen je u *općinskom arhivu u Grižnjanu*, a opisao ga je *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2034. Jedan *prijepis* toga rukopisa nalazi se i u *c. kr. prizivnoga sudišta u Trstu.*

XLV. Dva Kaštela (Due Castelli); iz XIV. vijeka latinskim jezikom.

Rukopis toga statuta, pisan na pergameni, opisao je *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“, pod br. 2017., i *Manzoni* u „Bibliografia degli statuti italiani“, sv. I., str. 164.

XLVI. Grad Buje; od 1371. talijanskim jezikom.

Jedan rukopis toga statuta, pisan na pergameni, spominje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“, pod 2131., drugi opet u „Bibliotheca manuscriptorum ad S. Marci Venetiarum“, sv. III., str. 129. *Otisnuo* je taj statut *P. Kandler* u časopisu „Istria“, god. 1850., str. 265.—285.

XLVII. Mjesto Sv. Lovreč (San Lorenzo); talijanskim jezikom.

Rukopis toga statuta nalazio se, kako izvješćuje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2035., u *Carla de Franceschia;* bio je napisan na papiru, a potjecao je iz god. 1600.

XLVIII. Grad Umag (Umago); od god. 1528. latinskim jezikom.

Rukopis toga statuta nalazi se u *tršćanskom Diplomatskom arhivu.* Jedan *prijepis* toga statuta nalazi se u *obitelji de Franceschi u Umagu,* a jedan, talijanskim jezikom, u *c. kr. prizivnoga sudišta u Trstu.*

Statut taj u latinskom jeziku otisnuo je *B. Benussi* u „Atti e memorie dellà società istriana di archeologia e storia patria", sv. VIII. (9.), str. 242.—313. — Prema tome izdanju ima taj statut četiri knjige: 1. sa 26, 2. sa 46, 3. sa 50 glava, a 4. sa 82 glave; nadodate su iz neke stare knjige o daćama odredbe o daćama na kruh i meso. — Rukopis ovoga statuta spominju: *B. Benussi* u „Atti e memorie", VIII., str. 227.; neki *C. S.* u „Pagine istriane", I. (1903.), str. 236.; *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia italiana" pod br. 2161.

XLIX. Grad Piran; od god. 1307. latinskim jezikom.

P. Kandler veli u članku „Primo codice delle leggi" u časopisu „L' Istria", VII, str. 45., da je *postojao* i neki stariji statut grada Pirana od god. 1274., pa donosi ulomak toga statuta pod natpisom: „Fragmentum Statutorum Terrae Phyranni, currente anno Domini 1274." kao prilog časopisu „Istria" na jednom arku u formatu četvrtine. — *P. Kandler* dalje („Istria", VII., str. 45.) pripovijeda, da je *vidio* u *piranskom gradskom arhivu* više rukopisa statuta od god. 1307. pisanih na pergameni, i to: 2 iz god. 1307., 2 iz god. 1332., 1 iz god. 1358., a 1 iz god. 1384. No *Valentinelli* nekoliko godina poslije toga nije od svih tih rukopisa našao više ni jednoga („Saggio di bibliografia istriana", pod br. 2018.).

Piranski statut bio je *otisnut* pod natpisom: „Statuta, leges ac iura communis terrae Pirani translata in vernaculam linguam summo studio, ac diligentia D. Nicolai Petronij I. U. Doct. D. Petri filii, Patricij nuper in lucem data; currente anno nativitatis Domini nostri Jesu Christi MDCVI.", i to odmah latinskim i talijanskim jezikom; obuhvata ta knjiga 142 lista. — Kasnije bio je piranski statut nadopunjen, pa su i ovi *novi zakoni otisnuti* uza stari statut pod natpisom: „Novae leges, ordines, correctiones, declarationes, additiones et absolutiones statutorum communis terrae Pirani; translatae in vernaculam linguam summo studio ac diligentia D. Nicolai Petronij I. U. Doct. D. Petri filii Patricij, nuper in lucem data, currente anno nativitatis Domini nostri Jesu Christi MDCVI.; cum tabula titulorum amplissima". Ovih zakona ima svega 100 listova. — Jedan *primjerak* tih piranskih statuta i zakona nalazi se u *c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.* — O piranskim statutima piše i *Manzoni* u „Bibliografia degli statuti, ordini e leggi dei municipi italiani", sv. I., str. 375.

L. Općina Ižula (Insula, Isola); od god. 1360. latinskim jezikom.

Navodno originalni rukopis ižulskoga statuta nalazi se, kako *Morteani* veli, u *istarskom pokrajinskom arhivu;* rukopis taj pisan je na pergameni, a obuhvata 86 listova. Osim ovoga originalnoga rukopisa latinskim jezikom spominje *Morteani* dva novija rukopisa talijanskim jezikom a pisana na papiru; jedan od tih sa 96 vrlo istrošenih listova, nalazi se u *poglavarstva u Ižuli* (taj isti spominje i *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2021), a drugi u *tršćanskoj gradskoj biblioteci.* Rukopis, na kome su pobilježene kasnije odluke ižulskog vijeća, dukali i odluke sindika za Istru i Terrafermu iz god. 1417.—1719., a ima 183 lista, spominje *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“ pod br. 2026.

L. Morteani otisnuo je taj statut latinskim jezikom prema originalnome rukopisu u „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria“, sv. IV. (5.), str. 353.—421. i sv. V. (6.), str. 155.—222. Prema tome izdanju sastoji se ižulski statut od 3 knjige, i to: 1. knjiga sa 95 glava, 2. sa 113 i 3. opet sa 113 glava; tome je *Morteani* nadodao još neke isprave iz god. 1220.—1511., koje se tiču Ižule.

LI. Grad Kopar (Justinopolis, Capo d'Istria); od god. 1394. (1423.) latinskim jezikom.

Taj statut toliko je od god. 1394., koliko ga je te godine mletački dužd Ant. Venier potvrdio; ponovno je potvrđen god. 1423. Kako se iz jedne bilješke *P. Kandlera* na najstarijem rukopisu vidi, držao je on, da je taj statut složen god. 1380. (Vidi *Valentinellia:* „Saggio di bibliografia istriana pod br. 2027.). — Najstariji rukopis toga statuta, po mnijenju Valentinellievu iz god. 1423., pohranjen je u *biblioteci c. kr. gimnazije u Kopru.* Rukopis je pisan na pergameni, obuhvatao bi 154 lista, no 5., 6., 11., 94., 97. i 150. list je ispao, dok je 19. list vrlo oštećen; inače se rukopis dosta lako čita. O njemu je pisao i *C. Buttazzoni* u „Archeografo Triestino“, seriji II., knj. II., str. 87.—92.

Koparski statut *tiskan* je god. 1668. pod natpisom: „Statuta Justinopolis metropolis Istriae Augustino Barbadigo praet. atque praet. D. Carolo Vergerio duumviris; typis data Venetiis, MDCLXVIII.“ Statut se sastoji od 4 knjige, dotično od 5 knjiga, i to: 1. sa 47 glava, 2. sa 104, 3. sa 52 glave, a 4. sa 41 glavom; na ove četiri knjige staroga statuta od god. 1394. (1423.) nadovezana je 5. knjiga, „in quo multae litterae ducales, terminationes et partes (sc. captae in consiliis Justinopolis) continentur“; najstariji od tih dodataka potječe iz god. 1394., a posljednji iz god. 1665. — Ta knjiga imade i opsežan alfabetski indeks za prve četiri knjige statuta (str. 285.—307.). — Jedan primjerak tiskanoga toga statuta nalazi se u

biblioteci kr. hrv. sveučilišta u Zagrebu pod signaturom SM. 27. B. 2., a jedan kod *c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču.*

O rukopisima, koji su pohranjeni u *starom gradskom arhivu koparskom,* piše *F. Majer* u časopisu „Pagine istriane", sv. I.—V. (god. 1903.—1907.).

LII. Grad Milje (Muggia); iz XIII. vijeka latinskim jezikom.

Stari rukopis toga statuta, pisan na pergameni, nalazi se u *općinskom arhivu grada Milje;* o njemu piše *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana" pod br. 2016. Drugi jedan rukopis, također latinskim jezikom, nalazio se u *P. Kandlera;* o njemu piše *Valentinelli* pod br. 2025. — Statut je bio preveden talijanski, pa se rukopis takova prijevoda nalazi kod *c. kr. prizivnoga sudišta u Trstu.* Jedan rukopis toga statuta nalazi se i u *biblioteci kr. senata u Rimu;* o njemu piše *Manzoni* u „Bibliografia degli statuti, ordini e leggi dei municipi italiani", I., str. 312.

Dio toga statuta priopćio je *P. Kandler* u časopisu „Istria", IV., str. 101.—104.

LIII. Grad Trst.

1. Statut od god. 1150., pravije iz početka 14. vijeka latinskim jezikom.

Rukopis toga statuta pisan na 182 lista pergamene nalazi se u *tršćanskom Diplomatskom arhivu. Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana" pod br. 2015. drži, da taj rukopis potječe iz god. 1313. — O statutu opsežno raspravlja *Dom. de Rossetti* u „Archeografo Triestino", seriji I., knj. II. (god. 1830.), str. 106.—126. — *Otisnuo* je taj statut *P. Kandler* pod natpisom: „Statuti municipali del comune di Trieste" god. 1849. (str. XLIV + 108); podjedno je *Kandler* dokazao, da taj statut ne potječe iz god. 1150., kako se u njemu veli, nego negdje iz god. 1314.—1319.

2. Statut od god. 1350. latinskim jezikom.

Navodno originalni rukopis ovoga statuta napisan na 338 listova pergamene nalazi se također u *tršćanskom Diplomatskom arhivu.* O njemu piše *Rossetti* u „Archeografo Triestino", seriji I., sv. II., str. 127.—149., i *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana", pod br. 2020.

3. Statut od god. 1365. latinskim jezikom.

Navodno originalni rukopis ovoga statuta napisan na 301 listu pergamene nalazi se također u *tršćanskom Diplomatskom arhivu.* O njemu

piše *Rossetti* u „Archeografo Triestino“, seriji I., sv. II., str. 149. i d. i *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“, pod br. 2023.

4. Statut od god. 1421. latinskim jezikom.

Od originalnoga rukopisa ovoga statuta sačuvao se samo jedan list pergamene; no pored toga postoji drugi rukopis toga statuta s 2. i 3. knjigom, pisan na 101 listu papira, također iz XV. vijeka; oba ova rukopisa sada su u *Tršćanskom diplomatskom arhivu.* O tome statutu i njegovim rukopisima piše *Rossetti* u „Archeografo Triestino“, seriji I., sv. II., str. 177. i d., i *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“, pod br. 2024.

5. Slatut od god. 1550. s dodacima iz god. 1552.

Originalni rukopis toga statuta pisan na 112 numeriranih i 7 nenumeriranih listova pergamene nalazi se u *tršćanskom Diplomatskom arhivu.* — Statut taj dva je puta tiskan: 1. put god. 1625. u Trstu, 2. put god. 1727. u Vidamu. — O tom statutu piše *Rossetti* u „Archeografo Triestino“, ser. I., sv. II., str. 185.—194., i *Valentinelli* u „Saggio di bibliografia istriana“, pod br. 2033.

6. Statut od god. 1767. njemačkim i talijanskim jezikom.

Statut taj odmah je tiskan njemačkim i talijanskim jezikom pod natpisom: „Allerhöchst kaiserlich-königliche normal-Resolution über das Statutum der Stadt Triest in Rechts-Sachen, de dato 18. Maji 1767.“

Mnogo ulomaka iz tršćanskih statuta otisnuo je *D. de Rossetti* kao prilog svojoj raspravi „Storia e Statuti delle antiche Selve Triestine“ u „L'Archeografo Triestino“, seriji I., sv. III. (god. 1831.), str. 81.—141. Mnoge ustanove, koje se tiču Trsta, sadržane su u *Kandlerovim* „Documenti per servire alla conoscenza delle condizioni legali del municipio ed emporio di Trieste divisi in due parti: nella prima si contengono i documenti dall'anno 948. fino alla creazione dell'emporio, nella seconda dalla creazione dell'emporio impoi“ tiskanima u Trstu god. 1848.

LIV. Tržić (Monfalcone); od god. 1625.

Jedan rukopis toga statuta, koji da se nalazi u *općinskom arhivu*, i drugi, koji da se nalazi u *mjesnoga župnika*, spominje *Berlan* u „Statuti italiani, saggio bibliografico“, str. 74.

Osim statuta od god. 1625. imade Tržić: „Ordini e Tariffe per la terra di Monfalcone“ iz god. 1675.

LV. Grad Gradiška.

Neki rukopis gradiškoga statuta, kako navodi *Berlan* u „Statuti italiani", *nalazio* se je u *prof. Valsecchia* u Padovi.

U biblioteci pak *c. kr. vrhovnoga sudišta u Beču* nalazi se rukopis pod natpisom: „Consuetudines Gradiscanae antiquitus et per novas ordines introductae, observatae, et descriptae ab excell^{mo} domino Hieronymo Garzonio ser^{mi} Caroli Archiducis Austriae Consiliario et Vicario Ill^{mi} Domini Jacobi Comitis de Athemis Gradiscae Praefecti et superioris Archiducis Consiliario, Camerario etc. per totum tempus vicariatus sui, qui coepit Calendis Januariis MDLXXV." Rukopis taj potječe iz novijega doba, a obuhvata 41 stranicu.

Noviji se prijepis gradiškoga statuta nalazi u *biblioteci V. Bogišića u Cavtatu*, a dao ga je prirediti valjada sam Bogišić.

LVI. Grofija Gorica; od god. 1605. latinskim jezikom.

„Constitutiones illustrissimi comitatus Goritiae" po više su puta otisnute i nadopunjivane, napose god. 1605., 1651., 1670., 1688. i 1697.; tako su isto više puta otisnuti: „Libri declaratorii in ill. comitatus goritiensis patrias constitutiones" od *I. P. Morellia,* napose god. 1667., 1669. i 1675. — O statutima goričkima piše *Valentinelli* u „Bibliografia del Friuli" pod br. 1626.—1629. i *Berlan* u „Statuti italiani", str. 50.—53.

G. Manje statutarne ustanove.

LVII. Popis običajnoga prava za teritorij između Zadra i Nina iz god. 1551. i 1553.

Taj popis sastavljen je prvobitno hrvatskim jezikom, ali nam se na žalost nije sačuvao, koliko je nama poznato, nijedan primjerak; sačuvala su se samo dva rukopisa *talijanskoga prijevoda.* Jedan se od tih rukopisa nalazi u *biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku* pod signaturom 946. Pisan je taj rukopis na 18 strana papira; do strane 14. seže statut od god. 1551., koji obuhvata 27 točaka; dalje slijedi do strane 18. dodatak od 20. ožujka 1553. Na svršetku je zabilježeno, da je taj statut preveo Joannes de Morea. Zatim slijede još potvrde, da je taj prijepis valjano sačinjen, to potvrđuje konačno zadarski conte Gio. Bragadin. — Točan sadržaj ovoga rukopisa donosi *V. Bogišić* u članku „Spomenik narodnoga običajnoga prava iz 16. vijeka", priopćenu u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. I., str. 229.—236.

Drugi se rukopis toga statuta našao uz druge različne bilješke u *Fanfogninoj biblioteci u Trogiru*, pa ga je god. 1906. uz hrvatski prijevod otisnuo *L. Thallóczy* u „Glasniku zemaljskoga muzeja za Bosnu i Hercegovinu“ pod natpisom: „Hrvatsko običajno pravo od god. 1551. i 1553.“ (str. 17.—36.), a poslije je taj statut i preveo njemački u „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, sv. XI., str. 294.—309. — Prema tome izdanju rukopis se u Fanfogninoj biblioteci samo u nekim neznatnim stvarima razlikuje od rukopisa u biblioteci samostana Male Braće u Dubrovniku.

U nekoliko rijetkih primjeraka bio je taj statut *otisnut* i u knjižici „Consuetudine croate da Zara a Nona“ god. 1862.; na žalost, nijesam imao prilike, da tu knjižicu vidim i da se uvjerim, da li odgovara pomenutim rukopisima.

LVIII. Zakoni grada Nina.

Nin nema svoga statuta. No mnogo zakonskih ustanova ima u knjigama ninskih vijeća. U *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* (signature nema) pohranjene su 3 debele knjige pod natpisom: „Libri consiliorum communis Nonae“. Kao 4. knjiga nadodata je knjiga, u kojoj su sadržani „privileggi della magn^a^ Comm. di Nona“; prepisao je ove ninske privilegije *P. Ferrari-Cupilli*.

Na običaje, odluke ninskih vijeća i različne privilegije, a ne na kakav osobiti ninski statut misli se i u ugovoru, kojim se Nin god. 1329. podvrgava mletačkoj vlasti (u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“, I., str. 375.) i u naputku od 15. kolovoza 1356., što ga je izdala mletačka vlada ninskomu knezu Nik. Loredanu (u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“, III., str. 330.).

LIX. Zakoni mjesta Rogoznice, Makarske i Primorske Krajine uopće.

1. Ni *Rogoznica* nema statuta u pravome smislu; ima tek kratke popise nekih ustanova. Tako imade jedan popis više javnopravnih odredaba, koje su stvorili rogoznički plemići, kad su se ovdje naselili, od 5. travnja 1235., uz nadopunjak od 7. veljače 1236. Ti popisi od 5. travnja 1235. i od 7. veljače 1236. *otisnuti* su u zbirci „Stampa delli nobili di Rogosnizza“, koja je pohranjena u *zemaljskom arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru* (signature nema). Zakon od 5. travnja 1235. *otisnut* je i u časopisu „La Dalmazia“ od god. 1845. u broju 22.

2. U pomenutoj zbirci „*Stampa delli nobili di Rogosnizza*“ nalaze se na str. 45.—53. i „Capituli e privileggi di Macarsca e Craina“, a obuhvataju 24 glave.

3. *Nik. Zv. Bjelovučić* našao je u *P. Andrijaševića u Gracu u gornjem Primorju* hrvatski prijevod ugovora, kojim se Makarska podvrgava mletačkoj vlasti, i *otisnuo* je te ustanove pod natpisom: „Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646." u „Starinama", knj. 32., str. 318.—322. — Ugovor taj „Za gliubav puka iztumaçi ia fra Andria Miossich", no rukopis, koji je našao Bjelovučić, ne potječe od Andrije Kačića Miošića, nego je mnogo kasniji prijepis Kačićeva prijevoda. — Talijanskim jezikom publicirao je taj isti ugovor *Lulich* u svom „Compendio storico-cronologico di Makarska e del suo litorale ossia Primorje", str. 41.—45

LX. Zakoni grada Omiša.

1. U *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* pohranjen je pod signaturom IV. b. 6. rukopis s natpisom: „Privileggi di Almissa e liber statutorum Almissi a. 1574." To je prijepis dviju starih rukopisa, koji je god. 1872. priredio i poklonio Jugoslavenskoj akademiji *Ant. Šimonić* Same te stare rukopise poklonio je Šimonić, kako se iz jedne njegove bilješke vidi, V. Bogišiću, onda profesoru u Odesi. No u sadašnjoj Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu nijesam našao ni jednoga ni drugoga rukopisa. Kako se iz ovoga Šimonićeva rukopisa vidi, u prvom od tih starih rukopisa bili su privilegiji ugarsko-hrvatskoga kralja Andrije od god. 1207., ugarsko-hrvatskoga kralja Bele od god. 1258., (dukljanskoga) kralja Georgija od god. 1315.[1], kralja bosanskoga Ostoje od god. 1408., dužda Franc. Foscaria od god. 1444. i 1452., zatim različne ustanove omiških knezova i omiških vijeća, i neke odredbe mletačkih proveditora za Dalmaciju i Albaniju; konačno tu je prepisan čitav proces o tome, da li je Luka Ivanov Petričić plemenita roda ili nije. Drugi od tih rukopisa, koji bi imao sadržavati omiški statut, bez sumnje je, sudeći po Šimonićevu prijepisu, bio vrlo manjkav ili oštećen; tu je prepisano samo nekoliko glava iz toga statuta, a one imaju i redne brojeve, ali u isprekidanom i pomiješanom redu (t. j. brojeve: 2, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 12, 13, 13, 14, 14, 15, 35, 58, 61, 67, 70, 75, 76, 78, 82, 83, 84, 84, 84, 85, 85, 85, 100, 50, 51, 41, 40, 98 i 99); ustanove sadržane u tome statutu tiču se pak ponajviše privatnoga (nasljednoga) prava, tek nekoliko prvih tiče se općinskoga ustrojstva. Statut sadržan u tom rukopisu kao i stariji privilegiji pisani su latinskim jezikom.

2. Jedna se zbirka omiških privilegija nalazi u *biblioteci arheologičkoga solinskoga muzeja u Spljetu* pod signaturom 926. Svaki privilegij ispisan

[1] Biti će to Georgije sin Bodinov, samo je godina pogrješno označena sa 1315. mjesto 1115.

je tu najprije latinskim jezikom, a zatim slijedi talijanski prijevod. Tu stoje napose: privilegiji Andrije kralja ugarsko-hrvatskoga od god. 1207., Bele kralja ugarsko-hrvatskoga od god. 1258., (dukljanskoga) kralja Georgija od god. 1315., bosanskoga kralja Ostoje od god. 1408., mletačkoga dužda Franc. Foscaria od god. 1444. i 1452. — Svega ima taj rukopis 42 strane papira.

3. U *istoj biblioteci* nalazi se pod signaturom 927. još jedna zbirka kasnijih privilegija mletačkih duždeva iz 16. i 17. vijeka, koji se tiču Omiša. Rukopis je pisan na pergameni, a ima 51 stranu.

4. U *arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu* nalazi se pod signaturom I. c. 51. još jedna zbirka omiških privilegija. U ovom rukopisu prepisani su osim onih privilegija, koji su i u zbirci navedeni pod 2., i kasniji privilegiji i odredbe mletačke vlade iz 17. i 18. vijeka, a tiču se Omiša. Prepisane su ovdje i različne tarife. Rukopis je pisan na papiru, kako je na prvoj strani označeno, god. 1797. U njemu je najprije kazalo na 6 listova, zatim su 3 prazna lista, onda 103 lista različnih privilegija, odredaba i tarifa, zatim nešto 20 praznih listova, pa opet 10 listova nekih odredaba, onda opet nešto 30 listova praznih a konačno na 11 listova popis svih isprava, koje su bile pohranjene u ono doba u omiškom arhivu.

XII. 16.

Strohal.

Pravna povjest.

PRAVNA POVIJEST DALMATINSKIH GRADOVA.

DIO I.

Osnovke razvitku pravne povijesti dalmatinskih gradova.

NAPISAO

Dr. IVAN STROHAL,
PRAVI ČLAN JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE.

Izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

U ZAGREBU.

TISAK DIONIČKE TISKARE.
1913.

Sadržaj.

zadarskih građana; str. 68. i d. — Hrvatska imena zadarskih plemića u imeniku od godine 1283.; str. 74. i d. — Hrvatska imena u popisu zadarskoga pučanstva god. 1527.; str. 75. i d. — Slaviziranje doseljenih talijanskih porodica; str. 79. — b) *O Hrvatima u Spljetu:* O postanku naziva Spalatum-Spljet; str. 79. i d. — Hrvatska imena priora i sudaca u Spljetu; str. 81. i d. — Hrvatska imena spljetskih građana u ispravama od god. 1000.; str. 83.; — od god. 1040.; str. 83.; — od god. 1069.; str. 84.; — u darovnici Petra Crnoga; str. 84. i d.; — u kasnijim ispravama; str. 85. i d. — Hrvatska imena spljetskih građana u XIV. i XV. vijeku; str. 86.; — u popisu od god. 1507.; str. 86. i d. — c) *O Hrvatima u Dubrovniku:* Priče o postanku i naseljivanju Dubrovnika; str. 87. i d. — „Zborovi", „knezaci", „naredbenici" i t. d. u najstarijih naseljenika; str. 89. — Imena dubrovačkih građana u najstarijim ispravama; str. 90. i d. — Prezimena dubrovačkih plemića u ugovorima sa srpskim i bugarskim vladarima; str. 92. i d. — Polatinjenje tih prezimena; str. 93. i d. — Ženska imena u Dubrovniku u XIII. i XIV. vijeku; str. 95. — d) *O Hrvatima u obnovljevom Trogiru:* Hrvatska imena trogirskih građana u ispravama od god. 1064., 1322. i 1357.; str. 96. i d. — e) *O Hrvatima u gradu Krku:* Hrvatska imena krčkih građana u ispravama od god. 1018. i 1198.; str. 97. i d.; — u popisu krčkih plemića od god. 1248.; str. 98.; — u popisu članova bratovštine sv. Franje; str. 98. i d. — f) *O Hrvatima u Osoru:* Hrvatska imena osorskih i creskih građana i plemića; str. 99. — g) *O Hrvatima u gradu Rabu:* Hrvatska imena rapskih građana u ispravama od god. 1016., 1166., 1315., 1334. i 1335.; str. 99. i d. — h) *O Hrvatima u gradu Šibeniku:* Dokazivanje, da je i Šibenik romanski grad; str. 101. — Imena šibenskih nobila u popisu od 15. ožujka 1322.; str. 101. i d. — i) *O Hrvatima u drugim dalmatinskim gradovima:* Za ove se uvijek priznavalo, da su od početka naseljeni Hrvatima; str. 102. i d.

III. O tobožnjim Romanima u dalmatinskim gradovima; str. 103.—108.: Romanima, Latinima, nazivali su se oni, koji su imali latinsko bogoslužje; str. 103. — Interesovanost istočno-rimskih careva pri prikazivanju ovih gradova romanskima; str. 103. i d. — Romanom, Latinom, označivao se svatko, tko je znao latinski; str. 105. — Građani dalmatinskih gradova voljeli su se prikazivati potomcima Romana, jer su se Slaveni kao manje vrijedna rasa prezirali; str. 105. i d. — Uza sve to bili su tim građanima pravi Latini-Talijani tuđinci, i oni su svoje gradove ubrajali u slavenske; str. 106. i d. — Nije moguće uz romanizatornu politiku crkve i mletačke vlade, da bi se tek kasnije naselili u te gradove Hrvati i potisnuli Romane; str. 107. i d.

Odsjek treći: Dalmatinski jezik; . . . . . str. 109.—149.

I. „Dalmatinski jezik" je slavenski; str. 109.—132.: God. 1069. vulgarni je jezik u Zadru slavenski; str. 109. — God. 1096. Rajmundo de Agiles našao je u Dalmaciji samo Slavenâ; str. 109. —

Kasniji nadopunjak toga opisa od Vilima Tirskoga, u kojem se spominje, da neki ljudi u gradovima znadu i latinski; str. 110. — U Zadru dočekuju god. 1177. rimskoga papu Aleksandra III. pjevanjem slavenskih pjesama; str. 110. i d. — Dragi kamen u spljetskoj crkvi sv. Domnija naziva se god. 1257. „Gaman (kamen)"; str. 111.; — vlasnike pojedinih nekretnina naziva narod u Spljetu i Trogiru god. 1277. „dedići"; str. 112. — Trogirani i Šibenčani drže se god. 1326. sa Slavenima u pogledu jezika za jedno protiv Mađara; str. 112. — U najstarijim ispravama iz dalmatinskih gradova, kadgod se hoće označiti vulgarni naziv za nešto, navodi se naziv slavenski; str. 112. i d. — Pravna terminologija u latinskim ispravama ovih gradova često je hrvatska; str. 114. i d. — I za druge pojmove javljaju se vrlo često hrvatski nazivi u latinskim ispravama; str. 116. i d. — Hrvatski jezik naziva se dalmatinskim u statutu grada Krka; str. 118.; — u Dubrovniku nazivlje se: materinskim, dalmatinskim, slavenskim, našim i dubrovačkim; str. 118. i d. — Marcus Marulus, Petar Hektorović, Mat. Alberti, G. B. Giustiniano nazivaju taj jezik dalmatinskim, našim, slavenskim, materinskim u dalmatinskim gradovima; str. 120. — U prvom tiskanom rječniku (od god. 1595.) hrvatskim jezikom naziva se taj jezik „lingua Dalmatiae"; str. 121. — I M. Sović, I. Pastrić vele, da se u dalmatinskim gradovima govori slavenski, i da je to dalmatinski jezik; str. 121. — Dom. Zavoreus i Jul. Bajamonti o tom jeziku; str. 121. i d. — Hrvatski jezik u Dalmaciji pod francuskom vladom; str. 123. — Hrvatski jezik u Zadru potiskuje mletačka vlada; str. 123. i d. — Uza sve to bila je mletačka vlada prinuđena god. 1346. dati proglasiti u Zadru svoju želju u hrvatskom jeziku; str. 124. — Mletački komes morao je imati posebna tumača za općenje s narodom; str. 124. — Još Fel. Faber god. 1484., Ján Hasinsteinski god. 1493., G. B. Giustiniano i Val. de Ponte našli su, da pučani govore i znadu samo hrvatski, a nobili hrvatski i talijanski; str. 125. — G. B. Giustiniano i Jaq. Joosten Tolck znadu, da se u Spljetu u XVI. i XVII. vijeku govori hrvatski, i da je to ondje materinski jezik; str. 126. — Arn. v. Harff, Petar Casola, Ben. Ramberti, G. B. Giustiniano, Greg. Leti našli su u XV. i XVI. vijeku hrvatski kao materinski jezik u Dubrovniku; str. 127. i d. — Dubrovčani sami nazivaju taj jezik „materinskim", „našim", „dubrovačkim", pa se u tom jeziku god. 1323., 1324., 1331. moraju proglasivati pojedine odluke; str. 128. — Dokazivanje Jirečekovo, da su Dubrovčani u XIII. i XIV. vijeku samo slabo poznavali slavenski jezik, a prije toga nikako; str. 128. i d. — Dokazivanje Jirečekovo, da su god. 1348. i 1362. izumrle stare romanske porodice u Dubrovniku i da su ih nadomjestile doseljene slavenske; str. 129. i d. — Hrvatski jezik u Trogiru po G. B. Giustinianu i Giov. Luciu; str. 130. i d. — Hrvatski jezik „per tutti comuni et castelle" na Krku po izvještaju Mlečanina Ant. Vinciguerre od god. 1481.; str. 131. — I na Cresu izaslani iz Mletaka komes trebao je posebna tumača za općenje s narodom, a imao je i posebne podžupane; str. 131. i d.

II. „Dalmatinski jezik" tobože romanskoga podrijetla; str. 132.—149.: Tek se u najnovije doba osjetilo, da se ne može go-

voriti o Romanima u dalmatinskim gradovima, ako ovi nijesu stvorili posebna jezika; str. 132. i d. — Rački o „sermo rusticus" u zadarskoj ispravi od god. 1067.; str. 133. i d. — Kukuljević o tom istom „sermo rusticus"; str. 134. — K. Jireček o dalmatinskom narječju; str. 134. — O Rumunjima na Krku do početka XIX. vijeka; str. 135. — O posebnom romanskom jeziku na Krku u XIX. vijeku; str. 135. — Jireček i Bartoli o navodima Giustiniana o osobitom narječju slavenskog jezika na Krku i o izjavama Ivana Ravenjanina i Filipa de Diversis, da Dubrovčani ne znadu latinski; str. 135. i d. — Otkriće „dalmatinskoga jezika" od K. Jirečeka i M. Bartolia; str. 136. — Tobožnje riječi i tragovi toga jezika u starim spomenicima; str. 136. i d. — Dante Alighieri ne zna o tom jeziku ništa; str. 138. — Ivan Ravenjanin veli, da Dubrovčani znadu samo svoj materinski jezik: jezik slavenski; str. 139. — Nije moguće, da bi Dubrovčani osim slavenskoga i latinskog jezika poznavali još i osobiti „dalmatinski" jezik; str. 139. — Slavenski svoj materinski jezik govorili su Dubrovčani u svojim kućama, a u latinskom sastavljeni su svi njihovi zakoni, zapisnici, isprave i t. d.; str. 139. i d. — Ali su Dubrovčani taj latinski jezik pogrješno izgovarali i slabo poznavali, i to je potaklo F. de Diversisa na misao, da oni imadu osobiti svoj jezik; str. 141. — Skoro poslije Diversisova odlaska iz Dubrovnika istisnut je u Dubrovniku latinski jezik talijanskim posve; str. 142. i d. — Giustiniano nije mogao pomišljati na osobiti jezik romanskoga podrijetla na Krku, nego samo na osobiti dijalekat slavenskoga jezika; str. 143. i d. — Sa novo otkritim „dalmatinskim" jezikom ne imadu 4 riječi, zabilježene od Diversisa, ništa zajedničko; str. 145. i d. — Preostaje još samo jezik Tuone Udaine; str. 146. — Prvi spominje, god. 1819., taj jezik pop Ivan Feretić i naziva ga „vlaškim"; str. 146. i d. — Vjerojatnost, da je tu doista talijanizovani rumunski jezik; str. 147. i d. — Utjecaj Tuone Udaine i M. Bartolia na taj jezik; str. 148. — Arapin Edrisi o jezicima u Dalmaciji u XII. vijeku; str. 149.

A. Općeno; str. 150.—157.: Teorija o prvobitnom stanju uopće; zajednica svih dobara; str. 150. — Aristotelovo mnijenje, da se zakoni prave (θέσις), a ne nastaju (φύσις), kao prauzrok pretpostavljanju zajednice svih dobara; str. 151. — Herderova teorija o naravi i pozivu slavenskih naroda te južno-slavenske zadruge i ruske općinske zemljišne zajednice kao potkrepa teoriji o prvobitnoj zajednici dobara u Slavena; str. 152. i d. — Priče o prvom zlatnom doba; str. 153. i d. — Naprotiv tih priča prvo doba pozna samo despotizam i anarhiju; str. 155. — Za stare se Hrvate uči, da su živjeli u zadrugama, po više zadruga u bratstvima, a po više bratstava u državi, a sve to je osnovano na načelu reprezentacije; str. 156. i d. — *B. Napose: I. Porodica;* str. 157.—196.: Nauča se, da su stari Hrvati živjeli u mnogočlanim zadrugama; Rački našao je tek nešto slučajeva suvlasništva, inače strogo

individualno samovlasništvo; str. 157. i d. — Već najstariji naziv vlasništva „baština" upućuje, da je to vlasništvo u predhistoričko doba bilo neograničeno; str. 159. i d. — U historičko doba vlast oca obitelji neograničena je: ženu mogao je otjerati, djecu prodati; str. 161. i d. — I u kasnije doba uza sav utjecaj kršćanskoga morala nije otac obitelji postao ravnopravnim članom obitelji, nego mu je ostala velika vlast nad djecom, pa je tu djecu mogao i isključiti od prava na svoju imovinu; str. 162. i d. — Pod utjecajem zapadne kulture počela su se u primorskim gradovima bar po imenu priznavati neka osobita prava i ženama; u unutarnjosti zemlje nema tim pravima ni traga; str. 165. i d. — Poradi stroge vezanosti objekta vlasništva na subjekat nije najstarije pravo poznavalo ni prijenosa vlasništva za uvijek; str. 166. — Ako je tko htio kupiti nekretninu na uvijek, imao je to napose ugovoriti; str. 167.; — inače je prodavač mogao prodano otkupiti; str. 168. — Tako su opozivali i darove učinjene crkvi; str. 169. — A kad je to opozivanje bilo zabranjeno, stali su se stvarati zakoni, da su odsvoji nekretnina u korist crkava nevaljani; str. 170. — Crkva je nastojala, da se ti zakoni unište; str. 171. i d. — Da je zadruga bila vlasnica nekretnina, ne bi ni nastali takovi zakoni i buknula takova borba; str. 173. i d. — Ali u ono doba držalo se posve protiv prirodnih zakona određivati, da otac obitelji s obzirom na djecu ne bi smio raspolagati svojom imovinom; str. 174. i d. — Poradi toga pravo imadu oni, koji tvrde, da u našim najstarijim zakonima, dubrovačkom statutu i vinodolskom zakonu, nema zadruge; str. 175. i d. — Najstarije pravo poznaje samo potpuno slobodnoga gospodara kao subjekat vlasništva i opet samo roba kao objekat — argumenat „iactatio in terram"; str. 176. i d. — Čim nastane dug, dolazi dužnik u zavisan položaj sličan rimskomu nexu; str. 179. i d. — Djelomičnoga prava, suovlašteništvo, ne poznaje najstarije pravo; str. 180. — Uza sve to vodi Rački dokaze, da su po najstarijem pravu imali članovi obitelji glas pri raspoložbama kućnom imovinom; ti argumenti ne stoje; str. 181. i d. — Događalo se, te bi brat prodao rođenoga svog brata i njegovu obitelj; str. 183. — Po pojedinim odredbama gradskih statuta vidi se, da se još u kasnije doba događalo, te bi stariji (jači) brat posve istisnuo iz posjeda očevine mlađega (slabijega); str. 183. i d. — Poradi toga ima stari spljetski statut odredaba, da brat i uopće zajedničar ne može svoga idealnoga dijela iz zajedničke stvari odsvojiti drugomu negoli suzajedničaru i crkvi; str. 184. i d. — Na te odredbe nadovezana je god. 1335. odredba o otkupnom pravu bliže rodbine; str. 185. — Te odredbe, pogrješno prepisane u skradinski statut, služe za osobiti argumenat zadružnoga prava u starih Hrvata; str. 185. i d. — Otkupno pravo bliže rodbine uopće kao argumenat zadružnoga prava u starih Hrvata; str. 187. — Značajno je, da se taj tobožnji „survival" zadružnoga prava javlja prije ovoga; str. 187. i d. — Otkupno pravo došlo je izvana: postojalo je prije u istočno-rimskom carstvu, u mletačkoj republici, u Ugarskoj; str. 188. i d. — U dalmatinskim se gradovima javlja to pravo dosta kasno; str. 189. i d. — Nazočnost mnogobrojnih rođaka i susjeda odsvojnim aktima kao argumenat za prvobitnu zajednicu dobara; str. 190. i d.

— U ranije doba uopće nema toga pribivanja; str. 191. i d. — Kad se pučanstvo pomnožalo, prizivali su se tim aktima susjedi i rođaci, da se ne povrijede međaši, suvlasnička i vjerovnička prava i t. d.; str. 192. i d. — Kod plemića, koji nijesu svoja dobra sami obrađivali, nije bilo nužno odmah ih podijeliti (diobne parnice bile su dugotrajne), pa su taki suvlasnici koji put zajednički i odsvajali ta dobra; str. 193. i d. — Često odsvaja zajedno više vlasnika nekretnine u istom ataru; str. 194. — Rudimenat zadružnoga prava u trogirskom statutu, da polovica idealnoga dijela jednoga od braće, koji bi umro bez djece i bez oporuke, ima pripasti braći, koja se nijesu od njega odijelila; str. 195. i d.

II. Župa; str. 197.—242.: Uči se, da je po više zadruga tvorilo jedno bratstvo, koje je u nerazdijeljenoj zajednici imalo zemljište čitave župe; ta bratstva da su bila i upravni organizmi s biranim županom na čelu; str. 197. i d. — Svemu tomu u starim spomenicima nema ni traga; str. 198. — A ni u drugih primitivnih naroda nema takovih bratstava-zajednica; str. 199. i d. — Divljak kao i malo dijete do skrajnosti je egoističan i nesposoban za društveni život; tek kulturan čovjek sposoban je za različna društva i treba ta društva; str. 201. i d. — Zajednica ta bila bi juristička osoba, a prije tê moraju se pojaviti i razviti jednostavnije pravne pojave; u rimskom pravu uza svu njegovu savršenost nije se još razvila juristička osoba; str. 202. i d. — Teorija, da su zakoni stariji od subjektivnih prava, a zajednica (juristička osoba) starija od pojedinca kao nosioca prava prauzrok je naučanju, da je prvobitno postojala zajednica svih dobara; str. 203. i d. — I slavenski naučenjaci, da dokažu originalnost slavenskih zakona, dokazivali su, da je u Slavena postojala prvobitno takova zajednica dobara; str. 204. i d. — U starih Slavena postojala je prvobitno anarhija; str. 205. i d. — Poslije se počinju javljati župani s posve neograničenom vlasti: pučanstvo u takim župama bilo je izvrgnuto samovolji tih župana; str. 207. i d. — Mnogo takove gospode naselilo se u primorske gradove; str. 208. i d. — Poslije su se prorijedila i oslabila su ta gospoda u gradovima i stalo se razvijati novo plemstvo zavisno o crkvi; str. 209. i d. — Ovake gospodare nije sebi narod birao, nego su se ona u prvo doba silom nametala, a poslije se razvio stališ vojnika, koji je gospodovao nad seljacima i pastirima („naredbenicima“); str. 210. — Kad je nastala jedinstvena država, razvila se i organizacija, te je vladar postavljao župane i satnike, dotično davao je pojedine župe s cijelim pučanstvom na poklon svojim pouzdanicima; pojedine župe dobile su i određene granice; str. 211. i d. — Prije te organizacije obuhvatala je vlast pojedinoga župana toliko teritorija, koliko je bilo u njega vlastite snage i snage njegove pratnje; str. 212. — Za vlade slabih kraljeva ponovno je ojačala vlast tih župana, i oni su se oteli vlasti kraljevskoj; ako koji od njih nije imao sina, da ga u županstvu naslijedi, određivali su drugi župani, tko da ga naslijedi; str. 213. i d. — Plemstvo odlučivalo je i o tom, tko da mu bude vladarom; i tako je ono postalo nosiocem državne vlasti, pogotovu poslije smrti Zvonimirove; str. 214. i d. — To plemstvo nastojalo je podvrgnuti svojoj vlasti i primorske gradove, a time ih je samo još više otuđilo, i oni su voljeli, da im

stranci iz Italije budu podestati; str. 215. i d. — Tako su ti gradovi sve više istupali iz državne sveze i počeli se samostalno organizirati; str. 216. i d. — A jer su se velmože slabo brinule za pravnu zaštitu, počele su se organizirati i druge općine; str. 218. — Pod crkvenim utjecajem već su se rano stale javljati bratovštine — bratstva, kojima je u prvo doba jedna od glavnih zadaća bila podržavati mir i red među braćom i davati pravnu zaštitu; str. 219. — Bilo je takovih bratovština na teritoriju dubrovačke republike, u trogirskom i zadarskom distriktu; str. 220. i d. — Osobito znatna bila je liga ninskoga kotara; str. 221. i d. — Bratovštini, koja se imala brinuti za pravni poredak, pripadali su obično svi stanovnici određenoga teritorija; tako su se te bratovštine pretvorile u teritorijalne općine (župe); str. 223. i d. — Ustrojstvo tih bratovština slično je ustrojstvu starih gradskih i kasnijih vangradskih općina; str. 225. i d. — Bratovštinske gozbe i dohoci; str. 226. i d. — Bratovštine su se nazivale „bratstvo"; takova su se bratstva uzdržala osobito u južnim krajevima; str. 227. i d. — Dalje, zvale su se bratovštine „brašćina", „braća", „braćeniki"; str. 229. i d. — Gdje i nije bilo osobitih bratovština, sakupljali su se ljudi poslije službe Božje na trgu pred crkvom, i odatle nastadoše općinska vijeća i sudovi; str. 230. i d. — „Bratstva" sa značenjem, koje mu daje Vl. Mažuranić, nema nigdje u starim spomenicima; str. 231. i d. — Uopće ni uz drugi naziv nema te uredbe; str. 232. i d. — Sam Mažuranić priznaje, da u spomenicima nema traga kakovu skupnomu seoskomu gospodarenju; str. 233. i d. — Novaković priznaje, da je župu vezao u cjelinu samo župan kao gospodar cijele župe; druge veze u župi nije bilo; str. 234. i d. — To, što se seljaštvo oprlo, da zemaljska gospoda za se prisvoje stvari ničije (šume i pašnjake), uzima se pogrješno za argumenat, da su te stvari bile zajedničke, i da su prije bile zajedničke i druge nekretnine; str. 236. i d. — Pogrješno tumačenje riječi „vrv" u starim spomenicima kao argumenat prvobitne zajednice dobara; str. 238. i d. — Odredbe o uporabi takovih stvarih ničijih (šuma i pašnjaka); str. 240. i d. — Posebna imovina bratovština; str. 241. i d.

III. Država; str. 242.—279.: Rački uči, da je u starih Slavena od pamtivijeka postojao ustav, i da je sav narod po svojim reprezentantima rješavao sva važnija pitanja; str. 242. i d. — Protivno od toga, Hrvati u prvo doba uopće nijesu imali jedinstvene države; str. 243. i d. — A i onda, kad su se pojavili veliki župani nad većim teritorijem, nijesu oni stjecali tu vlast izborom, nego silom; str. 245. i d. — Dalmatinski gradovi rano su već zadobili neki eksimirani položaj spram hrvatskih vladara; str. 246. i d. — No vladareva vlast oslabila je i u sredozemlju, jer su pojedini vladarevi organi, domogavši se vlasti, vršili ovu kao neograničeni gospodari; str. 249. i d. — U prvo doba državnoga jedinstva nije vlast tih organa bila tolika, jer su to prvobitno bili samo članovi pratnje vladara, koje bi on postavljao na mjesto starih samostalnih župana; str. 250. i d. — S vremenom bio je vladar primukan uvažavati savjet tih članova svoje pratnje; str. 253. i d. — Puk sam nije nikako mogao sudjelovati kod rješavanja važnijih pitanja, jer se držao objektom, kojim su vladari po volji raspolagali; puku bi

se samo neki važniji državni akti proglasivali; str. 254. i d. — Mjesto državnih sabora rano se počinju javljati sabori crkveni; str. 256. i d.; — napose sabor na duvanjskom polju, spljetski sabor od god. 924. i t. d.; str. 256.; — spljetski sabori od god. 1045., 1050., 1059., 1063., 1075. i t. d.; str. 257. — Snubljenje vojske kao vrsta sabora; str. 258. — Državnih sabora, koji bi birali vladara, u prvo doba nije bilo, jer se vladar domagao vlasti silom; str. 258.; — poslije po podrijetlu, ali i tu je dosta odlučna bila sila i snaga; str. 259. — O izboru kralja Zvonimira i Stjepana II.; str. 260. — Izborno pravo velikaških porodica; str. 260. i d. — U primitivno se doba uzimaju i prava državnih funkcionara kao privatna; str. 261. i d. — Tim pravima raspolagali su napose vladari: oni su darivali državne dohotke i državne funkcije: tako Petar Krešimir; str. 263.; — Zvonimir; str. 264.; — Bela III.; str. 264.; — Emerik; str. 265.; — Andrija; str. 265. i d.; — Bela IV.; str. 267. — Vladar je vršeći „vrhovnu državnu vlast" bio neograničen, vršio ju je „neposredno i lično"; str. 268. i d. — Je li bilo zakona, koji su vezali kralja u staroj hrvatskoj državi; da li: leges; str. 269. i d.; — statuta; str. 270.; — ili consuetudines; str. 271. i d. — Volja vladareva i volja velmoža kao zakon; str. 273. i d. — Pojedini takovi zakoni; str. 274. i d. — Crkveni zakoni; str. 275. i d. — Običajno pravo; str. 276. i d. — Primitivni narodi rado recipiraju makar i nevaljane tuđe zakone; str. 277. i d. — Je li vladar, koji se nije držao zakona, mogao biti svrgnut? str. 278. i d.

Odsjek peti: Utjecaj rimo-katoličke crkve na razvitak dalmatinskih gradova; . . . . str. 280.—323.

Ustrojstvo starorimskih gradova propalo još prije pada tih gradova; str. 280. i d. — Jedini je biskup veza između staroga i novoga ustrojstva; str. 281. i d. — Biskupska imunost kao temelj i ishodište sredovječnomu gradskom ustrojstvu; str. 282. — Položaj biskupa u gradovima prije istrijebljenja Romana; str. 283. — Pokrštenje Hrvata; str. 283. i d. — Pokrštenjem došao bi u pojedina mjesta biskup, i taj ih činio gradovima; str. 286. i d. — Posredovanjem istočno-rimskoga cara domagali su se biskupski gradovi već rano eksimirana položaja; str. 287. i d. — Antagonizam između Hrvata s latinskim bogoslužjem i Hrvata s bogoslužjem hrvatskim; str. 289. — Sami hrvatski vladari prijali su latinskomu bogoslužju i romanizatornoj politici Rima; str. 289. i d. — Bogatstvo crkava, osobito biskupskih, u Dalmaciji; str. 290. i d. — Pučanstvo spram crkve slabo, siromašno, zavisno; str. 291. i d. — Romanizatorna politika pape Ivana X., reorganizatora dalmatinske crkve; str. 292. i d. — Značenje odredbe spljetskoga sabora, da biskupi smiju biti samo ondje, gdje su bili od pamtivijeka, i Dukljaninovih riječi, da se na crkvenim saborima odlučivalo, da je „puk od puka počtovanii"; str. 293. i d. — Rimskoga papu nije nikada smetalo, da su Hrvati podređeni eksteritorijalnomu biskupu, ali je bio vanredno osjetljiv, ako je koji dalmatinski biskupski grad došao pod mletačku vlast; str. 294. i d. — Dokinuće ninske, te jedine hrvatske biskupije; str. 295. i d.

— Tim su se načinom biskupski gradovi otuđili svojoj domovini; str. 297. — Latinski jezik u crkvi i državi kod drugih naroda onoga doba; str. 298. — Različit učinak te romanizatorne politike u različnim zemljama; str. 299. — Vlast hrvatskih vladara u biskupskim gradovima do konca X. vijeka; str. 300. — Kad su ti gradovi stali mijenjati vrhovne glavare, ugovore je u ime grada sklapao biskup; str. 301. i d. — Tek biskup činio bi neko mjesto „gradom"; str. 303. i d. — U ispravama sastavljenima u biskupskim gradovima označivalo se vrijeme po biskupu, koji je onda vladao; str. 305. i d. — Biskup pri raspolaganju gradskom imovinom; str. 307. — Sudačka vlast biskupa po kanoničkom pravu Srednjega Vijeka; str. 308. i d. — Sudačka vlast biskupa u dalmatinskim gradovima; str. 309. i d. — Legislativna vlast biskupa u dalmatinskim gradovima; str. 311. i d. — Gradski zborovi razvili su se iz običaja, da je biskup svoje odluke proglasivao u crkvi; str. 313. i d. — Viječalo se u najstarije doba u crkvi, a poslije na trgu pred crkvom; str. 314. i d. — Viječati mogli su latinski biskupi i latinski kler samo s onima, koji su znali latinski, sa svojim namještenicima, a takovim bio je u prvo doba i sam gradski prior; str. 316. i d. — Biskup je pozivao na dogovor samo odličnije građane; str. 317. i d. — Savjet tih odličnijih građana počinje se držati kao uvjet nekih posala; str. 319. i d. — Ti odličniji građani stali su stvarati odluke i mimo i protiv volje biskupa; str. 320. — Pučani i kmetovi, da se odupru premoći nobila, skupljali su se pod crkvenom zaštitom u bratovštine; str. 321. i d.

Poslije biskupa i klera najodlučniji je faktor u dalmatinskim gradovima plemstvo; str. 324. — Plemstvo se javlja već rano; str. 324.; — ali se nije sačuvalo iz rimskoga doba; str. 325. i d. — Gradsko je plemstvo potomstvo onih župana, pod kojima su Hrvati osvojili Dalmaciju; str. 327. — Hrvatske plemićke porodice u Krku, Zadru, Dubrovniku; str. 328. i d. — To plemstvo, čim se naselilo, imalo je svoje podanike, robove; str. 331. i d. — Rano već osiromašilo je to plemstvo i bilo je spram biskupa nemoćno; str. 332. — Ipak se biskup prije, nego što bi stvorio i proglasio pojedine odluke, običavao posavjetovati s odličnijim građanima; str. 333.; — ali su ti dakako morali znati latinski; str. 333. i d. — Poslije su imali pravo ići u zborove samo potomci onih, koji su prije njih išli u te zborove; str. 334. i d. — Pučanima je bilo zabranjeno sastajati se u skupštine i utjecati u upravu gradom; str. 336. i d. — Pučani nijesu mirno snosili; neprestane bune pučana i mržnja protiv nobila; str. 337. i d. — Budući da je poznavanje latinskoga jezika činilo građanina sposobnim savjetovati se s biskupom, to se najviše cijenio onaj, kome su i pređi znali latinski: koji je po podrijetlu Latinac; str. 339. — Stoga se na svakojake načine dokazuje romansko podrijetlo; str. 339. i d. — Doseljeni Talijani i njihovi potomci, pa makar i niskoga podrijetla, osobito su se cijenili;

str. 340. i d. — Komesi, rektori, podestati, njihovi oficijali i familijari obično su bili doseljeni Talijani; str. 341. i d. — Notari, biskupi i mnogi drugi bili su također doseljeni Talijani; str. 342. — Za nobile vrijedi drugo pravo, za pučane drugo; str. 343. i d.

U primitivno je doba povrijeđeni nastojao za naneseno zlo uzvratiti toliko isto zlo; str. 345.; — pa ako i ne samomu povreditelju, a to komu drugomu, koji je stajao pod istom vlašću; str. 345. i d. — Gradovi su napose ovlašćivali povrijeđenoga građanina, da se osveti na bilo kom građaninu povrediteljeva grada; str. 347. i d. — U pojedinim je gradovima bio uređen osobiti postupak, kad se tražila zadovoljština za zlo, što ga je nanio građanin drugoga grada; str. 348. i d.; — tako u Spljetu; str. 348. i d.; — Trogiru; str. 350.; — Šibeniku; str. 350. i d.; — Dubrovniku; str. 351. i d. — Primjeri takovih represalija; str. 352. i d.; — u Spljetu; str. 352.; — u Trogiru i t. d.; str. 353. i d. — Bilo je i osobitih ugovora između pojedinih gradova, kako da se zaprijeće ti sukobi; str. 354. i d. — No i uz te ugovore služilo se represalijama; str. 356. i d. — Ali se u sve većoj mjeri počinju javljati osobiti obranički sudovi za prijepore između pripadnika različnih gradova i velmoža; str. 357. — Takovi se sudovi nazivaju osobito u južnoj Dalmaciji „stanak“, a stanka se tiču mnogi ugovori; str. 358. i d. — Odredbe o stanku u dubrovačkom statutu od god. 1272.; str. 359. i d. — Bogišićevo mnijenje o „stanku“; str. 362. i d. — Ni u vrijeme sastava statuta od god. 1272. nijesu se takovi prijepori presuđivali uvijek na „stanku“; bilo je tu još mnogo samovolje; str. 364. i d. — Iz onoga doba ima više slučajeva surovih represalija s dubrovačkim susjedima; str. 365. i d.; — a i na „stancima“ odlučivala je snaga pojedinih stranaka; str. 366. — Novčane zadovoljštine, „vražda“; str. 367. i d. — Dubrovčani pod mletačkim utjecajem hoće smrtne kazne; str. 368. — I u drugim se dalmatinskim gradovima kazni umorstvo smrću; str. 369. — Sve je to otuđivalo grad od grada, a osobito gradove od vangradskoga pučanstva, koje su građani, dokazujući svoje romansko podrijetlo, prezirali kao „schiave“, robove; str. 370. i d. — U gradovima se i tržilo vangradskim pučanstvom kao robljem; str. 371.; — napose su se dubrovački „nobili“ bavili takovom trgovinom; str. 372. — No već se dosta rano stalo raditi protiv te trgovine; str. 373.; — ali, čini se, sa slabim uspjehom; str. 374. — Tako su se dalmatinski gradovi, osobito njihovi „nobili“, potpuno otuđili od okolišnoga pučanstva; str. 375.

Uvod.

Proučavajući pojedine statute dalmatinskih gradova, uvjerismo se, da mnoge pojave u tim statutima ne možemo sebi razjasniti uz danas običajno shvaćanje društvenoga stanja u dalmatinskim krajevima u prvo doba, izakako su Hrvati osvojili i naselili Dalmaciju. Poradi toga bili smo prinuđeni upustiti se i u ispitivanje stvari, koje u samu pravnu povijest ne bi padale ili nikako ili samo dijelom. Napose nam je valjalo osobitomu ispitivanju podvrći pitanje o tome, da li se u tim gradovima uzdržalo pučanstvo i tradicija iz predhrvatskoga doba; dalje: kakav se je u te gradove naselio narod; kakav je bio kulturni i pravni život u toga naroda; kako je to nastalo, pa je gradsko pučanstvo sebe držalo drugačijim narodom od vangradskoga; kako li su se u pojedinim gradovima razvile upravo dvije, i po narodnosti i po osjećaju, klase naroda; kako li vangradsko plemstvo nije imalo ništa zajedničko sa gradskim plemstvom, nego se jedno drugomu potpuno otuđilo.

Plod toga ispitivanja donosimo ovdje kao prvi dio pravne povijesti dalmatinskih gradova, a on ima podjedno služiti za temelj, za ishodište, s kojega gledamo na čitavi pravni i društveni razvitak u tim gradovima.

Odsjek prvi.

Pad rimskih gradova u Dalmaciji.

I. Istrijebljenje romanskoga pučanstva iz dalmatinskih gradova.

Predaleko bi nas vodilo razglabanje, da li su već prije pada Salone i Epidaura Hrvati ili uopće Slaveni bili naseljeni u Dalmaciji, a napose u dalmatinskim gradovima[1]. Samo jedno želimo istaknuti, da se iz same činjenice, što su se iz toga doba sačuvali samo latinski (i grčki) spomenici, nema još izvoditi, da u to doba nije u tim gradovima bilo drugoga pučanstva do latinskoga i grčkoga: spomenika naime iz nižih slojeva nema više; a viši slojevi, ako i nijesu bili podrijetlom Latini i Grci, ipak su se u ono rimsko doba bez sumnje toliko romanizovali, da je nama danas poslije toliko vijekova teško utvrditi njihovo neromansko podrijetlo.

Ne ćemo za sada da se bavimo ni pitanjem, da li se čisto rimsko gradsko ustrojstvo sačuvalo u Saloni i Epidauru sve do njihova pada. Samo ćemo istaknuti, da se danas može uzeti već dokazanim, da je staro gradsko ustrojstvo počelo propadati već u doba zapadno-rimskih careva poslije Dioklecijana. Još više pro-

[1] U novije doba pojavio se pored argumenata, koje donose u dokaz svoje teorije oni, koji uče, da su Slaveni na Balkanu od davnine autohtoni, još jedan novi argumenat, da su oni bili na Balkanu već u III. vijeku. Prema historiografiji naime armenskoga pisca M o j s i j e H o r e n s k o g a, koju je ruski preveo P a t k a n o v, naselili su se Slaveni u Dalmaciju već onda, kada su Goti osvojili Daciju, t. j. u drugoj polovici III. vijeka.

palo je ono za vlade istočno-rimskih careva nad dalmatinskim gradovima.

Ne ćemo se upuštati u razglabanje pomenutih pitanja, jer držimo, da su i onako ti rimski gradovi u Dalmaciji početkom sedmoga vijeka posve propali.

Stradali su ti gradovi već u V. vijeku, ali potpuno su propali početkom VII. vijeka; navlastito su stradali za hunskih provala u Italiju (god. 452.) Biondo drži pače[1], da su Huni tom zgodom neke gradove, napose Jaderu, posve uništili; Bonfinius pak tvrdi[2], da su Huni tada posve razorili Salonu, Tragurij, Skardonu i Jaderu. Doduše nije nam poznato, da li su Biondo i Bonfinius došli do tih navoda na osnovi pouzdanih vrela, pa ne možemo potpunu vjeru dati njihovim tvrdnjama (osobito sumnjive su Bonfinijeve tvrdnje); no ipak držimo, da nijesu dalmatinski gradovi, napose Zadar, posve nepovrijeđeni preživjeli to burno doba.

Godine 476. srušio je konačno vođa Rugija i Herula Odovakar zapadno-rimsko carstvo, dok se u Dalmaciji još kroz četiri godine održao car Flavije Julije Nepos; no godine 480. sami su Salonitanci ubili Neposa; nato je Odovakar zaposjeo i Dalmaciju. S Italijom zajedno došla je godine 493. Dalmacija pod vlast Ostrogota i ostala u njoj sve do godine 536.

Poput Italije podijelili su pobjednici Germani i Dalmaciju među svoje ljude i Romane. Tako bude romansko pučanstvo u tim krajevima, ako i ne uništeno, a to ipak znatno prorijeđeno. Ipak, da nije bilo daljnih događaja, i u Dalmaciji bi se, kao što su se u Italiji, Hispaniji i Galiji, ovi doseljeni Germani sa starim Romanima stopili u jedan narod.

Kao drugdje, tako i u Dalmaciji nije ovo useljivanje Germana išlo posve mirnim načinom, pa su ondašnji Romani zabilježili mnogu gorku o tom useljivanju. Spomenici o tim nevoljama jamačno su se dugo sačuvali, dok o propasti romanskih gradova početkom VII. vijeka nijesu se sačuvali nikakvi spomenici, jer je tada romansko pučanstvo potpuno bilo istrijebljeno. Poradi

---

[1] Historiarum ab inclinatione imperii Romanorum decades (1483.), dec. I., lib. 2.

[2] Rerum vngaricarum decades quatuor (1581.), dec. I., lib. 6., str. 86. i d.

toga prikazuje Toma Arciđakon[1] i Pop Dukljanin[2] pad romanskih gradova u Dalmaciji, kao da su ih uništili Goti, i da su Goti i Slaveni isto; Pop Dukljanin pače stavlja pad tih gradova u doba vizantinskoga cara Anastasija (491.—518.) i pape Gelasija II. pravije I. (492.—496.), t. j. u doba, kad su Ostrogoti (Pop Dukljanin veli: pod vodstvom „Ostrojila") doista osvojili Italiju i Dalmaciju[3].

Još prije pada ostrogotskoga kraljevstva došla je Dalmacija (god. 536.) pod vlast vizantinsku; romanstvo je dalmatinskih gradova opet oživjelo, pa sačuvane bilješke o toj uspostavi romanstva djelovale su možda na kasnije historike, kao da se ono uspostavilo i poslije pada njihova početkom VII. vijeka. Toma Arciđakon napose prikazuje stvar, kao da su Salonitanci uspostavili Zadar, Spljet i t. d. odmah poslije pada gotskoga kralja Totile (541.—552.)[4].

Vizantinska vlada, koliko se čini, nije ipak, podvrgavši dalmatinske gradove svojoj vlasti, iz njih istrijebila gotske i uopće germanske doseoce, kao što nije ni Odovakar ni Teodorik prije toga istrijebio Romane. Nastala je mješavina, u kojoj su kao i u Raveni doskora prevlađivali Romani. — No mješavina ta u moralnom pravcu, sudeći po listovima pape Gregorija I., nije ni najmanje povoljno djelovala.

Skoro, iza kako se je Dalmacija vratila pod rimsku vlast pojavio se u Iliriku nov neprijatelj romanskoga življa. Prokopije piše, da su Slaveni već godine 548. opustošili sav Ilirik do Epidamna (Drača); da su pučanstvo dijelom poubijali, dijelom u ropstvo odveli; da su osvojili, a da se nije nitko ni opro, mnoge tamošnje utvrde, koje su se činile nepredobitne[5].

---

[1] Historia Salonitana, cap. VII., u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", XXVI., str. 23. i d.

[2] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku po prepisu popa Jerolima Kaletića, I., str. 1.

[3] I Mavro Orbini (Regno degli Slavi, str. 180. i 108. i d.) slaže se s Tomom Arciđakonom i Popom Dukljaninom, da su Goti osvojili Dalmaciju, ali on veli, da u trećem vijeku; a u tom bi se slagao s Armencem Mojsijem Horenskim — por. str. 3., bilj.

[4] Historia Salonitana, cap. VII., str. 23. i d. u svezi s cap. IX. i X., str. 31. i d.

[5] De bello gotico, (izd. Comparetti 1895.) III., 29.: Ὑπὸ τοῦτον τὸν χρονον Σκλαβηνῶν στράτευμα διεκβάντες ποταμὸν Ἴστρον Ἰλλυριοὺς ἅπαντας ἄχρι Ἐπιδαμνίων ἔδρασαν ἀνήκεστα ἔργα, κτείνοντες καὶ ἀνδραποδίζοντες τοὺς

Godine 551. ponovno su Slaveni, pobijedivši i rastepavši istočnorimsku vojsku pod Asbadom, poharali svu Trakiju i Ilirik i osvojili mnogo tvrđava, kojih se prije nijesu usmjelili ni podsjedati[1]. Prokopije pripovijeda tu, što se dogodilo, kad su Slaveni osvojili takav jedan grad (Toper?): muškarce, na broju 15.000, odmah poubijaše, a žene i djecu odvedoše u ropstvo. Doista, veli dalje Prokopije, oni nijesu štedjeli ni jedne dobe, ubijali su bez razlike svakoga, koga bi sastali, tako da je čitav teritorij Ilirika i Trakije bio pun lešova, većinom nepokopanih. Dalje potanko opisuje, kako su Slaveni ubijali stanovništvo u Iliriku i Trakiji (nabijanjem na kolac, razbijanjem glava, spaljivanjem); tako su, svršava on, običavali ubijati sve i svakoga. Ipak tisuće i tisuće povedoše oni sa sobom u ropstvo[2]. Tako pustošeći, kad nijesu mogli da dopru do Soluna, skrenuše još iste godine (551.) u Dalmaciju; Rimljanima pođe za rukom, da još ovaj put zaštite Solun. Druge godine (552.) posla car Justinijan I. protiv Slavena drugu vojsku; ovu oni potukoše kod Adrianopola i dopriješe gotovo do Carigrada; tek pred prijestolnicom svojom suzbi ih Justinijanova vojska, a Slaveni paleći i pustošeći vratiše se kući, ali usput povedoše sa sobom mnoštvo sužanja[3].

ἐν ποσὶν ἡβηδὸν ἅπαντας καὶ τὰ χρήματα ληιζόμενοι. ἤδη δὲ καὶ φρούρια ἐνταῦθα πολλά τε καὶ δοκοῦντα ἐχυρὰ τὰ πρότερα εἶναι οὐδενὸς ἀμυνομένου ἐξελεῖν ἴσχυσαν, καὶ περιήρχοντο ξύμπαντα κατ᾽ ἐξουσίαν καὶ διερευνώμενοι.

[1] Ibidem, III., 38.: Ταῦτα διαπεπραγμένοι τὰ χωρία ξύμπαντα, τά τε Θρᾳκῶν καὶ Ἰλλυριῶν, ἀδεέστερον ἠληίζοντο, καὶ φρούρια πολλὰ πολιορκίᾳ ἑκάτεροι εἷλον, οὐ τειχομαχήσαντες πρότερον, οὐδὲ ἐς τὸ πεδίον καταβῆναι τολμήσαντες, ἐπεὶ οὐδὲ γῆν τὴν Ῥωμαίων καταθεῖν ἐγκεχειρήκασι πώποτε οἱ βάρβαροι οὗτοι.

[2] Ibidem: Ἄνδρας μὲν οὖν ἐς πεντακισχιλίους τε καὶ μυρίους εὐθὺς ἅπαντας ἔκτειναν καὶ πάντα τὰ χρήματα ἐληίσαντο, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἐν ἀνδραπόδων πεποίηνται λόγῳ. καίτοι τὰ πρότερα οὐδεμιᾶς ἡλικίας ἐφείσαντο, ἀλλ᾽ αὐτοί τε καὶ οἱ ξυμμορίας τῆς ἑτέρας, ἐξ ὅτου δὴ τῇ Ῥωμαίων ἐπέσκηψαν χώρᾳ, τοὺς παραπίπτοντας ἅπαντας ἡβηδὸν ἔκτεινον. ὥστε γῆν ἅπασαν, ἥπερ Ἰλλυριῶν τε καὶ Θρᾳκῶν ἐστι, νεκρῶν ἔμπλεων ἐπὶ πλεῖστον ἀτάφων γενέσθαι . . . . . οὕτω μὲν Σκλαβηνοὶ τοὺς ἐντυχόντας ἀεὶ ἀνήρουν . . . καὶ ἀπ᾽ αὐτοῦ μυριάδας αἰχμαλώτων ἐπαγόμενοι ἀριθμοῦ κρείσσους ἐπ᾽ οἴκου ἀπεκομίσθησαν ἅπαντες.

[3] Ibidem, IV., 4a: . . . . ὁδοῦ μὲν εὐθὺς τῆς ἐπὶ Θεσσαλονίκην ἀπέσχοντο ἐς δὲ τὸ πεδίον καταβῆναι οὐκέτι ἐτόλμων, ἀλλὰ ξύμπαντα τὰ ὄρη τὰ Ἰλλυριῶν διαμείψαντες ἐν Δαλματίᾳ ἐγένοντο . . . . Ἰωάννης δε καὶ ὁ βασιλέως στρατὸς ἀφικόμενοι ἐς Δαλματίαν ἐν Σάλωσι διαχειμάζειν ἔγνωσαν, ... καὶ γίνεται μὲν καρτερὰ μάχη (kod Adrianopola), ἡσσῶνται δὲ κατὰ κράτος Ῥωμαῖοι . . .

Dvije godine poslije toga Slaveni i opet provališe u zemlje balkanskoga poluostrva, i ma da ih je Justinijanova vojska, kako Prokopije veli, potukla, ipak i opet poharaše Donju Panoniju i Ilirik; ceste su sve pune bile lešova, a Slaveni s bezbrojnim mnoštvom sužnjeva i silnim plijenom vratiše se opet na onu stranu Dunava[1].

Godine 569., kako piše Menandar, pređoše Huni (Kutriguri) Savu i poplijeniše opet Dalmaciju[2]. Skoro zatim još za cara Tiberija II. (god. 582.), kako piše Ioannes Efeski, provališe Slaveni i opet u balkanski poluotok, posvojiše pače i Heladu, tesalske i tračke zemlje, osvojiše mnogo gradova i utvrda, opustošiše, popališe, poplijeniše, i nastaniše se tu. Car je u to doba bio zaokupljen na istoku ratom s Perzijancima, tako su se Slaveni na balkanskom poluotoku po volji mogli širiti; i ovaj narod, veli Joannes Efeski, još i sada (godine 584.) živi, plijeni, kolje i pali po rimskom carstvu, a ipak to su posve prosti ljudi, koji žive u šumama, a služe se samo kopljem[3].

U isto doba, čini se, osvojiše Avari Sirmium[4], a nekoliko godina poslije Singidunum i druge do tada još sačuvane gradove u Iliriku i Trakiji, pučanstvo pak u zauzetim zemljama potpuno istrijebiše[5].

Godine 598. ponovno Avari poplijeniše Dalmaciju i pri tom razoriše i uništiše preko 40 tvrđava[6]. — Godine 601. i 611. (ponovno) opustošiše Slaveni u društvu s Avarima i Langobardima Istru[7].

---

[1] Ibidem, IV., 25.: Ἐν ταύτῃ τε τῇ λεηλασίᾳ χρόνου τι μέγα κατατρίψαντες μῆκος τὰς μὲν ὁδοὺς νεκρῶν ἔπλησαν ἁπάσας, ἐξανδραποδίσαντες δὲ ἀνάριθμα πλήθη καὶ ληισάμενοι ξύμπαντα, οὐδενὸς σφίσιν ἀντιστατοῦντος, ἐπ' οἴκου ἀπεκομίσθησαν ξὺν πάσῃ τῇ λείᾳ . . .

[2] Menander Τῶν μετὰ Ἀγαθίαν, cap. 27.: Καὶ δὴ παρεκελεύσατο δέκα χιλιάδας τῶν Κουτριγούρων λεγομένων Οὔννων διαβῆναι τὸν Σάον ποταμὸν καὶ δῃῶσαι τὰ ἐπὶ Δαλματίαν.

[3] Ἐκκλησιαστική, VI., 25.; njemački prijevod u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. arkiva“, god. I., str. 118.; por. i Manojlović: Pripomene k III. knjizi 25. pripovijesti kronike Joannesa Efeskoga, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva“, god. III., str. 147. i d.

[4] Menander: Continuatio historiae Agathiae, c. 63.—65.

[5] Theophylacti Simoc.: Historiarum I., c. 4.

[6] Ibidem, VII., 12.: περὶ τούτους τοὺς τόπους ἡ Δαλματία χώρα καθέστηκε. τοίνυν ἱκανοὺς χάρακας ὁ βάρβαρος ποιησάμενος εἰς τὰς λεγομένας Βάγκεις ἐχώρησε, καὶ δὴ παραστησάμενος τὴν πόλιν τοῖς μηχανήμασι τεσσαράκοντα ἐξεπόρθησε φρούρια.

[7] Paulus: Historia Langobardorum, IV., 24. u „Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum langobardicarum saec. VI.—IX.“ str.

Godine 600. piše papa Gregorije I. biskupu u Saloni, da mu je žao, što Saloni prijeti pogibao, da će je Slaveni uništiti, i da je uznemiren, jer Slaveni preko osvojene Istre provaljuju već i u Italiju[1]. — Za vlade cara Mavrikija Slaveni su, veli Teofan, zajedno s Avarima nekoliko puta opustošili Trakiju i Ilirik[2]. Čitava Evropa (pravije: balkanski poluotok) bila je, kad je na rimsko prijestolje zasio car Heraklije (godine 610.), opustošena od Avara[3].

Kako se vidi iz listova pape Gregorija I., društveni je život u Saloni i Epidauru uza svu tu pogibao koncem VI. vijeka potpuno bio rastrovan; sami biskupi u tim gradovima bili su prosti zločinci i razvratnici najgore vrste[4], rimsko pučanstvo u tim

125.: „Inter haec Langobardi cum Avaribus et Sclavis Histrorum fines ingressi universa ignibus et rapinis vastavere.“; Ibidem, IV., 40., str. 133.: „Hoc nihilominus anno Sclavi Histriam interfectis militibus lacrimabiliter depraedati sunt.“

1 Farlati: Illyricum sacrum, II., str. 287.

2 Theophanes: Chronographia, (izd. De Boor) I., 253., 254., 270., 274., 282. — 3 Ibidem, I., 300.

4 Farlati: Illyricum sacrum, II., str. 224. i d., napose str. 227., 253., 255., 257., 263., i opet VI., str. 4. i d. i t. d.; sam Thomas Archidiaconus u „Historia Salonitana“, cap. VII. (u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“, vol. XXVI., str. 23.) ovako opisuje tadašnje prilike u Saloni: „Erantque in ea ciuiles discordie, nec satis arguto moderamine res publica regebatur. Non erat rector sapiens, qui refrenaret superbiam, qui puniret nequitiam; sed voluntas propria unicuique pro iustitia habebatur. Qui plus poterat, colebatur; impotentes prede patebant. Justitia procul aberat; totum prauitas occupabat. Timor dei, sanctorum reuerentia, misericordia et pietas expirauerant; odia, rapine, usure, periuria, et alia facinora totam inuaserant civitatem. Religio erat derisui, clerus contemptui, humilitas superbie succumbebat . . . . . . Et sic in ciuitate multi erant domini, pauci subditi, ... non quasi patriam diligebant, sed quasi hostilem terram predari rapaciter satagebant; sumptus reipublice potentiores quique diripientes, totum onus communis seruitii miseris pauperibus imponebant. Preter hec uero improba Uenus omnem ordinem, omnem sexum et etatem absque ullo pudoris uelamine sordidabat. Dissolucio uoluptatis marcescebat in iuuenibus, obstinatio auaritie rigebat in senibus; ueneficia in mulieribus, peruersitas in omnibus abundabat; iniurias illatas conciuibus pro gloria reputabant. Intra urbem multum feroces et audaces uidebantur, sed contra hostes exeuntes timidi et inbelles inueniebantur. Talibus et his similibus Salona corrupta uitiis, quid poterat nisi yma vergere? Quid restabat nisi ad interitum festinare?“

gradovima bilo je sasvim degenerirano i dozrelo, da propadne; i ono doskora propade.

A ni u samom Carigradu nijesu bile društvene prilike mnogo bolje. Rimska vojska, izaslana godine 602. protiv Avara i Slavena, mjesto da je uništila neprijatelja, vrati se u Carigrad, gdje obični prosti časnik Foka prisvoji sebi carsku krunu, a cara Mavrikija i čitavu njegovu obitelj dade pogubiti; i odslije bilo je Foki glavno, da istrijebi Mavrikijeve rođake, dok je s Avarima sklopio sramotan mir, po kom im je carstvo plaćalo danak. I od sada kao da je istočno-rimskom carstvu bilo pretrpjeti još veća zla. Vojsku, koja je Foki pomogla srušiti Mavrikija, poslao je on u Aziju protiv Perzijanaca; ali su se od te silne vojske, kako Teofilakt pripovijeda, do Heraklijeve vlade (god. 610.) uzdržala na životu samo dvojica[1].

Posve je prirodno, da su Avari i Slaveni imali sad prilike uništiti i posljednje ostanke romanskoga pučanstva na istočnoj obali Jadranskoga mora, a osobito romanske gradove Salonu i Epidaur. I oni tu priliku upotrijebiše. Biskup Ivan iz Nikiua u Egiptu napisao je u drugoj polovini VII. vijeka na grčkom jeziku svjetsku povijest, ta se prevela na arapski, a s arapskoga na etiopski; iz etiopskoga je preveo velikih ispisaka godine 1879. Zotenberg na francuski. U toj se povijesti veli, da su sedme godine Fokine vlade (god. 609.) razoreni svi rimski gradovi na Balkanu osim Tesalonike[2]. — Biskup Isidor iz Hispala (Seville) († 636.) piše u svojoj hronici, da su u početku Heraklijeve vlade Slaveni oteli Romanima Grčku, a Perzijanci Siriju i Egipat[3]. — I u legendi sv. Demetrija pripovijeda se, da su Slaveni kao podanici Avara u to doba uništili sve gradove u Iliriji i Trakiji osim Tesalonike[4]; tu se ponovno pripovijeda, da su Avari sve gradove u Panoniji, Daciji, Dardaniji i drugim pokrajinama uništili, a pučanstvo istrijebili[5].

---

[1] Theophylacti Simoc.: Historiarum VIII., cap. 12.

[2] Chronique de Jean, évêque de Nikiou, notices et extraits par M. H. Zotenberg, u „Journal asiatique", VII série, vol. 13., str. 343.

[3] Monumenta Germaniae, Autores antiquissimi, XI., 479.

[4] Miracula s. Demetrii martyris, lib. I., cap. 13., nr. 109. u „Acta sanctorum octobris", tom. IV., str. 143.

[5] Ibidem, lib. II., cap. 2., nr. 169. u „Acta sanctorum octobris", tom. IV., str. 167.

Sam car Konstantin VII. Porfirogenit, koji se toliko potrudio, da učini vjerojatnim. da se romansko pučanstvo u dalmatinskim gradovima sačuvalo i koji je na to oslanjao vlast istočno-rimskih vladara nad Dalmacijom, priznaje ipak, da su Avari (Slaveni) doista osvojili Salonu i pri tom poubijali sve (πάντας) građane; tada su, veli on, Avari osvojili čitavu Dalmaciju i nastanili se u njoj[1]. Car Konstantin veli doduše ovdje. da vlast Avara nije obasezala nekih primorskih gradova; ovi da su ostali u vlasti Rimljana. No na drugom mjestu veli on sam, da Dalmacija od vremena cara Heraklija (610.—641.) pa sve do cara Vasilija I. Makedonca (867.—886.) nije bila podvrgnuta vlasti rimskih (vizantinskih) careva, napose da su gradovi u Dalmaciji postali posve samostalni, niti su se pokoravali rimskome caru, niti kome drugome; Konstantin sam tumači to time, što su rimski carevi bili nesposobni, nemarni, lijeni, i što su se međusobno klali[2]. Dalje opet veli sam car Konstantin, da su Slaveni (isto onako kao Salonu) osvojili i Epidaur, i to izakako su osvojili ostale (τὰ λοιπὰ) gradove u tom tematu (Dalmaciji); osvojivši Slaveni Epidaur, jedan su dio stanovnika, veli Konstantin, poubijali, a drugi dio odveli u ropstvo; nekoliko opet od tih građana, veli on, uteklo je i posakrilo se na nepristupna mjesta[3]. (Konstantin drži doduše, da je takovo nepristupno mjesto bilo ono, gdje danas stoji Dubrovnik; no kome je poznat Dubrovnik, taj znade vrlo dobro, da bi to mjesto i s kopnene i s morske strane, da nije utvrđeno, i te kako lako bilo pristupno, lakše pače negoli Epidaur-Cavtat).

U Dalmaciju doseljeni Slaveni (Hrvati) nijesu s tamošnjim pučanstvom pri tome ništa bolje postupali od onih Slavena, koji su za vlade cara Justinijana I. provalili u Ilirik i Trakiju. Toma Arciđakon opisuje, što se dogodilo s građanima Salone, izakako su je Goti (Hrvati) osvojili: nije tu bilo nikoga, koji bi

[1] Constantini Porphyrogeniti: De administrando imperio (ed. Bonnae 1840.), cap. 30., str. 143., red 14. i d.: κατέσφαξαν οὖν πάντας τοὺς τῆς πόλεως, καὶ ἔκτοτε κατεκράτησαν πᾶσαν τὴν χώραν Δελματίας καὶ κατεσκήνωσαν ἐν αὐτῇ.

[2] Ibidem, cap. 29., str. 128., red 7. i d.

[3] Ibidem, cap. 29., str. 136., red 22. i d.: . . . . τὸ κάστρον τὸ ἐπιλεγόμενον Πίταυρα· καὶ ἐπειδή, ἡνίκα τὰ λοιπὰ ἐκρατήθησαν κάστρα παρὰ τῶν Σκλάβων τῶν ὄντων ἐν τῷ θέματι, ἐκρατήθη καὶ τὸ τοιοῦτον κάστρον, καὶ οἱ μὲν ἐσφάγησαν οἱ δὲ ἠχμαλωτίσθησαν, οἱ δὲ δυνηθέντες ἐκφυγεῖν καὶ διασωθῆναι εἰς τοὺς ὑποκρήμνους τόπους κατῴκησαν, ...

štedio crkve, koji bi se smilovao starim i sjajnim zgradama, pobjednici u bijesnom nasrtaju čitav su grad u kratko vrijeme pretvorili u ugljen i pepeo; tko da izbroji sve one nesretne građane, sve one djevojke, sve one dječake, koje su odveli u ropstvo; tko da izbroji sve one, koji su mačem ubijeni, koji su spaljeni, koje je progutalo more[1].

I Pop Dukljanin u svom ljetopisu znade, da je narod, koji je osvojio Ilirik i Dalmaciju, osvojio i uništio i dalmatinske gradove. Napose se u hrvatskoj redakciji toga ljetopisa izričito veli: „U tom Stroil brat njegov s vojskom svojom vaze kraljevstvo od Ilirie ... i slize u Dalmaciu, i rassu primorske grade: Dalmu, Narun, i bogati i lipi Solin, i grad Skardon, i mnoge slavne grade položi na zemlju“[2]. U latinskoj se doduše redakciji veli samo općenito: „Ostroylus .... obtinuit totam Dalmatiam, et maritimas regiones“[3]. Po navodima Dukljanina nijesu doduše bili Hrvati (Slaveni), koji bi počinili takav strašan čin i uništili (one za propast dozrele) romanske gradove, nego su to bili Goti[4]; ali tu je, misli Dukljanin, razlika samo po imenu, jer on veli, da je i Gotima i Slavenima i Bugarima jedan jezik[5].

Da su potkraj vlade cara Foke ili u početku vlade cara Heraklija[6] uništeni svi romanski gradovi u Dalmaciji i da je iz njih istrijebljeno sve pučanstvo, vidi se odatle, što od toga doba pa sve tamo do polovice IX. vijeka ne imademo iz tih gradova nikakova spomenika, dok su se iz starijega doba (do godine 610) uzdržali mnogobrojni spomenici napose nadgrobni kamenovi, i to ne samo u ruševinama stare Salone, nego i drugih starih romanskih gradova. A kad su se u IX. vijeku počeli ponovno javljati u tim gradovima spomenici, nijesu to više spomenici

---

[1] Historia Salonitana, cap. VII. (u „Monumenta“, XXVI., str. 27. i d.): ... miserabilis ciuitas ... hostili populo repleretur, non iam erat, qui ecclesiis parceret, non qui structuris antiquis et speciosis misereretur palatiis, sed totam succendentes in furoris impetu ciuitatem, breui hora in carbonem et cinerem redegerunt .... Quis autem enumerare ualeat, quot miseros ciues, quot puellas infelices, quot pueros abduxere captivos? Quis commemoret eorum multitudinem, quos uorauit gladius, quos consumpsit incendium, quos mare absorbuit fugientes?

[2] Crnčić: Popa Dukljanina lětopis po latinsku i toga nekoliko i još nešto po hrvatsku po prepisu popa Jer. Kaletića, str. 5. — [3] Ibidem, str. 4. — [4] Ibidem, str. 2. — [5] Ibidem, str. 8. i d.

[6] Por. Bulić: Sull' anno della destruzione di Salona u „Bullettino di archeologia e storia dalmata“, god. 1906., str. 268. i d.

romanskoga pučanstva, nego hrvatskih vladara: bana Trpimira[1], župana Godeslava[2] i t. d. Pored ovih hrvatskih spomenika tek je tu jedan tobože romanski spomenik iz VII. vijeka: sarkofag legendarnoga prvoga nadbiskupa u Spljetu Ivana iz Ravene; ali sarkofag taj potječe, kako se čini, iz kasnijega doba[3]; na njemu je zapisano samo to, da sadržava kosti nekoga nadbiskupa spljetskoga s imenom Ivana, a u Spljetu bilo je pored ovoga legendarnoga Ivana iz Ravene još i drugih nadbiskupa imenom Ivan: bio je već u IX. vijeku jedan nadbiskup Ivan; jedan opet, za kojega se držao i znameniti spljetski sabor god. 926., bio je u X. vijeku, pa je vrlo vjerojatno, da su to kosti ovoga Ivana iz X. vijeka, koji je za spljetsku crkvu i te kako znatan, jer je za njega došla ta crkva do tolike prevlasti nad drugim biskupskim crkvama u Dalmaciji. — Svakako, da su se u tim gradovima uzdržali stari Romani sa svojom pradjedovskom kulturom, sačuvalo bi se iz toga doba (VII., VIII. i prve polovice IX. vijeka) mnogo njihovih spomenika, pače više negoli iz starijega doba, a ne bi se u njima počeli javljati spomenici hrvatskoga pučanstva.

Da iz toga doba nije bilo nikakvih spomenika, vidi se i po tome, što su oba naša najstarija domaća historika Toma Arciđakon i Pop Dukljanin, a za njima i drugi, pad rimskih gradova početkom VII. vijeka ispunili historičkim podacima o zauzeću Dalmacije po Ostrogotima i opet o ondašnjoj uspostavi romanstva u dalmatinskim gradovima; za pad tih gradova početkom VII. vijeka nijesu imali nikakovih podataka, nikakovih spomenika.

II. Vlasti istočno-rimskih careva nad dalmatinskim gradovima kroz dulje vremena uopće nema.

Kako sam car Konstantin Porfirogenit jednom veli, od vremena cara Heraklija pa sve do cara Vasilija I. Dalmacija nije bila podvrgnuta rimskome carstvu. Konstantin tumači to nemarnošću i neslogom rimskih careva, koji su carstvo doveli

[1] Por. Bullettino dalmato, god. 1891., str. 84. i d.; Vjestnik hrvat. arheološkoga društva, god. 1892., str. 54. i d.; Kržanić i Barač: U kolievci hrvatske povjestnice, str. 11. i d.; — Bullettino dalmato, god. 1899., str. 234.; god. 1904., suppl., str. 15.

[2] Por. Jelić: Dvorska kapela sv. Križa u Ninu, str. 15., tabla XVIII.

[3] Por. Bulić: Bullettino dalmato, god. 1904., str. 78. i d.

do toga, te gotovo nije utrnulo (propalo)[1]. Posve je prirodno, da takova država nije mogla uspostaviti bilo kakove gradove, kolonije, na istočnoj obali Jadranskoga mora, a niti je mogla novo podignute gradove podvrći svojoj vlasti.

Istina je doduše, da na drugom mjestu Konstantin veli, da je hrvatski vladar već od početka, t. j. od cara Heraklija, bio podvrgnut vlasti rimskoga cara, a ne bugarskoga vladara[2]; istina je i to, da tvrdi Konstantin i to, da je i srpski vladar od doba cara Heraklija bio podvrgnut rimskome caru[3]. No ti navodi ne vrijede, jer sam Konstantin Porfirogenit veli, da Slaveni (Hrvati i Srbi) u prvo doba uopće nijesu imali jednoga vladara, nego samo pojedine njihove (pomanje) grupe svaka svoga župana, a da su do vladara došle tek posredovanjem njegova djeda cara Vasilija[4]; u tome se s Konstantinom Porfirogenitom slaže i njegov otac Leo VI.[5]. A jer dakle Hrvati uopće nijesu imali u doba od cara Heraklija do cara Mihajla II. Amorijca jednoga vladara, nije taj vladar ni mogao biti podvrgnut vlasti rimskoga cara. Navod, da je hrvatski vladar počevši od Heraklija bio podvrgnut rimskomu caru, posljedak je toga, što je car Konstantin kasnije neke događaje dosljedno nastojao nametnuti starijoj dobi, kako ćemo to niže razložiti.

Istina je i to, da (car Konstantin) u povijesti cara Vasilija I. veli, da je u doba cara Mihajla II. otpala od carstva ne samo Italija, nego da su otpali i Dalmacija i Panonija i Skite, t. j. Hrvati i Srbi i Zahumljani i Trebinjci i Konavljani i Dukljani i Neretvani, koji ni prije toga nijesu bili podvrgnuti rimskoj vlasti[6]. Istina je i to, da se i u nadopunjcima Teofanove povijesti

---

[1] De administrando imperio, cap. 29., str. 128., red 7. i d.: Ὅτι ἀπὸ τῆς βασιλείας Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων, καθ' ὃν μέλλει τρόπον ῥηθήσεσθαι ἐν τῇ τῶν Χρωβάτων καὶ Σέρβλων συγγραφῇ, πᾶσα ἡ Δελματία καὶ τὰ περὶ αὐτὴν ἔθνη, οἷον Χρωβάτοι Σέρβλοι Ζαχλοῦμοι Τερβουνιῶται Καναλεῖται Διοκλητιανοὶ καὶ Ἀρεντανοὶ καὶ οἱ Παγανοὶ προσαγορευόμενοι, τῆς δὲ τῶν Ῥωμαίων βασιλείας διὰ τὴν τῶν τότε κρατούντων νωθρότητα καὶ ἀφέλειαν εἰς τὸ μηδὲν παράπαν μικροῦ δεῖν ἐναπονευσάσης. καὶ μάλιστα δὲ ἐπὶ Μιχαὴλ τοῦ ἐξ Ἀμορίου τοῦ τραυλοῦ. . . . Por. također str. 129. red 20. i d.

[2] Ibidem, cap. 31., str. 150., red 17. i d. — [3] Ibidem, cap. 32., str. 159., red 15. i d. — [4] Ibidem, cap. 29., str. 128., red 21. i d.

[5] Tactica, XVIII., 101.

[6] Historia de vita et rebus gestis Basilii imp. lib. V. 52. (izdanje Bonnae) str. 288., red 17. i d.

(sastavljenima pod utjecajem cara Konstantina Porfirogenita) veli, da je u doba cara Mihajla II. otpala od rimskoga carstva čitava Dalmacija[1]. No navodi ti ne imadu mnogo vrijednosti, jer se zna, da je već prije Mihajla II. ne samo posavska, nego i dalmatinska Hrvatska bila podvrgnuta vrhovnoj vlasti franačkoga kralja[2] (zapadno-rimskoga cara), pa se ta vrhovna vlast franačka uzdržala sve do doba Mihajla III., kako se to vidi iz Trpimirove darovnice od godine 852.[3]; prema tome nije istočno carstvo za Mihajla II. moglo izgubiti nešto, što već prije toga nije imalo. — Povrh svega toga ponovno priznaje car Konstantin, da ni u njegovo doba nijesu Hrvati podvrgnuti vlasti „rimskoga" carstva; jednom veli naime, da su podvrgnuti franačkomu kralju Otonu[4], a drugi put veli, da su posve slobodni i nezavisni[5].

Ističe se i to, da Konstantin Porfirogenit veli, da su Hrvati i Srbi zaposjeli svoju današnju postojbinu i iz nje istjerali neprijatelje rimskoga carstva, Avare, na poziv cara Heraklija, pa da su prema tome već u početku bili saveznici rimskoga carstva. Doista car Konstantin prikazuje stvar, kao da su Avari potjerali Romane iz Dalmacije, pa da je na to car Heraklije pozvao Hrvate, da nasele opustošenu zemlju[6], a tako isto da je pozvao i Srbe[7], da su se ovi samo na Heraklijev poziv naselili u te zemlje. No car Konstantin sam na drugom mjestu veli, da su već prvi put zaposjeli Dalmaciju Slaveni, „koji se i Avari nazivaju"[8], te Slavene identificira s Avarima[9] i ponovno ističe, da su baš Slaveni (a ne Avari) osvojili Dalmaciju[10]. Dalje na drugom opet

---

[1] Michaelis Amoriensis imperium, lib. II., 28. (izd. Bonnae) str. 84.

[2] Por. Constantini Porphyrogeniti: De administrando imperio, cap. 30., str. 144., red 16. i d.; Einhardi: Vita Caroli Magni, cap. 15. (u Monumenta Germaniae historica, Scriptores II., str. 451.); Annales (u Monumenta Germaniae, Scriptores I., str. 197.—205.); Johannis Chronicon venetum (u Monumenta Germaniae, Scriptores, VII., str. 14. i d). — Por. također Rački: Scriptores rerum chroaticarum pred XII. stoljećem, u „Radu Jugosl. akademije", knj. 51., str. 159.

[3] Rački: Documenta, str. 3.

[4] De administrando imperio, cap. 30., str. 144., red 10. i d.

[5] Ibidem, cap. 30., str. 145., red 3. — [6] Ibidem, cap. 31., str. 148., red 14. i d. — [7] Ibidem, cap. 32., str. 153., red 12. i d. — [8] Ibidem, cap. 29., str. 127., red 6. i d. — [9] Ibidem, cap. 29., str. 127., red 10.

[10] Tako n. pr.: De administrando imperio, cap. 29., str., 136, red 23.; cap. 30., str. 141., red 1. i d., cap. 29., str. 140., red 13. i d., cap. 30., str. 146., red 16. i d. i t. d.

mjestu pripovijeda, da su Hrvati pod vodstvom petero braće Kluka, Lobela, Kosenca, Muhla i Hrvata te dviju sestara Tuge i Buge protjerali Avare iz Dalmacije, a da i ne spominje Heraklija i njegova poziva[1]; na drugom opet mjestu veli, da Slaveni (Hrvati i Srbi) do cara Vasilija I. uopće nijesu imali jednoga vladara, nego samo župane[2]; ovdje pak, gdje govori o pozivu cara Heraklija, veli, da su Hrvati već u ono doba imali jednoga samo vladara, i to da je bio Porgin otac. Kako ćemo poslije potanje razložiti, car Konstantin uopće kad pripovijeda, kako su Hrvati (i Srbi) podvrgnuti vlasti rimskoga carstva počevši od cara Heraklija i kako ih je car Heraklije pozvao, da nasele zemlju, koju su opustošili Avari, prenosi događaje iz kasnijeg doba tumačeći ih, kako se njemu sviđa, u starije doba — i poradi toga dolazi u bezbrojna protivurječja. — Dodati valja još i to, da Hrvati nijesu avarsku državu mogli uništiti već u doba cara Heraklija, gdje je ona postojala još u VIII. vijeku[3], te ju je konačno uništio tek franački kralj Karlo Veliki.

Toma Arciđakon, koji je imao, ako ne bolja vrela, a to bar takova, kakova je imao car Konstantin, ne zna ništa o tome, da je neki drugi narod osvojio Salonu, a drugi neki opet protjerao te osvajače i naselio se u Dalmaciji; po njemu su Goti razorili Salonu i Goti naselili se u Dalmaciju; ali njemu su Goti i Slaveni isto[4].

Ima međutim historika, kao n. pr. *Konstantin Grot*[5] i *T. Florinski*[6], koji pod svaku cijenu hoće da spase istinitost navoda Konstantinovih, koliko se tiču snošaja Hrvatske i Srbije spram istočnoga carstva. Oni drže, da je na onom mjestu, gdje se veli, da Dalmacija nije od vremena cara Heraklija nikako pod-

[1] De administrando imperio, cap. 30., str. 143. red 20. i d.

[2] Ibidem, cap. 29., str. 128., red. 21. i d.

[3] Miracula sancti Demetrii, lib. II., c. II., nr. 170., lib. II., c. V. nr. 195., 196.

[4] Historia Salonitana, cap. VII. (u „Monumenta" XXVI., str. 23. i d.)

[5] **Извѣстія Константина багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ** (god. 1880.); Zur kritik einer Stelle des Constantin Porphyrogenitus (u „Archivu für slavische Philologie", 1881., str. 390. i d.)

[6] **Константинъ порфирородный какъ писатель о южныхъ Славянахъ передъ новѣйшей критики** (u „**Журналу министерства народ. просвѣщенія**". 1881., č. 204.).

vrgnuta vlasti rimskoga carstva, nešto pogrješkom prepisivača ispušteno i da bi ondje imalo stajati, da su od vremena cara Heraklija do vremena cara Mihajla III. (mjesto sadašnjega: Mihajla II.) Dalmacija i ostale zemlje bile podvrgnute vlasti rimskoj, a da su se odmetnule tek za Mihajla III., jer da tako veli Konstantin na drugim mjestima. Po našem se nazoru ovo mjesto ne bi imalo ispraviti, kako želi *Grot,* nego držimo, da je u njem car Konstantin ispravno rekao[1], da Dalmacija od vremena cara Heraklija nije više bila pod vlašću carskom, a da je na drugim mjestima iz razloga, o kojima ćemo još raspravljati, neispravno rekao, da su Hrvati i Srbi od početka, t. j. od vremena cara Heraklija, bili podvrgnuti carskoj vlasti. Da je na ovim mjestima navod Konstantinov neispravan, vidi se već odatle, što s njime, kako smo razložili, dolazi Konstantin u mnogobrojna protivurječja. Da je taj navod neispravan, vidi se i odatle, što se Konstantin srdi na nemarnost i neslogu ne samo u doba Mihajla II., nego uopće u doba od cara Heraklija do cara Vasilija I., te je došlo do toga, da carstvo malo da nije propalo. Da je carstvo imalo kakovu vlast nad Dalmacijom u doba od Heraklija do Mihajla II., sigurno bi to car Konstantin i te kako isticao i o tome mnogo pripovijedao, samo da dokaže svoje pravo na Dalmaciju, a ne bi svoje prednike prekoravao zbog lijenosti i nesloge.

Da se pak Konstantin Porfirogenit s pravom tuži na nemar i razrožnost svojih prednika, pored koje da čitavo carstvo malo da nije propalo, a cijela Dalmacija od cara Heraklija do cara Vasilija I. izmakla vlasti carskoj, — vidi se najbolje odatle, što je s vremenom i nad talijanskim gradovima, koji su bar po imenu i poslije langobardske provale ostali u vlasti istočnih careva, doista ta vlast gotovo posve iščeznula i ti su gradovi postali nezavisni već prije Karla Velikoga, a pogotovu prije Mihajla II.[2].

Uopće, kako se to vidi iz riječi samoga Konstantina Porfirogenita, rimsko se carstvo kroz puna dva vijeka nije brinulo za Dalmaciju, kao da ona i ne postoji. — Prvi su svratili

[1] To priznaje i sam L. Benevenia (Il comune di Zara nel medio evo, u „Annuario dalmatico“, III., 1886., str. 174.), premda pod svaku cijenu nastoji dokazati, da se Zadar nepovrijeđen uzdržao iz rimskoga doba.

[2] Por. Sismondi: Storia delle repubbliche italiane, vol. I., c. III., str. 47.

pažnju na nove doseoce u Dalmaciji rimski pape. Papa Ivan IV. (god. 640.—642.), navodno rodom iz Dalmacije, poslao je u Dalmaciju opata Martina, da otkupi Romane, koje su novi naseoci u Dalmaciji zarobili. No čini se, da opat Martin, sada oko trideset godina poslije pada Salone i drugih romanskih gradova, nije mnogo postigao: bar se ništa ne pripovijeda, da je on ikoga živoga Romana otkupio; naprotiv veli se, da je on otkupio kosti svetih romanskih mučenika Domnija, Venancija, Anastasija, Maura i drugih, i da su te kosti prenesene u Rim i tu pokopane kraj oratorija sv. Ivana Evanđelista[1], pa se kosti sv. Domnija, Anastasija, Venancija i d. doista još i danas nalaze na tome mjestu pokopane[2].

Da je u ono doba bila tu kakova romanska vlast (rimskih careva), da je u opće bilo Romana na dalmatinskoj obali, jamačno im opat Martin ne bi odnio tih dragih uspomena, nego bi ih ostavio tim Romanima, da im budu uspomena prošlosti. Vidi se to i odatle, što se onda, kad se počelo naučati, da su se romanski gradovi uzdržali u Dalmaciji i poslije provale (Avara i) Slavena u te krajeve, u prvom redu iznijela legenda, da su se u tim gradovima uzdržale, dotično u nje prenijele kosti sv. mučenika, napose sv. Domnija i sv. Anastasija. Romani, koji bi ostali u tim gradovima, a pogotovo carske vlasti, ne bi dopustile odnijeti te kosti u Rim; to su mogli dopustiti neznabožački Hrvati, koji nijesu ni slutili, koliku vrijednost te kosti imaju.

U ostalom, već i sama činjenica, što se za kosti romanskih mučenika u Dalmaciji u prvom redu zauzeo rimski papa, a ne car, pokazuje, koliko je carska vlada bila tada slaba, i da ima doista pravo car Konstantin, kad veli, da je bila tako slaba, da malo te nije propala[3].

---

[1] Vitae romanorum pontificum u Muratoria: Scriptores rerum italicarum, III., stup. 137. (u Farlatia: Illyricum sacrum, I., str. 572.); Chronicum pontificale Salonitanum et Spalatense, u Farlatia: Illyricum sacrum, I. str. 347.

[2] Por. De Rossi: I musaici delle chiese di Roma, fasc. XIII. i XIV.; Garucci: Storia dell' arte cristiana IV. str. 272.—273.; Farlati: Illyricum sacrum I., str. 575 i d.; Bulletino dalmato, god. 1898., str. 57. i d., str. 113. i d.; god. 1900., str. 88. i d. i t. d.

[3] Por. također: Hartmann: Römer und Langobarden bis zur Teilung Italiens, god. 1900., str. 213.

Protiv ovih dokaza, da se carska vlada nije brinula za dalmatinsku obalu u VII. vijeku, sabiru se argumenti, da je ta obala ipak bila pod carskom vladom. Tako neki natpop Dujam početkom XV. vijeka donosi neki tobože prepis staroga natpisa na Braču, koji da je glasio:

Salonitani et Epetiani Cives Braciae Oppidum
Desolatum concorditer pro domicilo refabricant,
Et Florus presbiter benedicendo dicat
Vitaliano pontif. et Heraclio Const. Augusto.[1]

No Vitalijan postao je papom tek godine 657., a car je Heraklije umro već godine 641.; ali se veli, da se i cara Konstanta II. (god. 641.–668.) nazivalo koji put „Constantinus Heraclius", pa su ga možda tako nazivali i Romani protjerani iz Salone i Epetija, koji su zidali grad Brač. *Konstantin Jireček* dopušta, da su ovi prognanici doista mogli i cara Konstanta nazivati Heraklijem, pa ipak čini mu se jezik i stil ovoga tobožnjega natpisa vrlo sumnjiv; jezik naime i stil njegov nije iz VII. vijeka, nego iz XV.[2] Bit će da je natpop Dujam, da dokaže, da su i Bračani plemeniti, t. j. potomci plemenitih Romana, kratice jednoga natpisa protumačio sebi tako, kako je njemu ugađalo, a one su ipak imale drugo značenje.

Toma Arciđakon, kako navedosmo, ne zna ništa o tome, da je car Heraklije pozvao Hrvate (i Srbe), da protjeraju Avare, pa da su prema tome Hrvati (i Srbi) bili u neku ruku saveznici rimskoga cara; no mjesto toga zna on za jedan otpis carski: taj otpis izmolili su sebi Romani, protjerani iz Salone, koji su se s otoka (Brača i Hvara) vratili u Dioklecijanovu palaču i osnovali Spljet; tim otpisom zabranjuje car (ne veli se, koji) (Gotima t. j.) Slavenima uznemirivati Salonitance u Dioklecijanovoj palači. I otpis je taj djelovao[3]. (Goti) Slaveni, koji se nijesu ustručavali protiv carske volje prijeći i Velebit i dinarske planine, koji se nijesu ustručavali caru oteti i razoriti Salonu; Slaveni, koji u ono doba nijesu ni mogli znati, koje značenje

[1] Por.: Ciccareli: Osservazioni sull' isola della Brazza, str. 35.; Fr. Radić: Sredovječna bazilika sv. Duha u Škripu na otoku Braču, u časopisu „Starohrvatska prosvjeta", god. 1896., str. 105. i d.
[2] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 30.
[3] Historia Salonitana, cap. X. (u „Monumenta", XXVI., str. 32. i d.)

ima nekakav carski otpis, i koji su poznavali samo prostu silu, — ti Slaveni sad su se najednom poplašili toga otpisa i nijesu više uznemirivali Salonitance u Dioklecijanovoj palači! I to sve *Konstantinu Jirečeku* „zvoni sasvim vjerojatno"[1].

Drugima se ipak to pričanje Tome Arciđakona čini odviše naivno, pa ga nastoje dovesti u svezu s kakovom historičkom činjenicom[2]. Tako se dovodi to pričanje u svezu s nekim mirom, koji da je sklopio car Konstantin IV. Pogonat godine 679. s Avarima (koje su po navodu Konstantina Porfirogenita Hrvati i Srbi već za cara Heraklija uništili) i s drugim zapadnim narodima. Carigradski patrijarh Nikifor piše naime, da su Avari i drugi narodi, koji stanuju još dalje k zapadu, poslali caru darove i glasnike, tražeći mir; car da je stavljenu ponudu prihvatio, i tako je došlo do mira[3]. Prema pripovijedanju dakle Nikiforovu ponudili su mir caru Avari i drugi narodi, i car je ponudu prihvatio; prema pripovijedanju pak Tome Arciđakona zamolili su cara za zaštitu Salonitanci, a car je samo kao gospodar izdao nalog. Dalje Nikifor piše samo o Avarima i zapadnim narodima, a o dalmatinskim gradovima, o kojima bi, da su bili romanski, pisao u prvom redu, ne piše ništa. Dalje, nerazumljivo je, što bi Salonitanci činili od pada Salone (oko godine 612.) pa sve do toga ugovora, dotično otpisa (godine 679.), i kako bi se oni kroz tih 67 godina uzdržali bez svakoga doma. Konačno, to pričanje Tome Arciđakona, ako se u svezu dovede s Nikiforovim navodima, dolazi u opreku s onim, što pripovijeda car Konstantin VII., koji veli, da je već za cara Heraklija došlo do mira s Hrvatima i Srbima.

U dokaz, da je doista došlo do nekoga mira između Hrvata i carstva, dotično da su Hrvati priznali vrhovnu vlast carsku u doba cara Konstantina IV. Pogonata, navodi se i jedno mjesto iz ljetopisa Popa Dukljanina. U hrvatskoj naime redakciji toga ljetopisa potkrala se pisaru jedna pogrješka: on je naime pri opisu crkvenoga sabora na hlivanjskom polju jednom pogrješno napisao, da su bili poslanici poslani caru Konstantinu[4], mjesto

[1] O. c., I., str. 27.

[2] Tako među ostalima Klaić: Povjest Hrvata, I., str. 34.

[3] Sancti Nicephori patriarchae constantinopolitani: Breviarium historicum de rebus gestis post imperium Mauricii, (izd. Bonnae) str. 37. i d.

[4] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 14., stupac 2., bilj. 2.

Mihajlu, pa se odatle odmah izvodi, da se tu priznaje, da su Hrvati sklopili ugovor s carem Konstantinom IV. Pogonatom, premda se na drugim mjestima i u samoj hrvatskoj redakciji toga ljetopisa, a u latinskoj redakciji uvijek, veli, da su ti poslanici bili odaslani caru Mihajlu; a i drukčije, koliko se taj sabor uopće držao, čini se da se držao za cara Mihajla III. (godine 842.–867.)[1], neposrednoga prednika Vasilijeva, ili skoro poslije njegove smrti (u vrijeme djelovanja slavenskih apostola Konstantina-Ćirila i Metodija ili malo poslije toga).

Ni za nasljednika Konstantina IV. Pogonata nije ni najmanje vjerojatno da bi bila uspostavljena vlast carska nad Dalmacijom. A gdje za to ne imademo pozitivnih vijesti, držimo, da doista i nije došlo do te uspostave. U Carigradu bile su tada neprestane krvave vjerske zadjevice, borbe o prijestolje, ratovi s Arapima i Bugarima, koji su i posljednje ostanke velikoga Justinijanova carstva htjeli sebi prisvojiti i više puta podsjedali sam Carigrad. Bile su uopće u tadašnjem rimskome carstvu takove prilike, te carevi nijesu dospjeli, da uspostave i učvrste svoju vlast nad bližim i manje opustošenim krajevima; na Dalmaciju, iz koje je romanski elemenat bio posve istrijebljen i u koju se je naselio posve tuđi elemenat opasnih gusara, nijesu mogli ni pomišljati.

Mnogo znatnije utjecala je na novo pučanstvo u Dalmaciji rimska crkva i kršćanski vjerovjesnici donoseći sa sobom ne samo romansku vjeru, nego i kulturu. Prema legendi sačuvanoj najbolje u Povijesti salonitanskoj od Tome Arciđakona bila je spljetska nadbiskupija uspostavljena skoro odmah, izakako su se Salonitanci s otoka vratili u Dioklecijanovu palaču, dakle negdje polovicom VII. vijeka, i odmah je izabran Ivan iz Ravene za spljetskoga nadbiskupa, i taj je odmah dao kosti sv. Domnija

[1] Nikako se ne slažemo s Jelićem (Duvanjski sabor, u „Vjesniku hrv. arheološkoga društva“, X. 1908./9., str. 140. i d.), da se taj sabor držao za hrvatskoga kralja Petra Krešimira, jer je posve vjerojatno, da se ljetopisac prevario u imenu vremenom i prostorom udaljanijega pape (Stipana), nego što bi mu bio hrvatski kralj Petar Krešimir; a drugi anahronizmi u pogledu biskupija osnovanih na tom saboru dadu se razjasniti, jer je Pop Dukljanin opisivao taj sabor s obzirom na razdiobu biskupija u njegovo doba. Kad bismo s Jelićeva gledišta prosuđivali Dukljaninove navode, mogli bismo primijetiti: ako dukljansko-barska nadbiskupija nije osnovana u IX. vijeku, još je manje u hrvatsku državu XI. vijeka pripadalo područje te nadbiskupije.

i Anastasija prenijeti iz Salone u Spljet. Danas ipak, gdje je dokazano, da kosti sv. Domnija i sv. Anastasija uopće nijesu prenešene u Spljet, nego u Rim, pa gdje je jedini posao, koji je svršio taj Ivan Ravenjanin, bilo prenošenje tih kosti iz Salone u Spljet, — postaje vrlo sumnjivim, da li je taj nadbiskup Ivan Ravenjanim uopće postojao i da li je spljetska nadbiskupija osnovana tako rano. Vjerojatno je, i to vrlo vjerojatno, da je tako isto, kao i prijenos kosti iz Salone u Spljet, i osnutak spljetske nadbiskupije i izbor Ivana iz Ravene tek priča, izmišljena, da se u borbi protiv hrvatskoga ninskoga biskupa dokaže prvenstvo spljetske crkve i pravo latinskoga bogoslužja. *L. Duchesne* drži, da je cijeli taj nadbiskup Ivan Ravenjanin u prošlost preneseno lice znamenitoga romanizatora pape Ivana X., koji se, budući da je bio biskupom u Raveni, često nazivao Ivanom Ravenjaninom[1], i koji je doista stekao vrlo velikih zasluga za spljetsku nadbiskupiju i za latinsko bogoslužje u Hrvatskoj, te je, ako i ne osnovao, a to ipak učvrstio (rimsku) crkvu u Dalmaciji i Hrvatskoj.

Kao što je sumnjivo, da li je postojao nadbiskup Ivan Ravenjanin, tako je isto sumnjivo, da li su postojali drugi nadbiskupi spljetski, koje navodi Farlati do godine 830., a po gotovu oni do godine 774.[2]. Katalozi spljetskih nadbiskupa, po kojima Farlati navodi te nadbiskupe, ne slažu se za doba od godine 680. do godine 774.: dva kataloga, i to „Salonitanus" i „Ponzonianus", navode samo tri biskupa za čitav taj razmak, a treći, „Romanus", navodi ih 13 (Petrus, Marcianus, Martinus, Martinus II., Forminus, Gregorius, Joannes VII., Vernaculus, Dometus, Theodorus, Vitalis, Georgius, Vitalis II.);[3] o životu pojedinih tih nadbiskupa ne zna nijedan od tih kataloga upravo ništa; za doba od god. 774. do god. 830. doduše se slažu, sva tri navode naime nadbiskupe Petra, Leona i Ursa, ali o životu i djelima svih tih nadbiskupa nije upravo ništa poznato. No svi ti katalozi, napose onaj, koji Farlati naziva „Romanus", ne zaslužuju osobito za starije doba nikakve vjere, jer su složeni kasno (u XIV.—XVIII. vijeku)[4] po

[1] Le provincial romain au XII. siècle, u „Mélanges d' Archéologie et d' Histoire dell' École française de Rome", god. 1904., str. 75. i d. Zanimljivo je i to, da se i prvi tobožnji dubrovački biskup zvao Ivan; isp. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, XV., str. 174.

[2] Illyricum sacrum III., str. 45. i d. — [3] Ibidem, I., str. 334.

[4] „Romanus" sastavljen je tek poslije godine 1719. — Por. Rački: Scriptores rerum chroaticarum, „Rad" knj. 51. str. 303.

različnim spisima, od kojih su mnogi bili falsifikati. Sam Toma Arciđakon ne zna ni o jednom od pomenutih biskupa ništa; on spominje prvoga poslije Ivana Ravenjanina: Justina, iz godine 840.[1]

Konstantin Porfirogenit dopušta, da su prvi odio Hrvata pokrstili vjerovjesnici, koji su došli iz Rima, no on tvrdi, da su oni odanle odaslani na poziv cara Heraklija; podjedno veli, da je tada Hrvatima bio vladar Porga[2]; sudeći po tome, što su u to doba imali po navodu Konstantinovu Hrvati jednoga vladara, i to Porgu, radi se tu opet o novijim događajima, koje Konstantin prenosi u daleku prošlost. Drugi put veli Konstantin, da su se Hrvati pokrstili tek izakako su protjerali Franke, a poslao im je biskupe (vjerovjesnike) rimski papa (bez posredovanja rimskoga cara); ovaj put bio je vladarom Hrvatima i opet Porin (= Porga?)[3]. Treći put veli Konstantin, da su Hrvate pokrstili vjerovjesnici, koje im je poslao njegov djed Vasilije I., kad su se podvrgli njegovoj vlasti i u njega zatražili, da ih dade pokrstiti[4]. Ova posljednja vijest o pokrštenju Hrvata ponavlja se i u životopisu Vasilija I.; tu se još i razlaže, da je (ponovno) krštenje bilo nužno, jer su se Hrvati (i Srbi) odmetnuli ne samo od rimskoga carstva, nego i od kršćanske vjere[5]. Vijest o pokrštenju „Slavena" (Hrvata i Srba) u doba cara Vasilija I. potvrđuje i sin njegov, car Leon VI.[6].

Po navodima Popa Dukljanina pokrstio je Hrvate Konstanc[7], t. j. slavenski apostoli sv. Ćiril i Metodij; prema tome i po toj narodnoj predaji pokršteni su Hrvati negdje u doba između drugog i trećega pokrštenja, koje spominje Konstantin Porfirogenit. I doista se čini, da su se Hrvati — bar dobar dio naroda, napose onaj podalje od mora — konačno pokrstili tek u doba slavenskih apostola Ćirila i Metodija: ovi su im i donijeli slavensko bogoslužje, o kojem se je skoro zatim zapodjela tako žestoka borba. — Prije djelovanja sv. Ćirila i Metodija čini se da su uz latinsko bogoslužje pokršteni bili samo pojedinci, na-

---

[1] Historia Salonitana, cap. XIII. (u „Monumenta" XXVI., str. 35. i d.)

[2] De administrando imperio, cap. 31., str. 148., red 21. i d., str. 149. red 9. — [3] Ibidem, cap. 30., str. 145., red 3. i d. — [4] Ibidem, cap. 29., str. 129. red 1. i d.

[5] Historia et vita de rebus gestis Basilii imperatoris, (izd. Bonnae, 1838.) lib. V., 54., str. 291. i d.

[6] Tactica, XVIII., 101.

[7] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis VIII. i IX., str. 10. i d.

ročito oni uz more, koji su se skupili u skupove (tako u Dioklecijanovu palaču i druge ruševine), iz kojih su poslije nastali gradovi. Ovi Hrvati uz more jamačno su se pokrstili uz latinsko bogoslužje već dosta rano, ako i ne u doba cara Heraklija, cara Konstanta II. ili cara Konstantina IV. Pogonata, to ipak možda već negdje početkom VIII. vijeka, ali ne pod utjecajem vizantijskoga carstva, nego rimskih i uopće italskih vjerovjesnika. Poradi toga ti su gradovi poput katoličkih gradova na zapadu već rano usisali latinsku kulturu, a nijesu poput srpskih gradova usisali kulturu grčku, dotično nijesu se poput srpskih i ruskih gradova razvili samostalno kao čisto slavenski gradovi.

Istom kad su Franci osvojili Italiju i kad je njihovo brodovlje počelo zadirati i u istočnu obalu Jadranskoga mora, počeli su se istočni vladari, bojeći se, da im Franci ne otmu i posljednje ostatke njihova carstva na zapadu, graditi se kao vrhovni gospodari nad Dalmacijom i balkanskim Slavenima. Osobito se tu istaknuo junački car Nikifor I., koji je poslao i osobitu mornaricu u Jadransko mora, da osvoji Dalmaciju, t. j. da je otme Francima[1], jer je godinu dana prije toga (god. 805.) priznala franačku vrhovnu vlast[2], pa je njegovu vojskovođu i pošlo za rukom protjerati Franke iz dalmatinskih gradova. Uz takovo trvenje došlo je konačno godine 813. do mira, po kojem je čitava Hrvatska priznata pod vlast franačku, samo su primorski gradovi u Dalmaciji, iz kojih je Nikiforovo brodovlje protjeralo Franke, prepušteni bili istočnomu caru[3]. Možda je pri tome bilo odlučno i to, što su ti dalmatinski gradovi bili već pokršteni uz latinsko bogoslužje, pa se istočni car gradio napose protektorom tih bar po bogoslužju Latina. U tom pravcu tražila se poslije, kad se radilo o miru između istočnoga cara Leona IV. Armenca i zapadnoga cara Ludovika Pobožnoga, neka granica između Romana, koji bi imali biti podvrženi istočnomu caru, i Slavena podvrženih franačko-rimskomu caru[4].

---

[1] Johannis: Chronicon venetum u „Monumenta Germaniae historica“, Scriptores, IX., str. 14.

[2] Einhardi: Annales, ibidem, Scriptores, I., str. 193.

[3] Einhardi: Vita Karoli Magni, cap. 15., ibidem, Scriptores II., str. 451.

[4] Einhardi: Annales, u „Monumenta Germaniae“, Scriptores, I., str. 203. i d.; Vita Hludovici imperatoris, u „Monumenta Germaniae“, Scriptores, II. str. 621.

Međutim i ta samo po imenu vlast vizantijska nad dalmatinskim gradovima doskora je, kad je nestalo pogibelji od Franaka, posve iščeznula. Konstantin Porfirogenit sam pripovijeda, da su upravo ti dalmatinski gradovi sve do Vasilija I. bili posve samosvojni i nijesu se pokoravali istočnomu carstvu rimskome[1].

Ipak navod Konstantinov, da se u to doba (od Mihajla II. do Mihajla III., god. 820.—867.) dalmatinski gradovi nijesu pokoravali niti svome slavenskom (hrvatskom) vladaru, jer da Slaveni uopće nijesu imali vladara, već samo župane, ne će potpuno stajati, jer su u to doba Hrvati a i Srbi imali vladare nad cijelom svojom zemljom. Samo se vlast tih vladara u ono doba kraj neuređenih prilika nije u udaljenijim krajevima, ako vladara slučajno nije ondje bilo, jako osjećala.

Poradi toga, jer su te prilike bile dosta neuređene, bio je položaj gradova u ono doba dosta prekarne naravi. Gradovima se taj položaj nije sviđao, i oni su se nastojali uz bilo koju cijenu oteti vlasti svoga vladara i učiniti se što više nezavisnima. Sigurno je to znao i poduzetni car Vasilije I., pa je nastojao, okoristivši se tim nezadovoljstvom gradova, sebe učiniti gospodarom njihovim.

Već za vlade Mihajla II. i Teofila došli su iz sjeverne Afrike Saraceni, osvojili Siciliju, provalili u Jadransko more i tu razorili jedva obnovljene gradove na dalmatinskoj obali, napose Budvu, Kotor, Dubrovnik i sve gore do Osora i otoka Suska[2], a građane iz njih protjerali u gore. Hrvati su nato zajedno s drugim kršćanima, osobito sa zapadno-rimskim carem Ludovikom II., oko godine 870. pošli, da istjeraju Saracene iz zauzetih dijelova južne Italije; pa su Hrvati napose uz druge kršćane podsjedali grad Bari, koji je bio tada u saracenskim rukama. I istočni car Vasilije I. obećao je, da će doći kršćanima u pomoć protiv

---

[1] De administrando imperio, cap. 29., str. 128., red 15. i d., str. 129., red 21. i d.

[2] Constantini Porphyrogeniti: De administrando imperio, cap. 29., str. 130. red. 1. i d.; De thematibus, lib. II. (izd. Bonnae), str. 61., red 11. i d.; Historia et vita de rebus gestis Basilii imperatoris, lib. V., 53—55. (izd. Bonnae) str. 289. i d., 292. i d.; Johannis Chronicon venetum u „Monumenta Germaniae", Scriptores, VII., str. 17. i d.

Saracena, i poslao je svoju mornaricu u Jadransko more pod vojvodom Nikitom; ali taj vojvoda mjesto da je pošao podsjedati Bari, znajući, da je pod Barijem hrvatska vojska, navalio je na dalmatinske gradove (postradale već od saracenskih navala), privremeno podvrgnuo ih vizantskoj vlasti, i usput mnogo Hrvata kršćana toga primorja poveo sa sobom u ropstvo[1]. Nikita je tobože morao kazniti Hrvate, jer su neposredno prije toga navodno Neretvani oplijenili neke biskupe, koji su se preko Jadranskoga mora vraćali iz Carigrada u Rim[2].

Zasjedna ova navala vizantijskoga vojskovođa nije doduše rodila još uspostavom vlasti istočnih careva nad Dalmacijom; kad je Nikita otišao, a hrvatska se vojska vratila od Barija, hrvatski je veliki župan Domagoj opet uspostavio svoju vlast nad tim gradovima. — Tek kad je uz pomoć istočnoga cara Sedeslav protjerao Domagojeve sinove, sklopi taj novi veliki župan sa svojim protektorom ugovor, po kom je tim gradovima dana samouprava, ali su imali hrvatskim vladarima plaćati određen danak, a istočnim carevima plaćati samo toliko, da se afirmira neka vlast carska nad tim gradovima. Tako je imao Spljet plaćati dvije stotine, Zadar sto i deset, Trogir sto, Opsara sto, Rab sto i Krk sto nomismata hrvatskom vladaru, a Dubrovnik po trideset i šest zahumskomu vladaru, a trideset i šest trebinjskomu[3].

Tako se vlast istočno-rimskih careva nad obnovljenim gradovima na dalmatinskoj obali počela time, da se uredio snošaj tih gradova spram hrvatskog vladara, a osobito, da se odredilo, koliko ima koji od tih gradova plaćati danka, dok se istočno-rimskim vladarima priznao samo neki protektorat nad tim gradovima. — U isto vrijeme podvrgnuo se pod neku vrstu protektorata i hrvatski vladar. Car Leon VI. prikazuje stvar, kao da Hrvati do Vasilija I., oca njegova, uopće i nijesu imali jednoga

---

[2] Epistola Lodoguici imperatoris in chronico salernitano, u „Monumenta Germaniae“, Scriptores, III., str. 521. i d.; por. i Constantini Porphyrogeniti: De administrando imperio, cap. 29., str. 130., red 10. i d.

[3] Vita Hadriani II., u Muratoria: Scriptores rerum italicarum, III., stupac 268.

[4] Constantini Porphyrogeniti: De administrando imperio, cap. 30., str. 147., red 1. i d.

vladara, nego da su se po starom običaju pokoravali pojedinim starješinama, koji su nad malim skupovima posve samovoljno bez svakoga zakona vladali; tek Vasilije I. sklonuo je Hrvate, da napuste te svoje stare običaje i počnu živjeti po grčkim običajima, pa su se počeli podvrgavati zakonima poput Romana i jednomu arhontu (vladaru), koga im je dao car Vasilije[1]. — Car Konstantin Porfirogenit opisuje potanje, kako su Hrvati po naputku cara Vasilija izabrali sebi vladara iz roda, koji oni najviše vole[2]; a bio je taj vladar, kako doznajemo iz drugih izvora[3], Sedeslav iz roda Trpimirova. U životopisu Vasilija I. prikazuje se taj izbor (Sedeslava), kao da su time Hrvati, pače i Srbi, jer im je dosadilo pokoravati se mnogobrojnim starješinama i jer su spoznali, kako je dobro pokoravati se Rimljanima, zatražili u rimskoga cara, neka ih primi pod svoju vlast; neka im dade vođa i upravitelja; a car postupao je s njima kao otac sa sinom razmetnim, koji se pokajao, primio ih pod svoju vlast, dao ih pokrstiti i dao im je za vođe njihove ljude, koje su sami htjeli[4].

Uza sve to, što je Vasilijeva štićenika Sedeslava već poslije godine dana protjerao i sjeo na njegovo mjesto Branimir[5], ipak se istočni carevi, sin i unuk Vasilijev, hvastaju, da su se time, što je velikim županom hrvatskim postao Vasilijevim posredovanjem Sedeslav, Hrvati dobre volje podvrgli vlasti vizantijskoga cara. Iz te činjenice, kao i po tome, što vizantijski vladari drže, da su time, što je bio određen danak, koji imadu dalmatinski gradovi plaćati hrvatskom vladaru, ti gradovi došli pod carsku vlast: najbolje se vidi, kako su ti carevi slabim argumentima potkrepljivali svoju vlast nad Hrvatskom uopće, a nad dalmatinskim gradovima napose. Da je u prošlosti (u VII. i VIII. vijeku) bilo kakovih samo i nešto jačih argumenata, za cijelo bi se vizantijski vladari pozivali na te jače argumente.

---

[1] Tactica, XVIII., 101.

[2] De administrando imperio, cap. 29., str. 129., red 9. i d.

[3] Johannis Chronicon venetum, u „Monumenta Germaniae", Scriptores, VII., str. 21.

[4] Historia et vita de rebus gestis Basilii imperatoris, lib. V., 54., str. 291. i d.

[5] Johannis Chronicon venetum, u „Monumenta Germaniae", Scriptores, VII., str. 21.; Epistola papae Joannis VIII. Branimiro Chroatorum duci (anno 879.) u Račkoga: „Documenta" str. 8. i d.

No i ako je istočna carska vlast nad dalmatinskim gradovima zasnovana bila na tako slabim temeljima, dalmatinski su gradovi voljeli priznati nju negoli vlast hrvatskih kraljeva. Bilo je onda već takovo doba, te su vladari državni teritorij držali za objekat svoga vlasništva, pače i sa podanicima nastanjenim na tom teritoriju postupalo se često kao s objektima privatnoga vlasništva. Poradi toga bilo je u ono doba uvijek bolje, imati udaljena vladara, negoli vladara, koji bi svaki čas mogao tražiti od svojih podanika „hospitium“ i „dona“, te glavne podaničke terete onoga doba.

Osobito se isticala vlast istočnih careva u dalmatinskim gradovima za jake vlade Vasilija II. (969.—1025.), koji se toliko proslavio pobjedom nad Bugarima i izrabio ju na užasan način. No sve do cara Emanuela I. Komnena bila je ta carska vlast nad dalmatinskim gradovima manje više samo po imenu, te je služila tim gradovima samo kao neka obrana protiv prevelikih zahtjeva hrvatskih vladara i njihovih velmoža.

I u t. zv. Ljetopisu Popa Dukljanina uzdržala se neka uspomena na događaje, na koje carevi Leon VI. i Konstantin VII. Porfirogenit nadovezuju uspostavu carske vlasti nad dalmatinskim gradovima i Hrvatima uopće. Po pričanju Popa Dukljanina „Goti“ su (a to je isto što i Slaveni, jer im je isti slavenski jezik) pod vodstvom Ostrojila brata Totilina za vlade cara Anastasija I. (god. 491.—518.) i pape Gelasija II. (pravije I., god. 492.—496.) osvojili cijelu Dalmaciju i primorske krajeve („totam Dalmatiam et maritimas regiones“)[1]. Po hrvatskoj redakciji toga ljetopisa Ostrojilo je tom zgodom rasuo „primorske grade: Dalmu, Narun, i bogati i lipi Solin, i grad Skardon, i mnoge slavne grade položi na zemlju“[2]. Prema tome čini se, kako rekosmo, da Pop Dukljanin osvojenje Dalmacije i primorskih gradova identificira s podvrgnućem Dalmacije ostrogotskoj vlasti godine 493., a moguće je, da je na to pripovijedanje Dukljaninovo utjecala i uspomena na provale Slavena (god. 548.—553.) u Ilirik i u zaleđe Dalmacije u doba cara Justinijana I., za koje i sam Prokopije drži, da su učinjene po nagovoru gotskoga kralja Totile[3].

---

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 1. i d. — [2] Ibidem, str. 5.
[3] De bello gothico, III., 40.

I Toma Arciđakon, kako rekosmo, veli, da su Salonu osvojili Goti, i to pod vodstvom Totilinim[1]. Po pričanju Popa Đukljanina ostali su Ostrojilo, njegov sin Senudilaus (Sviolad), sin ovoga Silimir, sin Silimirov Bladin, Bladinov sin Ratimir i četiri njegova nasljednika u neznabožtvu, i svi su oni manje više progañjali kršćane, koji su pred njima bježali na gorske visove („super cacumina montium")[2]. Tek za kralja Satimira („Zuanimirus") bilo je tim kršćanima bolje, dok nije Satimirov nasljednik Svetopelek (Budimir), primivši i sam krst uz hrvatsko (slavensko) bogoslužje, onim starijim kršćanima uz latinsko bogoslužje dopustio, da se vrate u svoje gradove[3]. Poslije Svetopeleka bio je kralj Svetolik, poslije ovoga Vladislav, za ovim Tomislav, zatim Sebeslav, za ovim braća Razbivoj i Vladimir, zatim Hranimir, Tvrdoslav, Oštrivoj, Tolimir, Pribislav, Cepimir, Svetozar, Radoslav, Časlav. Poslije Časlava navalili su na dalmatinske gradove Saraceni, razorili ih, a građane, koji su imali latinsko bogoslužje, protjerali u gore; tu ih Slaveni sa slavenskim bogoslužjem zarobiše, no poslije ih pustiše na slobodu uz uvjet, da im plaćaju danak[4].

Popu Dukljaninu prema tome uopće nije poznat pad romanskih gradova početkom VII. vijeka. On zna samo, da su Goti (Slaveni) već u V. vijeku osvojili čitavu Dalmaciju, primorske krajeve i gradove (Solin i t. d.). Premda su ti gradovi bili razoreni, u njima su se (valjada obnovljenima) ipak pojavili kršćani, „qui latina utebantur lingua". Te su kršćane s latinskim bogoslužjem mnogo kasnije, izakako su se ostali Hrvati pokrstili uz hrvatsko bogoslužje, protjerali iz njihovih gradova Saraceni, na što su ih oni s hrvatskim bogoslužjem prisilili, da im plaćaju danak. Prema tome i Pop Dukljanin zna skoro za sve one događaje, za koje znademo iz Prokopija i Konstantina Porfirogenita, samo ih vremeno rastavlja i opet spaja drukčije nego što su oni doista slijedili. Napose zna on za ugovor, kojim su se primorski gradovi obvezali hrvatskom vladaru plaćati danak, i za koji Konstantin Porfirogenit nadovezuje podvrgnuće dalmatinskih gradova carskoj vlasti, o kojem Dukljanin dakako ništa nezna.

Po mnijenju Popa Dukljanina sva je Dalmacija zajedno s (obnovljenim) gradovima stajala pod istom vladom od Ostrojila pa

---

[1] Historia Salonitana, cap. VII., u „Monumenta" XXVI., str. 24.
[2] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 9. i 10. — [3] Ibidem, str. 13. — [4] Ibidem, str. 32. (latinska redakcija).

sve do Časlava; naposve su za kralja Budimira (Svetopeleka) u njegovu državu postavljena dva nadbiskupa, i to jedan u Solinu, dotično Spljetu, za Bijelu Hrvatsku ili Donju Dalmaciju, i drugi u Duklji za Crvenu Hrvatsku ili Gornju Dalmaciju[1]. Istom poslije Časlava, kad su Saraceni poplijenili te primorske gradove, odcijepiše se ti gradovi od Hrvatske uz dužnost plaćanja danka. — Kako se iz daljega razlaganja Dukljaninova vidi, po njegovu mnijenju skoro za tim odjeljenjem naseliše se u te gradove Romani (rođeni plemići), koje je Belo Pavlimir, unuk onoga kralja Radoslava, koji je pobjegao u Rim, doveo sa sobom[2]. Prema tome tek pored toga odcjepljenja primorskih gradova i pored razmirica između Radoslava i Časlava nastalo je romanizovanje dalmatinskih gradova.

III. Priča, da su se u dalmatinskim gradovima uzdržali Romani.

Kako se iz naprijed navedenih izjava Prokopija, cara Konstantina Porfirogenita, pa i samoga Tome Arciđakona a i drugih pisaca vidi, Slaveni su, osvojivši Ilirik i Dalmaciju, daleko najveći dio tamošnjega romanskoga pučanstva, osobito u gradovima, poubijali, a tek možda neznatan dio odveli u ropstvo tamo nekamo na sjever od Save, pače i od Dunava. Ako se nešto tih Romana i spaslo od toga pokolja i ropstva, posakrio se taj ostatak, kako veli Pop Dukljanin, u visoka brda i nepristupna mjesta[3]. Na obali morskoj bez sumnje se nijesu uzdržali, jer im toga ne bi dopustili pobjeditelji Slaveni, koji su se upravo naprezali, da se domognu mora, i koji su skoro za zaposjednućem Dalmacije preplovili (godine 642.) čitavo Jadransko more i ondje se u Apuliji kod Siponta borili s Langobardima[4]. Ni carska vlast,

---

[1] Ibidem, str. 17.

[2] Ibidem, str. 33.; ispor. i Orbini: Regno degli Slavi, str. 214. i d.; Li annali della nobilissima republ. di Ragusa u „Monumenta" XIV., str. 3. i d.; Principio della cronica la più antica di Ragusa u Makuševa: „Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ", str. 305. i d.

[3] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, latinska redakcija, VI. (str. 9.) i VII. (str. 10.)

[4] Pauli Diaconi: De gestis Langobardorum, lib. IV., cap. 46. u Muratoria „Scriptores rerum italicarum", I., stupac 471.

kojoj kroz puna dva vijeka na istočnoj obali Jadranskoga mora nema ni traga, nije ih mogla štititi, jer i sam car Konstantin Porfirogenit priznaje, da je ona kroz ta dva vijeka bila toliko slaba, da gotovo nije utrnula[1].

Uza sve to već rano počelo se govoriti o nekakvim Romanima na dalmatinskoj obali; pače i sam Pop Dukljanin, koji napose ne pripovijeda, da su se u dalmatinskim gradovima uzdržali Romani, spominje, kad govori o djelovanju kralja Svetopeleka (Budimira), neke „christianos, qui latina utebantur lingua"[2], i konačno samo naprosto „latinos"[3], dok je prije toga spominjao samo „christianos"[4]. Drugi polaze dalje od Popa Dukljanina i pripovijedaju, da su se romanski gradovi uzdržali i poslije slavenske provale u Dalmaciju; a jer se zna, da su neki od tih gradova: Salona i Epidaur, do temelja bili razoreni, to se počelo pričati, da su Romani, koji su iz tih gradova pobjegli, posagradili druge gradove: Salonjani Spljet (ali pomogli su i kod Zadra i Dubrovnika, pače i Brača), Epidaurani Dubrovnik.

Bez sumnje su već rano na dalmatinsku obalu dolazili vjerovjesnici iz Italije. Tako je već u prvoj polovici VII. vijeka došao opat Martin, da odkupi zarobljene Romane, pa je otkupio kosti romanskih mučenika[5]. Da li je već tom zgodom opat Martin pokrstio neke Hrvate, ne spominje se. Toma Arciđakon opet priča, da je u Spljet skoro poslije njegova obnovljenja došao legendarni Ivan iz Ravene, kojega da je kler spljetski izabrao za nadbiskupa[6]. Toma pri tome prikazuje stvar, kao da je Ivan Ravenjanin našao tu već gotove kršćane pa uopće nije trebao pokrštavati; tako prema Tomi Arciđakonu ovaj Ivan Ravenjanin i nije pokrštavao Hrvate. No svakako su ti vjerovjesnici uspjeli toliko, te je valjada već početkom VIII. vijeka na dalmatinskoj obali bilo kršćana.

Vjerovjesnici ti bili bi polučili i veće uspjehe, da nijesu podjedno s kršćanskom vjerom propagirali i latinski jezik. Ali takovo

---

[1] De adm. imp., cap. 29., str. 128., red 13. i d.

[2] Crnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 12. — [3] Ibidem, str. 32. — [4] Ibidem, str. 7. i 8.

[5] Vita romanorum pontificum, u Muratoria: „Scriptores rerum italicarum", III., stupac 137.

[6] Historia Salonitana, cap. XI., str. 33.

bilo je onda već doba: na zapadu uopće nije bilo kulturnoga jezika, u kojem bi se moglo steći kakovo više obrazovanje, osim latinskoga. Rimljani, prigrlivši kršćansku vjeru i spojivši je sa svojom kulturom, nadali su se, da će podrugiput osvojiti svijet, nametnuvši uz kršćansku vjeru narodima i jezik svoj. I doista im je to na zapadu bar donekle uspjelo; svaki išta više obrazovani čovjek ne samo znao je latinski, nego i držao se za Romana; pače i sam franački a poslije njemački kralj nije htio da bude franački dotično njemački car, nego rimski.

U samoj Hrvatskoj jamačno je ta romanizatorna politika već rano naišla na zapreke. Nastao je naime u vrijeme pokrštavanja Hrvatske vjerski raskol između Istoka i Zapada. Nastala je sada, ako ništa drugo, to ipak pogibao, da će s Istoka doći vjerovjesnici, koji će naučati, da za kršćansku vjeru nije bezuvjetno nuždan ni latinski jezik ni grčki, i da se Bogu može služiti i u jeziku slavenskom. I rimski su pape morali uzmaknuti te dopustiti sv. Ćirilu i Metodiju službu Božju slavenskim jezikom. Kad je to jednom dopušteno, čini se, da je s pokrštavanjem Hrvata išlo upravo naglo, i doskora su svi Hrvati bili pokršteni. No oni, koji su se ranije pokrstili uz latinsko bogoslužje, nijesu ni sada napustili to bogoslužje; naprotiv su oni držali, da su nešto više i vrednije od onih, koji su imali bogoslužje slavensko. O tim kršćanima, „qui latina lingua utebantur“, govori i Pop Dukljanin s nekim osobitim poštovanjem; oni su i nadalje ostali osobiti miljenici rimske crkve, dok se s onima, koji su imali slavensko bogoslužje, uvijek postupalo samo kao s pastorčadi.

Rimska je crkva doskora počela i opet naučati svoje svećenstvo u Dalmaciji, „ut secundum mores sanctae romanae ecclesiae in Sclauinorum terra ministerium peragant in latina scilicet lingua non autem in extranea; quia nullus filius aliquid loqui debet uel sapere nisi ut pater ei insinuaverit. Et quia Sclaui specialissimi filii sanctae romanae ecclesiae sunt, in doctrina matris permanere debent“; naučalo se i to, da će za one, koji budu služili Bogu u slavenskom jeziku, vrijediti riječi: „maledictus homo, qui opera dei negligenter facit“; svećenstvu se veli s najvišega mjesta, da je slavensko bogoslužje „mala radix“ i da ono ima uporno nastojati, da taj korijen što brže izgine. Hrvatskomu pak vladaru piše sam papa, da je njegov slavenski jezik varvarski i da kojega li pravoga sina svete rimske crkve može veseliti služiti Bogu u takovu varvarskom jeziku? Sam

otac papa drži, da će za onoga „qui in sclauinica lingua sacrificare contendit", vrijediti: „quod scriptum est: ‚ex nobis exierunt et non sunt ex nobis; nam si ex nobis essent, manerent utique nobiscum' i. e. nisi in nostra (t. j. latina) conuersatione et lingua"[1].

Bilo je pak onda takovo već doba, u koje je kler, odgojen u romanskom duhu, imao odlučnu riječ kod hrvatskoga vladara, te je hrvatski vladar imao samo mirno saslušati, gdje se odlučuje, „ut nullum episcopus nostrae prouinciae audeat in quolibet gradu sclauinica lingua promouere . . . . nec in sua ecclesia sinat eum missam facere," i opet mirno primiti do znanja papina pisma, da je njegov jezik varvarski nedostojan, da se u njemu Bogu služi.

---

[1] Acta concilii spalatensis ann. 924. cum epistolis papae Joannis X., kao prilog rukopisa Tomine „Historia Salonitana", koji se nalazi u Barberinskoj knjižnici u Rimu, —, otisnuta u Farlatija „Illyricum sacrum", III., str. 93. i 95. — Istina je doduše, da taj rukopis potječe iz novijega doba (početka XVI. vijeka) i da u njem imade mnogo neistine, napose za starije doba: za život sv. Domnija i prijenos njegovih kosti iz Salone u Spljet i t. d. No falzifikatorom nije bio sastavljač toga rukopisa, nego su to bili oni, koji su čitav spljetski sabor i njegove odluke upriličili. Da je pak mistifikacija sa sv. Domnijem i njegovim kostima već početkom X. vijeka bila dovršena, vidi se odatle, što i Konstantin Porfirogenit u svom „De administrando imperio" (cap. 29. str. 137. red 20. i sr. 138. red 2. i 3.) uzima (godine 949.) kao gotov čin, da su sv. Domnije i sv. Anastasije pokopani u Spljetu. Stoga je najvjerojatnije, da su „acta concilii spalatensis" i „epistolae papae Joannis X." doista i glasila, kako to donosi sastavljač barberinskoga rukopisa; ali da su oni, koji su pri izradbi tih epistola i tih akata sudjelovali, sami počinili mistifikaciju o starijim događajima (životu sv. Domnija, biskupu Ivanu Ravenjaninu i t. d.) ili se njome poslužili. To je s tim vjerojatnije, što je poznato, da je papa Ivan X. bio žarki romanski patriot, pa ga je i na papinstvo podigla tadašnja romanska stranka; dalje je tako isto dobro poznato, da papa Ivan X. nije u moralnom pogledu nikako bio besprikoran i da ide među tako zvane pape pornokrate. — Tome opet, što tih priloga nema u drugim rukopisima Tomine povijesti, mogu biti različni uzroci, a napose to, što se sadržaj njihov ili samome Tomi ili prepisivačima ukazivao prekrupan. Tome pak, što su ti prilozi nadodani pripovijesti Tominoj o nadbiskupu Ivanu Ravenjaninu, uzrokom je pak to, što je taj Ivan Ravenjanin ličnost, stvorena uopće negdje početkom X. vijeka, i to u isto vrijeme sa pričom o sv. Domniju i o prenosu njegovih kosti, koja je podloga tima „acta concilii Spalatensis".

Pored takovih prilika posve je prirodno, te se svatko, koji je samo nešto naučio latinski, stidio biti „Sclavus“, šćav, rob, i pod svaku cijenu nastojao dokazati, da je i on Roman. Samo Roman držao se rođenim plemićem, nešto višim i boljim od drugoga čovjeka, jer se samo u romanskom jeziku može Bogu služiti. I tražili su se argumenti s brijega i s dola, da se dokaže romansko podrijetlo: nije se tu žacalo ni od falzificiranja ni od mistificiranja, samo da se dokaže plemenito podrijetlo.

Poradi toga morao je kralj Radoslav pred sinom Časlavom sa mnogim svojim dostojanstvenicima pobjeći u Rim, ondje se svi ponovno ženiti s Rimljankama, i tek treće koljeno od prebjeglica, oplemenjeno romanskom krvi, kao gotovi Romani-plemići vratiti se pod vodstvom Pavlimira-Bela u Dalmaciju i tu osnovati Dubrovnik i postaviti klicu gradskim nobilima u Dubrovniku i drugim gradovima dalmatinskim[1].

Drugima nije se činilo takovo oplemenjenje dostatnim, i oni su tražili, da izravno po ocu i materi potječu od Romanâ, da su izravni i čisti potomci Romanâ, jer samo takovi mogu biti čisti plemići. U tom pravcu veli se u uvodu spljetskomu statutu od godine 1312., da su Spljećani potomci građana stare Salone, pa da su poradi toga plemeniti, i da je istinit glas o njihovu plemstvu („Et ideo uero sunt nobiles et uera fama nobilitatis eorum“); ta, kako i ne bi, kad su tako isto, kao i Mlečani i Padovanci i mnogi drugi, potekli od Romana (tih rođenih plemića), koji su staru lozu vukli skroz od Trojanaca[2]. To isto ističe i spljetski historik Micha Madii de Barbazanis[3]. — Naprotiv potjecati od Slavena držalo se onda, ako i ne sramotnim, to ipak manje vrijednim. Tako godine 1091. ističe Većenega kći Čikina udova Dobroslava, kako njezin svekar Petar, sin Dabrov, nije pravo učinio, kad je sve ostavio svomu sinu, što ga nije imao sa sebi ravnom Zadrankom, nego „cum quadam sclauuncula“[4].

---

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, latinska redakcija, str. 27., 31.—33.; hrvatska redakcija, str. 28. i 31.; Li annali della nobilissima republ. di Ragusa u „Monumenta“, XIV., str. 3. i d.; Principio della cronica la più antica di Ragusa u Makuševa „**Изслѣдованія объ историческихъ памятникахъ Дубровника**“, str. 305. i d.; Orbini: Regno degli Slavi, str. 214. i d. i t. d.

[2] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, prohemium.

[3] Historia, cap. 15. u Joan. Lucius-a: „De regno Dalmatiae et Croatiae“, str. 376.

[4] Rački: Documenta, str. 154.

Posve je prirodno, da je takovima, koji su pod svaku cijenu htjeli biti Romani-plemići, a ne Hrvati-Sclavi (Šćavi, robovi), dobro došao svaki argumenat za romansko podrijetlo, i dasu oni kao kakovu staru plemićku diplomu čuvali takav argumenat, pa makar on stajao na još labavijim nogama.

Rimskoj opet crkvi bilo je do toga, da se dade prvenstvo biskupu takova grada, koji je bar donekle proniknut takovim idejama i u kojemu se je već uživjelo latinsko bogoslužje, a ne biskupu grada, u kom još nije bilo latinskoga bogoslužja i u kom građanstvo nije još bilo čvrsto uvjereno, da je Roman čovjek drugačiji od Slavena[1]. Rimskoj crkvi bilo je do toga, da dade prednost spljetskomu biskupu pred ninskim. Prednost je pak mogao imati samo onaj grad, koji je imao u sebi pokopana jako stara i štovana sveca. Budući da je Zadar već imao kosti sv. Anastasije[2], to je trebalo Spljetu dati starijega sveca. Poradi toga pronašlo se, da je sv. Domnije učenik apostola Petra, i da su njegove baš kosti, a ne kosti nekoga Domniona, podvornika Maksimijanova[3], prenesene iz Salone u Spljet, a uz kosti sv. Domnija morale su biti prenesene u Spljet još i kosti sv. Anastasija.

Na čelu odluka spljetskoga sabora stoji: „quum antiquitus beatus Domnius ab apostolo Petro praedicare Salonam missus est: constituitur, ut ipsa ecclesia et ciuitas, ubi sancta eius membra requiescunt, inter omnes ecclesias prouinciae huius primatum habent, . . .“[4]. Tako je iz crkveno-političkih razloga bilo upravo nužno iznijeti legendu o sv. Domniju biskupu salonitanskom kao učeniku sv. Petra i o prijenosu njegovih kosti iz Salone u Spljet[5].

---

[1] Poradi toga i veli Pop Dukljanin, da se je na crkvenom saboru na hlivanjskom (duvanjskom) polju dijelila zemlja od zemlje, „kako biše zemlja od zemlje počtovania, i puk od puka“ („Lětopis“, str. 16.)

[2] Historia translationis s. Anastasiae, u Farlatia: Illyricum sacrum, V., str. 34.

[3] Por. Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, cap. III., str. 7. i d.

[4] Acta concilii spalatensis ann. 924., u Farlatia: „Illyricum sacrum“, III., str. 96.

[5] Potanko je ta legenda razložena u III. i XII. glavi Tomine „Historia Salonitana“, i u Acta s. Domnii, napose u 3. od tih akata

Minulo je gotovo čitavo jedno tisućljeće, dok se pronašlo, da niti je sv. Domnije bio učenik sv. Petra, niti su njegove kosti prenesene iz Salone u Spljet. Trudom velezaslužnoga arheologa *Frana Bulića* danas je dokazano, da je sv. Domnije bio biskupom i mučen u Saloni u doba cara Dioklecijana (godine 299.); dokazano je nadalje, da su kosti toga sv. Domnija prenesene iz Salone u Rim, gdje se i danas nalaze, a da kosti nekoga sv. Domniona podvornika Maksimijanova nijesu nikada ni počivale u Saloni[1].

Već poradi toga, jer je tijelo sv. Domnija imalo biti preneseno iz Salone u Spljet, a i poradi toga, da se dokaže, da su Spljećani doista Romani, bilo je nužno istodobno s legendom o prijenosu kosti sv. Domnija stvoriti i priču o bijegu Salonitanaca u Dioklecijanovu palaču, iz koje je nastao novi grad Spljet, t. j. priču, da su se u dalmatinskim gradovima i poslije slavenske okupacije uzdržali stari Romani. Kad se ne bi Salonitanci naselili u Spljet, tko bi znao, gdje je grob sv. Domnija? kome bi bilo do toga, da se njegove kosti prenesu u Spljet?

Sastaviti tu priču nije bilo lako, kako je bilo to, da je sv. Domnije bio učenik sv. Petra i da ga je sv. Petar poslao u Salonu za

(sastavljenu, kako se drži, u doba spljetskoga nadbiskupa Lavrencija potkraj XI. vijeka) u Farlati-a „Illyricum sacrum", I. str. 418. i d., i u 4. aktu sv. Domnija, u „Illyricum sacrum" I., str. 420. i d., te u aktima o prijenosu kosti sv. Domnija u „Illyricum sacrum" I., str. 471. i 474.

[1] Por. o tome: Bulić: I Ss. Anastasio e Dojmo martiri Salonitani u „Bullettino dalmato", god. 1898., str. 113. i d.; Scavi nell' antico cemetero cristiano di Marusinac, u „Bullettino dalmato", god. 1898., str. 37. i d.; Scavi nell' antico cemetero cristiano di Manastirine a Salona, u „Bullettino dalmato", god. 1900., str. 210. i d.; L'arca delle reliquie di S. Dojmo vescovo e martire nel duomo di Spalato e l'arca dei SS. martiri salonitani nella cappella di S. Venanzio a Roma, u „Bullettino dalmato", god. 1900., str. 216. i d.; Sarcofogo di Primus, vescovo, nipote di Domnione martire, u „Bullettino dalmato", god. 1900., str. 273. i d.; I. Delahaye: Les Saints de l' Istrie et de la Dalmatie, u „Analecta Bollandiana", god. 1899., str. 369. i d., talijanski prijevod od toga u „Bullettino dalmato", god. 1900., str. 57. i d.; L' hagiographie de Salone d' après les dernières découvertes, u „Analecta Bollandiana", god. 1904., str. 5. i d.; Jacq. Zeiller: Les relations de l' ancienne Église de Salone avec l' Église romaine, u „Bessarione", VII. (god.) 2. (ser.), IV. sv., str. 71.; Les origines chrétiennes dans la province romaine de la Dalmatie (1906.) i t. d.

biskupa. Činjenica bila je, da su Slaveni doista razorili Salonu, jer su od Salone ostale samo ruševine. A moralo se je uzeti i to, da Slaveni i ne bi dopustili, da njihovi neprijatelji u neposrednoj blizini toga grada osnuju sebi nov grad. Mora dakle da je drugi narod razorio Salonu, a drugi da je došao kao saveznik poraženih Salonjana i istrijebio ove neprijatelje Salonjana a njima samima dopustio, da grade nov grad kraj razorene Salone. — I doista, nešto slično dogodilo se oko godine 840., kadno su Saraceni osvojili i ponovno razorili gradove na dalmatinskoj obali, i kadno su se građani tih gradova, koji su bili već kršćani uz latinsko bogoslužje, razbježali u gore. Onda su doista Hrvati neznabošci dopustili tim tobožnjim Latinima, da se vrate u svoje gradove i da ih poprave; samo su imali plaćati Hrvatima određen danak. Tako taj događaj opisuje u glavnom Pop Dukljanin[1], a znade za nj i car Konstantin Porfirogenit[2].

U svezi s tim događajima doista se razvila priča, da je drugi narod razorio Salonu, a drugi da je konačno posjeo Dalmaciju i dopustio Salonjanima osnivati nov grad. Ta priča mogla se je razviti stim lakše, što su Slaveni doista i došli zajedno s Avarima a možda i pod vodstvom njihovim, i što su se tim Slavenima doista davala različna imena: i Scite, i Slaveni, i Hrvati, i Srbi, i Bugari.

O toj priči zacijelo je nešto čuo i car Konstantin; tako isto znao je on nešto i o uništenju dalmatinskih gradova od Saracena, i on je sve to pomiješao; i tako on priča, kako su Avari uništili Salonu i druge dalmatinske gradove, kako su Avari opustošili Dalmaciju, pa je car Heraklije pozvao Hrvate, da protjeraju Avare i nasele Dalmaciju. A Salonjani i Epidaurani vratili su se na kopno tek sada, kada su Hrvati protjerali Avare[3].

Premda je vrlo dobro poznato, da je Konstantin Porfirogenit posve krivo izvijestio i očite neistine napisao o stvarima, koje su mu mogle biti daleko bolje poznate i kod kojih nije bio

---

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 32.

[2] De thematibus, lib. II., str. 61. i d.; Historia et vita de rebus gestis Basilii imperatoris, lib. V., str. 289. i d.; De administrando imperio, cap. 29., str. 129. i d.

[3] De adm. imp., cap. 31., str. 148., red 6. — str. 149., red 2. i cap. 29., str. 137. red 2. i d.

toliko interesovan[1], za čudo ipak toj njegovoj priči o tome, da su se i kako su se u dalmatinskim gradovima uzdržali stari Romani, nije se nitko ni usudio pravo prigovoriti. Pače ruski učenjaci *Grot*[2] i *Florinski*[3] zamjeraju *Račkomu*, što u svakoj sitnici o doseljenju Slavena na balkanski poluotok ne podaje Konstantinu Porfirogenitu potpunu vjeru, i trude se, da bezbrojna protivurječja, kojima obiluje ta Konstantinova priča, obrazlože tako, da ne budu tako evidentna.

Možda je tome, što se tolika vjera podavala toj Konstantinovoj priči, uzrokom, što se sve do najnovijega doba držalo, da su doista te kosti sv. Domnija i Anastasija prenesene iz Salone u Spljet; držalo se, da su se doista u Spljet naselili Romani, kako Konstantin pripovijeda, kada su pače prenosili kosti svetaca iz Salone.

Već se naime odavna opazilo, da Konstantin Porfirogenit donosi dvostruki opis okupacije Dalmacije od Slavena dotično Avara: jednom veli, da su Slaveni i Avari isto[4], da oni ne imadu jednoga vladara, nego (pojedini mali skupovi svaki za sebe) župane (= starješine)[5], da je Hrvate napose dovelo u Dalmaciju petero braće i dvije sestre[6], da su se Hrvati pokrstili tek za cara Vasilija I.[7] i da su stali imati samo jednoga vladara tek za toga cara[8]; drugi put veli, da su Hrvati, kad su okupirali Dalmaciju, imali jednoga kralja, i to Porgina oca[9], i

---

[1] Por. napose: Dümmler: Über die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien, u „Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, philosoph.-histor. Classe“ XX., str. 358.; A. Rambaud: L'empire grec au X. siècle (god. 1870.), str. 75. i d.; Hirsch: Kaiser Konstantin VII. Porphirog.; Drinov: **Южные Славяне и Византія вь X. вѣкѣ**, str. 35.; Rački: Scriptores rerum chroaticarum pred XII. stoljećem u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 51., str. 157. i d.

[2] **Извѣстія Константина багрянороднаго о Сербахъ и Хорватахъ.** str. 58. i d.

[3] **Константинъ порпфирородный какъ писатель о южнихъ Славянахъ передъ судомъ новѣйшей критики, u Журналу министерства народн. просвѣщенія,** č. CCXV., str. 301. i d.

[4] De adm. imp., cap. 29., str. 126., red 10.—11., str. 127. red 6.—7.

[5] Ibidem, cap. 29., str. 128., red 21. i d. — [6] Ibidem, cap. 30., str. 143., red 21 i d. — [7] Ibidem, cap. 29., str. 129., red 8. — [8] Ididem, cap. 29., str. 129., red 10. i d. — [9] Ibidem, cap. 31., str. 148., red 20.

da su se pokrstili, kad im je vladar bio taj Porga, ali još uvijek u doba cara Heraklija, i da su onda odmah dobili i arhiepiskopa, episkopa i presbitere[1]. Za čudo, naši historici uvijek daju više vjere ovome drugomu opisu, premda je prvi mnogo vjerodostojniji i više se slaže s ondašnjim prilikama, kako se to vidi iz opisa, što ga donosi o Slavenima Prokopije[2]. Ali ovomu se drugom opisu moralo više vjerovati, ako se htjelo uzdržati, da su kosti sv. Domnija prenesene iz Salone u Spljet i da se romansko pučanstvo uzdržalo u dalmatinskim gradovima, jer samo uz takav opis može se bar nekako razjasniti, kako da su pobjednici Slaveni dopustili pobijeđenim Romanima, da na obali morskoj posagrade sebi nove gradove.

Da nije bilo te potrebe, odavna bi se već opazilo, da samo onaj prvi opis može biti istinit, a da se drugi opis — koliko se opisuje nešto, što se doista dogodilo — tiče novijega događaja, koji Konstantin Porfirogenit prenosi u prošlost, jer i sam priznaje, da su Hrvati počeli imati jednoga kralja i da su se pokrstili tek mnogo poslije cara Heraklija — on pače misli tek pod Vasilijem I., a ipak tvrdi, da su Hrvati dopustili gradnju novih gradova, kad su već imali jednoga kralja, a nešto prije nego što su se pokrstili. Tu očito Konstantin Porfirogenit obnovu dalmatinskih gradova poslije saracenskih navala u IX. vijeku, — jer je čuo nešto o tome, da su se Romani uzdržali u dalmatinskim gradovima i da su se prenijele kosti sv. Domnija i sv. Anastasija — prenosi u početak VII. vijeka, kad su Hrvati romanske gradove uništili, a pučanstvo u njima istrijebili.

Da je to tako, vidi se i po oznaci hrvatskoga vladara, koji je tobože romanskim gradovima pritekao u pomoć, te rastjerao njihove neprijatelje Avare. Veli se naime, da je taj vladar bio Porgin otac, a da je sam Porga bio vladar nad Hrvatima, kad su se pokrstili. Na drugom se mjestu veli, da su se Hrvati pokrstili, kad su protjerali Franke (dakle u prvoj polovici IX. vijeka), a da im je tada vladarom bio neki Porin[3]. Nekoga Bornu kao vladara dalmatinskih Hrvata u prvoj polovici IX. vijeka spominju i drugi pisci onoga doba[4]. Kako Konstantin

[1] Ibidem, cap. 31., str. 148., red. 22.

[2] De bello gothico, III., 14.

[3] De adm. imp., cap. 30., str. 145., red. 5.

[4] Por. Einhardi: Annales u „Monumenta Germaniae historica, Scriptores", I. str. 205. i d. Vita Hludouici imperatoris u „Monumenta Germsniae, Scriptores" II. str. 625.

Porfirogenit a i drugi pisci nijesu baš osobito pazili pri pisanju inojezičnih ličnih imena, to se može gotovo sigurno uzeti, da se imenom „Porga", „Porin", „Borna" imade razumijevati isti vladar, koji je vladao oko godine 820.

Da ovo dopuštenje Slavena, da sebi Romani grade nove gradove na dalmatinskoj obali, nije potjecalo iz daleke davnine, vidi se i odatle, što Konstantin Porfirogenit znade i imena onih građana, koji su se nastanili u obnovljeni Dubrovnik, a među ovima spominje i nekoga Valentina, oca, kako se čini, njemu poznatoga protospatarija Stefana[1]. Pored toga tvrdi, da je tome, što su se Salonjani iselili u Dubrovnik, 500 godina, t. j. da se je to seljenje dogodilo godine 449.

Upravo pjesnički okitio je priču o bijegu Salonjana i o povratku njihovu u Spljet sastavljač priča o sv. Domniju i o prijenosu njegovih kosti iz Salone u Spljet, od koga je tu priču preuzeo i Toma arciđakon spljetski. Vidi se uopće u donošenju te priče, da je njezin sastavljač bio čovjek načitan, a napose da mu je poznata priča o bijegu Trojanaca i o osnutku Rima. Očito se u toj priči vide tragovi priče o Eneji. Samo je Vergilijev Eneja izveo to djelo s pomoću božice Venere, dočim su u ovaj Eneja-Sever i njegovi drugovi imali još teže djelo izvesti bez božične pomoći i naseliti se ne u daleke krajeve (u Albu Longu), nego na isto mjesto, odakle su bili protjerani, i to pred očima istih neprijatelja, pače i bez svakoga ponovnoga rata s tim neprijateljima.

Kad se čita, kako Toma opisuje propast Salone, mislilo bi se, da nije ostao nijedan od Salonjana na životu, ili ako ih je što ostalo, da ih je to bilo vrlo malo. A kad tamo, u drugoj glavi zatim pripovijeda se, kao da su ti bjegunci iz Salone naselili sve otoke: i Šoltu, i Brač, i Hvar, i Vis, i Korčulu. I tu na otocima uhvatilo ih je najednom silno junaštvo i odatle su oni neprestano uznemirivali na kopnu naseljene Slavene („Gote"). Neki od tih bjegunaca osnovali su Zadar. No većina čeznula je za svojom Salonom i htjela se na silu vratiti u Salonu; toj većini bio je na čelu Sever. Jer se pak nijesu mogli vratiti ravno u Salonu, naselili su se u staru Dioklecijanovu palaču, i tako

[1] De adm. imp., cap. 29., str. 137., red 10.

osnovaše Spljet. Priča, koju donosi Toma Arciđakon, zna i što su radili ovi Salonjani u novo osnovanom Spljetu. Kler je izabrao iz Rima poslana im Ivana Ravenjanina za nadbiskupa. Zatim su ponukom toga nadbiskupa Salonjani po noći krišom ukrali kosti sv. Anastasija, a druge noći kosti sv. Domnija; to im je bilo lako, jer su se navodno otprije sjećali, gdje je bio pokopan sv. Domnije („qui locum sciebant")[1]. Za tim velikim događajem povijest je grada Spljeta posve zapela; poslije Ivana Ravenjanina javlja se tek iza gotovo dvjesta godina nadbiskup Justin (god. 840.), a i o tom ne zna Toma Arciđakon ništa, osim da je postojao.

Toma Arciđakon dobro je znao, da je čitava pripovijest o bijegu Salonjana, o njihovu povratku, o Ivanu Ravenjaninu, o prenošenju kosti sv. Domnija i Anastasija dosta nevjerojatna, pa ju je nastojao učiniti što vjerojatnijom. Kako smo već naveli, našao je u tom pravcu pored sv. Domnija još i sv. Domniona pokopana u Saloni, pa Rimljanima daje sv. Domniona, premda priznaje, da je nad grobom sv. Domniona podvornika u Rimu nacrtan sv. Domnije biskup. Tako je isto našao, da se nijedan Slaven nije usudio doći do mora („nullus Sclauorum erat ausus ad mare descendere")[2]. Premda se znade, da to o tom strahu Slavena od mora, dotično od pobjeglih Salonjana na otocima Braču, Hvaru i t. d. naprosto nije istina, jer su Slaveni u isto doba preplovili čitavo Jadransko more i vojevali u Apuliji[3]: ipak, koliko nam je poznato, nije se sumnjalo o istinitosti toga Tomina navoda. Naprotiv drukčije vrlo oprezni historik *Konstantin Jireček* veli za taj navod a i za onaj, da su se Slaveni preplašili nekakova carskoga otpisa, da „zvoni sasvim vjerojatno"[4]. U ostalom, kad bi stajalo, da su se Slaveni toliko bojali mora, a da na kopnu ne bi bili imali straha od Salonjana, koji su pobjegli, ne bi ni Salonjani gradili gradove na kopnu (Spljet i Dubrovnik), nego bi ih gradili na otocima i ne bi uopće odlazili s tih otoka. Poradi toga dao se je Toma na daljnje tumačenje i najednom tvrdi, da su (u ono doba) ti silni otoci: Šolta, Brač,

---

[1] Hist. Salon., cap. VIII.—XII., str. 28. i d.
[2] Hist. Salon., cap. VIII., str. 29.
[3] Pauli diaconi: De gestis Langobardorum, lib. IV., c. 46. u Muratoria „Scriptores rerum italicarum", I., st. 471.
[4] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 27.

Hvar, Vis i Korčula bili neplodni i da nije bilo na njima vode; zato su Salonjani bili prinuđeni vratiti se u Dioklecijanovu palaču („propter terre sterilitatem et propter aquarum penuriam")[1]. Konstantin Porfirogenit doduše to drukčije tumači; on veli naime, da su Romane protjerali s otoka Slaveni (i to napose Pagani — Neretvani)[2], ali Toma Arciđakon nije mogao prihvatiti to tumačenje, jer je rekao, da su se Slaveni bojali mora; pa kako bi onda uznemirivali Romane na otocima?

I tako je Toma Arciđakon doveo Romane opet na kopno. Toma ne zna ništa o tom, da je jedan narod razorio dalmatinske gradove, a drugi da je kao saveznik cara Heraklija okupirao Dalmaciju. Poradi toga teško mu je učiniti vjerojatnim, da su Slaveni dopustili graditi Romanima na kopnu gradove. I Tomi nije preostalo drugo, nego da se uhvati bud kakova makar i prividnoga razloga, s kojega je Romanima ipak bilo dopušteno graditi te gradove. I on veli, da su se Romani, kad su ih na kopnu u Dioklecijanovoj palači „Goti" počeli uznemirivati: pritužili carigradskima carevima, a ovi su na to vođima „Gota" i Slavena, koji su im nedavno oteli i razorili Salonu i druge jake i utvrđene gradove, otpisali, da ne smiju više uznemirivati Salonjana. Dobivši pak Goti i Slaveni, veli dalje Toma, taj otpis, nijesu se više ni usudili podizati oružja protiv Spljećana („Accepta ergo iussione principum, non fuerunt ausi ulterius contra Spalatenses arma mouere")[3]. — Dok se *Konstantinu Jirečeku* čini vjerojatnim, da su se Slaveni tako poplašili carskoga otpisa, dotle se *Dümmleru* čini to obrazlaganje prenaivnim, pa jer valjada prije toga nije vidio Spljeta, drži, da je Dioklecijanova palača dotično Spljet okružen neprolaznim hridima i da su Hrvati sustali pred njima[4]. Ali kao što se ne bi oni, koji su osvojili i razorili Salonu i druge gradove, preplašili takova carskoga otpisa, tako se isto ne bi poplašili ni tih stijena, kojih u ostalom oko Spljeta i nema, nego je baš među Spljetom i Salonom lijepa ravnica, kakove gotovo u čitavoj Dalmaciji i nema.

Prema tome obrazlaganje Tomino ne samo ne čini njegovu pripovijest o bjeguncima iz Salone i povratku njihovu u Spljet vjerojatnijom, nego naprotiv pokazuje, kako je upravo nemoguće, da se sve to tako razvijalo, kako Toma prikazuje. — Osim toga,

---

[1] Hist. Salon., cap. IX., str. 31.
[2] De adm. imp., cap. 30., str. 146., red 19. i d.
[3] Hist. Salon., cap. X., str. 32. i d.
[4] Ueber die älteste Geschichte der Slawen in Dalmatien, str. 370.

ako stanemo poređivati ovo Tomino prikazivanje s historičkim događajima, vidimo i u Tome, da pri računanju vremena jako hramlje. Salona je pala, kako je danas dosta sigurno dokazano, između god. 612 i 614.[1]; onaj pak otpis, kojega su se „Goti“ po nazoru Tominu tako preplašili, koliko bi se moglo uzeti da je uopće izdan, mogao je biti izdan godine 679. za Konstantina IV. Pogonata (prije toga nije naime ni traga takovu miru između zapadnih naroda i rimskoga cara, na koji bi se taj otpis mogao nadovezati). Po tome vratili bi se bjegunci iz Salone u Dioklecijanovu palaču tek poslije 65—67 godina, t. j., kako se obično uzima, iza dva naraštaja. Poslije dva naraštaja ne može se pak ni govoriti o povratku, jer bi rijetko koji od bjegunaca preživio vremeni razmak od 65 godina. U ostalom, poznato je, da su Slaveni (napose Neretvani), ako i ne u isto vrijeme sa Salonom, a to skoro zatim (a svakako mnogo prije godine 642.) osvojili otoke Brač, Hvar, Vis, Korčulu i t. d., pa zato je opet nerazumljivo, gdje bi se ti Salonjani kroz toliko godina nalazili? — Ali to još nije sve: poslije pomenutoga otpisa (godine 679.) poslao je papa po Tominu razlaganju u Spljet Ivana Ravenjanina, kojega je poslije spljetski kler izabrao za nadbiskupa, pa poslije svega toga (dakle znatno poslije god. 679.) pošli su Spljećani po kosti sv. Domnija i Anastasija u Salonu, a ipak veli Toma, da je bilo starih Salonjana, koji su znali, gdje se nalazi grob sv. Domnija („qui locum sciebant“).

Kao što se Tomina priča o osnutku Spljeta ne slaže s pričom Konstantina Porfirogenita, tako se isto i njegova priča o osnutku Dubrovnika ne slaže s Konstantinovom. Po Tomi su osnovali Dubrovnik nekakvi došljaci, navodno iz Rima protjerani („quidam aduene, ut ferunt, romana urbe depulsi“)[2], dakle pravi Rimljani, a ne samo po jednom od pradjedova potomci slavenskih plemića, kako kod Popa Dukljanina, nego naprosto Rimljani. O tome, da bi Dubrovnik sagradili bjegunci iz Salone, ne zna taj salonitanski historik ništa. Tek ovi Romani razorili su Epidaur i s ostacima Epidaurana osnovali Dubrovnik. Kako se čini, Toma je Arciđakon pri tome držao, da stari Epidaurani nijesu bili Romani.

---

[1] Por. Bulić: Sull' anno della distruzione di Salona, u „Bullettino dalmato“, god. 1906., str. 268. i d.; Nodilo: Historija srednjega vijeka, III., str. 309. i d.

[2] Hist. Salon., cap. VIII., str. 30.

IV. O propasti pojedinih romanskih gradova u Dalmaciji.

O propasti Salone i Epidaura te o osnutku Spljeta i Dubrovnika pripovijedaju dosta opsežno i Konstantin Porfirogenit[1] i Toma Arciđakon[2], pa smo mi ono, što oni o tome pripovijedaju, već naprijed iznijeli. O propasti drugih romanskih gradova u Dalmaciji ne pripovijeda ništa ni Konstantin Porfirogenit ni Toma Arciđakon. Konstantin Porfirogenit veli samo općenito, da su Slaveni osvojili Epidaur, zauzevši sve ostale gradove u tom tematu (Dalmaciji)[3]; zatim veli on, da su Avari čitavu Dalmaciju osvojili[4]; dalje veli, da su Slaveni (= Avari), osvojivši Salonu, razorili sve gradove (u Dalmaciji), samo su se sačuvali Romani u Dubrovniku, Spljetu, Trogiru, Zadru, Rabu, Krku i Opsari[5]; konačno pripovijeda, da su Avari istjerali Romane iz Dalmacije, pa jer je bila zemlja pusta, pozvao je car Heraklije Hrvate, da se nasele u nju[6].

Napose ipak nigdje ne nabraja Konstantin Porfirogenit gradove, koje su razorili i uništili Slaveni. Donekle nabrajaju se ti gradovi samo u hrvatskoj staroj hronici Popa Dukljanina. Tu se samo veli, da je Strojil rasuo „primorske grade: Dalmu, Narun, i bogati i lipi Solin, i grad Skardon, i mnoge slavne grade položi na zemlju“[7]. Sudbina zauzetih gradova opisuje se na drugom mjestu: „Sve ča bihu vazeli pogani, rassuše i požgaše, da ne mogu ljudi ni dobitcii uzrok u svoja vratiti se“[8]. No i iz pripovijedanja Konstantinova, da su se sačuvali samo Trogir, Zadar, Rab, Krk i Opsara, može se izvoditi, da su svi ostali gradovi bili potpuno uništeni, a to se potvrđuje i time, da tim drugim romanskim gradovima nema danas više gotovo ni traga. Tako je nestalo Epetija, Narone, Skardone, Enone.

Dok su tako propali svi veći gradovi, po navodima Konstantina Porfirogenita sačuvali bi se manji gradovi: Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor; pa današnji historici bez izuzetka to

---

[1] De adm. imp., cap. 29., str. 127., st. 137. i d., str. 143. i str. 136. i d.

[2] Hist. Salon., cap. VII.—X., str. 23.—33.

[3] De adm. imp., cap. 29., str. 136., red 22. i d. — [4] Ibid., cap. 30., str. 143., red 15. — [5] Ibid., cap. 29., str. 127., red 23. i d. — [6] Ibid., cap. 31., str. 148., red 17. i d.

[7] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 5. — [8] Ibid., str. 4.

vjeruju, a jedina podloga toj njihovoj vjeri su riječi Konstantinove, da su se Romani uzdržali u primorskim gradovima: τὸ Ῥαοῦσιν, τὸ Ἀσπάλαθον, τὸ Τετραγγούριν, τὰ Διάδωρα, ἡ Ἄρβη, ἡ Βέκλα, καὶ τὰ Ὄψαρα, i da se je stanovništvo tih gradova još u njegovo doba nazivalo Romanima[1].

Pobliže se, koliko nam je poznato, nije nikada ispitivalo, da li taj navod Konstantina Porfirogenita zaslužuje potpunu vjeru, i da li je Konstantin u tome posve nepristran svjedok, premda je dobro poznato, kako je on u mnogim stvarima grubo pogriješio, a ipak bi mu one mogle bolje biti poznate, nego li n. pr. to, da li se romansko pučanstvo održalo na Krku još i poslije hunskih, gotskih, avarskih, langobardskih i slavenskih provala u ove krajeve. Po našem mnijenju nije tu Konstantin Porfirogenit ni najmanje pouzdano vrelo: ponajprije car je Konstantin bio pri tome i te kako interesovan, jer je to, što se u dalmatinskim gradovima tobože uzdržalo romansko pučanstvo, bilo najjače uporište zahtjevima, da ti gradovi imaju ostati pod vlašću istočnorimskih careva, t. j. pod vlasti njega samoga Konstantina i sina mu Romana II., za koga je to djelo i pisao. Dalje on i njegova vrela mogli su se vrlo lako prevariti prosuđujući, da li se doista u tim gradovima uzdržalo romansko pučanstvo; oni su mogli i romanizovano pučanstvo uzeti da je romansko podrijetlom.

Na drugim ipak mjestima Konstantin Porfirogenit i sam priznaje, kako smo naprijed istaknuli, da su Slaveni osvojili sve gradove u Dalmaciji. Pitanje je sada, kako je on uza sve to priznanje mogao ustvrditi, da su se baš ti gradovi sačuvali iz rimskoga doba?

Na to pitanje daje odgovor donekle već sam Konstantin. Ta ovi gradovi, u kojima se po njegovu navodu sačuvalo romansko pučanstvo, oni su isti, koji su se, kako on pripovijeda, utekli djedu njegovu (caru Vasiliju I.), da ih zaštiti od neznabožačkih Hrvata, dotično od Hrvata pokrštenih uz hrvatski obred. Ti isti gradovi obvezali su se posredovanjem njegova djeda plaćati hrvatskomu vladaru neki danak[2]. Čini se dakle, da se mislilo, da se u tim gradovima uzdržalo romansko pučanstvo, upravo poradi toga, jer se snošaj između njih i hrvatskoga vladara uredio posredovanjem vizantijskoga cara. Dalje, bili su to gradovi, u

[1] De adm. imp., cap. 29., str. 128., red 4. i d. — [2] Ibid., cap. 30., str. 147., red 9. i d.

kojima su bile već prije spljetskoga sabora i prije Konstantina Porfirogenita osnovane biskupske stolice (samo u Trogiru možda je osnovana kasnije); ovi su gradovi kao rasadište kršćanstva i latinskoga bogoslužja bili i središte latinske kulture. Oni su bili upravo prinuđeni prikazivati, kao da su se uzdržali iz rimskoga doba, jer je po odlukama spljetskoga sabora od god. 924. samo u onim gradovima mogao biti biskup, u kojima je on od uvijek bio, koji su se dakle uzdržali iz rimskoga doba („in quibus semper recolitur episcopos habitasse"), a da se ne smije uvoditi biskup u manje (nove) gradove i sela[1]. Posve je prirodno, da su se uz takove odredbe prikazivali pojedini gradovi, da su ostali iz romanskoga doba. Šibenik je n. pr. zakasnio, nije došao u popis romanskih gradova Konstantinovih; pa koliko su se kasniji Šibenčani trudili, da dokažu, da se i njihov grad uzdržao iz rimskoga doba, da su ga Rimljani zvali „Siccum", te da i oni imaju dobiti biskupa i t. d.[2]

Svakako najznatniji od tih gradova, koji stoje u Konstantinovu popisu gradova, u kojima su se uzdržali Romani, jest Zadar.

Biondo[3] i *Bonfinius*[4] tvrde, da su Jaderu, na mjesto koje je nastao Zadar, razorili već Huni sredinom V. vijeka. U potanje razglabanje, da li te tvrdnje stoje, ne ćemo se upuštati, jer je nesumnjivo, da je Jadera opet postojala sve do konca VI. vijeka, što se napose vidi iz pojedinih pisama pape Gregorija I., upravljenih i na samoga biskupa u Jaderi[5].

Nesumnjivo je ipak, da je Jadera posve uništena početkom VII. vijeka, kada su Avari i Slaveni uništili ostale romanske gradove u Dalmaciji. To u ostalom priznaje i sam Toma Arciđakon. On naime pripovijeda, da je dio bjegunaca Romana nastanjenih na otocima Šolti, Braču, Hvaru, Visu i Korčuli pošao na zapad i tu na obali našao razvaline nekoga staroga romanskoga grada; na tim razvalinama osnovali su ti Salonjani nov grad, komu dadoše ime „Yadria" po rijeci, na kojoj je ležala

---

[1] Por. Farlati: Illyricum sacrum, III., str. 96.

[2] Por. Giov. Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 3. i d.

[3] Historiarum ab inclinatione imperii Romanorum decades, dec. I., lib. 2.

[4] Rerum vngaricarum decades quatuor, dec. I., lib. 6., str. 87.

[5] Rački: Documenta, str. 248. i d.

stara Salona, dok neki vele, kaže Toma, da je taj grad dobio ime po svom osnivaču „Yadrio"[1]. Ove se riječi Tome Arciđakona napose za ime toga grada ne imadu doslovce prihvatiti — jer se, ako i ne ime „Yadria", to ipak ime „Jadera" javlja već mnogo prije pada Salone, pače Konstantin Porfirogenit tumači taj naziv da dolazi od latinskoga „iam erat" (ἰὰμ ἔρατ), što da znači, da je Jadera bila već prije Rima[2] — pa je svakako vjerojatnije, da je novi naziv „Zadar — Zadria" nastao od staroga „Jadera", nego li od imena rijeke „Yader". Dalje nema se spomenutim riječima potpuno vjerovati, jer, kako smo naprijed razložili, takovih bjegunaca iz Salone uopće nije ni bilo. No ako navod Tomin, da je mjesto „Jadera" došlo do imena „Yadria" tek poslije pada Salone, i ne stoji, ipak to njegovo nagađanje svakako pokazuje to, da je živjela uspomena, da su svi ti gradovi, a napose Jadera, propali u isto vrijeme sa Salonom; dalje pokazuje, da novi grad prvobitno nije imao ime „Jadera", nego „Zadar — Zadria — Yadria". — S navodom, da su bjegunci iz Salone na razvalinama romanskoga grada sagradili nov grad, komu su svakako dali novo ime, dolazi Toma Arciđakon u opreku s Konstantinom Porfirogenitom, koji veli, da je Jadera preživjela ono burno doba i da se sačuvala poput Trogira, Krka i t. d.

Da je Jadera tada doista do temelja razorena, vidi se i po ostacima, koji su se u današnjem Zadru sačuvali iz romanske Jadere. Zadar je naime bio i poslije toga više puta plijenom neprijateljskih osvajača, napose godine 1202., kad su ga osvojili krstaši pod vodstvom dužda Enrika Dandola, ali pojedine zgrade, sagrađene poslije godine 800., napose crkva sv. Donata, preživjele su sve te bure. Naprotiv od zgrada romanske Jadere sačuvali su se ipak samo osamljeni ostanci, makar i bili nekada solidnije i umjetnije građeni. Osamljeni rimski stup na zadarskom trgu „Piazza delle Erbe" trajni je dokaz o tome, što se s Jaderom dogodilo, kad su je početkom VII. vijeka osvojili Slaveni.

U ostalom, da se Jadera uzdržala, kad je Salona pala, sigurno ne bi nadbiskup za Dalmaciju bio smješten u varvarski upravo preuređenu Dioklecijanovu palaču, gdje i sam Toma Arciđakon veli da su se već rano miješali Slaveni s Romanima[3],

---

[1] Hist. Salon., cap. IX., str. 31.
[2] De adm. imp., cap. 29., str. 139., red 11. i d.
[3] Hist. Salon., cap. X. i f., str. 33.

već bi ovaj sigurno smješten bio u čisto romansku Jaderu. Pogotovo postala bi Jadera metropolom za Dalmaciju, kad bi stajalo, što *Bianchi* tvrdi, da je Zadar imao već svoga biskupa godine 634. i 642.[1]. Bianchi naime tvrdi, da se u nekom popisu biskupâ iz VII. vijeka pohranjenu u Barberinskoj biblioteci u Rimu spominju dva zadarska biskupa: jedan iz godine 634., a drugi iz godine 642. No takovi popisi, kako se općenito zna, nijesu ni najmanje pouzdana vrela; sastavljali su se često po naslućivanju i po sasvim nepouzdanim vrelima; spomenuli smo već, kako su nepouzdani popisi spljetskih nadbiskupa, koje navodi *Farlati.* Da je taj popis, koji spominje *Bianchi,* još manje pouzdan, najbolje se vidi po tome, što u nj nikako ne vjeruje ni sam Farlatijev nasljednik *Coleti,* koji odmah poslije biskupa Sabinijana iz konca VI. vijeka navodi biskupa Donata iz početka IX. vijeka i tvrdi, da iz razdoblja od god. 600. do god. 800 nije se sačuvalo ime nijednoga zadarskoga biskupa[2].

Na saboru lateranskom godine 649. ne spominje se još nikakav zadarski ni uopće kakav drugi biskup iz Dalmacije; spominju se tek Maksim biskup iz Grada i Potencije biskup iz Pule.

Da je i Jadera u isto doba razorena, kada i Salona, vidi se i odatle, što je baš okolica Zadra bila najbolje naseljena Hrvatima: s jedne i s druge strane Zadra osnovali su se gradovi (Nin i Biograd), koji se u neku ruku imadu držati za hrvatske prijestolnice; a Hrvati bez sumnje ne bi bili dali, da se u njihovoj sredini uzdrži neprijateljski grad, pogotovu ne bi crkvama u takome gradu činili silne poklone, kako su to činili hrvatski kraljevi.

I po tom se vidi, da je Zadar u doba Vasilija I. bio još mlad i malen grad, što je pri odredivanju danka, koji su pojedini dalmatinski gradovi imali plaćati hrvatskomu vladaru, bio taksiran sa 110 nomismata, dok je grad smješten u Dioklecijanovu palaču taksiran gotovo dvostrukim dankom od 200 nomismata[3].

---

[1] Zara cristiana, I., str. 33.
[2] Illyricum sacrum, V., str. 10. i d.
[3] Const. Porph., De adm. imp., cap. 30., str. 147., red 9. i d.

Trogirski historik *Giovanni Lucio* veli, da o padu Trogira onda, kad su pali Salona, Skardona, Narona i drugi veliki gradovi, nema doduše izravnih vijesti, ali da je vrlo vjerojatno, da je i Tragurij stigla ista sudbina, koja je i velike rimske gradove[1]. On drži doduše, da se Tragurij činio možda onim varvarima preneznatnim, pa su ga pustili u miru. No to Lucijevo izvođenje, držimo, ne stoji: posve je naime nevjerojatno, da bi Hrvati bili tako neoprezni, pa bi blizu stare Salone ostavili na miru opasnu neprijateljsku tvrđavu. Nevjerojatno je to, jer kad bi glas o tome, da se Tragurij uzdržao, dok su drugi gradovi propali, živio u narodu, jamačno bi se Konstantin Porfirogenit i Toma Arciđakon, dotično njihova vrela, bili poslužili tim glasom i iznijeli priču, da su bjegunci iz Salone utekli u bližnji utvrđeni Tragurij, a ne bi iznijeli priču, da su utekli na otoke, a odavle u Dioklecijanovu palaču, u Zadar i na hridi niže starijega „Gradca", prozvane poslije „Ragusium". Nekoliko vijekova poslije, kad je jednom prigodom razoren Trogir, utekli su tako Trogirani u utvrđeni Spljet, a nijesu pred očima neprijateljskim pošli graditi nov grad.

U ostalom, ni sam *Lucio* ne drži, da se Trogir uzdržao iz romanskoga doba. Da je on to držao, bez sumnje bi to bio iznio kao historičku činjenicu, samo da dokaže, kako Trogirani potječu ravno od starih Romana, a to je u ono vrijeme vrijedilo daleko više negoli potjecati od prezrenih „Šćava".

U isto vrijeme sa Salonom, a možda i prije Salone, propali su i rimski gradovi na otocima. Napose i sam Konstantin Porfirogenit pripovijeda, da su Neretvani (Pagani) već vrlo rano osvojili južne otoke: Mljet, Korčulu, Brač i Hvar[2], i da su te otoke Romani posve napustili[3]. Dalje veli on, da je veći dio sjevernih otoka ostao, pošto su ih osvojili Hrvati, posve pusti, nenaseljeni (ἐρημόκαστρα). Još u doba Konstantina Porfirogenita bili su nastanjeni samo: Krk (ἡ Βέκλα), Rab (ἡ Ἄρβη), Opsara (ἡ Ὄψαρα, Osor, Cres?) i neki otok Lumbrikat (τὸ Λουμβρικάτον, Vergada na jugu Pašmana?)[4].

---

[1] Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù (god. 1674.), str. 8.

[2] De adm. imp., cap. 30., str. 146., red 5. — [3] Ibid., cap. 30., str. 146., red 20. — [4] Ibid., cap. 29., str. 140., red 6. i d.

Car Konstantin uzima, kao da se samo po sebi razumije: ako su ti otoci bili nastanjeni, da su na njima mogli biti samo Romani, pa se i ne upušta u razglabanje, kakovi su to gradovi Vekla, Arbe i Opsara, i kako se u njima održalo romansko pučanstvo. Po našem nazoru nema se odatle, jer su ti otoci bili nastanjeni, nikako izvoditi, da su bili naseljeni Romanima. Hrvati su se odmah, čim su osvojili Dalmaciju, nastanili i na otocima; posve je pak nevjerojatno, da bi mali gradići, kakovi su bili Krk, Rab i Osor, preživjeli ono burno doba, u koje su propali svi drugi puno veći romanski gradovi.

Najboljim pak dokazom, da se u dalmatinskim gradovima nije uzdržalo romansko pučanstvo, to je, što se u obnovljenim gradovima ne javlja romansko pučanstvo, nego slavensko, hrvatsko.

Odsjek drugi.

Hrvati osnivaju nove gradove u Dalmaciji.

I. Općenito o Hrvatima u dalmatinskim gradovima u prvo doba.

Poslije pada rimskih gradova u Damaciji ne imamo kroz nekoliko vijekova nikakovih spomenika o društvenom uređenju u Dalmaciji. A i od starijih spomenika sačuvali su se tu samo oni, koji su čvrsto u kamen uklesani. Činjenica, što iz doba od polovice VII. do polovice IX. vijeka nemamo iz Dalmacije nikakovih spomenika, pokazuje najbolje, da su u to doba živjeli u Dalmaciji varvarski Slaveni (Hrvati), a ne Romani, kojih je kultura sve do pada njihovih gradova (Salone) bila vrlo visoka, kako nam to najbolje pokazuju mnogobrojni stariji spomenici, kojih nije mogla uništiti ni varvarska ruka.

Tek potkraj IX. vijeka počinju se i opet javljati neki spomenici iz tih krajeva; no i tih ima u IX. vijeku još vrlo malo. Više ih se počelo javljati tek u X. vijeku. Iz tih spomenika vidimo, da na jadranskom primorju u X. vijeku opet postoje neki gradovi.

Neki od tih gradova baštinili su ili barem primili imena slična onima, što su ih nosili stari rimski gradovi, koji su bili po svoj prilici ondje, gdje su osnovani ovi novi: tako Nin (Nona) — Aenona, Zadar (Zara) — Jadera, Trogir (Tragurio, Traù) — Tetragurium (?), Skradin — Scardona. Iz te jednakosti ili sličnosti imena nema se još izvoditi, da se tu radi o istim gradovima i da se staro pučanstvo (dotično njegovo potomstvo) sačuvalo u tim gradovima. To s tim manje, što se neki od tih gradova sa starim imenima odmah u početku javljaju kao čisto hrvatski gradovi, kao Nin (sijelo hrvatskoga biskupa) i Skradin, što se općenito priznaje, a priznaje to među ostalima i sam car

Konstantin Porfirogenit. — Hrvati imali su dovoljno prilike, da nauče ime dotičnomu gradu, dok su ga osvajali i razarali, pa su s naučenim imenom mogli i poslije nazivati mjesto, gdje se razoreni grad nalazio, a konačno i novi grad, koji su sagradili iz ruševina staroga grada.

Izravnih podataka o tome, kada i tko je te nove gradove osnovao, nemamo. Priče naime, kako su bjegunci iz Salone osnovali Spljet, Zadar i Dubrovnik, i opet priče, kako su bjegunci iz Epidaura osnovali Dubrovnik, ili kako je Pavlimir sa svojim Rimljanima osnovao Dubrovnik, i njima slične, ne mogu se držati za valjane historičke podatke. Poradi toga s punim pravom veli *Lucius*, da je manje poznata uspostava primorskih gradova u Dalmaciji negoli njihov pad („incertior est Civitatum maritimarum Dalmaticae continentis reaedificatio, quam earundem destructio")[1].

No budući da su Hrvati osvojivši Dalmaciju istrijebili iz nje sve staro romansko pučanstvo, i budući da se tu nije trajno naselio nijedan drugi narod, to nema sumnje, da su te gradove osnovali ili obnovili Hrvati.

Sam Konstantin Porfirogenit veli, da su neki od tih gradova hrvatski, tako napose: Nin (ἡ Νόνα), Biograd (τὸ Βελόγραδον), Skradin (τὸ Σκόρδονα), Hljevno (τὸ Χλεβένα), Knin (τὸ Τενήν), Karin (τὸ Κορί)[2]. No u drugu ruku veli, da su se u drugim dalmatinskim gradovima, i to najznatnijima, sačuvali Romani, napose da su se sačuvali u Dubrovniku, Spljetu, Trogiru, Zadru, Krku, Rabu i Opsari.

Da su se Hrvati doista već rano naselili na obalu Jadranskoga mora, pokazuje već ona čežnja za tim morem, koju su pokazali, kad su se toliko izmučili, da osvoje tako čvrste i velike gradove, kakovi su bili Salona i Epidaur; pokazuje tu čežnju i onaj bijes i ona okrutnost, koju su pokazali, kako nam opisuje Toma Arciđakon, pri istrijebljivanju romanskoga pučanstva u tim gradovima[3].

Doskora se i opazilo, zašto su Hrvati toliko čeznuli za morem; doskora se naime opazilo, da su se oni doista naselili uz to Jadransko more i da su uz to more morali posagraditi utvrđene

[1] De regno Dalmatiae et Croatiae (god. 1661.), lib. I., cap. 10.
[2] De adm. imp., cap. 31., str. 151., red 4. i d.
[3] Hist. Salon., cap. VII., str. 27. i d.

luke. Doskora počinju se oni javljati kao jaka pomorska vlast. Već godine 642. preplovili su čitavo Jadransko more i vojevali tamo u beneventskoj kneževini[1]. A da se oni nijesu prevezli na kakovim vizantijskim lađama, vidi se najbolje odatle, što su oni u isto doba uznemirivali poslije tako jaki pomorski grad, Mletke. Sam mletački historik *Romanin* veli, da su u drugoj polovici sedmoga vijeka Slaveni, koji su došli sa Dunava i Save i osvojili Dalmaciju, sa svojim lakim lađama neprestano uznemirivali Mlečane, pak su ovi bili upravo prinuđeni oboružati se[2]. A majstore, koji su ih učili graditi lađe, doveli su sebi iz slavenskih krajeva[3]. Tako su potkraj VIII. i početkom IX. vijeka buknuli ratovi između Mletaka s jedne strane i Hrvata (i Neretvana) iz Dalmacije s druge strane, i opet Franaka i Vizanta kao pokrovitelja jedne dotično druge strane[4].

Kad se radilo o tome, da se protjeraju Saraceni iz južne Italije, uz ostale su narode i Slaveni došli, da pomognu kršćanima; napose, kako se vidi iz lista njemačkoga cara Ludovika II., pripomogli su oni kao pomorska vlast pri podsjedanju Barija „cum navibus suis“[5]. Tu je prigodu istočno-rimski vojskovođa, koji nije Hrvatima, dok su njihove lađe bile kod kuće, ništa mogao učiniti, upotrebio, da utvrđene gradove na obali razori („quibusdam castris diruptis“) i poplijeni („multas praedas ab ipsis Sclavenis abstulit“), a nebrojeno ljudstvo — i to Slavene a nikakve Romane — odvede u vizantijsko ropstvo („tot populis Sclaveniae nostrae in captivitate sine qualibet parcitate subtractis“).

Car Konstantin Porfirogenit prikazuje doduše čitavu stvar kao da su Hrvati, Srbi, Zahumljani, Trebinjčani, Konavljani, Dubrovčani i stanovnici ostalih dalmatinskih gradova pošli pod-

---

[1] Pauli diaconi: De gestis Langobardorum, IV., c. 46. u Muratoria „Scriptores rerum italicarum“, I., st. 471., u Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum langobardicarum saec. VI.—IX. str. 135.; Chronica sancti Benedicti Casinensis, u M. G. H., Scriptores rerum langobardicarum saec. VI.—IX. str. 487.; Catalogus rerum langob. et ducum beneventanorum, u M. G. H., Scriptores rerum langobardicarum, str. 493.

[2] Storia documentata di Venezia, I., str. 91. — [3] Ibid., I., str. 122.

[4] Einhardi: Annales, u M. G. H., Scriptores, I., str. 193. i d.; Johannis: Chronicum venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., str. 14. i d.

[5] Epistola imp. Lodoguici in chronico salernitano, u M. G. H., Scriptores, III., str. 521. i d.; u Muratoria: Scriptores rerum ital., II., 2., st. 244. i d.

sjedati Bari po nalogu istočno-rimskoga cara i da su ih prevezli preko mora Dubrovčani, koje on ovdje možda drži za Romane, a da je kod podsjedanja Barija bio i vizantijski vojskovođa Nikita[1]; o Nikitinoj pak zasjednoj navali na hrvatske gradove, dok su Hrvati podsjedali Bari, ne zna car Konstantin ništa. Da tu nijesu Hrvati podsjedali Bari po nalogu istočno-rimskoga cara, najbolje se vidi odatle, što car Ludovik veli, da je to „nostra Sclavenia"; a da tu nijesu bili nikakvi romanski brodovi, najbolje se vidi odatle, što car Ludovik izričito veli „Sclavenis ... cum navibus suis"; Slaveni su dakle bili ti Konstantinovi πάντων τῶν ἀπὸ τῆς Δελματίας κάστρων, te je slavenske ove gradove razorio i poplijenio vizantijski vojskovođa Nikita.

U ostalom, i sam car Konstantin pripovijeda, da su Hrvati do smrti kralja Krešimira, oca Mirosavljeva (negdje god. 930.), imali veliku mornaricu: osamdeset sagina i sto kondura, svaka sagina imala je po četrdeset momaka, a svaka kondura po dvadeset[2]. Konstantin Porfirogenit veli, da se te lađe ne upotrebljuju za ratovanje, osim kada bi tko zamolio za pripomoć na moru (kako je to bilo za podsadu Barija); redovno ih upotrebljavaju za trgovanje uzduž čitave dalmatinske obale sve do Mletaka[3].

Da su već u IX. vijeku Hrvati imali jaku mornaricu, koju nijesu upotrebljavali samo za trgovanje, nego i za gusarenje, vidi se i po jednom otpisu pape Ivana VIII. knezu Domagoju[4]. — Kako je jaka bila pomorska vlast Hrvata sve do konca X. vijeka, najbolje se vidi po tome, što su i sami Mleci morali plaćati Hrvatima danak, da smiju po moru trgovati; tek dužd Petar II. Orseolo oslobodio je (god. 1000. ili 1001.) Mlečane od toga sramotnoga danka[5]. Još Nikita Honijat u svojoj povijesti cara Manuila Komnina govori samo o brodovima slavenskim[6]; o brodovima romanskih dalmatinskih gradova ne spominje ništa.

O kakovoj osobitoj mornarici sačuvanih romanskih gradova u Dalmaciji uopće nigdje nema ni govora[7]; a da je takova ro-

---

[1] De adm. imp., cap. 29., str. 131., red 1. i d. — [2] Ibid., cap. 31., str. 151., red 8. i d. — [3] Ibid., cap. 31., str. 150., red 10. i d.

[4] Corpus juris canonici, decretum Gratiani, p. II., c. 23., q. 8., c. 12. — Rački: Documenta, str. 6.

[5] Johannis: Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., str. 30.

[6] De rebus gestis Manuelis Comneni (ed. Bonnae) str. 224.

[7] Manojlović (Jadransko primorje IX. stoljeća u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 150., str. 53. i d.) tvrdi doduše, da je ta-

manska mornarica postojala, bez sumnje bi je car Konstantin isticao mnogo više od hrvatske, pače bi se s njome kao svojom i ponosio. A ipak mornarica ta (hrvatska) svakako je bila u velikim, utvrđenim primorskim gradovima, u prvom redu u Spljetu, Trogiru, Zadru i Dubrovniku. Po tome nema sumnje, da se mornarica, koja se nalazila u tim gradovima, držala za hrvatsku; a kao što je bila mornarica hrvatska, tako su hrvatski bili i gradovi, u kojima se ona nalazila. Sam car Konstantin veli, da ova hrvatska mornarica trguje od grada do grada (ἀπὸ κάστρου εἰς κάστρον) i uz pogansku zemlju (Neretvu) i u dalmatinskom zaljevu (τὸν κόλπον τῆς Δελματίας) sve do Mletaka[1].

Upravo je nemoguće, da bi se ovdje pored pomorskoga naroda uzdržao u pojedinim (i to najvećim i najjačim) gradovima drugi (neprijateljski) romanski narod, o čijoj mornarici nema u vrelima nigdje ni spomena, kad je onaj pomorski narod svojom jakom mornaricom uspješno uznemirivao tako udaljeni romanski grad Mletke.

Kako se iz samih mletačkih hronika vidi, Mlečani nijesu u starije doba išli u Dalmaciju, da zaštite romansko pučanstvo od susjednih Hrvata, nego da pokore pomorske gusare Slavene, koji su bili u Dalmaciji — u dalmatinskim gradovima — nastanjeni. Tako se veli, da je već mletački dužd Petar Tradonik (Gradenigo) god. 838. „cum navali exercitu contra Sclavos in Dalmatiam navigavit", da ih oduči „a nefanda arte piratica", a tek pošto je sklopio ugovor sa slavenskim vladarom u Dalmaciji, da je pošao dalje do neretvanskih otoka[2]. — Orso I. Participacije (Badoero) (god. 864.—881.), kako pripovijedaju mletački hronisti, također je, vraćajući se iz Tarenta, poplijenio ne samo Brač, nego i druge gradove u Dalmaciji kao gradove nastanjene Slavenima; Slaveni pak ti, da se osvete, došli su skoro zatim u Istru i tu poplijenili Mlecima sklone gradove: Umag, Novigrad, Rovinj. Na to je, veli se dalje, car Karlo II. ovlastio Mlečane, da se od Slavena, koji su tako poplijenili te gradove, imadu

kova osobita dalmatska flota postojala u IX. vijeku, ali dokaza za to ne navodi.

[1] De adm. imp., cap. 31., str. 150., red 14. i d.

[2] Por.: Johannis Chronicon Venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., str. 17.; Andr. Danduli: Chronicon venetum, lib. VIII., cap. IV., pars 3., u Muratoria R. I. S. XII., st. 175.

pravo ne samo braniti, nego i na njih navaljivati; poslije, veli se, da je taj duždd dobio i od istočnoga cara Vasilija I. naslov protospatarija nad Dalmacijom[1]. *Marin Sanudo,* koji naprijed pripovijeda, kako je Orso Partecipacije vojevao sa Slavenima (Domagojem i Inoslavom na koncu kaže, da je njegova slava u tome, što je uspješno vojevao s Dalmatincima, razumijevajući time Slavene.

No pomenute carske vlasti i naslovi nijesu mnogo koristile Mlečanima; oni su, kako sami mletački hronisti priznavaju, sve do Petra II. Orseola plaćali dalmatinskim Slavenima danak[2]; možda su se obavezali Mlečani na plaćanje toga danka ugovorom između mletačkoga duždda Orsa Partecipacija i nasljednika hrvatskoga kneza Domagoja (god. 876.)[3].

Za Petra II. Orseola po navodu duždda Andrije Dandula prvi put („primitus") Mlečani „dominium Dalmatiae acceperunt", i to „ut historia, quam reperimus in antiquissimis Graecorum et Venetorum codicibus, seriose declarat"; pa ni sada se nijesu Mlečani domogli toga navodnoga gospodstva kao zaštitnici kakovih romanskih gradova; svrha im je bila ta, da se oslobode sramotnoga danka, pri tom se okoristivši domaćom neslogom među pretendentima za hrvatsko prijestolje[4]. U ostalom, to prvo mletačko gospodstvo, i ako je bilo, bilo je samo po imenu; napose, kako se pronašlo u novije doba, vrlo je sumnjivo, da li je tu bilo mletačkih kakovih prefekata nad pojedinim gradovima, koji se pominju u nekoj marginalnoj rubrici u nekom rukopisu Dandulove mletačke hronike[5]. Svakako već odmah zatim nema tome mletačkom gospodstvu u Spljetu ni traga. Odmah zatim imademo naime neku spljetsku ispravu, u kojoj se kao „princeps"

---

[1] Por. Johannis Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., str. 18. i d.; Andr. Dauduli: Chronicon Venetum u Muratoria R. I. S., XII., st. 182. i d.; Marini Sanuti: De origine urbis Venetiae et vitae omnium ducum, u Muratoria R. I. S., XXII., st. 456.

[2] Por. Johannis Chronicon Venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., str. 30.; Marini Sanuti: De origine urbis Venetiae u Muratoria R. I. S,, XXII., st. 467.

[3] Johannis Chronicon Venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., str. 20.

[4] Andr. Danduli: Chronicon Venetum, lib. IX., cap. I., pars 15. u Muratoria R. I. S., XII., st. 227. i d.

[5] Por. Manojlović: O mletačkim prefektima u Dalmaciji za Petra II. Orseola, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. muzeja", III., str. 60. i d.

Spljeta javlja neki Florin (a ne mlečanin Oton Orseolo), a taj Florin podjedno je princeps Klisa, t. j. grada, koji ni po pripovijedanju mletačkih hroničara nije godine 1000. (ili 1001.) došao pod mletačku vlast. Osim toga u toj se ispravi ističu samo istočno-rimski carevi Vasilije i Konstantin i hrvatski kralj Držislav, a o mletačkome duždu nema ni traga[1].

Zanimljivo je, da mletački hronisti ne spominju Romane u dalmatinskim gradovima sve do doba Petra II. Orseola. Naprotiv drže oni, da su u starije doba u tim gradovima bili sami Slaveni. Tako među ostalima pripovijeda prema starijim mletačkim vrelima, koja se u tom slažu s našim ljetopisom Popa Dukljanina, sam dužd Andrija Dandulo, da je dalmatinski kralj Svetopol, primivši kršćanstvo od blaženoga Ćirila (uz hrvatsko bogoslužje), postavio nadbiskupe u Salonu i Duklju „et in reliquis Civitatibus Regni sui Episcopos“[2]: dakle i Salona i ostali biskupski gradovi u Dalmaciji bili su pod vladom hrvatskoga vladara, i tu je on postavljao nadbiskupa i biskupe za narod, koji je primio kršćanstvo od sv. Ćirila. Prema tome su ti gradovi bili ne samo pod vladom hrvatskoga vladara, nego je i narod u njima bio hrvatski, t. j. narod, koji je pokrstio tek sv. Ćiril, dakle uz hrvatsko bogoslužje. Dalmatinsko to kraljevstvo razdijelio je po navodima istoga Dandula kralj Svetopol na četiri dijela: Bijelu i Crvenu Hrvatsku, Bosnu i Rašu; uz samo Jadransko more od Istre do Drača bila je Bijela i Crvena Hrvatska[2].

Mlečani su i dalje Dalmaciju, dalmatinske gradove i otoke označivali nazivom „Sclavonia“, „Schiavonia“ i t. d. Tako u privilegiju Roberta i Petra Maurocena označuje mletačka vlada grad Osor i njemu podređene otoke sa „Sclavonia“, kamo ima ići Roberto Mauroceno[3]. Godine 1335. određuje mletačka vlada, da se imadu za obranu Jadranskoga mora oboružati tri lađe „in Sclavonia, una scilicet in Ragusio, et una in Sibinico, et reliqua in Tragurio, Spalato et Liesne, si videbitur“, i to tako, da momčad za te lađe bude od tamošnjega pučanstva (Slavena): „non sit alia gens quam de partibus supradictis (Sclavoniae), quis liben-

[1] Rački: Documenta, str. 28.
[2] Andr. Danduli: Chronicon Venetum, lib. VIII., cap. V., pars 6., u Muratoria R. I. S., XII., st. 182.
[3] Monumenta Slavorum meridionalium, I., str. 25.

tius non stant mixti cum aliis"[1]. Za Slavoniju bili su i osobiti „sapientes", „provisores", „ambasciatores", a tom Slavonijom razumijevali su se u prvom redu dalmatinski gradovi: Zadar, Spljet, Trogir, Dubrovnik, Nin, Šibenik, Biograd, Skradin, Pag, Rab, Krk, Osor, Hvar i t. d.; tako isto razumijevali su se rektorima i komesima „in Sclavonia" rektori i komesi u pojedinim dalmatinskim gradovima; tako se je i vojskom i brodovima „in Sclavonia" imala razumijevati vojska i brodovi u dalmatinskim gradovima; napose su Mlečani gradove i otoke, podvrgnute njihovoj vlasti u Dalmaciji, nazivali „terrae Sclavoniae" i t. d.[2]. Tako je označivala mletačka vlada i Mlečani uopće sve dalmatinske gradove, čitavu Dalmaciju, sve do početka XV. vijeka, kadno je Dalmacija trajno došla pod njenu vlast; od toga doba nazivaju Mlečani Dalmaciju samo Dalmacijom. — Ali nije se označivao samo sam Zadar, Spljet, Trogir i t. d. kao „terra Sclavoniae", te rektori i komesi Zadra, Spljeta i t. d. „rectores, comites in Sclavonia" i t. d., nego su se i sami građani u tim gradovima nazivali „Sclavi". Tako n. pr. god. 1365. piše mletačka vlada svojim podestatima u Poreču i Puli, da su čuli, „quod quatuor galee Sclavorum exierunt armate de Jadra"[3]. God. 1350.

[1] Ibid., I., str. 463. — [2] Ibidem, I., str. 135., 155., 157., 158., 164., 168., 173., 174., 175., 176., 177., 178., 344., 349., 350., 361., 364., 379., 395., 397., 398., 400., 402., 404., 406.. 407., 409., 411., 413., 416.; — II., str. 31., 33., 43., 53., 55., 57., 58., 59., 61., 62., 63., 64., 65., 66., 67., 69., 71., 72., 73., 80., 83., 84., 89., 128., 152., 169., 170., 175., 176., 177., 178., 180., 187., 188., 190., 191., 193., 200., 204., 205., 207., 209., 210., 211., 212., 219., 221., 223., 224., 225., 227., 230., 233., 234., 237., 243., 248., 252., 254., 256., 280., 290., 305., 308., 311., 316., 324., 338., 339., 344., 350., 351., 352., 355., 365., 380., 382., 383., 418., 436., 442., 444., 448., 452., 457., 459., 464.; — III., str. 21., 30., 31., 32., 33., 34., 36., 38., 40., 41., 45., 46., 49., 50., 52., 55., 58., 61., 62., 68., 69., 77., 80., 84., 86., 87., 91., 92., 93., 104., 105., 110., 121., 125., 127., 129., 131., 132., 133., 137., 138., 139., 144., 168., 169., 171., 175., 176., 179., 180., 181., 182., 183., 184., 185., 187., 188., 192., 198., 201., 202., 203., 204., 205., 208., 213., 217., 218., 228., 233., 234., 236., 242., 248., 249., 257., 259., 265., 276., 277., 278., 279., 280., 282., 283., 284., 285., 288., 289., 292., 293., 294., 296., 298., 300., 302., 304., 306., 308., 309., 310., 312., 314., 315., 317., 320., 321., 325., 326., 332., 342., 439.; — IV., str. 1., 5., 13., 51., 53., 76., 80., 99., 216., 222., 232., 234., 237., 454.; — V., str. 289., 290., 294., 306., 316., 319., 320., 324., 327., 333., 334., 343.; — VI., str. 1.; — VII., str. 2. — [3] Ibid., IV., str. 79.

pritužuju se opet Mlečani na prijavu zadarskoga, šibenskoga i ninskoga komesa, da „Hungari derobant et molestant fideles nostros Sclavoniae“[1].

Uvjerenje, da su u Dalmaciji (u dalmatinskim gradovima) nastanjeni sami Slaveni, bilo je u Mlečana, koji su bolje poznavali Dalmaciju, tako duboko, te su ne samo hrvatski (slavenski) jezik nazivali dalmatinskim, nego i Slavene uopće, a one u tim gradovima napose, nazivali Dalmatincima. To uvjerenje uzdržalo se i onda, kada je za oznaku dalmatinskih gradova noviji naziv „Dalmatia“ potisnuo stariji „Sclavonia“. Pače od to doba i počinju se nazivom „Dalmatini“ obično označivati Slaveni iz Dalmacije, dok je prije toga za to značenje vrijedio općeniti naziv „Sclavi“. Tako n. pr. Giov. Battista Giustiniano izvješćuje negdje polovicom XVI. vijeka o Slavenima u Dalmaciji i naziva ih „Dalmatini“; veli o njima napose, da žive „con costumi barbari“ i da „in tutte le città fra gentiluomini (dakle i plemići Slaveni) et popolari ... è antico et mortal odio ...“[2]. U naputku šibenskom komesu Bernardu Balbiju od 3. novembra 1530. zabranjuje se mletačkim najamničkim vojnicima imati žene „sclavas“, budi iz Dalmacije (t. j. dalmatinskih gradova), budi iz Ugarske (t. j. slavenskoga zaleđa), budi Dalmatinke, budi Ugarke („sclavas, Dalmatinas vel Hungaras“)[3]. U svom putopisu od god. 1553. piše Giov. Batt. Giustiniano o Rabljanima: „i cittadini sono di costumi civili et politici, ne portano con loro tanta barbarie, come gli altri Dalmatini ...“[4], a tim varvarskim „altri Dalmatini“ razumijeva dakako Slavene; Romani po Giustinijanovu mnijenju nijesu dakako ni mogli „portare“ „tanta barbarie“; Giustiniano u ostalom ponovno naziva hrvatski (slavenski) jezik dalmatinskim. Tako isto veli Giustiniano, da i Krčani „hanno molto miglior costumi degli altri Dalmatini“, a drukčije da govore (poput drugih Dalmatinaca) „lingua schiava“, samo osobito narječje[5]. U nekom mletačkom izvještaju o upravi u Dubrovniku iz godine 1555. veli se, da se Dubrovčani služe slavenskim jezikom, istim kao „li altri Dalmatini“[6]. U izvještaju Pandolfa Guora iz god. 1554.—1556. veli se, da na mletačkim galijama služe „Dalmatini“, i to ne samo oni iz zemalja podvrženih mletačkoj republici, nego i iz zemalja turskoga carstva[7]. — U

[1] Ibid., III., str. 169. — [2] Ibid., XI., str. 31. — [3] Ibid., VIII., str. 69. — [4] Ibid., VIII., str. 257. — [5] Ibid., VIII., str. 262. — [6] Ibid., XI., str. 74. — [7] Ibid., XI., str. 90.

izvještaju Kristofora da Canal raspravlja se, zašto „Dalmatini“ idu dobre volje na mletačke galije, i sudi se, kako ti bijednici od straha pred većim zlom pod turskim gospodstvom idu za „galeote“[1]. Da se pak sa „Dalmatini“ u zemljama turskoga carstva imadu razumijevati samo Slaveni, a nikakvi Romani ili Latini, o tome ne može biti sumnje.

No nijesu samo Mlečani držali dalmatinske gradove slavenskima, a Dalmatince Slavenima (Hrvatima). To isto vidimo i u drugih pisaca. Pače i sam car Konstantin Porfirogenit veli, da se Dioklecijanova palača (Spljet) i Salona nalaze u zemlji Hrvata: ἐν τῇ τῶν αὐτῶν Χρωβάτων χώρᾳ[2]. Tako se i u životopisu cara Vasilija I. veli, da su na podsjedanje Barija odaslane čete čitavoga naroda dalmatinskoga[3], a kad se o tom ponovno govori, veli se, da su imali pri podsjedanju pomoći pomenuti ljudi iz zemalja slavenskih[4].

Tako i papa Aleksandar III., koji je tri godine prije toga posjetio Dalmaciju i koga su u Zadru dočekali pjevajući hrvatske pjesme[5], otpisuje 4. listopada 1180. „clero et populo per Dalmatiam et totam Sclauoniam“[6], kao da je Dalmacija samo dio „Sklavonije“. Tako isto i papa Aleksandar IV. veli u otpisu od 21. siječnja 1255., da je „Sibenicensis ecclesia in Sclavonia“[7].

I Napuljci su dalmatinske gradove označivali nazivom „Sclavonia“; vele naime god. 1275.: „ad subscriptas partes Sclavonie, videlicet: Jadram, Ragusium, Spalatum, Dragurium et Sciennicum“[8]. Tako je i napuljski kralj Karlo god. 1279. označio Dalmaciju sa „partes Sclauonie“; tako je napose označio Dubrovnik („Ragusium“)[9]. — U ugovoru između Dubrovnika i Ankone od 4. lipnja 1292. veli se: „Ragusii vel in aliquo alio loco tocius riuerie Sciauonie, euntes, per dictam riueriam vsque Venecias, et a Veneciis redeuntes per dictam riuam versus Ragusium“[10].

---

[1] Ibid., XI. str. 110.
[2] De adm. imp., cap. 31., str. 149., red 6. i d.
[3] Historia de vita et rebus gestis Basilii imperatoris, str. 293., red 1.
[4] Ibid., str. 293., red 14.
[5] Por. Farlati: Illyricum sacrum, V., str. 60.
[6] Smičiklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II., str. 167. — [7] Ibid., IV., str. 589. — [8] Ibid., VI., str. 125. — [9] Ibid., VI., str. 309. — [10] Ibid., VII., str. 87.

Papa Ivan VIII. u svom otpisu knezu Domagoju (god. 873.—876.) ne zna još ni za kakve Latine ili Romane, koje bi razbojnici služeći se imenom Domagojevim uznemirivali, nego znade samo za „christicolas"[1]; a sigurno, da su tu postojali kakovi Latini, papa bi Ivan VIII., koji je i sam bio Latinac, spominjao ove, a ne bi se služio nazivom „christicolas", — ta, „christicola" bio je i sam Domagoj. — Zanimljivo je, da je i toliki panroman, kakav je bio papa Ivan X., pisao i hrvatskomu kralju Tomislavu i zahumskomu knezu Mihajlu i nadbiskupu spljetskomu i svim biskupima njemu podređenima, dalje svim županima, svim svećenicima i čitavomu puku u Slavoniji i Dalmaciji; o kakovim dostojanstvenicima romanskoga naroda u Dalmaciji i uopće Romanima u tim otpisima nigdje nema ni traga[2]; a ipak da je takovih u Dalmaciji bilo, jamačno bi se Ivan X. u prvom redu na njih obratio; osim toga ti Romani bili bi ako ništa drugo, to jedan od uzroka, s kojih bi tražio, da se Bogu ima služiti latinskim jezikom, a ne bi se ograničio na razloge: „Et quia Sclaui specialissimi filii sanctae romanae ecclesiae sunt" i „quis etenim specialis filius sanctae romanae ecclesiae, sicut uos estis, in barbara seu sclauivica lingua deo sacrificium offere delectatur?"

Da su Zadar, Spljet, Trogir, Šibenik i t. d. bili doista hrvatski gradovi, vidi se i odatle, što su u njima od vremena do vremena prebivali hrvatski vladari i što su ti vladari crkvama i samostanima u tim gradovima činili mnogobrojne poklone, kako se to vidi iz isprava X. i XI. vijeka.

I sami građani u tim gradovima držali su još u kasnije doba, pod mletačkom vladom, da su po sebi, po milieu-u, u kom su živjeli, ako i ne po podrijetlu, Slaveni, varvari, i da tek odgojem postaju nešto više: Romani. Tako n. pr. veli Šibenčanin Antonius Verantius (Vrančić), da je od njega prostoga varvarina ujak Stafileus učinio čovjeka — Latina: „eque rudi ac barbaro homine Latinum reddi curavit"[3]. No makar je taj Verantius naobrazbom postao Latinac, ipak se u uvodu latinskoga prijevoda Jorieva djela o Turcima ograđuje protiv toga, da bi se mislilo, da je on Talijan, riječima: „Dalmatam non Italum, traduxisse scito"[4]. Prema tome se samo po sebi razumjeti mora, da „Dalmata" nije „Italus".

---

[1] Rački: Documenta, str. 6.
[2] Farlati: Illyricum sacrum, III., str. 93., 94. i 95.
[3] Por. Kukuljević: Glasoviti Hrvati, str. 44. — [4] Ibid., str. 256.

Pitanje, da li su ove nove gradove osnovali Hrvati, najbolje se može riješiti po tome, da li je stanovništvo u njima doista bilo hrvatsko. Na žalost iz prvoga doba ovih novih gradova, t. j. iz prvog doba poslije pada rimskih gradova, kako rekosmo, ne imademo spomenika iz njih, da bi po njima mogli doznati, tko je u tim gradovima stanovao i kakova su imena imali ti stanovnici. Tako nam ne preostaje drugo, nego iz kasnijih spomenika stvarati zaključke o stanovništvu u prvo doba.

Iz tih pak spomenika vidimo, da su stanovnici ovih gradova doista bili Hrvati. Istina je doduše, da su vrlo mnogi od tih građana imali kao i drugi kršćani u Franačkoj, Italiji, Orijentu i t. d., općenita kršćanska imena, koja su pored latinskoga bogoslužja zvučila i gotovo posve latinski, pogotovu u ispravama pisanima latinskim jezikom, koji je tada bio službeni ne samo u dalmatinskim gradovima, nego i u Franačkoj, Njemačkoj, poslije u Češkoj, Poljskoj, Ugarskoj i t. d., pa se kao takav uzdržao sve do najnovijege doba.

Konstantin Jireček odatle, što se od 55 kršćanskih imena, koja je on pronašao u spomenicima iz godina 500.—700. u dalmatinskih gradova, ponavlja njih 29 u spomenicima iz godina 900.—1300. (dok se ostalih 26 imena više ne javlja), izvodi ipak, da se tu radi o kontinuitetu velikoga dijela gradskoga pučanstva[1]. — Da se odredi, radi li se tu doista o kontinuitetu pučanstva, nužno je najprije znati, koja su to imena, kojima se dokazuje taj kontinuitet, a to su: Andreas, Bassus, Constantinus, Damianus, Dominicus, Frontinus, Georgius, Honoratus, Joannes, Johanna, Julianus, Laurentius, Marcellus, Maria, Maurentius, Maximus, Natalis, Paulus, Paulinus, Petrus, Proclinus, Quirinus, Stephanus, Thomas, Ursus, Venantius, Veteranus, Victor, Vitalis. (Usput budi rečeno, da je *Jireček* u godinama 900.—1300. mogao vrlo malo naći Bassusa, Frontinusa, Maurentiusa, Proclinusa i Quirinusa). Po našem nazoru iz pomenutih 29 kršćanskih imena — dotično 24 — nema se nikako izvoditi kontinuitet pučanstva. Jer, tada bi se moglo tako isto izvoditi, da su i današnji seljaci u Hrvatskoj izravni potomci starih Romana u dalmatinskim gradovima, budući da bi se i oni zvali u latinskim ispravama: Andreas (Andrija, Jandrija, Jandro i t. d.), Constantinus (Kosta, Konstantin),

---

[1] Die Romanea in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, I., str. 23.

Damianus (Damjan), Dominicus (Dinko, Dujam, Dujo), Georgius (Đuro, Juraj, Đorđe i t. d.), Joannes (Ivan, Jovan, Janko i t. d.), Johanna (Ivana), Julianus (Julijan), Laurentius (Lovro, Lovrijenac), Maria (Marija, Mara i t. d.), Maximus (Makso, Maksim), Natalis (Božo), Paulus (Pavao, Pajo), Marcellus (Marcel), Paulinus (Pavlić, Pavlek), Petrus (Petar, Pero), Stephanus (Stjepan, Stipo, Stevan, Stijepo, Krunoslav i t. d.), Paula (Pavlija), Thomas (Toma), Ursus (Medo), Victor (Viktor, Vladoje, Vlado), Vitalis (Vid).

Istina je doduše, da u krajevima podalje od mora u ono doba nije bilo, bar ne toliko, tih općenitih kršćanskih imena. No tome nije uzrokom, što bi dalje od mora živjeli Hrvati, a uz more Romani, nego, što su ovi uz more već rano poprimili kršćansku vjeru s latinskim bogoslužjem i s latinskim imenima, dok su se oni podalje od mora kroz vijekove i vijekove borili za hrvatsko bogoslužje, pa nijesu ni onda, kada su silom primali latinsko bogoslužje, primili to potpuno, a osobito nijesu tako lako napustili svojih narodnih imena. — Sami hrvatski vladari imali su narodna imena samo do spljetskoga sabora (god. 924.); poslije toga imali su pored svojih narodnih imena još i općenita kršćanska imena, pače bilo je i takovih, koji su imali samo općenito kršćansko ime, n. pr. Stjepan. Kao što ne valja izvoditi, da je n. pr. Stjepan II. (nećak Petra Krešimira) bio podrijetlom Roman, jer se zvao „Stephanus", tako isto ne valja izvoditi, da su oni priori i građani u Zadru, Spljetu, Trogiru i t. d. bili podrijetlom Romani, jer su se zvali: Andrije, Maji, Prestanciji i t. d. Imamo dokaza, da ti Andrije, Maji, Lampridiji i t. d. nijesu bili Romani, baš kao ni Stjepan II. Dokaze te iznijet ćemo kod pojedinih gradova napose.

II. O Hrvatima u pojedinim dalmatinskim gradovima.

a) O Hrvatima u obnovljenom Zadru.

Značajno je za obnovljeni Zadar, da se i u latinski pisanim ispravama počinje javljati pod hrvatskim imenom „Zadar", dok talijanskom imenu „Zara" još nigdje nema ni traga. Pače i sam papa Ivan VIII. piše godine 879. „civitas zadarensis"[1]; tako isto u jednom od najstarijih ugarskih spomenika (iz XII. vijeka)

[1] Rački: Documenta, str. 10.

navodi se Zadar pod imenom „Zader“, a ne pod imenom „Jadera“ ili „Zara“[1]; i u životopisu sv. Gerarda veli se, da je on došao „in Zadriam“, a odatle u Ugarsku[2]; pače i Mlečani u prvo doba nazivali su Zadar „Zadra“, a ne „Jadera“: tako se on ponovno naziva u jednom otpisu mletačke vlade od 25. travnja 1226.[3]; Zadrane naziva mletačka vlada još u otpisu od 23. veljače 1287. i u otpisu od 28. veljače 1287. „Zadratini“[4], a ne „Jadertini“ ili „Zaratini“. Osim toga Mlečani kroz dugo vremena redovno ne vele „Jadera“, „Jadertinus“, nego „Jadra“, „Jadratinus“[5], a poznato je, da su Mlečani latinski „j“ izgovarali tada „z“. Zanimljivo je i to, da se i današnji talijanski naziv „Zara“ ne bi imao čitati „zara“, nego „cara“, a Talijani ga ipak čitaju „zara“. Prema tome Talijani pišu ovo ime kao potpuno tuđinsko, pravopisom, koji se ne slaže s njihovim, kao što mi pišemo „Shakespeare“, a čitamo „Šekspir“.

Mlečani su se ipak s vremenom naučili pisati „Jadera“, „Jadertinus“, te „Zara“ i „Zaratino“; ali drugi Talijani, kojima smjer romanizovanja nije bio još poznat u tom pravcu, nazivali su i dalje Zadar „Zadar“. Tako n. pr. napuljski kralj Karlo naziva još godine 1292. nekoga zadarskoga trgovca „Dessa de Zadara“[6]. Tako se isto godine 1293. Ivan Zadranin, kad mu se dopušta izvesti iz Apulije žito, naziva „Ivano de Jadara“[7] i t. d. I Francesco Petrarca piše „de laude Venetorum . . . contra civitatem Zadrensem“[8]. — I u Romualdovoj hronici veli se, da je papa Aleksandar III. „ . . . ingressus . . . Jadarum“ god. 1177.[9]

---

[1] Adnotaciones chronologicae in codice missali seculi XII. u Florianusa „Historiae hungaricae fontes domestici“, pars I., scriptores, vol. III., str. 209.

[2] Vita s. Gerardi u Endlichera: Rerum hungaricarum monumenta Arpadiana, str. 210.

[3] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, I., str. 37.

[4] Ibid., III., str. 426.

[5] Ibid., I., str. 13., 22., 23., 29., 34., 35., 37., 39., 41., 42., 43., 45., 69., 70., 71., 72., 73., 74., 75., 76., 78., 79., 80., 81., 86., 87., 90., 91., 104., 107., 110., 116., 117., 118., 123., 129., 131., 135., 139., 140., i t. d.

[6] Smičiklas: Codex diplomaticus, VII., str. 95.

[7] Ibid., VII., str. 158.

[8] Abhandlungen d. hist. Klasse der königl. Bayer. Akademie der Wissenschaften, XVI. (1883.), III., str. 74.

[9] Muratori: Scriptores rerum italicarum, VII., st. 218.

Svakako, da su tu bili Romani, ne bi se naziv grada Zadra ovako pohrvatio, i ne bi trebalo poslije ponovno oživljavati stari, zaboravljeni naziv.

Kao što je sam grad dobio hrvatski naziv, tako isto dobili su hrvatske nazive i atari i mjesta na teritoriju grada Zadra. Koliko se oni u starim ispravama spominju, nose naime uvijek čisto hrvatska imena, tako n. pr.: Sikirani[1], Crno[2], Dugo polje („Delgo pole")[3], Ozrinj („Osrigno")[4], na Obrovici („na Obroyoci")[5], Novoselci[6], Dobra poljana („Dobro polana", „Dobro polagna")[7], Zemunik („Semenicum")[8], Kalčina goriça („Calcina gorica")[9], Poljica („Poliço")[10], Tričice („Triçiçe")[11], Krivi most („Kavril-most")[12], Peterčani („Petreçano")[13], Gomilica[14], Rat („Rata")[15], Balotina Lokva[16], Ceredol[17] i t. d. i t. d.

Hrvatska imena imala su ne samo vanjska mjesta i atari, nego ulice, trgovi, mjesta u samome Zadru. Oblasti su im doduše davale talijanska imena, ali narod je sam bez obzira na ta oblasna imena davao im hrvatska imena; tako je n. pr. narod zvao jednu ulicu „Rimnica"[18], druga opet mjesta nazivao je „Poljak dvor", „Požarišće", „Čubrijan", a još i danas žive nazivi: „Milašinov", „Lulinov", „Subotin" svod[19]. S punim pak pravom pita *Sabalich,* kako drukčije da naziva narod ta njemu omiljela mjesta? — Doista narod ih naziva onako, kako osjeća i kako govori, a ne vodi računa, kakova imena daju tim mjestima i ulicama romanizovane i talijanizovane oblasti. — U starim

---

[1] Rački: Documenta, str. 18. i 85.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, VII., str. 227.

[3] Ibid., VII., str. 257.

[4] Jelić: Zadarski bilježnički arkiv, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva", I., str. 176. i 181.

[5] Ibid., I., str. 189. — [6] Ibid., I., str. 188. — [7] Ibid., I., str. 258., III., str. 240. — [8] Ibid., II., str. 13., 16., III. str. 240. — [9] Ibid., II., str. 14. — [10] Ibid., II., str. 15. — [11] Ibid., II., str. 16. i 114. — [12] Ibid., II., str. 16. i 114. — [13] Ibid., II., str. 19. — [14] Ibid., II., str. 19. — [15] Ibid., III., str. 42. — [16] Ibid., III., str. 135. — [17] Ibid., III., str. 242.

[18] Por. Bianchi: Zara Cristiana, I., str. 346. i 458.

[19] Por. Sabalich: Curiosità storiche Zaratine, str. 20. i d.

zadarskim spomenicima (osobito u njihovim „libri consiliorum") imade navodno čisto slavenskih imena za pojedine ulice, trgove i mjesta u gradu daleko više, i što dalje u prošlost, to tih slavenskih imena ima i više.

No nijesu samo sam grad Zadar, njegove ulice, trgovi, vanjski atari i vanjska mjesta imala hrvatska imena; hrvatska su imena uza sav utjecaj kršćanstva s latinskim bogoslužjem i latinskim svetim imenima, uza sav utjecaj romanskim duhom opojenoga svećenstva, imali i sami građani zadarski.

U najstarijoj ispravi obnovljenoga Zadra (od godine 918.)[1] ima kao zadarski prior neki Andreas; po imenu dakle, kako *K. Jireček* izvodi, imao bi taj prvi prior biti čisti Roman; no taj isti Andrija imao je kćer Dobrušu („Dobrosia"); odatle se pak vidi, da taj prior nije bio Roman, jer kad bi bio Roman, zacijelo ne bi kao dobar kršćanin (što pokazuje njegova oporuka) svojoj kćeri nadjenuo ime „Dobruša". — Osim toga u toj istoj ispravi vidimo i ova lična imena: Prisinak („Prisinacco"), Pribina, Tjehomila („Techamila"), Milica, Strijeteč („Strietecho") i Zremil („Zremilo"); to su doduše imena robova; ali jer su jedva prošla tri vijeka, otkako su Hrvati osvojili ove krajeve i romansko pučanstvo u njima ponajviše poubijali, a samo dijelimice zarobili: to nije moguće, da bi ondašnji pobjeđenici i zarobljenici sada najednom postali gospodari ondašnjim pobjednicima, koji bi sada bili robovi. Poradi toga ne može biti drukčije, nego da su i gospodari nad tim Prisinakom, Pribinom, Zremilom i t. d. potomci tadašnjih pobjeditelja, t. j. da su Hrvati. Hrvati su i gospodari i robovi; samo su se gospodari pogospodili, udaljili od naroda i većinom poprimili općenita kršćanska (svetačka) imena, dok su niži slojevi i pri imenima ostali ono, što su i bili: — Hrvati.

U daljnoj zadarskoj ispravi od godine 986. ima kao prior zadarski neki Maius[2]; sin njegov zvao se je Gregorius; poslije postao je taj Gregorius ne samo zadarski prior, nego i carski „proconsul", „protospatarius et straticus universae Dalmatiae"[3]; kći pak ovoga Maiusa, a sestra Gregoriusa (protospatarija), zvala

---

[1] Rački: Documenta, str. 17.—19.

[2] Ibid., str. 21.—22. — [3] Ibid., str. 41. i 43.

se Većenega („Vekenega"), a od tê kći Čika („Cicca"); ta Čika bila je supruga priora Andrije, a mati druge Većenege, koja je opet bila udata za nekoga Dobroslava[1]. Kad bi ti Maiusi, Gregoriusi, Andreasi i t. d. bili Romani, kako to hoće *K. Jireček*, i opet jamačno se njihove kćeri, sestre, žene, zetovi ne bi zvale: Većenega, Čika, Većenega, Dobroslav.

Osim pomenutoga Maiusa bio je u Zadru još jedan prior istoga imena, koji je bio rođak prvomu Maiusu[2]. Zatim bili su tu priori: Grubiša („Grubisa")[3], Drago[4], Dabro[5], pa opet Drago[6], Vitača („Vitaza")[7]. Desinja („Desinia")[8] i t. d. — Tribuni pak bili su u Zadru: prema ispravi od godine 918. Dabro[9], godine 986. Crneča („Cernecha") i Dabro[10], zatim Drago, Dabro i Draže („Drase")[11]; suci opet bili su: Volen[12] i Desinja („Dessina")[13].

Po tim imenima sudeći bili su priori u Zadru (a tako i tribuni i suci) čisti Hrvati. Priori pak zadarski bili su obično ujedno i istočno-rimski stratezi s dvorskim nazivima „prokonsuli", „protospatariji", za cijelu Dalmaciju. Kad su pak priori i pod vizantijskom vladom bili Hrvati, nema sumnje, da su i ostali građani bili tako isto Hrvati, jer jamačno ne bi sebi pod vizantijskom vladom Romani stavljali Hrvate za glavare, a još bi manje carska vlada stavljala Hrvate za stratege nad romanskom Dalmacijom.

I doista, u starim zadarskim ispravama vidimo pored općenitih kršćanskih (svetačkih) imena još i mnogobrojnih narodnih. Tako su u jednoj ispravi od godine 1166. osim nadbiskupa Lampredija svjedoci ovi Zadrani: Josip Jurin Talarić („Josep Zurra Talarigi"), Martin Zluradov („Zluradi"), Petrić Vitačin („Petrizus Vitaze"), Vlčina Lopre („Vilcinna Lopre"), Borić Mihajlov („Borizius Michaeli"); uz te Zadrane bili su tu svjedoci drugi „Sclaui"[14] Nezadrani. Takova narodna imena javljaju se u Zadru još i u kasnije doba, kadno je Zadar bio već potpuno u mletačkoj vlasti. Tako n. pr. u jednoj ispravi iz godine 1220. parbene su stranke zadarski građani: Petar sin Grubov („Grube"), Dobre i Skumuša

[1] Ibid., str. 65., 147., 65.—67., 96., 124.—126., 145., 160., 154.
[2] Ibid., str. 20. — [3] Ibid., str. 48.—50. — [4] Ibid., str. 52., 54., 65., 66. i 68. — [5] Ibid., str. 67. — [6] Ibid., str. 85., 93., 94., 126., 128., 154.—157., 159. — [7] Ibid., str. 155., 175., 176.
[8] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 184., 186., 187., 189., 211., 218., 223., 225. i t. d.
[9] Rački: Documenta str. 19. — [10] Ibid., str. 21. i d. — [11] Ibid., str. 41.—42. — [12] Ibid., str. 153. — [13] Ibid., str. 176.
[14] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 107.

(„Dobre et Scumusa")[1]; u jednoj opet ispravi od godine 1247. vidimo imena zadarskih građana: Radovan („Radoan") i žena mu Vera, pa onda Radin, Tomana, Prevoča („Prefocha"), Brekova i Rastić („Rastich")[2]. U jednoj opet ispravi iz godine 1294. evo imena Zadrana: Desimir, Radun, Mahača („Machaça"), Vlkostana, Bratko, Stojča („Stoyce"), Diminoslava, Mile, Dragoša, Desinja („Desegna"), Dražina („Drasina")[3].

Čim je Zadar došao pod mletačku vlast, nastojali su Mlečani što brže taj grad posve romanizovati i oduzeti mu slavenski značaj. Slali su onamo komese rođene Mlečane, mletačke nobile, koji su, da mogu općiti s pučanstvom, trebali osobitoga tumača („turcimanus"). Ali ni to nije bilo dosta; Mlečani nijesu ni vlastitomu komesu vjerovali; bojali su se, ne će li on u svoju službu ipak primati Hrvate (Slavene), pa mu je bilo god. 1347. napose zabranjeno držati u službi ljude iz „Slavonije"[4]. Kad su Mlečani godine 1247. iz grada protjerane Zadrane natrag primili, morali su Zadrani uz mnogo drugih stvari obavezati se napose, da ne će sklapati brakova sa Slavenima i da ne će Slavene primati u stan[5]. Godine 1273. mletačka je vlada s pozivom na taj ugovor tu zabranu još ponovila[6]. — Nijesu nadalje u Zadru smjeli služiti kao stražari (vojnici) Zadrani ni uopće Hrvati (Slaveni), nego samo stranci[7]; zabrana ta ponavlja se godine 1428.[8]. Dalje bilo je određeno, da nijedan vojnik najamnik u Zadru (a ni u drugom kojem dalmatinskom gradu) ne smije imati ni za ženu ni za konkubinu Hrvaticu (Slavenku — „sclauam"), bila ona iz Dalmacije, bila iz Ugarske (t. j. Hrvatske izvan dalmatinskih gradova)[9].

U opće se može reći, da su Mlečani od početka nastojali što više romanizovati gradove, koji su došli pod njihovo gospodstvo, i što prije izbrisati svaki trag slavenstva u tim gradovima. A jer je Zadar prvi od svih dalmatinskih gradova došao pod njihovu vlast, to su u njemu i najbolje uspjeli.

---

[1] Ibid., III., str. 179. — [2] Ibid., IV., str. 329. — [3] Ibid., VII., str. 168.
[4] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, III., str. 449.
[5] Ibid., I., str. 70. — [6] Ibid., I., str. 107. — [7] Ibid., II., str. 455. — [8] Ibid., XXI., str. 31. — [9] Ibid., VIII., str. 69. i XVII. str. 126.

Uza sve to još i u kasnije doba starosjedioci u Zadru bili su Hrvati i imali su u glavnom hrvatska imena, i osobito otkako su se počela javljati prezimena, imali su hrvatska prezimena.

U registrima zadarskih bilježnika nalazimo mnogobrojna hrvatska imena; tako već u registru od godine 1259. evo kao prvo ime Zadranina Rigovića („Rigouig")[1]. U jednoj bilješci od 1. siječnja 1289. ima Bratonja Sovinić („Bratonia Sovinig habitator Jadere") i sestra mu Jagoda; ima tu i neki Marko Petrić („Marco Petriçi"). Druga bilješka od 1. siječnja 1289. sastavljena je pred Prodom Čukićem („Prodde de Çukitto") i Horvatinom sinom Radosavljevim („Choruatino filio Radoslavi") Zadranima. Treća opet bilješka sastavljena je pred Grizogonom Podgoričkim („de Podgoriça") i drugima. Četvrta pred Petrom Praćetom („de Prasce") i Klimentom Petrićem („de Petrisce"). U jednoj opet bilješci od istoga dana ispovijeda Radoslav sin Desinjin („Radoslauus . . . filius . . . Desegni habitator Jadere"), da je primio zajam od brijača Grgura sina Pribidruževa („filio . . . Pribidrusci") zadarskoga stanovnika. Bilješka od 6. siječnja 1289. učinjena je pred Grubešom sinom Bičalovim („Biçale") i Ivanom sinom Družininim („Ivanno . . . filio . . . Druscine") Zadranima; tu daje jedan samostan, u kojem se jedan brat zvao Radoš („Radoscio"), „ad pastinandum" osam gonjaja zemljišta stanovnicima zadarskim kovaču Radošu sinu Slavkovu i njegovoj ženi Pribi; međaši tomu zemljištu jesu: Pripko („Pribco") i Dabronja („Dabrogna"); drugi komad zemljišta daje taj samostan Dobronji sinu Bogdanovu, susjedi pak ovoga komada jesu Krsto sin Radošev i Prvanec („Peruanec"); daljni komad zemljišta daje se Grguru sinu Bogdanovu; susjedi ovome su komadu Mladonja („Mladagna") i Slavko Vrtikašica („Slauco Verticasiça"); daljni se komad daje Radovanu sinu Pripkovu, susjedi ovome komadu su Marin Crveni i Damjan Promićev („de Promiço"); daljni komad daje se Damjanu sinu Bratoševu, zatim Soranu sinu Dragovu, zatim Andriji Petrovu i njegovoj ženi Dobri; dalje Vlčeslavu sinu Stojanovu i njegovoj ženi Lepoj („Lepiçe"), tu je susjed Grižan Rasimenić i t. d. Jedna bilješka od 7. siječnja 1289. sastavljena je pred mornarom Radoslavom i mnogim drugim Zadranima; tu je neka Tomica udova Martinova dala neko

---

[1] Jelić: Zadarski bilježnički arkiv, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. arkiva" I. (god. 1899.), str. 166. i d.

zemljište Deši sinu Pičulovu. Bilješka od 10. siječnja 1289. sastavljena je pred Domicom Belobradom i drugim Zadranima; tu neki Presko Milčev pripovijeda, što je dobio, kad je uzeo za ženu neku Ljubu („Luba"). U bilješci od 12. siječnja 1289. predaje neki Domaldo komad zemlje Zadrankama Desači udovi Andrijinoj i Dragoslavi kćeri Hrankovoj. Bilješka od 17. siječnja 1289. sastavljena je pred Jakovom Andrijinim Petrićem, Petrinjom Popovim („de Pappo") i drugim Zadranima; tu daje Braća Damjanov svojim nećacima Dešku Petrovu i Stipanu Dragosavljevu sva svoja dobra. Bilješka od 19. siječnja 1289. sastavljena je pred Bogdanom Čuparom („Çupar") i Matijom Bastićem Zadranima. Bilješka od 13. veljače 1289. sastavljena je pred Bogdanom Čuparom i Vidom Radonićem. U bilješci od 26. veljače 1289. nalazi se oporuka iza Zadranke Dobrače kćeri pokojnoga Dragovana; tu ona ostavlja jedan vinograd Dragi Božićevoj; susjedi tome su vinogradu Krešo Šestović („Sestouiso") i Andrija Grubonja. U drugoj bilješci od 26. veljače 1289. daje „ad pastinandum" Pavao sin Damjana Dobroga („Damiani Dobri") iz plemićke porodice Benje („Benne", kasnije pisane „Begna"). Bilješka od 1. ožujka 1289. načinjena je pred Gaudom Tihojem i drugim Zadranima, a druga bilješka od istoga dana pred Crnečom „de Curtiscia" i Leonardom Mihajlovim; u toj drugoj prodaje Zadranka Dobra kći Mihajlova a žena Vlkasova Zadraninu Dobretu sinu Šuborovu neko zemljište. U daljnoj bilješci od 1. ožujka 1289. daruje Zadranin Marin Caligarius sin Radovana i Domice svojoj sestri Dragi 20 denara (iz ove se bilješke najbolje vidi, kako je latinizovanje napredovalo, kako je sin imao latinsko ime, a roditelji su imali imena hrvatska). Bilješka od 3. ožujka 1289. učinjena je pred Petrom Sedemirovim, Lovrom de Blatone i drugim Zadranima. U bilješci od 5. ožujka 1289. priznaje Zadranin Petar Ačudović („Açudoviç"), da je uzajmio od Zadranina Ivana Lemeševa 20 denara, jamac pak bio je Volkoj sin Veskov također Zadranin. U drugoj jednoj bilješci od 5. ožujka 1289. prodaje Zadranin Dešimir sin Radunin neki vinograd Bogdani kćeri Dešimira Pešćanova („Dessimerij de Pesçano"). U daljnoj bilješci sastavljenoj pred Petrom Đurinim i Previćem sinom Radoševim („Prefiça, filio . . . Radoscij") i drugim Zadranima čini Zadranka Mihojla udova Rade Bausećа oporuku, kojom ostavlja sve nećakinjama Dragi i Mihojli, i tu nabraja svoje vinograde, kojima su susjedi Ivan Bučanin („Iuanni Buçanini") i Desimir

Radunov. Bilješka od 9. ožujka 1289. sastavljena je pred Ivanom Stokorom („Iuanne Stocora"). Radinom Koriščićem („Radine Corisciç") i drugim Zadranima. Po jednoj bilješci od 9. ožujka 1289. vidimo, da su kućevlasnici u Zadru bili Dobri sin Grgura de Carbono. Slava kći Crnoga de Carbono, Stana udova Plenošića, zatim Magerij i Hranko Griparijev. Bilješka od 12. ožujka 1289. sastavljena je pred Prodom i Andrijom de Cossa; ovdje prodaje Domica kći Marina Kalčine, a supruga Jurše sina Desinje Sašića, neko zemljište blizu Crnečinih solana Beti de Petrinja. U daljnoj bilješci od 12. ožujka 1289. pred Grisogonom Butovanom i Lovrom Čuparom („Louvre Çupario") sinom Radovanovim daruje Krsto sin Radovanov sestri Dragi 25 denara[1]. Od 14. ožujka 1289. ima jedan sudski zapisnik; suci su tu bili Deša Fafogna, Madij Varikaša i Barto Saladin. U bilješci od 18. ožujka 1289. priznaju Marko sin Miligosta Ivićevića i Grgur Badenjin, da su dužni nekomu Zadraninu Petru sinu Slavoševu 50 libara. Bilješka od 22. srpnja 1289. sastavljena je pred Damjanom Miligostovim Zadraninom i Martinom de Samitario i Gabrijelom Caligario Mlečanima. Bilješka od 23. srpnja 1289. sastavljena je pred Bogdanom Peliparijem, Dragošem Glavatićem („Dragosci Glauatig") i Stankom („Stanco") Kaligarijem Zadranima. Od 23. srpnja 1289. imamo i sudski zapisnik, u kojem su stranke bile Jurislava udova Dešena Vesogrivića („Desseni Vesogriuig") i Vitko njezin sin s jedne strane, a Plenka kći Jurislavina a žena Dominika Paverškovića („Pauerscouig") i sam taj Dominik Paveršković s druge strane. U bilješci od 23. srpnja 1289. Vitača Gambezij sin Sergija Gavonika (Govornika) kupuje od Nikole Votkare („Vodcarra") Zadranina vino za 19 denara. U daljnoj bilješci od 23. srpnja 1289. pred Budislavom i drugim Zadranima ispovijeda Dragoslav („Dragoslavius"), koliko je dobio miraza od svoje žene. U bilješci od 24. srpnja 1289. vidimo Zadrane: Dragoslav Radinov i Mihojla kći Deše Unošića. Daljna bilješka od 24. srpnja 1289. sastavljena je pred Prvoslavom sinom Bratkovim; tu prodaju Slavić i Petar Bokanjac Škaronji sinu Strijanovu i njegovoj supruzi Mariji kćeri Dešinoj vinograd, komu su susjedi Matija Pobratimov i Dragoslava mati pomenute Marije.

Bilješka od 25. srpnja 1289. sastavljena je pred Martinom Vitešinim. Ivanom Petelinom („Iuanne Petelino") i drugim Zadranima[2];

---

[1] Ibid., str. 252. i d. [2] Ibid., II., str. 12. i d.

druga bilješka od istoga dana sastavljena je pred Damjanom Miligostovim i Leonardom Mihajlovim; treća opet pred Dobretom de Carbunne, Franjom Vitešinim i drugim Zadranima. Dne 26. srpnja prodaje pred Damjanom Miligostovim i Andrijom de Soppe Rada udova Dobrinova i njezin sin Rastin vinograd Nikoli Petrovu i njegovoj ženi Pribislavi. Druga bilješka od istoga dana sastavljena je pred Krstom Grubonjom i Franjom Vitešinim; tu Zadranin Radobrat sin Bodin prima zajam od Ceprenje sina Ratkova. U bilješci od 27. srpnja 1289. prodaje Zadranka Dragena kći pokojnoga Budonje a supruga pokojnoga Martina, zvanoga Vodnić, Nikoli sinu pokojnoga Martina Vodnića vinograd, komu su susjedi Prvoslav Nedojev i Jurko sin Hrankov. U bilješci od 30. srpnja 1289. ima kao gradski „praeco" neki Dobroslav. Bilješka od 31. srpnja 1289. sastavljena je pred Dedojem sinom pokojnoga Prodana i Martinom sinom Nikolinim i drugim Zadranima; tu prodaje Domnić sin pokojnoga Ramoša Valentu sinu Martina Dimičića polovicu svog zida[1]. Bilješka od 1. kolovoza 1289. sastavljena je pred Franjom de Catarino i Vidom Dražimirom Zadranima. U bilješci od 2. kolovoza 1289. dana su u zalog Pripku sinu Stancijevu („Stantij") Zadraninu sva dobra Dražila Kočanića („Drascilli Coçanig"). U drugoj nekoj bilješci radi se o dugu Radoša sina Radohnina („Radoscius filius Radohne") klobučaru Grsanu. Bilješka od 3. kolovoza 1289. sastavljena je pred svećenikom Pribislavom i Andrijom de Rava; tu Stanko („Stanco") prodaje drugomu Stanku („Stanco") deveti dio kuće. Bilješka od 5. kolovoza 1289. učinjena je pred Dragutinom sinom Dobrinovim i drugim Zadranima; tu se daje nekomu Zadraninu Beskanu sinu Radoslava Gerbavića „ad pastinandum" neko zemljište[2]. Dalje bili su 5. kolovoza prisutni Zadrani Berislav, Prode de Birse, Matija Zgan; 6. opet kolovoza 1289. Zadrani: Nikola Votkara, Bogdan Ninjanin, Franjo Vitešin; 8. kolovoza 1289. Đuro Radošev, Slavko Radovanov, Ivan Kora („Iuanne Corra"), Dragoslav Draškov, Petrić Desačin, Matija Carijan, Deša Manuveteris, Dragan dugi („Longo"), Dobri sin Šuborov. U bilješci od 9. kolovoza 1289. radi se o zamjeni nekretnina između Deše kćeri Miloševe (Zadranke) i Radoslava sina Druška Škabručića (Ninjanina), na koju pristaje i Nikola sin Priboša Slavčića (Zadranin); susjedi tim nekretninama su Andrija Lobedević i

[1] Ibid., II., str. 114. i d. — [2] Ibid., III., str. 42. i d.

Privić Čulesko[1]. Iz neke bilješke od 18. kolovoza 1289. vidi se, koliko se u ono doba u Zadar naseljivalo Talijana i kako je Zadar postajao talijanski grad; ta je naime bilješka sastavljena pred Stefanom de Meço iz Mletaka, Gaudijem Marinovim iz Ankone i Paskalom Crimanijem iz Firma. U bilješci od 19. kolovoza 1289. provodi se dioba baštine između Zadranina Teodora sina Dražila Boleneščića i Petra sina Slavoševa, muževa dviju sestara Drage i Jakovine, kćeri Stojčevih. U nekoj bilješci od 22. kolovoza 1289. prodaje Zadranin Grižovan („Grisouannus"; valjada slaviziran Grisogonus — Krševan) sin Stipanov („Stipani") s dopuštenjem kaluđerice Miroslave vinograd Matijašu („Matheascio") Petrovu i njegovoj supruzi Dragoslavi; susjedi tomu vinogradu su Rožimanić („Roscimanig") i Ivan Ciktinj („Iuanni Cictigne"). Bilješke od 22. kolovoza sastavljene su inače pred Krasom sinom Obradovim, Vidom sinom Radoševim, Bogdanom Mirkovim, Dominikom Dobrinovim, Ivanom sinom Petrićevim Čančijem („Çançi"), a bilješka od 25. kolovoza 1289. opet pred Stojslavom sinom Vojinovim. U bilješci od 26. kolovoza 1289. zapisana je oporuka Zadranke Stane žene Volčine sina Zlatomotikina („Slatomoticca") a kćeri Marušine. Druga neka bilješka od 26. kolovoza 1289. sastavljena je pred Matijom Zganom, Ivanom („Iuanne") Blakulinom, Šobanom sinom Desinjinim Glamočaninom („Dessegne Glamocanin"). U bilješci od 14. listopada 1289. prima Zadranin Dešan sin Tihomirov zajam od Rajnerija Varikaše. Oporukom pak od 14. listopada 1289. raspolaže Stojko sin Jakovine Katrubarić u korist brata Domića, supruge Agape kćeri Plešine („Plesce") i šurjaka Dragoša Plešina. Bilješka od 15. listopada 1289. sastavljena je pred Zadranima Radovanom Gaščićem („Gascig") i Krešom („Cresci") sinom Druganovim; tu daje Damjan Našev („de Nasce") „ad pastinandum" zemljište Damjanu sinu Privonegovu Slavičiću i njegovoj ženi Matiji. U bilješci od 19. listopada 1289. dolazi kao stranka Zadranin Pavao sin Budina Blačanina[2], u drugoj bilješci od istoga dana dolaze zadarski građani Blaž sin Deše de Maçulelo i Petar sin Drečin („de Dreça"). U bilješci od 26. listopada 1289. dolazi Zadranin Dragovan sin Tolčev. Bilješka od 27. listopada 1289. sastavljena je pred Vitačom Gembroso sinom Sergija Govornikova („de Gouornico") i drugim Zadranima; tu

[1] Ibid., III., str. 135. i d. — [2] Ibid., III., str. 240. i d.

kupuje zlatar Radovan sin Vlkanov neki vinograd. U drugoj bilješci od istoga dana radi se o parnici između Zadranke Prvice i njezina sina Stanka s jedne strane, a Bosne supruge Stankove i njezina oca Stanka s druge strane, o zemljištu, komu je susjed bio Bratoslav. Bilješka od 30. listopada 1289. sastavljena je pred Grasinjom Grikavićem i Vlkojem i drugim Zadranima; tu prodaje Luka Radošev Vidu i Domini Vešegripčić ogradu zemlje („ogradam de terra"). Bilješka od 31. listopada 1289. sastavljena je pred Klimentom Petrićevim i Dešanom; bilješka pak od 1. studenoga 1289. sastavljena je pred Dešom Manuveteris i Mihom Miligostovim, a bilješka od 4. studenoga pred ribarom Petrom zetom Slavoševim i drugim Zadranima; bilješka opet od 7. studenoga 1289. sastavljena je pred Lesicom sinom Đure Lesičina, Juršom Zablačaninom i drugim Zadranima; u ovoj posljednjoj prodaje neko zemljište Radin Šilković Zadranin Bratoslavu Krevatinu i ženi njegovoj Bratoslavi. U bilješci od 8. studenoga 1289. prodaje neki Radoslav sin pokojnoga Lubašena Stipanu sinu pokojnoga Bratoslava Zadraninu ogradu vinograda, koja je nekoć pripadala Stani ženi Radosavljevoj; susjedi toj ogradi su Bogdan Vertimerić, Grubić i Nikola Dobri de Benne. U daljnoj bilješci istoga dana uzajmio je Radoš sin Radosavljev od Ivana Lemeševa 90 libara; u daljnoj opet bilješci prodaje Zadranin Ljupša sin Grubešin Zadraninu Đuri sinu Derisavljevu vinograd, komu su susjedi Stjepko de Cortiso, Pribe Pripkov, žena nekoga Tomića i Stana žena nekoga Acolina. U bilješci od 10. studenoga 1289. primio je Vid sin Damjana Mikuševa od zlatara Dragote i njegove žene Stane u ime miraza kuću u Zadru, kraj kuće Gvida Grubonje i kuće Nese udove Gvida Varikaše, i vinograd, komu su susjedi Domić Vlčačev („Uulsçaci") i zlatar Bratić. U bilješci od 15. studenoga 1289. radi se o parnici između Jure („Jure") sina Riga maloga i Ivana sina Mire de Figasollo, obojice Zadrana. U bilješci sastavljenoj 22. studenoga 1289. pred Nikolom Votkarom i Grizogonom Vličem Zadranima prodaje Zadranka Marta kći Ratkova s dopuštenjem Stane Prestine Mihajlu sinu Strijanovu i Mariji ženi njegovoj komad vinograda. U bilješci od 28. studenoga 1289. daje pred Dragoslavom Marinićem i drugim Zadranima Petar sin Deše de Mira Zadranin vinograd „ad pastinandum" Jakovu sinu Vratišinu. U bilješci od 1. prosinca 1289. radi se o parnici između Dragosestre udove Striloperca i Bogdana sina pokojnoga Radiše, obojice

Zadrana, poradi servituta „stilicidii". U bilješci od 23. prosinca 1289. prodaje Zemko sin Svirče Milanića ropkinju Stanku Grisogonu Viktorovu. U bilješci od 25. prosinca 1289. potvrđuje Dragovan sin Diminoslava Zadranin, da je od svoje žene Tolje kćeri Dobroševe primio miraz. U bilješci od 19. svibnja 1290. pred Vjenceslavom i Velkom Premijačem Zadranima Dragoslav daje svoga sina Martina Anđelučiju de Aligrance sinu Negojevu na četiri godine. U bilješci od 20. svibnja 1290. pred Franjom Ritešom i Ivanom zvanim Petelinec prodaje Zadranka Bjeluša žena Marina Bogdanova uz dopuštenje Preve i Domine svojih kćeri i Stanka sina Radoševa i kovača Radoslava, muževa njihovih, komad vinograda Janiću Nijemcu, Luciji ženi njegovoj. U bilješci od 21. svibnja 1290. sastavljenoj pred Damjanom sinom Vlkonje Kačića („Velcogne Cacig") i drugim Zadranima prodaje Ivan sin Desinjin Desači udovi Bratoševoj Zadranki komad vinograda na Pašmanu; susjedi tomu vinogradu bili su Domić Gorivec, Pavao Šilatović i neka Stojana. U bilješci od istoga dana priznaje Zadranin Petar Mutavi („Balbus") sin Vratisavljev, da je primio zajam od Zadranina Juriše Daudalića iz Zablaća. U bilješci od 24. svibnja 1290. izjavljuju pred Žanom Čuparijem („Çanne Çupario") sinom Damjanovim i Lovrom („Lovre") Čuparijem sinom Radovanovim Stefan Čuparij sin Martinov i Marin Čuparij sin Stojsavljev Zadrani, da su primili zajam od Petra zvana Orlanda Čuparija sina Martina Orlandova Velića („Veliçio"). U bilješci od 26. svibnja 1290. sastavljenoj pred Dominom Bolešinim i drugim Zadranima daje neku izjavu o mirazu Prija žena Mihajla sina Crnoga de Mreža Madiju sinu Stana Varikaše kao zastupnika njene braće.

Iz godine 1283. imamo i jedan imenik zadarskih plemića[1], u kome, uza sav utjecaj mletačke vlade na zadarsko plemstvo, stoje imena: „Bogdan de Laurechna, Volcina de Ginanis (Gnogrich), Stane de Varicassis, Dessa de Fumatis, Bette de Petrigna, Stephanus de Soppe (Župe), Johannes de Bucadeo (Bonadić), Bartholomeus de Zloradis, Damianus de Dobre, Micha de Grade, Creste de Vitecov, Damianus de Miligost, Petrus de Zloradis,

---

[1] Vidi Jelić: Moći sv. Šimuna u Zadru, u „Radu Jugoslavenske akademije" knj. 145., str. 192. i d.

Barthe de Jurislavis, Andreas de Grubogna, Blasius de Calcina. Paulus de Bosacis, Drago de Nosdrogna, Vulcigna de Madiis. Dobre de Begna, Prodde de Birsis"; pa i sama obitelj Fafogna, kako Jelić dokazuje[1], hrvatskoga je podrijetla, i ona je imala članova s imenima: Priba, Dobra, Deša, Dobrica, Drača, Crni i t. d.; a i druge obitelji, koje su u pomenutom popisu, nijesu nikakva romansko-dalmatinskoga podrijetla, već ili su iz Italije (napose Mletaka) doseljene ili imadu samo romanizovana imena. Osobito omiljelo ime u tih zadarskih plemića bilo je Vlčina („Volcigna", „Volcinna", „Volzina", „Vulcigna", „Vulcinna"), osobito u obitelji Matafarra, ali i u obiteljima Martinuscio i Slorado.

Daleko više uzdržala su se hrvatska imena u zadarskih pučana negoli u nobila. Na žalost, iz starijega doba ne imademo nikakova popisa. Tek od godine 1527. (mjeseca travnja) imamo popis čitavoga pučanstva u Zadru[2]; iz njega vidimo, da su osim nekoliko doselaca i nekoliko nobila svi Zadrani imali čisto hrvatska (slavenska) imena. U samom gradu osim službenih lica bili su: doseoci Paulo da Scutari, Rocho Franzoso, Bortholo da Modon, Domenego de Candia, Baptista da Pola, Franceschina da Treviso, Maria da Vicenza, Thomaso de Berna, Catharina da Verona, Paval de Xemonich, Maria da Parma, Petar de Possedaria, Orsa de Uglań, Antonio da Modon, Barthole de Scardona, Nicolò de Xemonico, Lodovico da Vicenza, Nicoleto da Vicenza, Marco da Pago, Francesco de Avignon, Francesco da Modena, Dessa de Pago, Antonio de Avignon, Vido de Sibinico, Jelena da Segna, Simon de Pasin, Ludovica da Treviso, Zaneto de Padoa, Piero da Taranto, Simon da Taranto, Andrea de Montenegrò, Bortholomeo da Venetia, Piero da Venetia, Antonio de Vicenza, Francesco de Fiorenza, Triphon de Catharo, i t. d.; dalje bili su domaći ljudi Bogović, Vlah, Volić, Pop, Munić, Bogdanović, Ljubačec, Novačec, Katuša i Stošija, Anka Torkulac (Trkulja?), Ljuba Svošić, Smoljanović, Jelena Miljeva, Draga (s otoka), Jurović, Sabić, Burcolović, Jele pekarica, Školjarić, Kvarić, Zelenković, Brdar, Radić, Stana Parnica, Klimač, Jelena Štefanović, Markešić, Zelenković, Skardonić, Kremenalić, Simičec, Katuša

---

[1] Ibid., str. 201.

[2] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, VI., str. 203. i d.

Bašvarić, Urša pekarica, Sajković, Bužanin, Moturlić, Bertović (nob.), Spanšičić, Spanšić, Ljučić, Jelena Gašićeva, Jelena žena Simona Turčina, Ruža („Rusa“) Dubronča, Tresić, Rado Paštrović. Užanić, Ravanjin, Gašić, Čerbočić (nob.), Benković, Opančanec, Mara Račićeva, Marojić, Crnovec, Mata Grgunč, Radić, Bončić, Stojmolović, Zagorčić, Marača Posilović, Morlak, Katusa Skortunić, Perfektović, Dražmil, Kustrojić, Spanšić, Obloserović, Stošija Banović, Centiličić, Jelica (de Tania), Centiličić, Stanić, Ruža („Rusa“), Lukovina, Rudan, Juvić, Žančić, Masuničić, Nikola opančar („opanzar“), Sasavić, Sodenić, Jaković, „Petar“ (Žembakuč?), Marulja, Ursa Bučičervić, Obloserović, Dalbonić, Jelinica, Sodernić, Mara Skradinica, Morlak, Mazičić, Obloserović, Draga Vlandač, Mara Božićeva („Mara Bosichieva“), Kunalić, Jakonić (nob.?), Jordanić (nob.?), Jordanić, Slade, Maruša Jablanja, Staković, Juvenić, Žanković, Turofić, Sila, Grbinović, Marković, Prlić, „Vlada“ Batačev, Ljubica, Ruža Radučina, Simić, Stošija Turković, Grencarić, Balabanović, Kozarvić, Meštrović, Skoretić, Pečaves, Manduša Cukarović, Radoslava, Ruža Cimalarčina, Balabanović, Draga Lanzanova, („Draga Lanzanova“), Dobra Pečaričina, „Dobra Baba“, Klara Ljubanova („Gliubanova“), Petrović Bernić Balabanović, Marica Paša, Jelena Spingarolić, Jelena, Barošić, Pavica, Kustić, Milulović, „Luca Gasparova“, Marcela Trubljina, Kate Skočeva, Kučić, Ljubavac, Paštrović, Anica Spingarolić, Brutović, Jelena, Kate Skurčić, Bičanić, Manjorić, Rado Nosika, Četa, Farmović, Manduša, Janica, Cvitan, Vučko, Marbegović, Paveša, Jelena, Krimaričić, Kušinić, Brodarić, Grubišić, Katuša Karančova („Caranzova“), Kučenić, Petrović, Radić, Dičernić, Korsinić, Rado Jović, Katuša Gota, Gverac, Vidović, Rado, Skurčić, Fabijanović, Žagoričić, Milica Ulinjović, Marača Kučević, Kolić, Radonić, Zebić, Petrović, Raduničić, Rakonić, Dobra, Cečanin, „Luca da le opanche“, Draga Opakova, Vidulić, Marčica Fapercova, Bokarić, Mašić, Lisica, Manusavić, Dornić, Ruža pekarica, Milorvić, Tekoević, Milica Matijina, Minačić Barilarov, Mlikanović, Lamić, Bertonić, Opančanec, Paštrović, Budačić, Tutović, Radonić, Barinica, Mara Mihovolec, Maglušin, Tutović, Čikarelić, Pnorović, Karlatović, Vidaković, Korenić, Magnajić, Baba Škambelića, Pluserić, Margerita Farlokova, Bučlić, Katuša Novačić, Mesarić, Tutović, „Ivan“ Parenčić, Gladilo, Ljubača, Otočka, Jurat Varikaša, Jelena Gusjenica, Vidaković, Vidaković, Vučetić, Rasolić, Vukašinović, Kušinić, Stana Toma-

ševa, Milisenica, Bersović, „Stipan“ Kraljev, Sutla, Škorobić, „Radinilova“, „Mara Mlicanova“, Kate Klarina, „Gerga“ Stojmilović, Franulić, Benediković, „Neza de Sissa“, „Petar“ Pagarović, Kapličić, Škorobić, Račić, „Juraj Fameco“, Drča, Gruba Karinčeča, Slanina, Morlak, Radić Dović, Smoljanović, Bajolić, Bajolić, Gulibaba, Judić, Bradić, Jubačić, Stana Kovačić, Klara Gluševa, Španić, Puković, Stana Braković, Škorobić, Aranić, „Jivan“ Ružinić, Zelemković, Manduša, Livačić, Borušić, „Juraj“ Brboš, Urša Račić, Lukina Stojminović, Gorušić, Jelena Jubačić, Graličić, Dobra, „Gerga“ Turčinović, Turčinović, Stoja sirota („povera“), Rusić, Kalafatić, Gruba Statulić, Grbc Kapličić, Filipić, Momačić, Škorobić, Dobričić, Seselić, Cibišin, Jupetić, Ljuban, Draga Niković. „Petar“ Nolinić, Vukanović, Dragotić, Nalešić, Broskvić, Klara Šaranova, Cvita, Vidulić, Matulić, „Petar Sibenzan“, Stošija Matanović, Karmovica, Mara Bokanić, Fakvić, Novosilić, Ursa Famtova, Knez Fauro, Radić, Mužina, Murnjić, „Gerga“ Koščić, Đuković, Lena Gravočinić, Marginić, Kušić, Bitiplesa, Plesa, Dlapić, Rado Marković, Manduša Mozanić, Justijanić, Mika Pećina, Manduša Sperkonja, Svilić, Venturmić, Dragošić, Vlaković, Bastošan, Kovačić. Ljubičić, Jelončić, Gladović, Sidinić, Rado Četa, Radmil, Živica „Dereseva“, Suhina, Jelena Blaževa, „Petar“ Radičević, Janić, Lušić, Rado Piva, Šumarmović, Červanić, Koprić, „Petar“ Makačić, Škarabelić, Rožić, Škverlićeva, Pečić, Bosanka, „Mara Antunova“, Bistričnja, „Mara Dianova“, Radonić, Manduša Vuković, Vlah, Margarita Blaževa, Kardaković, Trogitanić, Grga Roženović, Farišević, Maračić, Roženović, Ljuba Misarčinović, Opaković, „Jelena Baba“, Marković, Gogonjačić, „Franca Curnova“, Jelina, „Vesella mornariza“, Sterbić, Uglješić, Jura Ambrožić, Lugomorović, Mađirošić, Jelena Ivanović, Knez, Katuša, Belčanović, Komarić, Pasarić, Tomaričnja, Rado, Rošković, Ljučić, „Stana Sutrova“, Radinanić, Kuklošić, Fedrenčić, Grga Metelić, Lorić, Dragonić, Kirin, Minčić, Kata Lesarić, Jelena Lazić, Radoslava, Mara Čikarelić, Batković, Pučerić, Maserić, Sabić, Bibinić, Batrović, Bogdanić, „Lucija Pagorova“, Bokolović, Rado Leršić, Bičanin, Jelena Pinezić, Stana Grabiša, Šestičević, Jela Šestičević, Masurić, Sačić, Manjorić, Stojković, Podrižlić, Urša Gibočivić, Šibančić, Mekloforić, Vlahinja, Žurmović, Bota, Miličić, Rudan, Kufić, Copolović, Jelena Šarunić, Lukanović, Stošija Grgina, Sečan, Petošić, Manduša Fortović, Vido Radičić, Lukačić, Domić, Batković, Buzolić, Radanova, Rakonić, Tisković, „Petar“

Sobota". Slava. Ciljić. Momačić. Katredarić, Vlkota. Kučić. Borovina. Marković. Jelena Vidolić, Fatutić. Perković. Novakovac, Livačić, Milica Kiflova, Jenebičić. Stošija Vidova. Margarita Borovinča. Katuša Barković. Franković. Gladović. Benčić. Petrić. Jelena Oštrinčana. Martinac. Milica Katimović. Dobra. Sinica. Jelena, Capić. „Barc Fatur", Kapulić, Janja baba („Agnia baba"), Vidulić. Ljučić. Smokovina, Sudac. Radoslava. Stipačin. Stana Radić. Perušin. Radošinić, Rada Fermajić, Mandica Spinjarolić, Bogaričić. Stana Morlaka. Škodović. Ljubović (nob.). Grgatović, Bareša, Glušac. Jeršić. Turčinović. Jelena Kopuča. Klematović, Mara Milikanović, Katica. Jelena Skaruča, Budujokunić. Bandarović. Rada Senderlović. Škarabolić. Mičić. Domulić, Manjorić, Kerbočić. Jurat. Mandusa. Melić. Rabanasović. Ružica („Rusiza"), Vićanin. Perušin. Bistučić. Bačić. Rakonić. Samanković. Novoselić. Dvornik. Vid Drižnica. Stana Mesirić. „Jelena vertariza", Petročević. Salamonić. Capić, Zorica („Xoriza"). Plišanin. Ursa Marković. Panković. „Aniza Ivanova". Radinić. Katuša Svirčević, Račić. Kačić. Sničarić. Čimilić. Brunović. Stošija Grgina. Jelena Japerec, Rikavić. Franjica. Bogo. Gotanović. Jelena Žila. Škorobić. Japerković. Kolica. Marković. Operović. Škrinjarić. Pišić. Japerić. Dobra. Jurat. Čevišanin. „Orsa Radeva". Kotlanić. Jadug Vranjin. Buljić. Štakorić. Jelica. Kuća. Osim toga ima tu mnogo ljudi naznačeno samo krsnim (općenitim kršćanskim) imenom; kod nekih od tih krsnih imena pridodano je i zvanje dotičnika. ali dakako (osim pomenutoga nekog opančara) talijanskim jezikom; tako: „sartor". „caleger". „mariner". „zapador". „orese". „pescador". „marangon". „fabro". „pelizer". „orese". „soldado". „forner". „hosto". „beccher". „pancogola". „taiapiera". „torcoler". „calaphao". „botter". „pectener". „barbier" i t. d.; kod mnogih opet je prezime tako pravopisom iskvareno, pa se ne zna, kako je doista glasilo. Nobili osim rijetkih izuzetaka imali su dakako posve talijanska imena: Soppe. Carnaruti, Nassi (osobito brojna obitelj). Civalelli, Mathafari, Fumati, Begna. Ferra. Fanfogna, Rimondia. Grisogoni. Pechiaro. Galelli, Zorzi. Laurana, Cedulini, Pritici. Tetrico i t. d. Tomu popisu građana nadodat je i popis selâ u zadarskom teritoriju, a zovu se ta sela: Bibinje. Kopralj, Gorica. Bokanjac. Dračevac. Murvica. Brdo. Stanjevci, Biline male, Pakošćani. Zablaće, Kozmo selo, Sikovo. Stomorno (?) selo. Perljani. Miljašići. Račići i Dosmeji. Tišelazani. Trsa (Trsi?) Peterčani. Opače selo. Crno,

Polisana, Lovinci, Slovšani, Visočani, Crnogoršina, Kotopašćina, Posedarje, Gladuša, Starošani, Miljaška, Blato, Grominca, Dormevac, Škorobić, Novigrad, Opanče selo, Znojaci, Nadin, Bunjani, Vrana, Rogovo, Vrbica, Njiši, Diklo, Komorci, Ražanci, Pustojanci, Čakanci, Krbavac-lug, Tešćani, Porizani („Porizane"), Ljuba, Oramoljevac, Skorogoli, Pleanići, Smoković, Krševanje selo, („Cherse vagnesello), Pošaline, Mondići, Meljine, Stanče selo („Stanchiesello"), Podvasić, Zavodi, Sut-Mijevlje selo, Zemunik, Kasenice, Galovci; osim toga bila su sela na zadarskom teritoriju ova: Most Mića („Ponte Michia"), San Cossan (danas „Sukošan"), Vetermuchii, Tornjić Markov („Torreta de Marco"), Articovo, Elicinairat, Cavalli, Coruplegrado et piccolo, Marcurri, Vancassana, Zuan Vechia, Mocio, Salviniza, Craschianis, Pirane i Sucovan; a i kod ovih radi se ili o prijevodu hrvatskoga imena, ili o pogriješnu i nerazumljivu pravopisu.

Da je hrvatsko (slavensko) pučanstvo uza sav pritisak mletačke vlade bilo u Zadru u silnoj većini još i u kasnije doba, vidi se po tome, što su se i doseljene porodice, kao n. pr. porodica „Carnaruti", posve slavizirala, pa je potomak baš ove iz Italije doseljene porodice — Zadranin Brnje Karnarutić odličan hrvatski pjesnik iz svršetka XVI. vijeka. Još i poslije Karnarutića slavi zadarski kanonik Đuro Baraković u XVII. vijeku zadarsko plemstvo hrvatskim jezikom[1].

b) O Hrvatima u Spljetu.

Na mjestu, gdje danas stoji grad Spljet, u rimsko doba uopće nije bilo grada; ondje je bila samo velika Dioklecijanova palača. — Već samo to, što su prvi građani toga grada smjestili svoje stanove u takovu palaču, i što su se pri tom služili kao građevnim materijalom ruševinama te palače, moglo bi se uzeti za argumenat, da to nijesu mogli biti kulturni Romani, koji ne bi na taj način povrijedili štovanje spomeniku minuloga sjaja i kulture.

---

[1] Stari pisci, XVII., str. 127. i d.

Prije se je općeno držalo, da je naziv „Spalatum“ latinskoga podrijetla, i da dolazi od riječi „palatium“, „spatiosum palatium“[1], ili od „palatium laetum“ „Spalatum Salonae quietum“[2], U novije doba sredio je *Armin Pavić* tekst Konstantinova „de administrando imperio“ tako, da bi prema tome rečenica o imenu grada Spljeta imala glasiti: „Grad Ἀσπάλαθον, obična ga navika zove Spljet, što u grčkome znači ‚πεπληγμένον‘ (spleteno)“[3]. Predaleko bi nas vodilo ispitivanje, da li je *Pavić* za Spljet valjano sredio tekst Konstantinova djela, i o tome, ima li se naziv „Spalatum — Spljet“ izvoditi iz „spatiosum palatium“ ili iz „spleteno — splesti“; svakako stoji, da tu imamo i prostranu palaču i staru gradnju spletenu s novom. — Zanimljivo je ipak, da u starijim spomenicima pisanima latinski ili talijanski dolazi grad Spljet pod nazivom „Spaletum“ „Spaleto“, a ne „Spalatum“ „Spalato“, navlastito dolazi naziv „Spaletum“ „Spaleto“ u spomenicima sastavljenim u Dalmaciji — tako u pojedinim ugovorima između Spljećana i drugih gradova[4], a tako i u starom zadarskom bilježničkom arhivu od godine 1289.[5].

No i ako uzmemo, da naziv „Spalatum“ potječe od „spatiosum palatium“, dotično od „palatium“[6], odatle se još ne bi moglo izvoditi, da se u tu palaču nijesu naselili Hrvati. Oni su, čuvši, da Romani nazivaju tu palaču „palatium“, mogli stvoriti sebi odatle neki naziv, koji je više prema duhu njihova jezika. Svakako je vjerojatnije, da su taj naziv stvorili Hrvati, negoli da su ga stvorili Romani; ovi bi naime pridržali stari naziv „palatium“ — ili barem „spalatium“.

---

[1] Tako napose tumači to ime T h o m a s A r c h i d i a c o n u s: Historia Salonitana, cap. 10. str. 32.; dok bi naprotiv prema običnom čitanju K o n s t a n t i n o v a „de administrando imperio“ (cap. 29., str. 137., red 15. i d.) ime „Ασπάλαθον“ imalo značiti „πaλάτιον μικρὸν“.

[2] Tako u Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, prohèmium.

[3] Cara Konstantina Porfirogenita de administrando imperio, glave 29.—36.; god. 1906.; str. 22. i 50.

[4] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, I., str. 100., 101., 102., 103., 108., 109., 142., 143. i t. d.

[5] J e l i ć: Zadarski bilježnički arkiv, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zemalj. arkiva“, I., str. 187., II., str. 12., III., str. 43. i t. d.

[6] Da je stara Salona bila nastanjena Grcima, a ne Romanima, moglo bi se izvoditi ime Spalatum iz (εἰ)ς παλάτ(ιον), kao što se Stambul izvodi iz (ει)ς ταμ. πολ(ιν), Isnik iz (ἐ)ις Νικ(αίαν) i t. d.

U ostalom, Spljećani su se od početka držali po jeziku i narodnosti isto s narodom iz dalmatinskoga zaleđa — Hrvatima; samo su oni kao građani, koji imadu latinsko bogoslužje, hotjeli da budu nešto više i nazivali su Hrvate iz okolice — „Sklavima", a sebe su prikazivali potomcima Romana. Doista pak u duši ostali su Spljećani Hrvati. Njima Hrvati iz zaleđa nijesu bili „gens extranea". Sam Toma Arciđakon, koji je toliko zasvjedočio svoje talijanaštvo, nigdje ne veli, da bi Hrvati za Spljećane bili „gens extranea"; no čim su se Spljetu približili Mađari, odmah su Spljećani, kako pripovijeda sam Toma, osjetili, da je to stran narod. Veli naime Toma Arciđakon: „Spalatenses .... metuentes dominium gentis ignotae et extranee experiri ..."[1] — Naprotiv, Latine su Spljećani držali za strance kao i Mađare, kako se to vidi iz pripovijedanja samoga Tome Arciđakona. Kad je naime s mnogo truda nagovorio Toma Arciđakon Spljećane, da biraju sebi za podestata Latinca, odmah se pitalo, iz kojega grada Italije ima biti taj Latinac[2], jer se samo po sebi razumijevalo, da iz Dalmacije, a napose iz Spljeta, ne može biti takav Latinac. — U tom smislu govori Toma o Spljećanima kao „našincima" („nostrates") naprotiv Latina. „Iste metus causam dedit nostratibus de latino regimine cogitare"[3].

Najjasniji dokaz, da su Spljet doista osnovali Hrvati, i opet stoji u tome, što se u Spljetu još u doba, kad je romanizovanje daleko doprlo, javljaju pored općenitih kršćanskih imena i čisto narodna, i to ne samo u običnih građana i pučana, nego i u odličnijih, pa i u samih priora, komesa i sudaca. A ako i imadu pojedini među njima općena kršćanska (svetačka) imena, to ipak drugi članovi njihovih porodica, osobito ženski, imaju imena čisto slavenska.

Tako je god. 1030.—1032. bio prior spljetski Prestancije[4], no sin njegov zvao se Crni, a rođakinja njegova Dobrica[5]. Taj Crni bio je poslije i sam prior spljetski[6]. Dalje, bio je tu prior Stjepan

[1] Historia Salonitana, cap. 17., str. 59.
[2] Ibid., cap. 32., str. 118. — [3] Ibid., cap. 32., str. 117.
[4] Rački: Documenta, str. 39. i 40.
[5] Ibid., str. 40. i 41. — [6] Ibid., str. 61.

Valica[1], Crneča („Cernacha")[2], Grubeša („Grubesca")[3], Vučina („Velcinuus")[4]; a i kasniji podestati, ako su bili podrijetlom Dalmatinci, imali su hrvatska imena, tako: god. 1278. podestat Vid Crni iz Zadra[5]. — Tribuni bili su u Spljetu: Drago i Vučina[6]. Suci opet bili su: Deša, Dobrana[7], Drago[8], Vlkota („Vilcota")[9], Deša Mihajlov[10], Gregorij Grubov[11], Dobro Brašić („Brasich")[12], Sreća Kačetin („Sreça Caçete")[13], Stepo Madijev[14], Drago Stefanov[15], Petar Crnečin[16], Nikola Dešin[17], Miha Madijev[18], Dobre Dušičin[19], Alberto Jančev[20], Andrija Mijačev[21], Drago Sabačev[22], Prvoslav Dobraljev[23], Dobre Madijev[24], Vučina Srećin[25], Dujmo Mikačev[26], Petar Slovinov[27], Gervasij Grubešin[28], Josip Prvosavljev[29], Gavsinja Dušičin[30], Ivan Dobraljev[31], Toma Dušičin[32], Lukan Dešin[33], Stojša Martinov[34], Jakov sin Dobreta[35], Junije Dragov[36], Dujmo Prvosavljev[37], Petrača[38], Petar

---

[1] Ibid., str. 76., 102., 127., 141., 138., 144.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 49. i 55.

[3] Ibid., II., str. 217., 221., 222., 236., 240., 248., 257., 263., 264., 269., 276., 280., 292., 294., 308., 348., 349.

[4] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, I., str. 31.

[5] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 267.

[6] Rački: Documnnta, str. 27. i Smičiklas: Codex, II., str. 60.

[7] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 63.

[8] Ibid., II., str. 56., 60., 63. — [9] Ibid., II., str. 167., 169., 217. i 221. — [10] Ibid., IV., str. 155., 271., 273., 571., 587., 588., V., str. 56. — [11] Ibid., IV., str. 196., 271., 347., 394., 588., V., str. 7., 56., 103., 107., 121., 191., 343., 384., 426. i 447. — [12] Ibid., IV., str. 373. — [13] Ibid., IV., str. 327., 446., 449., 453., 454. — [14] Ibid., IV., str. 446., 449., 453., 454. — [15] Ibid., V., str. 97. — [16] Ibid., IV., str. 571., 587., 588. — [17] Ibid., V. str. 3., 6. — [18] Ibid., IV., str. 86., 394., 428., 453., 510., 588., V., str. 3., 6., 56., 86., 107., 154., 191., 213., 353., 367., 378., 421., 501., 549. — [19] Ibid., V., str. 4., 56., 58., 103., 107., 121., 367., 378., 469., 470., 494., 582., 583., 587., 632., VI., str. 2., 3., 5., 47., 68., 103. — [20] Ibid., V., str. 97., 154., 448., 494. — [21] Ibid., V., str. 56. — [22] Ibid., V., str., 399., 421., 426., 430. — [23] Ibid., V., str. 399., 421., 426., 430., 549., VI., str. 75., 115., 125., 129., 201., 206., 562., 563., 585., 672., 689. i 701. — [24] Ibid., V., str. 430., 447., 494., 501., 502. — [25] Ibid., VI., str. 2., 3., 5., 86. — [26] Ibid., VI., str. 267., 269., 579. — [27] Ibid., VI., str. 2., 3., 5., 116., VII., 46. — [28] Ibid., VI., str. 30. — [29] Ibid., VI., str. 171. — [30] Ibid., VI., str. 31., 201., 206., 381. — [31] Ibid., VI., str. 104., 116., 172., 410., 701. — [32] Ibid., VI., str. 4., 411., 562., 605., 606. — [33] Ibid., VI., str. 338., 411., 580., 605., 672. — [34] Ibid., VII., str. 94., VIII., str. 277. — [35] Ibid., VII., str. 214. — [36] Ibid., VII., str. 46., 48., 135., 214. — [37] Ibid., VII., str. 47., 321., VIII., str. 176., 177. — [38] Ibid., VII., str. 321.

Petračin[1], JanČo Kučulov[2], Grubulo Teodosijev[3]. Petrača Petrov[4], Jakov Dušičin[5], Dobralj Junijev[6], Ivan Vučina[6], Andrija Dešin[6], Nikolica Dujma Prvosavljeva[7], Prve Franjin[8], kapetan Budislav[9], Andrija Dragov[9]. Hrvatska imena imali su i zamjenici komesovi, koliko su bili Splješani, tako: Miha Zadal[10], Deša[11], Miha nećak Budićev[12].

Ovakova hrvatska imena imali su spljetski glavari, koji, makar su ih sebi birali sami Spljećani, ipak su u prvom redu bili podvrženi romanizatornom utjecaju ne samo kulture, nego i religije sa njenim latinskim kršćanskim imenima. — U još većoj mjeri imali su hrvatska imena ostali slojevi spljetskoga građanstva. Tako u jednoj od najstarijih isprava spljetskih iz godine 1000., vidimo lična imena: Zdika („Sidica"), Žir („Ziro"), Stroje („Stroiza"), Zemko („Zemici"), Zubinić („Zubinico"), Tripko („Tripico"), Trebiš („Tribisete"), Pečazit („Peciazito"), Beričin Črvika („Bericino Ciruica"), Cvitko Božić („Ciuitico Bozzicho"), Dobro („Dabro"), Desinja („Dazina"), Ljubac („Gliubaz"), Potkupica („Podcupica"), Zlko Njeguš („Zulico Negusio"), Cvitko Dabislavić („Ciuitico Dabisclauico"), a navlastito imena mjesta i atara: Kozica („Chosiça"), Podupljani („Poddupglane"), Trebiš („Tribiset"), Ličina („Lichina"), Repušina, Brda („Burda"), Bela („Billa"), Stinica, Sokolka („Socholcha"); zemljište se pak mjeri na vretena[13].

U spljetskoj ispravi od god. 1040. vidimo i opet hrvatska imena pojedinih građana, tako: Petrana, Gričina („Gricine"), Zemko („Sema"), Zalaka, Platimiša („Platumissa"), Zveran („Zuuerana"), Veranica („Uueranizza"), Krebešoj („Crebesoy"), Poluduša, Platihleb („Platuchlebu"), žena Lagana, Dobre, („Dabrus" i

[1] Ibid., VII., str. 296., 375., VIII., 378. — [2] Ibid., VIII., str. 379. — [3] Ibid., VIII., str. 462.; Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. I., cap. 21.

[4] Statuta et leges civitatis Spalati, statuta nova, cap. 5. i 8.

[5] Smičiklas: Codex diplomaticus, VII., str. 48.

[6] Statuta et leges civitatis Spalati, statuta nova, cap. 5- i 8.

[7] Ibid., statuta nova, cap. 5. i 8.; Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, III., str. 440.

[8] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. I., cap. 21.

[9] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, III., str. 440.

[10] Smičiklas: Codex diplomaticus, III., str. 265.

[11] Ibid., III., str. 408., 438. — [12] Ibid., IV., str. 22.

[13] Rački: Documenta, str. 28. i d.

„Dabro“)[1]. U ispravi od god. 1069. vidimo uz priora Valicu imena spljetskih građana i građanaka: Katena („Chatena“), Stana, Vera, Foranin Pudić („Pudichino“), Dujmo Dragović („Dragauiti“) sa suprugom Marulom i sinovima Petranom i Dragom, Dujmo Draga, Formin Bušić („Busiçe“), svećenik Popina („Popini“)[2].

U darovnici Petra Crnoga („Zerni“) sina Gumajeva ima mnogobrojnih imena ljudi iz Spljeta i okolice, napose: Pribislav („Pribislauo“), Pribina, Prodan, Dragišan, Boledrug, Prodan, Draganeg („Draganeg“), Gosten („Gastano“), Bjelče sin Grdov („Bilza filio Girdeo“), Ceden („Cedeno“), Hval („Chualo“), Miroslav, Pribislav, Dragišan, Dobrovit („Dabrouito“), Semidrag, Vlkić („Vilcizo“), Draganeg, Boledrug, Bušić („Busica“), Petar Pisenica, Platimiš, Grubić („Grubiti“), Prodan, Dobri („Dabri“), Miroslav, Vlkić („Uilkiki“), Prodan, Ljubomir („Lubomiro“), Did („Diti“), Mačica („Macica“), Ježamoža („Jezamoza“), Rugota („Rugata“), Vlčina, Dobri Petrić („Dabro Petriti“), Dragan, Dobrovid, Dedomir, Dobri, Petrača, Zdedrag, Stefanić („Stephanizi“), Ivanić („Iuanizo“), Prodan, Božo („Bozzo“), Boledrug, Prodan, Semidrag, Bojan, Vlkan („Uilcanus“), Drugan, Bolan, Vlkonić sin Dabračev („Velconiza filio Dabraza“), Dretil, Bolan, Dobrovid, Draganeg, Dragan, Prodan, Drugan, Junče („Junce“), Vlkić („Vilkizo“), Prodan, Dragan, Zuril, Vitača, Boledrug, Dobrić („Dabriki“), Grdan („Girdana“), Draganeg, Grubić („Grubizo“), Dobreša, Boledrag, Tešan („Tessen“), Vsemir, Prašić („Prasizo“), Mihac („Michaza“), Urošan („Urascana“), Vlkoj („Uilcai“), Ozrić („Osrizzo“), Tomedrag, Vlkon („Uilcana“), Dragovid, Svetić („Suatizzo“), Radan, Sinić („Sinice“), Grbić („Gribiza“), Hrvić Nesnu („Eruizo Nesnu“), Veljak („Ueliaco“), Vuča („Uucha“), Dobromir, Djed („Dedo“), Dobri („Dabrum“), Platihleb, Domorad („Damarado“), Vlčina („Vilcina“), Višen („Uiseni“), Deško („Desico“), Bogdan, Mirić („Mirizo“), Dobri, Talin („Telina“), Miha Jure („Micha Jurre“), Črnota („Cernata“), Prodan, Dobri, Petrić („Petrici“), Vlčina, Grubo, Draže („Drase“), Stano sin Petrićev, Did („Diti“), Tomil („Tomali“), Vlkomir („Uilcumiro“), Arabić („Arabizo“), Grdan, Crnug („Zirnugo“), Klonimir, Grupša („Grubsi“), Vitan („Vitan“), Bratić („Bratizo“), Čudina („Chudina“) Crnota („Cirnotta“), Čeč („Cechizo“), Senica („Sennica“), Vlkan („Uil-

---

[1] Ibid., str. 45. i d. — [2] Ibid., str. 76. i d.

cana"), Platimiš, Zemko („Semina"). Vlčina Trubilo („Uilcina Trubillo"), Dražić („Drasizo"), Krasan („Crasano"), Prodan, Dobrina („Dabrina"), Njegoč („Negoçai"), Strezinja („Stresinna"), Pučipan („Pucipani"), Drago, Dragac („Dragaza"), Zloba („Slobba"), Pribil, Gradina, Boleč („Bolezzo"), Vlašić („Ulasizo"), Deša, Dragoded, Berivoj, Ljudina („Ludino"), Dedon, Radoslav, Vlkota („Vilcota"), Toljan („Tollanus"), Miroslav, Radovan, Miran („Mirane"), Brateša, Brano, Dežinja („Desinna"), Vlkonić („Vilconiza"), Ljubić („Lubizo"), Grubo, Rusin, Grubić, Vlkić („Uilkiki"), Prodan, Vsemir, Ljutić („Lutizo"), Zdedrag, Štiglić („Stiglizo"), Nadej („Nadeia"). Prodan, Nenad, Boledrug, Bjelota, Prodan, Grdan, Crneča („Cirnecha"), Strijan, Bjelotić („Belotiza"), Dabreša, Strojil, Vlkoč („Uelcoz"), Uteča („Utecha"), Desinja, Bratac, Žeza („Zezani"). Pored te množine čisto narodnih (hrvatskih) imena u toj darovnici upravo isčezava ono nekoliko općenitih kršćanskih imena, kojima je uzrokom latinsko bogoslužje i religiozni odgoj u romanskom duhu. — Imena pojedinih mjesta i krajeva u spljetskoj okolici, koja se navode u toj darovnici, čisto su narodna (hrvatska), tako: Selo („Sello"), Tusta kosa („Tilsto cosse"), Malčin, Naklo, Tugari, Kosinčani („Cozzinzani"), Grebeni, Bresteni, Stubica („Stilbiza"), Tornik, Vrana, Kilava njiva („Cillaua niuua"), Podspilice („Podspilize"), Bresti, Orehova, Žrnovnica („Sirnounyze")[1].

Budući da je Spljet pod vlast mletačku došao kasnije od Zadra, to su i nobili u Spljetu ostali Hrvati i imali narodna imena duže negoli u Zadru. Tako imamo iz godine 1327. popis nobila, koji su potvrdili ugovor, kojim se Spljet podvrgava mletačkoj vlasti[2]. Tu ima još dosta (gotovo polovica) nobila, koji su imali imena (prezimena nije bilo) ili lična ili očeva hrvatska, a ne svetačka — kršćanska. Vidimo tu napose ova hrvatska imena: pomenuti Nikola (sin) Dujma Prvosavljeva, Ivan (sin) Petračin, Dobralj Prvosavljev („Dobrallius Pervoselavi"), Petar Stojšin („Stoyse"), Grubul Teodosijev, Andrija Dešin, Dobrol Junijev („Dobrolus

[1] Ibid., str. 127. i d.

[2] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, III., str. 440.

Junii"), Petar Prvosavljev, Petrača Petrov (Petraccha Petri")' Žuti („Zutius") Bukamojorov („Buccamaioris"), Prvoslav Franciskov, Sreća („Serecchia") Lukarov, Nikola Grubešin („Grubesce"), Petar Bogdanov, Andrija Dragov („Draghi"), Produl Dragov, Petrić („Petrez") Marinov, Prvoslav Joanov, Mihoj Dešin, Petrača Marinov, Livoj Stefanov, Deša Bičev („Dessa Bitchi"), Marko Stefanićev („Stephanicii"), Teodosije Grubić („Grubich"), Petar Tolimirov, Nikola Stefanićev, Miha Dešin, Madij Mihin, Slove Bogdanov, Vučil Lukin („Vulzule Luce"), Luka Milčev („Milci"), Bogdan Petrov, Bivić („Bivize") Joanov, Martin Mestićev („Mestichne"), Nikola Rusinov, Jakov Petrov Bračić, Marin Dešin, Staniša („Stanicha") Sinlurov, Dujmo Dragov, Petar Dešin; t. j. 40 od 96 imena. — Kad su se skoro zatim pojavila i prezimena, bila su ova u Spljetu gotovo samo hrvatska i kod samih nobila.

Kukuljević, pregledavajući spljetske zapisnike i kvadirne iz godine 1360.—1385., našao je tu 123 narodna muška imena i 59 narodnih ženskih imena, dalje 138 porodičnih hrvatskih imena (prezimena), a tek četiri talijanska, i to od doseljenih Talijana, tako napose prezime znamenite kasnije spljetske plemićke porodice „Alberti de Florentiis". — Dalje je u tim zapisnicima i kvadirnama našao još iz prvoga vijeka mletačke vlade nad Spljetom (god. 1412.—1492.) pored 328 hrvatskih porodičnih imena (prezimena) samo oko 20 talijanskih, a i kod tih talijanskih označen je odmah i grad, iz koga se ta porodica doselila, n. pr. „de Augubio", „de Bononia", „de Cremona", „de Ferro", „de Florentia", „de Manfredonia", „de Monforte", „de Mutina", „de Nava", „de Padua", „de Pergamo", „de Placentia", „de Sasso Ferrato", „de Venetiis", „de Verona"[1].

U popisu spljetskih građana od god. 1507., pohranjenu u arhivu kod c. kr. namjesništva za Dalmaciju u Zadru pod natpisom „Hec est descriptio civium in civitate tam veteri q. nova Spalati facta per Jacobum Lombardum 1507." ima nekoliko imena po gradu, odakle je dotičnik, n. pr. „de Zara", nekoliko opet po zvanju i zanimanju, n. pr. „Pescadore", nekoliko po ocu, n. pr. „di Michiel", nekoliko opet po kakovoj osobitoj tjelesnoj značajci ili pogrješci, n. pr. „Capogrosso", i to su jedina talijanska imena u tom popisu, koji je sastavio Talijan Lombardus; gotovo

[1] Stari pisci, I. sv., str. VII. i d.

sva druga (t. j. najveći dio) čisto su hrvatska, tako: „milaenich, siporinich, cuchmornich, uaulicich, paich, cliuch, pechinich, zachochieuich, sephich, dumich, radesich, bastianouich, glauina, senelicich, phelipouich, galetich, cucich, miranich, bigliacich, calich, radnocouich, radincich, cuchouich, goriuilouich, sudich, razimlouich, momatouich, milekouich, uuchoeuich, cesthouich, ssenizanich, cochosich, budacich, posiudalouich, radocnich, ladisich, dobrilouich, rodicich, stipich, ghalich, penosouich, blagoeuich, dobrosunouich, bisiulouich, radanoccich, remesich, zorrepich, laporich, bastasich, torodicich, musinich, batatoeuich, drastcich, vacich, gauchouich, brilouich, naunich" i t. d. Ponajviše su to dakako samo imena pučana, dok su nobili u to doba bili u Spljetu većinom doseljeni Talijani.

c) O Hrvatima u Dubrovniku.

Kako smo već rekli, i za Dubrovnik postoji priča, da su ga osnovali preostali još Romani, i to u nekoj zajednici Romani iz Epidaura i Romani iz Salone; osim toga priča car Konstantin Porfirogenit, da su pri tom osnivanju bili i neki Gregorij, Arsafij, Viktorin, Vitalij, dva Valentina, od kojih da je jedan bio otac protospatarija Stefana[1]; a *Konstantin Jireček* veli, da od ovih sedam osnivača nema nijedan slavenskoga imena[2].

Pored te priče postoji i pomenuta druga priča, da je Dubrovnik osnovao neki Radoslav-Pavlimir-Belo, potomak slavenske (bosanske ili hrvatske) vladarske porodice, uz neke druge potomke slavenskih boljara. No jer se plemstvo po tadanjim nazorima moglo steći samo podrijetlom od Romana, imao se je taj Pavlimir-Belo, pače i njegov otac Petrislav, roditi u Rimu od Rimljanke; tako isto imali su se romanizovati i drugi potomci slavenskih boljara i doći ravno iz Rima kao pravi Romani i osnovati Dubrovnik[3].

---

[1] De adm. imp., cap. 29., str. 137., red 8. i d.

[2] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 93.

[3] Isp. Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 31. i d.; Principio della cronica la più antica di Ragusa (u Makuševljevim „Изслѣдованія", str. 306.); Druga dubrovačka kronika (u Makuševljevim „Изслѣдованія", str. 316.); Li annali della nob. republica di Ragusa (u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", sv. XIV.,

Osim toga postoji priča, da je Dubrovnik sagradio gotski (Cervarius Tubero veli: ili slavenski) kralj Radagas (Ragnina veli: Ragus). Dalje postoji priča, da su Dubrovnik osnovali građani grada Raguse u Siciliji. Sve te priče slažu se ipak u tome, da je Dubrovnik osnovan tek pošto kako su, kako veli car Konstantin, Slaveni sve gradove u Dalmaciji, a među njima i Epidaur, razorili.

Čini se dalje, da su mjesta, gdje je sagrađen Dubrovnik, već prije imala slavenska imena: svi pisci, koji govore o osnutku toga grada, navode naime, da je tu prije bio „Radosalj-kami", „Radoslavi-Camich"[1], „Radicev grad"[2], „Gradaz"[3]. Po nazoru Dubrovčana čini se da su i stari Epidaurani bili Slaveni. Pop Dukljanin[4], Miletius[5], Cervarius Tubero[6] vele naime, da se hrid nad morem, na kojoj je sagrađen Dubrovnik, u epidaurskom jeziku zvala „Laus", „Lausium", „Labusa", „Lavusa"; Resti[7] pak i Fr. Appendini[8] vele, da se ta pećina u slavenskom jeziku zvala „Lavi", „Lavve". I u darovnici se Petra Crnoga veli, da puk (hrvatski, god. 1080.) naziva neku hrid (stijenu) lau: „que uulgo dicitur lau"[9].

---

str. 3. i d.); Nic. Ragnina: Annali di Ragusa (Ibid., sv. XIV., str. 170.); Cervarius Tubero: Commentariolus, str. 7. i d.; Nic. Bona: Ibid., str. 25.; J. Resti: Croniche di Ragusa (u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", sv. XXV., str. 16. i d.); Razzi; La Storia di Ravgia (u Srpskoj dubrovačkoj biblioteci, V., str. 14. i d.); M. Orbini: Il regno degli Slavi, str. 215. i d.

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 27. i 28.

[2] Ragnina: Annali di Ragusa, u „Monumenta Spectantia historiam Slavorum meridionalium", XIV., str. 170.

[3] U najstarijoj povijesti Dubrovnika u Makuševljevim „Изслѣдованія", str. 307.; u drugoj povijesti Dubrovnika u Makuševljevim „Изслѣдованія", str. 316.; u „Li annali della nob. republica di Ragusa" u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", XIV., str. 7.

[4] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 33.

[5] Cervarius Tubero: Commentariolus de origine et incremento urbis Ragusinae (god. 1790.), str. 43. — [6] Ibid., str. 9.

[7] Croniche di Ragusa, u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium", XXV., str. 16.

[8] Notizie istoricho-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei, str. 72.: „. . . anticamente non era, che un grande scoglio di sasso vivo, che i priori abitanti nel loro Slavo idioma chiamovano „Lavve" o „Lavvi", cioè scoglio o precipizio".

[9] Rački: Documenta, str. 129.

Već po ovim pričama sudeći moglo bi se reći, da su valjada, ako i ne Pavlimir i drugovi, to ipak neki drugi Slaveni sagradili Dubrovnik, osobito da su ga osnovali ili oni Slaveni, koji su ondje ostali odmah poslije razorenja dalmatinskih gradova, ili oni Slaveni, koji su nešto kasnije došli iz Bosne, Duklje i Albanije. To znatno potkrepljuju najstarije dubrovačke hronike, koje pripovijedaju, da su se tu naselili boljari, koji su se nazivali „katunari"; ti katunari imali su svoje „naredbenike", t. j. robove, za ličnu poslugu, kmetove i pastire; ti katunari imali su i svoje „zborove"; osim katunara i naredbenika bilo je tu i poluslobodnih pučana zvanih „povulani" (poluvilani, poluseljaci), nad kojima su vladali „knezaci"[1]. O tom pak nema nikakove sumnje, ako i nije onaj narod, u kojem je riječ „lavi" „lav" tobože značila isto što i hrid, a to je svakako onaj narod, u kojem su bili „naredbenici", „zborovi", „knezaci" i t. d., bio narod slavenski. — Iz starih se hronika dalje vidi, da su se u Dubrovnik i poslije naseljavali slavenski elementi osobito iz Bosne i Duklje[2].

---

[1] Por. n. pr.: Li annali della nob. republica di Ragusa u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium" XIV., str. 8.: „744. (god.) . . . fino di presente ano erano tuti come uno povulagio in una vila; ma queli che erano richi erano capi et governatori cuzi (cosi), come sapeti (s'aveva) la nation Bosnese. Vivevano a modo de Bosnesi . . . Ogni una fameglja teneva suo sancto, chi san Sergi, chi san Geno et Genobij, . . . poi son venuti homeni de ogni (donji) Vlasi . . . . richi . . . . fra li quali erano molti chatunari, che ogni uno se stimava come li conti, et ogni uno aveva soi naredbenizi . . . . Quali diti chatunari fezeno fare uno sboro, ... tanti servidori erano venuti de Vlachia . . . La terza parte erano fati gentilhomeni, perchè erano in pricipio assai de homeni de conto, vegnuti de ogni parte del mondo macxime de Albania et de Bosna, perchè non eran scampati de nation baxa . . . et tuti gentilhomeni intravano in sbor, o ver in consegl generale, et altri non. L' altra parte de povulani vol dir pol vilani, la mità de vilano, ... ma alcuni sono alevati in case de gentilhomeni et per tal caxon son benefiziati, quali fazevano come guardiani de le persone, chnesazi; . . ." Slično pripovijedaju o najstarijim stanovnicima Dubrovnika i druge dubrovačke hronike.

[2] Najstarija dubrovačka hronika u Makuševljevim: „Изслѣдованія", str. 306.: „528. Forno venuti molti homeni Bosnesi in Chastel Lave . . . 529. Forno venuti molti homeni de Bosna . . . . 687. . . . et tuti queli (Bosnesi), chi volevano Duchagini per Signor, fugiva chi in

Iz starih se dubrovačkih isprava vidi, da su i u Dubrovniku uza sav utjecaj romanske kulture ne samo pučani, nego i nobili, pa i sami priori, komesi, konsuli i suci imali narodna imena. Tako se god. 1044. prior dubrovački zove „Petrus cognominatus Slabba“[1]; god. 1199. zvao se komes dubrovački Dobroslav („Dobroslauo“)[2], a god. 1201. Dobralj („Dobroli“)[3]; konsuli zvali su se god. 1169. Dobroslav i Mihac („Michatio et Dabraslauo“)[4], a god. 1198. Dobar Bodačev („Dobar Bodatie“) i Držemir (sin) komesa Petra („Dersimyrus“)[5]; suci pak god. 1190. Slava Lukarijev („Slabba Lucari“), Držemir Petrov („Dersimirus filius Petri“), Dobre Stepacijev („Dobre Stepatie“), Sergij Vladimirov

---

paese de Duchagini, chi in Chastel de Raguxi . . . 689. Vense asai giente in Raguxa con suo avere de Arbania e de parte de Bosna . . . 695. Vensero a Raguxa li homeni de Duchagini de terra ferma de Chastel Spilan, et de Chastel Gradaz, et tutti homeni preseno sue abitazioni in la Custera perche li diti homeni forno de la stirpe de Epidauro ruinato per Saragini, et li diti stexeno tanti ani in li diti duo Chasteli soto reame de Bosnesi, et davano sempre obedienzia a lo reame de Bosna; et vedendo che Chastel de Lave se augmentava tutavia in prosperità, se andarono in Raguxa per esser sicuri, et havevano suo Confalone Santo Geno et Gjenobij; . . . 743. Vensero assai gente de Bosna . . .“ i t. d. Druga hronika u Makuševljevim: „Изслѣдованія“, str. 316.: „691. . . . si riducono a Ragusa li uomini di due castelli di Terra ferma, cioè Castel Spilan, e Castel Gradaz, e questi uomini eran' d' Epidauro i quali dopo la destruzione di esso fatta dai Mori si eran salvati in deti due Castelli . . . . . 743. Venne assai gente da Bossina nel Castel di Lave fugendo dalla tirannia del Re Radoslavo, e ne venero anche dei Murlachi da Narenta con gran moltitudine d' animali, deli quali fù capo Chatunaro, . . . 872. Vennero a Ragusa Molti Baroni, e Signori di Bossina, molti de quali furon fatti Nobili . . . .“ i t. d. Li annali della nob. republica di Ragusa, u „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium“, XIV., str. 5. „460. Per tuto paese de Bosna, Arbania, Dalmatia, Harvatia, comenzarno far in fra d'essi (Signori) la guera . . . . et chi era minor, scampava con suo havere a la marina, chi in qua chi in là, chi in Chastel Lave . . . . 468. Forno venuti molti homeni Bosnesi in Chastel Lave . . . 529. Forno venuti molti homeni de Bosna con suo havere . . . 687. In parte de Bosna . . . fugiva . . . chi in Chastel de Raguxii . . . 689. Vense assai gente in Raguxa con suo avere de Arbania e de parte de Bosna . . . 691. Venseno a Ragusa li homini de dua Chasteli de terra ferma . . . 743. Venseno assai gente de Bosna . . .“ i t. d.

[1] Kukuljević: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, I., str. 112.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 315.

[3] Ibid., III., str. 1. — [4] Ibid., II., str. 124. — [5] Ibid., II., str. 295.

(„Sergius Vladimiri"), Lampridij Dobronića („Dabranitie")[1]; god. 1153. Grubeša Gundula („Grubessa Gundula") i Gojislav Krozijev („Goyslavus Crosii")[2].

U nekoj ispravi od god. 1023., koja ide među najstarije dubrovačke spomenike, imamo vlastita imena dubrovačkih građana: Disinja („Disinii") sin Petrov, Lampridij sin Bjelčev („Bilzc"), Andrija Desimanov, Pervan sin Stjepanov, Bjelota („Belleta") sin Petrov[3]. U pomenutoj pak ispravi od god. 1044. vidimo imena: Bjeloš („Beles"), Petrača („Patraca"), Dabro, Mihac, Pervan, Bolesmin, Marnač („Marnaci") i t. d.[4]. Dodati pak valja, da su svi ti Bjeloši, Dabri i t. d. rođaci Stjepanâ, Ursacijâ i t. d. U nekoj ispravi od god. 1114. nabrajaju se kao „nobiles Ragusii et de Tribunia": „Grubessa filius Branislauo, et Drago priore filio Slabbe et Luccaro priore filio Nicolize, Tepla Formino de Rasbigaleri, Goislauo filio Crosii . . . ." (dalje nabrajaju se „nobiles Tribuniae"); kao suci pak spominju se „Boleslauo et Gerdo"[5]. U ispravi od god. 1228., u kojoj se Dubrovčani ističu kao nešto drugo nego „Sclaui" iz okoliša, imamo imena dubrovačkih građana: Petar Bolisavljev („Ballislaue"), Bubana, Vlče Vladimirov („Velcii Bladimiri"), Ivan Bogdanov („Johannis Bogdanii"), Nikola Pečinagov („Pecinagii"), Toma Pećan („Pezane")[6].

U privilegiju cara Isaka Angela od god. 1192. spominju se: za konta grada „Goislauo figlio di Crocio", a za dubrovačke poslanike: Dobroslav, Rado i Marin[7]. U zakonu od 13. travnja 1235. spominju se ova imena dubrovačkih građana kao svjedoka: Ivan Bogdanov („Johannes Bogdani"), Vlče Ivana Vladimira („Velcius Johannis Bladimiri"), Binčola Bodačev („Bodatie") i Andrija Bolisavljev[8]; u zakonu od 1. kolovoza 1235. spominju se vicekomiti: Teodor Krozijev („Crosii") i Petar Bolisavljev („Ballislaue"), a poslanici u Omiš: Petar Skarić („Petro Scaritii") i Petar Matije Dobranov („Dabrane")[9]. Za svjedoke pri-

---

[1] Ibid., II., str. 241. i d. — [2] Ibid., II., str. 72.

[3] Kukuljević: Codex diplomaticus, I., str. 103. i d. — [4] Ibid., I., str. 113.

[5] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 26. — [6] Ibid., III., str. 279.

[7] Bogišić i Jireček: Liber statutorum civ. Ragusii, str. LXII.

[8] Ibid., str. LXVI. — [9] Ibid., str. LXVII.

sizanju komesa Andrije de Auro (Mlečanina) god. 1254. spominju se: Grubeša Gundulin („Grubessa Gundule"), Mihajlo Pećanov („Pezane"), Dobroslav Rananov („Dobroslaus Ranane"), Ivan Pekurarijev („Peccurarii") i Teodor Bodačev („Bodatie")[1].

Neki odgovor općine popovske negdje iz god. 1169. pisan je na nekom dopisu općine dubrovačke, na kom se mogu još čitati ćirilicom pisana imena dubrovačkih građana iz sredine XII. vijeka: Pilip Pečenežić (Печенѣжикь). Tudor Mačadašić, Žun Stražva, Dum Matko Lučić, Mateša Radoslavić, Martin Sočibabić Žurg Kotoranin, Kaludrica od Vrtolomeje, Palma Pikularević, Rusin Boleslavić, Pilip Movrešić, Martoo Kelinić (Čelinić?), Petr Pikularević, Dragun Monstr. Žan Guljerević. Kolenda . . ., Tudor Rastić, Dum Tomaš Krunović, Dmitr Tihoslavić, Jakov Kašica, opatica od Semijona, mala sestra Vrsanka, Bogdan Pižinović, Miha Gamo, Balde Grgurović, Pusk Benčulić, Jakovica Ćiklina, Pakrat Manderović, Vlasi Rastić, Bisti Gatald . . . .[2].

Na nekom opet ugovoru s bugarskim kraljem Ivanom Asjenom od 15. lipnja 1253. potpisani su ćirilicom ovi dubrovački građani: suci: Bubana Petrović, Dobronja Domiridić, Fosko Slabić, Matej Bolačić, Poskali Krusić; zatim vijećnici od Maloga Vijeća: Jakov Negomirić, Dobroslav Ranenić (Ranjenik? — poslije Ragnina), Volkas (Vukas) Ivanić, Petr Matevović, Margarit Stilević, Grgur Petronić; dalje vijećnici Vijeća Umoljenih: Grubeša Gu(n)dulić, Mihojlo Peženić, Teodor Budačić, Kolenda Črnešić, Andrej Bolković, Črne Vitonić; dalje različni drugi funkcionari gradski: Dimitrij Menčetić, Palma Pikurarević, Kolenda Lomprinović (bit će da je to ime izvedeno od „Lampredij"), Gojslav Krusić, Petr Žuna Bogdanića, Žun Ranenić, Nikulica Pičinežić, Petr Srečić, Paska Gradić, Vali Proklečiv; dalje vijećnici Velikoga Vijeća: Vrsanko Prodančić, Marin Čimić, Barbi Krusić, Petr Mangerović, Marin Hobužić, Rusin Petrović, Aleksej Črnelović, Mihojlo Ktunčić, Vita Dobroslavić, Mengača Lomprić, Vita Getaldić, Mihojlo Binčulić, Gervasij Bočinčić, Filipo Movrešić, Mihojlo Majnerević, Petr Gangulić, Bogdan Pežinović, Petr Krusić, Rusin Belčić, Matij Donatević, Marin Pikurarević, Klimento

---

[1] Ibid., str. LXIX.
[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 126. i d.

Mernuh, Basilij Pribavić, Marin Binčulić, Petrona Bundić (poslije Bonda), Prugl Donatević, Martin Sačibabić, Andrej Črević (poslije Cerva), Prugl Mihojlić, Petr Karnizić, Petr Mačinević, Paska Čiponić, Palma Gačić, Marin Vilan, Vlasi Nariklić, Petrona Dobrović, Damjen Bočinčić, Žun Črević, Žun Zrzović, Vlasi Čankinić, Petr Čakanić, Pologrin Vizolić, Andreja Poborić, Andreja Gojslavić, Žun Boleslavić, Vita Barborić, Matev Verestović, Matij Rastić, Filipo Pičinežić, Žun Pikurarević, Mihojlo Rozinović, Pavlo od kneza Majžaleka, Andreja Benešić, Nikulica Martinužić, Sosen Vita od Črnete, Žun Bolčvić, Žun Gledić (poslijo Gleđević?), Palma Maksić, Marin Čelpa, Nikula Cerević, Vlasi Rusinović, Georgij od kneza Tripuna, Tripun od kneza Jude (Damjana?), Lomprižić, Movrešić, Marin Gamić i Valica, Pavl Boleslavić, Mihojl Silivestrović, Pavl Saračić (poslije Saraca), Mihojlo Markušić, Bočin Prasetić, Marin Kisonić, i vrh svih ovih pisanih Martol Gulerivić ban od kneza dubrovačkoga; jedino latinsko ime među tim potpisanim Dubrovčanima ima sam knez dubrovački (Mlečanin) Georgij Marsili[1].

Godine 1254. kunu se opet Dubrovčani humskomu knezu Radoslavu, da će čuvati mir; na ispravi o toj zakletvi popisani su ovi Dubrovčani: Bubana Migača (da li je to isti, koji i onaj Petrović u ugovoru od god. 1253.?), Mikulica Pečenežić, Andrej Črjević, Petronja Bundić, Petr Batal, Mihojl Pežanić, Vlkas Mučnić, Dmitr Menčetić, Gojslav Vrusiv (biti će Krusić), Dobroslav Ranonić, Tudr Budačić, Martolo ban Vrsanković[2].

Istina je doduše, da su od tih Gundulića, Menčetića, Ranjenića, Bundića, Krusića (Kružića), Črevića, Rastića, Budačića i t. d. u latinskim ispravama doskora nastali: Gondola, Menze, Ragnina, Bonda, Crocei, Cerva, Resti, Bodazza i t. d. No ponajprije tu nijesu odmah došla imena Gondola i t. d., nego su isprva bila imena Gundula, Rananus, Crosii, Zreue i Zrieue, Rastii, Bodatic, t. j. imena, koja su bila mnogo bliže svome slavenskom podrijetlu. Dalje, da su i ti Gundulae, Zreue, Crosii i t. d. bili Slaveni, vidi se već iz ličnih imena, koja su stajala uz latinizovana prezimena, kao: Grubeša, Bogdan, Grdeša, Gojslav, Bubana, Vukas i t. d. Konačno, latinizovanje slavenskih imena imalo je

[1] Ibid., IV., str. 532. i d. — [2] Ibid., IV., str. 559.

neku svrhu, dok slaviziranje latinskih imena ne bi imalo nikakove svrhe. Dubrovački su naime nobili kao i nobili u drugim dalmatinskim gradovima nastojali dokazati, da je njihova porodica romanskoga podrijetla i da potječe ma odakle iz Italije, pa da je već poradi toga plemenita, a da to dokazivanje bude vjerojatno, morali su latinizovati svoja porodična imena (prezimena); naprotiv slavenski vladari, s kojima su oni ugovore sklapali, osobito oni pravoslavne vjere, nazivali su ih za razliku od sebe „Latinima" i „Vlasima", govorili i pisali ovi svoja prezimena ovako ili onako.

Uza sve to i u latinskim ispravama, osobito u prvo doba. nalazimo još dosta slavenskih imena u dubrovačkih građana. Tako iz polovice XIII. vijeka imamo neki latinski popis dubrovačkih knezova i sudaca, i tu stoje kao suci — knezovi su bili Mlečani —: Ivan Bogdanov („Johannes Bogdani"), Grubeša Gundula („Grubessa Gundula"), Martinušić („Martinusius"), Bočina („Bocinus"), Grdeša Naim („Gerdese Naim"), Dobronja Lampredijev („Dabrone Lampredii"), Mihajlo Pecanov („Peçani"), Vlče („Velcius"), Jakov Većemirov („Jacobus Vecamire"), Andrija Bolesavljev („Andreas Ballislave"), Grubeša Bolisavljev, („Grubesa Ballislave"), Andrija Ranan („Andreas Rananus"), Rozin Gojsavljev („Rosinus Goislavi"), Bubana („Bubanna"), Dobronja Lampridijev, Mihajlo Pecanov, Gojslav Teodorov („Goislavus Teodori"), Teodor Bodačev („Theodorus Bodatie"), Grubeša Gundula, Mihajlo Pecanov, Grubeša Bolesavljev, Gojslav, Buban („Buban"), Paskal Krozijev („Pascalis Crosii"), Vlkas Ivanov („Vlkosse Johannis"), Petar Bolesavljev („Petrus Balislave"), Kolenda Črnečin („Kalendi Cernehe"), Prjasam Bodačev („Priasmus Bodatie"), Andrija Grede („Andreas Grede"), Paskal Krozijev, Grubeša Bodičev („Grubessa Boditie"), Paskal Ivanov Judin („Pascalis Johannis Giude"), Grubeša Mihajlo, Teodor Gojslav, Buban, Dobronja („Dabrana")[1].

Na ugovoru, kojim se dubrovačka općina obvezuje, da će u prijateljstvu živjeti sa srpskim kraljem Stefanom Urošem I., od god. 1243., popisani su uz komesa Mlečanina Ivana Michaela ovi Dubrovčani: Petar Bolesavljev („Petrus Ballislaue"), Bubana („Bubanna"), Grubeša Gundulin („Grubessa Gundule"), Vlče Vladimirov („Velcius Bladimiri"), Klement Serzijev, Teodor

---

[1] Ibid., IV., str. 45. i d.

Bodačev („Theodorus Bodatie"), Ivan Katarinin, Petar Srećin („Petrus Srecce"), Jakov Negomirov Crne („Jacobus Negamiri Cerne"), Simon Benešin („Symon Benesse"), Kolenda Lampin („Calenda Lampino"), Marin Žujnić („Marinus Zuynice"), Ivan Serzijev, Bočin Babalijev („Bocinus Babalii"), Nikifor Srećov („Nyciforus Srecce"), Bogdan Pižinov („Bogdanus Pigini" — Peženić?) Jakov Vulpičelin, Petar Škarićev („Petrus Scaritii"), Dobroslav Rastijev („Dobraslavus Rastii"), Klement Crnečin („Clemens Cernehe"), Marin Barbarin, Nikola Pećinak („Nicolis Pecinak"), Teodor Rastijev („Teodorus Rasty")[1], knez Gojslav Krozijev („Cnege Goyislaus Crozii"), Basilij Paska Gradov („Basilius Pasqua de Grade"), Vital Stilu[2].

Kao što drugdje, tako su i u Dubrovniku žene, kao prave nositeljice materinskoga jezika, imale još više narodna imena negoli muškarci. Sam je *Konstantin Jireček*[3] našao, da je između 211 ženskih imena u Dubrovniku, koja se spominju u (latinski pisanima) ispravama od god. 1200.—1300. (t. j. u doba mletačke vlade), bilo 129 narodnih imena: zvale su se naime matere, žene, kćeri onih Ursacija, Lampredija, Sabina i t. d.: Bjelava, Desislava, Diminoslava, Dobroslava, Dragomira, Dragoslava, Gojslava, Gradislava, Pribislava, Prvoslava, Radoslava, Radonega, Stana, Tihoslava, Većislava, Većenega, Velislava, Vlkoslava i t. d., a tek 82 žene (po Jirečekovu računu) imale su općena kršćanska imena.

Nadodati još valja, da su nam se sačuvala iz Dubrovnika ponajviše samo imena dubrovačkih nobila. Općenit popis dubrovačkih građana, kao popisi zadarskih i spljetskih, nije nam poznat. No svakako i u Dubrovniku bez sumnje su manje podlegla romanizovanju imena pučana, negoli imena nobila; to nam pokazuju već imena pučana, koji su poslije primljeni među nobile, kao Zlatarići, Boškovići, Vodopići i t. d.

---

[1] Iz toga: „Ballislaue", „Bodatie", „Benesse", „Srecce", „Babalii", „Rastii", „Scaritii", „de Grade", „Gundule" vidi se najbolje, da je to prijevod slavenskoga: Boleslavić, Bodačić (Budačić), Benešić, Srečić, Bobalić, Rastić, Gradić, Škarić, Gundulić, jer bi se drukčije navodila ta imena u nominativu: „Ballislava", „Bodatia", „Benessa" i t. d., a ne u genetivu: „Ballislaue", „Bodatie", „Benesse" i t. d. Taj isti genitiv javlja se i u drugim spomenicima; vidi naprijed bilješke 5. na str. 90., zatim 1., 2., 5.—10. na str. 91. i 1. na str. 94.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, IV., str. 212.

[3] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 95.

d) O Hrvatima u obnovljenom Trogiru.

I u Trogiru se javljaju građani s posve narodnim imenima. Tako se već prvi prior trogirski, od koga nam se je sačuvalo ime, u ispravi od god. 1064. zvao Dobrana („Dabrana")[1]. Dalje bio je tu prior Drago[2], Držimir[3], Crni („Cerne")[4] i Vlčina („Velcinnus")[5]. Pored priora Dobrane spominju se odlični građani: Dabro i Vitača („Vitaza")[6]. U drugoj nekoj ispravi od god. 1076. spominju se odlični građani trogirski: „Georgius Bogoboici" i Johannes Chudi[7].

Godine 1322. navode se u Trogiru među ostalima ovi građani: Slavko („Slaucho"), Ive Dešin („Iuue Desse"), Deša Bastijanov („Dessa Bastiani"), Deša Palmotin, Petar Dešin, Dobre Zorov („Dobre Sori"), Matija Zorov, Jakov Vesić („Jacobus de Vesicho"), Gavzij Dešin, Deša Vitalov, Deša Stravtinov, Deša Dujmov, Deša Ivana Lucija, Danijel Domac („Daniel de Domaza"), Petuša Natićev („Pethusa Nathici"), Grubesa, Deša Ponal, Stana žena Donatova, Bivica Bjelin („Biuize de Bella"), Prusko, Radin Smok, Gavsinja Svočić („Gausigna Suoziz"), Matija Nikoličin, Dujmo Vitić („Duymus Vitich"), Lovro Lenčec („Laurentius Lenzez"), Lepa mati Prvene, Desača kći Nosmarova, Buče sin Dobrajnov („Buze filius Dobrayni")[8].

Među trogirskim pučanima spominju se god. 1357.: Matužina („Matuxina"), Matija Krežić („Crezigh"), Voleša Slovinj („Volesa Slouigne"), Jadrij Stanošević („Jadrius Stanoseuegh"), Stipoš Mužić („Stippos Muzigh"), Matija Lužinić („Luxinigh"), Matija Slinik („Slinico"), Rade Gluhi („Surdus"), Ozre Radnik („Oxre Laborator"), Grubacij („Grubacius"), Radeša, Mile Milatković („Miles Milatcouich"), Nikolica Pinculić („Niculiza Pinzuligh"), Krsto Nesusta („Cresta Nessusta"), Lovre Slaven („Loure Sclauus"), Gost Vladislavić („Gaste Vladislauich"), Bože Kužarinić („Boxe Cuxarinich"), Maroj Dreča („Maroy Drechia"), Vlčina Krojač („Volcina Sartor"), Miloslav Milotranić („Miloslauus Milotranigh"),

---

[1] Rački: Documenta, str. 54. i 63. — [2] Ibid., str. 179.

[3] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 193. — [4] Ibid., IV., str. 178.

[5] Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, I., str. 31.

[6] Rački: Documenta, str. 63. — [7] Ibid., str. 102.

[8] Giov. Lucio: Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù (1674.), str. 173.

Toma Šilavić („Sillauich“), Juraj Radosavljev („Juray Radoslaui“) brat Draganov, Matija Lišinin („M. de Lisina“), Jakov Prvosavljev („Peruoslaui“), Matija Radovanov, Dobroj Mornar („Dobray Marinarius“), Radulak Mornar, Preša Grgović („Pressa Gergouich“), Stipan Martinić („Stipan Martinich“), Ivan Krvanić („Iuanus Caroanich“), Toma Ješa („Jessa“), Jakov Braniković („Branicouich“), Matija Čeručić („Cerucich“), Vitko Stanašavić („Vitcus Stanassauich“), Pribacij sin Tolin, Radoslav njegov sluga, Drago Sluga („Dragus Şeruitor“), Preša Dragulov („Pressa Dragulaui“), Radoš Stanošin („Radossius Stanose“), Stipan Damijanić („Stipan Damianich“), Rade Trgovac, Stipan Prvosavljev, Andrija Paskulić, Toma Grstović, Diminak Krpšin („Diminach Cherpsci“), Bile Paskulić („Bille Pasculic“), Dobroj Radogost, Matija Radušev, Diminak Mornar, Grgur Borković, Vlador Jakutov („Vladorus Jacuti“), Matija Krvavica („Caruauica“), Ratej Koprinić („Ratteus Coprinich“), dva Dosmačića („Dosmacich“), Stipan Maskolić, Pripko Blča („Pripco Blcha“), Radoš („Radosius“), Lovrin („Lourinus“), Stipan Vrdelić, Jakov Bolje („Boglie“), Rusko Zle („Sle“), Radoj Tutastić, Nikola Plavić, Margudić, Stipan Mardešić („Stipan Mardessich“)[1].

e) O Hrvatima u gradu Krku.

Najstariju ispravu grada Krka, gdje se god. 1018. predaje pod mletačku vlast, potpisali su uz ostale krčki građani: Dabro, Vojat („Voiato“), Brzan („Berzana“) i Božo („Bocio“)[2].

U nekoj presudi mletačke vlade od g. 1198. spominje se mnogo krčkih građana, među ovima: Dražel sin Menkov Draži („Drasellus filius Menco de Drasi“), Strašija de Spador („Strasia de Spador“), Ivan de Županа, Pavao Sudi, Ninka de Drasi, Petar Sudi, Vlčina („Vulcinna“) i njegova mati, Madij sin Borićev („Boricii“), Vlčina sin Markov, Crne Radostov („Cerne Radosti“), Dobri Riso („Dobri Risso“), Ivan Hrenov („de Chreni“), Radić Dragun („Radiz Draguno“), Buna Dabrov, Dobri Simonov, Dabroša i Dabro, Đirardo Grubo sa Cresa, Utala i kći Vera, Matrona Trotić („Matrona de Troticio“), Nekotana sin Bonićev

---

1 Ibid., str. 266. i d.

2 Rački: Documenta, str. 33.

(„Necotana filius Bonicii"), sinovi Ninka Deleja („de Ninco Deleo"), sin Visunjin („de Visugna"), Martin Kriva („de Criua"), sin Dabračev („filius de Dabraza"), Maca kći Bratacova („Maza de Brataco"), kći Nemanjina („filia de Nemagna"), Drago Kopeša („Drago de Copessa"), Andrija Pitrinja („de Pitrigna"), Leonardelo Rada, Vera Opor („Vera de Opor"), Buna Nerad, Dabrus, Simon Grčina („Simon de Gercina"), Rada, Bonić Čopov („Bonicius de Zopi"), Leonja de Drasi, Grubo sa Cresa i t. d.[1]

Iz god. 1248. (pod mletačkom vladom) imamo popis krčkih plemića: plemići idu u četiri glavna roda, a to su rodovi („progenies"): Donjani („Dognani"), Šubinići („Subinich"), Togomorići („Togomorich") i Sudinići („Sudinich"); u tim rodovima osobito omiljela su imena: Branić („Branicius"), Ban („Bano"), Jurislav („Jurislaus"); osim tih nalazimo tu imena: Bore, Mile, Milonja („Milogna"), Petar, Slavogost; dalje se nabrajaju još: Vlčina Nedeljin („Vulcina de Dominica"), Deša Rambaldov, Barban Dešin, Priboslav Jurisavljev („Priboslaus filius Jurislavii") iz Baške; zatim kuće Andrije Stregonje („Stregogna"), Bonce Dragomirov („Bonci de Tragomiro")[2].

Iz god. 1300. imamo popis članova bratovštine sv. Franje u gradu Krku; među tim članovima ima: Marko Radoša („Marcus Radossa"), Pavao Svininić („Paulus Suininii"), Mihajlo Dvornić („Michael Duornich"), Golub, Blaž Crni („Blasius de Zarna"), Ivan Antonić („Joannes de Antonich"), Nikola Braković, Petar Krakorica, Dobro, Franjo Dvorca („Franciscus de Duorza"), Sevnja Dvornić („Seugna Duornich"), Dominik Dabrov, Marin Dabrov, Kranja („Cragna"), Prodan sin Cenokin („Prodano filius Zenoca"), Anton Dujmović, Franjo Črnelja („Franciscus Chirnella"), Domin Popov („Dominus de Pope"), Dominik Ivanov Perić („Dominicus filius Joannis de Pericho"), Matija Šibikok („Sibicoch"), Franjo Barbić, Dominik Romšić, Dominik Volar („Dominicus de Volaro"), Štefan Čabudin („Stephanus Chiabudino"), Lovre Lovrenčić („Loure de Lorencich"), Mentul Krakorica, Milić iz Poljica („Milich de Poliza"), Matija Krakorica, Nikola Mikorica, Ivan Meštrić („Joannes de Mestrizo"), Paškal Perina („Paschalino de Perina")[3].

Još god. 1553. našao je mletački sindik Giov. Giustiniano u Krku ove plemićke porodice: Cetina („Zettina"), Marković

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 299. i d.
[2] Ibid., IV., str. 357. i d. — [3] Ibid., VII., str. 365. i d.

(„Marchovichia"), Grab („Grabia"), Bora, Šinel („Schinella"), Budistavić („Budistavich"), Cikuta, Stašić („Stasis"), Zvanić („Suanich"), Bortulin („Bartolin"), Parčić („Parcich"), Kraj („Crajia")[1].

f) O Hrvatima u Osoru.

Ispravu, kojom se grad Osor predaje godine 1018. pod mletačku vlast, potpisali su, među ostalima, tri Vjačka („Viaçco"), Dabro, Damir i mnogo svećenika s općenim kršćanskim imenima[2]. U nekoj ispravi od godine 1224. vidimo ova imena ljudi iz Osora: Mihajlo Počup („Poçupi"), Permen Počup, Dominik brat Dobruše Kresovanove iz Krka („Dominicus frater Dobrusse Cresoueni de Vegla"), Marica („Maricha"), Videč („Videç"), Andrija Čupan („Çupan"), Krajnić („Crainic")[3].

U nekoj ispravi iz Cresa od 5. siječnja 1302. spominju se ovi svjedoci: vicekomes (osorski) Dražić („Draxiga") (komes bio je Mlečanin Marko Mauroceno), Bartolomej Petrov Lepi („Lepe"), Domincij Čukan („Chucane"), Anđelo Može („Anzolo Moxe"), Mižan („Mixane") Reginin, Ciprijan Dražinja („Draxigne")[4].

Giustiniano pak nabraja godine 1553. kao plemićke porodice u Osoru: Draža („Drasa"), Dašća („Daschia"), Grab („Grabbia") iz Krka, Bakčina („Bacchina"), Gabić i Peković[5]. Porodice pučana jamačno su još i u većem broju imale hrvatska prezimena.

g) O Hrvatima u gradu Rabu.

U ispravi, kojom se Rab godine 1018. predaje pod mletačku vlast, stoji kao prior rapski neki Bjelota („Bellata"), a pored njega i nekoliko svećenika potpisan je na toj ispravi i neki Dabro[6]. U nekoj ispravi od godine 1166. ističu se kao rapski

---

1 Itinerario di Giov. Batt. Giustiniano, u „Mon. hist. Slav. mer.", VIII., str. 262.

2 Rački: Documenta, str. 34.

3 Smičiklas: Codex diplomaticus, III., str. 237.

4 Mon. hist. Slav. mer., I., str. 197.

5 Itinerario di G. B. Giustiniano, str. 270. i d.

6 Rački: Documenta, str. 32.

„nobiles viri“ među ostalima: Dobrinja („Dabregna“), Dobroslav („Dobrosclao“), Grube i Diminja („Dimigna“)[1]. Iz godine 1237. imamo neki popis rapskih građana, koji su osnovali kapelu sv. Martina; među njima čitamo: Kristofor Moldenar, Čudnik („Çudnicus“), Stefan Surica („de Surica“), Toma Trekelj („de Trekella“), Dobre, Diminja („Dimigna“), Đinan Dragobrat („Ginnanus Dragobratte“), Vranić („Vranis“), Stefan Skorobogati, Ivan Sudija („Sudie“), Mač („Maç“), Desinja („Designa“) sin Danin („Dane“), Diminja Marandul, Nikola Pribov („Pribi“), Hermolav Slovinja („Hermolaus Slouigna“), Leonard Skumušin („Scumuse“), Dražinja Matešin („Drasigna Mathesse“), Dimnica Valagin („Dimnice Ualage“). Vitača Kostrov („Vitaçça Costri“), Surinja („Surina“), Poruga, Vitača Prvanole[2].

Ugovor između Raba i Paga godine 1315. sklopili su ovi Rabljani: Bjelota Skomrakov („Belota Scomrasi“), Matija Mojačin („de Moiaça“), Dominik Plaveč („Plaueç“), Diminen Županić („Supanich“), Marko Radošev („Radoscii“), Tomica („Tomicha“) Damjanov, Novoscije Zvanić („Nouoscius Souanich“), Nikola Kajfaš, Dominik Šubić („Subich“), braća Račić („Braty Raciç“), Vlčić Bačić („Vulcicho Bachiç“) i Smoleč Smudović („Smoleç Smudouiç“)[3].

Iz godine 1334. i 1335. imamo popis prihoda i rashoda općine rapske; tu se nabraja, od koga se šta primilo, pa dolaze imena: Draga Surijanova, Radica Gvercijeva, Dobrica Kučkova, „Mare“ žena Domaldinova, Vučina Poruga („Volzina de Poruga“), Andrija Bulonja („de Bulogna“), Bosilj („Bosil“), Kristo Vidić („Criste de Vidizo“), Črne Črnota („Crine de Crinota“), Krasonja („Crasogna“), Kristo Nidić („Criste de Nidizo“), Dobri Mrgešin („Dobre de Mergessa“), Desimir, Milolad („Milaladem“), Drško („Dersco“) Radonja („Radogna“), Miha Budilin („Micha Budile“), Salbol Draginjin („Salbole Dragine“), Bogdan, Dražinja Gorce („Drasigna Gorze“) i t. d.[4].

Giustiniano je još godine 1553. našao u Rabu plemićkih porodica s čisto hrvatskim imenima, tako: Črnota („Cernota“), Cudenić („Zudenich“), Car („Zaro“), Radoević, Golčinja („Galcigna“)[5].

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 103.
[2] Ibid., IV., str. 26. — [3] Ibid., VIII., str. 412.
[4] Mon. hist. Slav. mer., V., str. 229. i d.
[5] Itinerario, str. 256.

h) O Hrvatima u gradu Šibeniku.

Grad Šibenik ne ide doduše među one gradove, koje je car Konstantin nabrojio kao sačuvane iz romanskoga doba; on je i biskupiju stekao mnogo poslije drugih (t. zv. romanskih) gradova; Šibenika nema ni među onim gradovima, za koje se je zauzeo car Vasilije I., te su uz dužnost plaćanja određenoga danka postali dosta nezavisni o hrvatskom vladaru. No Šibenik je već rano znatno porastao i prerastao ne samo Skradin, nego i Trogir. Poradi toga Šibenčani su se već rano mnogo trudili, da dokažu, da se i Šibenik sačuvao iz romanskoga doba, da se zvao „Siccum"[1], te da Šibenčani imadu pravo imati biskupa i biti grad. Ta, i Šibenik se dostao tobože romanskih porodica „Difnico", „Veranzio", „Stafileo", „Sisgoreo", „Tomaseo", „Galvani" i t. d., kao i Zadar svojih „Matafaro", „Ginnani", „Nasi" i t. d.

O tome, da je već naziv grada Šibenika čisto hrvatski, nije nužno ni raspravljati.

Činjenica, da je Šibenik tako kasno stekao biskupa, pa se tako dosta kasno započelo romanizovanje u njemu, opaža se osobito kod prezimena, pače i kod krsnih imena šibenskih nobila još u XIV. vijeku. Imamo naime popis šibenskih nobila od 15. ožujka 1322., a ti su: Bogdan Desinić („Bogdanus Desini"), Radoslav Micitić („Radoslaus Michitig"), Francisko Marinić („Marini"), Marin Berčić („Bercii"), Radovan Ilijin, Dominik Đurin, Damjan Konjović („Cognovich"), Bogdan Stefanov, Mihajlo Dragoj, Tomša Krakotić („Tompsa Cragoti", ali na drugom mjestu „Thomasius Cragotig" i opet „Tischo Cregote"), Marin Dobrin, Grgur Krebafičić („Crebaficig"), Daniel Suratić, Tolin Bratković, Grgur Krasanić, Marin Danijelić, Matija Makačić, Radonja Zdimerić, Ivan Konjović, Damjan Vrenković, Tolan Pripšin („Pribse"), Đuro Krempsin („Crempse"?), Stefan Milčev („Milcii"), Disola Dragošev, Đuro Stričić, Ivan Berčić, Marin Mihajlov, Slavonja Jurić, Grgur Stamita (?), Hranislav Dojmov, Milobrat Makačić, Krompsa (?) Marinov, Marko Vlkotić („Volcotig"), Luka Kužinić, Ivan Pečić, Klement Dragutinov („Dragotini"), Mihajlo Trasanić, Radoslav Čepernić, Stanče Borišević, Bogdan Krenčić, Toma

---

[1] Por. Giov. Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 3. i d.

Krakotić, Tomša Đurin, Radoslav Crnotić, Desinja Krančić, Stojan Volčić, Stojan Tomanov, Lavrencije Slavić, Vitko Draganov (Draganić?), Nikola Matijin, Rademan (?) Stefanov, Petar Manga (?), Petar Marinov, Budislav Tomšin, Bogdan Grgurov, Nikola Milčev, Dežman Damjanov, Drugočaj Jurinov, Ivan Krasanić, Grgur Stojanov, Lavrencije Kausić, Dragota Raditinov, Ilija Nijemčev („de Muto“), Polnin Skok, Kuzma Vudačić, Grubinja Tolčin, Dragota Mihačev, Dominik Draganov, Dragoš Stančev, Radić Jubanov (Ljubanov?), Grgur Stančev, Radovan Dojmov, Nikola Matijin, Pribić Martinov, Ivan Radinov, Radovan Krestičin, Bonta (?) Dragosavljev, Ceprenja Oporov, Petar Konjović, Dragoj Dobrošev, Ilija Burisavljev, Lavrencije Marinov, Dobrošije Sakarić, Prefejo (?) Djetisavljev, Ivan Matijin, Ivan Dražinov, Luka Radenić, Luka Teodorić, Bogdan Dragosavljev, Ceprenja Matijin, Volota Grgurov, Nikola Bogdanov i Dragonja Mihajlov. Samo činovnici bili su Talijani iz Mletaka[1]. — Još u ugovoru općine šibenske s meštrom Jakovom iz Trana od 10. siječnja 1447. stoje Šibenčani: Cvitanej Gersić, Simon Ljubić, Nikola Divnić (poslije je od toga imena nastalo „Difnico“), Ivan Mlednić, Toma Mišić, Mihajlo Cvitanov, Ivan Tolkolović, Dobroje Ivanov, Simon Divnić i Jakov Naplavić[2]. — Spram mletačke vlade prikazuju se ipak svi ti Divnići i Ljubići nešto posve različnim od susjednih Morlaka i Hrvata („Morlachis et Hervatis“); na te se Morlake i Hrvate tuže napose građani šibenski Luka Bajtrišić i Gašpar Jurišić, tuži se na njih i općina šibenska kao na „homines male vite et conditionis“[3].

i) O Hrvatima u drugim dalmatinskim gradovima.

Za druge dalmatinske gradove nije se ni dokazivalo, da su ih osnovali Romani, dotično da se u njima uzdržalo romansko pučanstvo. Već sam Konstantin Porfirogenit veli, da su Nin, Biograd, Skradin, Knin i Karin hrvatski gradovi[4]. Tako isto nije se sumnjalo o tome, da su tek Hrvati osnovali gradove: Omiš, Makarsku, Ston, Rogoznicu jednu i drugu i t. d., i opet na otocima Vrbnik, Omišalj, Pag, Hvar, Milnu, Jelsu, Nerežišće,

---

[1] Mon. hist. Slav. mer., I., str. 335. i d.
[2] Ibid., XXI., str. 257. — [3] Ibid., XXI., str. 322. i d.
[4] De adm. imp.. cap. 31., str. 151., red 5. i d.

Korčulu, Blato i t. d. U sve te gradove, priznaje se, da su se Romani dotično Talijani kasnije naselili. A priznavalo bi se to i za Zadar, Spljet i Dubrovnik, da nema pomenutih priča, koje su zabilježili car Konstantin, Toma Arciđakon i t. d.

III. O tobožnjim Romanima u dalmatinskim gradovima.

Već se rano počela javljati neka razlika između tako zvanih romanskih gradova i hrvatskih. Prvim povodom tim razlikama bit će što su Hrvati, gdje su se upotrebivši ruševine starih gradova već rano gušće naselili, doskora poprimili kršćansku vjeru, i to, kako se je u ono doba samo po sebi razumijevalo, uz latinsko bogoslužje. Ta, u ono doba imali su latinsko bogoslužje, pošto je istrijebljen arijanizam, i svi germanski narodi, koji su, dok su prijanjali uz arijanizam, imali već svete knjige prevedene na svoj jezik (gotski). — Naprotiv ovih Hrvata u ranije obnovljenim gradovima (kao u Zadru, Spljetu, Trogiru i Dubrovniku) ostali oni Hrvati u kasnije osnovanim gradovima i izvan gradova nijesu tako rano poprimili kršćansku vjeru; a i onda, kad su je poprimili, nijesu je primili uz latinsko bogoslužje, nego uz hrvatsko (slavensko) — dotično, ako su i primili kršćansku vjeru uz latinsko bogoslužje, već su ga rano napustili i mjesto njega primili hrvatsko. Tako je već rano nastala razlika i opreka između jednih i drugih. Hrvatima-neznabošcima, kao i Hrvatima s hrvatskim bogoslužjem, vidjeli su se oni kršćani s latinskim bogoslužjem, koji su se pače za to bogoslužje na poticaj svojih iz Italije doseljenih biskupa borili, — kao Latini, Romani. Ta, još i danas pravoslavni u Bosni i Hercegovini, a i u Dalmaciji, nazivaju katolike Latinima, ako ovi i ne znadu nijedne riječi ni latinski ni talijanski.

Pošto je potkraj VIII. vijeka došlo do sukoba između mlade franačke države i staroga Vizanta za Italiju i Mletke, pojavila se vizantijska vlada protiv prodiranja Franaka na balkanski poluotok, od straha za vlastiti opstanak, kao neka osobita zaštitnica dalmatinske Hrvatske, a napose onih ranije osnovanih gradova u Dalmaciji, koji su već poprimili kršćansku vjeru uz latinsko bogoslužje i koji su imali svoje biskupe doseljene iz

Italije; ove je gradove vizantijska vlada, da obrazloži svoju intervenciju, prikazivala dakako za gradove romanske. U tom se pravcu i pregovaralo o granicama između Romana i Slavena[1].

Neuređeni snošaji u zemljama, koje su zaposjeli Hrvati, a napose činjenica, što tu nije bilo odmah jedinstvene vlade, koja bi podržavala red, te su među pojedinim grupama naroda vladale neprestane borbe i trvenje, mnogo su doprinijeli tomu, da je sve većom bivala opreka između gradova, koji su poprimili kršćansku vjeru s latinskim bogoslužjem i koji su imali svoje biskupe, i između ostaloga naroda. Biskupi u tim gradovima već rano nastojali su, ne samo da grad učine sasvim nezavisnim od središnje vlasti, nego i o tome, da građane što više romanizuju. Građani pak sami držali su se nečim višim (osobito ako su znali i nešto latinski) od okolišnoga neznabožačkoga i poluneznabožačkoga pučanstva, i oni su htjeli gospodovati nad njim. Okolišnomu opet pučanstvu to nastojanje građana dakako da se nije sviđalo, i tako su nastajale sve to veće opreke. Konačno je i istočno-rimski car Vasilije I., okoristivši se time, što su Hrvati sa svojom mornaricom podsjedali Bari, zaposjeo te t. zv. romanske gradove i preuzeo neko posredovanje između njih i hrvatske vlade, pa se i na njegovo posredovanje uredio snošaj između tih gradova i hrvatske vlade tako, da su oni uz neki danak hrvatskoj vladi postali u glavnome posve autonomni.

Tako su ti gradovi počeli samostalno za sebe živjeti i razvijati se, a građani u njima priviđati se nečim drugim nego što je bilo okolišno pučanstvo. Poradi toga se i u darovnici Petra Crnoga od godine 1080. čini razlika između Spljećana i drugih Hrvata („plurimi Spalatinorum Chroatorumque uirorum“)[2].

Na različitost jezika, u kome se služilo Bogu, možda misli i mletački hronist Ivan, kada veli, da su mletačkoga dužda Petra II. Orseola, kada je došao u Osor, dočekali ne samo osorski građani, nego i ljudi iz drugih gradova, kako rimskih tako i slavenskih[3], Bez sumnje mletačkomu se hronisti dotično mletačkim vrelima, po kojima je on pisao svoju hroniku, mnogo toga

[1] Einhardi Annales, u M. G. H., Scriptores, I., str. 203. i 204.; Vita Hludovici imperatoris, c. 27., u M. G. H., Scriptores, II. str. 621.
[2] Rački: Documenta, str. 127.
[3] Johannis Chronicon Venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 32.

činilo romanskim, što doista nije bilo; to „romanstvo“ bila je najsnažnija potpora mletačkoj vlasti u Dalmaciji.

U ono doba brojao se među Romane i onaj, koji je znao latinski. Tako se u nekoj ninskoj ispravi od godine 1072. nabrajaju svjedoci, a od njih nekoliko navodno Latini[1]; pod tim „Latini“ ne ima se razumijevati, da su to kakovi Romani podrijetlom. nego da znadu latinski, da znadu jezik, u kome je ta isprava sastavljena, pa mogu lakše posvjedočiti istinitost njenu. Da se tu ne radi o kakovim Romanima podrijetlom, najbolje se vidi odatle, što među tim latinskim svjedocima ima: Drago („Dragus“) i Ded („Doda“). To se vidi i time, što nije upotrebljen naziv „Romani“, nego naziv „Latini“, narodnost se je pak uvijek označivala nazivom „Romani“, a samo jezik „latina“; neki argumenat zato bio bi i u tome, što ondje nije riječ „latini“ pisana velikim „l“, nego malim. I u nekoj ispravi iz godine 1178. ima s jedne strane „Schiauoni“, a s druge „Spalatini“; no među tima „Spalatini“: Stano brat Dujma Prestancijeva, Prodan sin Marka Digoa a brat Pavla i Mihe, zatim Kuzma Močibob („Mocibob“), Deša („Desa“) Stefanelli, Brata Muca, Rada kći Gana Mezagaline[2].

Stanovnici takovih gradova ponoseći se time, da je kod njih bogoslužje latinsko i da oni bar donekle znadu latinski ili talijanski, prezirali su narod, iz koga su potekli, i nazivali ga „Sclaui“. Poradi neprestanih represalija, koja su poduzimali susjedi jedan protiv drugoga ne samo u Hrvatskoj nego i u čitavoj Evropi onoga doba, vladala je i neprestana mržnja takovih građana spram susjednih „Sclaua“. Poradi toga su se u tim gradovima i bez osobitoga utjecanja sa strane mletačke vlade stvarali zakoni, koji su bili upereni protiv tih „Sclaua“[3]. Tim „Sclauima“ razumijevali su se uopće ljudi iz gradskoga okoliša, negrađani, a u Dubrovniku su se razumijevali podanici srpskoga kraljevstva[4]. A često se pojam „Sclauus“ — Slaven — identificirao sa pojmom „sclauus“ — rob, to je građane još i više poticalo na to, da oni nijesu „Sclaui“, nego Romani.

---

[1] Rački: Documenta, str. 93.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 157.

[3] Statuta et leges civitatis Spalati, statuta nova, cap. 15.

[4] Mon. hist. Slav. mer., X., str. 4., 7., 8., 9., 59., 62., 66., 83., 85., 101., 125., XXVII., str. 8., 62., 89., 100., 176., 212., 217., 236., 302., 303. i t. d.

Budući da su se nobili u dalmatinskim gradovima, a napose u Dubrovniku, voljeli prikazivati potomcima starih Romana i rođenim Latinima, osobito spram susjednih Slavena, koje su kao „šćave" prezirali, to je posve prirodno, da su ih i ti „šćavi" nazivali „Latinima", dotično „Vlasima". Napose su ih tako nazivali srpski i bosanski vladari, kad su davali povlastice, da slobodno trguju po njihovim zemljama[1]. Odola Predanić, koji je bolje poznavao Dubrovčane, ne naziva ih ipak ni Vlasima ni Latinima, nego samo Dubrovčanima[2].

Uza sve to, što su dalmatinski građani dokazivali, da su Romani, a da nijesu „Sclaui", pravi Romani (Latinci) kroz vijekove još bili su za njih tuđinci. Spomenuli smo već, kako je kod Splјećana, čim su po nagovoru Tome Arciđakona odlučili, da im „potestas" ima biti „de gente latina", odmah nastalo pitanje, iz kojega grada Italije da se uzme taj „potestas"[3], jer se je po sebi razumijevalo, da „gens latina" može biti samo u Italiji, a ne u Dalmaciji. — Nije se u tom pravcu mnogo promijenilo ni kasnije: Šibenčaninu Danijelu Divnichu još su potkraj XVI. vijeká Mlečani „gens extera"; on naime pjeva:

Turcha heu rapuit rura
et gens extera (t. j. Mlečani) iura[4].

Premda su dalmatinski nobili, da dokažu svoje plemenito podrijetlo, na sve načine nastojali dokazati, da su oni makar i ovkraj Jadranskoga mora ipak potomci starih Romana i tako ravni onima s one strane Jadranskoga mora, ipak se nijesu potpuno pouzdavali u te dokaze. Pa zato bijaše i takovih, koji su dokazivali, da su Slaveni i bez Romana plemeniti, da je njihovo plemstvo starije od rimskoga, i stvoriše za to osobiti privilegij Aleksandra Velikoga Slavenima, učinivši i njega i Makedonce Slavenima[5]. Svaki se gotovo dalmatinski grad poziva na taj privilegij Aleksandra Velikoga, a time priznaje i to, da je to ipak grad slavenski, hrvatski.

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, III., str. 140. (god. 1215.—9.), III., str. 427. (god. 1234.), IV., str. 107. i d.
[2] Ibid., IV., str. 312. i d.
[3] Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, cap. X., str. 32.
[4] Por. Kukuljević: Glasoviti Hrvati, str. 260.
[5] Por. Orbini: Il regno degli Slavi, god. 1545., str. 48. i d.

Uopće se čini, da se nije ni sumnjalo o tome, da su dalmatinski gradovi slavenski; samo su neki nobili i mletačka vlada htjeli, da je gradsko pučanstvo ili bar jedan dio (plemeniti) njegov podrijetla romanskoga. Tako n. pr. Vincentius Priboevus (Vinko Pribojević) govori, kao da se samo po sebi razumije, da su gradovi Spljet, Dubrovnik, Zadar, Trogir i t. d. slavenski[1], a za sebe samoga veli, da je „Dalmata et proinde Illyricus ac demum Sclauus“.

Nikako pak ne može stojati mnijenje, da su se Hrvati tek kasnije naselili u gradove, da su ih naime Romani sami primili, a da su konačno u pojedinim gradovima primljeni Hrvati istisnuli starosjedioce Romane. Primanje u građansku vezu nije bilo u Srednjem Vijeku ni iz daleka tako prosta stvar, kako bi se mislilo. Pojedine skupine pučanstva, koje su živjele jedna do druge, vodile su među sobom pored svagdanjih represalija neprestano neprijateljstvo; napose je u takovu neprijateljstvu živjelo pučanstvo pojedinih gradova spram okolišne zemaljske gospode i njihovih podanika. Poradi tih represalija veća je mržnja vladala među susjednim skupinama pučanstva — pa bile i iste narodnosti, — nego li među udaljenima, bile i različite narodnosti. — Zato je teško i vjerovati, da bi pučanstvo sredovječnoga grada u gradsku vezu (za prave građane) primalo seljaštvo iz okolice, ako ga na to ne bi prinudila koja viša državna vlast ili samo to okolišno pučanstvo. Pogotovu je nemoguće, da bi na taj način ponosni Romani primali prezrene Šćave i da bi ih činili plemenitima (nobilima) i sebi ravnima. Za robove, za kmetove, možda bi ih i primili — kako su poslije Mlečani primali Dalmatince, podanike turskoga carstva za galijaše — ali za građane, za nobile, za suce, tribune, komese, priore, stratege, sigurno ih ne bi nikada primili. A kad su jednom ti gradovi došli pod mletačku vlast, ona je, kako već naprijed rekosmo, budnim okom pazila, da se u gradove ne uvlače novi Slaveni[2] i da se talijanizovanje grada što brže i što glađe provede.

O tome pak, da bi doseljeni Hrvati mogli potiskivati i istisnuti starosjedioce Romane, ne može biti niti govora. Bilo je

[1] Delle origine e successi degli Slavi, god. 1545., str. 48. i d.
[2] Vidi naprijed str. 67., bilj. 4.—9.

doduše istiskivanja, ali oni, koji su istiskivali, nijesu bili Hrvati, nego su doseoci, pravije: nametnuti Talijani, a napose Mlečani. Sve vlasti nad tim gradovima, pače i sami hrvatski kraljevi Tomislav i Petar Krešimir, uvijek su i u svačem mazili doseljene Romane i njihov jezik, a zapostavljali starosjedioce Hrvate i jezik njihov. Osobito su pak to činile crkvene vlasti i mletačka vlada. Tko pak znade, što je u Srednjem Vijeku značila volja crkvene vlasti, osobito u biskupskom gradu, znat će i to, tko je koga istiskivao iz dalmatinskih gradova.

Romanima je naime već vrlo rano sa strane viših vlasti, možda u prvo doba i protiv volje samih građana, bilo ne samo dopušteno, nego upravo olakšano useljivanje u dalmatinske gradove. Prvi Romani u tim gradovima bili su svećenici, navlastito biskupi; oni su još prije djelovanja slavenskih apostola Ćirila i Metodija uveli u te gradove latinski jezik. Latinski je jezik za jezik službeni nametnulo to svećenstvo, koje je u prvo doba imalo u rukama ne samo sav kulturni napredak, nego i svu vlast nad gradom. Poradi toga morali su i prior i drugi funkcionari u gradu znati latinski, morao je, kako veli Toma Arciđakon, potestas biti „de gente latina". Napose morali su biti Latinci notari, koji su sastavljali isprave; morali su Latinci biti magistri. Svi ti svećenici, komesi, notari i t. d. dolazili su sa čitavim družinama Latinaca. I tako se množao broj Romana u tim gradovima od godine do godine. Romanima je u tim gradovima bilo i vrlo dobro; oni su sebe već poradi toga, jer su Romani, držali za nešto više od drugoga neromanskoga pučanstva; tako je i posljednji sluga Roman u tim gradovima više vrijedio od domaćega Hrvata, koji nije znao latinski ili talijanski. Posve je prirodno, da se takovim slugama, koji su se prometnuli u gospodu, sviđalo ostati u dalmatinskim gradovima. Zato i vidimo u tim gradovima toliko doselaca iz Italije, a njihovo potomstvo sve je više i više romanizovalo dalmatinske gradove. Rijedak su naime izuzetak Brnje Karnarutić, Matija Alberti i Marko Bruerović.

Odsjek treći.

Dalmatinski jezik.

I. „Dalmatinski jezik“ je slavenski.

Posve je prirodno, da su Hrvati, naselivši se u Dalmaciju, govorili svojim hrvatskim, slavenskim jezikom. Tako je taj jezik postao u Dalmaciji vulgarnim, a po zemlji, u kojoj se je govorio, nazivao se i dalmatinskim.

U nekoj od najstarijih isprava iz dalmatinskog primorja (od godine 1069.), koju je poslije kralja Petra Krešimira na prvom mjestu potpisao biskup zadarski, veli se, da se neki otok naziva „in sclauonico ‚Ueru'“, pa se dodaje, da je to „uulgaris“ jezik[1]. Skoro zatim prolazila je kroz Dalmaciju vojska Rajmunda tolosanskoga u Svetu zemlju (god. 1096.). Putovanje to opisuje suputnik Rajmundo de Agiles, koji veli, da je ta zemlja (Dalmacija) „Sclavonia“, da u njoj živu „Sclavi“; dalje opisuje, kako je taj narod divlji, kako je bježao ispred vojske Rajmundove iz svojih sela i utvrda u gore, kako je tu vojsku napadao i t. d.[2]. O kakovim Romanima u Dalmaciji ne zna Rajmundo de Agiles ništa, a ipak, kako se vidi iz njegova opisa, putovala je ta vojska samo uz obalu, jer je došla u Skadar i Drač. Da je pak naišla na kakove Romane, jamačno bi Rajmundo to isticao, kao što je istaknuo, da se tek u Draču, koji je bio pod vladom istočno-rimskoga cara Aleksija, vojska ta osjećala kao kod kuće.

Putopis taj popunio je kasniji pisac nadbiskup tirski Vilelmo († 1184.); on popunjuje opis Dalmacije time, da Dalmacija

---

[1] Rački: Documenta, str. 73.

[2] Historia Francorum, qui ceperunt Jherusalem, u Račkoga: Documenta, str. 461. i d.

ima 4 metropole: Zadar („Jazaram“), Salonu, koja se drukčije naziva Spljet („Spalatum“), Dubrovnik („Ragusam“) i Bar („Antibarim“); narod pak u tim metropolama posve je divlji („ferocissimo“), agrikulturom malo se bavi, a služi se slavenskim jezikom — osim rijetkih izuzetaka u primorju; ti se izuzeci i običajima i jezikom razlikuju od ostaloga naroda, jer znadu („habent“) latinski: „exceptis paucis, qui in oris maritimis habitant, qui ab aliis et moribus et lingua dissimiles latinum habent idioma, reliquis sclavonico sermone utentibus et habitu barbarorum“[1].

Premda i Vilelmo Tirski veli, da se u Dalmaciji govori slavenski, ipak, jer on spominje neke rijetke izuzetke u primorju, navodi se on vrlo često kao dokaz, da je u Dalmaciji već u ono doba bilo Romana, a nijesu to sve bili samo Slaveni. No njegovo svjedočanstvo u tom pravcu protiv Rajmunda de Agiles ne vrijedi mnogo, jer i on sam veli, da su to bili rijetki izuzeci, dalje jer on sam nije bio u toj krstaškoj vojsci, nego je pisao s obzirom na druga vrela, a vjerojatno je, da je tu utjecalo Konstantinovo „de administrando imperio“ ili koje drugo djelo sastavljeno u duhu romanizatorne politike Rima u X. i XI. vijeku.

Ni potpuni jedan vijek (god. 1177.) poslije te krstaške vojne posjetio je Dalmaciju papa Aleksandar III.; taj njegov posjet opisan je napose; tu se veli, da ga je narod, kad je došao u Zadar, dočekao „immensis laudibus et canticis in eorum sclavica lingua“[2]. Dakle i u samome Zadru, u sjedištu vizantijskoga stratega, pjevao je narod slavenske pjesme i njima pozdravio rimskoga papu, toga representanta romansko-kršćanske kulture. — Brunelli[3] i Bartoli[4] nastoje vrijednost toga navoda o pjevanju „in eorum sclavica lingua“ umanjiti tvrdeći, da je to kasnija interpolacija; no to ipak ne može stajati, jer kako bi kakovi kasniji interpolatori, koji su svakako bili Romani-Talijani, baš

---

[1] Historia, II., 17. u Račkoga „Documenta“, str. 461. i d.

[2] Por. Farlati: Illyricum sacrum, V., str. 60. i „Archiv für slavische Philologie“, god. 1902., str. 217. i god. 1903., str. 157.

[3] „Papa Alessandro III. a Zara“ u časopisu „Il Dalmata“, god. 1904., br. 1. i d.

[4] Das Dalmatische (u „Schriften der Balkankommission“, Linguistische Abteilung, 1906., I., 191).

u tom smjeru iskrivljivali prvobitni tekst? Brunelli i Bartoli i sami to uviđaju, pa dodavaju, da je to pjevao narod iz okolice zadarske, koji je došao dočekivati papu. No i taj izgovor nema vrijednosti; jer uz narod iz okolice ipak ne bi nestalo naroda iz samoga Zadra, koji da je govorio tobože latinski (romanski), pa bi papini pratioci Talijani (Romani) bez sumnje mnogo lakše i prije čuli pjevati ove Romane, nego li Hrvate; ali o tobožnjim Romanima u Zadru ne izvješćuje se u tom putopisu ništa. Bartoli uviđa, da ni taj izgovor o narodu iz okoline ne vrijedi ništa; zato stavlja treći izgovor, da taj narod uopće nije pjevao jezikom slavenskim, nego dalmatinskim, t. j. nekim osobitim romanskim jezikom, koji se na Krku govorio sve do god. 1898., a papini pratioci, jer nijesu razumjeli toga romanskoga jezika, držali su, da je to slavenski. Taj izgovor opet ništa ne vrijedi, jer toga romansko-dalmatinskoga jezika, kako ćemo niže vidjeti, uopće nije nikada ni bilo, a kad bi i postojao, jamačno ne bi ga Talijani prozvali bili slavenskim, nego bi ga u najgorem slučaju nazvali dalmatinskim.

Hrvatski (slavenski) jezik bio je uopće, kako se već u pomenutoj darovnici kralja Krešimira veli, u Dalmaciji „uulgaris". Tako se u nekoj zadarskoj ispravi od god. 1183. veli: „ad locum, qui dicitur in vulgari sclauonico Dobragorra"[1].

No moglo bi se reći: ovdje kao i u onoj Krešimirovoj darovnici radi se o imenima mjesta, koja se nalaze izvan onih (Konstantinovih) romanskih gradova; za ova pak mjesta mogla je biti „lingua sclauonica" „uulgaris"; u gradovima ipak nije to bila „lingua vulgaris". Ali imamo i drugih primjera: Godine 1257. došao je u Spljet biskup zagrebački Stjepan; tom zgodom dao mu je nadbiskup spljetski Prodan jedan kamen (valjada dragulj), vlasništvo spljetske crkve; taj kamen, veli se u presudi od 6. ožujka 1257., nazivao se „vulgariter Gaman" t. j. kamen[2]; dakle u samoj spljetskoj crkvi sv. Domnija bio je „vulgaris sermo", u kom se kamen „kamen" zvao. Godine 1277. radilo se opet o međama između teritorija gradova Spljeta i Trogira, t. j. dvaju i po Konstantinu Porfirogenitu i po *Fr. Račkomu*

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 185.
[2] Mon. hist. Slav. mer., V., str. 224.

i po *Konstantinu Jirečeku* i po *Bartoliju* čisto romanskih gradova. i to u doba, dok po njihovu nazoru slaviziranje nije još pravo ni počelo. Tom prigodom došlo je do sporazumka, da svaka „vila“ s pripacima ima pripasti onome plemiću, koji ju je prije posjedovao, bez obzira na to, bio on Spljećanin ili Trogiranin; pa jer takovu vlasniku nijesu znali za stručno latinsko ime, označili su ga imenom, kojim se on nazivlje u jeziku, kojim su se Spljećani i Trogirani onda služili; vele naime: „totaliter ac finaliter amodo relinquatur omnibus illis commorantibus Spaleti vel Tragurii qui vulgariter lingua Sclavonica dedigi appellantur, qui etiam sicut certo cercius est compertum antiquitus tempore dicte prioris guerre tenuerunt et possiderunt, ac ipsorum heredibus et successoribus libere ac pacifice in perpetuum possidenda“[1]. Prema tome spljetski i trogirski nobili još godine 1277. nijesu se u svom materinskom jeziku nazivali ni „haeres“ ni „dominus“, nego onako, kako su takove ljude nazivali Slaveni u najstarije doba svoje pravne povijesti: „dedići“.

U nekom dopisu trogirske općine šibenskoj od god. 1326. drže Trogirani, da sa Slavenima imadu poradi jezika biti složni protiv Mađara, jer da je taj (mađarski) jezik protiv časti mletačkoga dužda, a na štetu njih Dalmatinaca i Slavena[2]; razlika se tu pravi između mletačkoga dužda s jedne strane, a Dalmatinaca i Slavena s druge, jer mletački dužd, komu su tuđi slavenski jezik kako i mađarski, može biti povrijeđen samo u svojoj časti, ali Dalmatinci i Slaveni bili bi jednako povrijeđeni tim tuđim jezikom i u porabi svoga jezika.

Da je hrvatski (slavenski) jezik bio materinski („uulgaris“) u dalmatinskim gradovima, vidi se i po tome, što se uvijek, kad se htjelo označiti, kako ovo ili ono naziva narod, reklo, da se tako naziva to „sclauonice“, „sclauonica lingua“ i t. d. Tako se n. pr. u darovnici kralja Kolomana crkvi rapskoj od god. 1111.

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 208.

[2] Por. Giov. Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 189.; por. i Dane Gruber: Primjedbe na *Karácsonyijevu* Kritiku Tomašićeva djela u „Vjesniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva“. god. 1911., str. 104.

veli „. . . . a castro . . . . vocitato sclauonice . . . . Steniçe . . . .“[1]. U oporuci spljetskoga popa Crnote od god. 1144. veli se: „. . . . in loco, qui sclauonica lingua Pot Cilco nominatur . . .“[2]; drugi se put u toj oporuci veli opet: „ad vallem, que sclauonice dicitur Tirstenic, . . .“[3]; pa opet: „. . . iuxta agro, in quo sunt petre, que sclauonice Brus nuncupantur“[3] i dalje: „. . . est terra in valle, que sclauonice Cladiue nuncupatur, . . .“[3], konačno: „. . . infra terra, que Godimirscina sclauonice nuncupatur . . .“[3]. — U darovnici kralja Gejze II. nadbiskupiji spljetskoj od god. 1158. veli se: „. . . ad magnas macerias, que dicuntur sclavice Gomille Lipe, . . .“[4]. — U jednoj spljetskoj ispravi od god. 1178. veli se: „. . . cominciando dalla pietra, che in' schiauon si chiama Smicamic, . . .“[5]. U nekoj zadarskoj ispravi od god. 1187. veli se: „. . . usque ad viam grandem . . ., que sclauice Colnicus dicitur, . . .“[6]. U nekom trogirskom popisu zemalja od god. 1189. veli se: „Imprimis illarum terrarum terminus incipit a latere maris a loco, qui sclauonice dicitur Puteç, . . .“, dalje: „Sursum uero a Dobrouiza in loco, qui sclauonice vocatur Cal, est magna terra . . .“, dalje: „In loco, quod sclauonica lingua nuncupatur Dominici Drazie, est magna terra, . . .“[7]. U nekoj ispravi, koju su sastavili spljetski kanonici god. 1191., veli se: „. . . . ubi nobis omnibus videntibus propria manu quoddam antiquissimum signum sub terra discoperuit, quod signum sclauonice Vranoua noga . . . dicitur . . .“[8]. U zadarskoj nekoj ispravi od god. 1194. veli se: „. . . usque ad viam veterem, que sclauice colnic, . . . dicitur, . . .“[9], a u ispravi od 1. ožujka 1197. veli se: „. . . ubi est via carri, que sclauice colnic dicitur, . . .“[10] i ponovno u ispravi od 15. prosinca 1197.: „. . . prope viam, que colnic sclauice dicitur, . . .“[11].

U nekom popisu zemalja sa otoka Hvara potkraj XII. vijeka veli se: „. . . et accepit ab eis in insula Lexe (bit će Lesina, Hvar) terram, que vocatur sudarium siue mapa, sclauonice vero Ubrus, . . .“[12] i dalje: „dedit I. peciam terre in campo spinarum, quod sclauonice apelatur Draceno polle, . . .“[13]. U trgovačkom ugovoru između Raba i Senja od god. 1205. veli se: „. . . vnam

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 22. — [2] Ibid., II., str. 55. — [3] Ibid., II., str. 56. — [4] Ibid., II., str. 86. — [5] Ibid., II., str. 157. — [6] Ibid., II., str. 211. — [7] Ibid., II., str. 240. — [8] Ibid., II., str. 250. — [9] Ibid., II., str. 266. — [10] Ibid., II., str. 283. — [11] Ibid., II., str. 287. — [12] Ibid., II., str. 363. — [13] Ibid., II. str. 364.

libram cere quam Sclaui bolantiam vocant, . . .“[1]. U jednoj zadarskoj ispravi od god. 1279. veli se: „incipiendo a quodam orticello, lingua sclauonica vertleç nuncupato . . .“[2]. i t. d. i t. d.

Pored toga slavenskoga (hrvatskoga) jezika ne spominje se u starim ispravama iz dalmatinskih gradova ni jedan drugi jezik; samo u nekim veli se podjedno, kako se dotična riječ (ime) naziva latinski, t. j. kako se naziva u internacionalnom jeziku, u kome je sastavljena sama ta isprava. Tako se u pomenutoj darovnici kralja Kolomana crkvi rapskoj od god. 1111. veli, da se ona utvrda, koja se slavenski zove „Steniçe“, „latine Murula“ zove[3]. Dalje, veli se u oporuci spljetskoga popa Crnote, da se onaj nasip, koji se slavenski zove „Tirstenic“, „latine . . . Calamet . . .“ naziva[4]. U onoj pak ispravi od god. 1191., što su je sastavili spljetski kanonici, prevodi se pomenuti znak „Vranoua noga“ na latinski sa „pes cornicis“[5], a u zadarskoj ispravi od 1. ožujka 1194. prevodi se kolnik „via carri“[6]; tako isto u zadarskoj ispravi od 1. ožujka 1197., gdje se naprosto veli: „via carri, que sclavice colnic dicitur“[7].

U pravnom životu naroda u dalmatinskim gradovima potisnula je već vrlo rano latinska terminologija stariju hrvatsku (slavensku), napose u ispravama pisanima latinskim jezikom, a osobito kod pojmova javnopravnih i takovih, kojima su se često služili crkva, plemstvo, notari i doseoci. Više se hrvatska terminologija sačunala kod privatnopravnih pojmova i takovih, kojima su se više služili pučani, gradski starosjedioci, i koji su služili za saobraćaj s vangradskim pučanstvom.

Tako n. pr. u starih Hrvata u javnom pravu običan naziv „župan“ potisnut je iz javnoga prava, gdje vidimo: „rector“, „comes“, „prior“, „praefectus“ i t. d., na polje privatnoga prava, t. j. u sukromni život građana, koji nije stojao pod dojmom nadahnutih tuđinštinom zakonodavaca i provađača zakona. Tako se n. pr. nazivom „župan“ još u Trogirskim reformacijama iz XV. vijeka naziva upravitelj imovine trogirske bratovštine sv. Duha[8]. Na Cresu ipak još su se godine 1227. sačuvali podžupani,

[1] Ibid., III., str. 48. — [2] Ibid., VI., str. 295. — [3] Ibid., II., str. 22. — [4] Ibid., II., str. 56. — [5] Ibid., II., str. 250. — [6] Ibid., II., str. 266. — [7] Ibid., II., str. 283.

[8] Statuta et reformationes civ. Tragurii, reform., lib. II., cap. 18. i 19.

„puzupi“, kao zamjenici „vicecomites“ mletačkoga komesa, i to onaj u Cresu zvao se Marin, a onaj u Osoru Dražić („Draxica“, „Draxiche“)[1]. Odatle i imena osorskih građana Počup („Poçupi“)[2]. — U Zadru još godine 1290. ima mnogo građana, koji se označuju sa „Çuparius“[3].

Tako i uredba investicije bila je Zadranima, a i građanima drugih dalmatinskih gradova, poznata slavenskim (hrvatskim) imenom „zavod“. U ispravi n. pr. od 6. svibnja 1198. sastavljenoj u Zadru, u kojoj se među ostalim pripovijeda, kako je Miroslav Rufinov sin, kao zamjenik župana Pavla, uveo zadarski samostan sv. Hrisogona u posjed sela Suhovarâ, koje mu je darovao herceg Andrija, veli se, da je taj Miroslav obavio „. . . ipsius predii inuestitionem et circumuolutionem, que in sclauonico sauod dicitur, . . .“[4]. Naziv „zavod“ bio je uopće „vulgaris“ naziv za pojam „circumuolutio“; tako se u zadarskoj nekoj ispravi od god. 1182. veli: „. . . pristoldus noster iuxta consuetudinem terre fuit ad sauodum, quod in vulgari nostro dicitur circumuolutio, et posuit ipsum Stançe per nostrum iudicium in dominio ipsius predii, . . .“[5]. U pomenutoj pak ispravi od god. 1191., koju su sastavili spljetski kanonici, veli se ponovno, da su ondje nabrojeni podžupani došli, da obave „zavod“: „. . . ad faciendum zavod et ad distinguendas terras sancti Domnii, fuimus. Predictus itaque Joannes Strazibrada . . . tali modo zavod tunc fecit et predicte ville terras distinxit ceterisque signis determinauit, . . .“[6]. Pače i pod vladom grčkoga cara Emanuela I. (god. 1178.) obavljao se zavod („all' usanza schiauona“)[7]. — Poput riječi „zavod“ postojao je i naziv „sauodare“ za pojam primiti u posjed (kroz službeni zavod); tako god. 1239. opat samostana sv. Grisogona „sauodavit“ selo Kokićane[8].

Ima tih slavenskih pravnih termina u starim ispravama iz dalmatinskih gradova još i više, tako n. pr.: pristav („pristauus“,

---

[1] Mon. hist. Slav. mer., I., str. 44.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, III., str. 237.

[3] Jelić: Zadarski biljeżnički arkiv, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva“, III., str. 261.

[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 296.

[5] Ibid., II., str. 180. — [6] Ibid., II., str. 250. — [7] Ibid., II., str. 158. — [8] Ibid., IV., str. 75.

*

„pristaldus")[1], pristavština („pristaustina")[2]. Bilo je tih naziva i za financijsko-pravne pojmove, osobito ako se radilo o snošajima s vanjskim pučanstvom, tako: „tergovina"[3], „vratarina"[4]. Napose u Dubrovniku postojali su prvobitno sami slavenski pravni termini: u najstarijim hronikama veli se, da su tu prvobitno postojali: zbor („sboro"), naredbenik, knežac („chnesaz")[5]. U samom pak dubrovačkom statutu od god. 1272. stoje nazivi: „prćija" („perchivium")[6], stanak[7], vražda[8] i t. d. U kasnijim dubrovačkim spomenicima vidimo dalje nazive: carina („zarrina")[9], polovica („polouizza")[9], uvjet[10], poklon[11], zapostat[12] i t. d.

No i drukčije se javljaju u starim ispravama dalmatinskih gradova mnoge hrvatske (slavenske) riječi, i to ne samo za nazivlje pojedinih mjesta, krajeva, bregova, potoka, jezera, otoka, uopće za vlastita imena, nego i za nazivlje drugih konkretnih pojmova, kojima se narod često služi, a kojih sastavljač takove isprave nije mogao lako naći u uzorku, po kome je radio. Tako se ponovno u tim ispravama javlja riječ „bregus", „potoc", „predel". U nekoj zadarskoj ispravi od god. 1174. veli se: „. . . . usque ad bregum, qui est a superiori parte, quemadmodum dictus bregus discurrit ab australi parte super aquam, . . . et a carso quemadmodum bregus iacet usque ad mare . . . ."[13]. U nekoj pak

[1] Jelić: Zadarski biljeznički arkiv u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva", II., str. 117.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 132.

[3] Mon. hist. Slav. mer., II., str. 233., 238. i 240., V., str. 40. i 274.

[4] Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 99.

[5] Por.: Li annali della nobilissima republica di Ragusa u „Mon. hist. Slav. mer.", XIV., str. 9.

[6] Liber statutorum civ. Ragusii, lib. IV., cap. 1. i d.; lib. V., cap. 31.; lib. VIII., cap. 32. i 95.; a i već u zakonu od 13. travnja 1235.

[7] Liber statutorum civ. Ragusii, lib. I., cap. 4.; lib. III., cap. 19., 20., 49., 50., 51., 52., 53., 54., 56., 57. i 58.; lib. VI., cap. 63.

[8] Ibid., lib. VIII., cap. 58.

[9] N. pr. u zakonu od 9. kolovoza 1568. na 227. listu I. sveske „Žute knjige".

[10] Odluka Maloga Vijeća od 7. studenoga 1713., u degl' Ivellio: „Saggio d' uno studio storico-critico sulla colonia", str. 70.

[11] Diversi de Cancellaria, fol. 72. (die 31. X. 1606.), u degl' Ivellio „Saggio d' uno studio storico-critico sulla colonia", str. 78.

[12] Degl' Ivellio: Saggio, str. 83.

[13] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 138.

spljetskoj ispravi od 15. ožujka 1188. veli se: „. . . . et ab ipsis terris de Mesagalina iterum sursum, sicut vadit potoc. Omnes utique terre, que inter potoc et predel sancti Domnii sunt, ...“[1]. U nekoj osudi zadarskoga suda o zemljištu zvanom „Berda“ od god. 1199. veli se: „. . . . et ab inde iterum versus austrum per viam inter duos bregos seu limites positam . . . .“[2]. U nekoj spljetskoj ispravi od god. 1200. veli se: „Quod territorium inter hos fines contineri dicimus: desuper a Vipera quomodo vadit predel sancti Domnii usque ad viam supra mare, qua itur Tragurium . . ., et ab ipsis terris . . . . sicut vadit potoc superius montem, quem potoc assignavit villicus regis . . . .“[3]. Vrlo često stoji u tim ispravama, kako već rekosmo, riječ kolnik[4]. Često vidimo u latinskim spomenicima iz dalmatinskih gradova riječ „ograda“, tako napose u zadarskim bilježničkim registrima[5] i u trogirskom statutu[6]. U trogirskom statutu stoji i riječ „blactarum“[7], da se označi močvara, blato, dočim se tu primorje označuje riječju „Podemorie“[8]. U zadarskom bilježničkom arkivu od god. 1289. označuje se također i pojam potok riječju „potoccum“[9]; tako i klobučar riječju „clobuçarius“[10].

Osobito su se često upotrebljavali hrvatski (slavenski) nazivi za naznaku mjera površinama. U Zadru se upotrebljavao za tu svrhu naziv „gonjaj“; tako napose u zadarskom bilježničkom registru od god. 1289.[11] i u zadarskom statutu[12]. U južnijim krajevima nazivala se mjera za površine opet „vreteno“. Tako se već u pomenutoj oporuci spljetskoga popa Crnote od god. 1144. veli, da neko zemljište ima u površini „unum vretenum et medium“[13]; tako isto se i u drugoj nekoj spljetskoj ispravi od god. 1188. mjeri površina vretenom („medium vretenum de terra“)[14];

---

[1] Ibid., II., str. 222. — [2] Ibid., II., str. 319. — [3] Ibid., II.. str. 349. i 390. — [4] Ibid., II., str. 211., 266., 283. i 287.

[5] Por. Jelić: Zadarski bilježnički arkiv, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva“, III., str. 242. i 247.

[6] Statuta et reformationes civ. Tragurii, statuta, lib. III., cap. 33.

[7] Ibid., statuta, lib. III., cap. 50. — [8] Ibid., statuta, lib. III., cap. 60.

[9] Jelić: Zadarski bilježnički arkiv, u „Vjestniku kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva“, II., str. 16.

[10] Ibid., II., str. 120. — [11] Ibid., I., str. 171., 172., 173., 174., 175., 176., 178., 181., 183., 185., 187., II., str. 12., 18. i t. d.

[12] Statuta Jadertina, lib. III., cap. 144.

[13] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 56.

[14] Ibid., II., str. 233.

i u spljetskoj ispravi od god. 1196. veli se, da je jedno zemljište veliko pol vretena[1]. U Spljetu se javlja mjera vreteno već i u darovnici Pinčijevoj iz god. 1000.; tu se veli: „Aliud etiam emi terrenum .... trium wretenorum ....“[2]. „Emi etiam terrenum .... wreteni unius"[3]. „Vreteno" kao mjera za površinu ima i u starom spljetskom statutu[4], a tako i u trogirskom[5]. U dubrovačkom opet statutu označuje se međa nazivom „meia"[6].

U gradu Krku, kako dokazuje Bartoli, najduže se imao uzdržati neki osobiti dalmatinsko-romanski jezik, pa se ipak u statutu toga istoga grada Krka, kome se, ma da je i dovršen i odobren tek god. 1512., ne može poricati starina, veli, da se darivanja i zavještanja za spas duše „lingua dalmatica" nazivaju „zadušine"[7]; statut dakle grada Krka ne samo ne zna za romansko-dalmatinski jezik, nego povrh toga naziva hrvatski jezik dalmatinskim. Tako isto naziva hrvatski jezik „dalmatinskim" još u XIX. vijeku pop Ivan Feretić[8] u Vrbniku.

U Dubrovniku u prvo doba nije postojao ni „consilium" ni „conseglio", nego samo „zbor"; nijesu postojali „coloni", nego samo „naredbenici"[9]. U Dubrovniku bio je onda latinski jezik gotovo posve nepoznat. Poradi toga posve je prirodno, što se Talijan Ivan iz Ravene u drugoj polovici XIV. vijeka tuži na Dubrovčane, da ga ne razumiju, jer ne znadu latinski, dok on ne pozna njihova varvarskog jezika; oni su, veli on dalje, u obrazovanju tako zaostali, da ni njihovi svećenici ne znadu drugo, nego nešto malo čitati u svom materinskom jeziku; Talijan

---

[1] Ibid., II., str. 280.

[2] Rački: Documenta, str. 28. — [3] Ibid., str. 29.

[4] Statuta et leges civ. Spalati, statutum vetus, lib. III., cap. 13.

[5] Statuta et reformationes civ. Tragurii, statuta, lib. II., cap. 66., 69., lib. III., cap. 53.

[6] Liber statutorum civ. Ragusii, lib. V., cap. 24. i 25.

[7] Statuta civitatis Veglae, lib. I., cap. 49. (u „Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria" III. sv.)

[8] Por. Milčetić: Pop Ivan Feretić, u „Građi za povijest književnosti hrvatske", VII., str. 338.

[9] Li annali della nobilissima republica di Ragusa, u „Mon. hist. Slav. mer.", XIV., str. 8.

je taj uopće poradi toga nepoznavanja latinskoga jezika tako ogorčen na Dubrovčane, te kliče, da bi i sam Jupiter, kad bi bio Slaven („Sclavigena“), bio tat („fur“)[1].

Dubrovčani su i nazivali taj slavenski (hrvatski) jezik dalmatinskim; tako se napose u zapisnicima Vijeća Umoljenih od 18. svibnja 1502. veli, da je neka osuda proglašena „iu idyomate dalmatico“, a misli se time jezik slavenski (hrvatski). Dubrovčani su znali, da je to njihov materinski jezik; u istom naime vijeću naziva se 21. svibnja 1502. kancelar „in idiomate sclauo“: „lo cancelliero idiomatis materni“; taj se isti kancelar naziva u istom vijeću 24. rujna 1501. kancelarom „in idiomate nostro“; u jednoj uputi za dubrovačkoga poslanika Ahmed-paši od god. 1493. veli se, da ima pregovarati „in lingua nostra“[2], a tom se „lingua nostra“ misli „lingua sclava“, u kojoj se i drukčije pregovaralo s Osmanlijama. U nekom opet rukopisu dubrovačke povijesti od god. 1510. (pohranjenu u arhivu Jugoslavenske akademije pod signaturom II. a. 51. [prije 600.]) veli se, da se „Epidauro aliter Ragusa vechia“ „in lingua Ragusea“ naziva „Zaptislaua“.

Pavao Gradi piše u listu Stefanu Gradiju (15. studenoga 1660.), da je neki spis bio čitan „in nostra lingua“[3], a misli time hrvatski (slavenski). I Serafino Cerva naziva slavenski jezik u Dubrovniku „ragusinum dialectum“[4].

---

[1] Johannes de Ravenna: Hystoria Ragusii (po rukopisu pohranjenu u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu pod signaturom II. d. 55., str. 31., 45. i 41.); por. i N. Nodilo: Prvi ljetopisci dubrovački (u „Radu Jugoslav. akademije“, knj. 65., str. 115. i d.); Rački: Prilozi za poviest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj, I. Ivan Ravenjanim (u „Radu“, knj. 74., str. 166. i d.); M. Medini: Povjest hrvatske književnosti u Dalmaciji i Dubrovniku, I., str. 50. i d.

[2] Por.: Archiv für slavische Philologie, god. 1903., str. 184.

[3] Por. K. Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici, II. (u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 121.) str. 66.

[4] Prolegonena in sacram Metropolim Ragusinam (rukopis u biblioteci dominikanskog samostana u Dubrovniku), cap. 30. — Por. K. Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici I. (u „Radu Jugoslav. akademije“, knj. 119.) str. 138.

Marcus Marulus, spljetski nobile, u uvodu svojih „Regum Dalmatiae et Croatiae gesta“ (t. j. prijevodu Dukljaninova ljetopisa) naziva god. 1510. hrvatski jezik „dalmaticum idioma“ i „nostra vernacula lingua“, a na svršetku „vernaculus gentis nostrae sermo“[1]. I Petar Hektorović, hvarski nobile, u svojoj oporuci naziva hrvatski jezik „lingua nostra dalmatina“[2]. Tako isto i Splječanin Mat. Alberti naziva godine 1617. „slovinski“ jezik za Dalmatince, napose Splječane i Dubrovčane, „našim“[3]. — Pače i sam Mlečanin G. B. Giustiniano naziva (god. 1553.) ponovno hrvatski jezik „lingua dalmatina“[4] i drži, da je taj jezik „lingua materna“ u Spljetu i Trogiru[5]. I Mlečanin Ben. Ramberti, koji je god. 1533. proputovao Dalmacijom, našao je, da se svi stanovnici ove Dalmacije — i to kako onoga dijela pod turskim gospodstvom, tako i ovoga pod mletačkim — služe slavenskim jezikom („vsano tutti gli habitanti in essa lingua schiaua“)[6]. I historik Giambulari drži, da su Slaveni osvojili cijelu Štajersku, Hrvatsku, Dalmaciju i Istru, da su tu poubijali sve staro stanovništvo i sami se naselili u ispražnjenu zemlju, pa da se od onda u svim tim zemljama govori samo jedan jezik, slavenski („schiauo“)[7]. Tako i anonimni pisac iz god. 1570. izvješćujući o Albaniji veli, da se na istočnoj obali Jadranskoga mora od Istre pa sve do Bara govori jezik slavenski[8]. Sindici za Dalmaciju Mihajlo Bon i Gašpar Erizzo izvješćuju godine 1549., da se u Dalmaciji, koja ima 13 gradova — 8 na kopnu, a 5 na otocima — služi narod kao i mnogi drugi narodi (navodno u 24 velikih zemalja) slavenskim jezikom („lingua sciava“)[9].

---

[1] Por. Joann. Lucii: De regno Dalmatiae et Croatiae, (Amsterdam, god. 1666.), str. 303. i 309.

[2] Stari pisci, VI., str. XXI.

[3] Por. Milčetića: Splječanin Matija Alberti Dubrovčanima, u „Građi za povijest književnosti hrvatske“, VII., str. 314. i d.

[4] Itinerario di Giov. B. Giustiniano, u Mon. hist. Slav. mer., sv. VIII., str. 227. i 250. — [5] Ibid., str. 208. i 215.

[6] Viaggi, fatti da Vinetia alla Tana in Persia, in India et Constantinopoli, con la descrittione particolare di città (god. 1543.), str. 124.

[7] Storia d' Europa (izd. god. 1840.), sv. IV., str. 95.

[8] Relazione dell' Albania . . . fatta l' anno 1570., priopćeno u „Starinama“, sv. XII., str. 193.

[9] Mon. hist. Slav. mer., XI., str. 133.

U prvom (tiskanom) rječniku s hrvatskim jezikom javlja se taj jezik imenom „lingua Dalmatiae“[1]; sastavljač toga riječnika Šibenčanin Faustus Verantius veli u uvodu, da je „dalmaticum idioma“ „purissimum“ „omnibus caeteris Slauonicae linguae idiomatibus“, kao što je etrursko (toskansko) narječje najčišće među talijanskima; dalje tumači, da se pod „Dalmatia“ nema razumijevati samo Dalmacija onoga doba, t. j. Dalmacija pod mletačkom vladom (dalmatinski gradovi), nego čitava zemlja od Jadranskoga mora pa do Drave i Dunava; danas se, veli on, dijeli ta Dalmacija na Dalmaciju, Hrvatsku, Bosnu, Slavoniju, Srbiju i Bugarsku; ali uza svu diobu uzdržalo se je u čitavoj nekadašnjoj Dalmaciji jedno narječje, dalmatinsko.

Cresanin M. Sović u uvodu slovnici slavenskoga jezika od Smotrickoga veli, da dalmatinski narod govori slavenskim jezikom; on drži, da je za Dalmatince vrlo poučna ovakovà slovnica „opus, quod haud parum a nostra Dalmata natione desiderabatur, quae cum antiquam Slavonicam linguam in divinorum celebratione tum Latino, tum Graeco ritu profiteatur, a pluribus tamen annis universim caret probata notitia“. Dalmatinci imadu tek osobito narječje u tom jednom slavenskom jeziku; osobito hvali Spljećanina M. Albertia, koji piše čistim dalmatinskim narječjem, a ne dubrovačkim niti bosanskim[2].

Za neki lekcionar pisan ćirilicom veli I. Pastrić početkom XVIII. vijeka, da je jezik u njemu „Serviana vel Croatica vel Dalmatica vulgaris“; dalje, da ima knjiga tiskanih „charactere latino, lingua vero dalmatica“[3].

Da je hrvatski jezik doista bio u mletačkoj Dalmaciji (t. j. u gradovima Zadru, Šibeniku, Trogiru, Spljetu, Krku, Osoru, Rabu) domaći, materinski, a po tome: dalmatinski, najbolje se vidi iz riječi Dom. Zavoreusa, koji veli: „Ob assiduam cum Venetis consuetudinem, qui Itali sunt, ac in nobis, qui maritima Dalmatiae incolimus loca, imperium habent, ad illorum morum potius quam Slovinorum inclinamus, et idcirco nominibus italicis et quasi residuo sermonis utimur, nisi quod in privatis domibus,

---

[1] Natpis toga rječnika glasi: „Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, Dalmatiae et ungarice (Venetiis, 1595.)

[2] Por. Milčetića: Hrvatska glagoljska bibliografija, str. 499. (Starine, sv. 33.)

[3] Ibid., str. 94.

cum pueris, mulierculis et plebeis et vix slovino nostro idiomate loquimur[1].

Spljećanin Julije Bajamonti drži, da je dubrovačko narječje u dalmatinskom jeziku najljepše od svih, pa prekorava Dubrovčane, kad uče, da je bosansko narječje najljepše[2]; no opet ih slavi, što pišu u ilirskom jeziku, dok susjedi Dalmatinci drže, da je materinski jezik („lingua patria“) prost („vile“)[3]. — Hrvatski je jezik bio materinski domaći po svim dalmatinskim gradovima, pa se takovim nazivao sve do najnovijega doba. Tako još iz godine 1842. imademo jedan rukopis (u biblioteci zadarskoga notara R. Pappafave) pod natpisom: „Razgovor iskazan u više knjigah upravglienih jednom hervatu rischianinu zakona odcipljenoga; prinosenje pervo od inostranskoga u slovinski-dalmatinski jezik“. Pa i sam Šibenčanin Nic. Tomaseo u svojim listovima Stjep. Ivićeviću naziva hrvatski jezik u Dalmaciji „nostra lingua materna“ i žali, što u Italiji nema prilike upotrebljavati taj Dalmatincima materinski jezik[4].

Tim slavenskim, kako Zavoreus, a dalmatinskim, kako Verantius veli, jezikom govorilo se u svim dalmatinskim gradovima; to je napose jezik, kojim su se dalmatinski građani (i nobili) služili u svojim kućama tako, da žene i djeca nijesu ni poznavala drugi jezik nego taj materinski dalmatinski. Samo odrasli plemići i svećenici znali su u dalmatinskim gradovima — kako i drugdje u Hrvatskoj a i u Ugarskoj, Češkoj, Poljskoj, Njemačkoj i t. d. — latinski. Razlika je samo ta, što je tih plemića i svećenika u dalmatinskim gradovima bilo daleko više, negoli u drugim hrvatskim, ugarskim, češkim i t. d. mjestima i gradovima, i u tome, što su dalmatinski građani pored latinskoga jezika znali i tadašnji talijanski, „lingua franca“, i to ponajviše u mletačkom narječju, pa je taj talijanski jezik s vremenom posve istisnuo latinski.

Uza sve to, što su odrasli muški plemići (t. j. oni rijetki izuzeci, o kojima govori već i Vilelmo Tirski) poznavali latinski

---

[1] De rebus dalmaticis (po rukopisu u arhivu Jugoslav. akademije u Zagrebu pod signaturom I. c. 44. list 17.) por. i Ljubića: Novi izvori za dalmatinsku epigrafiju, u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 65., str 133.

[2] Por. Milčetića: Dr. Julije Bajamonti i njegova djela, u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 192., str. 121. — [3] Ibid., str. 111.

[4] Por. Milčetića: Pisma Nik. Tomasea Stjep. Ivićeviću, u „Savremeniku“, god. 1913., str. 100. i 101.

jezik, nijesu ga oni naučili od matere; u obitelji, kako veli Zavoreus i toliki drugi, govorilo se samo hrvatski, slavenski. Latinski jezik naučili su se ti plemići tek od osobitih učitelja latinskoga i talijanskoga jezika. Učitelje te dovodili su sebi iz Italije ne samo Dubrovčani[1], Splješani i t. d., nego i sami Zadrani[2]. Latinski jezik nije više poslije pada Salone i Epidaura bio materinski jezik u Dalmaciji, a talijanski nije to osim doseocima bio sve do najnovijega doba. Vrijedi to ne samo za vizantijsku a kasnije mletačku Dalmaciju uopće, nego i za svaki grad napose.

Mlečani su ipak u potalijančivanju dalmatinskih gradova potkraj svoje vlasti nad Dalmacijom već toliko uspjeli, te se barem službeno nije ni znalo za koji drugi jezik u Dalmaciji negoli talijanski. Uza sve to, kad su dalmatinski gradovi početkom XIX. vijeka došli pod vlast francusku, odmah se počinje javljati kao jedini materinski narodni jezik u Dalmaciji — hrvatski, dok je kao službeni ostao i dalje talijanski. Poradi toga počele su se odmah službene novine u Zadru izdavati u službenom talijanskom i narodnom hrvatskom (ilirskom) jeziku: „Il regio Dalmata — Kraglski Dalmatin“.

Po dalmatinskim gradovima osnovale su se mnogobrojne pučke škole, a nastavni jezik u tim školama bio je hrvatski; poradi toga pohvalio je i knez Andr. Borelli providura Dandola riječima: „Ti učini, da mladost hrvatska upravlja svoj pogled put istine, put liposti . . .“[3]. Vlada se je francuska u Dalmaciji na narod u Dalmaciji obraćala uvijek kao na hrvatski narod, komu je materinski jezik hrvatski[4].

Već smo naveli, kako su Zadrani godine 1177. dočekali papu Aleksandra III. „immensis laudibus et canticis in eorum sclavica lingua“. Spomenuli smo i to, kako pojedini pisci hoće vrijednost toga argumenta izbrisati i kako ne će da prihvate te riječi onako,

[1] Por. Konst. Jirečeka: Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić, u „Archiv für slavische Philologie“, XIX., str. 42. i d.

[2] Por. Gius. Ferrari-Cupilli: D' alcune scuole e d' alcuni maestri, ch' ebbe nel passato la città di Zara; u programu c. kr. gimnazije u Zadru, godine 1859., str. 71. i d.

[3] Kraglski Dalmatin, god. 1807., str. 71.

[4] Por. P. Karlića: Kraljski Dalmatin, str. 105. i t. d.

kako one doista glase. Pa kako bi i mogli prihvatiti te riječi, kada vide, kako današnji Zadrani perhoresciraju hrvatski jezik? Ali Zadar nije prije bio po narodnosti ono, što je sada. Građanima, kojima su priori i komesi, uza sve, što Zavoreus veli: „nominibus italicis .... utimur“, bili: Grubeša, Drago, Dabro, Vitača, Desinja, a kćeri, žene, matere, sestre tih priora: Dobruša, Čika, Većenega i t. d., nije ni mogao biti drugi materinski jezik negoli slavenski, hrvatski; građani ti nijesu ni znali drukčije pjevati negoli „in eorum sclavica lingua“.

Zadrani došli su protiv svoje volje već vrlo rano pod mletačku vlast. Mlečani na sve su načine potiskivali hrvatski jezik iz Zadra: oni su u Zadru kao i u drugim dalmatinskim gradovima zabranjivali u gradskim vijećima raspravljati u drugom jeziku negoli latinskom ili talijanskom; Zadranima bilo je, kako rekosmo, zabranjeno uzimati u najam Slavene iz okoliša; njima je bilo zabranjeno sklapati brakove sa Slavenima iz okoliša; u Zadru nijesu vojnici mogli biti ni Zadrani ni Slaveni; komes nije smio služinčad sebi uzimati iz slavenskih krajeva; mletački najamni vojnici u Zadru nijesu smjeli imati ni ženu ni konkubinu Slavenku i t. d. i t. d. Uza sve to nastojanje mletačke vlade, kada je ona godine 1346. ponovno nastojala predobiti Zadrane za se, bila je prinuđena tu svoju ponudu dati u samomu gradu proglasiti „in lingua sclavonica“, i to „in locis unde a Jadratinis intrinsecis bene audire et intelligi possit“[1].

Komes, kojega su Mlečani Zadranima slali, dakako nije znao hrvatski; poradi toga morao je imati osobitoga tumača, preko kojega je općio s narodom; tumač taj imao je 258 lira plaće na godinu[2]. — Kad je Hvar pao pod mletačku vlast, tražili su Hvarani, da se i njima dade tumač „truzimanus“, koji će rektoru tumačiti želje naroda, kad već postoji takav tumač u Zadru, Trogiru i Šibeniku, a mletačka je vlada 9. lipnja 1446. odgovorila, da rektor doista ima sebi postavljati takova tumača[3].

U Zadru se već rano gojila hrvatska književnost. Spomenuto je već, kako su se god. 1177. pjevale hrvatske pjesme. Ta je književnost jamačno već rano bila prilično bogata, jer u inventaru nekoga Zadranina iz godine 1389. (pohranjenu kod c. kr.

---

[1] Mon. hist. Slav. mer., II., str. 374. — [2] Ibid., VI., str. 196. — [3] Ibid., XXI., str. 246.

prizivnog sudišta u Zadru) nalazimo popis prilično znatna broja slavenskih knjiga (romana), koje je imao taj Zadranin[1].

Uza sve nastojanje mletačke vlade, da potalijanči Zadar, još je godine 1484. kaluđer Felix Faber našao, da puk u Zadru govori „lingua sclavonica" i da s mornarom, koji ga je vozio, nije mogao govoriti, „quia Sclavus erat"[2]. — Tako isto veli i Jan Hasinsteinski z Lobkovic, da je godine 1493. našao, da se u Zadru govori doduše i grčki i talijanski („vlašsky"), ali najviše slavenski („ale větší díl slovensky"), u okolišnim pak mjestima govori se samo slavenski[3].

Sam Mlečanin G. B. Giustiniano priznaje, da se pučani u Zadru svi („tutti"), makar i znala većina njih talijanski („lingua franca"), služe obično jezikom slavenskim („lingua schiava"); plemići („nobili") pak čine mu se kao neki „quasi italiani", t. j. potalijančeni, i to, kako sam veli, poradi toga, jer mnogo opće sa strancima, s mletačkim nobilima, proveditorima, kapetanima, komesima i drugima[4], koji dakako ne znaju hrvatski.

Uza sav pritisak mletačke vlade nije se hrvatski jezik izgubio u Zadru ni dva vijeka kasnije. Zadarski svećenik Valerije de Ponte izvješćuje u Farlatijevu „Illyricum sacrum", da se građani zadarski služe i talijanskim i slavenskim jezikom, ali pučanima („vulgo") i seljacima („rusticis") običajan i domaći („vernacula et usualis") je samo slavenski[5].

Pa ipak u Farlatijevo doba nije bilo u Dalmaciji grada, koji bi po jeziku, običajima, nošnji i naobrazbi bio talijanskim gradovima bliže od Zadra[6].

---

[1] Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389., u „Arhiv für slavische Philologie", XXV. (god. 1903.), str. 157. Jireček dakako odmah misli, da je to možda bio kakav Srbin, koji je pobjegao s Kosova.

[2] Evagatorium, u „Bibliothek des literar. Vereins in Stuttgart", god. 1899. str. 373.

[3] Putování k svatému hrobu, u „Světovna knihovna", č. 554. i 555., str. 38. — Zanimljivo je pri tom, da Jan Hasinsteinski poređuje porabu talijanskoga jezika u Zadru porabi grčkoga, kojim su očito mogli govoriti doseljeni stranci i oni, koji su taj jezik napose naučili. Zanimljivo je to poređivanje poradi toga, što se talijanski jezik uza sav mletački utjecaj nije proširio više od posve strana jezika, grčkoga.

[4] Itinerario, str. 197.

[5] Illyricum sacrum, V., str. 11. — [6] Ibid., V., str. 6.

Iz Spljeta na žalost nema starijih izvještaja o jeziku, kojim se narod služio. No zato imamo vrlo potpun izvještaj o tome u Mlečanina Giustiniana, i to iz doba, u kojem se Spljet već preko 100 godina nalazio pod mletačkom vlasti. Taj Mlečanin veli, da u Spljetu žene govore samo svojim materinskim jezikom, dok muškarci znadu i talijanski („lingua franca“); taj pak materinski, slavenski jezik (narječje) u Spljetu tako je sladak i ugodan, da se, poput toskanskoga u Italiji, vidi prvim, najplemenitijim i najboljim u Dalmaciji[1]. — Još potkraj 17. vijeka našao je Jaques Joosten Tolck Spljet za čisto hrvatski grad („Spaletra is een kleyne Stadt maer vol Crabaten“)[2].

Pored svega toga, što je Spljet bio tako čisto hrvatski grad, ipak su se i ovdje svi javni poslovi obavljali jezikom talijanskim; no zato se svaka oblasna naredba imala narodu prevoditi na hrvatski[3].

U Dubrovčana bila je predaja, da se u Dubrovniku od početka govorilo slavenski (hrvatski), tako čvrsto usađena, da su oni i onda, kad su prihvatili priču, da su Dubrovnik osnovali bjegunci iz Epidaura, držali, da ti bjegunci nijesu mogli govoriti drugačije, nego slavenski. Tako se u pričama starih dubrovačkih ljetopisaca i oni Romani, koji su u Dubrovnik prebjegli iz razorenoga Epidaura, a i oni Romani, koji su s Pavlimirom došli iz Rima, čine tek nekom vrstom Slavena. Najljepše je pri tome, da i samomu latinskom imenu Dubrovnika „Ragusium“ hoće da dadu korijen slavenskoga podrijetla, i drže, da je riječ „lavvi“, „lavve“ — od koje da su Epidaurani stvorili „Lavusium“, a zatim „Ragusium“ — slavenska. Tako među ostalima tumači postanak riječi „Ragusium“ i talijanaškim duhom nadahnuti Francesko Appendini[4]. — Spomenuli smo već, kako u Dubrovniku u prvo doba nije bio „consilium“, nego „zbor“, kako su tu bili „naredbenici“ i t. d.; spomenuli smo i to, kako se u 14. vijeku humanist Ivan iz Ravene srdio na Dubrovčane, da ne znadu latinski, a on da ne pozna njihova varvarskoga (slavenskog) jezika.

---

1 Itinerario, str. 215.

2 De kleyne Wonderlijcke Werelt (Amsterdam, 1683.).

3 Por. Stare pisce, I., str. VII., bilj. 5.

4 Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei, str. 72.

Ali i dalje, uza sav utjecaj zapada, uza sve to, što se u dubrovačkim „zborovima“ nije smjelo raspravljati drukčije nego latinski a poslije talijanski, Dubrovnik je ipak ostao slavenski grad. Takovim ga je našao još i koncem 15. vijeka Arn. v. Harff, koji veli, da se u Dubrovniku, koji da se nalazi u kraljevini Hrvatskoj, govori samo jezik slavenski (slauenske spraiche)[1]. God. 1494. piše opet Talijan Petar Casola iz Milana, da je u franjevačkoj crkvi u Dubrovniku slušao latinsku propovijed, vrlo poučnu, ali da je narod nije razumio, „imperochè sono Schiavoni“, i ne razumiju baš svi latinski; ima ih doduše, koji znadu latinski, ali od žena rijetke[2]. Skoro zatim piše Mlečanin Ben. Ramberti (god. 1533.), da se žene u Dubrovniku služe samo s „lingua schiaua“, no da se muškarci služe tom „lingua schiaua“ i s „lingua italiana“[3].

Giustiniano piše, da Dubrovčani govore dalmatinski, a time misli hrvatski, i „lingua franca“, a tim misli talijanski[4]. I u nekom izvještaju o upravi u Dubrovniku, podnesenu mletačkoj vladi godine 1555., veli se, da žene govore samo slavenski („usano le donne la lingua schiavona“) jezik, kojim govore i drugi Dalmatinci, ali da muškarci govore i slavenski i talijanski[5]. Fiorentinac Ser. Razzi veli, da žene u Dubrovniku polaze samo na propovijedi u dominikanskoj i franjevačkoj crkvi, koje se drže njihovim slavenskim jezikom („lingua loro ischiauona“), a da ne polaze na talijanske propovijedi u stolnoj crkvi, jer da taj jezik ne razumiju dobro; u stolnoj se pak crkvi propovijeda talijanski samo zato, da se pokaže, kako dubrovački gospari (ili bar neki od njih) potječu od krvi romanske, dotično talijanske[6]. Greg. Leti piše opet, da u Dubrovniku muškarci govore među sobom katkada i talijanski, pače da i ne povjeravaju onomu, koji ne zna talijanski, nikakve javne službe, ali ipak da obično govore svojim materinskim jezikom, koji je posve jednak slavenskomu; žene pak ne znadu, pače i ne smiju znati talijanski;

[1] Die Pilgerfahrt des Ritters Arn. v. Harff (izd. 1860.).

[2] Por. Makušev: Nekoliko novih izvora za historiju južnih Slavena, u „Radu“, knj. 5., str. 168.

[3] Viaggi fatti da Vinetia alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopoli (1543.), str. 123.

[4] Itinerario, str. 250.

[5] Mon. hist. Slav. mer., XI., str. 73. i d.

[6] La storia di Raugia (izd. god. 1903.), str. 193. i d.

samo mladići uče latinski (dotično talijanski) kod osobitoga profesora (iz Italije), koji ima po četiri pomoćnika; tako isto Dubrovčani dovode sebi svake godine i propovjednika (iz Italije), da im propovijeda talijanski[1].

Premda je i u Dubrovniku kao i u drugim zemljama i gradovima, kamo je doprla sredovječna kršćanska kultura, službeni jezik (bar u višim krugovima, kakovima su sebe držali dubrovački nobili) već rano bio samo latinski, ipak se za općenje s narodom i u javnim stvarima morao upotrebljavati narodni slavenski jezik. Tako su se službeni oglasi na običajnim mjestima i pod mletačkom vladom (godine 1323., 1324., 1331.) obavljali jezikom latinskim i slavenskim („in lingua latina quam in sclauonesca“)[2].

Kako smo naprijed rekli, Dubrovčani su taj svoj slavenski (hrvatski) jezik u službenim spisima nazivali „dalmatinskim“, „materinskim“, „našim“, „dubrovačkim“. Njihovi najznatniji pjesnici (napose Ivan Gundulić i Junije Palmotić) slavili su u svojim pjesmama „slovinski“ jezik i držali su, da i oni (Dubrovčani) jezikom pripadaju velikomu slovinskom narodu. — Tako se — među upravo bezbrojnim primjerima da ostanemo kod historika — tuži Giac. Luccari u uvodu svoje dubrovačke povijesti na „invidia che hanno portato alla nostra Republica, e nazione Slava in universale . . .“[3], držeći, kao i drugi Dubrovčani, da oni pripadaju „alla nazione slava“. Skoro zatim piše stonski franjevac Mart. Rosa zanosne stihove o podrijetlu i povijesti naroda s ilirskim jezikom i veli već u glavi te povijesne pjesme, da i Dalmacija i Dubrovnik pripadaju tome narodu ilirskoga jezika[4].

Pored svega toga tvrdi *Konstantin Jireček,* da su Dubrovčani u XIII. i XIV. vijeku, t. j. onda, kada je po njegovu računu od 211 ženskih imena bilo 129 čisto narodnih — kao Bjelava, Desislava, Dobroslava i t. d. — a samo 82 općenito kršćanska (svetačka), još slabo i površno poznavali slavenski jezik[5]; prije XIII.

---

[1] L' Italia regnante (god. 1676.), III., I., 39.
[2] Mon. hist. Slav. mer., X., str. 129., 131., XIII., str. 332. i t. d.
[3] Copioso ristretto degli Annali di Ragusa (god. 1604.).
[4] Breve compendium nationis gloriosae totius linguae illyricae (god. 1638.).
[5] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, sv. I., str. 98.

vijeka nijesu dakle Dubrovčani, t. j. oni Slave, Dobroslavi, Dobralji, Grubeše, Gojislavi, Držemiri, Dobranići, Desinje, Bjelote i t. d. (iz XI. i XII. vijeka), uopće ništa znali slavenski, oni su bili prema Jirečekovim navodima čisti Romani. — *Jireček* dokazuje, da Dubrovčani u XIII. i XIV. vijeku nijesu jošte znali slavenski, time, što su njihovi iz Italije[1] notari slavenske isprave pogrješno prevodili na latinski (napose neku listinu iz godine 1304.), i time, što su pojedini slabo obrazovani sastavljači slavenskih isprava (često talijanski notari, koji su tek nešto naučili slavenski) počinjali mnogo gramatičkih pogrješaka. Argumenti ti nikako ne stoje, jer poradi toga, što je onaj Talijan notar pomiješao riječ *kleti* i *klanjati,* i jer je možda koji slavenski pisar pogrješno pisao, ne može se nikako izvoditi, da Dubrovčani onoga doba nijesu znali slavenski; kad bi se osobitoj studiji podvrgli listovi današnjih naših seljaka, koji su jedva naučili pisati, tu bi se i bez obzira na osobine narječja još lakše našlo, da oni ne znadu hrvatski, jer se tu ne samo zamjenjuje *z* i *s, d* i *t, k* i *g, s* i *š, š* i *ž* i t. d. i piše *predpisan* mjesto *prepisan,* nego se čine i mnogo veće pogrješke.

Jireček tvrdi nadalje, da se pučanstvo u Dalmaciji, a napose u Dubrovniku, poslije kugâ godine 1348. i 1362. posve promijenilo, pa tako nastoji razjasniti, zašto je namjesto staroga romanskoga došlo novo slavensko[2]. — Valjalo bi sada ispitivati, koji su to Romani, koje li romanske obitelji tih kužnih godina izumrle. Ispitivanje to bilo bi stim prostije, što su pučani, o kojima se nije mnogo vodilo računa, i onako već prije tih kužnih godina bili Hrvati — Slaveni; trebalo bi dakle ispitivati samo, koje su plemićke porodice izumrle, a koje su mjesto njih došle. Za Dubrovnik nabraja *Jireček* sam te plemićke porodice. Pa koje su bile te izumrle „romanske" porodice? Evo ih: Ballislava (svakako najuglednija dubrovačka porodica do polovice XIV. vijeka), Gayslavo, Pabora, Pecinagii, Petragna, Berissina, Galloç, pa Ceria, Deodoto i Gamo. Ostale su pak porodice Bona, Bonda, Caboga, Ragnina, Gondola, Getaldi, Georgi, Cerva, Basegli,

[1] U Dubrovniku nije naime nijedan notar smio biti rođeni Dubrovčanin (jer ovi nijesu valjano poznavali dubrovačkoga službenog jezika); — por. De Diversis: Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusij, III., 9. (u programu c. kr. gimnazije u Zadru, god. 1880./81., str. 23. i d.).

[2] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 99.

Saracca, Sorgo, Gozze, Menze, Proculo, Pozza, Resti, Tudisio, Zamagna i t. d. Mnogo kasnije, pošto je po Jirečekovu nazoru slaviziranje Dubrovnika bilo provedeno, (poslije god. 1666.—1667.) privele su se ovima porodice: Boždarić, Zlatarić, Natali, Pauli i t. d. — Da se Dubrovnik međutim baš u kritično doba nije otresao mletačke vlade, doskora bi oni Boleslavići, Gojslavići Pobori, Pecinažići, Petranje bili nadomješteni doseljenicima iz Itatije, kako su u Zadru, Spljetu, Trogiru i Šibeniku nadomještene stare plemićke porodice mnogobrojnim doseocima iz Italije. — Prema tome istina je, da su 1348., 1362. i drugih kužnih godina izumrle vrlo mnoge stare plemićke dalmatinske porodice, ali to nijesu bile nikakve romanske, nego domaće hrvatske, slavenske, kako im to i sama imena pokazuju; na mjesto tih došli su u druge dalmatinske gradove doseoci iz Italije, u Dubrovniku pak pretvorili su se Gundulići-Gundula u Gondola, Crijevići-Zrieva u Cerva i t. d.

Kad je i Trogir pao konačno pod mletačku vlast, pa su Mlečani i u Trogir odašiljali svoje ljude za komese, koji dakako nijesu znali hrvatski, tražili su Trogirani (godine 1421.), da se dodijeli komesu osobiti tumač („turcimanus“), kakav je već dat Zadranima i Šibenčanima, pa će taj tumač posredovati između komesa i naroda, koji ne zna u talijanskom „dicere jura sua“; i mletačka je vlada uslišala tu molbu i postavila takova tumača[1]. A uza sve to su Trogirani u drugu ruku već godine 1420. odlučili, da se u njihovim zborovima ne smije govoriti hrvatski[2]. G. B. Giustiniano piše, da muškarci znadu doduše i u Trogiru talijanski, „lingua franca“, ali u svojim kućama da govore samo hrvatski, „lingua schiava“, jer da njihove žene ne znadu ili barem ne će da govore drugi jezik nego svoj materinski, „lingua materna“[3]. — I Trogiranin Giov. Lucio veli, da je u njegovo doba u Trogiru običajan bio jezik hrvatski („. . . lingua . . . Slaua o Croata, che è diuenuta sola volgare“), a koju i sami Dalmatinci u njegovo doba poput Talijana nazivaju općenito „Schiaua ò Schiauona“[4].

[1] Mon. hist. Slav. mer., XVII., str. 108.
[2] Statuta et reformationes civitatis Tragurii, reformat., lib. II., cap. 10.
[3] Itinerario, str. 208.
[4] Memorie istoriche di Tragurio, str. 204.

Budući da su se i u Trogiru oblasne odluke i naredbe izdavale službenim latinskim jezikom, to je posve prirodno, da su se i ovdje morale proglasivati u hrvatskom prijevodu; tako je napose proglašen otpis mletačke vlade od 10. listopada 1325., a tako se proglasivalo i u vrijeme Giov. Lucija[1].

Otok Krk, u kom se po nazoru *Jireček-Bartolijevu* najduže uzdržao romansko-dalmatinski jezik, bio je upravo kolijevka hrvatske književnosti. Sa otoka Krka imamo najstarije hrvatskim jezikom pisane spomenike[2]; otok Krk bio je upravo središte, iz koga je izlazilo najviše hrvatskih knjiga pisanih glagolicom. Godine 1481. određuje mletačka vlada, da se s Krka imadu protjerati kaluđeri, koji misu služe slavenskim jezikom[3]. Kad je god. 1480. ponovno došao Krk pod vlast mletačku, bila je ova prinuđena, da svoje otpise „per tutti comuni et castelle“ proglasuje „in lingua schiava“[4]; o proglasivanju tih otpisa kakovim romansko-dalmatinskim jezikom, a ni o cijelom tom jeziku, u izvještaju Mlečanina Antonija Vinciguerre nigdje nema ni traga; on samo veli, da se Krk naziva „in lingua schiava“ — Krk („Cherch“), a Omišalj — Omišalj („Omisalg“)[5]. — U pojedinim mjestima otoka Krka bili su prije toga zaposjednuća mletačkoga hrvatski notari, tako napose u Baškoj[6].

Uza sav pritisak mletačke vlade našao je G. B. Giustiniano još godine 1553., da stanovnici samoga grada Krka govore „lingua schiava“, koju oni u svom statutu, kako spomenusmo, nazivaju dalmatinskom. Uz to, veli Giustiniano, govori se u Krku i talijanski[7]. Tek u najnovije doba postao je Krk poput Zadra grad čisto talijanski, ali opet ne romansko-dalmatinski.

Poput Krka bili su i Cres i Osor u prvo doba mletačke vlade čisto hrvatski gradovi. I na Cresu bio je nuždan osobiti tumač hrvatskoga jezika, da posreduje između komesa Mlečanina i

[1] Ibid., str. 203.
[2] Por. Šurmin: Hrvatski spomenici, I., (Mon. hist.-iur. Slav. mer., VI.), str. 3. i d.; Kukuljević: Acta croatica, str. 2. i d.
[3] Mon. hist. Slav. mer., VI., str. 107.
[4] Ibid., VI., str. 63. — [5] Ibid., VI., str. 92. — [6] Ibid., VI., str. 84.
[7] Itinerario, str. 262.

creskoga pučanstva; taj posrednik bio je do godine 1312. komesov štitonoša, kako se razbira iz neke bilješke od godine 1271.[1]. No jer je bilo kasnije uopće zabranjeno, da komesi iz Mletaka izaslani imadu za činovnike i sluge Slavene ili uopće ljude iz dotičnoga mjesta, kamo su izaslani, to je 29. rujna 1312. mletačka vlada na Cres izaslanomu komesu Andriji Bragadenu napose dopustila, „quod ... possit secum conducere et habere in suis famulis, quos tenetur habere, qui sciat linguam sclavam, non obstante sua commissione“ (valjada mu je bilo tajno određeno latinizovanje Cresa), „que revocetur in tantum; cum commodo sine ipso facere non possit, eo quod homines de inde specialiter illi de extra, ignorant linguam latinam“[2].

Budući da se Cresani i Osorani nijesu razumjeli s izaslanim iz Mletaka Talijanom komesom, to su im Mlečani, kako se iz neke isprave od godine 1227. razbira, ostavili njihove podžupane kao zamjenike komesove[3].

S obzirom na sve to malo vjere zaslužuje ona pripovijest Ivana Mlečanina, kako su, kad je došao u Osor mletački dužd Petar II. Orseolo, strčali se pred njega građani iz nekakvih „finitimis ... Romanorum ... castellis“; ta baš ti „de extra“, kako se priznaje u pomenutom mletačkom otpisu, „ignorant linguam latinam“. A ipak taj izvještaj Ivana Mlečanina o dočeku Petra II. Orseola u Osoru, koji sadržaje i drugih neistina, jedan je od glavnih argumenata *Bartoliju* za jezik romansko-dalmatinski[4].

II. „Dalmatinski jezik“ tobože romanskoga podrijetla.

Kao najjači argumenat, da u dalmatinskim gradovima nije više poslije pada Salone, Epidaura i drugih romanskih gradova bilo starosjedilaca Latina i nije bilo materinskoga latinskoga (romanskoga) jezika, služi to, što dalmatinski nobili nijesu, kao što ni hrvatski, ugarski, njemački, poljski, češki velikaši, stvorili posebni romanski jezik, kakove su stvorili narodi na pirenejskom, na apeninskom poluotoku, u Galiji i u Daciji, pače nijesu stvo-

[1] Mon. hist. Slav. mer., I., str. 107.
[2] Ibid., I., str. 263. — [3] Ibid., I., str. 44.
[4] Das Dalmatische altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa, (u „Schriften der Balkankommission“, „linguistische Abteilung“, sv. IV. i V., god. 1906.), I., st. 187.

rili ni mješavinu (romanskoga i slavenskoga jezika), kako su narodi na britanskom otočju, u Bretanji i u Flamanskoj stvorili mješavine germanskoga, dotično keltskoga, i romanskoga jezika. Oni nijesu stvorili ni posebnoga narječja. Nobili ti služili su se najprije starim latinskim jezikom, a poslije jezikom, kojim su se služili njihovi nadbiskupi, biskupi, arhiđakoni, opati, prezbiteri, komesi, notari, kancelari, propovjednici i magistri, koji su dolazili iz susjedne Italije. Zato se nemamo čuditi, što je, kako je Lucius izrekao[1], jezik (narječje) dalmatinskih nobila — dotično jezik, kojim su sastavljene talijanske isprave iz Dalmacije — prije bio sličan onomu u Apuliji ili Picenu, a poslije god. 1420. onomu u Mlecima. To je i posve prirodno: do god. 1420. dolazili su u dalmatinske gradove (osim Zadra i Dubrovnika) biskupi, arciđakoni, podeste, a osobito notari i magistri iz Ankone, Ferma, Bologne, Foggie, Barija, Brindisija, Tarenta, Manfredonije, a poslije god. 1420. gotovo sasvim samo iz Mletaka.

Sve do najnovijega doba nije se ipak opazilo, da se ne može govoriti o starosjediocima Romanima u dalmatinskim gradovima, ako se podjedno ne uči, da su ti Romani stvorili svoj za se jezik ili bar narječje, nego se dopuštalo, da su jezik posudili iz Italije, a narječje mijenjali prema tomu, s kojim su gradom bili u doticaju. Stari pisci naprosto vele, da je talijanski jezik s vremenom poradi političkih i trgovačkih veza, u kojima su dalmatinski gradovi bili s talijanskima, istisnuo iz njih stari latinski[2].

Tek u novije doba osjetila se je potreba osobitoga dalmatinskog jezika s romanskim podrijetlom. Već *Rački,* koji se mnogo trudio, da dokaže romanstvo pojedinih dalmatinskih gradova, tražio je godine 1881. po svojim „Documenta" neki osobiti „sermo rusticus" romanskoga podrijetla u Dalmaciji[3], i našao ga je u darovnici samostanu sv. Grizogona u Zadru od godine 1067. Izdavač te isprave biskup zadarski Stjepan veli naime, da je tu

---

[1] De regno Dalmatiae et Croatiae, VI., 2., str. 277.

[2] Tako među ostalima godine 1868. još i Schuchardt: Vokalismus des Vulgarlateins, III., str. 55. Istom poslije (god. 1884.) došao je on na neki „Altdalmatinische", — por. „Slavo-Deutsches und Slavo-Italienisches", str. 29. i d. —, i to povodom rasprave P. Budmanija: Dubrovački dijalekat, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 65.

[3] Hrvatska prije XII. vijeka, u „Radu", knj. 57., str. 117. i d.

ispravu (valjada prije, u izvorniku) „rustico sermone conscripsi"[1] (dok se je sačuvao valjada samo njezin točni latinski prijevod). Dvije godine poslije toga potvrdio je isti biskup zadarski Stjepan u drugoj ispravi, da je u Dalmaciji „vulgaris", dakle i „rusticus", jezik slavenski; veli se naime u ispravi, koju je taj biskup potpisao, da se neki otok zove „Verv" „in uulgari sclauonico"[2]. S obzirom na to držimo, da je potpuno pravo imao *Iv. Kukuljević*, kad je tvrdio, da je onu prvu ispravu u izvorniku napisao biskup Stjepan hrvatskim jezikom, koji naziva „prostim ili pučkim (rustico sermone)"[3]. No sve da to i ne stoji, već da je izvornik te isprave bio sastavljen na nekom pučkom romanskom jeziku, zar bi to mogao biti pučki romanski jezik u Dalmaciji? Kolikogod se je dokazivalo, da se je romanski jezik sačuvao u Dalmaciji, dokazivalo se je to samo za gradove; o tom, da je na selima vladao samo hrvatski jezik, nije se nikada ni posumnjalo; kako bi se dakle romansko-dalmatinski jezik mogao nazivati „sermo rusticus"? Ne može se, ako se tu doista radi o nekom pučkom romanskom jeziku, to drukčije protumačiti, nego da je biskup Stjepan, koji je valjada poput drugih došao negdje iz Italije, taj naziv „sermo rusticus" za jezik, u kom je navodno napisao izvornik ove isprave, donio tamo negdje iz Italije, pa je i ovkraj Jadranskoga mora mislio i pisao, kao i onkraj.

Dalje od Račkoga pošao je *Konstantin Jireček*. On zna već za neki osobiti dalmatinski dijalekat[4]; on je i pronašao, da taj dijalekat stariji pisci spominju, napose, da taj dijalekat spominje Ivan Ravenjanin, kad pripovijeda, kako se nije mogao sporazumjeti s Dubrovčanima; dalje veli, da taj dijalekat spominje Filip de Diversis de Quartagianis. I Giustiniano po nazoru Jirečekovu, kad govori o „lingua schiava" u gradu Krku, misli na staro-dalmatinski jezik romanskoga podrijetla, jer i Konrad Gesner zna za nekakav osobiti jezik na Krku, koji da nije srodan ni talijanskomu ni ilirskomu (hrvatskomu).

---

[1] Rački: Documenta, str. 72. — [2] Ibid., str. 73.

[3] Knjižnica Iv. Kukuljevića Sakcinskoga, u „Književniku", II., str. 319.

[4] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 78.

Na Krk se godinâ 1460.—1480. doselilo nešto Rumunja, kako to pripovijeda sam *Jireček*[1]; ovi su navodno svoj vlaški jezik zaboravili tek u XIX. vijeku. No mjesto toga pronađen je u XIX. vijeku na otoku Krku neki drugi jezik.

Bartoli na daleko raspravlja, kada je taj novi veljotski jezik pronađen. Po njegovu razlaganju prve bilješke o tom jeziku pravio je sebi pop Mate Karabaić negdje god. 1840.—1842. Gotovo u isto vrijeme pobilježio je neke podatke o tom jeziku G. B. Cubich, pa su i njegove bilješke kasnije (god. 1861.) djelomice otisnute u časopisu „L' Istriano“, u „Notizie naturali e storiche sull' isola di Veglia“ (god. 1874., I., str. 109.—117.) i u *Impastarijevim:* „Brevi cenni storici e etnografici sull' isola di Veglia“ (str. 9.—12.) Veću studiju o tom veljotskom jeziku napisao je prof. *Ive* pod natpisom „L' antico dialetto di Veglia“ i otisnuo u IX. svesci časopisa „Archivio glottologico italiano“ (god. 1886., str. 129.—187.). Nekoliko bilježaka o tom jeziku donio je i *T. Burada* u *Maiorescuovu* „Itinerar in Istria şi Vocabular istriano-român“ i u „Cercetărĭ despre Romîniĭ din insula Veglia, schiţă geografică“ u VI. svesci „Archiva Societăţiĭ ştiintifice şi literare din Jaşĭ“ (1895.).

Sada su *Konstantin Jireček*[2] i *M. G. Bartoli*[3] zamislili doista originalnu ideju, ideju naime, da te vijesti o veljotskome jeziku na Krku u XIX. vijeku spoje s onima, što pripovijeda Giustiniano, da se u Krku govori „lingua schiaua“, a *Gesner,* da se govori neki osobiti, ni hrvatski ni talijanski jezik, a te opet da dovedu u svezu s navodom Ivana Ravenjanina, da on nije razumio Dubrovčane, jer su govorili varvarski, i s navodom Filipa de Diversis, da se suci, vijećnici, advokati i govornici u dubrovačkim vijećima, pred sudovima i oblastima služe osobitim nekim jezikom. I oni iznesu teoriju o nekom starodalmatinskom jeziku romanskoga podrijetla, koji se jednako govorio od Krka do Dubrovnika, pa i dalje do Bara. Pri tome im

---

[1] Ibid., str. 40.

[2] U djelu: „Die Romanen in den Städten Dalmatiens“, I. (1901.) str. 1.—104., II. (1903.) str. 1.—80., III. (1904.) str. 1—78.

[3] U djelu: „Das Dalmatische“, I. (1906.) st. I—XIV. i 1.—316., II. (1906.) st. 1.—468. i već prije toga u izvještaju „Ueber eine Studienreise zur Erforschung des Alt-romanischen Dalmatiens“, u „Anzeiger der kais. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse“, 1899., str. 160.—180.

je dobro poslužila jezična rasprava u dubrovačkom Vijeću Umoljenih, kad se radilo o tome, da se latinski jezik nadomjesti talijanskim ili hrvatskim[1]; *Bartoli* naime tumači pojedine riječi u toj raspravi kao da se tu nije radilo o latinskom, nego o nekom osobitom dubrovačkom (dalmatinskom) jeziku romanskoga podrijetla[2].

Jireček a osobito *Bartoli* vrlo su se mnogo trudili proučavajući taj tobože dalmatinski jezik. *Bartoli* je napose pošao zato na Krk, ondje zatekao jošte živoga posljednjega „Dalmatinca" Tuonu Udainu i popisao je čitave njegove razgovore i pripovijesti u „dalmatinskom" jeziku. Dalje je prekopao mnogo starih spomenika pisanih latinskim, talijanskim i hrvatskim jezikom; potražio ondje riječi, koje je držao da pripadaju tomu dalmatinskom jeziku; potražio je te riječi i u novijim knjigama, koje su pisane hrvatskim jezikom a u dijalektima iz dalmatinskih krajeva, osobito iz Krka; popisao je i pojedine riječi, koje je opazio u govoru Hrvata iz tih krajeva, pa je na temelju svega toga napisao čitavu gramatiku i rječnik toga jezika.

Napose našao je u spomenicima pisanima na otoku Krku latinskim i talijanskim jezikom (i to u vrlo opsežnom krčkom statutu i mnogobrojnim ispravama sa Krka, koje je u XVIII. vijeku prepisao neki fra Felice Bartoli) svega skupa 19 „dalmatinskih" riječi, među ovima „anuclus" (= animal annuum), „bassalca" (ime nekoga mjesta), „camarda" (= mala kuća), „castaldio", „dermon" (= gaj), „neresium" (= neobrađeno zemljište), i t. d. i više vlastitih imena.

Dalje, našao je u spomenicima pisanim na otoku Krku hrvatskim jezikom (i to u vrbničkom statutu, u građi koju je iznio iz Vrbnika na otoku Krku Iv. Žic u „Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena", sv. V. i VI., u Šurminovim Hrvatskim spomenicima) i u govoru Hrvata sa Krka (i to u Dubašnici, u Dobrinju, u Puntu, u Vrhu i Vrbniku) svega skupa 77 „dalmatinskih" riječi, među ovima: „advent" (= posno vrijeme prije Božića), „bronec, brončić" (= željezni lonac s poklopcem), „drmun" (= gaj), „duplir" (= velika svijeća), „frigat" (= pržiti), „gusterna" (= bunar, cisterna), „jastog" (= palinurus

---

[1] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, II., str. 19.
[2] Das Dalmatische, I., st. 222. i d.

vulgaris), „kapula, kapulica“ (= crveni luk), „katrida“ (= stolac), „kerpatur“ (= pokrivalo), „kupa“ (= vrč), „lopiž, lapiž“ (= zemljeni ili kameniti lonac), „lokarda“ (= neka riba), „lušija“ (= lug, lužina), „marac“ (= ožujak), „mendula, menduo“ (= badem, mendula), „molstir“ (= samostan, manastir), „nerezi“ (= neobrađeno zemljište), „oriže, rižije“ (= riža), „osek“ (= osjeka na moru), „placa“ (= trg), „pingat“ (= bojadisati; tu je sebi riječ međutim sam *Bartoli* iz govora zabilježio), „plovan“ (= župnik), „pojata“ (= pojata, suša), „polača“ (= polača), „ponestra“ (= prozor), „račun“ (= račun), „sapun“ (= sapun), „školj“ (= otok), „šuma“ (= lišće, koje se daje kozama za hranu), „tun“ (= scomber thynnus), „žakan“ (= đakon), „žmujić“ (= čaša), „žuki“ (= halix), „žukva, žukvica“ (= hydropiper) i još nekoliko imena nepoznatijih riba, ptica, bilina i inače nepoznatih riječi.

Konačno, našao je u govoru Talijana (s mletačkim narječjem) na Krku 51 takovu riječ, među njima: „Advento“ mjesto Avvento, „jolmo“ mj. olmo, „korír“ mj. correre, „mokír“ mj. mugghiare, „rajpa“ mj. ripa, a ostalo većinom riječi, koje se vanredno rijetko upotrebljuju i kod kojih sam *Bartoli* ne navodi talijansko značenje, nego ih samo opisuje; osobito bilo bi samo: „čata“ (= teta), „dermóń“ (= gaj), „suma“ (= lišće, koje se daje kozama za hranu), „šumár“ (= zujiti).

Dalje je našao u dalmatinskim starim spomenicima pisanima latinskim jezikom (pri tom je pregledao čitav dubrovački statut od god. 1272.; dubrovačku Crvenu knjigu; libri reformationum, što ih je izdala Jugoslavenska akademija; Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, što ga izdaje Jugoslav· akademija, sv. II.; Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium, vol. I., II., III., VII., VIII.; zadarski statut; mnogo toga, što je izneseno u „Starinama“; mnogo isprava u dubrovačkom arhivu, u arhivu kod c. kr. namjesništva u Zadru i t. d.) svega skupa 199 takovih riječi, a među ovima: „abrile“ (= travanj), „api“ (= pčele), „auro“ (= zlato), „bacca“ (= krava), „banta“ (= globa), „bucarius“ (= zamjenik komesov), „cangellaria“ (= pisarna), „cangilier“ (= kancelar), „cause“ (= stvari), „curtis“ (= dvor), „douxe“ (= dužd), „duchat“ (= dukat), „dum“ (za svećenika = gospodin), „gusterna“ (= bunar), „mariti“ (= suprug), „matre“ (= mati), „merghini“ (= međaši), „monte“ (= brijeg), „nepot“ (= nećak), „patre“ (= otac), „rippa“ (= obala), i t. d. Većina tih riječi ne dolazi gotovo nikada u govoru, te

im je i značenje teško pogoditi; kod mnogih opet, koje dolaze u pregledanim rukopisima ili knjigama samo po jedan put, radi se valjada samo o pisarskoj pogrješci; tako kod riječi: „sortor“ mj. „sartor“, „via“ mj. „viva“.

Dalje, našao je u knjigama pisanima hrvatskim jezikom u Dalmaciji a i drugdje (pri tom je pregledao sve znatnije rječnike, napose rječnik Jugoslavenske akademije, Vuka St. Karadžića, J. Stullija, Bjelostenca, Jambrešića, Mikalje, Voltiggija, Dellabele, sve rasprave o dijalektima u Dalmaciji i mnoge druge knjige) svega skupa 293 takove riječi; među ovima: „advenat, advent“, „angulja, jegulja, anguja, jenguja, jongulja“, „bantiti, bantovati“ (= smetati; *Bartoli* drži, da je = izagnati, a ne navodi, da ta riječ postoji i u mađarskom), „bisage“, „bosiljak, bosilak“, „bumbak“ (= pamuk), „dublijer“, „dum“, „dumna“ (= opatica), „dupal“ (= dvostruk), „dupin“, „gustijerna, gušćerna, gusterna, . . .“ „jastog“, „kańǵilijer“, „kapula, kapulica, čipula“, „kapulište“, „klak“ (= vapno), „krpatur“, „kupijerta, kuverta“, „lušija, lušnica“, „lokarda“, „lopiž“, „marač“ (= ožujak), „medalja“, „mir“ (= zid), „mendula, menduo, mjendeo“, „molstir“, „moruna“ (vrsta ribe), „neput, nebud, neputča, nebuča“ (= nećak, nećakinja), „oriz, oriza“ (= riža), „oso“ (= osao, magare), „pasulj“, „peča“. „placa“, „planjat“ (= strugati), „planja“, „plovan“, „pojata“, „polača“, „poma“ (= palma), „prigati, frigati, doprigati . . .“ (= pržiti), „priganica“, „račun“, „računati“, „računstvo“, „sapun“, „sipa“ (= sipa), „skula, skulan, skularski“ (= učionica, škola . . .), „sodat“ (= vojnik, soldat), „srđela, srdžela, srdela“, „stomak“, „šuma“ (= lišće), „tata“ (= otac), „tunj, tun“, „žakan“, „žuka, žuk“.

Samu gramatiku (osobito o oblicima, konjugaciji) složio je dakako ponajviše po govoru Tuone Udaine. — I tako je nastala prva gramatika i prvi rječnik toga jezika. — A čini se, da i sam taj jezik nije mnogo stariji od svoje gramatike i rječnika, makar je on danas već mrtav (Tuone Udaina poginuo je naime u nekom krčkom kamenolomu 10. lipnja 1898. u večer).

Dante Alighieri, koji je popisao sve romanske jezike i sve dijalekte talijanskoga jezika, što su u njegovo doba živjeli[1], nigdje ne spominje bilo kakav dalmatinski jezik ili dalmatinski

[1] De vulgari eloquio sive idiomate, I., 10.

dijalekat romanskoga podrijetla, dok osobiti istarski dijalekat napose spominje; a on bi, kako i sam *Bartoli* priznaje[1], jamačno znao, da je postojao ma kakav osobiti romanski dijalekat u Dalmaciji. Pomenuti pak Ivan Ravenjanin ne spominje nikakav romanski jezik u Dubrovčana, kako bi to htjeli *Jireček* i *Bartoli;* on veli samo, da Dubrovčani govore varvarskim jezikom i grdi ih kao Slavene, da bi i sam Jupiter bio tat, kad bi bio Slaven; odatle slijedi, da su u njegovo doba Dubrovčani govorili slavenski, a ne romanski; to se vidi i po imenima, koje su u ono doba, kako je *Jireček* utvrdio, Dubrovčani običavali davati svojim kćerima.

Ali Filip de Diversis veli: „In praescriptis omnibus Consilijs, et Officijs civilium, et criminalium oratores, seu arengatores, advocati, judices, et Consules legis statuto latine loquuntur, non autem sclave, nec tamen nostro idiomate Italico, in quo nobiscum fantur et conveniunt, sed quodam alio vulgari idiomate eis speciali, quod a nobis intelligi nequit nisi aliqualis, imo magna ejusmodi loquendi habentur saltem audiendo consuetudo, panem vocant pen, patrem dicunt teta, domus dicitur chexa, facere fachir, et sic de caeteris quae nobis ignotum idioma parturiunt“[2]. *Brunelli,* kad je publicirao to djelo, tumači taj navod o tom službenom jeziku tako, da je to neki vlaški (rumunjski) jezik, jer da su Vlasi poplavili u to doba i Dalmaciju[3].

Po našem nazoru ne radi se tu ni o vlaškom ni o osobitom „dalmatinskom“ jeziku. U Dubrovniku nije bilo drugih jezika nego materinski (pučki, domaći, naški, dalmatinski ili dubrovački hrvatsko-srpski, slavenski) i službeni: latinski, a kasnije talijanski; hrvatski govorilo se kod kuće, u obitelji, s pučanima, s kmetima, s ljudima iz dubrovačkoga susjedstva; latinski (a poslije talijanski) govorilo se u vijeću, u sudnici.

Da je u vrijeme, kad je bio De Diversis u Dubrovniku, a i prije toga, kad je ondje bio Ivan iz Ravenne, u porodičnom životu vladao samo hrvatski jezik, vidi se i iz tadanjega nazivlja za pojedine komade odijela. Ivan iz Ravenne tuži se na Du-

---

[1] Das Dalmatische, I., st. 6.

[2] Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusij, III., 5. (u programu c. kr. gimnazije u Zadru za god. 1880./81., str. 18.)

[3] Por. Program c. kr. gimnazije u Zadru za god. 1880./81. str. 19. — Hystoria Ragusii (po rukopisu u arhivu Jugoslavenske akademije) str. 39.

brovčane, da ne samo pučani, nego i nobili imadu svoju ružnu narodnu nošnju, a ne talijansku[1]. A upravo u to vrijeme (god. 1383.) poslali su Dubrovčani kralju francuskomu nekoliko komada svoje narodne nošnje, da Francuzi vide, kako se Dubrovčani odijevaju. Među tim komadima narodnoga odijela bili su, kako dubrovački hronisti pišu: valjenica („vaglienizza“ = baretta schiavona), opanci („opanzi“), župa („giupa“), košulja sa ošvama („oscve“) i čarape sa podvezačama („con le podvesaze“)[2]

Da je pak onda, kad je u Dubrovniku boravio Filip de Diversis de Quartigianis, t. j. god. 1434.—1440., samo i jedini latinski bio jezik službeni, to se vidi iz dubrovačkih zakona one dobe, iz zapisnika o vijećima, iz notarskih knjiga, ukratko: iz svih službenih spomenika one dobe. Svi ti spomenici pisani su uza sve talijanizme i kroatizme (koje je *Bartoli* s toliko pomnje pokupio kao materijal za „dalmatinski“ jezik) latinskim jezikom; ni jedan od njih nije pisan tim tobožnjim „dalmatinskim“ jezikom. A upravo je nemoguće, da bi za raspravljanje, za govore imao vrijediti jedan službeni jezik, a za pisanje zapisnika, zakona i t. d. drugi. Ta, onda bi svaki odrasli dubrovački plemić morao znati bar 3—4 jezika: 1. svoj materinski; 2. službeni „dalmatinski“, da može govoriti i slušati govore u vijeću i pred sudom; 3. službeni latinski, da može razumjeti svoje zakone, zapisnike o vijećima, uopće sve isprave; i 4. talijanski, da se može razgovarati s Talijanima, koji su mu bili i notari i kancelari i magistri. Naprotiv iz historije dubrovačke od Ivana iz Ravenne razbira se, da su notaru, koji je pisao te zapisnike, sami Dubrovčani diktirali ono, što je on imao da napiše, dotično on je morao njihove govore bilježiti. Poradi toga se Ivan Ravenjanin i tuži, da je kao notar u Dubrovniku (god. 1384.—1387.) morao bilježiti govore, koji su bili puni gramatikalnih i stilističkih pogrješaka[3]. — Prema tome zakoni, zapisnici, notarske knjige i t. d., ako i nijesu posve vjerna, ipak su dosta točna slika latinštine, koja je onda vladala u Dubrovniku.

---

[1] Por. Rački: Prilozi za povjest humanizma u Dubrovniku, u „Radu“, knj. 74., str. 167. i d.

[2] Por. Li annali della nob. republ. di Ragusa, u „Monumenta spect. historiam Slavorum merid.“, sv. XIV. str. 46., isp. i str. 239. (Ragnina). Razzi: Storia di Raugia (1903.) str. 74.

[3] Hystoria Ragusii (po rukopisu u arhivu Jugoslav. akademije pod signaturom II. d. 55.) str. 1. i d. u svezi sa str. 31., 45.; Por. Rački: Prilozi za povjest humanizma, u „Radu“, knj. 74., str. 165. i d.

Kako je dakle De Diversis nagazio na taj drugi jezik? — Dubrovčanima nije nikada bio latinski jezik materinski. Muška mladež naučila ga je tek od svojih učitelja dovedenih iz Italije. Posve je prirodno, da je ta mladež, i kad je (bar donekle) naučila latinski, dala mu i neki svoj kolorit, osobito u akcentuaciji i vokalizaciji. Dalmatinci, kako veli Giov. Lucio, naučivši talijanski jezik, ipak mu u izgovoru daju slavenski kolorit, oni „schiauonizano“[1]. O Dubrovčanima napose veli se u izvještaju podnesenu o njihovoj upravi mletačkoj vladi godine 1555. (dakle izakako je po navodima Lampridija Cerve stari romanski u Dubrovniku izumro) „parlano etiam la lingua italiana con vocaboli corotti, perciochè parte usano puri vocabili Toscani parte puri Venetiani antiqui, parte Lombardi et parte Pujesi“[2]. Pa još i danas Dubrovčanin ne može naučiti talijanski, a da mu ne primetne nešto svoga, napose u akcentu i vokaliziranju; a općenito je poznato, n. pr. kako Mađari, ako i dobro znadu koji strani jezik, ipak mu podavaju neku osobitu akcentuaciju i vokalizaciju. Pogotovu bilo je to u Dubrovniku u vrijeme Diversisova boravka ondje, gdje ni učitelji Dubrovčana iz Italije nijesu više valjano znali latinski, i gdje je taj jezik po Italiji i Dalmaciji u to doba sve više stao ustupati živomu talijanskomu. Poradi toga ne imamo se toliko ni čuditi, što je klasički naobraženi De Diversis, čuvši Dubrovčane govoriti latinski, uskliknuo: ta, ovi ljudi i ne govore latinski; oni govore sasvim drugi jezik; ne imamo se čuditi, što je i on u njihovu govoru čuo „pen, teta chexa, fachir“. — Inače i sam De Diversis priznaje, da u Dubrovniku postoje samo dva jezika: latinski i slavenski; tako n. pr. kad pripovijeda o nekim naušnicama, veli, da ih Dubrovčani „cercellos latine, obozi sclave nominant“[3], — o nazivu tih naušnica u kakovu osobitom dubrovačkom (dalmatinskom) jeziku nema ni traga; drugi put opet pripovijeda, da Dubrovčani one dvije matrone, koje prate mladenku, kad polazi iz očinske kuće, „babizas vocant“[4], dakle i opet slavenski naziv, a nigdje ni traga romansko-dalmatinskomu nazivlju.

---

[1] Memorie istoriche di Tragurio, str. 201.
[2] Mon. hist. Slav. mer., XI., str. 74.
[3] Situs aedificiorum, IV., 1. (u Programu c. kr. gimnazije u Zadru god. 1880./81., str. 40.).
[4] Ibid., IV., 17. (u Programu od god. 1881./82., str. 29.).

Dubrovčani su se u vrijeme Diversisovo uopće sa svojim latinskim kao službenim jezikom nalazili u malo čudnu položaju. U talijanskim i dalmatinskim gradovima, s kojima je Dubrovnik odavna stajao u vrlo uskoj vezi, napuštao se taj jezik, na njegovo mjesto stupao je živi talijanski. Došlo je i u Dubrovniku na red pitanje, imade li se taj jezik napustiti; ali Dubrovčanima nije to bilo tako lako, kako Talijanima u gradovima po Italiji, kako Mlečanima u Dalmaciji. Kojim jezikom da se nadomjesti taj latinski jezik? Zar talijanskim, pa da tako Dubrovnik bude jednak dalmatinskim gradovima pod mletačkim gospodstvom? Dubrovnik, koji se je toliko ponosio svojom slobodom, pa da se sada povodi za neslobodnim gradovima? Ili da se nadomjesti taj latinski jezik hrvatsko-srpskim, t. j. jezikom, u kojem su govorili njihovi pučani, njihovi kmetovi i susjedni „šćavi“?

Prošla su jedva tri decenija, otkako je otišao iz Dubrovnika De Diversis, i evo već je došlo pitanje o jeziku na dnevni red u Vijeću Umoljenih. Ovaj put (god. 1472.) pobijedio je još stari latinski jezik, i to protiv slavenskoga, samo sa 19 glasova protiv 15; pri tom nazivala je ta većina latinski jezik svojim dubrovačkim („lingua veteri Ragusea“), samo da predobije za sebe javno mnijenje, a imala je donekle i pravo nazivati taj jezik dubrovačkim, jer je on doista bio u Dubrovniku jezik službeni. *Jireček*[1], pak i *Bartoli*[2] uzimaju, kao da se tu radilo o osobitom dubrovačkom (dalmatinskom) romanskom eziku.

No ni ove odluke dubrovačkoga Vijeća Umoljenih nijesu spasle latinskoga jezika. Doskora je i u Dubrovniku stari latinski dubrovački jezik potisnut kao i u drugim dalmatinskim gradovima novim živim jezikom talijanskim. Zakoni, zapisnici, isprave ne pišu se više latinski (dubrovački), nego se pišu talijanski. No talijanski jezik, ako je i postao službeni jezik u Dubrovniku, nije ipak nikada bio osobito omiljen; dubrovački gospari, ako su ga i poznavali bolje nego njihovi pređi latinski, nijesu nikada taj jezik štovali toliko, koliko se prije štovao latinski. Talijanski jezik našao je u lijepoj knjizi odmah u početku jakoga suparnika u hrvatskome, dok se pored staroga latinskoga činilo, da je hrvatski samo za žene, djecu, služinčad, pučane i kmetove.

---

[1] Die Romanen in den Städten Dalmatiens, I., str. 100., u svezi s II., str. 19.

[2] Das Dalmatische, I., st. 221. i d.

Poradi toga žalili su pojedini Dubrovčani, odgojeni u Italiji u posve romanskom duhu, za starijim vremenom, gdje je latinski vrijedio ne samo za službeni jezik, nego u glavnom i za književni. Tako se Aelius Lampridius Cerva u listu prijatelju svome tuži, da se sada (u njegovo doba, početkom XVI. vijeka) Dubrovčani služe „scitskim“ jezikom, a da su oni potomci Romana i da su, dok je on dječak bio, neki starci običavali raspravljati o parnicama „romana lingua, quae tum rhacusea dicebatur“. Cerva sam razlaže nam, kakova je ta „romana lingua“; on veli, da je to latinski jezik, koji su Dubrovčani zaboravili[1].

No *Jireček* i *Bartoli* ne vjeruju tim riječima Cervinim i drže, da je tu Cerva govorio o njihovu dalmatinskom jeziku, pa im Cervine riječi služe za jedan od najjačih argumenata o eksistenciji toga jezika. — Da je kakav osobiti romansko-dalmatinski jezik postojao u Dubrovniku, jamačno bi taj jezik Marin Držić stavio u usta kojemu od svojih junaka u „Dundu Maroju“, gdje ruglu izvrgava, kako su Dubrovčani nastojali prikazivati se Latinima i Talijanima, a nijesu htjeli govoriti „naški“, pa su govoreći talijanski miješali „naške“ riječi[2]; — a ipak takovu romansko-dalmatinskom jeziku u „Dundu Maroju“ nigdje ni traga.

O otoku Krku imamo, kako spomenusmo, opsežan izvještaj Mlečanina Ant. Vinciguerre iz god. 1481., pa nigdje se u tom izvještaju nijedna riječ ne spominje o kakovu dalmatinskom jeziku romanskoga podrijetla; naprotiv, sudeći po tom izvještaju, na cijelom tom otoku govorilo se samo hrvatski; mletačka naime vlada dala je neki svoj otpis proglasiti „per tutti communi e castelle“ „in lingua schiava“[3].

Kako smo nadalje već naveli, u statutu za grad Krk hrvatski se jezik naziva dalmatinskim, i samo se taj spominje kao jezik, u kom narod govori; o kakovu dalmatinskom jeziku romanskoga podrijetla nema ni govora.

I G. B. Giustiniano veli, da stanovnici grada Krka govore „lingua schiava“; no tome dodaje, da se krčka „lingua schiava“ razlikuje od ostalih i čini „un idioma proprio“[4]. Odatle *Jireček*

[1] Starine, XII., str. 171. i d., str. 193. i d.
[2] Stari pisci, VII., str. 239. i d.
[3] Mon. hist. Slav. mer., VI., str. 63.
[4] Itinerario, str. 262.

i *Bartoli* odmah izvode, da to uopće nije bila „lingua schiava“, nego njihov „dalmatinski“ jezik romanskoga podrijetla, koji je govorio Tuone Udaina, a koji Giustiniano nije valjano prepoznao. Na sreću zapisao je Giustiniano nekoliko naziva u tome jeziku za mjesta, za koja je *Bartoli* pobilježio imena u „Udaininu“ jeziku; tako za Krk — „Cherch“ (t. j. Krk), za Omišalj — „Omisal“ (t. j. Omišalj), dok Vrbnik ponovno zove „Verbenico“; ista ta mjesta imaju u Udaininu jeziku imena: „Vikla“ (što odgovara talijanskomu „Veglia“), „Castelmusclo“ (što odgovara talijanskomu „Castel Muschio“) i „Avanč“. Odatle se vidi, da se Giustiniano nije prevario, kad je taj jezik nazvao „lingua schiava“, i da taj jezik nema ništa zajedničko s Udaininim jezikom. U drugu ruku i danas se krčki dijalekat razlikuje od drugih hrvatskih dijalekata, pa je Giustiniano toliko pravo imao, kad je rekao, da je to drukčiji slavenski jezik, nego li drugdje; imao je stim više pravo, što Krčani ni sami ne će da svoj jezik nazivaju hrvatskim, nego ga nazivaju „domaćim“, „našim“, ili po svom selu[1]; poznata jest i dosjetka o Krčanima, da su, kad im se je doviknulo „ljudi“, odgovorili: „nismo mi ljudi, mi smo Boduli“.

O tom čudnom svojstvu Krčana, da oni ne će da budu isto što i drugi ljudi, da oni ne će da se njihov jezik naziva onako, kako se on naziva na drugim otocima i na kopnu, — čuo je valjada i *Conr. v. Gesner,* pa veli, da stanovnici (čitavoga) otoka Krka govore osobitim jezikom, koji nema ništa zajedničko ni sa susjednim ilirskim jezikom ni sa talijanskim. Da tu Gesner nije nikako mogao misliti na Udainin jezik, o tome ne može biti niti najmanje sumnje. Ta iz Gesnerova doba (sredine 16. vijeka) ima sa otoka Krka mnogobrojnih slavenskih spomenika; utvrđeno je gotovo za sva mjesta na Krku, da se u njima u to doba govorilo hrvatski, pače da je na Krku bilo hrvatsko bogoslužje. Talijanskim jezikom moglo se u najboljem slučaju služiti nekoliko porodica u samom gradu Krku i u njegovoj okolici, ali na samom otoku držim da se može uzeti neprijepornim, da je u to doba vladao jezik hrvatski; sami Krčani nijesu taj jezik htjeli da nazivaju ni hrvatskim ni slavenskim, pa je Gesner samo na taj jezik mogao misliti, kad je pisao o osobitom krčkom jeziku.

---

[1] Por. Žic: Vrbnik na otoku Krku, u „Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena“, sv. V., str. 215.

Tako možemo s punim pravom reći, da u prošlosti nema tomu Udaininu jeziku ni traga. — *Bartoli* našao je doduše i u starim spomenicima neke riječi, koje da pripadaju tomu „dalmatinskom“ jeziku. No tu se radi u velikoj većini slučajeva o običnim hrvatskim i talijanskim riječima umiješanim u latinski koji dokumenat ili opet o talijanskim umiješanima u dokumenat hrvatski; neke od tih hrvatskih i talijanskih riječi ili njima slične jesu i u Udaininu govoru, koji je pun talijanskih i hrvatskih riječi uz osobitu vokalizaciju. Uzrok pak tome, što su riječi, koje je nabrojio Bartoli, pomiješane u koji latinski dokumenat, nije u tome, što je postojao kakav osobiti „dalmatinski“ jezik romanskoga podrijetla, nego u tome, što dotični notar nije znao valjano latinski, pa je prema tome, iz kojega je kraja Italije došao, miješao u latinštinu svoje talijanske riječi, a ako se nešto naučio i hrvatski, miješao je i hrvatske riječi, a ove stim više, jer je tako čuo miješati one, čije je on govore zapisivao.

Riječi „teta“, koju spominje Diversis, uopće nema u nijednom drugom dubrovačkom spomeniku; „chexa“ također nema, nego ima samo „chesa“; ni „fachir“ nema, nego ima „feço“ (fečo) i „foço“ (fočo), od čega bi infinitiv mogao biti „fecir“ (fečir), „focir“ ili u najboljem slučaju „facir“, ali nikako „fachir“ (fakir); „pen“ navodno stoji u nekom dokumentu od god. 1280. — No kad bi i sve te četiri riječi bile u starim dubrovačkim spomenicima, ne bi to ništa koristilo *Bartoliju:* one ako se i slažu donekle s riječima u Udaininu jeziku, to ipak ne toliko, koliko s riječima u jeziku talijanskom; talijanski (a kod riječi „teta“ hrvatski) jezik čini neku sredinu između Diversisovih i Udaininih riječi:

Diversis	*Talijanski*	*Udaina*	*Hrvatski*
pen	pane	pu͡ón	kruh, hljeb
chexa	casa	ku͡óza	kuća, hiža
fachir	fare	fu͡ór	činiti
teta	padre	tu͡óta	tata

Uopće, ako se ne radi o hrvatskoj ili talijanskoj riječi, koju je *Bartoli* našao u starim dalmatinskim spomenicima, tada između te riječi i riječi s istim značenjem u Udaininu jeziku ima mnogo

manje zajednice nego li između te riječi i talijanske riječi s istim značenjem (te opet između Udainine riječi i riječi talijanske). Od riječi pak, kojih ima u starim krčkim spemenicima i ponavljaju se u Udaininu jeziku a nijesu, koliko nam je poznato, ni talijanske ni hrvatske, ističe se samo riječ „drmun“; druga takova riječ u starim spomenicima, „nerezi“, ne ponavlja se u Udaininu govoru.

Prema tome držimo, da nije *Jirečeku* i *Bartoliju* uspjelo dokazati, da je u dalmatinskim gradovima postojao neki osobiti „dalmatinski“ jezik romanskoga podrijetla. I Giov. Lucio doduše govori i raspravlja o nekom dalmatinskom jeziku (romanskoga podrijetla), no njemu nije to nikakav osobiti jezik, nego jezik identičan s onim u Italiji, pa on veli, da bi se taj jezik mogao nazivati „dalmatinski“ s istim pravom kao i „talijanski“, jer se govori u Dalmaciji kao i u Italiji[1]. On dokazuje samo to, da je bilo tragova tomu jeziku i u spomenicima iz starijega doba pisanim inače latinski[2]. A to je posve prirodno, kad znademo, da su svi kancelari i notari, koji su sastavljali ove spomenike u većim dalmatinskim gradovima, bili Talijani iz Italije[3].

Najjači argumenat za neki osobiti dalmatinski — pravije: veljotski — jezik bio bi *Jirečeku* i *Bartoliju* to, što je još u XIX. vijeku postojao na Krku jedan osobiti jezik romanskoga podrijetla, jezik naime, za koji je Bartoliju dao najmanje 95% podataka jedan jedincati priprosti radnik Tuone Udaina, koji je uza sve to, što je bio posljednji poznavalac toga „dalmatinskoga“ jezika, znao dobro hrvatski i talijanski.

Teško je već sada reći, što je s tim Udaininim jezikom. No svakako je značajno, da je taj jezik otkrit tek u XIX. vijeku, i to tek onda, kada su se izgubili gotovo i posljednji tragovi rumunskoga jezika na Krku; do XIX. vijeka, kako smo naprijed razložili, nema tomu jeziku ni glasa.

Prvi, koji spominje taj Udainin jezik, bio je pop *Ivan Feretić*, koji ga spominje već godine 1819., dakle preko dvadeset godina

---

[1] Memorie istoriche di Tragurio, (god. 1674.), str. 10.

[2] Ibid., str. 196. i d.

[3] Por. Šufflay: Die dalmatinische Privaturkunde, u „Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos-histor. Klasse“, sv. 147. (god. 1902.), str. 15., 19., 23., 25.

prije, nego što se javljaju prve bilješke poznate Bartoliju o tome jeziku. Za čudo *Jireček*[1] i *Bartoli* ne znadu za Feretića ništa, premda je osobito Bartoli mogao za nj vrlo lako doznati[2]. Taj Feretić, koji se osobito bavio historijom i folklorom svoga otoka Krka[3], veli, da se u gradu Krku govori uz druge jezike također i „vlaški (vlaschi)"; tako isto veli, da se u Poljicama, gdje se, kako je poznato, najduže na Krku uzdržao vlaški jezik u doseljenih Rumuna, govori „vlaški"[4]. Feretić zna doduše, da taj vlaški jezik u Poljicama nije posve istovetan s onim u Krku; ali značajno je ipak, da on jedan i drugi naziva vlaškim, t. j. jezikom doseljenih Rumuna. Naprotiv „domaćim" jezikom na Krku drži on hrvatski, pa ga kao i statut grada Krka naziva „dalmatinskim"[5].

Mnijenje Feretićevo, da je ovaj jezik u Poljicama a i onaj u Krku jezik „vlaški", za naše je pitanje to odlučnije, što je on te jezike proučavao gotovo 80 godina ranije od Bartolija, a za dvadeset godina prije nego što su najstarije Bartoliju pristupne bilješke o tom jeziku. Svakako već u Feretićevo doba taj se vlaški jezik u Krku znatno talijanizovao, a u Poljicama kroatizovao, pa odatle i razlika između jednoga i drugoga. Talijanizovanje toga prvobitno vlaškoga jezika svakako je kroz pomenutih 80 godina u Krku dalje pokročilo; moglo je ono uz mnoge kroatizme tako daleko pokročiti, te ne mogu danas ni dobri lingvisti otkriti u njemu rumunsko podrijetlo. Napose mogao je talijanizovati taj jezik i sam Tuone Udaina, koji je, kako razložismo, stvorio i gramatiku i leksikon toga jezika. *Bartoli* sam priznaje[6], da nije smio pitati Udainu za značenje pojedinih riječi talijanskim jezikom, jer mu je tada Udaina uz osobiti izgovor

---

[1] Jireček doduše tako isto u svome djelu „Die Romanen in den Städten Dalmatiens" previđa Bulićevo istraživanje o sv. Domniju i o prenošenju njegovih kosti iz Salone u Spljet.

[2] Bilješke Feretićeve bile su naime već 1903. publicirane u krčkom časopisu „Pučki Prijatelj", a godine 1904. u „Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena", a Bartolijevo „Das Dalmatische" publicirano je tek god. 1906.

[3] Milčetić: Pop Ivan Feretić, krčki istorik, u „Građi za povijest književnosti hrvatske", VII., str. 329. i d.

[4] Milčetić: Vlaški i stari romanski jezik na Krku, u „Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena", IX., str. 14.

[5] Milčetić; Pop Ivan Feretić, u „Građi", VII., str. 336. i 338. i d.

[6] Das Dalmatische, I., st. 23. i d., osobito st. 28. i 30.

*

donosio istu talijansku riječ kao veljotsku. Morao ga je ispitivati hrvatskim jezikom, a taj bio je Bartoliju slabo poznat, pa su morali pri tom ispitivanju pomagati i drugi, koji su znali dobro hrvatski. Udaina mogao je uopće, kako i sam Bartoli priznaje, sam i nehotice izmišljati taj jezik, napose pojedine riječi. Bartoli se doduše tješi, da je tome predusreo, jer je Udaini unaprijed kazao, da ima taj jezik sav pobilježen u knjigama. No slaba je to utjeha, gdje se zna, da takovih knjiga nema i da je istinitost Udaininih navoda bilo teško nadzirati.

Dalje valja istaknuti, da materijal, koji je dao ovako ispitivani 76. godina stari priprosti i nagluhi radnik o jeziku, kojim se već decenije nije služio, nego uvijek talijanskim i hrvatskim[1], — nije mogao biti osobito sređen. Srediti i ispraviti imao ga je tek ispitivač Bartoli, a on je pri tome jamačno i nehotice unio mnogo, vrlo mnogo svojih nazora. Unio je tih nazora to više, što je već došao s time, da pronađe stari „dalmatinski“ jezik, i što je već prije toga tražio taj jezik po starim spomenicima.

U ostalom, kad to i ne bi bio ostatak rumunskoga, zar ne bi se taj osobiti jezik u gradu Krku mogao razviti tek u najnovije doba; nijesu li ga mogli stvoriti doseljeni Talijani, koji su mnogo družili sa susjednim Hrvatima? — Svakako je to mnogo vjerojatnije, negoli da je to posljednji ostatak nekoga osobitoga romanskoga jezika, koji bi vladao od Krka pa do Bara, gdje tome osobitom jeziku u prošlosti nigdje, a napose na Krku, nema ni traga.

O domaćem jeziku (dijalektu) romanskoga podrijetla u gradovima na istočnoj obali Jadranskoga mora ne može se govoriti već poradi toga, jer tu uopće nije bilo teritorijalnoga kontinuiteta, nego su tu bili — i baš po kazivanju onih, koji hoće da dokažu romanstvo Dalmacije — samo osamljeni gradovi, rastavljeni jedan od drugoga na stotine kilometara, a okruženi sa svih strana narodom, koji je govorio samo hrvatski (slavenski). Ne može se doista ni zamisliti, da bi onaj Roman u Baru ili Kotoru baš jednako mijenjao svoj romanski jezik kao onaj u Krku ili Osoru, i da bi tako i Baranin i Krčanin stvorili jedan jezik, i to jezik Tuone Udaine.

---

[1] Udaina, premda prost radnik, ipak je dobro znao talijanski i hrvatski, te donekle svoj vlastiti jezik, osim toga znao je nešto njemački i latinski.

Još bi samo imali spomenuti jedan argumenat, koji navode *Jireček*[1] i *Bartoli*[2] u dokaz svoga dalmatinskoga jezika; a to je nekoliko riječi Arapina Edrisija, koji pišući godine 1153. o Italiji[3] spominje i neke gradove u Istri, Dalmaciji i Albaniji. Tu veli, da su u istarskim gradovima (Umagu, Ižoli i Rovinju) Franci (i da se ondje govori franački), u Senju su Slaveni, u Biogradu Slaveni i Dalmati, u Zadru, u (dva) Trogira, Spljetu i Dubrovniku (posljednjem gradu Hrvatske) Dalmati, u Stonu opet Slaveni, u Ulčinju konačno Latini. Poradi tih svojih Dalmata postao je taj Arapin, koji Dalmacije nije ni vidio, argumenat, da je on znao za osobiti dalmatinski jezik u Zadru, Trogiru, Spljetu i Dubrovniku, komu nema traga ni u jednom spomeniku onoga doba iz samih tih gradova. Koliko pak vjere zaslužuje taj Arapin, vidi se po tome, što pripovijeda, da se u istarskim gradovima govori franački (ne latinski), a u Ulčinju latinski. U ostalom, ako uopće imadu Edrisijevi navodi o stanovništvu u dalmatinskim gradovima kakova smisla, tada se u njegovim „Dalmati“ imadu razumijevati Slaveni, jer to ne će ni *Jireček* ni *Bartoli* moći tvrditi, da su svi oni Grubeše, Crneče, Vitače, Valice, Boleslavi, Gojslavi, Dobrane i t. d. govorili samo romanski kakav jezik.

Kako je kukavno bilo s latinštinom u dalmatinskim gradovima već prije toga Edrisija, vidi se odatle, što se u drugoj polovici XI. vijeka u Spljetu i Dalmaciji uopće nije mogao naći čovjek, koji bi mogao nanovo valjano redigirati falzifikate o životu i moćima sv. Domnija i sv. Anastasija te o prijenosu njihovih kosti iz Salone u Spljet, nego je nadbiskup Lavrencije bio prinuđen zamoliti Adama Parižanina, koji je kroz Spljet putovao, pa mu je ovaj u dobroj latinštini preradio (a možda i nadopunio) te falzifikate[4].

---

[1] Die Romanen in der Städten Dalmatiens, I., str. 44.

[2] Das Dalmatische, I., st. 192.

[3] L' Italia descritta nel libro del rè Ruggero compilato da Edrisi, testo arabo pubblicato con versione e note da M. Arnari e C. Schiaparelli, 1883.

[4] Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, gl. XVI. (str. 48.)

Odsjek četvrti.

Pravno stanje u Hrvata poslije zaposjednuća i naseljenja Dalmacije.

A. Općeno.

Pitanje o pravnom stanju u Hrvata, pošto su zaposjeli i naselili Dalmaciju, u uskoj je svezi s pitanjem o pravnom stanju u primitivnih naroda uopće; u nas i nije to pitanje, moglo bi se reći, nitko pokušao riješiti drugačije, nego što se sve do najnovijega doba rješavalo obično u pravnoj znanosti za druge primitivne narode, a napose za slavenske narode u prvoj periodi njihova pravnog razvitka.

Rješavalo se naime to pitanje tvrdnjom, da je početak svemu pravnom razvitku neka (opsežna) zajednica (svih) dobara. Mijenjali su se samo opisi te prvobitne zajednice prema ukusu vremena, prema tome, zašto je ovaj ili onaj učenjak trebao tu prvobitnu zajednicu, i opet prema tome, kakova bi zajednica dobara po mnijenju učenoga svijeta mogla postojati kod posve primitivnih ljudi. Teorija, da je prvobitno postojala zajednica svih dobara, stara je koliko i razmišljanje o tome, kako je prije, kako je prvobitno bilo. U svih naroda vlada priča o nekom prvom zlatnom doba, dok je još svima sve bilo zajedničko, dok je svatko imao pravo na sve. Bog je stvorio čovjeka, uči se, prava i pravedna, jer ga drukčije uza svoju neizmjernu dobrotu nije ni mogao stvoriti; ali čovjek se izopačio, izumio je privatno vlasništvo, počeo dijeliti i cijepati zemlju.

Podlogom toj priči, od koje je nastala naučna teorija, ono je pripovijedanje i sjećanje starih ljudi na svoje mlade dane, dok

su oni bili krepki i zdravi i dok im se činilo sve ljepše, sve bolje, nego u njihovoj ojađenoj starosti; a još bolje, još ljepše bilo je ono doba, u kom su djedovi tih staraca bili mladi i o kom su im ovi pripovijedali, dok su oni bili mladi; po tom bilo je najbolje najstarije — prvobitno doba. — Ljudi, idealisti, koji nijesu bili zadovoljni s pravnim i društvenim uređenjem, u kojem su živjeli, a nijesu smjeli izravno da kritizuju to uređenje, zaodijevali su svoje misli o tom, kako bi to društvo imalo biti uređeno, u priče i opise o prvom zlatnom doba; a jer je i po njihovu nazoru zlatno ono doba, u kom je vladala potpuna zajednica dobara, to su i oni stavljali u prvu dobu neku općenu zajednicu dobara.

U samoj pravnoj nauci prevladalo je davno već mnijenje, koje je zastupao i Aristotel, da se zakoni stvaraju (θέσις) i da iz njih izviru subjektivna prava, nad mnijenjem, koje je zastupao Platon, da zakoni nastaju (φύσις) iz pravnoga života; tek u najnovije doba porodila se ozbiljna sumnja o tom, mogu li se zakoni uzeti vrelom subjektivnim pravima, i nije li čitavo to mnijenje ostatak sholasticizma i plod antropocentričnoga i antropomorfnoga naziranja na pojave vanjskoga svijeta; porodila se je sumnja, nije li doista pravna znanost u proučavanju svoga materijala ostala kod deduktivne i aprioristične metode, dok su se sve druge grane znanosti otresle te metode i prigrlile metodu induktivnu i empiričku[1]. — A jer se držalo, da pojedinca može vezati samo onaj zakon, na koji je on pristao, to se uzimalo, da su svi, ako i ne živi ljudi neposredno, to ipak njihovi pred možda tisuću godina upokojeni pradjedovi stvorili zakone, koje su po njima ovlašteni faktori kasnije mijenjali, pa ih oni makar i promijenjeni još i danas vežu. Mogli su pak svi praviti ovakove zakone o svemu samo onda, ako je svima sve pripadalo, ako je vladala potpuna zajednica dobara. Tako je škola prirodnoga prava iznijela teoriju o društvenom ugovoru i o „status naturae". Današnji pravni učenjaci osuđuju tu teoriju, jer da ni jednoga ni drugoga nije nikada ni bilo, no sa svojom legalnom teorijom i sa svojim nazorima o prvobitnoj zajednici dobara vraćaju se onome, što je škola prirodnoga prava postavila temeljem čitavoj pravnoj znanosti.

[1] Por. Gnaeus Flavius (Kantorowicz): Kampf um die Rechtswissenschaft, 1906.; A. Bozzi: Die Weltanschauung der Jurisprudenz, Fuchs: Kulturkampf in der Rechtswissenschaft.

Vlastodršci ili zakonotvorci voljeli su teorije o tome, da su zakoni i volja zakonodavčeva izvor subjektivnim pravima, o prvobitnoj zajednici dobara i o tome, kako je sav narod sporazumno svu vlast, osobito zakonotvornu, na njih prenio. Teorije te obavile su čitavu vlast vlastodržaca i zakonodavaca, čitavo njihovo djelovanje osobitim nimbusom, a u narodu pobuđivale su neko osobito visoko počitanje spram tih tako znamenitih faktora.

I Slaveni, kad su počeli proučavati svoju pravnu povijest, odmah su pronašli u toj povijesti neko zlatno doba sa prvobitnom zajednicom dobara. Oni su za tu teoriju o prvobitnoj zajednici dobara u Slavena imali dva jaka oslona, kakovih drugi narodi nijesu imali. Bila je tu teorija, što ju je iznio njemački učenjak *Herder,* o miroljubivoj ćudi Slavena, koja ih čini sklonima društvenomu životu[1]; a bila je tu i općinska zemljišna zajednica s periodičkim prerazdjeljivanjem u Rusa i porodična imovinska zajednica („zadruga“) u južnih Slavena. Trebalo je samo dokazati, da te zajednice postoje u Slavena oduvijek; nestašicu valjanih dokumenata nadomjestio je falzifikat poznat imenom „kraljičino-dvorski i zeleno-gorski rukopis“.

Oboružani slavenski učenjaci ovakim argumentima počeli su pače dokazivati, da su takove zajednice plod specijalno slavenske miroljubive ćudi. Neki od njih *(Herzen, Bakunin)* opazivši, da su u prejakim opisima tih slavenskih zajednica dobara donekle ostvareni ideali nekih francuskih socijalista, napose *Fourierove* „phalanstère“, tvrdili su, da su Slaveni pozvani, da ostvare ideju humanosti, da provedu želje i zahtjeve francuskih socijalista i komunista. Drugi opet znajući, da se tvrdilo, da je uopće (kod svih naroda) prvobitno postojala zajednica dobara, prikazivali su stvar, kao da su se drugi narodi iskvarili, samo su Slaveni pridržali prirođenu miroljubivu ćud i prirođenu ljubav za društveni život.

Posve je prirodno, da to dokazivanje sveslavenskih učenjaka nije baš ugađalo učenjacima stranim (napose njemačkim). Dođoše međutim *Ch. Darwin, E. Haeckel* i drugi i razoriše sanjarije o prvom zlatnom doba; mjesto tih sanjarija postavljena je teorija o neprestanom usavršivanju ovoga svijeta. — Sad dođoše njemački

---

[1] Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, sv. 3.

učenjaci i počeše s brda s dola sakupljati dokaze, da je i kod Germana a i kod drugih kulturnih naroda prvobitno postojala imovinska zajednica dobara, kakova još i danas postoji u nekih Slavena, no da su oni tu periodu pravnoga razvitka davno već svladali. Počeše dokazivati, kako kod pojedinih divljih naroda uz potpuni spolni promiskuitet postoji još i danas potpuna zajednica dobara.

Noviji slavenski učenjaci redovno se ne obaziru na to dokazivanje stranih učenjaka, ili opet s vida puštaju tendenciju i značenje takova dokazivanja, ili konačno drže, da tu nema druge nego ostati pri tome, da je i u Slavena prvobitno postojala zajednica dobara posve slična još danas sačuvanim vrstama u Rusa i u južnih Slavena. I svi ti s najvećim trudom skupljaju dokaze, da je doista u Slavena prvobitno postojala takova zajednica dobara. Neki se od njih pozivaju pri tome još uvijek i na kraljičino-dvorski i zeleno-gorski rukopis i dokazuju istinitost toga rukopisa; drugi opet tvrde, da im ne treba toga rukopisa i da imadu i bez njega dovoljno dokaza za prvobitnu zajednicu u Slavena. Jasne dokaze za individualno vlasništvo, za neograničenu i neobuzdanu vlast jačega nad slabijim i jedni i drugi takovi učenjaci puštaju s vida, držeći, da im je jedina zadaća pronaći što više dokaza, da je doista prvobitno postojala zajednica dobara.

Priča ova o zlatnom prvom doba, od koje dakako imade mnogo nuanca, dade se tako priljubiti sadašnjosti, da sebi uz nju svatko, koji (i) nije razmišljao (mnogo) o pojedinim pravnim pojavama i njihovim uzrocima, može stvoriti sliku o društvenom uređenju u prošlosti. Pa kako i ne bi priča ta bila priljubljena sadašnjosti, kad je stvaraju, dotično obnavljaju sadašnji idealisti?

Priča ta u jezgri ostala je ista, t. j. u tome, da je u prvo doba postojalo uzorno uređenje i da se to sastojalo u nekoj osobitoj zajednici dobara, u nekoj osobitoj slozi članova te zajednice. No u pojedinostima priča ta se dosta promijenila: promijenila se, jer su se donekle promijenili pjesnički ideali i ukus općinstva, a i poradi toga, jer je promjena postala nužnom, da priča ostane vjerojatnom. Ovidije n. pr. nije mnogo razmišljao o uređenju te prvobitne zajednice: tadašnje se općinstvo zadovoljavalo sitnicama. Sastavljači „kraljičino-dvorskoga i zeleno-gorskoga ruko-

pisa" znali su, da tako jednostavnom pričom ne mogu više zadovoljiti svoje općinstvo i njegov istančani ukus; i oni su priljubili tu priču novijim nazorima o idealnom društvenom uređenju; osobito su u prvobitno društveno uređenje u starih Slavena unijeli tada još posve novo načelo reprezentacije, za koje se baš u njihovo doba toliko krvi prolilo. A kada vidješe, da općinstvo želi, da budu prvobitne zajednice u starih Slavena još i veće, zadovoljiše još i tu želju; — ne doduše tako, da bi pređašnji rukopis nadomjestili novim, nego tako, da jednom već iznesenu priču tumačenjem i prevođenjem promijeniše. Tako n. pr. god. 1829. prevode *Hanka* i *Svoboda* neki ulomak iz zelenogorskoga rukopisa sa „Jeder Vater herrschet seinem Hause"; ali god. 1843. prevodi *Hanka* isti taj ulomak već drukčije: „Jeder Vater führt sein Volk im Heere". — Tako je *Hanka* sam od porodične (kućne) zajednice došao na neku zajednicu čitavoga naroda.

Za sada se ne ćemo upuštati u potanje razglabanje, kako je upravo nemoguće, da bi prvobitno mogle postojati imovinske zajednice, kakove sebi zamišljaju pojedini učenjaci[1]. Samo ćemo već ovdje u glavnim crtama predočiti, kako je upravo nemoguće, da bi prvobitno moglo postojati onakovo državno uređenje, kakovo se ukazuje u kraljičino-dvorskom i zeleno-gorskom rukopisu. — Uređenje to traži svakako, da u narodu živi jaka i zdrava ustavna svijest, koja potpuno shvaća načelo reprezentacije; koja budnim okom pazi, da se to načelo na bilo koji način ne povrijedi; koji svu i svaku državnu vlast osniva na volji naroda. Traži ustavnu svijest, kakova se postupno razvila u engleskoga naroda i kakova se u slojevima učenih pravnika počela buditi tek poslije *Montesquieua* i *Rousseaua,* a u širim slojevima poslije velike francuske revolucije. Odakle bi došla takova ustavna svijest primitivnim narodima, na to nijesu slavenofilski pjesnici i historici iz prve polovice XIX. vijeka ni pomišljali.

---

[1] O tom će biti još riječ kod „župe". Pobliže o tom poredi i. moje članke: Opravdanost vlasnosti, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 157., str. 233. i d.; knj. 160., str. 9. i d.; Razvitak vlasnosti, u „Radu", knj. 164., str. 37. i d.; Zadruge u južnih Slavena, u „Glasniku zemalj. muzeja u Bosni i Hercegovini", XXI. (1909.), str. 215. i d., osobito str. 246.—264.

Protivno od tih priča o idealnom društvenom uređenju u prvo doba, narodi u najstarije doba, iz koga imalo pravnih spomenika, žive ili u potpunoj anarhiji ili pod krutom [despocijom. U tome moru anarhije i despocije javljaju se tek sitni otočići, ali se i ti otočići ograničuju pravilno samo na pojedine gradove, rijetko kada obuhvataju veći teritorij. Takovi otočići bili su napose: Atena, Sparta, Teba i konačno Rim. Pa i ti gradovi bili su manje više oligarhički uređeni i tako prelazili u despociju. Izvan tih gradova, ako je bila kakova vlada, bila je sasvim despotička. Vlada van tih gradova bila je u prvom redu za to, da od vremena do vremena poplijeni podređenomu pučanstvu sve, što je privrijedilo, a prema potrebi da si iz toga pučanstva odabere podmladak za vojsku. Vladala je obično jedna obitelj, jedno pleme ili u najboljem slučaju jedna kasta; ostalo pučanstvo nije spram tih vladara imalo nikakvih prava; ono je bilo prepušteno tim vladarima na milost i nemilost, pa su vladari tim pučanstvom i raspolagali kao objektima svoga vlasništva. Vladari malo su se brinuli o podržavanju reda među pučanstvom; zato se imalo ponajprije brinuti samo pučanstvo, pa ako se ono nije sakupilo u veće skupine na pojedinim mjestima, bila je pojedincu jedino sredstvo za podržavanje reda njegova rođena tjelesna snaga. Za nanesene povrede mogao je pojedinac dobaviti sebi zadovoljštinu samo vlastitom snagom; mogao se naime osvetiti. Ako li je imao rođaka i bližih ili daljnjih susjeda, s kojima je živio u prijateljstvu, mogli su mu i ovi pomoći kod traženja zadovoljštine, kod osvete.

Tek u skupovima, gdje bi se sabralo više pučanstva na istom mjestu (t. j. gradu), nastajao je neki poredak pri traženju take zadovoljštine. U takim samo mjestima, udaljenima od centralne despotičke vlasti, mogao se razviti neki ustav i neki pravni poredak. U takovim mjestima državnu je vlast imala ili skupština svih odraslih muškaraca ili skupština samo nekih odlikovanih porodica; ono prvo bivalo je samo u malim gradovima, i to vrlo rijetko; ovo drugo bivalo je u velikim gradovima, pa i na većem teritoriju, ako je često sastajanje takovih skupština pored slabih prometnih sredstava bilo moguće. — Toga pak, da bi pojedini pouzdanik naroda mogao u takovoj skupštini zastupati kaki poveći skup, cijeli koji grad ili kraj, nije u znatnijoj mjeri nigdje bilo sve do najnovijega doba.

O Hrvatima, kad su se stali javljati u povijesti, t. j. o Hrvatima VII.—IX. vijeka, prikazuje se, da su živjeli u velikim zadrugama, u kojima je sve bilo zajedničko, u kojima su svi članovi bili ravnopravni, u kojima su se sve važnije odluke i odredbe o upravi i gospodarenju zajedničkom imovinom stvarale u skupštinama svih tih ravnopravnih članova, a samo izdavanje neznatnijih odredaba povjeravalo se jednom biranom ali inače ravnopravnom članu (gospodaru kuće); i taj birani upravitelj imao je skupštini tih zadrugara polagati od vremena do vremena (a i izvanredno na poziv takove skupštine) podroban račun o svojoj upravi. Taj upravitelj zastupao je zadrugu i na županskim (županijskim) skupštinama; više je naime zadruga po tom prikazivanju stvaralo bratstvo, pleme, nastanjeno u jednoj župi; nad tom župom vladala je županska (županijska) skupština, a eksekutivni organ te skupštine bio je župan. Više župa stvaralo je državu, a više plemena, bratstava stvaralo je narod. I nad državom vladala je neka skupština, sastavljena od samih biranih pouzdanika pojedinih plemena. Eksekutivni organ te skupštine bio je pak kralj, kojega je birala sama ta skupština, Kralj je bio ravnopravni brat ostalih članova te skupštine; tako isto bio je i župan ravnopravni brat ostalih članova županske skupštine (bratstva), a opet gospodar kuće ravnopravni brat ostalih zadrugara. Prema tome bio je kralj ravnopravni brat svakoga pojedinoga državljanina[1]. Bila je dakle potpuna ravnopravnost, sa potpuno provedenim reprezentativnim sustavom, moderna „aurea aetas" zadojena idejama velike francuske revolucije.

Glavnom podlogom čitavoj toj priči nekoliko je stihova kraljičinodvorskoga i zelenogorskoga rukopisa[2], za koji je dokazano, da je tendenciozno sastavljen falzifikat. Osobito su stihovi, koji

---

[1] Tako u glavnome opisuje pravno stanje u starih Hrvata napose: Rački: Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije, str. 41. i d.; Rački: Hrvatska prije 12. vijeka glede na zemljištni obseg i narod, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 57., str. 131. i d.; Rački: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 36. i d., 90. i d., 208. i d.; Jagić: Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga, str. 15. i d.; Brašnić: Župe u hrvatskoj državi za narodne dinastije, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 25., str. 31. i d.; Klaić: Povjest Hrvata, I., str. 130. i d.; Vl. Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, I., osobito str. 45.—48., 49.—50., 84.—94. i t. d. i t. d.

[2] Vidi Rački: Odlomci., str. 43. i d.

su podlogom toj priči, sastavljeni s tendencijom, da služe za takovu podlogu[1]. Oduzmemo li taj falzifikat, ostaje čitava ta priča bez svake podloge. U istinitim izvorima mjesto tih zadruga, mjesto tih bratstava, mjesto tih skupština, mjesto toga reprezentativnoga sustava, mjesto toga uzornoga društvenoga uređenja, kao i kod drugih naroda na istom stupnju kulturnoga i pravnoga života nalazimo svagdje samo neograničenu (despotičku) vlast, koja se oslanja samo na vlastitu snagu i koja seže samo dotle, dokle i ta vlastita snaga. Tako despotički u glavnom uređena je i porodica i župa i država. Posve je prirodno, da je ta despocija u Hrvata u prvo doba upravo kao i u drugih naroda onoga doba sazdana bila na dosta labavim temeljima, pa je svaki čas mogla prijeći u anarhiju, a iz ove roditi se opet despocija. Samo su gradovi i pojedine neznatnije općine već dosta rano došli i ovdje, kao i drugdje, do nekoga poretka, do neke ustavom ograničene vlade.

B. Napose.

I. Porodica.

Po pomenutom shvaćanju živjeli su stari Hrvati samo u velikim (mnogočlanim) zadrugama, u kojima je sve bilo zajedničko,

---

[1] Stihovi ti glase u hrvatskom prijevodu od Iv. Trnskoga u pjesmi *„Sněm“*:

Svak je otac čeljadi si vođom,
Ljudi oru, žene rublje kroje,
A umre li glava od čeljadi,
Tad sva djeca vladaju zajedno,
Vladiku si s roda izbirući,
Koji s boljeg na sabore hodi,
Hodi s kmeti, ljesi i vladikami.
Ustaš kmeti, ljesi i vladike,
Pohvališe pravdu po zakonu.

i opet u pjesmi *„Libušin sud“*:

(Libuša): Po zakonu vječnijeh bogova
Nek im bude ob'jem k jednu vladat
Il nek d'jele vlast po poli pravo.
(Hrudoš:) Djedovinu pravo j' dat prv'jencu.
(Ratibor:) Ruglo j' iskat u N'jemaca pravdu,
U nas pravda po zakonu svetom,
Što ju oci prinesoše naši
U te . . . .

pa su u tim zadrugama svi članovi bili ravnopravni, a vladala je skupština tih ravnopravnih članova; bio je u takvim zadrugama samo neki eksekutivni organ pod imenom „starješina“, „vladika“, ili kako bi se danas reklo, „gospodar kuće“, „gospodar zadruge“. No takovim zadrugama nema u starih Slavena uopće, a u starih Hrvata napose nigdje ni traga.

Rački je prekopao sve stare listine, ne bi li gdje našao kakovu zadrugu sa mnogo članova; pa što je našao? Našao je nekoliko slučajeva suvlasništva, a i tih bilo je spram slučajeva samovlasništva u ono doba, kako nam pokazuju „Documenta“ Račkoga, daleko manje negoli danas u bilo kome kraju kulturnoga svijeta. Našao je napose tri slučaja, u kojima su suvlasnici bili otac i sin; jedan, u kome su suvlasnici bili mati i djeca; nekoliko slučajeva, u kojima su to bila braća; dva slučaja, u kojima su to stric i sinovac; dva slučaja, u kojima su to bratučedi; jedan slučaj, u kome se kao kupac navodi neki Pribineg i njegovi rođaci (ali ne veli se, koji); konačno, jedan samo slučaj, u kojem se vlasnicom javlja cijela jedna porodica, no i to nije porodica hrvatska, nego bugarska, i to kraljevska, koja se, protjerana iz Bugarske, doselila u Hrvatsku (Spljet). — *Rački* posve krivo izvodi iz tih nekoliko rijetkih slučajeva suvlasništva, da u Hrvatskoj u to doba „vlastnikom tih zemalja nije bio pojedinac, nego porodica, nego porodična obćina (!), vezom krvi spojena zadruga (!)“[1]. To se iz tih primjera nikako ne vidi; naprotiv iz bezbroja primjera, kojih ima gotovo u svakoj listini sadržanoj u njegovim „Documenta“, vidi se, da je samo pojedinac bio, i to (kako ćemo poslije vidjeti), posve neograničeni vlasnik ne samo pokretnina, nego i nekretnina. Imademo pače primjer, da je i sin, kad mu je uspjelo oteti se očevoj vlasti, vodio gospodarstvo odijeljeno od oca i imao imovinu odijeljenu, a tu nije baštinio otac, nego njegova udova[2]. — Samo u vanredno rijetkim slučajevima javljalo se po dvoje troje rođaka kao suvlasnici nad određenim kojim komadom zemljišta. Ti upravo rijetki slučajevi suvlasništva pokazuju najbolje, da nije moguće, da je zadruga bila vlasnica nekretnina. Onda naime, kad se pojedinac navodi kao vlasnik, moglo bi se još prigovoriti, da se tu pogriješno namjesto zadruge prikazuje vlasnikom puki upravitelj za-

[1] Rački: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 209.
[2] Rački: Documenta, str. 154. i d.

družne imovine. Ali u slučajevima suvlasništva taj se prigovor ne može više staviti; zadrugari nijesu nikakvi suvlasnici, da bi se takovima mogli prikazivati.

I *Vladimir Mažuranić* tvrdi, da je „jamačno svaka obitelj po starom običaju ostala na kupu, kako sad velimo u zajednici, na svojoj baštini, dok nije bila prinukana silom prilika ili neskladom domaćim, da se razdijeli"[1]. No dokaza, da je takav običaj bio stari, ne navodi on upravo nikakva. Naprotiv iz onoga, što navodi kod riječi „baština", vidi se, da su braća poslije očeve smrti dijelila njegova dobra na jednake dijelove („debeant dividi")[2], da se tu i te kako znalo, da pojedinomu nasljedniku pripada samo određeni dio baštine[3]; da je i otac, koji je imao vlastite djece, i bez svakog osobitoga uzroka mogao tu djecu oporukom stegnuti samo na dio onoga dijela, koji bi tomu djetetu pripao, kad ne bi bilo oporuke[4].

Glavna karakteristika „zadruge", kako se sve više počinje uviđati, stoji u tome, da je u „zadruzi" vlast porodičnoga glavara ograničena, da su u zadruzi svi članovi ravnopravni, a starješina je samo privremeni birani upravitelj porodične imovine.

Trebalo bi dakle, ako je zadruga u prvo doba postojala, da je doista u to doba vlast porodičnoga glavara bila tako ograničena i da su svi članovi tobožnje „zadruge" bili ravnopravni. No svemu tome u najstarije doba nema nigdje ni traga. Najstariji naziv za snošaj pravnoga subjekta spram objekta i za objekat prava uopće — t. j. za imovinu navlastito nepokretnu imovinu — bio je kod Hrvata kao i drugih Slavena „baština". Naziv taj javlja se u svim starijim spomenicima pisanima hrvatskim jezikom.

Naziv „baština" dolazi svakako od riječi „bašta", „batja". Riječ „bašta" nije potekla od mađarske riječi „bátya"[5]; naprotiv riječ

---

[1] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 85.

[2] Tako napose u ulomku citiranu pod točkom 10., na str. 47. tih „Prinosa".

[3] Tako napose u ulomcima citiranima pod točkom 1., 4., 7., 8., 9., na str. 46. i d. tih „Prinosa".

[4] Tako napose u ulomcima citiranima pod točkom 12. i 13., na str. 47. i d. tih „Prinosa".

[5] Tako se to nagađa u akademičkom „Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika", dijelu I., str. 199.

ta sveslavenska je, pa je tek iz slavenskoga prešla u mađarski[1] i rumunski[2]; ona živi u Bugara kao „баща" i znači „otac", isto značenje ima i u Rusa „батя", odatle tako običajni demunitiv „батюшка"; ona je kao „báť'a" živjela u Čeha a značila „brat, rođak, drug", a kao „bača" sa značenjem „vrhovni ovčar" živi ona u Čeha još i danas[3]. — Riječ „bašta" je ne samo sveslavenska; ona, njen korijen, javlja se u svih indoevropskih naroda. *Schrader,* govoreći o riječi „Vater", veli, da srodnih riječi ovoj njemačkoj imade s istim značenjem i u drugim indogermanskim jezicima, samo da u lito-slavenskim nema za oznaku „oca" riječi srodne toj njemačkoj „Vater"[4]; i doista sada običajni naziv „otac" čini se, da nema ništa zajedničko sa sanskritskim „piatar", latinskim „pater" i t. d.; no posve je drukčije sa starijim slavenskim nazivom „bašta, bat'a", koji Schrader posve previđa. Sanskritski naziv „piatar", a tako i latinski „pater", grčki „πατήρ", gotski „fadar", njemački „Vater" i slavenski „bat'a", srodan je opet sanskritskomu „páti", što znači „gospodar, suprug", odatle i grčki „πόσις : suprug"; od riječi „páti" i „πόσις" nastale su opet „dámpati" i „δεσπότης". Srodnost ta između naziva za pojmove „otac" i „gospodar" pokazuje, da je nekoć u dalekoj prošlosti pojam „otac" bio istovetan s pojmom „gospodar, vlasnik", i da je prema tomu prvobitno porodica bila uređena autokratski, a ne republikanski, da je otac bio gospodar, vlasnik svoje žene i djece svoje, te je mogao njima raspolagati.

Još značajnije za snošaj između glave porodice i porodične imovine jest to, što je ime te tobožnje porodične imovine i vlasti nad njom t. j. „baština" izvedeno od imena porodičnoga glavara „bašta". Odatle se jasno vidi, da se je ta imovina i ta vlast držala samo glavarevom, a ne porodičnom, i da je samo „bašta" bio vlasnik, δεσπότης, te imovine.

---

[1] U mađarskom znači sada „stariji brat", ali prvobitno značila je „otac"; por. Czuczor és Fogarasi: A magyar nyelv szótára, sv. I., str. 457.

[2] U rumunjskom znači „ba'ciŭ" „pastir, koji sir pravi"; por. Tiktin: Dicționar român-german, I., str. 138.

[3] Por. Gebauer: Staročeský slovník, díl I., str. 28.; Kott: Česko-německý slovník, díl I., str. 41.; Jungmann: Slovník česko-německý, sv. I., str. 59.

[4] Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, str. 903.

Da je vlast oca porodice u predhistorično doba doista bila tako neograničena, vidi se i po smjeru razvitka u historičko doba. U najstarijim našim spomenicima još je uvijek vlast oca porodice neograničena. *Rački* tvrdi doduše, da su članovi neke tobožnje „zadruge" u starih Hrvata bili ravnopravni, navlastito ističe on ravnopravnost spolova i pravo djece, da prigovaraju odsvojnim aktima oca svoga i t. d.[1]. No iz njegovih se „Dokumenata" vidi, da ta ravnopravnost nije bila ni iz daleka takova, kako on prikazuje. Naprotiv kao kod svih primitivnih naroda, tako je i kod starih Hrvata još u historičko doba otac obitelji imao neograničenu vlast ne samo nad cijelom porodičnom (svojom) imovinom, nego i nad članovima svoje porodice. Pa se ta vlast oca obitelji držala jednakom vlasti nad drugim objektima vlasništva. Tako se još u jednoj ispravi iz sredine 13. vijeka očinska vlast naziva „dominium" („patris sui . . . . sub cuius adhuc uiuit dominio")[2].

U starije doba mogao je u Hrvata muž, kad mu se svidjelo, otjerati od sebe ženu svoju. Na crkvenom saboru u Spljetu, god. 924., odlučilo se tek, da muževi ne smiju otjerati svoje žene „nisi propter fornicationem"[3].

Svoju djecu smio je otac obitelji, taj tobožnji upravitelj zadružne imovine, — prodati. To pravo njegovo uzdržalo se i izakako su Hrvati primili kršćanstvo. Tako n. pr. u nekoj darovnici od god. 1080. (iz okolice grada Spljeta) nabraja Petar Crni sva dobra, polja i ljude, koje je on crkvi „in loco, qui dicitur Sello" darovao; pri tome navodi, kako je stekao vlasništvo nad pojedinim stvarima, koje daruje. Tu među ostalima nabraja[4]: „Emimus puerum adhuc paruum, qui nuncupatur Slobba, a suo genitore"; „Comparaui seruum Andriulum nomine, quod dedi patri suo XL solidos ad laborem; et non habenti unde reddere, tuli prenominatum filium pro solido"; „Dedit Zacharia filium suum, Chuduli nomine, ut esset seruus sancti Petri, pro III solidis pro fine. Et Racanna similiter dedit filium suum Belotiza in prefata ecclesia in sempiternum. Denique Dabressa dedit filium Stroiil ut esset seruus in sempiternum". — Imamo i primjer, gdje je brat prodao brata i obitelj njegovu. Tako čitamo u istoj ispravi,

[1] Nutarnje stanje, str. 210. i d.
[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. IV., str. 180.
[3] Rački: Documenta, str. 192. — [4] Ibid., str. 134. i d.

da je Petar Crni među ostalima darovao pomenutoj crkvi i nekoga Nikolu i njegovu obitelj, a toga Nikolu kupio od njegova brata Girga: „In eadem ecclesia dedimus seruum nomine Nycolaum cum uxore sua Dabrina, cum filiis et filiabus, ac uineis suis, que sunt iuxta uineas Cypriani; quia comparauimus illum a fratre suo Girgi coram Lucaro et aliis multis“[1]. — Uopće, ako se koji rođak napose time, što je bio tjelesno jači, domogao kakove vlasti nad svojim rođakom (osobito bit će to nad malodobnim sirotama), postajao je on neograničenim vlasnikom nad tim rođakom, pa je njime po volji raspolagao. Tako čitamo još u nekoj ispravi iz god. 1190., da je opatica (abbatissa) sv. Marije u Zadru Stana za deset solida na uvijek kupila roba Buličenu od njegova rođaka[2].

U kasnijem pravu nije više pravo oca obitelji nad članovima njegove obitelji bilo tako neograničeno. Ali ni u samim gradovima nije otac postajao još ravnopravnim članom obitelji, koja bi postala vlasnicom prvobitne njegove imovine; naprotiv, on je ostajao i nadalje jedinim vlasnikom kućne imovine. Pod utjecajem kršćanskoga morala imao je doduše otac obitelji uzdržavati svoju djecu, ali povrh toga prava na uzdržavanje nijesu djeca imala nikakova prava spram oca i spram njegove imovine.

Otac obitelji, kao jedini gospodar imovine, koja je u zadruzi zajednička, imao je pravo istjerati („eicere“, „expellere“) oženjene sinove, ako nije bio s njima zadovoljan, samovlasno iz kuće. Tako čitamo u dubrovačkomu statutu od god. 1272.: „Si quis habens filium vel filios uxoratos et nolit habitare cum eis, possit eum vel eos cum suis uxoribus de domo sua eicere, et ipse filius vel filii exire compellantur de domo, ita tamen, quod si pater receperat perchivium uxoris vel uxorum eorum, ante quam exeat de domo patris, pater ipse perchivium illud ipsis restituere teneatur. Ultra illud, pater, cum exierint de domo ipsius, nichil dare teneatur, nisi quicquid de sua voluntate ipsis dare voluerit“[3]. Samo ako je otac imao više oženjenih sinova, pa je jednoga od njih htio tako iz kuće otpustiti, a ostale pridržati, imao je tomu otpuštenomu davati trošak za uzdržavanje, kao što je onima, koje

---

1 Rački: Documenta, str. 134.
2 Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 249.
3 Liber statutorum civitatis Ragusti, lib. IV. cap. 15.

je pridržao, davao samo to uzdržavanje. Ako li su ostali (pridržani sinovi) bili neoženjeni, tada nije trebao otpuštenomu davati ni taj trošak. Ako bi naprotiv takav oženjeni sin otišao iz očeve kuće bez njegove volje, tada se uzimalo, da je sve ono, što je taj sin sebi izvan kuće privrijedio, stekao (zajedno) za oca (i braću)[1].

Gotovo iste odredbe ima i kotorski statut: „Si quis habens filium, vel filios vxoratos, noluerit habitare cum eis, possit eum vel eos de domo sua expellere cum suis vxoribus, et ipse filius, vel filii exire compellantur de domo, ita tamen, quod si pater recepit parchiuium vxoris, vel vxorum illorum, antequam exeant de domo patris, pater ipse parchivium illud ipsis restituere teneatur[2]; i dalje: „Si quis habens plures filios vxoratos, voluerit vnum vel aliquos de domo sua licentiare, et alium, vel alios retinere, teneatur pater illi, vel illis quos licentiat, dare expensas, sicut dat illis quos retinet secum in domo; . . .“[3].

I u budvanskom se statutu određuje: „Ordinemo, che ciaschedun padre o madre, che li fosse morto ili marito, o al baron la moglie, et il figliolo non volesse star con il padre o con la madre, . . . habbia il padre o madre potestà de mandarli de fora de casa, et non dar cosa nissuna a lui“[4]. Dalje po tom statutu može otac testamentarno raspolagati svojom imovinom bez svakoga obzira na svoje sinove: imao sinova ili ih nemao („che havesse figlioli o non havesse“); a nijedan sin ni kći ne smije ništa prigovarati očevoj oporuci[5]. Odredba, da otac smije posve slobodno bez obzira na svoje sinove raspolagati svojom imovinom, pače se u tom statutu i ponavlja[6].

U lastovskome se opet statutu veli, da je otac gospodar („signor“) svih svojih dobara, i nekretnih i pokretnih, i smije ta svoja dobra ostavljati, komu ga god volja („a chi piacera a lui“), a ni sin ni kći ne mogu ništa prigovarati takovoj raspoložbi[7].

---

[1] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. IV., cap. 15.
[2] Statuta et leges civitatis Cathari, stat. cap. 202.
[3] Ibid., stat., cap. 204.
[4] Statuto di Budua, cap. 147. — [5] Ibid., cap. 172. — [6] Ibid., cap. 240.
[7] Libro delli ordinamenti e delle usançe della universitade et dello commun della isola de Lagusta, cap. 45.

Po statutu otoka Raba mogao je otac, koji je imao zakonitu djecu („habens heredes legitimos“), ostaviti što ga je god volja od svojih dobara („quicquid voluerit de suis bonis“) za spas duše svoje, a da nijedan od tih zakonitih nasljednika nije imao pravo prigovoriti takovoj raspoložbi („sine contradictione alicuius sui heredis“)[1]; dalje se ipak određuje, da otac smije samo polovicu svoje imovine ostaviti za spas duše svoje, a polovicu ima ostaviti zakonskim svojim nasljednicima (sinovima)[2].

Po svim tim statutima mogao je otac svoje sinove vrlo lako razbaštiniti ili ih u oporuci naprosto preterirati, a napose onda, ako su se oženili protiv njegove volje ili samo bez njegova dopuštenja. To se među ostalima napose određuje u zadarskome statutu[3].

A ipak u svim tim primorskim gradovima, osobito u vrijeme sastavljanja statuta (koje su većinom sastavljali pravnici iz Italije), očinska je vlast pod utjecajem zapadne kulture i kršćanskoga morala znatno oslabila. Poradi toga ondje, gdje je taj utjecaj bio slabiji, očinska se vlast još mnogo duže održala neograničenom. Kako *Ivanišević* veli, imao je u Poljicama u starije doba otac upravo neograničenu vlast nad sinovima: „U staro doba, kad su vladali poljički zakoni, otac bi potira' zločesta sina na galiju [galija se zvala mletačka lađa, na koju bi prikovali mladiću noge, a dali mu veslo u ruke, neka vozi po vas dan], brez da bi mu da' i kljunka, ali sada su drugi kraljevi zakoni, valja dat svakomu, što ga pristoji“[4].

Za seljaštvo okolice ninske, koje je kroz vijekove već stajalo pod gospodstvom zadarskih nobila, popisano bješe godine 1551. njegovo običajno pravo. U tom popisu veli se, ako bi se sinovi bez krivnje očeve od njega odselili, da im otac nije dužan više dati nego lopatu, užeta i halat; samo ako je otac sinove otjerao iz kuće, a da ovi nijesu ništa skrivili, dužan im je dati njihov dio od cijeloga toliko, koliko sebi samom[5]. Dakle i po tom popisu mogao je otac uza sav utjecaj Zapada nevaljana sina otjerati, a da mu nije bio dužan ništa dati.

---

[1] Statutam magnif. comunitatis Arbensis, lib. II., cap. 6.
[2] Ibid., lib. II., cap. 7.
[3] Statuta Jadertina, lib. III., cap. 116. i 117.
[4] Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. IX., str. 300.
[5] Por. L. Thallóczy: Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553. u „Glasniku zemalj. muzeja u Bosni i Hercegovini“, XVIII. (1906.), str. 24.

Uopće već se rano počinju u Dalmaciji opažati dva pravna sustava: jedan vrijedi za plemiće, gospodu, koja su se već rano počela smatrati Romanima i živjeti po tobože rimskom pravu; drugi vrijedi za pučane, koji su i po uvjerenju ostali, što su i bili, Hrvati Slaveni. Ta dva sustava vide se uporedo jedan uz drugi u pomenutoj već darovnici Petra Crnoga od godine 1080.: Dok naime taj Petar Crni u jednu ruku kupuje sinove od njihovih otaca, brata i bratovu obitelj od njegova brata i t. d. — dotle on, bogati građanin spljetski, raspolaže svojom imovinom, bar prividno, „una cum domina Anna mea coniuge"[1]. Istina je doduše, da se to zajedničko raspolaganje nema baš na dlaku uzeti: u daljnom razlaganju te darovnice Petar Crni ponovno govori u jednini („emi", „comparaui" i t. d.), kao da on sam raspolaže tom imovinom, a ne zajedno sa svojom ženom; žena je u darovnicu uvrštena, samo da on pokaže, kako je on kulturan čovjek, kako on priznaje ženi jednako pravo. — Poput Petra Crnoga poklonio je godine 1119. i neki Dominik Galatov sa suprugom Katenom neki vinograd samostanu sv. Benedikta u Spljetu[2].

Pod utjecajem kršćanskoga morala osobito je žena spram muža i mati spram sinova s vremenom stekla sve povoljniji položaj. Tako se po većini statuta dalmatinskih gradova, ako je mati ostala na životu, ne javljaju sinovi kao neposredni nasljednici očevi, nego se takovom u manjoj ili većoj mjeri u prvom redu javlja udova oca obitelji; samo ona ne dobiva ostavinu u potpuno vlasništvo, nego tek na doživotno uživanje, a osim toga, ako se ponovno uda, gubi i to uživanje. Udova ta, osobito ako su djeca još mala, ima i dosta znatnu vlast nad djecom, kako smo naprijed rekli, ima ona pače po budvanskome statutu pravo iz kuće otpraviti sinove, koji je ne će da slušaju[3]. I po statutu otoka Mljeta može sin, oženjen ili neoženjen, dio iz očevine, dok je mati živa, dobiti, samo ako mu to mati dopusti, pa se ima i zadovoljiti onim, što mu mati (dobre volje) dade[4].

Takav privilegovani položaj imadu žene (matere) zahvaliti vanjskomu utjecaju; u krajevima naime, gdje je taj vanjski utjecaj bio slabiji, i nedaleko od Budve i Mljeta, bio je položaj žene

---

[1] Rački: Documenta, str. 127., 138., 144.
[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 32.
[3] Statuto di Budua, cap. 147.
[4] Statut oli zakoni od universitati otoka od Mljeta, pogl. 16.

mnogo nepovoljniji; pa ni u novije doba nije se žena u tim krajevima udaljenijim od mora držala ravnopravnom mužu[1]. Muškarac, kad je govorio o ženi, uvijek je govorio uz dodatak: „da prostite!"

U prvo doba bio je objekat vlasništva u Hrvata, kao i u drugih primitivnih naroda, strogo vezan na subjekat. Vlasništvo bilo je tek produkat tjelesne snage čovjeka. Samo nad onim postojalo je pravo vlasništvo, čega se vlasnik domogao snagom tijela svoga; drugo vlasništvo nije se držalo pravim; i nije li vlasnik bio silom istisnut iz vlasti nad stvarju, nego je stvar dobre volje drugome predao (prodao ili darovao), držao je, da je on još uvijek, bar donekle, vlasnikom te stvari.

Dobrovoljni ustup stvari uopće nije se držao predajom vlasništva za uvijek, nego samo nekim privremenim uzmakom pred silom jačega. Kad se onaj, koji je tako privremeno uzmaknuo pred (isprva fizički, poslije gospodarski) jačim, dostao opet veće fizičke dotično gospodarske snage, držalo se, da ima potpuno pravo poslužiti se tom snagom i oduzeti ustupljeno dobro onomu, pred kim je prije (privremeno) uzmaknuo.

Poradi toga se događa, da se uz primitivne pravne prilike učinjeni odsvoji često opozivaju. Tako je n. pr. neki Grubina najprije darovao neku crkvu sv. Ivana zajedno s nekom dotacijom samostanu sv. Grizogona, a poslije htio je opet tu crkvu uzeti sebi, kao da onoga darovanja nije ni bilo; na to dođe sam papin apokrisijarij Teuzo i presudi, da ta crkva s cijelom dotacijom pripada samostanu sv. Grizogona, a ako bi tko to poricao, neka bude proklet[2].

Još se češće događalo, da su nasljednici (sinovi) ignorirali odsvojne akte svojih roditelja (otaca), osobito ako je taj akt izveden malo prije smrti ostaviteljeve. Kako se razbira iz neke darovnice kneza Mutimira (od god. 892.), držalo se takovo opozivanje učinjenih odsvoja (napose darovanja) kao „prisca consuetudo" u Hrvata.

---

[1] Bogišić: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, knjiga I., napose str. 268., 271., 290. i d.; V. Vrčević: Niz srpskih pripovijedaka.

[2] Rački: Documenta, str. 59. — [3] Ibid., str. 15.

Kod prodaja opet dopuštalo se u staro doba onome, koji je stvar (osobito nekretninu) prodao, da je opet iskupi, kad gospodarski ojača. Ako li je tko htio kupiti neku stvar za uvijek, imao je napose platiti za otkupno pravo prodavačevo nešto preko ugovorene cijene. Ako je to nadoplatio, reklo se u starih Rusa, da je prodano za uvijek bez otkupa: „въ прокъ безъ выкупа"[1]. U našim pak starim ispravama, sastavljenima na latinskom jeziku, veli se, da je prodano „besuetie", dotično je na ugovorenu cijenu naplaćeno „besuetyo" i da je to nadoplaćeno „secundum legem Sclauorum"[2]. U istom pravcu tumači *Vlad. Mažuranić* i riječi „odmit i domit", koje često stoje u kasnijim ispravama pisanima hrvatskim jezikom; tim se riječima po Mažuranićevu tumačenju[3] hoće da označi, da se ugovorenoj cijeni domeće još nešto, kao osobiti znak, da je prodavač za uvijek, a ne uz otkup, prodao stvar, koje se ugovor tiče. Čini se, da je uopće kupac, koji bi htio kupiti zemljište za uvijek, povrh ugovorene kupovnine imao dati prodavaču još neku svotu. Tako se veli u nekoj ispravi od godine 1198. (u Spljetu): „Perchè secondo l' costume della patria . . . li ha aggionto 18 romanati d' oro per total adempimento"[4].

Još u poljičkom statutu od god. 1440. bilo je nužno napose odrediti, da sam prodavač nema prava otkupiti prodanu stvar; mjesto toga prava stavlja se nova odredba, da to pravo imadu samo prodavačevi bližnji: „**А тко продае, не море искꙋпити опеть . . . сада сꙋ Полица ꙋзаконила, да е ближни волань искꙋпити . . .**"[5]. — U drugim statutima ima još i jasnijih tragova tomu otkupnom pravu samoga prodavača; tako n. pr. po statutu otoka Paga mogao je onaj, komu su stvari prodane na javnoj dražbi, otkupiti ih u roku od osam dana[6]. Pače se držalo, da odsvojeno zemljište, uza sav odsvojni akt, prelazi na nasljednike onoga, koji je odsvojio; tako se za otok Rab još 18. lipnja 1363. odredilo, da prodavačevi nasljednici mogu vindicirati

---

1 Por. Акты относящіеся до юридическаго быта древней Россіи, sv. II., str. 461.

2 Rački: Documenta, str. 132.; Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. IV., str. 461.

3 Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 54. i d.

4 Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. II., str. 292.

5 Poljički statut, 51. b. (po izdanju Jugoslavenske akademije).

6 Statuta communitatis Pagi, statut. lib. IV., cap. 39.

(„vendicare") zemljište, koje je njihov ostavitelj drugomu komu prodao, ali da imaju kupcu vratiti ono, što je on za tu stvar dao, i to: kupovninu i sve troškove[1].

Osobitu vrstu otkupnoga prava čini pravo dužnika, komu je ovršnim putem oduzet dio imovine, da se njime naplati vjerovnikova tražbina. Više manje po svim statutima dalmatinskih gradova i općina imao je takav ovršenik pravo, da oduzetu stvar u kraćem ili dužem roku otkupi, a osobito ako se bacio na zemlju („iactatio in terram"), ako je osuđen s ogluhe ili ako je drukčije priznao tužbeni zahtjev osnovanim.

Za pravnu svijest i čuvstvo pravednosti u narodu onoga doba osobito je značajna jedna odredba kotorskoga vijeća iz godine 1339.: Lakoumni kotorski nobili porasprodali su svoje nekretnine u grbaljskoj župi, i nastala je pogibao, da ne će ti prodavači dotično njihovi potomci imati od čega živjeti, i da će biti prinuđeni iseliti se iz grada. Poradi toga kotorsko vijeće 28. svibnja 1339. odluči, da svi ti prodavači mogu do mjeseca listopada iste godine otkupiti prodane nekretnine uz cijenu, uz koju su ih i prodali; a ako ih oni ne bi htjeli otkupiti, tada ih ima otkupiti sama općina, pa iza toga prepustiti ih dotičnomu građaninu (prodavaču), dotično njegovim potomcima, a ako ovi ne bi htjeli, tada drugim građanima, i to ne uz cijenu, uz koju su prodane ili opet otkupljene, nego uz toliku cijenu, koju odrede kotorski suci sa vijećem[2].

Kad su Hrvati primili kršćansku vjeru, učestale su i kod njih, kao i kod drugih naroda onoga doba, mnoge raspoložbe u korist crkava i pobožnih zaklada. Osobito su se takove raspoložbe činile pred smrt za spas duše. Posve je prirodno, da su pored takovih raspoložaba u korist crkava potomci onoga, koji se na taj način brinuo za spas svoje duše, ostali bez imovine, koju bi sigurno dobili, da nije bilo takove raspoložbe; ili su opet u najboljem slučaju ti potomci zapali na osnovi one raspoložbe u neki zavisan prekaran položaj.

Posve je prirodno, da potomci takova darivača nijesu baš uvijek bili zadovoljni takovim darovanjem, pa su vrlo često

[1] Statuta communis Arbae (u rukopisu pohranjenu u zagrebačkoj sveučilišnoj biblioteci pod signaturom SM. 33. A. 4. na str. 180.)

[2] Statuta et leges ciuitatis Cathari, cap. 433.

prema pomenutoj „prisca consuetudo" učinjeno darovanje ignorirali ili opozivali. Taj običaj bio je tako raširen, da ga je i crkva sama gdjekada, bar neizravno, priznavala i davala učinjeno darovanje sebi po nasljednicima prvoga darivača ponoviti ili bar potvrditi; tako se već u pomenutoj Mutimirovoj darovnici od god. 892. ponavlja očevo darovanje[1], a ima takovih primjera i više[2].

Pravilno se ipak crkva odlučno opirala takovu običaju, koji se protivi crkvenoj slobodi. Ona ih je već rano na crkvenim saborima osuđivala i podvrgavala ih osobitoj reviziji. — Tako bude napose na spljetskom saboru od god. 924. određeno: „Ut possessiones ecclesiarum, quae pro peccatis conditorum oblatae sunt ad honorem sanctorum, saecularibus minime mancipentur; quia res, deo semel dedicata, humano dominio subdi non debet"; i opet: „Ut si quae ecclesiae vel possessio per privilegium a fidelibus sub anathemate in principali ecclesia beati Petri apostoli subditae sunt, minime subtrahantur, quatenus et offerentes et res ipsa tuentibus Christi clauigeri Petri tueantur sufragiis"[3]. Na spljetskom saboru od god. 926. papin je opet legat Madalbert saslušavši usput i hrvatskog vladara revidirao sve te stare običaje i dao crkvama sva ona privilegija, koja su imale i prije pada latinskih gradova u Dalmaciji[4].

Povrh toga izricala je crkva protiv svih onih, koji su na taj način htjeli da ponište učinjeno već darovanje, užasne kletve. Naše stare isprave o takovim poklonima i oporukama upravo obiluju takovim kletvama[5]. — To je djelovalo; narod nije više opozivao ili naprosto ignorirao raspoložbe u korist crkava. Pod utjecajem crkve jednom učinjena raspoložba nekretninom vezala je samoga takva odsvajača, a još više njegove nasljednike.

Tako su se u ruke crkvenih oblasti s vremenom sve više sabirale nekretnine, koje su pripadale dalmatinskim gradovima. A budući da su crkve bile slobodne od gradskih i državnih poda-

---

[1] Rački: Documenta, str. 15.

[2] Tako darovanje u listini 2. (Rački, Documenta) ponavlja se u listini 12. i 88., a ono u listini 41. ponavlja se u listini 59. i d.

[3] Rački: Documenta, str. 191. — [4] Ibid., str. 195.

[5] Por. Rački: Documenta, listine 12., 13., 17., 19., 20., 28., 29., 30., 33., 37., 38., 41., 42., 45., 46., 48., 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 63., 69., 71., 72., 74., 81., 88., 90., 97., 98., 99., 102., 111., 114., 115., 116., 124., 125., 134. i t. d.

taka, to je s vremenom sve teže bilo gradovima, u jednu ruku podnositi sve terete, a u drugu gledati, kako se od dana u dan umanjuje broj dobara, koja su podvrgnuta njihovoj vlasti. Pa jer nije bilo više onoga staroga običaja, trebalo je upotrebljavati druga sredstva.

Najpače stadoše dalmatinski gradovi stvarati zakone, da takove raspoložbe u korist crkava ne vrijede i da se povrh toga imadu kazniti oni, koji kod takove raspoložbe sudjeluju. Tako Splječani ponovno odrediše, da se nekretnine ne smiju crkvama ni darivati ni prodavati ni oporučno ostavljati. Protiv tih odredaba pritužio se spljetski nadbiskup papi u Rim; i papa Aleksandar III. ovlašćuje nato zadarskoga nadbiskupa Lampredija (god. 1193.), da protiv Splječana, ako tih odredaba ne opozovu, upotrebi najoštrije crkvene kazne[1]. I Splječani se ovaj put pokore zapovjedi samoga svetoga oca pape; u spljetskom statutu od god. 1312. sadržana je odredba „quod nullum statutum fiat in praeiudicium ecclesiastice libertatis“[2]; a tom „ecclesiastica libertas“ razumijevalo se najpače pravo, da crkva može primati darove, nasljedstva i zapise.

No Splječani nijesu mogli trajno uzdržati tu „ecclesiastica libertas“: nekretnine su se sabirale sve više u rukama crkava, koje su bile imune od svih državnih i općinskih tereta; građanstvo je sve više osiromašivalo i nije moglo više podnositi tereta. Ali ni sada (god. 1347.) nijesu Splječani držali, da bi se ocu obitelji moglo oduzeti pravo slobodne raspoložbe svojom imovinom poradi toga, jer bi time vrijeđao prava ostalih članova svoje porodice, nego su i opet naprosto odredili: „quod nullus ciuis noster uel forensis possit in ciuitate nostra, audeat uel pręsumat in suo testamento, uel qualibet alia ultima uoluntate, uel per uenditionem, permutationem, donationem inter uiuos, uel causa mortis uel per quemlibet alium actum cuiuscumque nomine censeatur, modo aliquo uel ingenio, uel aliquo quęsito colore relinquere uel transferre aliquam rem suam immobilem, positam in ciuitate Spalati, uel eius districtu, ad pias causas, uel in aliquam personam, collegium, uel uniuersitatem, quę non sunt subditę nostro regimini temporali, nisi hoc modo, scilicet, quod res illa immobilis debeat uendi personę sęculari et eius pręcium

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 93.
[2] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. I., cap. 19.

dari sicut et quomodo voluerit ipse testator, uel donator alicui, uel aliquibus ex superius nominatis"; a svrhom tomu zakonu označuje se: „(Ad honorem Dei, Romanę ecclesię ac totius matris ecclesię, nostrę metropolis Spalatensis,) dominij regalis et conseruationis ciuitatis nostrę Spalati, quam credimus . . . . fortiter adiuuari, si immobilia ciuitatis nostrę et eius districtus conseruentur in manibus nostrorum conciuium et aliorum conhabitantium subditorum nostrorum dominio temporali, . . . Qui cotidie faciunt affectiones communitatis nostrę, quando oportet tam tempore inopię bladi, quam hostium incursione et maxime quia huiusque bona immobilia posita in nostri districtu tam intus, quam extra ciuitatem ultra terciam partem per nostros hactenus conciues hic sunt per eorum testamenta et inter uiuos donationes causa mortis tradita et relicta tam ad pias causas, quam alijs, qui non sunt subditi nostro imperio temporali . . . .". Da ih pak ne stignę i opet interdikat i ekskomunikacija, odmah na početku vele, da je taj zakon „Ad honorem Dei, Romanę ecclesie . . ." pa dalje kažu, da za crkvene ljude nijesu baš zemaljska dobra, jer se u svetom evanđelju veli: „ubi thesaurus tuus, ibi et cor tuum". — U tom se zakonu dalje određuje, da je svaka raspoložba ne samo ništava, nego da se povrh toga notar, koji bi taku oporuku ili drugu kakovu ispravu, kojom bi se povrijedila ova zabrana, pisao, ima kazniti globom od 100 libara i gubitkom svoje službe[1].

Slična borba protiv ovoga prava, da otac obitelji raspolaže svojom imovinom u korist crkava, vodila se i u drugim dalmatinskim gradovima. Građanstvo je pri tom naišlo na otpor ne samo crkvenih oblasti, nego i mletačke vlade. Tako je poput drugih gradova i Trogir stvorio zakon, kojim se zabranjuje odsvajanje nekretnina crkvenim i pobožnim zakladama „quod aliquis vel aliqua de Tragurio et districtu, vel habitator habens bona stabilia in Tragurio vel dictrictu, non possit in morte legare, nec testari dicta bona stabilia, et introitus eorum alicui Ecclesiae, vel hospitali, ...". Ali mletačka vlada 14. veljače 1450. dokida taj zakon: „quod est extra honorem Dei, dignitatem Ecclesiae, et liberum arbitrium hominibus desuper datum, Et supradicta re Summus Pontifex pluries scripserit Nostro Dominio, suadendo, et hortando, vt dictum damnabile Statutum reuocare

[1] Ibid., statuta nova, cap. 25.

velimus, pro honore Dei, Ecclesiae et nostro, qui tamquam veri Catholici rebus Ecclesiae semper fauere consueuimus, et sit prouidendum, quod dictum Statutum in terris nostris vigorem non habeat, pro honore Dei, et debito nostro, ac vt in re hac, adeo iusta, et honestissima, suasionibus, et requisitionibus Summi Pontificis satisfaciamus. Vadit pars quod Damnabile Statutum praedictum auctoritate huius Consilij non se extendat, neque intelligatur habere locum pro his, quae pertinere possint ad Ecclesiam, aut personas Ecclesiasticas Ciu. et districtus Trag., Liceatque vnicuique Laico in vita sua, et articulo mortis non obstante dicto Statuto, disponere de rebus suis, sicuti saluti animae suae vtilius cognoverit . . ."[1].

Za pitanje o darivanju i zapisivanju nekretnina crkvama i pobožnim zakladama osobito je značajan jedan otpis dubrovačkoga vijeća vijeću otoka Lastova. Lastovsko vijeće htjelo je stvoriti zakon, da se nijedna nekretnina ne može ostaviti crkvi. Nato mu dubrovačko vijeće otpisuje, da na takav zakon ne pristaje i da ne će da se takav zakon stvori, jer bi drukčije i Dubrovčani i Lastovčani bili izopćeni iz crkve („che noi et uoi seriamo escomunicadi"). Ako Lastovčani baš hoće, da u tom pravcu što odrede, to mogu po primjeru Dubrovčana samo to odrediti, da se nikakva nekretnina ne može ostaviti komu prosjačkome redu; a ako bi se ipak ostavila, da mu se isplati samo vrijednost te nekretnine[2]. — Toj uputi slična ustanova iz godine 1348. uvrštena je i u dubrovački statut[3].

Naprotiv zadarski je statut u tom pravcu bio vrlo odlučan; po zadarskom statutu svaki je odsvoj u korist crkava, pobožnih zaklada i svećenika („monasterium, vel locum religiosum, aut . . . monachum, vel monacam, religiosam, aut ecclesiasticam personam") ne samo ništav, nego povrh toga povlači za sobom kazne ne samo za onoga, koji je takav odsvoj izveo, dotično za njegova nasljednika, nego i za onoga, koji je ispravu o takovu odsvoju sastavio, i za eksaminatora (suca), koji je sudjelovao pri odsvoju[4]. — Stari šibenski statut nema još odredbe, kojom bi se zabra-

[1] Statuta et reformationes civ. Tragvrii, reformationum, lib. II., cap. 60.; por. također: statutorum lib. III., cap. 5., 24. i 15.

[2] Libro delli ordinamenti e delle usançe della universitade et dello commun della isola de Lagusta, cap. 54.

[3] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. VIII., cap. 96.

[4] Statuta Jadertina, statutorum lib. III., cap. 14.

njivalo odsvajanje nekretnina crkvama i pobožnim zakladama; tek jednom reformacijom iz godine 1380. bilo je Šibenčanima zabranjeno odsvajati nekretnine svećeniku, samostanu, opatiji ili pobožnoj zakladi; no ako je ipak koja nekretnina odsvojena takovu licu, ima ono u roku od tri mjeseca tu nekretninu prodati kojemu svjetovnjaku Šibenčaninu, a kupovninu sebi pridržati[1]. Poslije godine 1405. bilo je i u Šibeniku posve zabranjeno svako odsvajanje nekretnina crkvama, samostanima, presbiterima, klericima, opatima, monasima i kaluđericama; bude li ipak njima što odsvojeno, ima to pripasti šibenskoj općini, a dotična crkva i t. d. nema prava ni na nekretninu ni na kupovninu, pače se imadu kazniti notar i eksaminator, koji su pri takovu odsvoju sudjelovali[2].

I u reformacijama dodanima statutu otoka Brača određuje se, da se crkvama ne smiju ostavljati nikakve nekretnine[3]. Poslije se ta odredba ublažila, da crkve imadu u roku od 5 godina ostavljene im nekretnine prodati, a kupovninu pridržati sebi; ova se odredba obrazlaže osobito time, što crkve od svojih nekretnina ne plaćaju daća, tako se općinski dohoci umanjuju i općina propada[4]. — Na Korčuli bude godine 1426. određeno, da se ni za života ni oporukom ne smiju crkvama ostavljati nikakve nekretnine, i da raspoložbe, koje bi se protivile toj odredbi, ne vrijede[5]; no već godine 1430. dokinuta je ta odredba i dopušteno, da svatko smije svojom imovinom za slučaj smrti po volji raspolagati[6].

Da je otac obitelji bio ostalim članovima ravnopravni član, da on po načelima zadružnoga prava ne bi bio bez pristanka drugih članova svoje obitelji imao pravo raspolagati svojom (dotično zadružnom) imovinom, — svi bi ti zakoni, čitava bi ta borba bila suvišna. On naprosto ne bi onda mogao zadružnom imovi-

---

[1] Volumen statutorum legum et reformationum civitatis Sibenici, reformationum cap. 4.

[2] Ibid., reformationum cap. 161.—163.

[3] Statuta municipalia ac reformationes magnif. communitatis Brachiae, reformationum lib. I., cap. 75.

[4] Ibid., reformationum lib. III., cap. 8.

[5] Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, reformationum cap. 15. (izdanje Jugoslavenske akademije).

[6] Ibid., reformationum cap. 149.

nom raspolagati, pa niti bi se njegove raspoložbe imale opozivati, niti bi se imalo određivati, da te raspoložbe ne vrijede. Ali po shvaćanju samoga naroda bio je otac obitelji neograničeni vlasnik imovine, od koje je on samo s obzirom na kršćanski moral imao uzdržavati članove svoje obitelji, a kao neograničeni vlasnik te imovine smio je on njome posve samovoljno raspolagati.

Dalmatinskim gradovima sastavljali su statute obično Talijani bar donekle prodahnuti načelima rimskoga prava, pa su oni domaćim zakonima i načelima domaćega prava, možda i nehotice, pridometali mnogo, što je prema rimskomu pravu ili prema pravu talijanskih gradova, ali nije prema pravnoj svijesti naroda u dalmatinskim gradovima. Tako su napose ovi sastavljači, znajući, kako je narod nezadovoljan time, što toliko nekretnina prelazi u ruke crkvenih oblasti, htjeli da ograniče očevu vlast, da slobodno raspolaže svojom imovinom, u onoj mjeri, u kojoj je bila ograničena u rimskom pravu.

U tom pravcu uvrstila se i u dubrovački statut od god. 1272. odredba, da otac obitelji, koji ima sinova, mora tim sinovima ostaviti bar jednu četvrtinu svoje imovine[1]. — Ali Dubrovčani nijesu mogli trajno trpjeti to kukavičino jaje u svom gnijezdu: svaka stega neograničene očeve vlasti nad porodičnom imovinom vrijeđala je njihovo pravno uvjerenje, njihove stare običaje.

Poradi toga je dubrovačko vijeće već godine 1348. odlučilo: „... considerantes quod statutum comunis, quod loquitur quod pater ad mortem deveniens et habens heredes, non potest nisi usque ad quartam partem bonorum suorum, tam mobilium quam stabilium, ordinare, est contra omnes leges et bonos mores et contra liberum arbitrium ac eciam contra honorem patris, statuimus et ordinamus: quod de cetero pater quilibet decedens habens heredes, possit distribuere, ordinare ac testare omnia sua bona, tam mobilia quam stabilia, sicut, quomodo et ubi sibi placuerit ad voluntatem suam, ullo statuto seu statuti capitulo hic retro facto in contrarium non obstante. Cum hac tamen addicione quod, propter reverenciam sancti matrimonii, pater teneatur et debeat dimictere cuilibet suo heredi quandam particunlam bonorum suorum, quam particulam esse decernimus decimum de eo quod dicto heredi continget in parte et pro parte sua"[2].

---

[1] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. IV., cap. 17.
[2] Ibid., lib. VIII., cap. 94.

Prema tome još se god. 1348. u Dubrovniku držao nemoralnim i protiv svih zakona (valjada protiv staroga pravnoga uvjerenja u narodu) zakon, kojim bi se ograničilo pravo oca obitelji, da slobodno raspolaže svojom imovinom; samo s obzirom na svetost sakramenta ženidbe ograničilo se je to pravo tako, da se to ograničenje jedva i moglo osjetiti.

Posve je prirodno, da je uz take zakone u dubrovačkom statutu i uz takovo pravno uvjerenje u narodu *R. Dareste* došao do zaključka, da je u vrijeme sastavljanja toga statuta (godine 1272.) zadružni sustav u Dubrovniku počeo već propadati[1]. Za čudo nalazi *Dareste* tragove zadružnomu sustavu u tome, što je očinska vlast bila tako jaka, i u nasljednom pravu, t. j. upravo u dvim negacijama toga sustava.

Dareste dakle izvodi iz dubrovačkoga statuta, da u ono vrijeme gotovo i nije bilo zadružnoga sustava; a kako smo naprijed vidjeli, još manje ga je bilo u doba prije toga statuta, kadno je otac (glavar) obitelji smio druge članove obitelji ća i prodavati. Moglo bi se doduše prigovarati, da je statut dubrovački vrijedio ponajviše samo za građane, da je on sastavljen na latinskom jeziku, a pod talijanskim utjecajem.

No imademo statut gotovo tako star kao i dubrovački, koji je sastavljen hrvatskim jezikom i vrijedio za seljaštvo — statut naime općine vinodolske od god. 1280. Pa ni u tome statutu nigdje nema traga zadružnome sustavu; naprotiv vidimo, da je u vrijeme sastava toga statuta postojalo čisto individualno vlasništvo, dotično čisto individualno pravo. Sam *K. Kadlec,* koji se toliko trudio, da dokaže, da je zadruga prastara uredba u Slavena, prinuđen je priznati, da se zadružni sustav u vinodolskom zakonu gotovo izgubio i da ga je potisnulo individualno vlasništvo[2]. A taj zakon ipak je najstariji hrvatskim jezikom pisani statut i pripada najstarijim slavenskim pravnim izvorima uopće. — Prema kasnijim bilješkama iz istoga kraja (Novoga Vinodolskoga) o snošaju podanika spram zemaljske gospode

---

[1] Le statut de Raguse de 1272., u „Nouvelle revue historique de droit français et étranger“, god. 1905., str. 301.

[2] Rodinný nedíl čili zádruha, v právu slovanském, str. 42.: „V zakoně Vinodolskem . . . zádružný život již silně jest otřesen, v němž vlastnictví individuální má převahu“.

nema otac obitelji ni iz daleka tako neograničeno pravo, da raspolaže svojom (porodičnom) imovinom. U tim bilješkama moglo bi se mnogo naći, što se već gotovo sasvim slaže s načelima današnjega zadružnoga prava; tako se — među ostalima — seljačka dobra ne smiju dijeliti bez pristanka zemaljskoga gospodara[1], dok vinodolski zakon takova ograničenja slobodne diobe baštine ne pozna.

I po statutu otoka Mljeta (od god. 1345.) otac je neograničeni gospodar čitave svoje i pokretne i nepokretne imovine: „. . ., da je otac gospodar od svieh svoieh dobarah toliko stabilieh koliko mobilieh, da može dati dobra komu je njemu drago. I da ni sin i kći njegova ne mogu se na ovo oprěčiti, što bude učinio otac"[2].

U Spljetu držao je zakonodavac još god. 1312. nužnim, da se naposе odredi, da otac ne smije bez pristajanja sinova prodavati nekretnine, koje su oni naslijedili od svoje matere[3].

Primitivno doba u pravnome životu poznavalo je samo dvije vrste ljudi: ili potpuno slobodnoga gospodara ili roba. Djelomičnoga ograničenja lične slobode i djelomičnoga ograničenja vlasništva nije tu uopće bilo. Prema tome nije tu netko mogao biti samo upravitelj imovine, kojoj je vlasnicom bila čitava njegova porodica, nego samo neograničeni vlasnik čitave te imovine. — U primitivno doba nije bilo ni stvarnih prava na tuđoj stvari, ni prava nastalih iz obaveza, pače ni obiteljskih prava, koja bi se razlikovala od vlasništva; nema tu ni nasljednih prava: poslije smrti vlasnika (dotično, ako je duže vremena poboljevao, bio slab, već i za njegova života) razgrabljuju ostavinu (bar u prvo doba) njegovi bližnji, koji imadu više tjelesne snage, koliko tko može (premda se upravo nasljedno pravo počinje javljati razmjerno dosta rano).

Hoće li uz takove prilike jedan čovjek, da mu drugi dade nešto ili da mu učini kakovu uslugu, mora on sebi ono, što želi imati ili postići, silom pribaviti, mora toga drugoga bar privre-

[1] Por: Urbar grada Novoga u Vinodolu od god. 1609. i 1653. (Lopašić: Urbaria lingua croatica conscripta, sv. I., str. 133. i d.) i Urbar Grižanski od god. 1544. (Lopašić: Urbaria, sv. I., str. 85. i d.)

[2] Statut ali zakoni od universitati od Mljeta, pogl. 35., u časopisu „Dubrovnik" za god. 1851., str. 206. i d.

[3] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. III., cap. 71.

meno posve podvrći svojoj volji i vlasti, t. j. mora toga drugoga bar na neko vrijeme učiniti svojim robom. Djelomično podvrgnuće bilo je u to doba već poradi toga nemoguće, jer je objekat vlasništva bio tako usko vezan za subjekat, da nije mogao u isto vrijeme služiti dvim subjektima.

S vremenom se počinje razvijati neko obavezno pravo, no ona uska veza između subjekta i objekta vlasništva ne gubi se ipak brzo. Onaj, koji je obvezan na kakovu činidbu, dolazi sa svom svojom imovinom u neki podređeni snošaj spram svoga vjerovnika. Pa ako on ne će da još za vremena zadovolji svoju obavezu, ima vjerovnik pravo podvrgnuti svojoj vlasti toga dužnika i svu njegovu imovinu, i dužnik taj postaje sa svom svojom porodicom i imovinom objekat vjerovnikova vlasništva, vjerovnikov rob. Da je to doista tako bilo, najbolje nam pokazuje povijest rimskoga prava: valja se samo sjetiti na „nexum" i „legis actio per manus iniectionem" i t. d.

Hrvati u doba, iz kojega imamo najstarije spomenike o njihovim privatno-pravnim snošajima, prevalili su doduše već tu periodu pravnoga razvitka. No ima tragova, iz kojih se može izvoditi, da su u starije doba takovi snošaji vladali i u njih. — U tom pravcu osobito je zanimljiv dubrovački statut. U njem se nalazi uredba pod imenom „iactatio in terram", koju već komentator Fr. Gundulić u XVI. vijeku nije znao protumačiti; on govori o toj uredbi kao o nekom „ridiculo iactu, non satis cognito"[1]. Po našem nazoru bila je ta uredba neki osobiti „beneficium" za onoga tuženika, koji je tužiteljev navod priznao osnovanim. Takav se tuženik bacao na zemlju, „se iactare in terram", na što bi „comes" doznačio tužitelju posjed one stvari, koju je utužio, dotično doznačio mu je dio dužnikove imovine, koji je odgovarao tužiteljevoj tražbini. Sam „beneficium" takova tuženika stajao je u tome, da je on mogao stvari, koje su doznačene vjerovniku u posjed, u svako doba otkupiti, samo mu je valjalo dug namiriti, a vjerovnik imao mu je nato vratiti sve, što mu je bilo povodom jaktacije in terram doznačeno[2]. Takov isti beneficium imao je i dužnik, koji je bio osuđen „in contumaciam"[3].

---

[1] Praxis iudiciaria, tit. 12., — otisnuto u „Liber statutorum civitatis Ragusii", str. 388.
[2] Liber statutorum civitatis Ragusii, statut. lib. III., cap. 12.
[3] Ibid., lib. III., cap. 11.

Čitava forma te jaktacije, a tako i to otkupno pravo kao posljedica jaktacije, pokazuje nam, da ta uredba potječe još iz doba, kad su se pravni prijepori rješavali tjelesnom snagom u borbi (dvoboju): bačeni na zemlju („in terram iactatus“) izgubio je parnicu. Nema sumnje, da ni u ono doba nije pri svakom prijeporu došlo do borbe (dvoboja); ako li se naime koja od parbenih stranaka ćutjela slabijom, ako je ćutjela, da nema pravo, to je već unaprijed mogla izjaviti, da je pobijeđena, a izjavljivala je to time, da se i prije borbe bacala na zemlju. Takav tuženik, koji bi se, makar i dobrovoljno, bacio na zemlju, došao bi ipak sa svom svojom porodicom i svom svojom imovinom pod vlast tužiteljevu. Poslije ipak, kad su zavladala blaža načela, dopuštalo se tuženiku, koji bi se na takav način dobrovoljno podvrgnuo vlasti tužiteljevoj, da se iz toga položaja iskupi namirenjem vjerovnikove tražbine. — Kad su poslije opet namjesto dvoboja nastali druge forme i načini rješavanja prijepora (božji sud, prisege, svjedoci, isprave), ne bi više onaj, koji bi izgubio parnicu, gubio time slobodu, porodicu i imovinu: on bi u prvom redu izgubio ono, što je protivna stranka utužila; preko toga imao bi on samo platiti neke imovinske kazne (globe), osobito okladninu o tom, čije li je pravo jače. No i ako je tako pobijeđeni imao sada položaj povoljniji nego prije, ipak se on iz njega nije mogao iskupiti prostim namirenjem tužiteljeve tražbine; taj privilegij imao je i dalje samo onaj, koji bi se dobrovoljno izjavio pobijeđenim, i onaj, koji se u parničenje nije ni upustio. A jer je onaj, koji se je dobrovoljno izjavio pobijeđenim, stekao taj privilegij još u doba, kad su se parnice rješavale dvobojem, to se uzdržala i stara forma toga privilegija — „iactatio in terram“. Poslije je ova forma izgubila svaki smisao, ali se uzdržala, jer je tuženik u njoj vidio najbolje jamstvo, da je izvršio sve, što treba, da se postigne taj privilegij.

Uredba „iactatio in terram“ pokazuje najbolje, kakav je nekoć bio položaj dužnika i svladanoga u parnici — spram vjerovnika i onoga, koji je pobijedio u parnici; pokazuje, kako se sve osnivalo na tjelesnoj snazi, a ništa na povjerenju; pokazuje, kako je ishodište svemu pravu bio individuum i njegov bezobzirni egoizam; kako je sve najstarije pravo bilo strogo individualističko i kako su bila upravo nemoguća načela zadružnoga prava.

Po starom pravu uopće, čim bi nastao neki dug, držalo se, da je dužnik s čitavom svojom imovinom došao pod neku vlast vjerovnikovu; vjerovnik mu je puštao samo privremeno neku slobodu, te je ovaj, ako je zahtjevima vjerovnika potpuno zadovoljio, mogao opet biti posve slobodan. Osobito imao je svaki vjerovnik neko generalno založno pravo nad čitavom imovinom svoga dužnika, te nad tijelom njegovim, a i nad tjelesima drugih članova njegove porodice. Ako li bi dužnik iz te privremeno svoje imovine nešto odsvojio, imao je vjerovnik u prvom redu pravo na kupovninu; pa ako ta kupovnina nije bila njemu isplaćena, ako je njegova tražbina bila nenamirena, mogao bi on i protiv kupca tražiti namirenje svoje tražbine iz te stvari. Da se kupac osigura od pogibli, da prodavačev vjerovnik traži namirenje svoje tražbine od njega, običavao je ugovorenu kupnju javno oglasivati tako, da su se svi vjerovnici mogli prijaviti sa svojim tražbinama još prije nego konačno kupovninu preda prodavaču. Nije li se vjerovnik kroz neko doba prijavio, držalo se, da nema više prava prijavljivati se poslije toga.

U tom pravcu uvrštene su i osobite odredbe u pojedine statute. Tako se n. pr. u dubrovačkom statutu od god. 1272. određuje: Želi li tko prodati koju nekretninu, pa je našao kupca i s njime se sporazumio za cijenu, ima se takova prodaja javno oglasiti, prije nego što se kupovnina konačno isplati prodavaču. Kupovnina ima poslije toga oglasa biti kroz tri mjeseca deponirana; kroz to vrijeme mogu se prijaviti prodavačevi vjerovnici, pa ako dokažu, da im je prodavač doista dužan, ima se iz kupovnine namiriti njihova tražbina. Vjerovnik, koji u vrijeme oglasivanja nije bio u Dubrovniku, može uvijek u roku od jedne godine poslije svoga povratka od kupca tražiti namirenje svoje tražbine[1].

Sličnih odredaba ima i u drugim statutima dalmatinskih gradova. U statutu otoka Paga određuje se, da se nekretnine ne smiju odsvajati na štetu vjerovnika odsvajačevih; vjerovnici ti imali su pravo tražiti namirenje svojih tražbina iz odsvojenih stvari, i to u prvom redu iz onih, koje su odsvojene u posljednje vrijeme[2]. I po statutu grada Šibenika imao je vjerovnik pravo tražiti namirenje svojih tražbina iz dobara, koja bi njegov dužnik

[1] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. V., cap. 35.
[2] Statuta communitatis Pagi, statutorum lib. IV., cap. 12.

odsvojio[1]. I po kotorskom je statutu vjerovnik imao pravo tražiti namirenje svoje tražbine iz nekretnine, koju bi njegov dužnik trećoj osobi prodao; imao je to pravo samo za jedne godine od učinjene prodaje[2], i ako nije napose dopustio prodaju[3]. No poslije se stegnulo to pravo vjerovnikovo samo na stvari, koje su mu napose bile založene, pa se tim povodom počela tražiti veća javnost pri oglašavanju prodaja, a bio je i produžen rok za iskupljivanje[4].

Oglašavanje naumljenih prodaja u prvo je doba uopće imalo svrhu zaštite s jedne strane kupca od nepoznatih prodavačevih vjerovnika, a s druge strane bila je svrha tomu oglašavanju, da se prodavačevi vjerovnici namire iz kupovnine. Zanimljivi su u tom pravcu spljetski zakoni: u starijem (od god. 1370.) veli se, da je svrha proglasivanju, da se ne oštete ni prodavačevi vjerovnici ni rođaci[5]; u kasnijem (od god. 1564.) navode se kao oni, poradi kojih se oglasuje, još samo rođaci i susjedi[6].

Pored ovakova pravnoga stanja, napose pored opisane neograničene vlasti oca obitelji — u prvo doba i nad članovima obitelji, a poslije nad obiteljskom imovinom — posve je prirodno, da o kakovu biranju gospodara kuće (zadruge) nije moglo ni govora biti. Gospodar bio je obično onaj, koji je imao najviše tjelesne snage, da drugima vlada: pravilno bio je to otac, no ipak nije to bivalo uvijek: otac, koji nije imao dovoljno snage ni ugleda, nije gospodario svojim sinovima, nego je koji od ovih znao koji put zagospodovati i nad samim ocem, a još češće nad materom. Pomenuti već Petar Crni kupio je među ostalima od Strijana Crneče njegovu mater za tri solida[7]. Poslije tek pod utjecajem kršćanskoga morala (4. zapovjedi Božje) domogli se i nemoćni roditelji većega ugleda i vlasti nad djecom.

---

1 Volumen statutorum, legum et reformationum civ. Sibenici, statutorum lib. IV., cap. 14.

2 Statuta et leges civitatis Cathari, stat. cap. 257.

3 Ibid., stat. cap. 263.

4 Rukopisni dodatak na „Statuta et leges civitatis Cathari“, „ad cap. 259.“ u primjerku pohranjenu u zagrebačkoj sveučilišnoj biblioteci pod sign. SM. 27. B. 6.

5 Statuta et leges civitatis Spalati, reformationum cap. 110.

6 Ibid., additamentorum cap. 4.

7 Rački: Documenta, str. 135.

Uza sve to tvrdi *Rački,* da „žena, sestra ili kćer ima ravnopravan glas, gdje se o raspolaganju sa zajedničkom obiteljskom imovinom radi“, i da se „ona, kano i muškarci, saslušа, kada obitelj kupuje zemlju“[1]. Rački za te navode donosi i argumente iz najstarijih „Documenta“ hrvatske povijesti. No kakovi su to argumenti? Radi se tu o bugarskoj kraljevskoj porodici, koja se, protjerana iz Bugarske, naselila u Spljet. Porodica se sastojala od petero braće, jedne sestre, sedmero muških nećaka i Plesa, sina jednoga od one petorice braće. Ovih 13 muškaraca, Bugara, kraljevskoga podrijetla, i uz njih jedna jedina ženska, skupilo je nešto novaca i odlučilo graditi i dotirati crkvu sv. Mihajla, sv. Petra i sv. Martina. Poradi te jedne Bugarke kraljevskoga podrijetla, koja je uza svoju braću i nećake raspoložila svojim vlastitim novcem, ustvrdio je *Rački* posve općenito, da je u Hrvatskoj u ono doba „žena(!), sestra ili kćer(!) imala ravnopravan glas, gdje se o raspolaganju zajedničkom obiteljskom imovinom radi“. U drugoj opet listini, u kojoj se dalje provodi odluka učinjena u prvoj listini o osnutku pomenutih crkava i u kojoj Pleso kupuje (za sakupljene novce) nekretnine za dotaciju tih crkava, veli se, da to čine svi u prvoj listini pomenuti (dakle uz 13 muškaraca i ona jedna ženska) sporazumno po zastupniku Plesu; i poradi toga, jer se među ovima, koji tu kupuju, s obzirom na prvu listinu imade razumijevati i jedna ženska Bugarka kraljevskoga podrijetla, općenito je *Rački* ustvrdio, da se u ono doba žena, sestra ili kći saslušavala, „kada obitelj kupuje zemlju“, dok je zemlju doista kupila uz 13 Bugara ova Bugarka svojim vlastitim novcem. — Drugih argumenata za svoje navode Rački nema.

Dalje tvrdi *Rački,* da „majka razređuje imutak među sinove“; kad bi to stojalo, bilo bi to doduše najbolji argumenat, da u starih Hrvata nije bilo zadruge; u zadruzi naime nema ni govora o kakovu razređivanju; zadruga i stoji u tom, da pojedini njeni članovi ne smiju razređivati „svoj imutak“. Ali čitav navod o tome, kako mati (n. pr. mati Strijana Crneče) dijeli „imutak među sinove“, nema u izvorima nikakova oslona. Rački se doduše poziva za to na 38. stranu svojih „Documenta“. No tu stoji neka darovnica Helenice sestre bana Godemira samostanu

[1] Nutarnje stanje, str. 210.

sv. Grizogona u Zadru; tu ona daruje ono, što je baštinila od svoje matere; da li je ona imala kakovih sinova, i da li je ona među njih što porazdijelila, to se ovdje ne veli.

Dalje veli *Rački:* „žena dozvoljuje mužu, kada stupa u samostan, da daruje dio svoga imutka“, i poziva se opet na jedan dokumenat. No u tom dokumentu ne radi se o dopuštenju za darivanja, nego o dopuštenju, da stupi u samostan[1] i ondje da položi zavjet čistoće, a kršćanski samostan doista nije mogao od oženjena čovjeka primiti taj zavjet bez dopuštenja ženina. Osim toga se tu radi o spljetskom samostanu, gdje je 96 godina prije toga na crkvenom saboru odlučeno, da muž ne smije bez uzroka otjerati od sebe ženu svoju. — Konačno se *Rački* ponovno poziva na onu ispravu, u kojoj se pripovijeda, kako je pomenutih 13 Bugara uz jednu Bugarku kraljevskoga podrijetla sakupilo nešto novaca i odlučilo sagraditi crkvu, — za dokaz, da „dok je zadružno dobro cjelovito i pod upravom zajednice, žena imade jednak upliv kod uprave i kod njezina uređenja“.

Drugih dokaza o kakovoj zajedničkoj upravi tobože zadružnom imovinom i o kakovoj ravnopravnosti tobožnjih zadrugara Rački i ne navodi. — Posve je to prirodno: teško je tu navoditi kakove dokaze, kad je tobožnji upravitelj zadružne imovine mogao pače i rasprodati te tobože sebi ravnopravne članove zadruge. Tek romanizovanje, utjecaj zapadne kulture, donio je — kako naprijed vidjesmo — tu nove nazore.

Kao osobiti argumenat za zadrugu u starih Hrvata navodi se to, što suvlasnik, kad raspolaže svojim idealnim dijelom zajedničke imovine, traži za tu raspoložbu privolu drugoga suvlasnika. Tako se već u nekoj ispravi iz god. 1060. veli, da je neki Mojmir darovao svoj (idealni) dio alodija uz privolu brata (suvlasnika) Dražila („dono totam partem alodii mei, uolente et consentiente et colaudante fratre meo Draselo, . . .“)[2]. Pravilo, da suvlasnik, kad raspolaže svojim suvlasničkim dijelom, ima tražiti privolu drugih suvlasnika za tu raspoložbu, posljedica je doduše suvlasničkoga snošaja i javlja se u onim pravnim sustavima,

[1] Documenta, str. 36.: „nam dei inspiratione et permissione uxoris mee, de consilio uero matris et fratris mei reuerendissimi domni Martini, predictum monasterium intraui“.

[2] Rački: Documenta, str. 60.

gdje zadružnomu pravu nema ni traga, pa ono samo po sebi nikako ne upućuje na zadružnu uredbu. Ono ipak pokazuje snošljivije snošaje, pokazuje, da se priznaje pravo drugoga bez obzira na tjelesnu sposobnost njegovu, napose to, da nekoj stvari može biti i više gospodara, dok ondje, gdje vlada samo surova sila, može jedna stvar imati samo jednoga gospodara, t. j. najjačega, najsilovitijega od onih, koji bi bili suvlasnici. No baš poradi toga nije pomenuto pravilo ni u starih Hrvata onako općenito vrijedilo, kako bi to htjeli oni, koji dokazuju, da je u starih Hrvata u prvo doba vladao zadružni sustav. Tu ako mlađi (slabiji) brat nije imao dovoljno snage, da se odijeli od starijega (jačega), postao bi taj jači brat ne samo vlasnikom čitave očevine (baštine), nego i vlasnikom samoga slabijega brata. Tako u pomenutoj već darovnici Petra Crnoga od god. 1080., za koju sam *Vladimir Mažuranić* veli da radi „o pravnim poslovima sklopljenima između Hrvata na hrvatskom tlu"[1], prodao je — kako već rekosmo — Girgo svoga rođenoga brata Nikolu i njegovu porodicu Petru Crnomu[2].

A kad je u prvo doba brat mogao prodati i samoga svoga brata, još je lakše mogao takav brat svoga slabijega brata istisnuti iz njihove zajedničke baštine. Poradi toga bilo je u dalmatinskim gradovima još i potomcima tako istisnutoga (slabijega) brata dato pravo, da traže dio iz takove baštine; oni su imali dokazati, da potječu od istoga pretka, od koga i onaj, koji uživa tu baštinu, i da nijesu ni oni ni njihovi preci dobili nikakova dijela iz te baštine. Da se dosta često događalo, te su jača braća tako istisnula iz baštine slabiju braću, najbolje se vidi odatle, što su odredbe, kojima se potomcima slabije braće daje pravo tražiti dio njihove baštine, uvrštene još i u kasnije statute, tako napose u statut skradinski[3]. U drugim opet statutima određuje se za braću i rođake rok za dosjedanje sunasljeđenoga dobra mnogo duži negoli za druge, koji su posjedovali takovo dobro duže vremena: tako u trogirskom statutu za braću, nećake i t. d. rok od pedeset godina, a za druge rok od trideset godina[4].

Još lakše, negoli istisnuti iz posjeda, bilo je jačoj (starijoj) braći raspolagati ne samo svojim dijelom, nego i dijelom slabije

[1] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 55.
[2] Rački: Documenta, str. 134.
[3] Statuta civitatis Scardonae, cap. 11.
[4] Statuta et reformationes civ. Tragurij, stat. lib. III., cap. 35.

(mlađe) braće. Poradi toga u nekim se opet statutima određuje, da braća, dok sva ne dostignu „legitimam etatem", imadu ostati zajedno, ali da dotle ne smiju oni od njih, koji imaju već tu „legittimam etatem", učiniti nikakve raspoložbe, koja bi škodila „fratribus aliis non habentibus etatem legittimam in partibus suis". Tako se to napose određuje u dubrovačkom statutu od godine 1272.[1].

U drugim je opet statutima — samo da se ne oštete slabija braća — posve općenito određeno, da nijedan od nerazdijeljene braće („qui essent abiarij et haberent aliquam possessionem inter se") ne smije pače ni svoga idealnoga dijela („partem de possessionibus indiuisis") ni prodati, ni pokloniti, ni obvezati (t. j. založiti), ni na drugi koji način odsvojiti, samo može takav idealni dio ostaviti za spas svoje duše (jer se je valjada predmnijevalo, da onaj, koji raspolaže na spas svoje duše, ne će raspolagati na štetu slabije braće); tek dohocima iz svoga dijela zajedničke stvari, t. j. onim, što je sam privrijedio, smije i takov nerazdijeljeni brat po volji raspolagati. Takovu odredbu sadržaje već stari spljetski statut[2]. Po tome, ako je takav brat htio raspolagati svojim dijelom, imao je najprije odijeliti svoj dio od dijelova druge braće. Dalje se određuje u spljetskome statutu, da i u drugim slučajevima suvlasništva smije svaki pojedini suvlasnik svoj idealni dio prodati samo drugome suvlasniku, uz cijenu, uz koju bi ga mogao prodati kojemu strancu, ali dakako samo ako ga taj suvlasnik hoće da kupi[3].

Stari spljetski statut nije još poznavao otkupnoga prava bližih rođaka i susjeda. Poslije, kad je nastala nužda, da se to pravo uvede i u Spljet, učinjeno je to nadovezivanjem na odredbu, da nerazdijeljena braća ne mogu raspolagati svojim idealnim dijelovima, osim za spas svoje duše, i na odredbu, da i drugi suvlasnik ima, ako hoće prodati svoj suvlasnički dio, prodati ga svomu suvlasniku uz cijenu, uz koju je mogao prodati stranima. U to vrijeme bez sumnje se sve rjeđe događalo, da je u Spljetu (jači) brat raspolagao zajedničkom imovinom (dotično idealnim dijelom svojim) na štetu (slabije) druge braće, pa se i odredba, da nijedan od braće ne smije na taj način raspolagati svojom imovinom, stala ukazivati suvišnom i cijela ta odredba tumačiti, kao

[1] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. IV., cap. 51.
[2] Statuta et leges civitatis Spalati, statuti veteris lib. III, cap. 103.
[3] Ibid., statuti veteris lib. III., cap. 104.

da je njome određeno, da uopće, kad koji od rođaka hoće da proda nešto od svojih dobara nepodijeljenih zajedničkih ili podijeljenih („indiuisis communibus, uel diuisis"), imade to prodati rođacima uz cijenu, uz koju bi mogao prodati komu strancu. Na taj način htio je napose protumačiti ove odredbe sastavljač odredbe od 24. travnja (18. ožujka) 1335., koji je u Spljet htio uvesti mletačko otkupno pravo bližnjih rođaka. Pri tome je ipak postupao tako nespretno, da je odmah u drugoj stavci došao u protivurječje s onim, što je rekao u prvoj, i tako je otkrio čitavo falzificiranje staroga statuta. U drugoj se naime stavci veli: ako rođaci, kojima je ponuđeno na kupnju, nijesu ponudu prihvatili, onda se ima stvar podijeliti i tada smije dotični rođak njome raspolagati po volji. Odatle se jasno vidi, da se u prvoj stavci pomenuto otkupno pravo rođaka moglo ticati samo nerazdijeljenih nekretnina, jer razdijeljene nekretnine nema smisla ponovno dijeliti. — K ovoj tobožnjoj odredbi staroga statuta dodaje zakonodavac novu odredbu („addimus"): po njoj mogu rođaci prodavačevi do trećega stupnja prodanu već nekretninu kroz jednu godinu otkupiti od prvobitnoga kupca; prednost imadu bližnji rođaci pred daljnjima[1]. — S obzirom na pomenuto tumačenje odredaba sadržanih u starom spljetskom statutu i na nadopunu tih odredaba, umetnuto je u kasnije rukopise staroga statuta uz neke preinake među prvu i drugu odredbu toga statuta pomenuto tumačenje i nadopuna iz novoga i prikazano kao odredba staroga[2].

Pomenute odredbe slijepo, ali nedostatno i pogrješno, preuzete su iz spljetskoga statuta u kasniji skradinski, i to tako nespretno, da se odmah vidi, kako je kompilator skradinskoga statuta postupao površno i nemarno. On ih je naime prepisao onim redom, kojim one stoje u kasnijim rukopisima spljetskoga statuta[3]; pri tome je dakako i on prepisao u drugu od tih

---

[1] Ibid., statuti novi, cap. 6.

[2] Poredi izdanje Jugoslavenske akademije u „Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium", sv. II., str. 115., bilj. 5.; samo je ovdje uklonjen onaj nesmisao, koji stoji u odredbi novoga statuta.

[3] Statuta civitatis Scardonae, cap. 14. (I. dio), cap. 14. (II. dio) i cap. 15. = Statuta et leges civ. Spalati, statuti veteris lib. III., cap. 103., statuti novi cap. 6. (1. alineja), i statuti veteris lib. III., cap. 104.

odredaba: „quod si frater, nepos vel carnalis consanguineus vellet vendere de bonis paternis vel maternis diversis (pogrješno mjesto ‚divisis') vel comunis (pogrješno mjesto ‚indivisis communibus'), non possit alicui vendere, nisi fratri vel nepoti aut carnalis consanguineis pro tanto, sicut aliis poterit vendere; et si predicti consanguinei emere voluerint (pogrješno mjesto ‚noluerint'), imprimis res dividatur, et postea venundetur modo supra dicto, et cuicumque sibi placuerit, ...", dodatka pak onoga, kojim se određuje samo otkupno pravo u toj drugoj odredbi spljetskoga statuta, nije prepisao. Prema tomu preuzeo je skradinski zakonodavac iz spljetskoga statuta: da i onda, ako hoće rođak nešto iz svoje odijeljene imovine da proda, a rođaci ne će to da otkupe, ima on (ponovno) svoj dio odijeliti; samo je u rukopisu, kojim se služio izdavač toga statuta *(S. Ljubić)* pogrješno upisano „diversis" mjesto „divisis". No dok u spljetskom statutu ima taj nesmisao neki razboriti povod — t. j. da se proširi odredba staroga statuta — i neku svrhu — t. j. da se na to proširenje nadoveže nova odredba — dotle u skradinskom statutu niti ima taj povod — jer je zajedno nastala jedna i druga odredba — niti ima tu svrhu — jer se na to proširenje ne nadovezuje ona odredba, koja se nadovezuje u spljetskom statutu. Uopće čitava je ta odredba u skradinskom statutu sama po sebi posve nerazumljiva, i može se razumijeti tek onda, kad je poznat postanak te odredbe u spljetskom statutu.

Uza sve to *Vlad. Mažuranić* dokazuje, da je u staro doba u Hrvata postojao zadružni sustav, upravo ovom odredbom skradinskoga statuta preuzetom iz spljetskoga — po kojoj nijedan od braće nerazdijeljene ne može ni svojim idealnim dijelom iz zajedničke imovine raspolagati, osim na spas duše svoje — i odredbom, po kojoj mogu tražiti dio iz baštine i potomci istisnutoga iz posjeda. (Odredbu, da može takav brat i rođak svoj dio prodati svome bratu, a ako ovaj ne će da kupi, da može samo svoj dio iz zajednice izlučiti i tek onda ga prodati, Mažuranić uopće ne spominje.) S obzirom na ove odredbe veli *Mažuranić:* „U skradinskom je statutu ustanova još skladna s hrvatskim običajem (t. j. običajem zadružnoga života). Taj je zakon u obće po sadržini rek bi najstarija obilježja sačuvao. Ostali dalm. statuti, naročito spljetski, puni su odredaba posve tuđih našemu

pravu"[1]. Međutim i sam Mažuranić navodi na drugome mjestu[2] onu istu odredbu iz spljetskoga statuta, koja je ovdje prepisana u skradinski statut i koju ovdje navodi za dokaz, da je „u skradinskom statutu ustanova još skladna s hrvatskim običajem", a da je „spljetski pun odredaba posve tuđih našemu pravu".

Tako je odredba, koja je prvobitno imala svrhu ograničiti vlast jačega brata nad slabijim, i koja pokazuje, kako je prvobitno odlučivala tjelesna snaga i bezobzirni egoizam, postala, pogrješno prepisana u drugi statut, argumentom za zadružni život.

Kao osobiti argumenat, da je u starih Hrvata doista postojala zadruga, navodi se otkupno pravo. Doduše, uz otkupno pravo samo po sebi upravo nema mjesta zadruzi, jer ono pretpostavlja individualno vlasništvo: članovi zadruge, jer ne imadu individualnoga vlasništva, ne mogu ni odsvajati, a niti mogu otkupljivati. Zato se i uzima obično, da je otkupno pravo neki ostatak („survival") zadruge. Tu opet teoriju ubija činjenica, što je otkupno pravo postojalo već pred 4 vijeka ili ih i 5 u onim istim krajevima, u kojima danas postoji zadruga (n. pr. u Draganiću[3]), dok zadruge u tim krajevima onda još nije bilo, i prema tome bi ostatak („survival") bio stariji od onoga, čemu bi on imao biti ostatak; a i onda, kada bismo dopustili, da je zadruga u tim krajevima postojala već pred jedno 4—5 vijekova, pa i prije toga, ipak bi još stajalo, da se taj ostatak javlja mnogo prije, nego što je izumrlo ono, čemu bi on imao biti ostatak.

No čitavo to otkupno pravo bliže rodbine nije domaćega podrijetla: ono niti je uredba, koja bi već prvobitno postojala u Hrvata kao primitivnoga naroda, niti je uredba, koja bi se razvila iz kakove prvobitne uredbe u starih Hrvata. Istina je doduše, kako već rekosmo, da je i u starih Hrvata postojalo otkupno pravo, koje je imao za odsvojene stvari sam odsvajač i njegovi universalni nasljednici; istina je i to, da je to otkupno pravo samoga odsvajača doista uredba primitivna naroda. No to

---

[1] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 46.

[2] Ibid., str. 94. t. 30.

[3] Općina Draganić, koliko sam se mogao uvjeriti ispitujući narodno pravo i život u samoga naroda, imade možda u čitavoj Hrvatskoj najveće zadruge po broju duša; u Draganiću je kao ni u jednoj možda drugoj općini narod proniknut načelima zadružnoga prava.

otkupno pravo samoga odsvajača nema nikakve sveze s otkupnim pravom bliže rodbine: otkupno pravo bliže rodbine nije se razvilo iz otkupnoga prava samoga odsvajača, makar po vremenu slijedi i neposredno za njim. Otkupno pravo bliže rodbine ima posve drugo podrijetlo.

Ovo se uopće javlja samo u društvu, koje se već dobro i čvrsto organiziralo, pa se ono i u Hrvata ne bi bilo tako rano pojavilo, kad ga ne bi bili preuzeli od kulturnijega naroda i kad ne bi na preuzeće bili prinuđeni osobitim prilikama.

U rimskom carstvu bilo je dano otkupno pravo bližoj rodbini već za cara Konstantina I., no bude doskora ukinuto[1]; ali je poslije iz fiskalnih razloga, jer je bilo uređeno međusobno jamčenje članova iste metrokomije za fiskalne tražbine, ponovno uvedeno, te je premnogim carskim konstitucijama uređivano i preuređivano. Odredbe o tom otkupnom pravu ušle su i u Justinijanov kodeks[2] i u kasnije basilike[3]. Osobito točno bilo je to otkupno pravo (προτίμησις) i s njime zajedno i ošasno pravo (ἐπιβολή) rođaka i susjeda na napušteno (istraženo) seljačko dobro uređeno jednom novelom cara Romana I. Lekapena od godine 922.[4]. Odredbe njene uvrštene su u različne zakonske kompilacije, koje su bile poznate i širim, pravnički slabije naobraženim slojevima. Te su se pak kompilacije prevodile i u hrvatsko-srpski (staroslavenski) jezik pod natpisom „Blagočastivago i hristoljubivago cara velikoga Konstantina i Justinijana . . . . zakon“[5], a sadržavale su napose točne odredbe o otkupnom (προτίμησις) i ošasnom pravu (ἐπιβολή). Ti prijevodi širili su se ne

---

[1] L. 6. C. Theod. de contrah. emtione 3. 1.

[2] L. un. C. (Iust.) non licere habitatoribus metrocomiae loca sua ad extraneum transferre 11. 56.; poredi i l. 6. § 1. C. Theod. de patrociniis vicorum 11. 24.

[3] XIV. 5.

[4] Zachariae a Lingenthal: Ius graeco-romanum, III., str. 237. i d.

[5] Doslije publicirane su tri redakcije toga prijevoda: najkraća (sa 33 članka) otisnuta kao dodatak *Hubeovoj* raspravi „O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantinskiego u narodow słowianskich“ (god. 1868.) i dodatak hrvatskoga prijevoda te rasprave od *Jos. Miškatovića* u časopisu „Pozoru“ (god. 1869.) i posebno; širu sa (56 članaka) otisnuo je *Rudolf Strohal* u „Mjesečniku pravničkoga društva u Zagrebu“ (god. 1911., I., str. 233. i d.); najširu (sa 83 članka) otisnuo je *Jovan Đorđević* u „Srpskom ljetopisu“ (god. 1859.).

samo na istoku (u Srbiji), nego i na zapadu (u Hrvatskoj-Dalmaciji)[1].

Međutim odredbe o otkupnom pravu prodrle su i na zapad, napose u talijanske gradove, koji su bili pod vlašću istočnorimskih vladara. Osobito mnogo točnih odredaba o otkupnom pravu ima statut mletačkoga legislatora dužda Jakova Teupula od god. 1242.[2]; statut taj mletački osobito je mnogo utjecao na sastav dalmatinskih statuta. — Rano se pojavilo to otkupno pravo i u Ugarskoj: već u zakonskom članku 67. od godine 1298. uređuje se to otkupno pravo[3].

Tomu brzomu širenju otkupnoga prava osobito je pripomoglo to, što je u čitavom kršćanskom svijetu zavladao običaj, te su se crkvama i pobožnim zakladama činili mnogobrojni pokloni i zapisi, tako da je preostalo pučanstvo pored crkava i svećenstva gotovo posve osiromašilo. Rano se uvidjelo, kamo vode ti silni pokloni i zapisi crkvama, pa su svjetovne vlasti odlučno radile protiv toga; no izravno zabranjivanje tih poklona i zapisa nije crkva dopuštala. Tako je gotovo jedino utočište, da se uzdrži što više nepokretnih dobara pod svjetovnom vlašću, preostalo to otkupno pravo bliže rodbine i susjeda, pa su se njime mnogi, napose Mlečani, poslužili u obilnoj mjeri.

U dalmatinskim gradovima, a i drukčije u Hrvatskoj, ipak se otkupno pravo pojavilo razmjerno dosta kasno. Kako smo naprijed istaknuli, kušali su se naprosto zabraniti pokloni i zapisi crkvama i pobožnim zakladama. U starijim dalmatinskim statutima — kao u starom statutu grada Zadra od god. 1305., Spljeta od god. 1312. i Trogira — uopće nema odredaba o otkupnom pravu. Ne pozna ga ni vinodolski zakon ni Dušanov zakonik. A u poljičkome statutu veli se, da onaj, koji prodaje, ne može više iskupiti; naprotiv da su Poljica sada uzakonila („сада сꙋ Полица ꙋзаконила“), da može bližnji iskupiti do godine[4]. Prema

---

[1] Vidi se to već iz narječja, kojim je pisana redakcija priopćena u „Mjesečniku“ god. 1911.

[2] Volumen statutorum, legum, ac iurium d. Venetorum; skoro čitava III. knjiga toga statuta imade samo odredbe o otkupnom i prekupnom pravu bliže rodbine.

[3] Por. Kovachicha: Sylloge decretorum comitialium, str. 49.

[4] Poljički statut, čl. 51., a. i b. (po izdanju Jugoslavenske akademije).

tome istom onda, kad je otkupno pravo bilo uvedeno svagdje naokolo, pojavilo se ono i u hrvatskim krajevima, napose u dalmatinskim gradovima.

Da to otkupno pravo bliže rodbine nema ništa zajedničko sa zadrugom, vidi se i po tome, što ga nijesu nikada imali oni članovi obitelji, koji su s odsvajačem živjeli zajedno, nego samo oni rođaci, koji su živjeli van njegove kuće[1]. Pa i sam običaj oglasivanja sa svrhom, da se obavijeste o naumljenoj prodaji svi oni, kojima pripada otkupno pravo, pokazuje, da veza među njima nije bila osobito uska. Članovi obitelji, da doznadu za takovu prodaju, ne bi se morali obavješćavati javnim oglasima.

Kao argumenat, da je u starih Hrvata zadruga doista postojala, navodi se dalje i to, što pri sklapanju pojedinih pravnih posala, kojima se raspolaže nekretninama, prema starijim ispravama prisustvuju mnogobrojni rođaci i susjedi. Doduše iz toga prisustvovanja ne izvode ni *Rački* ni *Vl. Mažuranić,* da ti rođaci i susjedi tvore jednu zadrugu i da oni uz neposrednoga kontrahenta također sklapaju taj ugovor; odviše je naime jasno, da tu samo pojedinac sklapa ugovor. No jer se u pojedinim ispravama veli, da su rođaci i susjedi, koji su tomu poslu prisustvovali, posvjedočili, da je posao u redu obavljen („venditionem factam consensu suo ratificantes")[2], ili naprosto da su na taj posao privoljeli[3], izvodi se odmah, da su i oni imali neko pravo na zemljište,

[1] Tako n. pr. već po starom dubrovačkom statutu samo su odijeljeni sinovi i kćeri mogli otkupiti nekretnine, koje je prodao otac ili mati; sinovi ili kćeri, koji su s roditeljima u zajednici bili, nijesu imali toga prava. Por. liber statutorum civ. Ragusii, lib. V., cap. 36., 3.—5.

[2] Tako napose u ispravi otisnutoj u Tkalčića: Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis, vol. I., str. 83. i u Smičiklasa: Codex diplomaticus, vol. IV., str. 270. — *Mažuranić* (Prinosi, str. 89. pod točkom 9.) pogrješno navodi, da su tu nabrojeni ljudi prodaju odobrili, dok su oni samo posvjedočili, da je prodaja učinjena u redu. Da su ti ljudi samo posvjedočili, da je prodaja obavljena, drže i *Tkalčić* i *Smičiklas,* koji kao sadržaj te isprave navode: „Pred kaptolom zagrebačkim priznaju svjedoci, da je Stjepko sin Robertov u istinu kupio Črnec". — Poredi i isprave u Laszowskoga: Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje, vol. I., 15. i u Tkalčića: Monumenta hist. episc. Zagrabiensis, vol. I., 139.

[3] Tako n. pr. u ispravi otisnutoj u Laszowskoga: Monumenta historica nob. communitatis Turopolje, vol. I., 19., gdje se veli: „hanc venditionem consensu suo ratificantes approbarunt".

kojega se ticao ugovor; napose izvodi *Vlad. Mažuranić,* da „ne može po našem pravu dio baštine nitko odsvojiti, a da ne privoli bratstvo, bližike, možda u staro vrieme i sve pleme njegovo"[1]. Izvodi se to s tim većim pravom, jer imade i takovih isprava, u kojima se svi ti svjedoci prikazuju kao prodavači[2] i na taj način izrazuje, da su oni potvrdili, da ne imadu nikakova prigovora protiv prodaje. Događa se i to, da se svi ti rođaci i susjedi, koji su na takovu prodaju tobože privoljeli, označuju kao pripadnici jednoga roda: „et hoc absque ulla contrarietate seu fratrum .... siue quorumlibet ex suo genere"[3] ili „de communi voluntate tocius eiusdem generacionis"[4].

Pored svega toga nije se tu radilo o pravoj privoli rođaka ili susjeda. Imamo naime upravo bezbroj isprava, i to iz najstarijega doba, u kojima vlasnik, otac obitelji, raspolaže svojim nekretninama sasvim slobodno bez svakoga obzira na svoje rođake i susjede[5]. Tek u kasnijim ispravama počinje se javljati, da proda-

---

[1] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 55.

[2] Rački: Documenta, str. 130.: „Emi terram de Bozza et fratre eius et de totis parentibus eius".

[3] Ibid., str. 110.

[4] Smičiklas: Codex, vol. IV., str. 121.

[5] Tako u ispravama: u Račkoga: Documenta, pod br. 13., 21., 22., 23., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 35., 36., 37., 38., 39., 42., 44., 60., 61., 62., 63., 73., 74., 75., 76., 77., 78., 79., 80., 81., 84., 85., 87., 88., 89., 91., 92.. 97., 101., 102., 105., 108., 110., 111., 112., 114., 115., 117., 118., 121., 125., 127., 133., 136., 137., 140.; u Smičiklasa: Codex diplomaticus, vol. II., pod br. 10., 11., 14., 15., 18., 20., 22., 26., 28., 29., 30., 31., 32., 33., 39., 44., 54., 57., 60., 70., 71., 95.. 101., 127., 128., 131., 140., 151., 178., 181., 182., 206., 216., 232., 246., 248., 249., 263., 269., 276., 277., 296., 313.; vol. III., pod br. 47., 48., 60., 68., 70., 73., 78., 87., 90., 108., 127., 135., 136., 137., 138., 140., 141., 148., 194., 210., 211., 220., 232., 241., 260., 273., 280., 310., 317., 318., 321., 328., 334., 341., 344., 345., 355.; vol. IV., pod br. 4., 6., 18., 20., 25., 27., 31., 50., 57., 69., 70., 71., 77., 80., 81., 93., 97., 109., 117., 131., 159., 164., 186., 187., 191., 204., 225.. 236., 242., 284., 296., 304., 325., 339., 340., 344., 346., 347., 348., 351., 354., 359., 361., 369., 372., 379., 385., 390., 412., 443., 445., 474., 497., 498.; vol. V., pod br. 538., 541., 544., 547., 551., 556., 569., 571., 572., 573., 574., 585., 589., 590., 599., 600., 606., 607., pa opet pod br. 642., 695., 697., 700., 706., 778., 806., 809., 845., 931., 946., 984., 995., 996.; u Tkalčića: Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis, vol. I., pod br. 4., 39., 41., 42., 47., 63., 68., 85., 88., 89., 92., 98., 127., 149., 159., 163., 177., 187., 193., 204., 205., 217., 235.,

jama nekretnina često prisustvuje dosta znatan broj rođaka i susjeda, kao da oni imadu privoljeti na prodaju. No to prisustvovanje ima posve druge uzroke: U prvo doba, dok je zemlja bila slabo napučena, mogao je svaki vlasnik po volji raspolagati svojom imovinom, jer nije bilo pogibli, da će sa svojim raspoložbama povrijediti rođake i susjede. Prokopije veli o Slavenima VI. vijeka: οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῷ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον[1]; a to isto vrijedi i za Hrvate VII. i VIII. vijeka, koji su se tek naselili u Dalmaciji. Tako na daleko razasuti naseljenici nijesu dakako svojim raspoložbama mogli povrijediti svoje susjede.

No kad se je pučanstvo pomnožalo, kad su potomci prvobitnoga naseoca naseljeno dobro među sebe porazdijelili, kad nijesu više rastavljale jedno dobro od drugoga gore, šume, pašnjaci, rijeke i t. d., nego idealne crte, međe; kad se je vlast nad nekretninama određivala po nekim nasljedno-pravnim načelima, kojima je podlogom bila rodbinska veza, a sve manje bivala odlučna tjelesna snaga vlasnikova: tada se već lakše moglo dogoditi, te bi onaj, koji bi raspolagao svojim nekretninama, mogao povrijediti svoje susjede i rođake. Mogao bi naime takav prodavač svojim raspoložbama povrijediti svoje susjede (predavši kupcu susjedovo zemljište preko svoje međe) i svoje rođake (zatajivši slabije i mlađe, postupajući kao jedini vlasnik nerazdijeljenoga ili razdijeljenoga dobra), pa su ovi mogli kupcu oduzeti kupljeno zemljište. Poradi toga bi se oprezni kupac uvijek kod susjeda i rođaka prodavačevih popitao, ima li prodavač doista pravo raspolagati dotičnom nekretninom; imadu li oni kakav prigovor protiv naumljene prodaje. Napose se običavala takova nekretnina u prisutnosti svih rođaka i susjeda predavati kupcu u posjed obilaženjem i označivanjem međa, da ti susjedi i rođaci mogu odmah

---

239., 250.: u Šurmina: Hrvatski spomenici, sveska I. pod br. 3., 10., 12., 24., 25., 26., 37., 42., 45., 47., 49., 50,, 51., 57., 58., 59., 61., 75., 127., 136., 170., 174., 254., 261. i 275.; pače i u Laszowskoga: Monumenta historica nob. communitatis Turopolje, vol. I., pod br. 2., 4., 22., 34., 47., 50., 55., 74., 83., 84., 87., 96., 98., 100., 101., 102., 112., 120., 122., 123., 198., 204., 208., 231., 242., 266., 267., 269., 271., 275., 279., 281., 282., 289., 290., 306., 309., 310., 330., 331., 334., 336., 340., 343., 344., 345., 346., 347., 348., 351., 354., 355.; pa još i u vol. II., pod br. 10., 13., 33., 37., 38., 39., 54., 67., 97., 99., 106., 124., 130., 131., 170. i t. d.

[1] De bello gothico, III., 14.

za predaje prigovoriti, ako je prodavač svojom raspoložbom budi u čemu povrijedio njihova prava, a napose u tome, što je pokazao krive međaše. Poradi toga veli se u ispravama ponovno: da kod takove prodaje i predaje nije nijedan od rođaka i susjeda ništa prigovorio; da su ti rođaci i susjedi potvrdili, da je prodaja (i predaja) u redu obavljena; da su prodaju (i predaju) odobrili; da su na prodaju (i predaju) privoljeli.

Da su se susjedi i rođaci doista samo u tu svrhu prizivali prodaji (i predaji) i da se samo takovo odobrenje od njih tražilo, najbolje se vidi odatle, što im se nigdje, ni u jednoj ispravi, ne daje nikakova naplata za to njihovo odobrenje (privolu), a ta bi se jamačno davala, kad bi s tim odobrenjem (privolom) raspolagali svojim pravom.

Poslije, kad se stalo razvijati otkupno pravo, počeli su se prizivati rođaci i susjedi, da se predusretne njihovo otkupljivanje. Dalje, kad se je u većoj mjeri stalo razvijati obavezno pravo i međusobna veresija, postalo je nužno obavijestiti susjede i rođake, nije li od njih kome prodavač zadužen, pa je njihova privola na prodaju sadržavala i priznanje, da im prodavač ništa ne duguje.

Bilo je uopće mnogo uzroka, s kojih su se k prodajama (i predajama) prizivali rođaci i susjedi, ali nikako nije tome prizivanju bila uzrokom neka zajednica, u kojoj bi svaki član njezin imao neko pravo na imovinu drugoga člana. — Dalje se iz tih spomenika jasno vidi, da se i to prizivanje pojavilo tek u kasnije doba: u prvo doba raspolagao je svaki vlasnik svojim nekretninama bez obzira na rođake i susjede.

Događalo se međutim, osobito u kasnije doba, te plemići — koji nijesu sami obrađivali svoja polja, nego su im ih obrađivali mnogobrojni kmetovi — ne bi sunaslijeđena dobra odmah među sobom podijelili; dijelili bi valjada samo dohotke, a samo dobro ostajalo bi duže vremena nepodijeljeno. Ima osobito počevši od druge polovice XII. vijeka više primjera takova suvlasništva[1].

[1] Tako u ispravama kod Smičiklasa: Codex diplomaticus, II., str. 217., 233., 267.; IV., str. 369.; V., str. 242., 360., 609., 614.; VI., str. 12., 61., 174., 176., 203., 221., 253., 273., 280., 282., 289., 322., 418., 534.; VII., str. 58. i t. d.

No nijednoga nema primjera, gdje bi takovi suvlasnici — osim ako su bila braća, napose punodobna uz malodobnu, ili opet uza živu mater, ili uza sestru, koju bi valjalo izudati — vodili zajedničko gospodarstvo. Bez sumnje je vrlo često uzrokom toj nepodijeljenosti plemićkih dobara bila dugotrajnost diobnih parnica ili opet to, što je takovo dobro bilo pod drugom kakovom parbom; barem ima u spomenicima mnogo primjera, u kojima su nepodijeljena dobra pod budi kakovom parnicom[1]. — Događalo se i to, da je prisutni brat (suvlasnik) zajedno sa svojim dijelom odsvojio i dio odsutnoga brata[2].

U mnogo se opet slučajeva, gdje ih više raspolaže nekim dobrom (pravije, nekom skupinom nekretnina), očito ne radi o nepodijeljenom dobru, nego o nekretninama, koje imadu različne vlasnike ili ovlaštenike, ali se nalaze n. pr. u istom ataru, pa iz makar kojega uzroka svi ti vlasnici i ovlaštenici u isto doba jednako raspolažu tim nekretninama[3]. Događa se, da kod takovih raspoložaba samo jedan od onih, koji zajedno raspolažu, vodi glavnu riječ i taj se označuje u takovoj ispravi kao glava svim ostalima[4].

Iz pojedinih se nadalje isprava vidi, da i u onim slučajevima, kada je bilo više ovlaštenika nad istom stvari (zemljištem), nijesu ovi bili članovi kakove jurističke osobe (zadruge), nego su bili puki suvlasnici, koji su svojim idealnim dijelovima raspolagali[5]. — Događalo se i to, da je svećenik ostajao u kući roditeljskoj s materom udovom i s malodobnom braćom, pa se poradi toga ukazivao glavarom obitelji; za takav slučaj odlučilo je rapsko vijeće, da je taj svećenik s cijelom svojom kućom (i obitelju) podvrgnut vlasti biskupovoj, a ne komesovoj[6]. Da se doista od

---

[1] Tako u ispravama kod Smičiklasa: Codex diplomaticus, II., str. 217.; IV., str. 343., 402.; V., str. 25., 119., 253., 482.; VI., str. 61., 98., 203., 230., 232. i 276. i t. d.

[2] To se i napose ističe u ispravama u Smičiklasa: Codex diplomaticus, VI., str. 194., 197., 325.; VII., str. 58. i d.

[3] Tako u ispravama u Smičiklasa: Codex diplomaticus, II., str. 290.; III., str. 358., 360.; IV., str. 5., 7., 19., 517., 519., 540.; V., str. 5., 317., 437., 457., 599.; VI., str. 181., 184., 190., 195., 198., 218., 275., 278., 331., 479., 594. i t. d.

[4] Tako u ispravi u Smičiklasa: Codex diplomaticus, II., str. 267.

[5] Tako u ispravama u Smičiklasa: Codex diplomaticus, VI., str. 342., 351., 529.; VII., str. 317. i d.

[6] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 150.

davnine držalo, da je takav svećenik s cijelom obitelju podvržen biskupovoj vlasti, posvjedočilo-je napose dvanaest Rabljana[1]. Čim bi se dakako takav svećenik odijelio od svoje braće, dolaze ova braća opet pod vlast komesovu kao i drugi svjetovnjaci.

Prvim rudimentima zadružnoga prava u Hrvata, kao ni drugdje, nije bio izvor kakovo ranije kolektivističko vlasništvo, kakova ranija zajednica dobara, nego naprotiv vlasništvo strogo individualno. Individualno se naime vlasništvo u Srednjem Vijeku nije slabilo raspadanjem na bezbrojne raznolike ovlasti, od kojih su se razvila različna i realna i personalna prava (kako je to bilo u starih Rimljana), nego se slabilo depersonalizovanjem njegova objekta: pretvaranjem živoga, samosvijesnoga jakoga prirodnoga subjekta u mrtvi juristički subjekat, u fikciju subjekta, u imovinu bez subjekta tek s nekom određenom svrhom.

Među osobite značajke zadružnoga prava ide to, što u zadruzi nema nasljeđivanja. Rudimenat toj značajci je pravilo, da rođaci, koji žive u zajednici, imadu pri nasljeđivanju prednost pred makar i bližim rođacima izvan zajednice. I taj rudimenat počinje se već razmjerno dosta rano javljati. Tako ga nalazimo u trogirskom statutu od god. 1322. Tu se određuje: ako su braća u zajednici, pa jedan od njih umre a ne ostavi ni djece (haeredes) ni oporuke, ima polovica njegove ostavine — kao i poslije drugih Trogirana, koji su umrli bez nasljednika (t. j. bez djece) — ostati „pro anima ipsius“, dok druga polovica nema kao u drugim slučajevima pripasti svim najbližim rođacima istoga stupnja (t. j. svoj braći bez razlike), nego samo onoj braći, koja su s njime bila u zajednici do smrti; braća, koja su prije istupila iz te zajednice, nijesu dobivala ništa[2]. Istina je doduše, da se ni tu ne može govoriti o načelima zadružnoga prava, jer su i ta braća suzajedničari imala samo neko nasljedno pravo pored posve stranih „piae causae“ pa se jasno vidi, da je subjektom bilo tu prirodno lice, koje je samo slučajno bilo uz druge suovlašteno (nalazilo se u „communio incidens“), a nije subjektom bilo neko jurističko lice; ipak već je ovdje istaknuta prednost suzajedničara pred drugim rođacima, a time i neko osobito pravo tih suzajedni-

[1] Ibid., II., str. 151.
[2] Statuta et reformationes civ. Tragurij, statut. III., 17.

*

čara, koje je dovelo do depersonalizovanja zadružne imovine. Tako je i to već neki rudimenat zadružnoga prava.

Ali uzrok tome rudimentu ne valja tražiti u kakovu osobitom altruističkom utjecaju; ta prednost suzajedničara samo je neki stupanj u slabljenju prvobitno neograničenoga individualnoga vlasništva. U starije naime doba, kako smo vidjeli naprijed, javljao se u slučajevima, u kojima bi po rimskom pravu poradi nasljedstva nastala „communio incidens", samo jedan od rimskih suvlasnika gospodarem nad cijelom imovinom, pa se i u kasnije doba državna vlast imala brinuti za zaštitu slabijih suzajedničara protiv samovolje i sebičnosti toga gospodara; i u kasnije doba bili su ti drugi suzajedničari podređeni vlasti toga gospodara. Posve je pak prirodno, ako jedan od tih podređenih suzajedničara umre a ne ostavi djece, da se tada nije za njim otvaralo kakovo nasljedstvo: njegov tobože dio ostajao je gospodaru, kako mu je u glavnome pripadao već i prije smrti toga suzajedničara, samo se izgubilo ono virtuelno pravo toga suzajedničara na taj dio, a zato su se povećala virtuelna prava drugih zajedničara. Ako li umre sam taj glavar, a ne ostavi djece, tada su se domagali njegove imovine njegovi suzajedničari upravo kao i imovine onoga glavara, koji je podređenima bio otac. — Ova su načela u glavnome izražena u pomenutoj odredbi trogirskoga statuta, samo su ona pod crkvenim utjecajem, nadahnutim načelima rimskoga prava, nadopunjena pravilima o nasljeđivanju, i to u korist crkvenih zavoda. Poradi te primjese bilo je i nužno, da se to pravilo o prednosti suzajedničara utvrdi osobitom normom, dok bi se drukčije ono razumijevalo po sebi i bez osobite norme kao posljedak nešto oslabljenoga individualizma.

Bit će i još koji takav rudimenat zadružnom pravu u statutima dalmatinskih gradova; no podrijetlo im je uvijek surovi individualizam. Iz tih se rudimenata nije doduše u gradovima razvilo zadružno pravo, jer su ih potisla načela rimskoga prava i jer je za potpuno zadružno pravo nužno ratarsko gospodarenje; ali odatle ne valja izvoditi, da su to ostanci, a ne rudimenta, zadružnoga prava. U starije naime doba (prije tih rudimenata), kako se vidi iz starih spomenika, vladao je potpuni individualizam, a nigdje ni traga kakovoj zadruzi.

II. Župa.

Prema teoriji, koja danas gotovo općenito vrijedi u nauci naše pravne povijesti, tvorilo je u staro doba više zadruga jedno bratstvo ili pleme, nad kojim je opet vladala neka skupština od zadružnih starješina, koji da su se među sobom držali braćom; ta skupština braće birala je jednoga (ravnopravnoga) brata, koji je bio na čelu bratstva, pa napose bio je on neki eksekutivni organ bratske skupštine i zastupao je bratstvo na državnim skupštinama. Bratstvo je to ili „pleme zaposjelo", veli *Vlad. Mažuranić*, „po jednu župu, ali možda nastanilo se i u više župa", „župa je tvorila svakako jedno bratstvo". Brat pak, koji je bio na čelu bratstva, nazivao se župan.

Ovako se obično u glavnome opisuje ustrojstvo župe u starih Slavena uopće, a u Hrvata napose; na to bi se bar moglo svesti ono obilje riječi, koje se upotrebljuje za taj opis, a u kojem se je često vrlo teško snaći. Kraj takova obilja riječi teško je pobijati ono, što se njima tvrdi, jer ono, što se na jednom mjestu tvrdi, na drugom se oslabljuje, i jer se te riječi mogu tumačiti i ovako i onako.

Po takovim opisima teško je odrediti već i to, u čem je stojalo takovo bratstvo. No iz riječi *Vlad. Mažuranića* (koji je, koliko se nama čini, u tom pravcu najjasniji): „Neke su skupine možda već podielile svoju djedinu medju sobom, ali u mnogom pogledu još uviek stoje one pod upravom ter nekom stegom zajedničkoga starješine svoga roda, bratstva ili plemena"[1], razbira se posve jasno, da neke skupine zvane bratstvo ili pleme u doba, o kojem govori Mažuranić, nijesu još podijelile svoju djedinu (t. j. imovinu); razbira se dalje, da su prije toga doba sve te skupine imale nerazdijeljenu djedinu, imovinu[2]. Dakle: prvobitno bilo je bratstvo silna imovinska zajednica; da je pak ta imovinska zajednica (svih dobara) doista bila silna, vidi se odatle, što Mažuranić uči, „da je već kod prve naseobe Hrvata i u Dalmaciji i u Panoniji svako pleme zaposjelo po jednu župu, ali možda nastanilo se i u više župa".

---

[1] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 84.

[2] Tako prikazuje to za Srbe i M. Radosavljević: Evolucija srpske zadruge, napose na temelju poljičkoga statuta, samo se mjesto nazivom „bratstvo" služi nazivom „vrv", t. j. uže, mjera, međa.

Premda su ta bratstva obuhvatala vrlo mnogo članova, ipak im je temelj, veli *Mažuranić,* „rod i vrv“, „vrv im seže daleko“[1], „vrv je linea sanguinis ili ‚genealogia'“, „vrvi, sva je prilika, ne ima granica“, „u plemenih tadanjih Hrvata morala je vrv biti vazda u svježoj uspomeni. Izp. Schrader 925. o tome, kako su Kelti iz Walesa, i to i ljudi iz puka, pamtili sve do sedmoga koljena svoje predje... Sličnih pojava štovanja drevne starine bilo je i u nas, osobito u našem Primorju sve do nedavne prošlosti[2].

„Pod bratstvom i plemenom“, veli dalje *Mažuranić,* „razumievamo u prvom redu samo one skupine rodova, koje na svojoj baštini sjede, uz zajedničku obćinu, ter postoje ili su postojale kao upravni organizmi i pravni subjekti“[3]. Prema tome bila su ta bratstva jurističke osobe.

„Na čelu je župe župan, biran iz odlična kojega roda“. „Vjerojatno je, da već u doba kraljeva domaće krvi nije svaka župa bila tako samosvojna, da bi joj bio župan biran... Već 1193. godine kralj Bela III. daje Bartolu, knezu krčkome, župu Modruše“[4].

Kako se vidi, tu se mnogo toga tvrdi; no u starim hrvatskim spomenicima svemu tomu nigdje ni traga.

Ponajprije, ne samo što „neke skupine...“ nijesu... „podijelile svoju djedinu“, nego uopće nema nigdje ni traga takovoj skupini, koja bi imala nepodijeljenu „djedinu“. Sam Mažuranić ne navodi ni jednoga jedinog primjera takove skupine-bratstva s nepodijeljenom djedinom. *Rački,* kako naprijed vidjesmo, vanredno se mnogo potrudio, da dokaže, da je bar obitelj-zadruga imala u prvo doba nepodijeljenu djedinu. Pa što je u svojim „Documentima“ pronašao? Našao je tek vrlo neznatan broj suvlasništva među najbližim rođacima, a propustio je istaknuti, da se ti slučajevi suvlasništva upravo gube u bezbroju slučajeva čisto individualnoga samovlasništva. *Mažuranić* najednom posve autoritativno tvrdi, da su samo „neke skupine“, i to samo „možda već podielile svoju djedinu među sobom“.

---

[1] Prinosi, str. 86. — [2] Ibid., str. 49. — [3] Ibid., str. 85. — [4] Ibid., str. 86.

Mažuranić, da potkrijepi svoju teoriju o bratstvu, poziva se poput mnogih drugih, koji iznose takove teorije, na analogiju i veli: „Sve su te uredbe prvobitne, zajednička svojina starih slovjenskih, ali i inih indoevropskih naroda“; samo je pri tom mnogo iskreniji od drugih pristaša ove teorije, te priznaje: „Nigdje ne ćemo naći ipak razmjerno toliko tragova tome prastarom ustrojstvu bratstva plemenskih, koliko ih ima u starih naših izvorih“[1]. Doista ni u starim izvorima drugih naroda ne može se naći traga tome tobože prastarom ustrojstvu; pače stari izvori u drugih naroda danas su već točnije ispitani, pa nema toliko nejasno u njima, koliko u našima, i zato se doista može činiti, da u našim izvorima ima bar nekih tragova tomu ustrojstvu, dok se u drugima ni to više ne može činiti. *Hanssen*[2]*-Maurerova*[3] teorija[4] o opsežnim imovinskim zajednicama u starih Germana, zvanima „marka“, danas se sve više napušta i prihvaća se teorija o obiteljskim imovinskim zajednicama poput naših „zadruga“[5]. I u Rusâ se poslije prigovara, koje su iznijeli *Čičerin*[6], *Al. Efimenko*[7],

---

[1] Ibidem.

[2] Ansichten über das Agrarwesen der Vorzeit, u Falkovu „Neues Staatsbürgerliches Gesetzbuch“, sv. III. (god. 1835.) i IV. (god. 1837.).

[3] Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadtverfassung (god. 1854.); Geschichte der Markverfassung (god. 1856.); Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland.

[4] Uza tu teoriju pristaju napose: Sybel: Entstehung des deutschen Königsthums; Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte; Gierke: Das deutsche Genossenschaftsrecht, sv. I. (god. 1868.); Sohm: Reichs- und Gerichtsverfassung; Meitzen: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven.

[5] Por. napose: Fustel des Coulanges: Le problème des origines de la propriété foncière, u časopisu „Revue des questions historiques“, god. 1889., str. 349.—449.; La cité antique (god. 1864.); L'alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne (god. 1889.); Leist: Graeco-italische Rechtsgeschichte; Alt-arisches jus civile; Alt-arisches jus gentium; Hildebrand: Recht und Sitte auf verschiedenen Kulturstufen; M. Kovalevski: Die ökonomische Entwickelung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform (njem. prijevod od L. Motzkina) i t. d.

[6] **Областныя учрежденія Россіи въ XVIII. в.** (god. 1856.); **Опытъ по исторіи русскаго права** (god. 1858.); **Обзоръ историческаго развитія сельской общины въ Россіи** (otisnuto u **„Русск. Вѣстн.“**, god. 1858., sv. 3. i 4.); **Еще о сельской общинѣ** (otisnuto u istom časopisu, sv. 12. i 13.).

[7] **Крестьянское землевладѣніе на крайнемъ сѣверѣ** (god. 1884.).

Lučicki[1], *Čuprov*[2] i t. d., sve više napušta teorija o prvobitnosti zemljišne zajednice uz periodičko prerazdjeljivanje[3], pa se sve više prihvaća teorija, da su i u Rusa prvobitno postojale obiteljske imovinske zajednice („zadruge")[4], kakove još danas postoje kod južnih Slavena.

Mažuranićevu razlaganju imali bismo nadovezati još i to, da se teorija o prvobitnosti bratstva, u kojem je bilo sve zajedničko, ne ograničuje samo na indoevropske narode; ona polazi mnogo dalje. Dokazivalo se, a dokazuje se još i danas, da je takovo ustrojstvo postojalo i u starih Meksikanaca (Tolteka i Asteka), u starih Inka-Peruanaca, dalje da ono još i danas postoji, koliko nijesu izumrli, u Irokeza, Gvaranaca, Tupinamba, Botokuda, Bušmanaca, Hotentota, Papuanaca, Negrita na Filipinama, Veda na Ceylonu, u australijskih prasjedilaca, Maora, Pešera na Ognjenoj zemlji i t. d. Osobito se mnogo trudio dokazujući, da takova bratstva i takove opsežne imovinske zajednice postoje kod svih naroda na najnižem stupnju kulturnoga i pravnoga razvitka, belgijanski učenjak *Em. de Laveleye*[5]. Njegove dokaze upotpunio je s mnogo novih prividnih dokaza tada još mladi zaneseni pristaša ove teorije *Karl Bücher*[6]. No koliko su svi ti i Laveleyevi i Bücherovi dokazi vrijedili, najbolje se vidi odatle, što je sam taj Bücher poslije mnogogodišnjega naučnoga rada došao upravo do protivnoga rezultata i sabrao upravo sjajne dokaze, da je prvobitno postojalo strogo individualno vlasništvo, da uz primitivne prilike nema zajedničkoga gospodarstva, nema

---

[1] Études sur la propriété communale dans la Petite-Russie, u „Revue intern. de sociologie", god. 1895.

[2] Die Feldgemeinschaft (god. 1902.).

[3] Teoriju tu zastupali su osobito: Leškov: **Общинный бытъ древней Россіи** (god. 1856.); **Имущественныя и личныя права по указамъ Петра В.**; Bjelajev: **Разборъ сочиненія В. Чичерина** (otisnuto u časopisu „**Русск. Бесѣда**", god. 1856., sv. 1.); **Крестьяне въ Россіи** (u istom časopisu god. 1860.); Sokolovski: **Очеркъ исторіи сельской общины на сѣверѣ Россіи** (1877.); **Экономическій бытъ земледѣльческаго населенія Россіи и колонизація юговосточныхъ степей** (1878.).

[4] Tako napose Al. Efimenko i Lučicki u pomenutim djelima; por. Simković: Die Feldgemeinschaft in Russland (god. 1898.).

[5] U djelu „De la propriété et de ses formes primitives" (god. 1874.).

[6] U njemačkom prijevodu i nadopuni Laveleyeva djela pod natpisom „Das Ureigenthum" (god. 1879.).

zajednice dobara pače ni među mužem i ženom, da uz primitivne prilike djeca, čim nešto poodrastu, ostavljaju roditelje i t. d.[1]

No ne samo što se danas može uzeti dokazanim, da se nigdje uz primitivne prilike nije javljala i ne javlja zajednica dobara, nego je i upravo nemoguće, da bi mogla postojati: iz ostataka (osobito kosti) od pračovjeka izvode antropolozi, da su ti praljudi bili vanredno divlji, siloviti, bezobzirni, puni zvjerskih strasti, da su jamačno bili podvrgnuti momentanim dojmovima bez svake stalnosti i dosljednosti, uopće da su bili nesposobni za poveći društveni život. Pa i danas, kako uči *Bücher,* divljak nije sposoban ni za kakve refleksije; on ne razmišlja, on samo hoće. Divljak je preko svake mjere egoističan; u njega nema sućuti, nema ni osobitoga pamćenja i zaključivanja; on je impulsivan i nepromišljen. Egoizam divljaka dokazuje rašireni običaj ubijanja svoje rođene djece; tako je isto gotovo u svih divljaka vrlo običajna prodaja svoje djece; bolesnike i starce prepušta divljak udesu, neka poginu, kad se sami ne mogu boriti za svoju eksistenciju.

Po Haeckelovu biogenetičkom zakonu imala bi se filogeneza pojedine vrste individua ponavljati pri ontogenezi svakoga člana te vrste: prema tome bi se i u ćudi novorođenoga djeteta imala ponavljati ćud primitivnih ljudi. Pa što vidimo? Da su i ta djeca u prvo doba života vrlo egoistična; treba mnogo valjana i pomnjiva odgoja, da se donekle obuzda i skrši prirođena sebičnost i samovolja; postepeno počinje se u djeteta buditi i razvijati ljubav spram matere i drugih ljudi i svijest, da ono nije samo individuum za sebe, nego je i dijete svoje matere, član porodice, društva i t. d.

Primitivan čovjek i ne treba nikakve zajednice dobara; on živi bezbrižno od dana u dan; ne sakuplja velike zalihe hrane; ne treba mnogo ni za odijelo ni za kuću; nema velikih potreba, a ono malo, što mu treba, sam privređuje i izrađuje; da ne privabi na sebe divlju zvjerad i druge neprijateljske narode, nerado živi u velikim skupinama i nerado sabire zalihu blaga i bogatstva. No s porastom kulture silno se umnažaju potrebe,

---

[1] U djelu „Die Entstehung der Volkswirtschaft“, osobito str. 17., 18., 27., 32., 37., 38., 41., 44.: „Weiter lässt sich der wirtschaftliche Individualismus wohl kaum treiben“, str. 45., 53., 58., 65., 108., i t. d. i t. d.

kojima pojedinac ne može zadovoljiti onim, što sam sebi izradi; treba tu da se udruži više sila, treba tu zajedničkoga rada, diobe i organizacije rada, treba tu nekoga društvenoga reda, neke bilo kako uređene zajednice. Kulturni napredak najnovijega doba pokazuje, kako dan na dan postaje nužnije, da se osnivaju veliki pothvati, za koje treba kapitala stečena radom mnogih i mnogih ljudi i za koja je potreban zajednički rad upravo bezbrojnih radnika.

U ostalom, nemoguće je i zamisliti, da bi u primitivnih naroda prvobitno postojala bilo kakova zajednica, bratstvo. Svaka naime zajednica pretpostavlja bezbrojna prava i dužnosti među članovima te zajednice. Što je ta zajednica veća, što je položaj njezinih članova (braće) više izjednačen, što se ta zajednica proteže na više životnih prilika, to moraju među tim bezbrojnim pravima i dužnostima postojati veće razlike tako, da se mogu priljubiti svim mogućim prilikama i svakom članu zajednice bez obzira na razlike, koje među njima čini doba, spol, zdravlje, duševne i tjelesne sposobnosti i t. d. Svemu tomu treba prethodne spoznaje jednostavnijih prava i dužnosti, treba da već postoji neka pravna nauka. Koliko visoki stupanj pravnoga razvitka treba za takovu zajednicu dobara, vidi se već odatle, što se sama ta zajednica, to bratstvo, kako to vrlo dobro opaža i priznaje *Mažuranić*, ukazuje kao osobiti „organizam i pravni subjekat", dakle juristička osoba. Dalje, u takovu društvu (bratstvu), u kojem su svi ravnopravni, mora postojati množina prerazličnih jurističkih osoba i subjektivnih prava bez određena subjekta samo s određenom svrhom. Jurističke pak osobe i prava s odrenom svrhom plod su tek vrlo visokoga pravnog razvitka, kako najbolje pokazuje povijest rimskoga prava. U početku gubi se osobnost takovih jurističkih osoba u prirodnoj osobi, koja poslije postaje zastupnikom dotične jurističke osobe i upraviteljem njezine imovine.

U najstarijem rimskom pravu gubila se čitava osobnost obitelji kao jurističke osobe u glavi obitelji; on je bio neograničeni i isključivi vlasnik i čitave obiteljske imovine i članova obitelji, imao je nad njima „ius vitae ac necis". Pomalo s vremenom ograničavala se ta neograničena vlast oca obitelji u rimskom pravu sve više i više; oslabila je ona i u pravu raspolagati članovima obitelji i obiteljskom imovinom.

Prvo doba rimske pravne povijesti poznavalo je samo strogo neograničeno i isključivo vlasništvo, ropstvo, mancipije, legis akcije per manus iniectionem, nekse — uopće snošaje i uredbe, koje su mogle postojati i bez uređene zajednice, bratstva; koliko je i postojala ta zajednica, nije bila osobito uređena, nijesu bila prava njenih članova izjednačena bez obzira na doba, spol, tjelesnu i duševnu snagu; svakomu njenu članu prvo je bila vlastita tjelesna snaga. Istom kasnije pojavila su se pomalo i s vremenom razvila i usavršila stvarna prava na tuđoj stvari, razvila su se mnoga obavezna prava, razvila su se nasljedna prava, razvio se postupak per formulas i ekstraordinarni postupak i t. d.: razvili su se uopće snošaji i uredbe, koji pretpostavljaju više uređenu zajednicu, u kojoj su prava pojedinih članova više izjednačena, u kojoj su pojedini članovi sve više međusobno ravnopravna braća, u kojoj je jedan član mogao doći u neki snošaj spram drugoga, a da ne postane ili gospodar ili rob toga drugoga. Rimska pravna povijest najbolje nam pokazuje, kako se to tek pomalo razvijalo; napose lijepu sliku razvitka pokazuje nam povijest obaveznih prava u rimskom pravu; treba se sjetiti samo gradacije: ropstvo, mancipium, nexum, stipulatio, realni kontrakt i konačno konsensualni kontrakt; od ovoga do neosobnih prava i obaveza, do jurističke osobe bio je još samo jedan korak, koji rimsko pravo ni na vrhuncu svoga razvitka nije učinilo ili bar nije bilo svijesno da ga je učinilo; a eto u našem „bratstvu“ imali bismo mi taj korak već na početku pravnoga razvitka!

No ako u starim spomenicima današnjih kulturnih naroda, ako u pravnom životu današnjih primitivnih naroda nigdje nema traga takovom bratstvu, takovoj zajednici; ako je pače i nemoguće, da bi takova zajednica uz primitivne prilike i mogla postojati: kako se mogla pojaviti tako jaka teorija o prvobitnosti te zajednice?

Praizvor toj teoriji, koja je stara gotovo koliko i sama pravna znanost, po našem mnijenju stoji u tom, što se već od početka pripisivala najprije nalogu vladara, a poslije pravu u objektivnom smislu neka osobita stvaralačka snaga, te se tek pravo u objektivnom smislu držalo izvorom, osnovom pravu u subjektivnom smislu. Država je, kao nosilica toga prava u objektivnom smislu, prius, a pojedinac sa svojim subjektivnim pravima, kao djelo te

državne vlasti, jest posterius. U tom pravcu veli već Aristotel: καὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστιν· τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους. I to shvaćanje povlači se kroz čitavu pravnu nauku, premda je, da ostanemo pri Aristotelu, jednostavno starije od sastavljenoga; premda je pravo u objektivnom smislu tek opis ili spoznaja živih pojava, kakove su subjektivna prava; premda je u području drugih nauka već odavna napuštena metoda, da se žive pojave prosuđuju prema aprioristički sastavljenu opisu i pravilima o tim pojavama. U najnovije se tek doba počinje javljati ideja o slobodnom stvaranju subjektivnih prava i o slobodnom pravu[1].

Prirodna posljedica toga, što se pravo u objektivnom smislu držalo starijim od subjektivnih prava, jest pretpostava neke zajednice dobara, kada je sve pripadalo svima, jer samo ako je sve pripadalo svima, mogli su ti svi stvoriti zakon — pravo u objektivnom smislu —, koji je sadržavao pravila, kako može pojedinac doći do vlasti nad pojedinim stvarima. O onom, što pojedincu nije pripadalo, nije on mogao ni zakona stvarati. — „Status naturae“ i društveni ugovor, što ih je pretpostavljala škola prirodnoga prava, nijesu bili plod hirovite fantazije, nego posve pravilna dedukcija iz pravila, da je pravo u objektivnom smislu starije, da ono tek stvara subjektivna prava. Danas se teorija o društvenom ugovoru općeno osuđuje, a tvrdi se, da nije bilo niti onakova „status naturae“, zajednice dobara, kakovu zamišlja škola prirodnoga prava; pa su ipak i današnji pravni učenjaci prinuđeni vraćati se pretpostavi prvobitne zajednice kao jedinom spasu za pravilo, da pravo u objektivnom smislu stvara subjektivna prava. I moderni sociolozi: *Schäffle, Južakov, Novikov, Espinas* i drugi prinuđeni su bili uvrstiti društvo među organizme više kategorije, u kojima po njihovu mnijenju uz prvobitnu zajednicu dobara nije bila provedena diferencijacija među pojedinim stanicama, u kojima se ta diferencijacija, t. j. različitost subjektivnih prava, tek kasnije razvija iz samoga toga organizma.

I slavenskim učenjacima — da obrane originalnost slavenskoga prava, da obore teoriju, po kojoj bi Slaveni zakone primili tek od drugih naroda (Germana)[2], — nije preostalo drugo, nego pret-

---

[1] Por.: Gnaeus Flavius: Der Kampf um die Rechtswissenschaft (god. 1906.).

[2] Ovu su zastupali napose: Schlözer: Nestor. Russische Annalen, i Karamzin: Исторія государства Россійскаго.

postaviti, da je i u starih Slavena prvobitno postojala zajednica dobara. Pri tom im je vrlo dobro došla Herderova teorija o miroljubivoj ćudi i sklonosti za društveni život u slavenskih naroda; dobro su im došli i prejaki opisi zemljišne zajednice s periodičkim prerazdjeljivanjem u Rusa, i obiteljske imovinske zajednice prozvane „zadruge“ u južnih Slavena. S vremenom pridošao je i falzifikat „kraljičinodvorski i zelenogorski rukopis“; i tako je ta teorija, da je u Slavena prvobitno postojala neka vrlo opsežna zajednica dobara, dobila općenu vrijednost, makar u samoj povijesti nema upravo nikakova oslona.

Slavenski pravni historici većinom još uvijek drže, da su prastare uredbe najbolje i da je u staro doba sve bilo bolje i ljepše negoli danas; pa zato još uvijek iz pitanja, da li je doista prvobitno postojala zajednica dobara, koja se poradi prirođene miroljubivosti u Slavena uzdržala i do danas, čine pitanje časti za čitav slavenski svijet i drže, da onaj, koji dokazuje, da su se te zajednice pojavile kasnije, nije valjan slavenski rodoljub. Istina je doduše, da njihovi sumišljenici na zapadu ne imadu o tim prvobitnim zajednicama osobito dobro mnijenje; oni su naime pristaše teorije evolucionizma, teorije o postepenom usavršivanju ovoga svijeta, pa im se dakako ta prvobitna zajednica dobara kao sve prvobitno ukazuje znakom inferiornosti i (poluživotinjskoga) atavizma. Poradi toga ne valja se čuditi, što ti zapadnjaci stavljaju Ruse i južne Slavene u isti red s Pešerima s Ognjene zemlje, s australijskim crncima i t. d. Doduše u tome, što tvrde, da je takova zajednica dobara znak inferiornosti, ne imadu ti zapadnjaci pravo, jer se ona može javljati samo na visokom stupnju pravnoga razvitka; no sa gledišta, da je ono, što je prvobitno, doista i znak inferiornosti, imadu pravo; pa kad bi doista stajalo, da je zajednica dobara prvobitna uredba, i mi bismo se s njima potpuno morali složiti, da je ona znak društvene inferiornosti i da je altruizam znak inferiornosti a egoizam znak kulture — uopće morali bismo sve okrenuti tumbe.

U starih Slavena prvobitno ne samo nije bilo zajednice dobara, ne samo nije bilo „skupina, koje nijesu podijelile svoju djedinu medju sobom“, nego u njih uopće nije još bilo nikakve društvene

organizacije. Prokopije[1] i car Mavrikije suglasno pripovijedaju za starije doba (prije nego što su Hrvati osvojili i naselili Dalmaciju), da se Slaveni nikomu ne pokoravaju i da se ne mogu nagovoriti, da se ma kome pokore, pa da u njih vlada potpuna anarhija. Prokopije se pri tom, da označi tu anarhiju u starih Slavena, služi nazivom δημοκρατία, pa se odmah poradi te riječi uzimalo, kao da Prokopije tvrdi, da je u starih Slavena postojao neki republikanski ustav, kakav je složio sastavljač zelenogorskoga rukopisa s obzirom na ideje francuske revolucije. No riječ δημοκρατία nema nikako to značenje u Prokopija; riječ ta u ono najsjajnije doba vizantijskog apsolutizma, u doba, kad je apsolutistička organizacija sa mnogobrojnim činovništvom bar prividno bila potpuno provedena, značila je toliko, koliko anarhija; pogotovu značila je ona to dvorskomu čovjeku, kakav je bio Prokopije. Živjeli su ovi Slaveni onda, kako dalje pripovijeda Prokopije, na daleko razasuti u malim kolibama, koje su prenosili od mjesta do mjesta. Nazivali su Slavene u davnini i „Sporima", jer su tako rijetko nastanjeni; zato i jesu oni, makar ih je i malo bilo, ipak nastavali tako veliki teritorij. Samo kad je što važnije bilo, sastajali bi se, da odluče, što im je činiti.

Da Slaveni u to doba nijesu imali svojih vlastitih glavara, vidi se i odatle, što nijesu vojevali sami, nego tek pod vladom drugih naroda (Gota, Huna i Avara), koji su zavladavši nad njima tjerali ih u rat. Strani ovi narodi vladali su nad Slavenima posve tiranski, kakove osobite organizacije u Slavena nije bilo ni pod njima; vlast tih stranih naroda trajala je samo dok se oslanjala na vojnu snagu; poslije smrti takova tuđinskoga jakoga vladara-vojskovođa raspalo bi se njegovo carstvo, i Slaveni bi ostali bez vladara, dok ne bi naletio drugi energični samosvijesni vojskovođ sa svojom nomadskom ordijom i podvrgao ih svojoj vlasti.

---

[1] De bello gothico, III., 14.: τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοί τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνορὸς ἑνὸς, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι... οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῷ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον... καὶ μὴν καὶ ὄνομα Σκλαβηνοῖς τε καὶ Ἄνταις ἐν τὸ ἀνέκαθεν ἦν. Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουν, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι διεσκηνημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι... τά τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται.

[2] Strategicum, XI., 5.

U VII. ipak vijeku, kad su Hrvati osvojili i naselili Dalmaciju, imale su pojedine manje skupine svoje vođe, svoje vladare, koji su se, kako car Konstantin Porfirogenit izvješćuje, nazivali župani (ζουπάνοι). Ali ni vlast tih župana, kao ni vlast starih hunskih i avarskih vladara, nije bila stalno uređena, ustavom osigurana i ograničena. I ta vlast oslanjala se u prvom redu o surovu silu glavara i o strah podanika. Car Leon VI. prikazuje stvar[1], kao da bi pokoravati se takovim slavenskim glavarima (županima) značilo toliko, koliko izvrgnuti se njihovoj surovoj samovolji, i koliko živjeti u potpunom bespravlju. Tek njegov otac Vasilije I., drži Leon, izveo je Slavene iz toga bespravlja i dao im svoga arhonta, i tako zaveo u Slavene neki red i neke zakone. — Kaošto se vlast takovih glavara oslanjala samo o surovu silu, tako se još i u kasnije doba domagalo te vlasti samo silom. Naprotiv kakovu biranju takovih glavara nema u najstarijim spomenicima nigdje ni traga.

Takovih je pet glavara po priči, koju donosi car Konstantin Porfirogenit, kao petero braće (Kluk, Lovel, Kosenac, Muhlo i Hrvat) uz dvije sestre (Tugu i Vugu) dovelo Hrvate navodno ća sa one strane Karpata u Dalmaciju[2]. Po svoj prilici bilo je više glavara, koji su vodili Hrvate pri osvajanju i naseljivanju Dalmacije. Osim toga, kako se čini, gospodovali su još u to doba nad Slavenima (Hrvatima) Avari. Onih pet glavara, koje spominje car Konstantin, možda je naselilo, osnovalo pet (sedam) dalmatinskih gradova, ili se osnivačima (možda privremeno) nametnulo za glavare. U drugim mjestima bili su valjada drugi takovi glavari, a i u samim tim gradovima pomnožao se, dotično naselio, veći broj takovih glavara.

Spljetski sabor od god. 924. računa s tim glavarima kao s gospodarima i određuje, kakova ima kazna stići onoga, koji bi ubio svoga gospodara[3]. Još i u kasnije doba imao je takovih podanika (robova, kmetova) ne samo vladar[4], nego i drugi ljudi[5]; tako i građani u primorskim gradovima; ovi su pače bili i gospodari seljacima, ratarima, koji su stanovali daleko van gradova: takovih podanika imao je god. 918. prior zadarski Andrija, otac Dobrušin[6], a još daleko više imao ih je god. 1080. Spljećanin Petar Crni[7].

[1] Tactica sive de re militari, XVIII., 99. i 101. — [2] De adm. imp., cap. 30., str. 143., red 22. i d. — [3] Rački: Documenta, str. 191. — [4] Ibid., str. 4., 5., 15., 67., 106. i t. d. — [5] Ibid., str. 46., 153., 160. — [6] Ibid., str. 18. i d. — [7] Ibid., str. 127. i d.

U Dubrovniku nastanilo se, kako nam izvješćuju stari dubrovački hronisti[1], više takovih gospodskih porodica, koje su imale svoje robove za ličnu poslugu, kmetove za obrađivanje polja i pastire za gajenje marhe. Gospoda ta zvala su se „katunari“, a njihovi podanici „naredbenici“. Osim toga rano je već bilo u Dubrovniku poluslobodnih ljudi, koji su se nazivali „povulani“, t. j. kako nam tumače sami dubrovački hronisti, poluvilani, poluseljaci. Naziv taj najboljim nam je dokazom, da je onda u Dubrovniku seljak, vilan, značilo toliko, koliko neslobodan čovjek.

Tim seljacima nametnuli su se vojnici za gospodare. No isprva (možda prije nego što je osvojena Dalmacija) nije u tome gospodstvu bilo nikakova poretka: grabio je i otimao, tko je i koliko mogao. S vremenom tek razvile su se tu stalne kaste vojnika (gospode, katunara), seljaka (podanika, naredbenika) i ljudi slobodnih doduše, ali bez vlasti nad drugima (poluseljaka, povulana). Dubrovački hronisti tvrde, da se to dogodilo godine 744. Sada nije više kod pitanja, tko je gospodar (katunar), tko li podanik (naredbenik), odlučivala samo surova sila i zanat, nego je pored toga, a naskoro i u prvom redu, odlučivalo podrijetlo.

No kad je jednom zavladalo načelo, da se gospodstvo ima određivati podrijetlom, počeo se broj te gospode umanjivati. Počele su naime gospodske porodice, kao što u svim narodima i u svim vijekovima odlikovane porodice, izumirati[2]. — Osim općenitih uzroka izumiranju tih porodica bilo je tu još i osobitih uzroka, s kojih se znatno umanjio broj tadašnje gospode u Hrvatskoj. Neprestano trvenje među tim gospodskim porodicama dovede do toga, da su se mogle održati samo jače i bogatije. Tako je propalo mnogo gospodskih porodica ne samo van gradova, nego i u gradovima. Primjer takove propasti daju nam dvije spljetske po-

---

[1] Por. napose: Najstarija dubrovačka hronika „Principio della cronica la più antica di Ragusa“ (u Makuševljevim **„Изслѣдованія объ истор. памятникахъ и бытописателяхъ Дубровника“**, str. 306.); druga dubrovačka hronika (u Makuševljevim **„Изслѣдованія“**, str. 336.): „Li annali della nob. republica di Ragusa“ (u „Mon. hist. Slav. merid.“, sv. XIV., str. 8. i 9.) i „Annali di Ragusa“ del Nic. di Ragnina (u „Mon. hist. Slav. merid.“, sv. XIV., str. 180.); Croniche di Ragusa di G. Resti (u „Mon. hist. Slav. merid.“, sv. XXV., str. 19.); Razzi: La storia di Raogia (u „Srpska dubrovačka biblioteka“, sv. V., str. 22.).

[2] O tom por. u mojoj raspravi „Priroda i država“ u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 182.

rodice: Dujma Draže i nekoga Vida, koje su se međusobno istrijebljivale, a ostanci su izagnani iz Spljeta[1].

Osobiti položaj gospode u gradovima stao se gubiti, jer su mnogobrojni podanici (robovi) — osobito oni, koji su bili oko te gospode za ličnu poslugu, dakle u gradu — puštani na slobodu[2]; tako je u gradovima bivalo sve više slobodnih ljudi, koji nijesu doduše bili gospoda, ali ni robovi. I razlika između tih (poluslobodnih) i gospode bivala je s vremenom sve manja: pod utjecajem kršćanstva zemaljska su naime gospoda činila silne darove u korist crkava[3]; tako je veći dio zemalja gradskih (osobito u okolici grada Spljeta) prešao u crkvene ruke; a građanstvo, ako se gradski teritorij od vremena do vremena (kako u Dubrovniku) nije proširivao, postajalo je sve više zavisno o crkvenim oblastima, koje su, ako ništa drugo, imale u svojim rukama gotovo sve ratarske proizvode, t. j. surovine; građanstvu preostajala je u prvom redu trgovina i obrt, a tu su bili jednaki i potomci nekadašnje gospode i potomci nekadašnjih puštenika. Tim načinom postalo je građanstvo u sve većoj mjeri zavisno od crkvene vlasti; namjesto pređašnjih gospodara stupila je crkva. Ona je pak, skršivši vlast starijih gospodara i držeći politiku romanizovanja, stvorila novo plemstvo, dalmatinske „nobile", koji su u jednu ruku odlučivali, da se u gradskim zborovima ima vijećati samo latinski, dotično talijanski, a u drugu ruku tražili, da se komesu, kojega su im slali Mlečani, pridijeli osobiti tumač, da posreduje općenje između komesa i naroda.

Građani su se doduše opirali tomu sve jačemu prodiranju crkvene vlasti: napose stvarali su zakone, u kojima se zabranjivalo odsvajanje (osobito darivanje) nekretnina crkvama; ali nije bilo snage, da se takovi zakoni provedu. Tako nalazimo otpis pape Aleksandra III. zadarskomu nadbiskupu Lamprediju, da uznastoji, kako bi Splјećani opozvali ponovno stvoreni zakon, da se crkvama nekretnine ne smiju ni darivati ni oporučno

[1] Por. Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana (u „Mon. hist. Slav. merid.", sv. XXVI.), str. 115.

[2] Tako je već god. 918. prior zadarski Andrija pustio na slobodu mnogo robova; — por. Rački: Documenta, str. 17. i d.

[3] Lijep primjer takova darovanja imamo u pomenutoj darovnici Petra Crnoga; — por. Rački: Documenta, str. 127. i d.

ostavljati; tu se daje nadbiskupu Lamprediju ovlast, da protiv Spljećana upotrijebi najoštrije crkvene kazne, ako dobre volje ne ushtjednu pomenutih zakona opozvati[1].

Posve je prirodno, da pomenuti robovi („naredbenici“) nijesu sebi birali svoje gospodare („katunare“). Napose nije moguće, da bi ono pučanstvo, o kom govori car Leon VI. a koje je spram svojih gospodara imalo položaj robova, biralo sebi te gospodare. Tako isto nije moguće, da bi sebi oni podanici (robovi, kmetovi), o kojima govori spljetski crkveni sabor od god. 924., birali svoje gospodare. Nije moguće, ni da su dubrovački naredbenici sebi birali svoje katunare.

Uz pravne i društvene prilike, koje su vladale u Hrvata prvoga doba, mogao je pojedinac dospjeti u taki položaj, da bude gospodar, po svom zvanju (kao vojnik, nomad), a to zvanje prelazilo je pravilno od oca na sina; trebao je samo takav vojnik (nomad) u dobar čas poslužiti se tjelesnom snagom svojom vlastitom i eventualno svojih rođaka i prijatelja (svoje pratnje). U kasnije doba prelazilo je poput zvanja i gospodstvo od otaca na sinove. No zato nije još prestalo svako trvenje, samo su se, kako dubrovački hronisti vele, pojedini stališi međusobno stalno razlučili, te nije bilo toliko trvenja između ljudi iz nižih stališa (naredbenika, povulana) i ljudi iz višega stališa. No zato se trvenje između pojedinih pripadnika višega stališa sada još i zaoštrilo, pa su od toga mnoge plemenite porodice sasma izumrle.

Tako su na taj odlikovani položaj dospjevali ne samo gospoda u Dubrovniku, nego i vani, van gradova; samo je vani takove gospode bilo mnogo manje, pa je pojedini takav gospodar, katunar, župan, gospodovao silnim teritorijem, katunom, županom. No kad se velikožupanska, poslije kraljevska, vlast već ustalila i protegla na veliki broj župa, nije više kod pitanja o odlikovanom (županskom, katunarskom) položaju odlučivala samo tjelesna snaga i podrijetlo (pleme), nego u prvom redu volja vladareva. Veliki župan, domogavši se naime vlasti, ostavljao bi u vlasti samo one župane, koji su mu bili privrženi ili koji mu se bar nijesu opirali; one pak, koji su mu se opirali, protjerao bi i dao njihove župe

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 93.

kojemu ljubimcu iz svoje pratnje. Tako su postupali veliki župani, a tako poslije i kraljevi.

Pop Dukljanin pripovijeda, da je kralj postavljao banove („duces") nad pojedinim pokrajinama i župane („comites") i satnike („sednicos"); i to za banove postavljao je svoju braću (rođake), a za župane i satnike plemiće iz dotične pokrajine[1]. — Uza sve to se *M. Brašnić* poziva upravo na Popa Dukljanina u dokaz, da su župe i satnije u Hrvatskoj same birale sebi svoje glavare[2]. No već *Rački* uvidje, da ne valja tako postupati i tvrditi, da Pop Dukljanin veli, da su župe i satnije same sebi birale svoje glavare, gdje Pop Dukljanin upravo protivno veli. Zato je Rački nastojao, da pripovijedanje Popa Dukljanina tumačenjem ukloni ili da mu bar umanji vrijednost: napose tumači on, da se Pop Dukljanin vara, jer miješa kasnija vremena sa starijima[3]. Valjano je, veli *Rački,* opisano, kako se u najstarije doba dolazilo do županstva i banstva, u jednoj bilješci iz XII. vijeka, gdje se govori o izboru kralja; po toj bilješci bira župane i bane u Hrvatskoj 12 plemena, ali samo iz određenih 12 rodova[4]. Bilješka ta tiče se očito dobe, kad je 12 rodova sklopilo ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom iz početka XII. vijeka, i valjada dobe neposredno pred tim, jer se u skladu s tom bilješkom sklapao samo ugovor s Kolomanom, dotično Koloman birao za kralja; u starije doba, napose prije Tomislava (Budimira), posve je sigurno — kako ćemo niže vidjeti — da se na taj način nijesu birali hrvatski vladari. Izjava pak Popa Dukljanina tiče se toga daleko starijega doba, kadno se održao crkveni sabor na duvanjskom polju („in planitie Dalmae"). Rački, da održi priču o ustavu osnovanu na reprezentativnom sustavu, izvrnuo je čitavu stvar, i tvrdi, da navod Popa Dukljanina vrijedi za kasnija vremena, a ona bilješka iz XII. vijeka za starije doba.

Da navod Popa Dukljanina, da je, otkako je nastala nekakva državna organizacija, kralj (vladar) sam postavljao banove i župane, doista stoji, najbolje pokazuje stara srpska povijest. Car Stefan Dušan u svome zakoniku izričito veli, da je „njegovo carstvo" (t. j. on sam i njegovi prednici) dao **„землю и градове"**

---

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 18. i 19.

[2] Župe u Hrvatskoj, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. XXV., str. 39.

[3] Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 179.

[4] Rački: Documenta, str. 486.

„властѣлωмъ и властѣличикьюм“[1]. Dalje se vidi iz toga zakonika, da je takav vlastelin, dobivši zemlju (župu), postajao i potpuni gospodar nad njom: vlastelinu napose pripadalo je vlasništvo, **„дрьжава“**, nad župom[2]. Vlastela su osobito po starijem pravu slobodno prodavala podijeljenu im zemlju, a pučanstvo na toj zemlji pojavljivalo se samo kao pripadnost zemlje[3]. Posve je pak prirodno, da to pučanstvo — ta pripadnost zemlje — nije sebi biralo svog vlasnika i da taj vlasnik nije bio ravnopravni brat s objektima svoje **„дрьжаве“**.

Kako se dalje razbira iz razlaganja Popa Dukljanina, prije nego što je kralj sam počeo tako postavljati banove, župane i satnike, uopće nije bilo u razdiobi zemlje nikakoga reda; prije toga gospodovali su naime pojedini župani nad toliko zemlje i toliko naroda, koliko im je dotjecalo vlastite snage i snage njihove pratnje. Od sada tek su pojedine satnije, župe i banovine imale određene granice, i vlast banova, župana i satnika stala se oslanjati na vlast kraljevu. Dakako da taj red nije Dukljaninov legendarni Svetopuk (Sphetopelek) dotično Budimir (Tomislav?) proveo naprosto tako, da su se na jednom crkvenom saboru (sinodi) stvorile odluke o državnoj organizaciji, jer dojakošnji župani ne bi dali za volju nikakva crkvenoga sabora oduzeti sebi vlast, koje su se oni ili već njihovi očevi silom domogli; ta vlast mogla im se oduzeti samo silom, pa je takovu silu jamačno i upotrebio vladar, koji je skršio staru vlast plemenske gospode (župana i katunara) i na njihovo mjesto postavio svoje ljude. Na crkvenom se saboru valjada gotov čin sa strane crkvene vlasti samo odobrio i data mu neka osobita posveta.

Zanimljivo je, da to Svetopuk-Budimirovo uvođenje reda — prema riječima Popa Dukljanina — i ono postavljanje arhonta (vladara) Hrvatima po caru Vasiliju I. — prema riječima careva Leona VI. i Konstantina Porfirogenita — pada po prilici u isto doba, t. j. nešto poslije djelovanja braće Ćirila (Konstantina) i

[1] Čl. 141. po prizrenskom rukopisu.
[2] Čl. 185. po istom rukopisu.
[3] Por. Novaković: Selo iz dela: narod i zemlja u staroj srpskoj državi, str. 157. i d.

Metoda[1]. Od toga po prilici vremena datiraju i banovi (banovine) i satnici (satnije); prije toga javljaju se samo župani (župe), koji su se u nekim krajevima (Dubrovniku) nazivali i katunari (katuni). Možda je vladar upravo na taj način htio oslabiti vlast plemenskih župana, što je nad njih postavljao banove, a njihovu opet vlast cjepkao te nad pojedine dijelove njihova teritorija i naroda postavljao satnike.

Vladari su hrvatski nastojali, da skrše vlast starih samovlasnih župana; na mjesto tih samovlasnih župana postavljali su svoje pouzdanike (svoje banove, župane i satnike). Ali, čini se, da je i vlast tih vladarevih pouzdanih ljudi doskora znatno ojačala i ponovno u većoj ili manjoj mjeri postala nezavisna o kraljevoj vlasti. Jačanju i osamovlašćivanju vlasti tih vladarevih pouzdanika doprinijele su mnogo svađe i borbe o prijestolje u vladarskoj porodici, dalje i slabost pojedinih vladara (Slavića, Stjepana II.), a i romanizatorna politika jačih vladara (Tomislava, Petra Krešimira i Dimitrija Zvonimira), jer je ta politika otuđivala kraljeve svom vlastitom narodu (osobito Dimitrija Zvonimira, koga je narod poradi te politike, po navodima Popa Dukljanina, konačno i ubio). Bile su onda već takove prilike i u drugim krajevima Evrope, da je svatko, koji se domogao neke vlasti, tu vlast vršio kao neograničeni i isključivi gospodar svega, što joj je bilo podvrgnuto, samo ako mu je za to dostajalo snage. Poradi toga čini se da pomenuta organizacija provedena (kako Pop Dukljanin veli) za vlade Svetopukove — a zato, da tu gospodu podvrgne — nije baš osobito uspjela. Promijenjeni su bili samo nosioci vlasti, i to ne svi; vlast ostala je u glavnom ista.

No pomenuta organizacija rodila je drugim plodovima. Ponajprije prorijedila je broj gospodskih (odlikovanih) obitelji; dalje, upozorila je tu gospodu, da u kralju imadu zajedničkoga gospodara, koji im može podijeljenu vlast u svaki čas oduzeti, i tako ih učinila složnima u tome, da ograniče vladara u tom pravu. Tako je došlo do toga, te su se samo pripadnici određenih porodica mogli domoći te vlasti. No i među pripadnicima tih porodica

---

[1] Por. u jednu ruku Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 12. i d., a u drugu Leonis Philosophi Tactica, XVIII., 101.; Constantini Porphyrogeniti Historia de vita et rebus gestis Basilii imperatoris, c. 54.; De administrando imperio, cap. 29., str. 129.

nije kralj smio po volji birati sebi banove i župane. Pravilno je ta vlast jamačno prelazila od oca na sina. Ali i onda, ako nije bilo sina, na kojega bi ta vlast prešla, čini se da nije kralj po miloj volji, osobito ako je bio slab, mogao podjeljivati tu vlast, nego su o tome, kako se vidi iz jedne kasnije bilješke, odlučivale ostale gospodske porodice. — Jaki su kraljevi ipak uvijek samovoljno postavljali za banove i župane svoje pouzdanike. No upravo poradi toga nijesu te gospodske porodice voljele, da imadu nad sobom kralja; osobito nijesu voljele, da imadu nad sobom jakoga kralja, koji bi ih dobro poznavao.

S vremenom uopće mjesto da je o volji kraljevoj zavisjela vlast te zemaljske gospode, zavisjela je vlast kraljeva o volji njihovoj. Poslije smrti kralja Dimitrija Zvonimira i kratkotrajne vlade kralja Stjepana II. nijesu se ta gospoda uopće mogla složiti u tome, da postave domaćega kralja, koji bi ih mogao stezati u njihovoj vlasti; a kad je pored njihove nezavisnosti zavladao u zemlji toliki nered. te je upravo bilo nužno, da zavlada tom zemaljskom gospodom kakav kralj, voljela su ona, da taj bude tuđinac, koji ih ne će znati ni moći tako stezati u njihovoj vlasti kao domaći vladar. I gospoda ta sklopila su s ugarskim kraljem Kolomanom ugovor, kojim ga postavljaju za hrvatskoga kralja, ali su se odmah u tom ugovoru osigurali za svoja prava.

Spram slabije gospode i nezavisnoga seljaštva, koliko je takova još bilo, upotrebljavali su takovi kraljevi pouzdanici svu svoju vlast samo za podjarmljivanje. Samo kralj, i to jak kralj, mogao ih je stezati u tom. Poradi toga poslije smrti Zvonimirove preotelo je to podjarmljivanje i ta silovitost toliko maha, da se činilo, kao da će sve propasti. Toma Arciđakon opisuje stanje u Hrvatskoj poslije smrti Zvonimirove ovako: „Cepit itaque inter omnes regni proceres magna discordia suboriri. Et cum diuisim modo hic, modo ille regnandi ambitione sibi terre dominium uendicaret, innumirabiles rapine, predationes, cedes, et omnium facinorum seminaria emerserunt. Alter enim alterum insequi, inuadere trucidare cotidie non cessabat"[1]. I Pop Dukljanin žali za dobom kralja Zvonimira, kada „biše vesela sva zemlja, jere biše puna i urešena svakoga dobra, i gradovi puni srebra i zlata.

[1] Historia Salonitana (u „Mon. hist. Slav. merid.", sv. XXVI.), str. 57.

I ne bojaše se ubogi, da ga izji bogati, i nejaki da mu vazme jaki, ni sluga da mu učini nepravo gospodin. Jere kralj svih branjaše"[1]. Poslije smrti Zvonimirove, veli Pop Dukljanin dalje, „Hrvati biše podloženi od volje u nevolju, i od slobodnih u rabotu obrati"[2].

Tako se dogodilo, te je ostalo samo 12 glavnih vangradskih plemenitih rodova, koji su s ugarskim kraljem sklopili ugovor, da im on bude kraljem. Napose opet morao je Koloman ugovarati s gradovima; stoga i vidimo, da se ugovor, što ga je sklopio s onih 12 rodova, kod svakoga većega grada samo ponavlja[3].

No ni to, što su Arpadovci postali hrvatski kraljevi i što je u Hrvatskoj obično vladao po jedan herceg iz kraljevske kuće, nije oslabilo vlasti tih velmoža; naprotiv sada, jer je kralj bio više udaljen, bili su ti velmože mnogo nezavisniji. Faktični gospodari u Hrvatskoj bili su pojedine velmože, koji su uvijek nastojali podvrći svojoj vlasti što više zemlje i što više naroda. S podvrgnutim pak narodom postupale su ove velmože gotovo onako, kako opisuje car Leon VI. da su četiri vijeka prije toga postupali slavenski vladari sa svojim narodom: narod bio je izvržen samovolji tih velmoža, za koje nije postojao nikakav zakon, nikakva granica.

Napose je to plemstvo nastojalo svojoj vlasti podvrći primorske (dalmatinske) gradove. U tim gradovima uzdržalo se bar nešto od staroga plemstva, koliko dakako crkvi uspjelo nije demokratizovanje. Iz tih ostanaka staroga plemstva, nadopunjenih tuđincima i pojedincima iz nižih slojeva, razvio se u gradovima osobiti novi stališ gradskih „nobila", koji s plemstvom van grada nijesu imali ništa zajedničko, pače su se protiv toga vanjskoga plemstva odrješito borili, da im se ne nametne za gospodare, kako se nametnulo mnogim slobodnim ljudima van gradova. Pa je upravo ta borba protiv vanjskoga plemstva prisilila gradsko plemstvo i uopće gradsko pučanstvo, da se makar i uz pripomoć biskupa i crkve, makar i uz romanizovanje, organizuje i stvori nezavisne općine van onih župa, koje su prema izjavama Popa

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 32.
[2] Ibid., str. 36.
[3] Por. Tomašić: Temelji državnoga prava hrvatskoga kraljevstva.

Dukljanina konstituirane i omeđašene nešto poslije djelovanja braće Ćirila i Metoda[1].

Ta se borba bez sumnje već rano pojavila, jer su se već u IX. vijeku — po prilici u isto vrijeme (ili nešto kasnije), kad su prema navodima Popa Dukljanina omeđašene župe (banovine i satnije) — obratili ti gradovi istočno-rimskom caru (Vasiliju I.) da posreduje između njih i hrvatskoga vladara (velikoga župana) dotično njegovih pouzdanika. Na posredovanje carevo postali su ti gradovi u glavnome nezavisni o državnoj organizaciji; jedinu dužnost imali su oni, da plaćaju hrvatskom vladaru stalno određeni godišnji danak, i to Spljet dvije stotine nomizmata, Trogir stotinu, Zadar stotinu i deset, Opsara stotinu, Rab stotinu, Krk stotinu, te Dubrovnik zahumskom vladaru trideset i šest, a trebinjskom trideset i šest[2].

Borba ta nije time još dovršena; ona se nastavljala osobito u onim vremenim periodama, u kojima su ti gradovi kao i okolišno plemstvo potpadalo pod istu, hrvatsku vlast. Zato, premda je te gradove vezalo sa susjednim pučanstvom jedinstvo jezika, narodnosti i običaja, ipak nijesu oni nikada bili oduševljeni za to, da potpadaju pod hrvatsku vladu. Oni su svaki čas mijenjali gospodare i tim mijenjanjem izbijali za sebe uvijek veće privilegije.

Kad je vlast pojedinih odlikovanih rodova za vlade kraljeva iz Arpadove kuće još više porasla, nastojale su te velmože, da podvrgnu svojoj vlasti uz ostali teritorij i primorske gradove. U Dalmaciji su se osobito isticali bribirski knezovi Šubići, a pogotovu od onda, otkada su baš oni najviše pripomogli Karlu Robertu, da zasjedne na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Vrlo često bili su te velmože i protiv volje građana gradski komesi; no kao takovi slabo su se brinuli za red u gradovima: glavno im je bilo, izvlačiti iz tih gradova što više koristi za sebe, a za poredak neka se brine građanstvo, kako znade[3]. Postupali su ti komesi s narodom još uvijek donekle onako, kako su po opisu cara Leona VI. postupali stari slavenski vladari sa svojim narodom; narod je bio izvržen samovolji tih komesa, koji se na pravo i zakone ni-

---

[1] Por. Šišić: Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman; u „Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva", god. X., str. 96.

[2] Constantinus Porphyrogenitus: De adm. imp. cap. 30., str. 147.

[3] Por. Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, napose glave 26., 28., 32. i d.

jesu mnogo obazirali; promijenila se samo forma, promijenili su se načini, ali samo vršenje vlasti ostalo je u glavnom isto. No sada ti građani nijesu više mirno podnosili nasilje takih velmoža; sada su oni voljeli za glavara primiti i tuđinca, samo da se otmu samovolji domaćih velmoža. Pogotovu su voljeli, kad više nije imao glavnu riječ u gradu biskup, stavljati sebi za glavare takove Latince, koji su sebi ondje u Italiji pribavili upravo stručnu naobrazbu za podestate[1]. Takove podestate preporučale su povrh toga crkvene vlasti, koje su u XII. i XIII. vijeku u dalmatinskim gradovima sve više prestajale biti za gradski život onaj faktor, koji su bile u X. i XI. vijeku. Latinski podestati, držale su crkvene vlasti, najsigurnije će nastaviti započeto od njih djelo romanizovanja tih gradova. Kao osobiti primjer takova djelovanja crkvenih vlasti ističemo ovdje, koliko se potrudio veliki panroman spljetski arciđakon Toma, te je Splječane ipak sklonuo na odluku, da im podestat bude Latinac; pa kako je onda uz njegovo nastojanje došlo do toga, te im je postao podestatom Gargan iz Ankone[2]. No nije Gargan bio jedini Latinac podestat u Spljetu: bio je tu i Hadrijan iz Trevisa[3] i Perceval iz Ferma[4] i t. d.

Valja pak priznati, da su ti tuđinci gradske interese daleko bolje zastupali negoli domaće velmože. Njima imadu dalmatinski gradovi zahvaliti dobar dio svoje samostalnosti i samouprave. Osobito je tu poučan rad spljetskoga podestata Gargana, koji nam opisuje njegov savremenik i veliki štovalac Toma Arciđakon.

Da su gradovi dalmatinski voljeli birati strance za glavare negoli domaće ljude, najbolje se vidi, što je i sam kralj Ladislav bio ponukan, te je god. 1273. pisao Splječanima, da imadu strane suce istjerati i na njihovo mjesto staviti domaće ljude za podestate[5]. Zabrane te nijesu međutim mnogo koristile: doskora naime poslije toga vidimo u Spljetu i opet podestata Rogerija Suppi (Lupi) iz Ferma[6]. U Trogiru opet bio je godine 1285. podestat neki Falci iz Ferma[7]. Pa i sami hrvatski stališi molili su god. 1534. na saboru u Ripču, da im ne bude banom domaći čovjek[8].

---

[1] Por. Herrter: Die Podestàliteratur in Italien.
[2] Por. Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana (u „Mon. hist. Slav. mer.“, sv. XXVI.) str. 118. — [3] Ibid., str. 61.
[4] Por. Uvod u stari spljetski statut od god. 1312.
[5] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. VI., str. 42.
[6] Ibid., sv. VI., str. 47. i 68. — [7] Ibid., sv. VI., str. 524.
[8] Fraknoi: Monumenta Hungariae, I., 492.

Poslije istupiše iz državne organizacije još i neki drugi gradovi osim pomenutih sedam biskupskih gradova (Spljeta, Zadra, Dubrovnika, Trogira, Osora, Krka i Raba). Uz veliku borbu izradiše sebi svoga osobitog biskupa (tako Šibenik); pojedini građani počeše sebe prikazivati potomcima starih Romana, od Vrančića postade Veranzio, od Divnića Difnico, od Sižgorića Sisgoreo i t. d.

Drugi gradovi (n. pr. Skradin) ne znadoše sebi tako dobro pribaviti nezavisnost, napose ne znadoše sebe njihovi građani prikazivati tako dobro izravnim potomcima starih Romana — pa makar samomu gradu i ostade staro romansko ime —, nego ostadoše što i bjehu — Hrvati. Takim gradovima dogodi se pače, te kao neromanski gradovi izgubiše biskupa, koga su već imali (tako Nin, Skradin, Knin). No ni takova mjesta ne ostadoše trajno bez svake organizacije.

Zemaljska gospoda, velmože, koji su bili gospodari takovim mjestima i koji su se imali brinuti za pravni poredak i sigurnost, brinuli su se samo kako bi iz naroda sakupljena u takovu mjestu izvukli što više dohotka za sebe. Vršenje pravosuđa sa njegovim mnogobrojnim globama i pristojbama i nije toj gospodi bilo drugo do li izvor novih dohodaka. Njima je bilo u prvom redu do toga, da se izriču i utjeruju velike globe i pristojbe, a manje im je bilo do toga, da izrečene globe i pristojbe stignu baš pravoga krivca i da se sudi po pravu i pravici. Zemaljska su gospoda rano već uvela i ono drastično policijsko sredstvo protiv zločina, da čitavo mjesto u neku ruku odgovara za zločin počinjen na njegovu teritoriju. Sve to prinuka take općine, te se same stadoše brinuti oko podržavanja pravnoga poretka i javne sigurnosti.

Već vrlo rano zavladao je, kao i u drugim kršćanskim zemljama, i u pokrštenih Hrvata pod crkvenim utjecajem običaj, te su se pojedine skupine, pojedini slojevi — uopće ljudi vezani budi kakovim zajedničkim interesom — skupljali u osobite „bratovštine“, „braštine“, „bratstva“, „lige“, „confraternitates“, „confratriae“, „fraternita“, „fratilia“, „fratiglia“, „compagnia“ i t. d. Članovi takve bratovštine-lige obavezali bi se osobitom prisegom (ili zavjetom), da će se držati unaprijed postavljenih pravila. Jedna pak od glavnih svrha tim bratovštinama u ranija vremena bila je pravna zaštita i sigurnost.

Iz najstarijega doba ne imamo doduše sačuvanih pravila takovih bratovština; no iz smjera, kojim je krenuo njihov razvitak u poznija vremena, može se izvoditi o starijima.

Tako je u jednom od najstarijih sačuvanih statuta takovih bratovština, t. j. u statutu bratovštine sv. Mihajla u Gružu, što su je godine 1290. sklopili tamošnji seljaci, jedna od glavnih odredaba: „Item si quis fratrum dixerit injuriam unus alteri, non vadat ad curiam comitis sub poena unius ipperperi, nisi esset injuria sanguinis vel magni excessus, sed gastaldus puniat eos secundum quod ei videbitur expedire“[1]. U statutu bratovštine sv. Marije od Rožata na Rijeci (kod Dubrovnika) iz godine 1321. određuje se opet: „Item volemo et fermemo in pleno capitulo, che lo nostro gastaldo e li soi judici li qual sarà per lo suo tempo abbia liber arbitrio de far rason a zascun frare de grossi 12 in sotto, provando per justi et boni testimonii come uno frare all' altro fosse debitor“[2]. U statutu bratovštine sv. Nikole u Stonu od godine 1390. (za gastalda Cvjetka Dominčića i sudaca Kombalovića i Ručića) veli se: „Statuimo et ordinemo, che quando alchuna persona fratelo overo sorella della deta fraternita fosse in servitio della deta fraternita et havesse costion (question) o briga overo iniuria con altro fratelo overo sorella della deta fraternita, non debia de loro niscuno andare avanti lo Conte a lamentarse se non avanti lo gestaldo con li soi iudiçi. Et chi andasse avanti lo Conte a lamentarse, et se non observasc lo deto ordene debia lui pagare alla fraternita tanto quanto quello il quale fosse condemnato dallo Conte sopra quello al quale si lamentase, tanto questo che sia condemnato per lo gestaldo et per li soi judici lo qual andasse a lamentarsi al Conte“[3]. U statutu bratovštine sv. Marije na otoku Lopudu iz XV. vijeka (za gastalda Luke Dobušića i Luke Mesića, sudaca Marka Vlahušića i Vlaha Ilijća, avokatora Andrije Vlahanovića te definitora Miloja Bogojevića, Marka Janovića, Ratka Prvanovića i Luke Petrovića) određuje se: „Ancora volemo e fermemo, che se alcun delli frari volesse far custione (questione) alcuna contra la nostra matricula, ovver feçesse romore, ovver alguna briga intra li frari, che niguno frar di quelli non possa far lamento a niguna signoria, salvo che vada a domandar rason davanti lo suo gastaldo e davanti li sui çudisi della nostra fratilia“[4].

---

[1] Monum. histor.-juridica Slavorum merid., VII., 1., str. 3.
[2] Ibidem, str. 7. — [3] Ibidem, str. 15. — [4] Ibidem str. 60.

Bratovštine takove nijesu se stvarale samo na teritoriju dubrovačke republike[1], nego i po svim hrvatskim zemljama osobito u primorju. U te bratovštine skupljali su se u gradovima i gradskim teritorijima, izakako je svu vlast preuzelo gradsko plemstvo, niži slojevi: pučani i kmetovi, da uređuju svoje prilike, rješavaju prijepore između svojih članova, brane svoja prava protiv obijesnoga plemstva i t. d.

Tako se n. pr. u Trogiru, kako izvješćuje *Paolo Andreis*[2], razvilo šest takovih bratovština: dvije za pučane u samome gradu, i to sv. Duha i sv. Mihajla; dvije za kmetove na kopnu trogirskoga distrikta, i to Anđeoske Djevice i sv. Jurja; dvije opet za kmetove na trogirskim otocima, i to ona sv. Marije i sv. Jakova. Svaka od tih bratovština imala je svoga župana; te su osobito u kasnije doba imale skupne sastanke („congregazione") u dvorani bratovštine sv. Duha. Andreis poređuje odluke i presude, što ih je stvarala skupština odabranika od svih tih šest bratovština, t. zv. pučka skupština, odlukama i presudama trogirskoga vijeća, samo što su se u vijeću sastajali nobili, i njihove odluke i presude imale su vrijednost za čitav grad; u skupštinu pučana sastajali su se samo pučani, pravije odabranici pojedinih pučanskih bratovština, i njihove odluke i presude imale su vrijednost redovno samo za pučane. Gradske funkcionare biralo je vijeće nobilâ i oni su zavisni bili o njemu; no bilo je i takovih, koji su se birali i u skupštini pučana. Međutim, kako se vidi iz Andreisove Trogirske povijesti a još više iz Lucijeve, trogirski pučani nijesu mirne duše prepuštali vladu u gradovima nobilima; bilo je tu oštrih sukoba, dok nijesu nobili prevladali. Stoga se čini, da su u starije doba ove bratovštine pučana imale još i važniji položaj.

U kasnije doba, kako izvješćuje *Andreis*[3], najznatnija od svih tih bratovština bila je ona sv. Duha, te su se njene odluke

---

[1] O ovima poredi napose: Vojnović: Bratovštine i obrtne korporacije u republici dubrovačkoj, u „Monum. hist.-iur. Slavorum merid.", VII., 1., str. I.—XXIII., i VII., 2., str. I.—LV.; o sudskoj vlasti tih bratovština napose u „Monum. hist-iur. Slavorum merid.", VII., 2., str. XLVII. i d.

[2] Storia della città di Traù (izdao don Marko Perojević, god. 1908. u Spljetu), str. 338., 351. i d. — P. Andreis živio je od 1610.(?)—1686.

[3] Storia della città di Traù, str. 306.

u neku ruku držale za odluke svih pučana. Bratovština ta reprezentirala je volju trogirskih pučana; ima o toj bratovštini odredaba i u samom trogirskom statutu[1]. Bratovština ta imala je i svoj osobiti statut, kako se to vidi iz reformacija trogirskomu statutu od godine 1355. No njezine odluke i zakoni mogli su vrijediti po odredbi iste reformacije samo ako ih je odobrio trogirski komes i njegova kurija. — Bratovština ta stekla je s vremenom vrlo velikih zasluga i u svom humanitarnom djelovanju.

Takovih bratovština imade i u okolici zadarskoj; ovdje su se nazivale u starije doba „ligama“, pa je statute tih liga godine 1455. mletačka vlada potvrdila, pravije unificirala u jedan kratak statut[2].

Među statutima liga iz zadarskoga distrikta osobito je znamenit u najnovije doba pronađen statut lige kotara ninskoga. Pronađen je doduše samo rukopis novije redakcije toga statuta; no i iz ovoga vidi se ipak, da je ta liga, ako i ne u ovoj redakciji, to ipak u starijoj, imala već vrlo rano osobiti svoj statut, stariji od svih drugih hrvatskih statuta. Statut taj vrijedio je za dosta veliki teritorij, za kotar ninski; osim toga po tom statutu podvrgnuti su liginu sudovanju i znatniji delikti (sve krađe i zlobne oštete). Statut taj[3] pored svoje starosti i svoga razvitka razjašnjuje nam bolje nego ikoji drugi društveno uređenje u Hrvatskoj u doba od XII. do XV. vijeka. Početak tome statutu dao je navodno Budisav Bogdan, ban Like i Krbave; u banovinu ličku pripadao je naime po svoj prilici i ninski kotar, a možda i Vinodol, kaošto je pod biskupa ninskoga potpadala Lika, a valjada i Vinodol[4]. Od ovoga bana navodno potječe odredba, „da župa župu ima kaštigavati za krađu“. Kad se poslije raspala ova banovina („po rasuđuću“) (valjada poslije smrti kralja Zvonimira) te nije bilo vlasti, koja bi podržavala red, učestale su

---

[1] Statuta et reformationes civ. Tragurij, reform. lib. I., cap. 51.; lib. II., cap. 18. i 19.

[2] Statuta Jadertina (god. 1564.), list 121. i d.

[3] Priopćio ga je P. Karlić u „Vjesniku hrv. arheol. društva“, nove serije sv. XII., str. 290.—298.; por. o njem i moj članak: Opet jedan hrvatskim jezikom pisani statut, u „Mjesečniku pravničkoga društva u Zagrebu“, 1913., I., str. 277. i d.

[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, V., str. 632. i d. i 636 i d.

krađe u kotaru ninskom. Da tomu neredu doskoče, stvoriše ljudi kotara ninskoga — kako se veli u uvodu nađenoga rukopisa — „po dopuštenju (hrvatskoga) kralja Stipana Ugarskoga (t. j. iz Ugarske) na 23. novembra 1103.“ ligu sa statutom, koja je godine 1305. navodno samo obnovljena. Godine naime 1305. — kako se dalje veli u tom uvodu — obnoviše kapitani i suci toga kotara (u toj je lizi, kako se čini, svako mjesto imalo svoga kapitana-gastalda i suca, a ne kao obično cijela liga jednoga gastalda i dva suca) staru ligu, pravije: stari statut, i pozvaše za 9. novembra 1306. od svake kuće po jednoga, valjada da položi prisegu o pristupu u tu ligu. Pri obnovi te lige bilo je osobito teško prihvatiti odredbu, da selo ima odgovarati za krađu na njegovu teritoriju, ako se krivac ne bi našao; teško je to bilo, premda se čini, da je u tom pravcu postojala odredba već od bana Budisava Bogdana; no jer se liga (t. j. kapetani i suci lige) u jednom događaju uvjerila, kako se samo uz takovu odredbu može lako i brzo pronaći krivac, bude i ta odredba primljena u statut (odatle se najbolje vidi, kako ta odredba nije nikaki plod prvobitne zajednice, nego policijsko sredstvo, da se pronađe tobožnji krivac). — Uza svu unifikaciju starijih statuta takovih liga u distriktu zadarskom ovaj se statut održao i poslije godine 1455., te ga je „1. đenara 1474.“ mletačka vlada napose potvrdila.

Ovaj statut, različno od statuta dubrovačkih bratovština, ima ne samo u prvom redu, nego jedinu svrhu presuđivanje delikata počinjenih među članovima lige, i to: on podvrgava sudbenosti lige ne samo verbalne i lakše (bez krvi) tjelesne injurije i sve prijepore do 12 groša, nego i sve krađe i zlobne oštete, a i neke druge znatnije delikte. Ne podvrgava ipak toj sudbenosti umorstvo, ubijstvo, tjelesne ozlede, kod kojih je krv potekla, pa ni zločine protiv države i vjere i t. d.; on odmjerenje kazne za pojedine delikte ne prepušta uviđavnosti gastalda i sudaca, nego točno u novcu određuje visinu kazne, pravije: globe za svaki pojedini delikat.

Kako se vidi iz potvrde dotične unifikacije statuta ligâ iz zadarskoga distrikta od godine 1455., imale su i druge bratovštine (lige) toga distrikta (biskupije) istu svrhu i isto pravno područje; tako i liga sv. Ciprijana u Bokanjcu, koju napose spominje potvrda od godine 1455., a znade za nju još i Bianchi[1].

---

[1] Zara cristiana, II., str. 59.

Uzrok tome, što je svrha i pravno područje ovih bratovština u biskupiji zadarskoj na polju pravne zaštite dalje sezalo negoli u biskupiji dubrovačkoj, bit će poglavito u tome, što je ovdje državna vlast davala slabiju pravnu zaštitu. U dubrovačkoj republici bila je državna vlast već rano osobito energična, pa je poradi toga pravno područje takovih bratovština bilo dosta ograničeno. Naprotiv u distriktu zadarskom od smrti kralja Zvonimira, pa dokle se god nije tu ustalilo mletačko gospodstvo, bila je državna vlast slaba, nije davala svojim podanicima gotovo nikakve pravne zaštite.

Takovih bratovština za podržavanje pravnoga poretka bilo je i u drugim biskupijama. Tako n. pr. po statutu bratovštine sv. Franciska u samom gradu Krku od godine 1330. ima o štetama, koje bi počinila marha jednoga člana bratovštine na zemljištu drugoga člana, suditi glavar te bratovštine „castaldus una cum fratribus suis“; stranku pak, koja se kastaldovoj osudi ne bi pokorila, može bratovština uz gvardijana samostana Male Braće u Krku isključiti[1].

Osim bratovština sa svrhom podržavanja pravnoga poretka bilo je i drugih. Bilo je uopće vrlo mnogo vrsta tih bratovština: u ranije doba svrha im je bila više pravna zaštita, kasnije imale su druge različne svrhe: tako osobito u zadarskoj biskupiji[2], a čini se, da im je i na Krku i Cresu svrha bila podupiranje pojedinih crkava, kapela, oltara i t. d.; imale su i različne dobrotvorne svrhe (osobito u dubrovačkoj biskupiji) za međusobno potpomaganje, navlastito u bolesti i slučaju smrti[3]; bilo ih je za zaštitu pojedinih vrsta i grana obrta[4]. One sa više svjetovnim svrhama izgubiše s vremenom prvobitni vjerski značaj, postadoše upravni organizmi — općine, cehovi i t. d.; vjerski značaj uzdržaše sve do najnovijega doba samo bratovštine sa čisto vjerskom svrhom: podupiranje crkava i oltara.

Za pitanje o društvenom uređenju najvažnije su svakako one bratovštine, kojima je u manjoj ili većoj mjeri bila svrha osiguranje pravnoga poretka. Takove bratovštine bile su vezane na

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, VII., str. 365.
[2] Por. Bianchi: Zara cristiana, II.
[3] Por. Mon. hist.-iur. Slav. mer., VII., 1.
[4] Ibidem, VII., 2.

određeni teritorij; njima je naime pripadalo cjelokupno pučanstvo toga teritorija. Obično su se takove teritorijalne bratovštine protezale na teritorij jednoga prezbitera-paroka. Poradi toga se stari naziv „župa“ za teritorij određene neke jurisdikcije u krajevima zapadne kulture i prenijelo na teritorij jednoga paroka, na parokiju, a sam parok kao glavar župe dobio je naziv „župnik“. Tako su n. pr. bratovštinu sv. Nikole na Stonu stvarali „homeni de Stagno“ „stagenti de Stagno“[1]. S bratovštinom sv. Marije u Pakljini na Šipanu istovetna je župa istočne strane toga otoka i mjesna redarstvena uprava[2]. U zadarskoj biskupiji još u kasnije doba ima bratovština, koje obuhvataju čitavu župu (općinu); tako bratovština sv. Sakramenta na Mulatu[3]; tako isto čini se da se i pomenuta bratovština sv. Ciprijana protezala na čitavu župu Bokanjac, no ona se već prije XIX. vijeka izgubila. I u Ledenicama blizu Novoga Vinodolskoga čini vas puk bratovštinu sv. Stipana[4].

Bilo je opet i takih teritorijalnih bratovština, koje su se protezale i na više župa; u tom slučaju obično je svaka župa imala za sebe župana i suce. Bilo je opet teritorijalnih bratovština, koje nijesu imale župne crkve i stalnoga prezbitera sa stalnim beneficijem, nego su samo imale osobitu kapelu, pa su se njihovi članovi sastajali kod te kapele, birali svoje župane i suce, uređivali prijepore nastale među njima, a tako i gospodarske prilike same bratovštine.

Redovno nije kod teritorijalnih bratovština zavisjelo o dobroj volji pojedinaca, hoće li pripadati dotičnoj bratovštini-ligi, te imade li se pokoravati njenim odredbama i statutima. Kako vidimo iz statuta lige kotara ninskoga, bili su ljudi toga kotara pod prijetnjom globe od 5 libara pozvani na dan 9. novembra 1306., da stupe u ligu. U kasnije doba uopće nijesu se pripadnici pojedinih župa, dotično pripadnici pojedine skupine župa — koje je nekoć vezao međusobno neki zavjet, prisega, liga — ni pozivali, da obnove taj zavjet, nego se samo po sebi razumijevalo, da svakoga pripadnika vežu zajednički propisi i statuti. Na

[1] Mon. hist.-iur. Slav. mer., VII., 1., str. 9.
[2] Por. Vojnović: Bratovštine dubrovačke, u „Mon. hist.-iur. Slav. mer.“, VII., 1., str. XXIV.
[3] Bianchi: Zara cristiana, II., str. 59.
[4] Mažuranić: Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 96.

taj način teritorijalne bratovštine izgubiše svoj prvobitni sakralni značaj i postadoše naprosto (čisto svjetovni) upravni organizmi s biranim gastaldima i sucima.

U Italiji, kako se obično uči, ove su bratovštine vrlo mnogo doprinijele razvitku gradskoga ustava[1]. No čini se, da nijesu ostale bez utjecaja i na ustav dalmatinskih i uopće hrvatskih gradova, a osobito manjih općina, u kojima nije vladalo tek nekoliko plemićkih porodica. Osobito značajno je, da je ustav u tim gradovima i općinama (župama) posve sličan ustavu u bratovštinama, koliko dakako nije u pojedinim gradovima prevladalo plemstvo.

U bratovštinama već nalazimo veliko i malo vijeće: veliko sastavljeno od svih punoljetnih članova bratovštine, i malo sastavljeno od osobitih dostojanstvenika i funkcionara u bratovštini[2]. Sastojalo se to malo vijeće napose od bratovštinskih funkcionara za dotičnu godinu (t. zv. ordinarija), a pripadali su malomu vijeću isti funkcionari iz prošlih godina. Obično nijesu ipak pripadali tomu vijeću svi funkcionari, nego samo glavniji, navlastito oni, koji su imali najviše upravne funkcije (gastaldi, priori, vikari, župani, podžupi i t. d.) i najviše sudske funkcije (suci).

Na čelu bratovština bio je obično po jedan na godinu dana birani glavar za upravne poslove. Taj se glavar nazivao prior[3], ali još običnije gastald, na sjevernim krajevima kaštald[4], hrvatski opet „župan“[5]. Rjeđe se biralo po više gastalada[6]. Naprotiv sudaca

---

[1] Por. napose: *Hegel:* Geschichte der Städteverfassung von Italien, II., str. 266. i d.

[2] Malo vijeće postojalo je: u dubrovačkoj bratovštini maranguna, u bratovštini sv. Stjepana u dubrovačkoj Rijeci, u bratovštini Lazarina i t. d.

[3] Tako u dubrovačkoj bratovštini sv. Roka.

[4] Tako u statutu bratovštine sv. Franciska u gradu Krku (Smičiklas: Codex diplomaticus, VII., str. 363. i d.), po kastavskom statutu (cap. 81. u „Mon. hist.-jur. Slav. merid.“, IV., str. 207.); u (Karlo)baškoj listini od godine 1460., u „Mon. hist.-jur. Slav. merid.“ VI., str. 225.

[5] Statuta et reformationes civ. Tragurii, stat. lib. III., cap. 16., reform. lib. II., cap. 18. i 19. Por. također Andreis: Storia della città di Traù, str. 75., 306., 338., 351. i t. d.

[6] Tako n. pr. po statutu bratovštine sv. Franciska u Krku od god. 1300. birala su se po dva kastalda, po statutu dubrovačke bratovštine Lazarina pače po tri i t. d.

biralo se obično po više, a najčešće po dva. Osim župana i sudaca birali su se tu drugi različni funkcionari. Gastald imao je vrlo često svoga vikara, podžupa i t. d.[1]; bili su tu osobiti funkcionari za eksekutivne poslove, za glasnike[2]; bili su tu i osobiti advokati i opet prokuratori, koji su imali zastupati bratovštinu u vanjskom saobraćaju, napose pred oblastima. Za financijske poslove birao se osobiti „camerlengo“; u statutima nekih bratovština ovo je osobito važna funkcija.

Osim tih funkcionara, koji su se javljali manje više kod svih bratovština, bilo je tu mnogo različnih funkcionara s obzirom na osobite svrhe pojedinih bratovština, n. pr. bolničara. Mnoge su bratovštine imale i svoga osobitog svećenika, kapelana, koji i nije morao biti član bratovštine, nego ga je ona samo uzdržavala ili plaćala; često su takove bratovštine imale osobitoga sakristana za čišćenje crkve, oltara i t. d. Imale su bratovštine i svoje učitelje, propovjednike i t. d. Bilo je tu počasnih funkcija, a bilo je i plaćenih službaba.

Osobita značajka tih bratovština, navlastito u starije doba, bile su svečane gozbe za sve članove, koje su se držale po jedan ili više puta na godinu. *Gelcich* drži[3], da su se te gozbe sačuvale još iz poganskoga doba.

Za takove gozbe u cehovskim su se bratovštinama sabirali osobiti prinosi. U bratovštinama, gdje se sudilo na globe, upotrebljavao se za takove gozbe novac utjeranih globa. U nekim slučajevima plijenila se delinkventu čitava njegova imovina („porob“), pa bi se njome pogostila čitava bratovština. U tom pravcu osobito je zanimljiv statut grbaljske župe u Boci Kotorskoj; ovdje ima mnogo odredaba, u kojima ima delinkventovu imovinu zapiti čitava župa ili opet samo njegova knežina; tako se tu određuje: „Ko bi se krivo zakleo u sudu... da mu vas Gerbalj sve što ima izjede i popije“[4]; i opet: „Ko bi pomakao mrgin... da mu se

---

[1] Tako je vikara imao prior dubrovačke bratovštine sv. Roka.

[2] Takav se funkcionar, glasnik u bratovštini sv. Marije u Pakljini na Šipanu nazivao „ban (bano)“; por. također i Smičiklas: Codex, IV., str. 533. i 559., prema tome se čini, da je i u Dubrovniku ban imao sličnu funkciju.

[3] Le confraternità laiche in Dalmazia, u „Programma dell' i. r. scuola nautica di Ragusa“, god. 1884/5., str. 24.

[4] Ustanova Gèrbaljska u Bokki Kotorskoj, čl. 9., u „Pravdonoši“, god. 1851., br. 25.

ubiu volovi orući i da ih knežina pojede"[1]; „koi bi kmet ili knez uzeo tajnoga mita..., da mu se ubie dva vola i da ih pojede knežina"; „ko bi rabotao u dan svečani ili orao volovima, da mu se volovi ubiu i knežina pojede"[2]; „koi bi prodao baštinu jabancu a nebi htio Gerbljaninu, da mu uhvaćeni novac izjede i popie knežina"[3] i t. d.

Gdje je državna vlast bila jača, ondje, makar i sudila na takove globe sama bratovština (liga), nijesu se te globe plaćale bratovštini za gozbu, nego su se plaćale državnoj vlasti: zemaljskoj gospodi. Tako se u obnovljenom statutu lige ninskoga kotara određuje, da se priupadniku krađe ima čitava imovina uzeti „u porob, toliko za čudo (mnogo) koliko za malo, i da se da gospodi u ruke"[4].

U bratovštine su se skupljali navlastito ljudi nižih slojeva: obrtnici i seljaci, da se odupru prepotenciji viših slojeva: plemstva i vojništva. Poradi toga posve je prirodno, da je i jezik, u kom su se sklapale te bratovštine i u kom su one stvarale svoje statute, bio obično hrvatski. Tek gradske bratovštine davale su sastavljati sebi statute latinskim jezikom ili ih prevoditi na latinski.

Poradi toga javljaju se te bratovštine već rano s hrvatskim imenima, makar se i narod upoznao s njima po kršćanskoj crkvi, koja je drukčije širila latinski jezik. Napose se ove bratovštine javljaju s imenima „bratstvo — bractvo" i „brašćina — braština", ali najviše naprosto sa „bratija — braća". Naziva „bratstvo — bractvo" ima u sjevernim krajevima dosta rijetko; ima ga napose u jednoj bribirskoj listini, gdje se radi o primanju novih članova u bratstvo sv. Stipana, koje je imalo čisto religioznu svrhu, „da bi se činila služba gdnu bogu... za duše..."; tu se veli: „to su ti, ki se prieše v bratstvo"[5]. Dalje vidimo naziv bractvo u jednoj listini iz „varoša rmanskoga" u Lici, gdje se radi, koliko se čini, o teritorijalnoj bratovštini, koja je mimo „našega gospodina" sudila o naknadi, koju bi ostala braća imala dati poradi toga, jer je taj „naš gospodin" „postavil kraljevu

---

[1] Ustanova Gèrbaljska, čl. 8., u Pravdonoši, 1851., br. 25.
[2] Ibid., čl. 32. i 34., u Pravdonoši, 1851., br. 29.
[3] Ibid., čl. 49., u Pravdonoši, 1851., br. 32.
[4] Čl. 48., u „Vjesniku hrvat. arheol. društva", nove serije sv. XII., str. 294.
[5] Mon. hist.-jur. Slav. merid., VI., str. 320. i d.

hižu" tako, da je pojedine članove te bratovštine istisnuo iz posjedą njihovih nekretnina, pa je jedan od njih tražio, da mu oteto nadoknade drugi članovi bratstva, a „sudac i sa vsim bractvom" pronašao je taj zahtjev opravdanim i postavio „dioce, ki razdile mei bractvom..."[1]

Mnogo češće vidimo naziv „bratstvo" u južnim krajevima, gdje je članove bratovštine na međusobno potpomaganje i na međusobno nadziranje u moralno-pravnom pogledu vezao neki osjećaj (tobožnje) krvne veze. Spomen takovu „bratstvu" nalazimo među ostalima i u grbaljskom statutu[2]. Tako isto pominje se „bractvo" u dvije listine iz god. 1447. sačuvane u dubrovačkom arhivu o prijeporima sa susjednim Trebinjanima[3]. U južnim krajevima, gdje je državna vlast (pod turskim gospodstvom, navlastito u Hercegovini) za podržavanje pravnoga poretka među podanicima bila prilično indolentna, usčuvala su se ova rodbinsko-teritorijalna bratstva za međusobno potpomaganje s nekom sudskom i upravnom vlasti i s pravom, nadzirati moralni život svojih članova, sve do najnovijega doba[4]. Ali i ovdje, koliko se čini, bila je važna zadaća bratstvu brinuti se za crkvu i groblje[5]; pa ako bi nastala svađa među braćom, bilo im je, kako se čini, prvo, da svaka skupina (selo) za sebe sagradi crkvu[6]; Cigani-kovači nijesu mogli ni u koje bratstvo iz čisto religiozno-praznovjernoga uzroka, jer „je kovač skovao čavle Hristu, kad su ga raspeli"[7]. Pojedina bratstva imala su imena po svojim crkvama i patronima; tako: Čeklići prije Teklići po crkvi sv. Tekle, koja i danas postoji; Bjelopavlići po bijelom Pavlu; Nikšići po Nikši, Nikoli; Vasojevići po Vasoju, Vasiliju i t. d.[8]; imala su naime ta bratstva imena

---

[1] Ibid., str. 190. i d.

[2] Ustanova Gèrbaljska, čl. 11. i 15., u „Pravdonoši", god. 1851., br. 25.

[3] Jireček: Споменик, XI., str. 85., 86. i 87.

[4] Bogišić: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena, I., str. 511. i d. Rovinski: Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ, u „Сборнику отдѣленія русск. языка и словесности имп. академіи наукъ", sv. 63.

[5] Bogišić: Zbornik I., str. 516., red. 16. — [6] Ibid., I., str. 518.

[7] Vuko Vèrčević: Ustanova Gèrbaljska, kod čl. 98., u „Pravdonoši", 1851., br. 34.; por. i Bogišić: Zbornik, I., str. 516., red 21. i d.

[8] Const. Jireček: Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, str. 32.

svetaca kao i bratstva n. pr. iz trogirske okolice sv. Duha, sv. Mihajla, sv. Jurja, sv. Jakova i t. d. Dalje su pojedina bratstva imala zajedničko krsno ime, a slavljenje toga krsnoga imena ima mnogo zajedničko s onim bratovštinskim gozbama, o kojima govori *G. Gelcich*[1], koje se toliko spominju u statutu župe grbaljske, gdje se krsno ime i danas slavi. — Važna bila je zadaća ovim bratovštinama u Crnoj Gori i Hercegovini, kao i onim u Dubrovniku i Trogiru, međusobno potpomaganje u bolesti i pri smrti; samo je ondje među ljudma, koji su živjeli u neprestanom ratu, to potpomaganje stajalo u zajedničkoj navali i obrani i opet u krvnoj osveti, dok je naprotiv ovdje stajalo u njezi bolesnika i opet u priređivanju sjajnih pogreba.

Naziv bratstvo za oznaku bratovštine napustio se u sjevernim stranama, jer je riječ „bratstvo", kako ćemo niže vidjeti, imala i različna druga značenja. U sjevernim krajevima potisnut je taj naziv nazivom „brašćina — braština". Naziva „bratšćina" ima već u Vinodolskom zakonu od godine 1280.[2], zatim u jednoj ispravi iz Ostrošca (u turskoj Hrvatskoj) od godine 1403.[3], dalje u jednoj iz Baške (na otoku Krku) od godine 1423.[4], dalje u oporuci zadarskoga popa Jurja Zubine od godine 1437.[5] (ovdje se spominje stara bratovština sv. Jakova, koja je bila središte javnomu životu zadarskih pučana, a podržavala je bolnicu za siromahe[6]). Spominje se brašćina sv. Marije u navedenoj listini baškoj od godine 1460.[7] i opet u jednoj listini iz Krka od godine 1470.[8]; u Vrbniku spominju se brašćina sv. Marije[9], sv. Petra i sv. Martina[10]; dalje se godine 1536. spominju „brašćine" u Omišlju[11]; „bratština" spominje se i u jednom dodatku Poljičkom statutu od god. 1630.[12] i t. d.

Dalje, kako rekosmo, često se bratovština označuje nazivima „braća, bratja, braćeniki". Tako se u pomenutoj ispravi od godine 1403. iz Ostrošca upotrebljuje za oznaku bratovšine izmjenice

---

1 Vidi naprijed str. 226. bilj. 3.
2 Čl. 13., u Mon. hist.-iur. Slav. merid., IV., str. 9.
3 Ibid., VI., str. 105.
4 Ibid., VI., str. 122. — 5 Ibid., VI., str. 145.
6 Bianchi: Zara cristiana, I., str. 504. i d.
7 Mon. hist.-iur. Slav. mer., VI., str. 225.
8 Ibid., VI., str. 259. — 9 Ibid., VI., str. 322. — 10 Ibid., VI., str. 325.
11 Kukuljević: Acta croatica, str. 238.
12 Mon. hist.-iur. Slav. mer., IV., str. 113.

„bratšćina“ i „bratja“[1]; i Bribirci godine 1487. nazivaju pomenutu već bratovštinu sv. Stipana sa „bratja“[2] i t. d. Još češće, osobito u novije doba, čitamo naziv „braćeniki“; tako u Istri u XVI. i XVII. vijeku[3]. Osim toga ima naziv „bratarstvo“; tako u ispravi fratra Mihalja vikara samostana sv. Marije kod Zagreba od godine 1491.[4]

Od bratovštine, kojoj su pripadali svi ljudi nastanjeni na određenu teritoriju i koja je imala glavnu svrhu brinuti se za pravni poredak, pa do autonomne općine s autonomnom upravom i sudovanjem bilo je, kako istakosmo, dosta neznatan razmak. Trebalo se samo otresti onoga sakralnoga značaja, i evo autonomne općine. Poradi toga više puta je i teško odrediti, radi li se o bratovštini ili o autonomnoj općini, t. j. o svjetovnom upravnom organizmu s biranim sucima i gastaldima.

Ne ćemo tvrditi odmah, da su se autonomne općine u Hrvatskoj, napose u Dalmaciji, razvile iz bratovština. Mnoge od njih držimo doista da su se razvile iz takih bratovština; druge su se opet razvile, jer se narod u bratovštinama priviknuo raditi zajedničkim silama i pokoravati se biranome županu i sucima. No mnoge od njih, osobito one ranije (u gradovima), stvorile su crkvene vlasti, osobito biskupi, bez posredovanja makar kakovih bratovština; razvile su se one naime emanativno iz više vlasti, koja nije mogla sve pridržati u svojim rukama, pa je dobre volje cjepkala svoje ovlasti među pojedine odabranike iz naroda.

Vjerojatno je, da je mnoga takova općina nastala i bez osobitoga utjecanja, budi od više vlasti, budi od bratovština. Primivši Hrvati kršćansku vjeru, počeli su se i oni, osobito u nedjelju na svečanu službu Božju, sakupljati u povećim skupinama u crkvi. Često su oni jamačno i poslije službe Božje zaostajali gdjegod na trgu pred crkvom, da se porazgovore o svojim potrebama i o tome, kako bi se tim potrebama doskočilo. Ostajali su tako članovi pojedine župe, da se porazgovore o župskim stvarima, već poradi toga, jer im je svećenik za službe Božje u crkvi proglasio sve, što se njihove župe (općine) ticalo. Na tim

---

[1] Ibid., VI., str. 106. — [2] Ibid., VI., str. 319.

[3] Rud. Strohal: Nešto o pravnom životu hrvatskoga naroda u austrijskoj Istri u 16. i 17. vijeku, u „Mjesečniku“ 1911., str. 789. i d.

[4] Mon. hist.-iur. Slav. mer., VI., str. 353.

sastancima prepuštali su župljani najpametnijima — a često onima, koji su se samo gradili najpametnijima —, da izreku svoje mnijenje o prijeporima, koji bi nastali među njima a na koje se zemaljska gospoda nijesu htjela obazirati. Takovi su se najpametniji u prvo doba sami nametali za suce, a često bi ih stranke i same kao obranike izabrale sebi sucima. Poslije su takovi suci postajali izborom svih župljana.

U najstarije doba nema ipak toj autonomiji župa (gradskih i seoskih), podvrženih zemaljskoj gospodi, nigdje ni traga; svu sudsku i eksekutivnu vlast imala su ondje zemaljska gospoda i njihovi organi. Autonomija župa stala se polako razvijati i nije bila osnovana na nikakom zakonu. Hrvatski bio je onda običaj, kako Giov. Lucio veli, živjeti bez (pisanih) zakona po običajnom pravu[1].

Župljani, kako dalje veli Lucio, običavali su se sakupljati, držati svoje sastanke, koje su pod utjecajem talijanštine nazivali „parlamento", pred crkvom. Da je pri svem tom znatno utjecala crkva, vidi se već odatle, što su se te skupštine, osobito u prvo doba, držale na trgu pred crkvom, pa je tu još i u kasnije doba, kako nam pokazuju pripovijesti *Vuka Vrčevića*[2], glavnu riječ imao uvijek parok one župe.

No ako je sa županima, sa župama, gradovima i općinama doista tako, kako smo doslije opisali, nastaje pitanje: što je s onim „bratstvom", koje opisuje današnja naša pravna nauka? Po našem dubokom uvjerenju „bratstvo", kakovo opisuje *Vl. Mažuranić*, niti je postojalo s tim imenom niti s kojim drugim, a niti je uopće postojala uredba slična takovu bratstvu, pače je upravo nemoguće, da bi ono i moglo postojati uz primitivne društvene prilike.

Mažuranić donosi opis toga „bratstva" u „Prinosima pravnopovjestnom rječniku" kod riječi *bratstvo;* zato bi on iz starih spomenika imao donijeti i ulomke, u kojima se „bratstvo" (s tim imenom) doista tako opisuje, kako ga opisuje on; tako postupa i on sam kod drugih riječi, n. pr. kod riječi „ban", „brlina", „bukva", „brenta" i t. d. Mažuranić donosi doduše i kod riječi

---

[1] Memorie istoriche di Tragurio, str. 79.

[2] Низ српских приповиједака.

„bratstvo“ 15 hrvatskih i 29 latinskih citata, no samo u jednom jedinom, i to posve kratkom i posljednjem (iz godine 1451.) stoji riječ „bractvo“; pa i u tom jedinom citatu nema ta riječ ono značenje, koje joj daje Mažuranić, nego, kako i on sam priznaje, posve drugo[1]. Odatle bi se moglo izvoditi, da je riječ „bratstvo“ starim Hrvatima bila gotovo posve nepoznata i da ta riječ samo jedanput stoji u tim starim spomenicima. No to ipak nije tako. Riječ „bratstvo“ stoji dosta često u starim spomenicima, no ne sa značenjem, koje joj daje Mažuranić, nego s drugim značenjem, napose sa značenjem prijateljstva, sloge, međusobne ljubavi. To značenje ima riječ „bractvo“ u poljičkom statutu **„да приаше и сединише тврдо и непомичито на складь и на мирь и братцтво и единство“**[2]. Dalje znači riječ „bractvo“ rodbinski snošaj, tako u poljičkom statutu: **„Ако ли би тко ȣбио брата не прем присногa тер се посли нашао ȣ Полицимь, толико има бити тирань, колико мȣ е био близȣ ȣ братцтвȣ“**[3]. Konačno se riječju „bratstvo“ označuje, kako rekosmo, bratovština. Nigdje pak u starim spomenicima ne stoji riječ „bratstvo“ sa značenjem, koje mu daje *Mažuranić.*

No moglo bi se misliti: ako se i ne javlja bratstvo s nazivom „bratstvo“, javlja se s kojim drugim nazivom, napose možda s nazivom „generatio“, jer se ta riječ mnogo citira kod riječi „bratstvo“ *Mažuranićeva* rječnika. Ali ponajprije riječi „generatio“ napose i nema u tom rječniku, premda drukčije ima u njemu više latinskih i tuđih riječi, kojih nema u spomenicima pisanima hrvatski, n. pr. „amiratus“, „aratrum“, „asis“, „asula“, „aucarius“, „azalina“, „azmerii“, „banzo“, „bilotus“ i t. d. Dalje i na mjestima, gdje stoji riječ „generatio“ u Mažuranićevim citatima kod članka „bratstvo“, nema ona značenje, koje se daje „bratstvu“, nego drugo. Napose se razumijeva tim nazivom porodica, obitelj u užem smislu, te ljudi, koji imadu isto prezime, ili članovi iste razgranjene porodice[4], a koji put i potomstvo[5]. U

---

[1] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 94.

[2] Poljički statut, čl. 88., por. i čl. 55. b (po izdanju Jugoslavenske akademije).

[3] Poljički statut, čl. 36. b., por. i dodatak poljičkomu statutu u „Statuta lingua croatica conscripta“, str. 41.

[4] Tako u citatima pod br. 2., 7., 18., 21., 23. kod riječi „bratstvo“ Mažuranićevih „Prinosa“.

[5] Tako u citatu pod br. 25. kod iste riječi.

nekim opet ispravama označuju se skupnim imenom „generatio" svi rođaci, koji su prisustvovali kakovu odsvojnom činu[1].

Na nekim mjestima, koja Mažuranić spominje u dokaz, da je doista postojalo bratstvo, radi se o rođenoj braći (t. j. djeci istoga oca i iste matere)[2]. Među ostalima veli Mažuranić: „Svjedoči bratstvo Kačići, da je opat samostana . . . zaveden u posjed"[3]. U listini pak, koja bi imala sadržavati to svjedočanstvo „bratstva Kačići" veli se: „Nos namque fratres, filii quondam Oltre, uidelicet Dragoslaus et Petrus de parentela Cacicorum, testificamur . . ."[4]; dakle dva rođena brata imala bi činiti bratstvo, koje je „zaposjelo po jednu župu, ali možda i nastanilo se i u više župa"!

U bosanskim, kako veli Mažuranić[5], listinama stoji naziv „bratja". No ni tim nazivom nema se razumijevati bratstvo u onom smislu, koji mu podaje Mažuranić, nego se „braćom" ondje imadu razumijevati: drugovi, prijatelji dotičnoga velmože, koji se imenom navodi, a možda i njegova pratnja[6].

Prema tome nema bratstvu traga ni s imenom „bratstvo" ni s kojim drugim imenom. Ali bi možda postojati moglo po svojstvima, koja mu Mažuranić pridaje, i bez imena, ili se ime već izgubilo?

No ni tim svojstvima nema traga. Ponajprije nema traga tome, da su te skupine, zvane bratstva, ili neke od njih makar kada imale nepodijeljenu „djedinu". *Mažuranić* sam priznaje: „U spomenicih nigdje ne ima ipak jasna traga kakovomu skupnomu seoskomu gospodarenju . . . . Vjerojatno je, da se već u prvo doba naše historije gospodarilo tako, da je svaka kuća ili porodica imala svoju baštinu"[7].

Kod plemića, velmoža, koji su imali svoje podanike i koji nijesu sami obrađivali zemljište, događalo se doduše u kasnije doba (u XIII.—XV. vijeku), da ne bi braća poslije smrti očeve

---

[1] Tako u citatu pod br. 11. kod iste riječi.
[2] Tako u citatu pod br. 15. kod iste riječi.
[3] Prinosi, kod riječi „bratstvo", pod br. 10.
[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. IV., str. 46.
[5] Prinosi, kod riječi „bratstvo", pod br. 16.
[6] Šurmin: Hrvatski spomenici, sv. I., str. 79., 83., 86. i d.
[7] Prinosi, str. 85.

podijelila sva svoja dobra, sve svoje podanike; njihovo činovništvo valjada je za sve zajedno utjerivalo daće, a zatim bi se prihod među te suvlasnike dijelio. Vjerojatno je, da su tako nepodijeljena ostala taka plemićka dobra i kroz mnogo godina, jer su diobni procesi trajali vrlo dugo, a bili su i skupi, pa ih se plemstvo i bojalo. Događalo se, da bi i neposredni sunasljednici pomrli prije nego što bi došlo do konačne razdiobe. Događalo se i to, da bi i u ovo doba (XIII.—XV. vijeku) starija i jača braća potiskivala slabiju, pa je i onda bilo gadnih i dugotrajnih parnica o diobi baštine. Tako je *Mažuranić* našao, da je god. 1351. imao neki Novak neka dobra u zajednici s braćom i daljnjim rođacima[1]. No i on sam predobro pozna izvore, a da bi držao, da ovdje „bratstvo" nije podijelilo svoju djedinu među sobom, pa zato veli: „u spomenicih nigdje ne ima ipak jasna traga kakovom skupnom seoskom gospodarenju".

Kao što nema traga nepodijeljenoj „djedini" bratstava, tako isto nema u starije doba nigdje ni traga kakovim biranim županima, koji bi bili ravnopravni drugim članovima bratstva. Kako rekosmo, upravo je nemoguće, da bi oni podanici i oni naredbenici birali sebi one župane, gospodare, katunare, o kojima govore car Leon, spljetski sabor, stare dubrovačke hronike i t. d., i koji su, kako se iz starih listina vidi, prodavali svoje podanike. Do biranih župana došle su bratovštine i općine, kako vidjesmo, znatno kasnije, i to pod utjecajem kršćanskim. No ti župani (ta bratstva) ne imadu ništa zajedničko sa najstarijim pravnim uređenjem. Oni su upravo opreka najstarijemu uređenju, osnovana na posve drugim podlogama. Ovi pučki župani prisvojili su sebi uz indolenciju zemaljske gospode samo ime gospodskih župana.

U najstarije doba, kako to vrlo dobro veli najbolji poznavalac starije srpske povijesti *Stojan Novaković*, „župu je vezivao u celinu [samo] ili jedan gospodar (baštinik ili pronijar) ili državni od cara postavljeni starešina (ako ne bi bilo jednoga gospodara) i njezino središte grad [t. j. sjedište župskoga gospodara], i osim toga ne vide se nikakve druge župske organizacije"[2]. Novaković hoće doduše da prikaže selo kao neki osobiti

[1] Ibid., kod riječi „bratstvo", pod br. 19. (slično također pod br. 18.)
[2] Selo iz dela „narod i zemlja u staroj srpskoj državi", str. 16.

upravni organizam iz najstarijega doba; no on sam priznaje, da sela u najstarije doba nijesu imala nikakve postojanosti; ona su u to „vreme mnogo češće postajala i iščezavala nego što bi se to danas dalo zamisliti; stari zakoni su propisivali raseljavanje sela kao izvesnu kaznu, a sela su se i inače po raznim uzrocima raseljavala, i tih uzroka je u starije vreme bilo mnogo više nego danas"[1]; Novaković sam ponovno govori „o nepostojanstvu seoskoga stanovništva u starija vremena"[2]. Posve je pak prirodno, da tako nepostojano seosko stanovništvo nije moglo imati stalne organizacije, s tim manje, što su gospodari (vlastela, crkve, vladari) kod starih Srba i Hrvata, kao i drugdje u ono doba, smjeli po miloj volji svoje podanike raseljivati tako, da ni dvije porodice staroga sela ne bi došle zajedno u novo selo. Novaković naime i sam priznaje, da u ono doba „nije bilo sela bez gospodara"[3] i da su „selišta bila predmet prodaje i kupovine"[4]. U kratko: kao što župu, tako je i selo „vezivao u celinu" samo njegov „gospodar ili državni od cara postavleni starešina". O kakovoj drugoj seoskoj organizaciji ne zna ni Novaković upravo ništa, osim što navodi neke nazive starih seoskih starješina[5]; ali i te starješine u prvo doba nijesu mogle biti birani organi autonomnoga tijela, nego tek gospodara-vlastelina, komu je selo pripadalo. Tome pak, da je čitavo selo odgovaralo za zločin počinjen na njegovu teritoriju, da je ono imalo platiti vraždu (globu za zločin), nije uzrokom kakova autonomna organizacija, koja bi stvarala „celinu"; to je tek najsurovije policijsko sredstvo, kojim su vlastela nastojala zapriječiti zločine i sebi osigurati, da im se u svakom događaju visoka vražda doista i isplati. Za provedbu toga sredstva imala su ta vlastela valjada i svoje organe, u kojima, kako se čini, Novaković vidi birane starješine sela.

Kakovu bratstvu, koje bi nastalo sporazumkom članova i u kojem bi ravnopravna braća imala neku osobitu autonomiju — a tako ni slavljenju krsnoga imena — u najstarijim srpskim a ni hrvatskim spomenicima nigdje nema ni traga.

---

[1] Ibid., str. 119. — [2] Ibid., str. 147. — [3] Ibid., str. 140. — [4] Ibid., str. 153. — [5] Ibid., str. 188.

Kao osobiti argumenat, da su bratstva imala nekoć zajedničku imovinu, navodi se to, što i danas imadu pojedina sela, pojedine općine, pojedini skupovi ljudi neku zajedničku imovinu. I danas doista postoje imovne općine i zemljišne zajednice. No to još ne dokazuje, da su te zajednice bili pravni subjekti kakovih imovinskih masa u dalekoj prošlosti. Objekti tih zemljišnih zajednica i imovnih općina bili su do novijega doba stvari ničije, kojima se svatko smio služiti, kako se danas smije služiti vodom, zrakom i t. d. No jer su od vladara obdareni velmože i plemići već rano počeli prisvajati sebi vlasništvo nad tim stvarima ničijima (šumama i pašnjacima) i jer nijesu dopuštali, da se seljaštvo služi njima po miloj volji, nastala je borba između takovih velmoža i seljaštva, te je zajednička pogibao od pojedinih skupova seljaka učinila neku zajednicu, koja nije dala, da do onda stvari ničije zaposjedne samo jedan velmoža. Oduprli su se takovu velmoži upravo onako, kako bi se danas oduprli onomu, koji bi stao sebi prisvajati neograničeno vlasništvo na zrak ili na vodu. Istina je doduše, da ima zemljišnih zajednica, koje su se već kroz nekoliko vijekova borile protiv velmoža, da ovi sebi ne prisvoje šume i pašnjake. No odatle ne slijedi, da te zajednice postoje već odavna; naprotiv vidimo, da su se te zajednice konstituirale tek u novije doba, turopoljska n. pr. zajednica tek u drugoj polovici XVI. vijeka.

Pučanstvo nekoga sela ili župe nije u prvo doba moglo imati vlasništva nad tim stvarima ničijima već poradi toga, jer uopće nije bilo stalnih sela. Vlastela su po miloj volji raseljivala stanovništvo pojedinih sela i dozvoljavala tomu stanovništvu, da se služi tim stvarima ničijima kao i vodom, zrakom, pače i svojim vlastitim tijelom, koliko je njih bilo volja.

Da nad tim stvarima ničijima do novijega doba nije bilo pravnoga subjekta, vidi se i odatle, što se sve do novijega doba nije uopće nikako raspolagalo tim nekretninama. Ako je pojedini seljak trebao komad oranice ili livade, on bi sebi komad šume ili pašnjaka naprosto iskrčio, isčistio, i taj bi komad postao objektom njegova individualnoga vlasništva[1]. Samo ondje, gdje je zemlja bila već dosta gusto naseljena, nije svaki seljak smio krčiti, gdje bi ga bilo volja. U takvim mjestima, čim bi sebi

[1] Tako je to bivalo sve do nedavna u Hercegovini. — Por. Bogišić: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slavena, knj. I., str. 402. i d.

jedan seljak iskrčio komad, tražili bi odmah i drugi pripadnici, da se i njima dade dio takove stvari ničije za iskrčenje; pa su se u tom razvila i osobita načela o tome, koliko sebi tko smije prisvojiti od šume za iskrčenje. Takova načela uzakonjena su i u poljičkom statutu.

I *Mažuranić* je naišao na takove ustanove u poljičkom statutu, pa iz tih izvodi, da takova bratstva „čuvaju kao oko u glavi svoju obćinu, naročito dubravu ili lug, gaj svoj. Samo kad iz bratstva poteče sve to više obitelji, te odatle nastane sve to više područnih bratstava, tada se može dogoditi, da valja za pojedina koljena odciepiti primjeren dio luga ili gaja. V. cit. 28."[1]. No pod br. 28. citirana ustanova poljičkoga statuta ne potvrđuje tih navoda. U njoj se uređuje samo to, kako se ima takova ničija šuma podijeliti, ako bi jedan od pripadnika nekoga sela tražio, da mu se dade dio te šume (dotično ako bi sebi jedan od tih pripadnika komad šume prisvojio, iskrčio), ili kada bi to tražilo više pripadnika toga sela (čitavo selo) (dotično ako bi sebi više njih prisvojilo po koji komad take šume); o kakovu odcjepljivanju općine za pojedina koljena bratstva nema tu ni govora. Veli se tu naime: **„ако би едань али ихь веће просили ѡ онога села дила ки ћихь море доити, али пакь ако би све село било кѹньтенто, да се раздили, и да виде ча е чигово"**, pa se za taj slučaj, da ne bude trvenja, određuje, da se taj gaj ima u glavnome dijeliti po istim načelima, po kojima se po rimskom pravu „alveus derelictus" i „insula in flumine nata", t. j. stvari ničije. Određuje se naime: **„наипрво ако би се знала врвь** (t. j. međa) **и дио како гре ѡ племеньщине меѕ селом, по мири и по врви ѡ бащине . . . како годирь гре врвь ѡ бащине, тако има и гаћа дио поити"**. Tek ako se ne bi mogao gaj podijeliti po tim načelima, jer se ne mogu znati međe s obzirom na plemenšćinu, budući da ima u selu više dionika negoli susjeda takovu gaju (t. j. ne imadu svi pripadnici dotičnoga sela plemenšćine, koje graniče s tim gajem), tada se ima svakomu odmjeriti po veličini njegova kućišta i voćara također i dio u gaju. Pašnjaci pak ne imadu se nikada podijeliti na taj način; oni ostaju opće dobro kao i zrak i voda, da može svaki Poljičanin na njima pasti svoju marhu[2]. Kako javlja dr. *Jevto Dedijer,* u

[1] Prinosi, str. 86.
[2] Poljički statut, čl. 59. a.

Hercegovini se još i danas dijeli općinski pašnjak („mera“) po načelima izraženim u poljičkom statutu; veli se ovdje, „da je ilaka (t. j. ono, što pojedincu ima kod diobe pašnjaka pripasti) onaj dio mere (pašnjaka), koga bi ograničivale prave linije, povučene pod pravim uglom s krajnjih ivica jednog cjelokupnog imanja (t. j. sa zemljišne čestice, koja se nalazi u individualnoj vlasnosti pojedinca, a graniči s tim seoskim pašnjakom)“[1].

Da je *Mažuranić* protumačio ustanovu poljičkoga statuta o diobi gaja, kod kojega se ne zna, „ča je čigovo“, kao da se tu radi o odcjepljivanju imovine zajedničke cijelomu bratstvu za pojedina koljena toga bratstva, — mnogo je doprinijelo i njegovo tumačenje riječi „vrv“. Njemu ta riječ, kao i *Jagiću*[2], znači „linea sanguinis“ ili „genealogia“[3]. Pače se *Mažuranić* tom riječi služi kao tehničkim nazivom krvne sveze; tako: „Plemići, . . . gube osjećaj pripadnosti k bratstvu, bližikom svojim, s kojim ih negda vrv vezala, . . .“[4]; „Pojedinci se dižu nad braću po kraljevskoj milosti . . . Njih veže vrv, . . .“[5] „Pri tom valja pamtiti, da je plemenu i bratstvu doduše temelj rod i vrv“[6].

Sama riječ „vrv“ u hrvatskom je jeziku već obamrla, no ona živi još i danas u ruskom jeziku kao **„вервь“**, u slovenačkom kao „vrv“[7], u bugarskom kao **„врьвь“**[8], i znači u ruskom i slovenačkom „uže“ (njem. „Strick“, „Seil“), a u bugarskom „tanko uže“, „nit“. Do nedavna živjela je ta riječ i u češkom, bar je još *Jungmann*[9] navodi, a i u hrvatskom prema rječniku *J. Stullia*[10];

---

[1] Vrste nepokretne svojine u Hercegovini, u časopisu „Glasnik zem. muzeja za Bosnu i Hercegovinu“, XX. god., str. 392.

[2] Statuta lingua croatica conscripta, str. 229.

[3] Prinosi, str. 49. — [4] Ibid., str. 45. — [5] Ibid., str. 85.

[6] Ibid., str. 86.; por. i Mažuranić: „Hrvatski pravno-povjestni izvori i naša lijepa književnost“, u „Ljetopisu Jugosl. akademije“, sv. 26., str. 143.; u toj raspravi priznaje ipak i sam *Mažuranić*, da je vrv prvobitno značila uže, a tek u prenesenom smislu „redovno“ „(bez sumnje)“ značila je „linea sanguinis“; ali Mažuranić nije ni ovaj put „pokušao“ dokazati, da je „vrv“ u prenesenom smislu kod nas značila „linea sanguinis“.

[7] Pleteršnik: Slovensko-nemški slovar, del II., str. 802.

[8] Gerov: **Рѣчникъ на блъгарскый язык**, sv. I., str. 156.

[9] Slowník česko-německý, sv. V., str. 195.; por. i Kott: Česko-německý slowník, sv. IV., str. 843.

[10] Rjecsosloxje slovinsko-italsko-latinsko, czast II., razd. 2., str. 556.

pa je i u češkom i u hrvatskom ta riječ značila „uže". U današnjem hrvatskom jeziku sačuvao se samo deminutiv te riječi „vrvca", „vrpca".

Nema sumnje, da je ta riječ prvobitno u hrvatskom jeziku značila „uže"; no kao što se danas riječju „konac" ne označuje samo „nit", nego i „kraj", „svršetak", a riječju „kraj" ne samo „konac", „svršetak" nego i ono, što je krajevima okruženo; kao što se riječju „finis" dotično „fines" u staroj latinštini označivao ne samo „konac, svršetak, kraj, međa" nego i „okružje, teritorij, pokrajina", i opet riječju „marca" u sredovječnoj latinštini ne samo „međa" nego i „kraj, teritorij"[1]: tako se isto i značenje riječi „vrv" proširilo od „užeta" u hrvatskim pravnim spomenicima do značenja „mjera" (danas vele tome seljaci „lanac", jer se obično ne mjeri užetom, nego lancem) i dalje do značenja „međa", a ovo se opet proširilo u ruskim starim spomenicima do značenja „kraj, okružje, teritorij".

U našim pravnim spomenicima stoji riječ „vrv" sa značenjem „međa, mjera". *Miklošić*[2] ipak navodi za tu riječ još samo značenje „uže", no već *Rački*[3] daje joj značenje i „uže" i „mjera"; tako isto od novijih i sam *Ružić*, koji se u pogledu „bratstva", koliko se čini, potpuno slaže s Mažuranićem, ipak uviđa, da u pomenutoj ustanovi poljičkoga statuta riječ „vrv" doista znači „međa"[4] i da se po toj ustanovi dijeli isto gaj onako isto, kako se po rimskom pravu dijelila „insula in flumine nata" i „alveus derelictus". — Tek *V. Jagić*, kako rekosmo, dao je toj riječi značenje „linea sanguinis", a *Mažuranić* osim toga i „genealogia". Prevodeći riječ „vrv" sa „linea sanguinis", posve je prirodno, da Mažuranić osobitim načinom tumači pojedine ulomke iz poljičkoga statuta, a time dolazi opet do toga, da je poljički statut poznavao neko „bratstvo", koje se osnivalo na „vrvi", krvnoj svezi. Sa značenjem „linea sanguinis" ili krvna sveza pojedine su ustanove u našim starim spomenicima posve nejasne, pa se pored te nejasnoće mogu te ustanove tumačiti svakako, a i tako, da se tu radi o nekom bratstvu. Naprotiv sa značenjem „mjera" i

---

[1] Por. R. Hildebrand: Recht und Sitte auf den primitiven wirtschaftlichen Kulturstufen, 2. izd., str. 205.

[2] Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum (god. 1862.—1865.) str. 76.

[3] Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 229.

[4] Društveno stanje Hrvata u starije doba, u „Mjesečniku pravničkoga društva u Zagrebu", god. 1910., str. 899.

„međa“ sve su te ustanove posve jasne i ne trebaju nikakva osobita tumačenja[1]. Tako isto i riječi „vrvni“, „vrvitji“ izvedene iz riječi „vrv“ imadu značenje „susjedni, međašni“, pa su uz to značenje posve razumljive sve odredbe, u kojima stoji riječ „vrvni“ i „vrvitji“[2], dok se uz značenje „krvni“ ponavljaju kod tumačenja tih odredaba iste teškoće, koje kod tumačenja odredaba, u kojima stoji riječ „vrv“, ako se uzme za „vrv“ značenje „linea sanguinis“.

To, što se riječi „vrv“ daje drugo značenje, a ne, koje ju ide, dovelo je i *Leontovića,* te je konstruirao osobitu zadružno-općinsku teoriju o razvitku općinskih zajednica u Rusa[3]. Takovo tumačenje riječi „vrv“ dovelo je *M. Radosavljevića,* te on upravo na temelju poljičkoga statuta tvrdi, da se srpska zadruga razvila od veće imovinske zajednice — koju Mažuranić i Ružić nazivaju „bratstvo“, a Radosavljević naprosto „vrv“ —, a ova opet u prethistoričko doba iz imovinske zajednice, koja je još onkraj Karpata obuhvatala sav srpski narod[4].

Kao što su se s vremenom razvile odredbe o diobi takih stvari ničijih, tako su se razvile i odredbe, da se takove stvari ne smiju porabom deteriorirati, da se imadu podržavati u uporabljivom stanju, napose da se šume imadu gajiti (čistiti), a ne odviše sjeći. Bile su to odredbe policijske prirode, kakove se i danas izdavaju o upotrebi vode — da se n. pr. voda ne smije trovati, da se pitka voda nema crpsti ispod mjesta, gdje se marha napaja i t. d. Takovih odredaba ima i u poljičkom statutu[5], pa se iz tih odredaba odmah izvodi, da su take šume objekat vlasni-

[1] Tako ne samo ustanova članka 59. a. i čl. 62. poljičkoga statuta, nego i parbeno razlaganje u listini otisnutoj kod Šurmina: Hrvatski spomenici, sv. I., str. 194. i d.

[2] Tako odredbe članka 36. c., 62. i 80. a. poljičkoga statuta.

[3] Napose u raspravama: „Древнее хорвато-далматское законодательство“, u „Записки новоросс. университета въ Одессѣ“, 1868., I., 3. i 4.; „О значеній верви по Русской Правди и Полицкомъ статуту сравнительно задругою юго-западнихъ Славянъ“, u „Журналу минист. народн. просвѣщенія“, 1867., br. 4.; „Задружно-общиный характеръ политическаго быта древней Россій“. u istom časopisu, god. 1874. br. 6. i 7.

[4] Evolucija srpske zadruge.

[5] Članak 56. b. i 56. c.

štva pojedinih sela (vesi) ili bratstava i da su ta sela vršila svoja prava na takovu objektu[1].

Kad se pučanstvo pomnožalo, nijesu pripadnici jednoga sela dopuštali više pripadnicima drugoga sela, da pasu na pašnjacima, koji su okruživali njihovo selo, i da sijeku u šumama oko njihova sela, kao što ni danas ne bi pripadnici jednoga sela dopuštali pripadnicima drugoga sela, da u vodu njihova sela idu rublje prati, lan i konoplju namakati i t. d. Odredbe o tome, kako ne smiju pripadnici jednoga sela pasti na pašnjacima oko drugoga sela i drva sjeći u šumama oko drugoga sela, ušle su i u pojedine zakone i statute; iz takovih odredaba i opet se izvodi, da je čitavo selo imalo neko vlasništvo nad pašnjacima i šumama, pa da se to vlasništvo u starije doba protezalo i na oranice i livade. Ali i te zabrane nijesu nikakve posljedice vlasništva, nego su puke policijske odredbe, kakovih i danas ima n. pr. za porabu vode. A izvođenje, da su u starije doba tako zajedničke (pravije: ničije) bile i oranice i livade, nikako ne stoji, jer nam spomenici starijega doba pokazuju, da su tada oranice i livade bile u strogo individualnom vlasništvu. Dalje vidimo, da primitivniji narodi, napose nomadi uopće, ne imadu odijeljenih sela, koja bi imala stalne pašnjake, nego se pojedini skupovi tih nomada skiću od jednoga kraja zemlje u drugi: zimi sele se na jug i u nizine, ljeti na sjever i u gore[2]. Prema tome u primitivnijih naroda ne može biti ni takovih odredaba o porabi pašnjaka i šuma, kakovih ima u Poljičkom statutu i u zakonu cara Dušana. Takove se odredbe počinju javljati u južnih Slavena tek u XIV. i XV. vijeku, kad su prije turskih provala pojedini krajevi bili već gusto napučeni.

Već dosta rano imale su međutim svoju osobitu imovinu pojedine bratovštine. Imale su one pokretnina, n. pr. za priređivanje gostaba, za njegu bolesnika, za pokopavanje mrtvaca, za služenje sv. misa; imale su one i novaca, a i knjiga o društvenoj imo-

[1] Tako n. pr. Ružić: Društveno stanje Hrvata u starije doba, u „Mjesečniku“, 1910., str. 895.

[2] Por. Pallas: Reise durch verschiedene Provinzen, III., str. 69., I., str. 124., 126., 175.; Radloff: Aus Sibirien, I., str. 414.; Burkhardt: Bemerkungen über die Beduinen, str. 25.; Mungo-Park: Reise ins Innere von Afrika, str. 140.

vini; imale su tražbina protiv onih, kojima su novac uzajmljivali, a i protiv drugih dužnika; imale su nekretnina: crkve, kapele, oltare, druge zgrade (za sastajanje, za bolnice, učionice); imale su groblja i zemljišta za uživanje svojih funkcionara i t. d.[1]

Takove bratovštine, osobito ako su imale osiguravati pravni poredak i protezale se na određeni teritorij, već su rano sebi prisvajale neko pravo na onaj dio toga teritorija, koji nije bio u vlasništvu pojedinih članova bratovštine; navlastito su sebi prisvajale to pravo u borbi protiv zemaljske gospode i susjednih općina i bratovština. U tom pravcu govori se i u prerađenom statutu ninskoga kotara o „mistima" nesađenima, t. j. neobrađenima, kao bratinskima[2]. Možda su se neke bratovštine i razvile upravo za to, da obrane stvari ničije, t. j. stvari određene za opću porabu, od zemaljske gospode, koja su sebi prisvajala potpuno vlasništvo nad takim stvarima.

Da se današnje zemljišne zajednice nijesu razvile iz nekih predhistoričkih zajednica svih dobara, koje bi podjedno bile i upravni organizmi, vidi se odatle, što te zemljišne zajednice nijesu istovetne s upravnim općinama, a niti s crkvenim županama.

III. Država.

Država nije doduše ni po teoriji o prvobitnoj zajednici dobara u cijelosti tvorila budi kakovu zajednicu dobara. (Samo M. Radosavljević drži, da je prvobitno sav srpski narod tvorio jednu zajednicu dobara, a da se poslije tek podijelio na više „vrvi")[3]. — Ipak se misli, da je država u prvo doba imala neki republikanski ustav: na čelu države bila je neka skupština od zastupnika pojedinih župa, a sam kralj bio je tim županima bar u legislativi jednak. Tako veli *Rački* u svom starijem djelu, a) da „u Slovjenov u obće vrhovna vlast kneza ili velikoga župana bijaše ograničena voljom naroda", „b) da narod izricaše svoju volju u saboru, gdje govoraše kroz svoje starješine, župane i

[1] Por. K. Vojnović: Bratovštine i obrtne korporacije u republici dubrovačkoj, u „Mon. hist.-iurid. Slav. mer.", VII., 2., str. XLIV. i d.; Rud. Strohal: Nešto o pravnom životu hrv. naroda u austr. Istri u 16. i 17. vijeku, u „Mjesečniku", god. 1911., str. 789. i d.

[2] Čl. 53., u „Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva", nove serije sv. II., str. 294.

[3] Еволуција српске задруге.

ostale poglavare", „c) da na sabor spadahu sva važnija pitanja javnoga života", „u odlukah riešavala je većina glasov". Prema tome postojao je u „naroda slovjenskoga način vladanja, koga mi danas ustavom zovemo. A taj ustav nije dakle od jučer u narodu slovjenskom; već od pamtivieka;..."[1]. Nadalje dokazuje Rački, da je „hrvatski vladalac u svojoj vlasti vezan bio na zakone", napose na one, koje je stvorio narod na svojim skupštinama („leges"), dalje na one, koje je kralj sam postavio („statuta") i konačno na običajno pravo („consuetudines")[2]. *Vlad. Mažuranić* tvrdi opet, da se u staroj hrvatskoj državi „sav ustroj države osniva na bratstvu", da je „kralj stariji, najugledniji bogom posvećeni brat", a da „u župi (t. j. bratstvu) su i opet svi braća"[3].

Protiv tih nazora o ustavu u starijoj hrvatskoj državi, Hrvati, koliko se vidi po opisu Konstantina Porfirogenita, komu u tom pravcu i sam *Rački* potpuno vjeruje, nijesu u prvo doba uopće imali jedinstvene države; oni su naime prema tome opisu zaposjeli današnju svoju postojbinu pod vodstvom petero dotično sedmero braće[4], pravije glavarâ. No ne samo u prvo doba, nego i poslije sve negdje do početka IX. vijeka, čini se, nijesu Hrvati imali jedinstvene države, nego su pojedini župani neograničeno vladali većim ili manjim skupovima nastanjenima u pojedinim županama. Pojedinim je županima uspjelo doduše proširiti svoju vlast i na dosta znatan teritorij, no nad čitavom hrvatskom zemljom nije ni u početku IX. vijeka bilo jedinstvene vlade. Napose u vrijeme, kada su te zemlje zaposjeli Franci, imala je posavska Hrvatska jednoga vladara, a dalmatinska drugoga[5]. Pa ni poslije pada Ljudevita Posavskoga nije bila posavska Hrvatska pripojena dalmatinskoj; skoro zatim javlja se u posavskoj Hrvatskoj novi dux Ratimir[6]. Tek u vrijeme kneza Trpimira bila je, kako se čini, ujedinjena cijela Hrvatska; Trpimir sam veli naime, da „regnum Croatorum" seže od Spljeta do

---

[1] Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije, god. 1861., str. 51. i d.

[2] Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 145. i d.

[3] Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, str. 86.

[4] De adm. imp., cap. 30., str. 143., red. 21. i d.

[5] Einhardi: Annales, u M. G. H., Scriptores, I., 205. i d.

[6] Conversio Bagoariorum et Carantanorum, c. 10. u M. G. H., Scriptores, XI., 11. i d.

*

Dunava[1]. Uza sve to još se i za njegova nasljednika Domagoja javlja neki „Montemerus dux Sclauinicae"[2].

Carevi Leon VI.[3] i Konstantin Porfirogenit[4] vele, da je tek njihov otac dotično djed dao Hrvatima, Slavenima u Dalmaciji glavare, dotično da ih je ovlastio, da sebi biraju glavara: gradovima naime dao je glavara, a druge Hrvate ovlastio je navodno, da sebi biraju glavara iz obitelji, koju su najviše cijenili; i oni izabraše glavarom (knezom) Sedeslava[5]. Pripovijedanje to ne sadrži doduše potpune istine: istočno-rimski carevi nastojali su, što više uljepšati rad svoga oca dotično djeda i što više istaknuti njegov utjecaj na Hrvatsku. Hrvati su naime već i prije Sedeslava imali vladare, koji su vladali, ako i ne čitavom Hrvatskom, a to ipak onolikim dijelom, kolikim i taj Vasilijev Sedeslav. Osim toga taj se Sedeslav nije dostao toga kneževstva nikakovim izborom, nego je on, kako se vidi iz stare mletačke hronike, silom istisnuo Domagojeve sinove i silom prisvojio sebi vladu nad Hrvatskom[6]. U toj borbi pomogao je Sedeslavu doduše car Vasilije, čiji je vojskovođa Nikita nekoliko godina prije toga, dok su se Hrvati s ostalim kršćanima pred Barijem borili sa Saracenima, poplijenio njihove gradove[7]. No u zamjenu priznao je Sedeslav istočno-rimskomu caru neku prividno neposrednu vlast nad dalmatinskim gradovima i neku vrhovnu vlast nad sobom i čitavom Hrvatskom. Međutim, kad bi i tek Vasilijevim posredovanjem bio postavljen jedan vladar nad cijelom Hrvatskom mjesto prеđašnjih mnogobrojnih župana, ne bi moglo to ujedinjenje Hrvatske datirati od toga Vasilijeva posredovanja, jer je toga njegova Sedeslava već poslije godine dana ubio i na njegovo mjesto zasio Branimir[8], a godina dana prekratak je rok, da se provede takovo ujedinjenje. Tako isto ne stoji navod careva Leona VI. i Konstantina Porfirogenita, da je tek Vasilije I. poslao onim Hrvatima, koji su živjeli dalje od mora, svećenike, koji su ih pokrstili.

---

[1] Rački: Documenta, str. 3. i d.

[2] Fejér: Codex diplomaticus Hungariae, I., 196.

[3] Tactica, XVIII., 101.

[4] Historia de vita et rebus gestis Basilii imperatoris, c. 54., str. 291.; De adm. imp., cap. 29., str. 129., red 2. i d.

[5] Johannis: Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 21.

[6] Ibidem.

[7] Epistola in chronico Salernitano, c. 107., u M. G. H., Scriptores, III., 521. i d.

[8] Johannis: Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 21.

Dogodilo se je to već, kako se razbira i iz ljetopisa Popa Dukljanina[1], za Vasilijeva prethodnika i protektora Mihajla III., koga je Vasilije umorio, kadno su slavenski apostoli Ćiril (Konstantin) i Metodije razvili svoje djelovanje oko pokrštavanja slavenskoga svijeta sa slavenskim crkvenim jezikom.

U drugu opet ruku vjerojatno je, da je za pokrštavanja čitavoga naroda ili skoro zatim nastala neka organizacija, napose vjerojatno je, da su propovjednici kršćanskoga morala sklonuli podređene župane, da se bez otpora pokoravaju svome gospodaru, velikomu županu, a tako da su sklonuli i velikoga župana, da bude spram svojih podređenika pravedan. Vjerojatno je i to, da se pod utjecajem tih propovjednika kršćanskoga morala na poziv vladarev sastao neki crkveni sabor, na kom su se riješila ne samo pitanja o organizaciji crkvenoj, nego i o svjetovnoj. O takovu napose saboru na daleko i široko pripovijeda Pop Dukljanin[2].

Ali i prije braće Ćirila i Metodija bilo je osim župana, pod kakovima su Hrvati osvojili Dalmaciju, još i velikih župana nad dosta velikim teritorijima i nad više prvobitnih župana. Ti ipak veliki župani nijesu u narodu onako postajali, kako to prikazuju *Rački* i *Vlad. Mažuranić,* t. j. da bi ih narod sam kao starijega, najuglednijega Bogom posvećenoga brata birao i postavljao. Postavljali su se oni, kako se još i po kasnijoj povijesti vidi, sami, i to tako, da bi jači, samovoljniji, odlučniji župan najsurovijom silom istiskivao slabijega župana i tako proširivao svoju vlast na sve veći teritorij i na sve veći skup ljudi. Poslije, kad se župa tako jakoga župana proširila toliko, te on nije više mogao sam neposredno vladati cijelom županom, postavljao bi sam nad pojedinim dijelovima svoje zamjenike, od kojih su se poslije razvijali župani, ali ne župani nezavisni, nego župani bar po imenu zavisni o velikom županu. Kada bi tako jedan veliki župan proširio svoju vlast, postala bi nužna i organizacija svjetovne vlasti u njegovoj državi. Nema sumnje, da je pri tom organizovanju vrlo mnogo pripomogao uzor organizacije crkvene vlasti.

No ako je unutarnja državna organizacija i nastala pod utjecajem crkvene vlasti, ipak je to, da je jedan veliki župan vladao velikim teritorijem nad više prvobitnih župa, nastajalo samo

---

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 10. i d.

[2] Ibidem, str. 14.

na taj način, da bi jaki župan silom podvrgao svojoj vlasti i sve okolišne župe. Takovu silu upotrebio je napose Sedeslav, da istisne sinove Domagojeve[1]; takovu silu upotrebio je i Branimir, da istisne Sedeslava[2]; a tako je isto bez sumnje radio i Domagoj, da zasjedne na prijestolje Trpimirove obitelji.

Dok se je tako Hrvatska ujedinila pod vladu jednoga kneza, dotle je baš za vlade cara Vasilija I. postavljen temelj kasnijemu cjepkanju vlasti u Dalmaciji. Istina je doduše, da je već za borbe Carigrada s Francima, u početku IX. vijeka — izakako nije Carigradu, koji se gradio nekim vrhovnim glavarom nad Slavenima na Balkanu, uspjelo osujetiti Francima, da zavladaju nad posavskom i dalmatinskom Hrvatskom — prisvajao sebi istočno-rimski car neku vlast nad novo osnovanim primorskim dalmatinskim gradovima, pa su i sami Franci, ne imajući dovoljno brodovlja u Jadranskome moru, priznali tu nominalnu vlast Carigrada nad dalmatinskim gradovima[3]. No izakako su se Hrvati otresli franačke vlasti, nestalo je i te nominalne vlasti Carigrada nad dalmatinskim gradovima; sam Konstantin Porfirogenita veli, da je nje nestalo već za Mihajla II. Amorijca. Tek Vasilijev vojskovođa Nikita, kako navedosmo, poplijenio je primorske gradove u Dalmaciji, pa je tada valjada bio i imenovan neki carski namjesnik nad tim gradovima. Za jake vlade kneza Domagoja jamačno je vlast dalmatinskoga carskoga namjesnika, ako se je on uopće uzdržao, i opet znatno oslabila, pa je Konstantin Porfirogenit držao, da je Vasilije I. već time, što su se dalmatinski gradovi obvezali plaćati hrvatskom vladaru određeni danak[4] i tako sebi osigurali neku ako ne nezavisnost, to ipak pravo na samoupravu, obnovio vlast istočno-rimskih careva nad dalmatinskim gradovima.

Ugovor taj između dalmatinskih gradova i hrvatskoga vladara, koji Konstantin toliko ističe u slavu svoga djeda, nije baš osobito podigao carske vlasti u Dalmaciji, jer su ne samo dalmatinski gradovi, nego i čitava hrvatska država (njezini vladari),

[1] Johannis: Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 21.
[2] Ibidem.
[3] Einhardi: Vita Karoli Magni, c. 15., u M. G. H., Scriptores, II., 451.
[4] De adm. imp., cap. 30., str. 147., red 5. i d.

otkako je veliki teritorij sjedinjen u rukama jednoga vladara, a napose od cara Vasilija I. dalje, bar nominalno od vremena do vremena priznavali neku vrhovnu vlast istočno-rimskoga cara. No tim ugovorom bio je položen temelj gradskoj nezavisnosti, te hrvatski vladari nijesu više mogli tako gospodariti tim gradovima i u njima, kao ostalim državnim teritorijem.

Dalmatinski gradovi, osobito oni, koji su imali svoga biskupa, počeli su se kao takovi, a ne tek pojedini župani u njima, držati za osobita nezavisna tijela, za državice u državi. A jer su se i hrvatski vladari od Sedeslava do Tomislava više ili manje držali donekle podređeni istočno-rimskome caru, to su se ti biskupski gradovi voljeli prikazivati kao neposredno podvrženi istočno-rimskome caru, a ne tek hrvatskom vladaru. Tek pošto je kralj Tomislav svrgnuo sa sebe pokroviteljstvo carigradskih careva[1], prisilio je njegov nasljednik Krešimir I. (Mihajlo) i biskupske gradove u Dalmaciji, te su samo njega priznavali svojim glavarom, a ne više vizantijskoga cara[2].

Uspjeh Krešimira I. nije ipak dalmatinske gradove priveo trajnom ujedinjenju s hrvatskom državom. Nekoliko godina poslije smrti Krešimirove došao je (god. 1000. ili 1001.) mletački dužd Petar II. Orseolo i bez svakoga otpora prisvojio ne samo gradove, koji su već prije (od vremena cara Vasilija I.) imali osobiti položaj, nego i sam Biograd, tu prijestolnicu hrvatsku[3]. Mletačka se je doduše vlast nad tim gradovima, ako je doista postojala, održala i opet samo kratko vrijeme, jer se odmah zatim u Spljetu uz vrhovnu vlast vizantijskih careva Vasilija (II.) i Konstantina (VIII.) kao „dominis nostris" spominje vlast kralja Držislava nad Hrvatskom[4]. a vlast se mletačkoga duždа i ne spominje. Ali je godine 1018. i opet bez svake zapreke mletačka vojska zaposjela gradove Rab, Krk i Osor, i tu se sklapaju s biskupima tih gradova ugovori, po kojima se oni podvrgavaju mletačkoj vlasti[5]. Ni ta mletačka vlast nad dalmatinskim gradovima

---

[1] Por. Rački: Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vieku, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 25., str. 186.

[2] Por. Johannis: Chronicon Venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 31.; Constantinus Porphyrogenitus: De adm. imp., c. 31., str. 151.

[3] Johannis: Chronicon Venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 31.—33.

[4] Rački: Documenta, str. 28.

[5] Ibid., str. 32.—34.

ne bijaše trajna: hrvatski kraljevi (osobito Krešimir II.) posjećivali su i poslije toga sa svojom vojskom od vremena do vremena dalmatinske gradove[1]. Poradi tih snošaja i nemira volio je osorski biskup Gaudencije ostaviti svoju biskupiju i otići iz hrvatske kraljevine u mirniju Ankonu[2].

Za kralja Petra Krešimira provedeno je državno jedinstvo opet nešto čvršće, te njega i u (dalmatinskim) biskupskim gradovima općenito priznaju vladarom, na Rabu doduše još uvijek samo pored istočno-rimskoga cara[3], dok se u samome Zadru (god. 1066.) spominje samo kralj Krešimir[4]. Godine 1067. spominje se doduše u istome Zadru, u kome je kralj Petar Krešimir i prije toga (god. 1066.)[5] i poslije (god. 1069.)[6] činio silne darove, kao vladar samo istočno-rimski car[7]. I u Trogiru se za vlade Petra Krešimira (god. 1064.) priznaje za vladara samo vizantijski car[8]. Naprotiv spljetski nadbiskup god. 1069. priznaje vladarom samo kralja Petra Krešimira: „rex Chroatorum et Dalmatinorum"[9]. Odlični pak hrvatski dostojanstvenik Ivan, ded (dad) Hrvata, priznaje god. 1070. u Biogradu svojim vladarom pored hrvatskoga kralja Krešimira i istočno-rimskoga cara Romana III.[10]. Naprotiv među savjetnicima kralja Petra Krešimira nalazi se godine 1069. i „dominus Leo imperialis protospatarius ac totius Dalmatiae catapanus"[11].

Poslije kralja Petra Krešimira državno je jedinstvo opet oslabilo; godine 1076. sklapaju ne samo gradovi Spljet, Trogir i Zadar, nego i Biograd neki ugovor s Mlečanima, u kome mletačkoga dužda nazivaju duždem ne samo Mletaka, nego i Dalmacije i Hrvatske[12]. No skoro poslije toga (još iste godine) okrunio je papinski legat Gebizo u Saloni Dimitrija Zvonimira za hrvatskoga kralja[13] i to na poticaj samoga spljetskoga nadbiskupa Lavrencija, koji je potpisao i onaj ugovor s Mlečanima.

Uz tu papinsku posvetu vlast je kralja Dimitrija Zvonimira bila i nad dalmatinskim gradovima jača od svih predašnih vlada,

---

[1] Andr. Danduli: Chronicon Venetum, u Muratoria: „Scriptores rerum italicarum", XII., 235.

[2] Vita S. Gaudentii, u Farlatia „Illyricum sacrum", V., 180.

[3] Rački: Documenta, str. 56. i d., por. i str. 87. i 89.

[4] Ibid., str. 65. — [5] Ibid., str. 66. — [6] Ibid., str. 72. i 90. — [7] Ibid., str. 69. — [8] Ibid., str. 63. — [9] Ibid., str. 75. i d. — [10] Ibid., str. 84. — [11] Ibid., str. 84. — [12] Ibid., str. 101. i d. — [13] Ibid., str. 103. i d.

pa se u ispravama tih gradova u to doba kao vladar spominje redovno samo Dimitrije Zvonimir; tako u spljetskoj Petra Crnoga od god. 1080.[1]; no ipak se u nekoj ispravi iz Biograda spominje uz kralja Zvonimira još i grčki car Mihajlo (VII.)[2].

Tako je to išlo i dalje i pod vladom kraljeva iz Arpadove kuće; sad se je u tim gradovima priznavao jedan, sad drugi vladarom: sada kralj hrvatsko-ugarski, sada car istočno-rimski, sada opet dužd mletački. Trajalo je to tako, dok nijesu za vlade dužda Tome Moceniga gradovi dalmatinski (osim Dubrovnika) konačno došli pod vlast mletačku i ostali pod njom sve do pada Mletaka.

Došlo je vrijame, te nije mnogo bolje stajala kraljeva vlast ni u unutarnjosti; samo se tu nijesu kao u primorskom kojem gradu otporni elementi skupili na jedno mjesto i nijesu imali takova zakrilnika, kakav je bio biskup, koji bi svojom vlašću stezao vlast kraljevsku. No s vremenom prebrodiše i ti elementi sve te zapreke, te je potkraj XII. vijeka suverena vlast u Hrvatskoj prešla potpuno u njihove ruke.

U početku, kao što su hrvatski vladari dolazili do prijestolja samo silom, tako isto su se silom podržavali u vlasti; napose vlast je njihova sezala samo dotle, dokle je sezala njihova sila; glavna, ako i ne u prvo doba jedina, osnovka njihovoj vlasti bila je njihova rođena fizička snaga i snaga njihove pratnje, njihovih prijatelja, njihove vojske. — Posavska je Hrvatska još godine 1018. imala svoga posebnog kneza[3].

Veliki bi župan, da osigura svoju vlast nad osvojenim okolišnim županama, rastjerao pravilno pređašnje župane iz tih župa i postavio na njihovo mjesto kao svoje zastupnike pojedine sebi vjerne i pouzdane ljude. No i ti pouzdanici, došavši jednom do vlasti, upotrebljavali su je u prvom redu na svoju korist, pa makar i na štetu kralja, koji im je dao tu vlast. Prema pripovijedanju Popa Dukljanina u prvo doba postavljao je banove, župane i satnike sam kralj[4], a poslije u doba kralja Zvonimira

---

[1] Ibid., str. 127.; por. i str. 138., 144. — [2] Ibid., str. 109.

[3] Por. Ljubić: O posavskoj Hrvatskoj i o zlatnih novcih njezina zadnjega kneza Serma, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 43., str. 107. i d. i Rački: Borba južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI. vijeku, u „Radu", knj. 25., str. 213.

[4] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 18. i d. (latinski tekst).

postavljali su sami ti banovi i župani na ispražnjeno mjesto nova bana i nova župana[1], pače birali i postavljali su i samoga kralja, tako napose Kolomana iz Arpadove kuće[2], a vjerojatno je, da neki od njih i Petra Svačića.

No baš to, što su se protiv kraljeve vlasti u unutarnjim krajevima morali složiti na daleko rasuti župani, gospoda, prinudilo ih je, te su se oni od zgode do zgode počinjali sastajati, prinukalo ih je nadalje, da su se počeli držati jednom cjelinom; i tako oni uzdržaše državno jedinstvo. Državno je dakle jedinstvo bilo osnovano ne na kakovu representativnom sustavu zadruge i bratstva, nego na istovetnosti interesa pojedinih velmoža (privilegovane klase) protiv kraljevih prava. Velmože ove, da sebi osiguraju svoju prevlast u državi, nijesu poslije smrti Stjepana II. uopće htjeli da imadu nad sobom kakova kralja, a kad to nije išlo, voljeli su, da im takav kralj bude stranac, udaljeni ugarski kralj, negoli domaći čovjek, koji bi ih dobro poznavao i koji bi znao i mogao njihovu vlast ograničiti.

Pod vladom kraljeva iz Arpadove kuće, a još više pod vladom Anžuvinaca, vlast je hrvatskih velmoža još više porasla, te su oni sve više nastojali zagospodovati i nad dalmatinskim (primorskim) gradovima. Gradovi pak ti vidjeli su svoj spas u decentralizaciji hrvatske države. U svakom od njih bio je biskup, bilo je i neko po njemu ponovljeno plemstvo, koje se manje ili više uspješno opiralo svakoj centralnoj državnoj vlasti, potjecala ona od kralja ili od vangradskoga visokog plemstva.

Tako su donekle oni uzroci, koji su van gradova razasuto plemstvo prisilili, da uzdrži državno jedinstvo, prisilili plemstvo skupljeno u ovome ili onome gradu, da se odmetne od toga jedinstva i da stvori državice u državi.

Plemstvo razasuto po zemlji van gradova nije ipak imalo takav položaj u državi odmah čim je država ujedinjena. Župani naime, koje je postavljao veliki župan, bili su u prvo doba samo oruđe toga velikoga župana, bili su tek osobito odlikovani slugani njegovi, u koje je on imao osobito povjerenje. Oni su bili samo

[1] Rački: Documenta, str. 486.

[2] Memoriale bone memorie domini Thomae archidiaconi, u „Mon. hist. Slav. merid.“, knj. 26., str. 59.

ispostavljeni u pojedine župe članovi vladareve pratnje, njegovi „pratioci“, „comites“.

Da doista plemstvo u staroj hrvatskoj državi nijesu činili ni reprezentanti manjih skupova (bratstava), pače ni samosvojni župani, dotično potomci tih župana, nego samo najodličniji slugani, pouzdanici, pratioci kraljevi: vidi se najbolje po imenima, koja su još i u kasnije doba imali prvi dostojanstvenici u državi. Nije tu bilo časnih imena, koja već po sebi pokazuju, da narod ima vladu, kao n. pr. „consul“, „praetor“, „censor“, „tribunus“, „quaestor“ i t. d.; — ne, tu su bila imena: posteljnik (postelnic)[1], ubrusar[2], pivničar („pincernarius iupanus, pincerna regalis“)[3], štitonoša („scitnic, scitonosa, scutarius, scutobaiulus“)[4], tepčija („tepçi, tepiço, tepciça, tepzi, tepizo“)[5] = curialis comes[6] (to je osobito znatan organ), konjušnik („cauallarius iupanus“)[7], volar[8], oružar („armiger iupanus“)[9], vratar[10], dvornik („duornic“)[11], sobar („camerarius iuppanus“; sobara bilo je obično više)[12], sokolar[13], psar[14] i t. d.

Po tim imenima sudeći reklo bi se: ta, to su bili prosti slugani, određeni za kraljevu ličnu poslugu; ti su se slugani imali brinuti za kraljevu postelju, sobu, ubruse, pivnice, konje, volove, vrata, štit, oružje, sokole, pse i t. d. Na žalost, bili su to i prvi dostojanstvenici u državi; a po tome se može suditi, što se najviše cijenilo i koje su bile najznatnije funkcije u državi. — Istina je doduše, da se ti dostojanstvenici nijesu u vrijeme kraljeva Petra Krešimira i Dimitrije Zvonimira imali više brinuti samo za kraljeve ubruse, postelje, sobe, pivnice i t. d., no svakako nas sama imena upućuju, koja li je bila njihova prvobitna funkcija.

---

[1] Rački: Documenta, str. 62., 73., 82., 93., 139., 140. i 151. — [2] Ibid., str. 67., 139., 140., 149. i 151. — [3] Ibid., str. 16. i 74. — [4] Ibid., str. 54., 62., 67., 79., 85., 87., 90., 93., 162. i 163. — [5] Ibid., str. 52., 53., 62., 81., 82., 98., 106., 113., 117., 118., 126., 149., 161., 162., 163., 164. i 174.

[6] U darovnici Petra Krešimira od god. 1062. (u Račkoga: Documenta, str. 62.) stoji „Boleslao tepzi“, a taj isti Boleslav stoji u darovnici od god. 1069. (u Račkoga: Documenta, str. 73.) „Boleslaus curialis comes“.

[7] Rački: Documenta, str. 16. — [8] Ibid., str. 62. — [9] Ibid., str. 16. — [10] Ibid., str. 52. — [11] Ibid., str. 16., 83., 96., 128., 129., 130., 131., 132., 135., 144., 161., 165., 168., 171. i 172. — [12] Ibid., str. 5. i 16. — [13] Ibid., str. 62., 82., 86. i 87. — [14] Ibid., str. 82., 95. i 128.

Vatr. Jagić uvidio je, da se priča o ustavu osnovanu na načelu representacije ne može uzdržati uz posteljnike, ubrusare, sobare, i t. d., pa je postavio teoriju, da su ti posteljnici, ubrusari, sobari i t. d. tek plod utjecaja franačkoga, a da su župani prije, nego što je Hrvatska došla u doticaj s Francima, bili narodne starješine (representanti naroda); poslije tek postali su oni ravni franačkim „grafiones“ i „comites“, t. j. postali su kraljeve sluge[1]. Istina je doduše, da je takovih sobara, posteljnika, ubrusara bilo u ono doba i u drugim državama; no odatle ne slijedi, da su Hrvati sve te dostojanstvenike slijepo preuzeli od drugih naroda: ne, bilo je onda već takovo doba, gdje je samo sila imala osobiti autoritet, pa se u prvom redu nastojalo, da se već vanjskim načinom pobudi u širim krugovima čuđenje i strah spram onoga, koji je representirao tu silu. Poradi toga okruživao se je takav vladar mnogobrojnom pratnjom, koja mu je u mirno doba služila samo za osobnu poslugu, da se tako dokumentira njegovo silno gospodstvo. Sila, strah, formalnosti, koje u pučanstvu izazivaju udivljenje i strah — to su bili faktori, na kojima se osnivala državna vlast, a za kakovu representaciju i volju naroda nije se onda ništa znalo. Poradi toga niti su Hrvati od Franaka primili grafione, niti Franci od Hrvata posteljnike, nego je jedne i druge donio duh onoga doba i pravno shvaćanje čitavoga svijeta. — Dalje, nikako ne stoji Jagićeva tvrdnja, da su župani prije doticaja s Francima bili nekakve narodne starješine, a da posteljnika, ubrusara i t. d. uopće nije bilo. Prije dolaska Franaka čini se da jedinstvene države uopće nije bilo, a župani nad pojedinim župama nijesu mogli podržavati toliko brojne pratnje, pa poradi toga i nije bilo valjada tada još toliko posteljnika, ubrusara i t. d., koliko poslije. Ali župani, koji su vladali pojedinim župama, nijesu nikako bili starješine (representanti) tih župa, nego su bili nezavisni zasebni gospodari svojih župa i pučanstva u tim županama.

Budući da se vladareva vlast upirala o vlastitu tjelesnu snagu i u snagu svoje pratnje, to je u mnogome pogledu ta vlast bila zavisna o dobroj volji njegove pratnje, osobito ako je sam vladar bio tjelesmo ili duševno slab. Poradi toga bio je vladar kod

[1] Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga, str. 32. i d.

svakoga znatnijega posla ograničen voljom svoje pratnje, pa makar se ova i sastojala od njegovih slugana. I on je doista tražio savjet od tih svojih pratilaca, koji su podjedno bili najviši dostojanstvenici u državi. U prvo doba dakako, ako je vladar sam bio jak, nije ipak taj savjet imao osobitoga značenja; vladar je tražio takav savjet više da polaska i ugodi svojoj pratnji, negoli poradi toga, jer bi držao, da je vezan onim, što odluče njegovi sobari, ubrusari i posteljnici.

Nadalje vladar pored mnogobrojnosti i mnogovrsnosti posala jamačno nije uvijek dospjevao, da sve sam uredi, pa je ispitivanje same stvari povjeravao svojim pratiocima; tada bi mu ovi stavljali konačni prijedlog, a on bi okoristivši se njihovim savjetom izrekao taj prijedlog kao svoju odluku.

Poradi toga već se rano događa, te vladari znatnije poslove obavljaju saslušavši savjet pojedinih članova svoje pratnje; zato se u ispravama o tim poslovima napose ističe, da je posao učinjen po savjetu pojedinih vladarevih pouzdanika. Pri tom se ti pouzdanici označuju „meis cum omnibus zuppanis“[1], „cum meis cunctis fidelibus et primatibus populi“[2] i t. d. Naši historici, koji drže, da je hrvatska država odmah u početku imala ustav osnovan na načelu representacije, tumače takove riječi odmah kao da se tu radi o odluci predstavništva čitavoga naroda. Ali na sreću u samim tim ispravama, u kojima se pripovijeda, da je ovo ili ono učinjeno po savjetu svih župana ili svih vjernih, pobliže se navodi i to, koji su ti „omnes zuppani“ i ti „cuncti fideles et primates populi“. Tu stoje napose „Negutin camerarius“[3], „Budimir iupanus palatinus“, „Prisna maccecharius iupanus“, „Pirvana iupanus cauallarius“, „Zelistus iupanus camerarius“, „Zelidedus iupanus pincernarius“, „Boledrag iupanus camerarius“, „Budimir iupanus comitissae“, „Cresamustlus camerarius secundus“, „Stephanus filius Budimiri camerarius tertius“, „Zelidragus, maccecharius comitissae“, „Tugina iupanus armiger“[4]; a i za kralja Petra Krešimira stoje kao savjetnici: „Boleslaus tepzi“, „Uolesa dad“, „Budiz postelnic“, „Zouis uolar“[5], i opet „Boleslaus curialis comes“, „Volessa dad“, „Budeç postelnic“ (ovaj posteljnik bio je podjedno i bribirski župan), „Studeç regalis pincerna“[6]. Takovi dakako posteljnici i volari

[1] Rački: Documenta, str. 3. — [2] Ibid., str. 15. — [3] Ibid., str. 5. — [4] Ibid., str. 16. — [5] Ibid., str. 62. — [6] Ibid., str. 73. i d.

nijesu mogli zastupati narod, i oni su mogli samo biti pouzdanici vladarevi, koji su s vremenom možda toliko ojačali, te je vladar, da ne oslabi svoju snagu spram drugih, bio prinuđen poslušati njihov savjet, bio je vezan njihovom odlukom; ali representanti narodni nijesu oni nikada postali.

Puk sam nije pri takovim raspoložbama imao nikakve riječi; ta, puk bio je objekat vlasti velikoga župana (kralja) i onih župana, velmoža („primates"), one pratnje, koja je podržavala vladara i njegovu vlast. Puk taj i bio je, kako se iz kasnijih srpskih hrisovolja — koje su bile potpunije i točnije sastavljene od hrvatskih darovnica — razabire, objekat, kojim je vladar u takovoj darovnici-hrisovulji raspolagao.

No ima jedna isprava, u kojoj kralj Zvonimir daruje neki teritorij samostanu Benediktinaca u Spljetu navodno „consultu omnium seruorum dei et nobilium nostrorum"[1]. Prema tome čini se, da je to darovanje učinjeno po odluci nekakve narodne skupštine, koja je zastupala čitav narod. No po ostalom sadržaju te darovnice vidi se, da to ipak nije bilo tako. Ponajprije se vidi, da ti, koji su tobože dali taj savjet, koji su stvorili tu odluku, nijesu došli ni na kakvu narodnu skupštinu, nego su se slučajno skupili, da prisustvuju svečanosti „gracia dei dictę solempnitati aduenerant". Dalje se vidi, da su taj savjet tobože dali muškarci i ženskinje („uterque sexus") i to vojnici („militum") a i drugi laici: robovi i ropkinje: „utriusque uite laicorum seruorum et ancillarum". O tom pak ne može biti sumnje, da kakova kralja nije mogla vezati odluka njegovih vojnika, robova i ropkinja, i da robovi i ropkinje nijesu nikada mogli stvarati legislativnu narodnu skupštinu. Robovi ti, ropkinje i vojnici, kako se dalje vidi iz te darovnice, nijesu došli samo da budu pri svečanosti: oni su došli kralju i s različnim molbama „pro rebus sibi oportunis curiam ac causis sibi necessariis perquirens". Da bi pak takovi molitelji mogli stvarati zakone, koji bi kralja vezali, to se također ne može vjerovati. Poradi toga i sam kralj veli, da čini to darovanje „nostra regali potestate". U samoj darovnici navedeni su kao svjedoci: nadbiskup Lavrencije, 3 biskupa, 2 opata i tri kraljeva funcionara (tepčija, posteljnik-polstik i „tenensticus"),

[1] Ibid., str. 113.

a ostali je puk samo prisustvovao: „innumerabili multitudine ibidem astante". Čini se uopće, da je povod čitavomu tom darovanju bilo nagovaranje nadbiskupa Lavrencija i drugih biskupa i opata, pa se s obzirom na to nagovaranje veli, da je darovanje učinjeno „consultu omnium seruorum dei et nobilium nostrorum", a temelj je darovanja bila samo „regalis potestas".

U opće bio je u ono doba običaj da je vladara, kad je „zalazio" u ovo ili ono mjesto, salijetalo nebrojeno mnoštvo naroda s različnim molbama. Pače i slabi Stjepan II. pripovijeda, kako ga je takovo mnoštvo naroda salijetalo s različnim molbama odmah, čim je postao kraljem: „undique uniuersa nobilitas, seu exigui populi manus, ac ceteri ęcclesiarum cenobiorumque rectores uel retroactis pro causis aut confirmącionis rerum, uel gracia comunis nostri regni utilitatis ad nostram, u t m o r i s e s t omnibus imperantibus, confluere ceperunt"[1]. Takovo mnoštvo, koje se u nekoj ispravi naziva „congregacio", obaviješteno je bilo o važnijim vladarevim činima, da može poslije posvjedočiti, da su ti čini doista izvršeni; tako se u nekoj ispravi veli, da je onda, kad je kralj Zvonimir potvrdio, da su njegovi prethodnici crkvu sv. Georgija u Putalu zajedno sa svim podanicima na teritoriju te crkve darovali nadbiskupu spljetskomu, nazočni bili neki biskupi, župani, komesi, baroni, i konačno, da je tu bio „fidelium maxima congregacio"[2].

Iz takovih navoda, da je ovomu ili onomu kraljevskom činu prisustvovalo i da može njegovu istinitost posvjedočiti mnoštvo različnih molitelja, izvodi se odmah: „Sada možemo doista razgovietno odgovoriti na pitanje: da li je vladalačka vlast u Hrvatskoj ograničena bila? Da, bila je, i to uredbami, koje su svoj korien imale u društvenom ustrojstvu naroda hrvatskoga i cieloga slovjenskoga roda. Bila je ograničena voljom naroda u vieću (consilium) i skupštini, saboru (sinodus, congregatio). U vieću govorio je narod kroz svoje plemenske poglavare [sobare, ubrusare, posteljnike i t. d.], u skupštini kroz ove i neposredno na svoja usta"[3].

U ostalom *Rački,* kada govori o zakonima, koji su vezali kralja, ni sam ne tvrdi da su ga vezali zakoni, stvoreni na takovim skupštinama, nego tvrdi, da su ga vezali zakoni stvoreni na crkvenim skupštinama[4].

---

[1] Ibid., str. 148. — [2] Ibid., str. 106.

[3] *Rački:* Nutarnje stanje Hrvatske, str. 112. i d. — [4] Ibid., str. 146.

Mjesto državnih sabora sastajali su se naime skoro, pošto su Hrvati postali kršćanima, crkveni sabori. O takovu saboru govori i Pop Dukljanin da se sastao na duvanjskom polju („in planitie Dalmae") nęgdje u doba sv. Ćirila i Metodija ili skoro zatim[1]. Prema riječima Popa Dukljanina doduše sazvao je taj sabor kralj, i sazvao je na nj svoj puk, svjetovnjake, no poglavito za to, da čuju, što će im reći kardinali i biskupi, koji su došli iz Rima. U prvom redu raspravljale su se tu crkvene stvari: „učiniše arhibiskupe i biskupe, i posvetiše jih, i razdiliše jih po gradih onakoj, kako i prvo razpa biše bilo, i ka počtenja bihu prvo imili, da i u napridak onako bude . . . I tako crikvene i duhovne stvari prvo naredivše, potom toga po rečenih brveležih razdili zemlje . . .". Taj sabor trajao je navodno 12 dana, „od kih osam dan ne govoriše negoli o stanji crikveni, crikvam prigledajuće, k njim red napravljajuće, i narejujuće put od spasenja. Potom toga četiri dni čtiše stare privileže, ki bihu iz Rima prinešeni . . . i to slišeći vas puk, kako spovidahu privilezi stari po papi i cesaru poslani od svih zemalj, i kako diljahu zemlju od zemlje, i kako biše zemlja od zemlje počtovania, i puk od puka i kraljevstvo od kraljestva . . ." A svršava se opis toga sabora: „I po tom narejenju gardinali i biskupi i posli cesarovi [poslanici vizantijskoga cara], videće da su svaka narejena, od blaženoga kralja i svetoga puka, vazeše prošćenje i odpraviše se s velicim počtenjem i dari". A kad su „gardinali i biskupi" otišli, drži Pop Dukljanin, da se po sebi razumijeva, da je sabor svršen, — jer „blaženi kralj i sveti puk" imali su na čitavom tome saboru samo poslušati, što im „gardinali" čitaju (stare brveleže) i određuju.

Takav crkveni sabor bio je i onaj u Spljetu god. 924. za kralja Tomislava, gdje se doduše u prvom redu odlučilo o prvenstvu spljetske nadbiskupije, o podređenosti ostalih biskupa nadbiskupu spljetskomu, o tome, da se misa ne smije služiti „in sclauinica lingua" i t. d. — no odlučilo se i to, kako se ima kazniti onaj, koji bi ubio svoga gospodara, kako li onaj, koji bi u strci ubio vladara, i da muž ne smije „nisi propter fornicationem" otjerati svoju ženu[2]. — Takav crkveni sabor bio je u Spljetu opet god. 926.; taj je sabor sazvao papin legat Madal-

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 13. i d.

[2] Rački: Documenta, str. 191.

berto i pozvao je na nj biskupe, hrvatskoga kralja (Tomislava) i njegove pratioce; na tom saboru raspravljale su se samo crkvene stvari; no Madalberto isposlovao je biskupima i njihovim crkvama stare privilegije, po kojima su one imale posve eksimiran položaj, a s kojima su se kosili različni običaji u Hrvatskoj[1].

Godine 1045. bio je i opet takav crkveni sabor, na kom je rastavljena spljetska metropola na spljetsku i barsku[2]. — God. 1050. bio je crkveni sabor u Spljetu, na kojem je osuđen spljetski nadbiskup Dabro[3]. — God. 1059. bio je opet crkveni sabor u Spljetu, na kojem se i opet odredilo, „ut nullus de caetero in lingua sclauonica praesumeret diuina mysteria celebrare, nisi tantum in latina et graeca"[4]. — Na crkvenom saboru u Spljetu god. 1063. teško je kažnjen poradi slavenskoga bogoslužja pop Vuk („Vlfus")[5]. — Na crkvenom saboru u Spljetu god. 1075. uspostavljena je biskupija ninska[6]. — I sabor, na kome je Zvonimir tobože izabran za hrvatskoga kralja, koliko je to uopće bio sabor, bio je takav crkveni sabor[7]. — Bio je takav crkveni sabor i onaj u Ninu, na kome je kralj Zvonimir vratio spljetskomu nadbiskupu dvije crkve[8], i opet onaj u Zadru godine 1095., na kome se potvrdilo darovanje, što ga učiniše Zadrani samostanu sv. Marije[9]. U XII. vijeku znamenit je još spljetski crkveni sabor od 1. svibnja 1185., na kom su napose određene međe pojedinim biskupijama[10].

Sve su to bili čisto crkveni sabori, na koje su svjetovnjaci, osobito kraljevi i njihova pratnja, dolazili, da čuju, što im je činiti, da zadovolje crkvene oblasti i da ne budu ekskomunicirani ili interdicirani; ili su opet dolazili svjetovnjaci, da se tu s pomoću crkvenih oblasti osiguraju protiv nereda, koji je vladao u zemlji. Svjetovnjaci videći naime, da tu nema reda, rado su se utjecali crkvi, koja je sa svojom dosljedno provedenom hijerarhijom i sa svojim kaznama u velikoj mjeri imponirala svjetovnjacima i davala garanciju, da će njene odredbe biti provedene. Poradi toga ukazivali su se ti sabori donekle i svjetovnjačkima; no čini se, da njihove odluke nijesu neposredno imale za svjetovnjake nikakve obvezatne snage.

---

[1] Ibid., str. 195. — [2] Ibid., str. 199. — [3] Ibid., str. 203. — [4] Ibid., str. 204. — [5] Ibid., str. 206. i d. — [6] Ibid., str. 210. — [7] Ibid., str. 103. i d. — [8] Ibid., str. 213. — [9] Ibid., str. 159.
[10] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 192. i d.

U crkvi jedinoj vladao je tada neki red i organizacija; pa se, kako se čini po pripovijedanju Popa Dukljanina, na crkvenim saborima ili bar posredovanjem i utjecajem crkvene vlasti nastojalo oko toga, da se provede neka organizacija i u državi. Osim crkvenih sabora vjerojatno je da su vladari (kraljevi i župani), da si nasnube vojsku, pratnju, od vremena do vremena pozivali narod, da se ovdje ili ondje sakupi. Ali o takovim saborima nije nam se sačuvao nikakav spomenik. Tek se iz pripovijedanja Popa Dukljanina može izvoditi, da je kralj Zvonimir na nagovor crkvene vlasti (pape) sazvao neku „skupšćinu", gdje je pokušao skupiti silnu vojsku za neku vojnu na crkvene neprijatelje, za neku vrstu križarske vojne. Ali čini se, da je tu kralj odviše nasilnim načinom htio narod prisiliti, da pođe na vojsku, pa se narod sili odupro silom i ubio samoga kralja: „i nevirni Hrvati", veli se tu, „počeše govoriti vapijuće kako psi ali vuci: ‚Bolje da on sam pogine, ner da nas iz didine naše izvede cića Boga i inim mista toliko daleko obnimati, zemlje i gradove'"[1].

Najznatniji posao tih narodnih skupština bio bi svakako izbor vladara (velikoga župana, kralja). I doista se tvrdi, da se u prvo doba dolazilo do velikoga županstva (kraljevstva) izborom, da je vladar bio samo najstariji (birani) brat članova narodne skupštine i t. d. Međutim u najstarijoj povijesti nema takovim izborima nigdje ni traga; naprotiv se iz nje vidi, da je samo sila i tjelesna snaga pojedinca i njegove pratnje bila odlučna pri pitanju, tko ima biti vladar. Tako je n. pr. silom protjerao Sedeslav sinove Domagojeve[2]; Sedeslava opet ubio je već poslije godine dana Branimir i time postao knezom[3]. Miroslava protjerao je i ubio Pribina[4]. Svetoslava (Surinju) Držislav[5] i t. d. Tako se isto događalo i u Bugarskoj; treba se sjetiti samo djelovanja bugarskoga kralja Ivana Vladislava; tako se događalo i u Srbiji, gdje bi sin ubijao vlastitoga oca, da dođe do prijestolja; tako se događalo i u Bosni. Pa ni u samom prosvijetljenom Vizantu nije u to doba bilo bolje.

---

[1] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 35.
[2] Johannis: Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 21.
[3] Ibidem.
[4] Constantinus Porphyrogenitus: De adm. imp., c. 31., str. 151., r. 14.
[5] Johannes: Chronicon venetum, u M. G. H., Scriptores, VII., 32.

Isprva su se za tu kneževsku vlast otimali župani iz različnih porodica. Domagoj, Sedeslav, Branimir pripadali su različnim porodicama, premda se je već rano priznavalo, da se i vladarska vlast poput svih (privatnih) prava nasljeđuje, pa su se i pojedini vladari već rano pozivali na to, da su prijestolje baštinili; tako već Mutimir godine 892.[1]. S vremenom se ipak ustalila u kneževskoj dotično kraljevskoj vlasti jedna porodica. No ni u toj porodici nije se postajalo kraljem po kakovu pravu prvorodstva. Jači i koji je imao više pristalica u vojsci (pratnji) i među županima, istisnuo bi slabljega. Tako je n. pr. Držislav istisnuo starijega brata Surinju (Svetoslava), a Svetosavljeva sina Krešimir III. i Gojslav; poslije Krešimira III. došao je opet Stjepan I., premda je Krešimir III. imao sina. *Rački* drži, da se „u tom zrcali pravo zadružno slovensko preneseno na državu, po kojem su svi članovi zadruge imali jednako pravo na zadružni imetak, ovdje na pravo vladanja“[2]. — Kako smo naprijed naveli, kakovu zadružnom pravu, kakovu jednakom pravu na zadružni imutak, nema u starih Slavena ni traga; ta, u njih je otac smio svoje sinove, članove svoje porodice (te tobožnje zadruge), rasprodavati. Tako isto nije bilo takovu pravu ni traga u državi; i ondje su vladari svoje sinove, članove svoje porodice, davali drugim vladarima, s kojima bi došli u sukob, a poslije se mirili, u taoce; tako je n. pr. Svetislav (Surinja) dao svoga sina Stjepana mletačkomu duždu Petru II. Orseolu. Još bezobzirnije postupali su vladari, samo ako im je dostajalo snage, s drugim svojim podanicima. — Uzrok tome, što nije vrijedilo pravo prvorodstva, nego je dolazio do vlade najstariji ili pravije najjači, najmiliji član kraljevske porodice, ne imamo tražiti u kakovu zadružnom pravu, nego u onome istom uzroku, s koga je Sedeslav naslijedio Domagoja, a Branimir Sedeslava, t. j. u sili. — Kakovu izboru u vladarskoj porodici također nema nigdje ni traga.

Prvi, kako se na prvi pogled čini, došao je izborom do kraljevstva Dimitrije Zvonimir; ali i tu nije išlo sve onako, kako bi bilo imalo ići po priči o prvoj zlatnoj dobi s reprezentativnim sustavom počevši od zadruge pa sve do države. Sam Zvonimir

[1] Rački: Documenta, str. 15.

[2] Rački: Borba južnih Slovena, u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 25., str. 208.

veli, da je došao do prijestolja „in salonitana basilica sancti Petri synodali et concordi totius cleri et populi electione"[1]. — Da se tu nije radilo o pravu izboru, vidi se već odatle, što se veli, da je „populus" birao, a ne prvi dostojanstvenici; a tko je bio takav „populus", komu je Zvonimir dao tobože riječ u važnim stvarima, vidi se po drugoj nekoj Zvonimirovoj ispravi; bili su to vojnici i robovi[2]. Poslije Zvonimirove smrti, kad je doista došlo do izbora, vidimo najbolje, da taj izbor nije obavljao „populus", nego su ga obavljali prvi dostojanstvenici u državi, velmože, predstavnici 12 velikaških porodica. — Pri tobožnjem izboru samoga Zvonimira, koji se po njegovu navodu obavio u crkvi, imalo je glavnu riječ svećenstvo „synodali . . . totius cleri . . . electione", napose je bio tu odlučan spljetski nadbiskup Lavrencije, koga je Zvonimir poslije i obilno nagradio[3]. Dalje, pri tom Zvonimirovu tobožnjem izboru zanimljivo je i to, da je sinovac kralja Petra Krešimira, kasniji kralj Stjepan II., tek pred kraljem Zvonimirom i cijelom Zvonimirovom obitelju izjavio, da polazi u samostan[4]. To prisustvovanje Zvonimirovo tomu Stjepanovu činu, ako i nije onako prosta sila, kakovom se u svoje doba poslužio Sedeslav i Branimir, ipak nije baš jako daleko od takove sile.

Izborno pravo arogirale su sebi tek u posljednje doba domaćih kraljeva neke (dvanaest) velikaške porodice. Kako smo naprijed već pomenuli, bile su to porodice, kojima su pripadali prvobitno kraljem imenovani dostojanstvenici. Te su porodice arogirale sebi pravo, da same određuju, tko ima popuniti ispražnjeno mjesto državnoga (kraljeva) dostojanstvenika, a poslije izumrća domaće vladarske dinastije arogirale su sebi također i pravo, da biraju kralja, te su kao predstavništvo čitave države sklopile s ugarskim kraljem Kolomanom ugovor i učinile ga time za hrvatskoga kralja[5]. Tako se u posljednje doba vladara domaće krvi hrvatska država doista dostala predstavništva, ali ne onakova, kakovo zamišljaju oni, koji drže, da je tu postojao neki reprezentativni sustav, nego onakova, kakovo je postojalo u ono doba i u drugim državama evropskoga zapada.

---

[1] Rački: Documenta, str. 103. — [2] Ibid., str. 112.
[3] Por. Rački: Documenta, str. 106., 114., 116., 138.
[4] Rački: Documenta, str. 119.
[5] Ibid., str. 486., i Memoriale Thomae Archidiaconi, u Mon. hist. Slav. mer., sv. 26., str. 58. i d.

Već Stjepana II. poslije (nasilne) smrti Zvonimirove — čini se — uz visoko su svećenstvo podigle na prijestolje pomenute velikaške kuće; veli on naime, da je došao do prijestolja „omnibus Chroacię et Dalmacię nobilibus collaudantibus“[1]. „Nobiles“ ti, kako se čini, tražili su za taj izbor i nagradu; veli naime kralj Stjepan II. u istoj ispravi dalje: „undique uniuersa nobilitas, seu exigui populi manus, ac ceteri ęcclesiarum cenobiorumque rectores uel retroactis pro causis aut confirmacionis rerum, uel gracia comunis nostri regni utilitatis ad nostram, ut moris est omnibus imperantibus, confluere ceperunt“. Čini se, da Stjepan II. nije baš osobito znao ugađati tim velikašima, koji su mu pomogli do prijestolja; on, koji je jedva izašao iz samostana, više se brinuo, kako će obdariti samostane. Dalje, u njega nije bilo dovoljno snage, da nepouzdane velikaše (župane i banove) nadomjesti novima. Od predašnjih vladara nagrađeni velikaši odviše su ojačali, a da bi njima mogao vladati domaći kralj. I tako se doskora kralj Stjepan II. izgubi i Hrvatska ostade duže vremena bez jedinstvenoga vladara. Vladali i klali su se među sobom pojedini velmože i župani, i konačno najodličniji među njima sklopiše ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom.

Značajno je, da kod izbora Kolomanova nijesu više odlučnu riječ imali crkveni dostojanstvenici, koliku su je imali kod izbora Stjepanova a pogotovu kod izbora Znonimirova. Možda je i to jedan od uzroka, s kojih su se biskupski gradovi još više udaljili od vangradskoga plemstva, pa je Koloman bio prinuđen sklapati s biskupima dotično s njihovim gradovima posebne ugovore pored ugovora sklopljena sa predstavništvom hrvatske države.

Obično se uči, da je u prvo doba pravnoga razvitka privatno pravo sadržano u državnome; po našem nazoru vrijedi za primitivno pravno stanje upravo protivno: javno pravo sadržano je u privatnome; tako napose sve kazne (čitavo kazneno pravo) imaju sasvim privatno-pravni karakter; nepoznati su u primitivno doba interesi državni, koji ne bi bili privatni interesi vladarevi. Tek idealizovanje primitivnoga doba moglo je učenjake zavesti na misao, da je privatno pravo sadržano u javnom. No gdje ti učenjaci zaborave na svoje temeljne misli o pravotvornoj snazi za-

[1] Rački: Documenta, str. 148.

kona, o prvobitnoj zajednici dobara, ondje im se izmakne te dođu do priznanja, da državni funkcionari nijesu nikakve razlike činili između državne i svoje imovine, da su im njihovi vlastiti interesi bili istovetni s državnima, da se je sve u državi gledalo s individualističkoga stajališta i t. d. Tako među ostalima piše *Vlad. Mažuranić:* „Ne ćeš zapaziti u starije doba velikih i rječitih izjava o rodoljublju, osnova, na pismo stavljenih, kako da se pomogne domu i rodu. Bilježe se, uz krvave državne sukobe, borbe o krunu medju pretendenti istih ili raznih dinastija, jednako žestoki i biesni supori medju crkvenimi i svjetskimi dinasti i velmožami, koji svoja vladanja smatraju državnom tvorbom, a svoje probitke istovetuju s javnim interesom. Zaslužna su i slavna djela za njih podjarmljivanje slobodnih ljudi i malih plemića, bune i okrutne odmazde"[1]. Tako isto i nepravnik *St. Novaković,* koji je bez osobitih predrasuda pristupio ispitivanju „najstarije srpske povijesti", dolazi do toga, „da se država (u najstarije doba) sastajala ne kao danas u jednom imenu, koje sastavlja celinu, nego u samoj ličnosti kraljevoj, . . . kralj se i nazivao gospodarem zemalja srpskih, pomorskih . . ." ,

U primitivno doba, tkogod se dostao kakove vlasti, vršio ju je, koliko mu je dostajalo snage, kao neograničeni gospodar onoga, nad čime mu je pripadala ta vlast, bez svakoga obzira na javne interese. Napose se sudačka vlast držala tek osobitim izvorom dohotka, pa su državne vlasti u prvom redu gledale, da oporezuju to izdašno vrelo dohotka. Na pomenutom saboru na duvanjskom polju po pričanju Popa Dukljanina malo se raspravljalo o svjetovnim stvarima; tek se razdijelila država na banovine, županije i satnije; ali ipak dospješe „i odlučiše, da svaki sudac ima kralju davati treti dil dohotka, . . ."[3]. No državne funkcije bile su uza sav pomenuti teret podavanja trećega dijela vrlo izdašno vrelo dohotku. A vladaru, koliko mu je dostajalo snage, pristojalo je pravo, da te funkcije po miloj volji dijeli. Na volju naroda, od kojega su se imali ubirati ti dohoci i nad kojim su se imale vršiti te funkcije, nije se nikada ni najmanje gledalo. Narod bio je tu objekat kraljevih donacija. Tako isto nije se ni najmanje gledalo, hoće li obdareni vršiti povjerene mu funkcije

[1] Hrvatski pravno-povjestni izvori i naša liepa književnost, u „Ljetopisu Jugoslavenske akademije", sv. 26., str. 127.

[2] Selo iz dela, narod i zemlja u staroj srpskoj državi, str. 6.

[3] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 20.

i je li on uopće sposoban vršiti ih. Na vršenje tih funkcija nije bio vezan ni sam kralj, a još manje njegov obdarenik. Glavno je bilo, da je obdarenik dobio osobito vrelo dohodaka, a suđenje, podržavanje reda i t. d. bilo je samo pravo, ali ne dužnost vladara i njegovih pouzdanika. Vladar i njegovi pouzdanici (obdarenici) nijesu bili organ naroda, nego gospodar njegov. To priznaje i sam *Rački,* koji veli: „u području hrvatske države smatra se vladalac pravom vrhovne vlasti gospodarom cjelokupnoga državnoga zemljišta"[1].

Vlad. Mažuranić prikazuje ipak cijelu stvar, kao da je prvi kralj Bela III. darovao knezu krčkomu Bartolu župu modrušku[2]; no Mažuranić nema u tome pravo; hrvatski vladari raspolagali su na taj način državnim funkcijama, napose županskim vlastima, već mnogo prije, uopće otkako je jedan veliki župan zavladao nad ostalima. Doduše, iz starijega doba ne imamo za to izravnih dokaza, jer iz toga doba imamo uopće vrlo malo spomenika. No da je to doista bilo tako, pokazuje nam najbolje čitavo tadašnje društveno uređenje i shvaćanje državne vlasti ne samo u Hrvatskoj, nego i u drugim zemljama; pokazuje nam to, što su najviši dostojanstvenici bili „sobari", „posteljnici", „ubrusari" i t. d. kraljevi.

U doba pak, iz kojega imademo spomenika, mnogo prije Bele III., počinju se javljati spomenici, po kojima vidimo, da je vladar po miloj volji raspolagao državnim dohocima a i državnim funkcijama. Tako n. pr. god. 1059. raspolaže kralj Petar Krešimir ovako: „ut, preter debitam ecclesiasticę disciplinę reuerenciam, nulli mortalium potestati mundanę siue spirituali subiecti habeamini; sed usque adeo liberum sit et plenarie absolutum monasterium sancti Johannis apostoli et euangelistę, ut neque tributum, neque uectigal fisco regali soluat; donaria sęcularia debita banis, iuppanis uel reliquis potentiolis prorsus nesciat"[3]. — Iz ponovno pomenute već darovnice Petra Crnoga razbiramo, da je tako isto kralj Zvonimir kraljevska (t. j. državna) dobra darovao svomu stricu Streziji; veli se tu naime: „Post hec vero Suinimir rex dederat Stresi, auunculi sui, totas terras, que erant in Massaro et incipiente a Salona usque Biaki, ut ipse tolleret tributum ab eis"[4]. Taj Strezija htio je zatim silom oteti Petru Crnomu jedno

[1] Nutarnje stanje Hrvatske, str. 118.
[2] Prinosi, str. 86.
[3] Rački: Documenta, str. 52. — [4] Ibid., str. 132.

zemljište tvrdeći, da je i to kraljevsko („quod esset regalis") i da mu je kao takovo (u skupu kraljevskih dobara između Salone i Bihaća) darovano; no jer je Petar Crni dokazao, da je on to zemljište kupio. potvrdio je kralj Zvonimir, da je to zemljište Petra Crnoga, a ne Strezijino[1]. — Tako isto darovao je isti kralj Zvonimir čitavu cetinjsku župu nadbiskupiji spljetskoj „sine ulla contradiccione omnium eorum quicunque post me hoc in regno successerint, affirmatione corroboro, corroboracione ab omni parte perenniter habenda concedo, sic ut, quantacumque longitudine seu latitudine protenditur, eius sanctifice dominacioni plene et omnino subiiciatur"[2].

Istina je doduše, da velikašima nije bilo po volji ovo kraljevo pravo raspolaganja državnim funkcijama i dohocima; pa ako u vladara nije bilo dovoljno snage, mogli su mu se ti velikaši oduprijeti, i kraljeva donacija ostala bi bez učinka. Ali ni velikaše nije vodio pri tom opiranju kakav interes države ili naroda, nego samo vlastiti interes: oni su naime tražili, da se njima samima dade pravo, da raspolažu tim funkcijama i dohocima, pa da ne dođu do takove vlasti novi ljudi, koji ne pripadaju određenim porodicama. U tom pravcu prema pomenutoj bilješci potkraj domaćih hrvatskih vladara razvio se običaj, te su takove velikaške porodice, kad bi se ispraznilo koje mjesto bansko ili župansko, same odlučivale, kako se ima popunjavati[3].

No pomenuti običaj nije se dugo uzdržao, a koliko se i uzdržao, nije se općenito: kraljevi iz Arpadove kuće i opet su raspolagali županskim vlastima, kao i pređašnji domaći hrvatski vladari. Tako je, kako to priznaje i *Mažuranić,* kralj Bela III. god. 1193, obdario krčkoga kneza Bartola županom (županijom) modruškom „totam terram pertinentem ad comitatum Modrus ei cum pertinentiis et [što je glavno:] totis redditibus, ei et heredibus suis iure hereditario contulimus perpetuis temporibus possidendam"[4]. — Napose darivala su se državna dobra, pojedine župe ili dijelovi njihovi, darivali su se kraljevi podanici „in remedium anime" crkvama i crkvenim dostojanstvenicima. Tako je ugarski kralj Ladislav, čim je ušao u Hrvatsku, darovao crkvi

[1] Ibid., str. 132. — [2] Ibid., str. 117. — [3] Ibid., str. 486.
[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. II., str. 262.

zagrebačkoj (župu) Čazmu. Kralj Emerik potvrđujući to darovanje veli: „.... confirmamus et populum in ea constitutum ad instar Dumbrogensium et aliorum ecclesie, de qua loquimur, subditorum in marturinarum et annone pensione sive hospicii debito non bano sed soli episcopo respondere decernimus"[1]; glavno je dakle bilo, da se marturina i anona nije imala podavati banu (državi), nego crkvi; glavno je bila donacija državnih dohodaka. Pravdu krojiti (kao osobiti izvor dohotku) bila je samo daljnja posljedica takove donacije. A kad drugi državni funkcionari i obdarenici povrijediše to pravo zagrebačke crkve, herceg hrvatski Andrija napose izreče, da puku (podanicima) zagrebačke crkve ima suditi samo crkva, dotično njezini organi[2]. — No nijesu takove donacije izdavali samo kraljevi, izdavali su ih i drugi organi državni, uopće svatko, tko bi se kao državni organ domogao kakove vlasti, koju je dakako u duhu onoga doba držao svojom privatnom imovinom. Tako je ban Aleksije darovao kaptolu zagrebačkomu Toplice kod Varaždina; poslije je to dobro sebi prisvojio varaždinski župan Belec; ali kralj Bela III. godine 1181. oduzme opet to dobro Moćmeru, nasljedniku Belčevu, i priznavši Aleksijevo darovanje valjanim, vrati zagrebačkomu kaptolu[3]. — Postavši hrvatski herceg Andrija kraljem, darova opatiji Topuskomu „terram de Gorra cum omnibus suis appendiciis eo iure et ea libertate, qua nobis tempore ducatus nostri servire tenebatur, cum omnibus hominibus, servis et liberis deo et beate Marie contulimus"[4]. — Godine 1209. kralj Andrija potvrđuje opet templarima mnoge darovštine, koje su im učinili njegovi prednici kraljevi Stjepan, Bela III., Emerik, župan Gutitemer, nadbiskup spljetski Petar, zagrebački biskup Prodan, ban bosanski Borić i t. d.; te darovštine nadopunjuje Andrija mnogobrojnim novima i ponovno propisuje, da podanici na darovanim dobrima imadu sve daće, koje bi drukčije imali podavati kralju, banu i drugim državnim organima, prema toj darovnici podavati obdarenim templarima; naprotiv kralj, ban i t. d. nemaju od ovih dobara nikakovih dohodaka („Regia auctoritate constituimus: ut nullus banus vel banilus vel aliquis alius in regno nostro descensum vel aliquod tributum vel collectam vel liberos denarios sive marturinas vel denarios ponderis vel exaccionem ali-

[1] Tkalčić: Monumenta historica episcopatus zagrabiensis, vol. I., str. 9. — [2] Ibid., I., str. 7. — [3] Ibid., I., str. 4. — [4] Ibid., I., str. 17.

quam sive aliquod onus cuiuscunque publice funccionis a predictis fratribus templi et eorum iobagionibus et hominibus pro quibuslibet rebus presummat exigere"[1]. Među ostalima raspolaže tu Andrija ovako: „Preterea ad preces dilecti nostri fratris Cononis predicte domui templi servicium duorum liberorum hominum de Gorra, quos cum hereditate, heredibus et pertinenciis eorumdem a servicio communi sex generacionum excepimus, videlicet: Velizlaum et Chudizlaum, ut servicium quo nobis vel bano tenebantur, in posterum perpetuo templariis impendere teneantur"[2]. — Godine 1211. kralj Andrija čitavu županiju „Gora" osim onih dobara, koja je već dao templarima („totum videlicet comitatum de Gorra cum omnibus pertinenciis suis preter pertinencias Templariorum in eodem comitatu contentas") i osim dobara, koja pripadaju šesterim plemenima, daruje Cistercitima, i to u onom opsegu i s onom vlasti, koju su dotada imali herцezi slavonski i župani gorski: „quod memorata ecclesia . . . . omnia iura predicta . . . . libere et integre perpetuoque possideat sub eius libertatis integritatisque tenore, quo duces Sclavonie seu comites de Gorra eadem antea possederunt, ...". — Godine 1213. izriče kralj Andrija, da ban nema nikakve sudske vlasti, a ni prava zalaženja, na dobrima darovanima cistercitskomu samostanu u Topuskom (napose u župi „Gora"), nego da ta sudska vlast pripada obdarenomu samostanu; dalje tu kralj točno nabraja, što su sve pripadnici gorske župe dužni podavati tomu samostanu[4]. — Iste godine otpisuje kralj, da sudac („comes curialis"), koga bude postavljao cistercitski opat u Topuskom, ima istu sudsku vlast, koju je dotada, dok je on kralj (herceg) sam držao tu (gorsku) župu, imao njegov „comes"[5]. Kad su se pripadnici gorske župe ustručavali plaćati daću cistercitskomu samostanu u Topuskom, naložio im je kralj, da imadu tu dužnost što prije izvršiti[6]. — I tako idu te donacije dalje; posve je prirodno, da su se kod tih donacija često teško povrijedila stečena već prava. Velikašima i plemstvu dakako nije prijalo takovo raspolaganje državnim dobrima, te je kralj Andrija bio godine 1222. prinuđen izdati Zlatnu Bulu, koja je postala temeljem plemićkih prava u Ugarskoj.

Donacije, u kojima se raspolagalo državnim dohocima i državnim funkcijama, izdavale su se ipak i dalje; samo se više

---

[1] Ibid., I., str. 21. i d. — [2] Ibid., I., str. 24. — [3] Ibid., I., str. 25. i d. — [4] Ibid., I., str. 28. — [5] Ibid., I., str. 31. — [6] Ibidem.

pazilo, da se ne povrijede stečena prava. Tako je godine 1253. kralj Bela IV. u zamjenu za neka primorska dobra dao četvorici Nelipića župu Drežnik: „comitatum Drasnik cum suis utilitatibus et pertinenciis, prememoratis nobilibus duximus conferendum tam ab ipsis, quam ipsorum heredibus, heredumque successoribus iure perpetuo possidendum“[1]. — Godine 1260. daje kralj Bela IV. knezovima Frideriku i Bartolu Frankopanima zato, što su mu oni za tatarske provale dali više od dvije tisuće maraka zlata i srebra, čitavi Vinodol „cum omnibus suis appertinenciis et omnibus questibus ad dictum locum spectantibus, predictis scilicet Friderico et Bartholomeo illis et illorum heredibus et posteritatibus iure perenni, ita, vt nunquam ab iisdem recipi possint, taliter tenenda et possidenda, sicut et nos antea possedimus et tenuimus“[2]. — Tako je i kralj Ladislav godine 1277. poklonio zagrebačkomu biskupu Timoteju i njegovim nasljednicima na vječna vremena županiju garešničku „cum collecta marturinarum et septem denariorum tenendum, habendum et possidendum perpetuo . . . ., quod nec banus Sclauoniae racione collecte marturinarum et septem denariorum ac zulusinarum et similiter magister tauarnicorum nostrorum racione eiusdem collecte septem denariorum de ipso comitatu Guersence prouenientium, predictum episcopum et successores suos presumant vel debeant molestare“[3]. Zato nalaže ban Nikola sucima i pobiračima daća, da u županiji garešničkoj ne smiju pobirati ni marturine ni zalaznine ni drugih daća[4], a kralj Ladislav nalaže pripadnicima županije garešničke (god. 1285.), da plaćaju biskupu zagrebačkomu sve daće, koje su plaćali i prije toga hercegu Beli[5].

Godine 1316. darovao je kralj Karlo Roberto knezu krčkomu Dujmu županiju Gacku s Doljanima, Lasničićem, Otočcem i Obrižom[6]. Godine 1323. darovao je opet kralj Karlo Roberto istomu krčkomu knezu Dujmu županiju drežničku[7]. — Bosanski ban Stjepan i brat mu Vladislav daju godine 1340. za nagradu knezu Vlkoslavu Hrvatinovu sinu županije Banjicu i Vrbanju i njihova dva grada Ključ i Kotor[8].

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. IV., str. 540.

[2] Ibid., sv. V., str. 179. i d. — [3] Ibid., sv. VI., str. 487. — [4] Ibid., VI., str. 266. — [5] Ibid., VI., str. 535. — [6] Ibid., VIII., str. 432. — [7] Ibid., IX., str. 114.

[8] Vjestnik kr. hrv.-slav.-dalm. zem. arkiva, god. VII., str. 147.

Gdje je vladar tako (osobito u prvo doba) po volji smio raspolagati državnim dobrima (dohocima i funkcijama) pa i samim svojim podanicima; gdje nema narodnih skupština, koje bi ga ograničavale u njegovoj vlasti, nego ga ograničuju, osobito u kasnije doba, samo velikaši, potomci njegovih pouzdanika i obdarenika: posve je prirodno, da tu ustavu sazdanu na načelu reprezentacije nema ni traga. Uza sve je to *Rački,* držeći još kraljičino-dvorski i zelenogorski rukopis istinitim, postavio na osnovu toga rukopisa teoriju, da je „vrhovna vlast kneza ili velikoga župana u starih Hrvata bila ograničena voljom naroda"[1]. Tu teoriju ne htjede napustiti ni onda, kad je uvidio, da se ne valja pozivati na kraljičino-dvorski i zelenogorski rukopis; on je i bez osobitoga oslona ostao kod toga, da je „vladalačka vlast u Hrvatskoj" bila ograničena „uredbami, koje su svoj korien imale u društvenom ustrojstvu naroda hrvatskoga i cieloga slovjenskoga roda"; bila je, veli dalje, „ograničena voljom naroda u vieću (consilium) i u skupštini (synodus, congregatio); u vijeću govorio je narod kroz svoje plemenske poglavare [naime posteljnike, sobare i ubrusare], u skupštini [naime robova i vojnika] kroz ove i neposredno na svoja usta"[2]. Ali, upoznavši bolje istinite spomenike, ne pouzdaje se više ni sâm u svoju teoriju, pa na drugom mjestu posve očito priznaje, da je „hrvatski vladalac vršio vrhovnu državnu vlast onim načinom, kako su ju u ono doba vršili ostali vladaoci u kršćanskih državah; vršio ju je naime sam neposredno i lično"[3]; u vladaocu bila je usredotočena sva i legislativna i eksekutivna i sudačka vlast.

Posve je prirodno, da uz takav položaj nije bio hrvatski vladar, kao ni ostali vladari onoga doba, ograničen ni vezan nikakvim zakonima, koje bi mu narod postavljao. Nije bio za svoje poslovanje „de iure" nikomu odgovoran, a niti je imao kakovo odgovorno ministarstvo, kome bi sabor ili narod mogao uskratiti proračun. Imao je samo svoje sobare, posteljnike, ubrusare i t. d., s kojima je „zalazio" od mjesta do mjesta i tu pobirući pristojbe i globe sudio i s ovim se sobarima i t. d. savjetovao.

No Rački, da spase svoju teoriju o ograničenosti vladalačke vlasti u staroj hrvatskoj državi, stavlja uz priznanje, da je vla-

[1] Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dinastije, str. 51.
[2] Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 112. i d.
[3] Ibid., str. 144.

dalac i u Hrvata vršio svoju vlast „sam neposredno i lično“ kao i u drugih kršćanskih naroda onoga doba, novo pitanje: „da li je hrvatski vladalac u svojoj vlasti vezan bio na zakone, i koje?“. A stavljeno jednom pitanje rješava tvrdnjom, da se „u naših suvremenih izpravah često spominju ‚leges, statuta, consuetudines'“[1]. Koliko se razbira iz daljega razlaganja Račkoga, drži on, da se s „leges“ imadu razumijevati zakoni stvoreni na crkvenim saborima, koje (napose spljetski od god. 924.) ovdje prikazuje zajedničkima, t. j. crkvenim i svjetovnima, dok ih je prije prikazivao čisto crkvenima[2] i različno od njih raspravljao o saborima svjetovnima[3]; sa „statuta“ opet drži da se razumijevaju zakoni, koje je izdao sam vladalac, a konačno sa „consuetudines“: običajno pravo.

Da se „u suvremenih izpravah često spominju ‚leges'“, navodi Rački jedan jedini primjer, po kojem se posve jasno vidi, da se tu ne misli ni na kakav zakon stvoren na bilo kakovu (crkvenom ili svjetovnom) saboru. Tu naime kralj Petar Krešimir prijeti onima, koji bi se usudili povrijediti imunitet podijeljen samostanu sv. Ivana u Biogradu, globom od „aurea pondera centum“, a izrazuje tu prijetnju riječima „nostris sit legibus reus, aurea componens pondera centum“[4]. Prema tome govori se ovdje o „leges“ kao o nečem, što će stignuti krivca poslije počinjena čina: to pak, što bi krivca moglo stići poslije počinjenoga čina, može biti samo osuda, t. j. riječ, koju će izreći vladar; veli se dalje i to, kako će ta osuda glasiti. naime na „aurea pondera centum“. U prvo vrijeme uopće su osude nadomještavale zakon; osuda je vrijedila za mjerilo, po kojem su se imali presuđivati slični slučajevi[5]; pa je i kralj, ako je htio izreći, kako ima nešto biti, rekao to tako, da bi unaprijed proglasio, kakovu će osudu izdati, ako ne bude sve onako, kako on hoće da bude. A jer je

---

[1] Ibid., str. 145. i d. — [2] Ibid., str. 55. i d. — [3] Ibid., str. 107. i d., i 112. i d.

[4] Rački: Documenta, str. 52.

[5] Zato se i u starim zakonima javljaju tako često odredbe, koje vrijede samo za određeni koji događaj. Tako n. pr. u najstarijoj redakciji „Ruske pravde“ stoji u članku 29. odredba **„или ихъ будеть 18** (koji su ukrali konja), **то по трі гривнѣ и по 30 рѣзанъ платити моужеви“**. Tu se najbolje vidi, da je ta odredba uzeta iz osude, gdje ih je 18 zajedno bilo suđeno poradi krađe konja. U kasnijoj redakciji „Ruske pravde“ ova je odredba već generalizovana.

osude izricao sam kralj, kako priznaje i Rački[1], to je on po volji i stvarao i mijenjao najprimitivnije kraljevske (državne) zakone.

Osim ovoga mjesta, koje navodi sam Rački, ima u starim „Documenta", koje je sabrao Rački, još jedno mjesto, gdje stoji riječ „legibus", pa još k tome uz izrični dodatak „mundialibus"[2]. No ovdje se ne poziva na tobožnje „leges" kralj, nego spljetski nadbiskup Lavrencije, i to na crkvene i svjetovne „leges", u dokaz, da je u njima propisano, da nitko ne smije protiv izrečene osude prizvati (na višu instanciju); a takav propis protivio bi se osnovnim principima o pravu i pravednosti, te je upravo nemoguće, da bi bio sadržan u kakovu crkvenom zakonu, a posve je nevjerojatno, da bi ga bilo i u kakovu svjetovnom zakonu. Nadbiskupu je Lavrenciju taj tobožnji propis dobro došao, da odbije inače priziv protiv nepravedne osude, pa zato je ustvrdio, da taj propis stoji u svjetovnim i crkvenim zakonima, a da on ipak tako isto kao nije stajao ni u crkvenim ni u svjetovnim zakonima.

Da se „u suvremenih izpravah često spominju ‚statuta'", navodi Rački tri primjera; ali ni u tim primjerima ne radi se o zakonima, koje bi bio izdao sam kralj, nego o odredbama, koje su stavljene u istu ispravu, a poslije se na te njezine odredbe izdavač poziva. Tako se u prvom primjeru Račkoga razumijeva sa „statuta" odredba, da je crkva sv. Georgija u Putalu sa svim pripacima darovana spljetskoj nadbiskupiji[3]; u drugom primjeru (izvađenu iz isprave, za koju je danas dokazano da je falzificirana) razumije se sa „statutum" odredba o međama rapske biskupije[4]; u trećem primjeru razumijeva se odredba biogradskoga biskupa Prestancija, da crkva sv. Kuzme i Damjana pripada samostanu sv. Ivana[5]. — Osim u ta tri primjera navodi se još jednom među „Documenta", koja je sakupio i izdao *Rački,* riječ „statuta". Veli naime kralj Petar Krešimir, da ne će dopustiti, da se krše „statuta" njegovih pređa[6]; no sa tim „statuta" ne razumijeva zakone, nego darovnice, napose one, „quę ad salutem eorum pertinent animarum".

---

[1] Nutarnje stanje, str. 150. i d.

[2] Rački: Documenta, str. 156. — [3] Ibid., str. 15. — [4] Ibid., str. 88. — [5] Ibid., str. 107. — [6] Ibid., str. 62.

Konačno Rački za dokaz, da je hrvatski vladalac bio u svojoj vlasti vezan na zakone, kaže, da se „u suvremenih izpravah često spominju ‚consuetudines'“, pa za to navodi tri primjera. Da vladaoca, koji je po vlastitom priznanju Račkoga vršio „vrhovnu državnu vlast ... sam neposredno i lično“, nijesu mogle mnogo vezati ove „consuetudines“, o tom ne može biti sumnje. Ako je naime vladara smetala kakova „consuetudo“, a nije bio tu nikakav drugi faktor — napose nijesu bili ni velikaši ni crkva, koji bi to zapriječili, — mogao je, kako bi Rački rekao, stvoriti nov „statutum“, kojim bi staru „consuetudo“, ako mu je dostajalo snage, dokinuo. Po jednom se primjeru, koji Rački dovodi u dokaz, da su se „consuetudines spominjale“, pače i vidi, da vladaoca, osobito u ranije doba, te „consuetudines“ nijesu mnogo smetale. On bi naprosto odredio nešto, što se protivilo dotadašnjemu običaju, kao da se samo po sebi razumije, da on ima vlast neobazirati se na „consuetudines“, premda su mu poznate i premda ih napose spominje. Knez Mutimir veli naime, da je po običaju starom („iuxta priscam consuetudinem“) naslijedio stvar, koju je njegov otac već darovao, pa poradi toga tu stvar ponovno daruje; ali on sam ne će, da i njegovi nasljednici tako naslijede tu darovanu stvar, pa da je, ako ih bude volja, ponovno daruju istomu obdareniku, ako li ne, da je sebi zadrže; naprotiv prijeti prokletstvom svakomu svome nasljedniku, koji bi se usudio darovanu stvar oduzeti spljetskoj nadbiskupiji (obdareniku)[1].

U drugom opet primjeru — koji navodi Rački za dokaz, da je vladar bio vezan na zakone, jer se spominju „consuetudines“ — radi se o običaju, koji je uveo sam vladar. Iz toga se primjera podjedno vidi, da se pravo vladarevo, pobirati od svojih podanika daće, ne osniva na nikakovu zakonu stvorenu na bilo kakovoj narodnoj skupštini, nego mu je jedinom podlogom bila volja vladareva. Sva stega tomu pravu bila je u tom, što se tražilo, da bude vladar u svojim zahtjevima dosljedan, t. j. da ne stavlja sve veće zahtjeve. No i ta se stega nije u prvo doba — dok su glavne dužnosti bile primati vladara, kad je „zalazio“ („zalaznina“), i darovati ga — mogla dosljedno provoditi. Tek poslije, kad su nadošle druge daće i kad su se „zalaznina“ i „darovi“ urednije stali pobirati, mogla se tražiti neka dosljednost

[1] Ibid., str. 15.

u pobiranju tih daća. I tako se razvio neki običaj kod tih daća. No i taj običaj — kako se vidi iz drugoga primjera, koji navodi Rački — nije vezao vladara; on je, ako ga je bila volja, izuzimao pojedine podanike i od toga običaja. U tom naime primjeru rješava kralj Petar Krešimir samostan sv. Tome u Biogradu od daća, na koje su drugi njegovi podanici po običaju bili obvezani: „ut idem monasterium a modo et deinceps absque omni tribato perpetue existat liberum, ita ut nec mihi nec meis successoribus cuiuslibet consuetudinis debito implicatum esse videatur“[1].

I po posljednjem primjeru, koji navodi Rački, vidi se, da se vladar, samo ako je htio, nije trebao obazirati na te običaje. Mnogi od tih običaja nijesu upravo bili u volji crkvenim vlastima, napose protivili su se privilegijima, koje je crkva imala u Dalmaciji prije dolaska Hrvata i u drugim zemljama. Poradi toga došao je papin legat Madalberto, pa je „cunctas prouinciae antiquas consuetudines iusto moderamine perscrutans, firmauit omnia secundum ueterum statuta, (et) iu omnibus ecclesiis episcoporum priuilegia reintegrari (iussit), ... ; sve to učinio je Madalberto na crkvenom saboru u nazočnosti hrvatskoga vladara, koji te zapovijedi („iussit“) primi do znanja.

Prema tome se po primjerima, koje je naveo Rački, nikako ne vidi, da bi vladar bio vezan na bilo kakove zakone, koje bi mu postavio narod zastupan u bilo kakovim skupštinama. Pače se po tim primjerima vidi, da vladar nije bio vezan ni na vlastite odredbe (zakone, koje je sam izdao), a ni na one, koje su već prešle u običajno pravo, pa je po volji mogao činiti izuzetke od toga vlastitoga običajnog prava; još manje bio je on vezan, kako se vidi, na drugo običajno pravo; mogao je pače doći i kakav papin legat i tu pred kraljem s obzirom na crkvene interese čitavo to običajno pravo preispitati i pristrići. — Naprotiv, kako ćemo niže vidjeti, bio je hrvatski kralj, kao i drugi ondašnji vladari, u vrlo znatnoj mjeri ograničen crkvenim zakonima, a poslije i zakonima — pravije voljom — prvih dostojanstvenika u državi, voljom velmoža i višega plemstva.

---

[1] Ibid., str. 74. — [2] Ibid., str. 195.

No ako i nije u to doba u Hrvatskoj, kao ni u drugim državama, bilo zakona stvorenih u saborima, u kojima bi bio zastupan sav narod, ipak nije ni ovo doba u Hrvatskoj bilo bez svakoga prava. Bilo je tu, kao obično uza slabo uređene društvene snošaje, vrlo različnih mjerila za spoznaju subjektivnih prava. U prvom redu bila je tu volja ne samo vladara, nego i volja njegovih pouzdanika, kojima bi on povjeravao određene dijelove svoje države, osobito volja pojedinih banova, župana, velikaša, crkvenih dostojanstvenika. Volja tih vladarevih pouzdanika bila je takovim mjerilom u prvom redu u samoj onoj banovini, župi i t. d., koja je bila njima povjerena (darovana); no s vremenom postala je sporazumna volja većine takovih banova i župana odlučna i van banovine, župe i t. d. pojedinoga takova bana, župana; postala je odlučna i za samoga vladara. Potkraj vlade domaćih kraljeva, kako smo naprijed razložili, postala je volja tih župana odlučna i kod popunjivanja ispražnjenih županskih mjesta, pače i samoga prijestolja. U doba kraljeva iz Arpadove kuće donekle je, kako se čini, u pogledu popunjivanja ispražnjenih županskih mjesta oslabila ta volja velike gospode; no sam način, na koji se je izražavala ta volja, u doba se tih kraljeva znatno usavršio, te je napose u Hrvatskoj volja tih župana i velikaša postala najodlučniji zakonodavni faktor. A to s tim više, što sam kralj, čija bi volja po prvobitnom ustrojstvu jedina mogla biti na polju legislative odlučna, nije uopće, osim u donacijama, ni došao do toga, da u Hrvatskoj izražava svoju volju, osobito na legislativnom polju. Izražavali su pak tu volju takovi župani i velmože na svojim sastancima, koje bi udešavali po uzoru starih crkvenih sinoda. Tako se već dosta rano iz tih velikaških sastanaka razviše dosta redovni sabori. Na tim saborima stvarali su se već vrlo rano zakoni, koji su se ticali hrvatske države i na koje je bio vezan i sam kralj, ako bi naišao na snošaje osnovane na takovim zakonima. Uopće u doba kraljeva iz Arpadove kuće može se reći: kao što su svi velikaši sa svojim saborom nadomjestili kralja u podržavanju državnoga jedinstva, tako je i njihova volja (zakoni) nadomjestila volju (zakone) kraljevu.

Uza sve to, što je odluka samoga vladara bila tako odlučno mjerilo za spoznaju subjektivnih prava, ipak je ta odluka vezala samo podanike, i to samo toliko, koliko je vladaru dostajalo snage, da ih prisili na pokornost. Samoga vladara, kako smo

naprijed vidjeli, nije ta odluka vezala, on je jednom izraženu volju u svako doba mogao mijenjati, pa makar je ona već prešla i u običajno pravo.

Teže je već bilo sa mijenjanjem zakona, koje su postavili velikaši na svojim sastancima. No i ti zakoni hrvatskih velikaša vezali su svakoga pojedinoga od njih a i druge samo onda, ako im je dostajalo snage, da prisile svakoga, da se pokori odredbama tih zakona. Poradi toga nije uvijek ni obvezatna snaga takovih zakona bila osobito jaka, pa nijesu ni ovi, kao ni oni prvi (kraljevski) zakoni imali osobite vrijednosti, i zato se nijesu sačuvali ni ovi kao ni kraljevski zakoni iz prvoga doba.

Od starih kraljevskih zakona sačuvale su se tek pojedine odredbe u pojedinim darovnicama, ali i to nijesu u strogom smislu pravne odredbe, nego više upravne. Najopsežniji izraz vladareve volje nalazimo u zavjernici kralja Dimitrija Zvonimira[1]; no i to su samo neke generalne obaveze, koje je krunjeni kralj preuzeo više spram crkve, koja mu je i dala krunu, negoli spram naroda. Znatniji je ugovor, što ga je sklopio kralj Koloman s predstavnicima najodličnijih rodova, jer je tu kralj preuzeo neke obveze ne spram crkve, nego spram tih rodova kao predstavnika čitave države. Na žalost, sâm nam se taj ugovor nije sačuvao, no sadržaj njegov poznat nam je iz nekih drugih spomenika, navlastito iz jedne bilješke u povijesti spljetske nadbiskupije, koju je napisao Toma arciđakon spljetski polovicom XIII. vijeka[2]. Veliku vrijednost imadu i pojedini privilegiji, što su ih Koloman i kasniji hrvatski kraljevi iz Arpadove kuće izdavali pojedinim dalmatinskim gradovima[3]; po tim se privilegijima vidi, da je onakve obveze, kakve je Koloman preuzeo spram predstavništva hrvatske države uopće, preuzeo i spram pojedinih gradova, pa su te obveze obnavljali i Kolomanovi nasljednici.

Najstariji spomen o volji (zakonu), izraženoj na sastanku župana i banova hrvatskih, onaj je, u kojem se navodi, koji li sve

---

[1] Rački; Documenta, str. 103. i d.

[2] Historia Salonitana, kod glave XVII., u „Mon. hist. Slav. merid.“, sv. 26., str. 58. i d.; por. i Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 8. i 24.

[3] Por. Smičiklas: Codex diplomaticus II., str. 19., 24., 37., 49., 53., 115. i t. d.

banovi i župani imadu pravo birati kralja, ako nije ostavio djeteta, i kako su ove banove i župane postavljale same te banske i županske porodice. Na žalost, ni ovaj se zakon nije sačuvao, nego samo jedna bilješka, u kojoj se taj zakon naziva običajem[1]. No koliko se čini, nije to bio običaj, jer kraljevi hrvatski nijesu postajali načinom opisanim u toj bilješci, nego je to bila sporazumno očitovana volja župana i banova, bio je to zakon, koji je potkraj XI. vijeka izazvala nužda, kad se vidjelo, kakove se rađaju borbe o prijestolje i kako pored tih boraba strada čitava država.

Daleko više zakona stvorenih na velikaškim sastancima (saborima) imamo iz doba kraljeva iz Arpadove kuće. Tu je napose dosta opsežni zakon, stvoren na saboru u Zagrebu godine 1273. pod banom čitave Slavonije Matijom[2]. Dalje je tu zakon stvoren na saboru u Zagrebu 26. svibnja 1278. o pravima turopoljskoga plemstva[3] i t. d. Osobito značajan je zakon, kojim se uređuju prava i dužnosti hrvatske zemaljske gospode, a koji je uvršten u prvi dekret kralja Vladislava II. od god. 1492., pa je tako došao i u „Corpus iuris hungarici“ pod natpisom „Articuli nobilium regni Sclavoniae“[4].

Mnogo znatnije mjerilo za spoznaju subjektivnih prava, nego li volja državnih dostojanstvenika (zemaljske gospode) — pače i negoli volja samoga vladara, osobito u prvo doba, kad su Hrvati primili kršćanstvo —, bili su crkveni zakoni, bila je volja crkvenih dostojanstvenika. Već je *Rački* vrlo dobro opazio, da je vladareva vlast u Hrvatskoj bila ograničena „božjim zakonom“, a crkveni su dostojanstvenici, tumačeći taj Božji zakon, u velikoj mjeri utjecali na vladara i ograničivali njegovu vlast. Kolika je bila ta vlast crkve, najbolje nam pokazuju isprave, koje su se sačuvale iz toga doba. To su gotovo same darovnice, sami privilegiji u korist crkava.

Crkva je u Hrvatskoj bila posve nezavisna. „U Hrvatskoj“, veli *Rački*, „nije država smetala crkvi u vršenju njezine sud-

[1] Rački: Documenta, str. 486.
[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 25. i d.
[3] Ibid., VI., str. 242. i d.
[4] Corpus juris hungarici (Budae, 1779.), I., str. 281.—283.
[5] Nutarnje stanje, str. 100.

bene vlasti u cielom obsegu tadanjega crkvenoga prava; nije je smetala niti u vršenju nadzora, da se crkveni propisi izpunjaju i da se poremećen možebit pravni poredak uzpostavi"[1]. Crkva je imala svoju osobitu organizaciju, i to, dobro provedenu, u doba, dok država nije imala gotovo nikakve organizacije. Crkva je svojim kaznama, svojim ekskomunikacijama i interdiktima, znala upokoriti i najvećega silnika. Crkva je sa svojim pravom utočišta (asylum) i mnogobrojnim imunitetnim pravima mogla davati i slabijima krepku zaštitu.

Zato se ne imamo čuditi, što su i laici dolazili na crkvene skupštine (sinode) i što su se ondje stvarali zakoni o čisto svjetovnim stvarima. Po pričanju Popa Dukljanina bila je i sama državna organizacija provedena (ili bar sankcionirana) na jednom crkvenom saboru; na tom saboru prihvaćene su po pričanju Popa Dukljanina još i druge odluke znatne za svjetovne dostojanstvenike, a napose o njihovim dohocima[2]. — Takovih se zakona primilo i na crkvenom saboru u Spljetu godine 924.[3], a i na drugim kasnijim crkvenim saborima. — Prema zavjernici kralja Zvonimira bio je i on sam kraljem izabran na takovoj crkvenoj sinodi: „in salonitana basilica sancti Petri synodali et concordi totius cleri et populi electione"[4].

Mislilo bi se, da je uz primitivne društvene prilike najznatnije mjerilo za spoznaju subjektivnih prava vlastita pravna svijest u takova primitivna naroda, t. j. običajno pravo u toga naroda. Donekle to i stoji, ali poglavito onda, ako je ta pravna svijest već jednom potvrđena kakovom presudom. Poradi toga i propisi takova običajnoga prava jesu vrlo često kao neka zbirka presuda o pojedinim konkretnim prijeporima. Dalje se opaža, da i sami poznavaoci te pravne svijesti drže, da ona po sebi nema dovoljno obavezne snage, pa kad oni hoće da istaknu, kako bi nešto imalo biti prema pravnoj svijesti, vele obično, da su to našli u starim nekim zakonima. U takovim se naime propisima običajnoga prava vrlo često veli: „našlo se je u starom zakonu", i tomu slične rečenice.

---

[1] Ibid.. str. 128.
[2] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 19. i d.
[3] Rački: Documenta, str. 190. i d., osobito pod točkama VI., VII. i XIV. — [4] Ibid., str. 103.

Posve je prirodno, da ovo skromno običajno pravo nije moglo stezati vladara; vladar, kako smo u naprijed pomenutim primjerima vidjeli, nije bio vezan na to običajno pravo. — Jer se to običajno pravo nije mnogo cijenilo, to se možda u prvo doba i nije opisivalo. No ni iz kasnijega doba nije se uzdržao nikakav opis običajnoga prava. U statutima pojedinih gradova i općina javljaju se tek prvi opisi takova prava. Vjerojatno je ipak, da je takovih opisa bilo i prije tih statuta; ali jer nije bilo osobitoga interesa, da se takovi opisi sačuvaju — kako je bio osobiti interes, da se sačuvaju darovnice, koje su obdarenici (napose crkve) čuvali kroz vijekove kao oči u glavi —, to je vrlo vjerojatno, da su se ti opisi s vremenom izgubili[1].

Značajka je primitivnih naroda uopće, da oni ne uviđaju, da im valja upoznati subjektivna prava, koja u njih žive, pa prema tome stvoriti sebi mjerilo i putokaz, po kojem će suci rješavati nastale prijepore. Primitivni narodi kao da polaze s ishodišta, da u njih uopće nema subjektivnih prava i da treba najprije zakon, koji će stvoriti takova prava, pa traže takav zakon u susjednih kulturnijih naroda; a jer im je zakon i pravna znanost kulturnoga naroda uopće nepojmljiva, to se zadovoljavaju kakovom lošom preradbom ili izvatkom iz pravne znanosti ili zakona kojega kulturnijega naroda, samo ako je ta preradba ili izvadak makar i donekle priljubljen njihovu poimanju i njihovim nazorima; ili opet prihvaćaju kakav zakon drugoga nekulturnoga naroda i prikazuju, kao da je to zakon kulturnoga naroda, koji im osobito imponira. — Tako je u istočnim i južnim krajevima zemalja, nastanjenih hrvatsko-srpskim narodom, već vrlo rano kolala neka vrlo naivno sastavljena kompilacija i preradba iz različnih vizantijskih zakona i kompilacija IX. i X. vijeka; ta kompilacija imala je zvučno ime „blagočastivago i hristoljubivago cara velikago Konstantina i Justinijana zakon“[2], ali sastav-

[1] Por. Bogišić: Pisani zakoni na slovenskom jugu, I., str. 130.

[2] Jednu takovu kompilaciju publicirao je Đorđević u „Srpskom ljetopisu“, god. 1859.; drugu Rom. Hube kao dodatak svojoj raspravi „O znaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantinskiego u narodow słowiańskich“, god. 1868.; treću Rud. Strohal u „Mjesečniku pravničkoga društva u Zagrebu“, god. 1911.: o tim kompilacijama piše i V. Bogišić u „Pisani zakoni na slovenskom jugu“, I., str. 56. i d.

ljena je bila ponajviše s obzirom na poznije zakone vizantijskih careva, osobito na νόμοι γεωργικοί. Tako su se nadalje kojekakve kompilacije langobardskoga prava držale rimskim pravom. Veli se napose u nekom ugovoru između Mletaka i dalmatinskih gradova (Spljeta, Trogira, Zadra i Biograda), da će onaj, koji bi povrijedio taj ugovor, kažnjen biti „erga romanam legem" i to „que . . . scripta esse videatur in IV capitulo eiusdem legis", a ta da glasi: „quia si quis inimicos infra prouinciam inuitauerit aut introduxerit, anime sue incurrat periculum et res eius inferantur in erarium"[1]. Kad tamo: ta odredba nije sadržana ni u kakovu rimskom zakonu, nego u glavi IV. Rotarijeva edikta[2], kako je to utvrdio već Al. Egersdorfer[3]. — Ovo štovanje tuđih zakona često je uzrokom, te su se pojedine pojave u pravnome životu primitivnih naroda prenosile iz jednoga k drugomu, a da za to nije bilo osobitoga povoda.

Navodi se i to, da je hrvatski vladar, ako bi prekršio zakone, mogao pače biti svrgnut s prijestolja, pa da je i sam vladar određujući nešto izrekao, da ima njegov nasljednik, ako bi prekršio te odredbe, biti lišen prijestolja. Kralj Petar Krešimir naime u ispravi, u kojoj određuje međe biskupiji rapskoj, posvećuje te odredbe riječima: „Et hoc statutum uolumus perpetuo inuiolabile manere, sicut semper a maioribus natu didicimus dicte iam ecclesie inuiolabile perstitisse. Quicumque igitur nostris de successoribus, hoc priuilegium perturbare et ei uim infferre aliquo molimine atemptauerit, nostro iudicio pellatur a regno; . . ."[4]. Ponajprije valja istaknuti, da se danas može uzeti gotovo dokazanim, da je ta isprava Petra Krešimira falsificirana[5]. No kad i ne bi to bila, čini se, da čitavi dodatak — da naime onaj Krešimirov nasljednik, koji bi povrijedio odredbe te isprave, ima

---

1 Rački: Documenta, str. 102.

2 Monumenta Germaniae, Leges, IV., 13.

3 Por. Rački: Nutarnje stanje Hrvatske, str. 195.

4 Rački: Documenta, str. 88.

5 Por. Radić: Može li se vjerovati u autentičnost Krešimirove listine privilegija rapskoj biskupiji? u „Starohrvatska prosvjeta", VII., (1903.) str. 75.; Sufflay: A két iker-oklevél, u „Századok", 1905., str. 297.; Šišić; Dalmacija i ugarsko-hrvatski kralj Koloman, u „Vjesniku hrvatskoga arkeološkoga društva", god. 1909., str. 102. i d.

biti svrgnut s kraljevstva — nema smisla, jer vlasti nije bilo, koja bi to svrgnuće provela. A koliko je i bilo takovih vlasti, provele bi one takovo svrgnuće i bez obzira na prijetnje u toj makar i nefalsificiranoj, ali svakako slabo poznatoj ispravi. Ima sličnih prijetnja u starim darovnicama i više: obdarenici, da se osiguraju u posjedu darovanoga dobra, tražili su od vladara, koji bi im izdavao takovu darovnicu, različne prijetnje. Ali o tom, da bi se izdana prijetnja provela, nema nigdje nijednoga primjerà. Izvršivanje takovih prijetnja prepustilo bi se Bogu, pa se zato i prijetilo ponajviše kaznama na drugome svijetu.

Odsjek peti.

Utjecaj rimo-katoličke crkve na razvitak dalmatinskih gradova.

Gradove rimskoga carstva i njihovo staro ustrojstvo već su prije varvara uništili silni tereti, koje su ti gradovi, a napose njihovi dekurioni (kasnije zvani kurijali) morali nositi. Poradi tih tereta nije više nitko hotio da bude kurijal; građani su se na sve načine nastojali oteti tomu časnomu položaju, pa je vladi rimskoj pored oteréćivanja tih kurijala najveća briga bila, da u svakome gradu bude što više tih kurijala. Tako se događalo, te je uvrštavanje u kuriju bila osobita kazna za neke čine: napose uvrštavali su se u kurije svećenici osuđeni radi ponovnoga kockanja[1]; tako isto Židovi i heretici[2]. A ipak tim kažnjenicima imala je biti povjerena čitava uprava gradska i sve sudovanje.

Ostrogotski kraljevi Teodorik i Atalarik nastojali su doduše, položaj kurijala olakšati[3]; ali i tih olakšica nestade, kad su dalmatinski gradovi došli pod vlast istočno-rimskih careva.

Kao što su u posljednje doba rimskoga carstva bili poniženi kurijali, tako isto bili su poniženi i pojedini dostojanstvenici i činovnici gradski. Defensor, koji je prvobitno imao štititi grad od samovolje i nasilja državnih organa, bude potpuno zavisan o provincijalnim sudovima; on je uopće od branitelja postao sudac, i to samo za manje stvari; pa i za tu službu bilo je nužno odrediti, da je mora primiti svaki građanin, koga bi drugi za to

[1] L. 34., § 4. C. Iust. de episcopali audientia, 1., 4.
[2] Nov. 45. pr.
[3] M. Aur. Cassiodori: Variarum (Genovae 1638.), lib. II., cap. 24. i 25., lib. IX., cap. 2.

izabrali, pod prijetnjom globe. Tako isto budu i drugi gradski magistrati i dostojanstvenici zavisni o državnoj birokraciji. Državne opet službe u jednu su se ruku u sve većoj mjeri kupovale, a u drugu upotrebljavale za isisavanje naroda u sebične svrhe.

Pored toga općenitog rasula jedini uzdržali su se katolički biskupi i njihovo svećenstvo; oni su pored mnogobrojnih povlastica, koje su kršćanski carevi počevši od Konstantina Velikoga podijelili kršćanskoj crkvi i njezimim predstavnicima, stekli osobiti položaj nezavisan o državnoj birokraciji. Pa ako i nije svaki biskup bio Atanasije, Ambrosije, Hrisostom, ipak je uvijek imao veliku riječ i proti državnoj vlasti i proti njezinim organima.

Već je car Zenon odredio, da svaki grad ima svoga biskupa[1]. Biskup taj posve je stupio na mjesto defensora: biskupi su napose imali svakoga tjedna po jedanput (u četvrtak ili u subotu) pregledati sve gradske tamnice i ispitati utamničene, zašto su zatvoreni, pa prema njihovim pritužbama intervenirati kod državnih magistrata[2]; biskup je imao u svom gradu ispitivati račune o gradskim dohocima i troškovima i o upravi gradskom imovinom; biskup je imao paziti, da ne bi tko prisvojio nešto od gradskoga imutka i od stvari određenih za opću porabu (gradskih zidova, trgova i t. d.); javne radnje (n. pr. čišćenje potoka i kanala, rušenje zidova, gradskih vrata i t. d.) smjeli su državni organi preduzimati samo uz dopuštenje biskupa; biskup je imao paziti, da državni organi ne globe narod i ne računaju sebi za poslove više nego što ih ide[3]. Biskup se imao brinuti, da sirote dobiju valjane tutore, pa su se i pupilarni spisi imali pohranjivati „in ipsis sanctissimae ecclesiae archivis“[4]. — Biskup, ako je hotio, bio je pravi defensor svoga grada i svojih građana, a ovi su mu bili vjerni, ovi su uza nj pristajali.

Biskup je bio jedina veza između rimskoga i sredovječnoga gradskog ustrojstva. Biskupska vlast, kako je rekao već *Leo*[5], bila je čaška, u kojoj je neko vrijeme bio sadržan cvijet talijan-

---

[1] L. 36. C. Just. de episcopis, 1., 3.
[2] L. 22. C. Just. de episcopali audientia, 1., 4.
[3] L. 26. C. Just. de episcopali audientia, 1., 4. i Nov. 128., c. 16.
[4] L. 30. C. Just. de episcopali audientia, 1., 4.
[5] Geschichte der ital. Staaten, I., str. 417.

skoga gradskoga života kao pupoljak; čaška je ta kasnije oslabila, a razvio se plodonosni cvijet talijanskoga gradskog života, a oko toga cvijeta kao listići za zaštitu cvijeta razvilo se šareno talijansko viteštvo. Velika većina pravnih historika drži, da je temelj i vrelo čitavomu ustrojstvu sredovječnih talijanskih gradova imunost biskupa od državne vlasti (osobito od državnih poreza i daća) i vlast njegova[1]. — Prvi slobodni gradovi u Italiji, a i u Francuskoj (i Njemačkoj), bili su biskupski gradovi. Pored imunosti biskupa postao je i grad, u kojem je on stolovao, nezavisnim o državnoj vlasti. Istina je doduše, da je čitava ta nezavisnost biskupskoga grada bila dosta prekarne prirode, te je u prvom redu zavisjela o dobroj volji dotičnoga biskupa; istina je i to, da je glava cijelomu takovu gradu bio biskup; no zato je biskup pravilno (osobito u Italiji) bio dobar sin svojega grada; njega je uz kler biralo i gradsko pučanstvo; osim toga je on u vlastitom interesu imao gledati, da ne dođe u sukob s pučanstvom svoga grada. Obično su ti biskupi bili i materijalno posve obezbijeđeni, pa pravilno nijesu svoju vlast upotrebljavali za isisivanje naroda. — Uza sve to trajna sloga između biskupa i građanstva nije se mogla dugo uzdržati; građanstvo (osobito u Italiji, prijanjajući sad uz ovoga vladara, sad uz onoga) znalo je sebi pribaviti mnogobrojnih privilegija, tako da je grad ostao nezavisan i bez biskupa, i nije mu trebao više osobiti defensor-biskup. A kad su se gradovi jednom domogli takovih privilegija, znali su se oni i otresti gospodstva i skrbništva biskupova nad sobom.

---

[1] Tako: Eichhorn: Ueber den Ursprung der städtischen Verfassung in Deutschland, u „Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft", 1815., I., str. 147. i d., II., str. 165. i d.; Leo: Entwickelung der Verfassung der lombardischen Städte (1824.); Geschichte der italienischen Staaten (1829.); Balbo: Appunti per la storia delle città italiane fino all' istituzione dei comuni e dei consoli (1838.); Bethman-Hollweg: Ursprung der lombardischen Städtefreiheit (1846.); Hegel: Geschichte der Städteverfassung von Italien, I. i II. (1847.); Arnold: Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte in Anschluss an die Verfassungsgeschichte der Stadt Worms (1854.): Heusler: Der Ursprung der deutschen Städteverfassung (1872.); Haulleville: Histoire des communes lomb. (1857.). — Por. za Dalmaciju napose L. Benevenia: Il comune di Zara nel medio evo, u „Annuario dalmatico", III., str. 168. i d.

Takav bio je u glavnom razvitak slobodnih gradova u Italiji, a donekle i u Francuskoj. Slično su se razvijali gradovi i u Dalmaciji.

Kako se po pojedinim otpisima pape Gregorija I. vidi, imali su biskupi, prije nego što su Hrvati osvojili Dalmaciju, odlučnu riječ u posve svjetskim stvarima pojedinih gradova. Tako je o izboru nekih sudaca nastao prijepor između skadarskoga biskupa s jedne strane, a prefekta nad Italijom i nekoga viječnika Joana s druge strane; papa pak Gregorije I. povjerava riješenje toga prijepora dalmatinskomu biskupu Malhu[1]. Ali zato i jest cijelo pučanstvo odlučivalo kod pitanja, tko imade biti biskup. Tako se po jednom otpisu istoga pape vidi, da je i samoga salonskoga biskupa birao kler i narod[2]. Stanovnici pak grada Epidaura traže, da im se uspostavi njihov biskup Florencije[3].

Nijesu minula ni tri desetljeća, pošto su Hrvati naselili Dalmaciju, a papa Ivan IV. (god. 640.—642.) pošlje u Dalmaciju opata Martina, da iskupi zarobljenike; pa taj opat i iskupi, ako i ne žive Latine, to ipak kosti mnogih svetih mučenika po Dalmaciji i Istri, napose od sv. Domnija, sv. Venancija, sv. Anastasija, sv. Maura, pa kosti njihove budu prenesene u Rim i tu pokopane kraj oratorija sv. Ivana Evanđeliste, gdje se i danas nalaze[4]. Da li je tom zgodom opat Martin i pokrstio neke doseljene Hrvate, to nam spomenik, koji pripovijeda o njegovu pohodu u Dalmaciju, ne kaže.

Imamo i drugih, ali vrlo nepouzdanih svjedoka, da se jedan dio Hrvata pokrstio već oko sredine VII. vijeka. Tu je napose svjedočanstvo cara Konstantina Porfirogenita i Tome Arciđakona. Car Konstantin Porfirogenit pripovijeda naime, da su Hrvati (općenito) pokršteni za vizantijskoga cara Heraklija (610.—641.) a hrvatskoga kneza Porge[5]. No u jednu se ruku naslućuje, da se pod tim Porgom krije Borna, koji je u dalmatinskoj Hrvatskoj vladao u početku IX. vijeka, a u drugu ruku sam car Konstantin na drugome mjestu pripovijeda, da su se Hrvati pokrstili tek za cara Vasilija I.[6] (867.—886.), a u tom se

[1] Rački: Documenta, str. 237.
[2] Ibid., str. 243. — [3] Ibid., str. 249. — [4] Ibid., str. 277.
[5] De adm. imp., cap. 31., str. 149. red 1. i d.
[6] Ibid., cap. 29., str. 129., red 4. i d. i Historia de vita et rebus gestis Basilii imp. cap 54., str. 291.

slaže s njim i car Leon VI.[1]. Toma pak Arciđakon pripovijeda, da je polovicom VII. vijeka poslao papa nekoga Ivana rodom iz Ravenne u Dalmaciju, i da je već toga Ivana kler i puk u Spljetu izabrao za nadbiskupa. Toma Arciđakon prikazuje stvar, kao da tu uopće nije trebalo krstiti, kao da su se u cijeloj Dalmaciji uzdržali Romani, a da Hrvata nije ni bilo; no jer znamo, da to nije bilo tako, slijedi iz pripovijedanja Tomina, da su se Hrvati ili u doba toga Ivana iz Ravenne ili neposredno prije toga pokrstili. Dalje pripovijeda Toma Arciđakon, kako su pod vodstvom toga Ivana iz Ravenne iskopane kosti sv. Anastasija i sv. Domnija i prenesene iz Salone u Spljet[2]. S ovim pripovijedanjem Tome Arciđakona slaže se i onih 6 životopisa sv. Domnija, što ih kao „Acta s. Domnii“ priopćuje Farlati[3]; slažu se s tim opisom i dvije pripovijesti o prijenosu kosti sv. Domnija, koje također donosi Farlati[4].

Međutim trudom našega zaslužnoga arheologa Fr. Bulića danas je dokazano, da Domnija, učenika sv. Petra, koji bi u Saloni bio biskupom, nije ni bilo, već da je bio mnogo kasnije za cara Dioklecijana u Saloni mučen drugi biskup Domnije; ali da kosti toga Domnija nijesu prenesene u Spljet, nego prema onoj odredbi pape Ivana IV. u Rim, pa da je cijela legenda o sv. Domniju i prijenosu njegovih kosti iz Salone u Spljet nastala, da se dokaže prvenstvo spljetskoga biskupa među dalmatinskim biskupima[5].

---

[1] Tactica, tit. 18., cap. 101.

[2] Historia Salonitana, cap. 11. i 12. (u „Monumenta spectantia historiam Slavorum merid.“, sv. 26., str. 33. i d.)

[3] Por. Farlati: Illyricum sacrum, sv. I., str. 410. i d. (osobito 3. od tih akata, što ga je navodno sastavio Adam Parisiensis po želji nadbiskupa Lavrencija koncem XI. vijeka.)

[4] Ibid., sv. I., str. 471. i 474., te sv. III., str. 31.

[5] Por. Fr. Bulić: I Ss. Anastasio e Dojmo martiri Salonitani, u „Bullettino d' archeologia e storia dalmata“, god 1898., str. 113. i d.; Scavi nell' antico cemeterio cristiano di Marušinac, u „Bullettino“, god. 1898., str. 37. i d.; Scavi nell' antico cemeterio cristiano di Manastirine a Salona, god. 1900., str. 210. i d.; L' arca delle reliquie di S. Dojmo vescovo e martire nel duomo di Spalato e l' arca dei Ss. martiri Salonitani nella capella di S. Venanzio a Roma, u „Bullettino“, god. 1900., str. 216. i d.; Sarcofago di Primus, vescovo, nipote di Domnione martire, u „Bullettino“, god. 1900. str. 273. i d.; I. Delehaye: Les Saints de l' Istrie et de la Dalmatie, u „Analecta Bollandiana“, god. 1899., str. 369., talijanski prijevod od toga u „Bullettino“,

Pored legendarnosti sv. Domnija i prijenosa njegovih kosti postaje legendarnim i čitavi nadbiskup Ivan iz Ravenne, koji u toj legendi i nije imao druge zadaće do li prenositi te kosti i osnovati spljetsku nadbiskupiju; na samo pokrštavanje sastavljači te legende nijesu ni pomišljali. Svakako udara u oči, da taj navodni prvi spljetski nadbiskup imade ime Ivan, i da je baš iz Ravenne, kao što se i poznati miljenik panromanske stranke u Rimu, pothvatni i požrtvovni otadžbenik papa Ivan X.[1], nazivao Ivanom iz Ravenne, budući da je mnogo godina bio biskupom u Ravenni. A baš se taj Ivan X. Ravenjanin toliko trudio, da iskorijeni hrvatsko bogoslužje iz Hrvatske i Dalmacije, a spljetsku crkvu da učini prvom u Hrvatskoj i Dalmaciji, pa je i samomu hrvatskomu kralju Tomislavu, hrvatskim dostojanstvenicima i hrvatskom puku pisao, da je hrvatski jezik varvarski, a nadbiskupu spljetskomu Ivanu opet, da se boji, da će za one, koji budu Bogu služili u tom varvarskom jeziku, vrijediti riječi „maledictus homo, qui opera dei negligenter facit"[2]. Sačuvao se doduše sarkofag s natpisom nadbiskupa Ivana; no i taj sarkofag čini se da potječe iz mnogo kasnijega doba, nego što je smrt Ivana Ravenjanina[3]; u Spljetu bilo je više nadbiskupa Ivana, od kojih bi taj sarkofag mogao potjecati. — Prema tome ne možemo se pouzdati ni u pripovijedanje cara Konstantina ni u pripovijedanje Tome Arciđakona.

Ipak držimo, da se jedan dio Hrvata pokrstio već dosta rano; nesumnjivo je naime, da su se Hrvati pokrstili u dva navrata, jer su imali dvovrsno bogoslužje: latinsko i hrvatsko. Nesumnjivo je i to, da se onaj dio s hrvatskim bogoslužjem pokrstio tek u

---

god. 1900., str. 87. i d.; L' hagiographie de Salone d' après les dernières découvertes, u „Analecta Bollandiana", god. 1904., str. 5. i d.; Jacq. Zeiller: Les relations de l' ancienne Église de Salone avec l' Église romaine, u „Bessarione", VII. god., 2. ser., IV. sv., 71.; Les origines chrétiennes dans la province romaine de la Dalmatie, 1906.; Les dernières résultats des fouilles de Salone, u „Mélanges d' Archéologie et d' Histoire de l' École française de Rome, XXIV., sv. II.

[1] Napose vidi u tome spljetskom nadbiskupu papu Ivana X. Ravenjanina L. Duchesne: Le Provincial romain au XII. siècle, u „Mélanges d' Archéologie et d' Historie", što ih izdaje francuska škola u Rimu, XXIV. (1904.), I., str. 106.

[2] Farlati: Illyricum sacrum, sv. II., str. 92. i d.

[3] Por. Bulića u „Bullettino di Archeologia e Storia dalmata", 1904., str. 80. i d.; Bulić i Bervaldi: Kronotaksa solinskih biskupa, str. 125. i d.

doba sv. Ćirila i Metodija ili malo prije toga (za sv. Ivana ninskoga), jer hrvatskoga bogoslužja prije nije ni bilo. Može se pak uzeti dosta sigurno, da se onaj dio Hrvata, koji je imao latinsko bogoslužje, znatno prije pokrstio, vjerojatno već u VIII. vijeku, a možda pače i u VII. Svakako to prvo pokrštavanje s latinskim bogoslužjem nije išlo baš brzo; bez sumnje se ograničilo samo na naseoce u kasnijim gradovima: Spljetu, Trogiru, Zadru, Dubrovniku, Osoru, Krku i Rabu, pa je ta mjesta, čim bi dobila biskupa, prema onoj Zenonovoj konstituciji rimska crkva držala za gradove; od hrvatskih se pak vladara prvi pokrstio Borna, tek početkom IX. vijeka.

Hrvati podalje od mora, te oni uz more među Spljetom i Dubrovnikom i opet na otocima Braču, Hvaru, Visu, Korčuli, Mljetu i Lastovu (t. zv. Neretvani) pokrstili su se mnogo kasnije, tek polovicom IX. vijeka; carevi Leon VI.[1] i Konstantin Porfirogenit[2] vele, da tek za njihova djeda — dotično oca — Vasilija I.; no jer se djelovanje slavenskih apostola započelo već prije toga — a kako se čini po pripovijedanju Popa Dukljanina[3], djelovali su oni već vrlo rano u Hrvatskoj —, to se može uzeti, da je ostali dio Hrvata pokršten već prije vlade vizantijskoga cara Vasilija I., negdje sredinom IX. vijeka.

Po našem nazoru skoro pošto su Hrvati, napose odličniji Hrvati, u primorju prihvatili kršćansku vjeru uz latinsko bogoslužje, počinje se i romanizovanje tih krajeva i osnivanje novih gradova. U pojedino takovo primorsko mjesto, kako vidimo iz najstarijih dubrovačkih hronika, nije se naselio samo jedan župan, samo jedan glavar; naselilo ih se više, od kojih nijedan nije drugomu priznavao pravo, da nad njime vlada. Poradi toga upravo im je u zgodu došao biskup, da kao stranac, a ne njima jednaki, nad svima vlada. Biskupi opet i kršćanski vjerovjesnici nastojali su, s kršćanskom vjerom zajedno uspostaviti i svoj odlikovani i eksimirani položaj; napose su već rano nastojali pribaviti ne samo sebi, nego i gradu, u kojem su obitavali, imunost od vanjske vlasti. To pak njihovo nastojanje prijalo je i građanima, pa

---

[1] Tactica, tit. XVIII., cap. 101.

[2] Historia de vita et rebus gestis Basilii imp., cap. 54.; De administrando imperio, cap. 29., str. 129., r. 4. i d.

[3] Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 10. i d.

su oni bez sumnje već rano podupirali biskupa stranca protiv vlastitih suplemenika van grada.

Nastanivši se biskup u jedno mjesto, učinivši ga već time prema onoj Zenonovoj konstituciji gradom i prisvajajući sebi za taj grad potpunu imunost, doskora su biskupi a i drugi crkveni dostojanstvenici počeli stavljati uvjete, uz koje može netko postati građaninom. On je u tom pravcu počeo sklapati s pučanstvom toga grada, a napose s plemstvom, ugovore o tom, tko li se sve može naseliti na gradski teritorij. Izravno nijesu nam se doduše sačuvali takovi ugovori između biskupa i građanstva. No sačuvali su se neki tragovi takovim ugovorima, napose u Šibeniku, gdje je biskupija osnovana znatno kasnije negoli u drugim gradovima. Šibenčani su naime negdje početkom XV. vijeka dopustili nekim seljacima (kmetovima), da se nastane u Šibeniku, pak su od tih kmetova i poslije njihove nastanbe ondje potraživali desetinu; tome su se usprotivili biskup i kanonici pozivajući se na to, da prema ugovoru, koji su nekoć sklopili biskup i kanonici s građanima, nije nijedan Šibenčanin bio dužan plaćati desetine. Po tom prosvjedu bio je grad prinuđen riješiti te seljake od plaćanja svake desetine, učiniti od njih potpune građane i povrh toga odlučiti, da u buduće ne će vrijediti nijedan zakon, koji bi se protivio pomenutomu ugovoru[1].

Ojačanju biskupske vlasti u primorskim gradovima mnogo je pridonijelo susjedstvo Italije i neka nominalna vlast istočno-rimskoga cara nad Hrvatskom, a napose nad primorskim gradovima. Osobito je tome pridonio oprezni i pothvatni car Vasilije I. Godine 870. vraćali su se neki biskupi sa carigradskoga sabora preko Jadranskoga mora u Italiju; njih neki Hrvati oplijeniše, pa se papa na to potužio istočno-rimskomu caru. A ovaj pošlje svoga vojskovođu Nikitu, tobože da prema sporazumku pomogne Francima, Hrvatima i drugim kršćanima pri podsjedanju grada Barija, koji je bio u saracenskoj vlasti; doista pak poslao je car Nikitu, da utvrdi istočno-rimsku vlast u dalmatinskim gradovima, dok je brodovlje i vojska tih hrvatskih gradova bila pod Barijem. I Nikita izvršio je junačko djelo, oplijenio je te gra-

[1] Volumen statutorum, legum et reformationum civ. Sibenici, reform., 179. (od 6. svibnja 1415.).

dove i zarobio najodličnije građane[1]; da je pri tome zarobio i oplijenio u prvom redu najodlučnije protivnike biskupskoj vlasti, a da je same biskupe učvrstio u toj njihovoj vlasti, o tom ne može biti sumnje, jer je upravo i došao, da zaštiti kršćansku crkvu, i jer je u interesu istočno-rimskih vladara bilo jačanje biskupske vlasti. Taj put imali su građani primorskih gradova prilike uvjeriti se, kako je zlo zamjeriti se crkvenoj vlasti.

Čini se ipak, da potpora, što ju je dao vizantijski car biskupima u primorskim gradovima, nije još ovaj put imala trajne snage. Kad se Hrvati vratiše od Barija, uspostaviše svoju vlast nad biskupima, osobito je hrabri i odlučni hrvatski knez Domagoj podvrgao biskupske gradove svojoj vlasti potpuno. Domagoj je naime, polazeći iz tih gradova, skoro zatim uznemirivao i Mletke i zapadno-istarske gradove[2]. Biskupi su se protiv te vlasti hrvatskoga kneza jamačno tužili napose istočno-rimskomu caru. A vjerojatno je, da su se tužili na hrvatskoga kneza i građani u tim gradovima, jer su sada imali dva gospodara: i biskupa i kneza. Istočno-rimski car opet lukavo je upotrebio borbu o kneževsku vlast u Hrvatskoj, da pripomogne biskupskoj, a po tome i svojoj vlasti u primorskim gradovima. Kad je naime uz njegovu pripomoć njegov štićenik Sedeslav protjerao Domagojeve sinove i sam zasio na kneževsku stolicu, stvoren bude ugovor, po kojem su biskupski gradovi, valjada uz jamstvo potpune nezavisnosti i imunosti, dužni bili hrvatskomu vladaru plaćati samo određen danak — i to napose: grad Spljet dvije stotine nomizmata, Zadar sto i deset, Trogir stotinu, Osor, Krk i Rab svaki po stotinu — hrvatskomu knezu, a Dubrovnik trideset i šest zahumskomu, a trideset i šest trebinjskomu knezu[3]. Tim dancima kupiše sebi ti biskupski gradovi autonomiju; napose čini se da vladar nije imao pravo „zalaziti“ u te gradove niti tražiti kakove druge darove, mita, osim pomenutoga danka, a možda nije imao ni pravo suditi, dotično pravo pobirati sudske pristojbe i globe ili dio od njih.

---

[1] Vita Hadriani II., u Muratoria: Scriptores rerum italicarum, sv. III., str. 268.; Epistola in chronico salernitano u „Monumenta Germaniae historica, Scriptores“, III., str. 521. i d.

[2] Johannis: Chronicon venetum u „Monumenta Germaniae historica, Scriptores“, sv. VII., str. 17. i d.

[3] Constantinus Porphyrogenitus: De adm. imp., cap. 30., str. 147., red 9. i d.

Kao što biskupi nijesu spram susjednih knezova za svoje gradove mogli odmah osigurati potpunu nezavisnost, tako isto nijesu oni mogli odmah provesti romanizovanje tih gradova. Sve tamo do pod kraj X. vijeka ne znadu Mlečani još ni za kakve Romane u Dalmaciji; njihovi duždevi i vojskovođi polaze u Dalmaciju, samo da upokore gusare — Hrvate i Neretvane i za uzvrat plijene tamošnje gradove[1]; o kakovim Romanima nema nigdje ni spomena.

Ipak se već rano počeo buditi antagonizam između pokrštenih Hrvata u primorju (gradovima) i nekrštenih Hrvata van gradova, a poslije između Hrvata u gradovima krštenih uz latinsko bogoslužje, i Hrvata van gradova krštenih uz slavensko bogoslužje. Rimska crkva od početka više je prijala onima krštenima uz latinsko bogoslužje; a povodeći se za njom i hrvatski su vladari uvijek više prijali latinskom bogoslužju negoli hrvatskom i na taj način samo jačali položaj biskupa u Spljetu, Zadru, Trogiru, Krku, Osoru i Rabu, koji su uvijek bili za romansko bogoslužje i za romanizovanje, ako i ne čitave Dalmacije i Hrvatske, a to ipak gradova, u kojima je bilo njihovo sjedište.

Tako već knez Branimir ponizno obećaje, da će se u svemu pokoravati željama i nalozima papinim; papa mu Ivan VIII. otpisuje naime na to obećanje (god. 879.): „quia . . . quasi dilectus filius sancto Petro et nobis, qui per diuinam gratiam uicem eius tenemus, fidelis in omnibus et obediens esse cupias et humiliter profiteris . . . .“[2]. Čini se, da su takova obećanja davali i drugi hrvatski vladari poslije Branimira; tako još kralj Zvonimir obećaje u svojoj zavjernici: „me incommutabiliter completurum, omnia, que mihi sua reuerenda iuiungit sanctitas, uidelicet ut in omnibus et per omnia apostolice sedi fidem obseruem . . . .“[3].

Pored ovakova snošaja hrvatskih vladara spram vrhovne glave nad rimokatoličkom crkvom posve je prirodno, da su i biskupi

---

[1] Por. Johannis Chronicon venetum u „Monumenta Germaniae historica, Scriptores“, VII., str. 17. i d.; Andr. Danduli: Chronicon venetum, lib. VIII., cap. IV., pars 3. (u Muratoria „Rerum italicarum Scriptores“, sv. XII., st. 175., 182. i d.); Marini Sanuti: De origine urbis Venetae et vitae omnium ducum (u Muratoria Rerum ital. scriptores“, sv. XXII., st. 456.).

[2] Rački: Documenta, str. 8.

[3] Ibid., str. 103.

u primorskim gradovima doskora postigli, ako i ne povoljniji to bar onakov položaj, kakav su imali dalmatinski biskupi prije pada rimskih gradova. Oni su pače imali u tim gradovima i veću vlast negoli biskupi u drugim kršćanskim državama. „U Hrvatskoj" naime, kako je to već i *Rački* uvidio, „nije imala državna vlast kod popunjivanja biskupskih stolica onoga upliva, koji je ona u romanskom i germanskom zapadu postupice stekla"[1]. Pri popunjivanju biskupskih stolica u Hrvatskoj imala je glavnu, ako i ne jedinu riječ crkva, a napose papa. Poradi toga postajali su biskupima u Hrvatskoj samo izuzetno domaći sinovi; redovno bili su biskupi u dalmatinskim gradovima rođeni Talijani. Državna vlast nije nad djelovanjem crkve imala nikakova nadzora, crkva je u svom djelovanju bila posve slobodna. „Crkva bila je", veli dalje Rački, „slobodna i u vršenju prava nadzora, da se njezini zakoni i naredbe provode"[2].

Sama crkva, napose rimski papa, nastojala je učiniti se u Dalmaciji što jačom, što bogatijom; osobito se nastojalo oko toga, da se ojača snaga i moć romanskih biskupa u Dalmaciji. Dokazivalo se, da kršćani već kao takovi imadu po Svetom Pismu (Mojsijevu dekalogu) plaćati crkvi desetinu i davati prvijence od svega, što se narodi. Papa Ivan X. piše kralju Tomislavu, knezu Mihajlu i drugim županima u Hrvatskoj: „Et quia in decalogi mandato commissum est, ut decimas et primitias ex nostris facultatibus deo offeramus". Dalje, dokazivalo se, da se po Svetom Pismu Novoga Zavjeta ima svaki deseti djelatni dan raditi u korist crkve; papa Ivan X. piše u pomenutom otpisu dalje: „in nouo quippe praeceptum est, ut non solum ex facultatibus uerum etiam ex nostris diebus in spatio uitae praefixis deo decimas offeramus"[3].

Osobito je jačala vlast ovih biskupa a i crkve uopće time, što su im njihovi vjernici oporukom ili darovanjem ostavljali mnogobrojna dobra. Najstariji spomenici iz doba, otkako su Hrvati zaposjeli i naselili Dulmaciju, samo su darovnice i oporuke u korist crkava i pobožnih zaklada. Mnoge od tih darovnica i oporuka

[1] Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 123.
[2] Ibid., str. 125.
[3] Farlati: Illyricum sacrum, sv. III., str. 94.

učinjene su doduše samo od straha pred kaznama na drugom svijetu, pa su se zato, kad bi taj strah minuo, takove darovnice opozivale, a nasljednici nijesu se na oporučiteljeve odredbe u korist crkava ni obazirali, nego su zaposjedali ostavinu, kao da tih odredaba i nema. No crkva je od prvoga početka najodlučnije istupila protiv takova opozivanja.

U same darovnice i oporuke u korist crkava, samostana i t. d. uvrštavale su se najužasnije kletve protiv svakoga, koji bi se usudio opozvati takovu darovnicu ili nepoštivati takovu oporučnu odredbu; po svoj prilici izricale su se i crkvene kazne protiv takovih otpornika, pa se doskora i nije nitko usuđivao pobijati ili opozivati takove odredbe. Poradi toga imovina pojedinih crkava, osobito biskupskih, silno poraste; vrlo veliki dio svjetovnjaka postade zavisan o crkvenim oblastima; vrlo mnogi svjetovnjaci, slobodni ljudi, postadoše, ako i ne robovi, to ipak kmetovi, koloni pojedinih crkava. A i ono nezavisnoga građanstva, što se uzdržalo, bilo je osobito u nekim gradovima tako oterećeno različnim dancima, da ih upravo nije više moglo snositi. A kad je tako odasvuda pritisnuto počelo to građanstvo stvarati zakone, da se više bar nekretnine ne smiju darivati i zapisivati crkvama, udarale su crkvene vlasti, kako naprijed vidjesmo, takovim kaznama, da je ono samo brzo počelo opozivati te svoje zakone i ponovno dopuštati, da se crkvama može sve darivati.

Kao što su hrvatski vladari podupirali jačanje biskupske i uopće crkvene vlasti u Dalmaciji, tako je isto podupirala to jačanje i mletačka vlada; ona je napose, kako naprijed istaknusmo, dokidala zakone, kojima se zabranjivalo darivanje ili zapisivanje nekretnina crkvama, samostanima i t. d.

Protivno od toga snaga hrvatskoga plemstva, koje se uselilo u dalmatinske gradove, sve je više padala. Ponajprije izumiralo je to plemstvo s onih istih uzroka, s kojih su viši slojevi izumirali i izumiru uvijek i u svim narodima[1]. No bilo je tu i mnogo osobitih uzroka tomu, a osobito uništavala su ih silna darivanja i oporučne odredbe pojedinih plemića u korist crkava; pored takovih naime odredaba često bi potomstvo i najbogatijih plemića

[1] Por. moju raspravu: Priroda i država, u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 182., str. 66. i d., napose str. 137. i d.

ostajalo posve siromašno, a po tome postajalo zavisno o crkvenoj vlasti. Mnogo je nadalje stradalo to plemstvo poradi neprestanoga međusobnoga trvenja pojedinih porodica. To trvenje i osvećivanje nanesene povrede uništilo je mnogu hrvatsku plemićku porodicu. Tako opisuje Toma Arciđakon, kako su još u njegovo doba (oko god. 1236.) uz takovo trvenje izginule dvije odlične spljetske porodice: porodica Dujma Draže izubijala je do jedinoga Ivana Vidova svoju protivnicu, a na to je sama izagnana iz grada[1]. Staromu plemstvu u dalmatinskim gradovima vrlo je mnogo škodilo i to, što naselivši se u pojedina mjesta nije imalo nikakve organizacije; naprotiv crkva došla je s gotovom već organizacijom, pa se plemstvo tek pod utjecajem crkve postepeno organiziralo; crkva pak organizirala je to plemstvo i čitavu upravu gradsku onako, kako je bilo najbolje za njezine intencije ne samo u vjerskom i gospodarskom pravcu, nego osobito i u nacionalnom.

Ni državna vlast u Hrvatskoj, jer je i sama, osobito u ranije doba, bila slabo organizovana, također nije mogla taj utjecaj spriječiti, nego je, stojeći i ona sama pod crkvenim utjecajem, učinila biskupske gradove o sebi sasvim nezavisnima i time ih upravo predala u ruke biskupima, koji su redovno bili tuđinci, s tuđinačkim nacionalnim aspiracijama. — U ostalom, sami građani nalazili su u tome, što ih je državna vlast učinila o sebi nezavisnima, samo osobiti privilegij. Državna naime vlast — osobito pojedini župani i drugi velikaši, kojima bi vladar darovao ovu ili onu županiju, ovaj ili onaj grad, nastojali su u prvom redu oko toga, kako bi iz darovanoga im grada istisnuli za sebe što više koristi; naprotiv toga presezanja gradsko je plemstvo i građanstvo već rano u crkvenim vlastima i u njihovim privilegijama nalazilo osobitu zaštitu: po biskupu napose dolazio bi i sam grad do eksimirana položaja, a postavši biskup na taj način zaštitnikom grada, dobivao bi i u njem odlučnu riječ.

Osobito je biskupova vlast u gradovima ojačala za pomenutoga već pape Ivana X. (Ravenjanina). Za njega, po njegovoj inicijativi i pod predsjedanjem njegovih legata Ivana jakinskoga biskupa, Leona palestrinskoga biskupa i Madalberta biskupa poslana u

[1] Historia Salonitana, cap. 32. u „Mon. hist. Slav. merid.“, sv. XXVII., str. 116. i d.

Bugarsku, držani su znameniti spljetski crkveni sabori godine 924. i 926., na kojima su utvrđeni svi privilegiji, koje su imali crkve a napose biskupi u drugim kršćanskim državama, pa su hrvatski vladari, župani i velikaši pozvani na te sabore, da budu znali te privilegije poštivati i kloniti se svake povrede njihove. Zato i veli *L. Duchesne*, da se papa Ivan X. ima držati za reorganizatora dalmatinske crkve. Pod njegovim utjecajem utvrdilo se na prvom spljetskom saboru od god. 924. prvenstvo spljetske biskupije dotično nadbiskupije nad svim dalmatinskim i hrvatskim biskupijama, a napose nad hrvatskom ninskom biskupijom[1]. Pod njegovim utjecajem potisnuto je hrvatsko bogoslužje iz Dalmacije i Hrvatske, premda je ono tu za pape Hadrijana II. i Ivana VIII. jamačno zahvatilo već dosta duboke korijene. Bude napose biskupima strogo zabranjeno posvećivati za svećenika makar koga, koji bi bogoslužje obavljao slavenskim jezikom; dalje, biskupi nijesu smjeli dopuštati, da svećenici u njihovim diecezama služe službu Božju slavenskim jezikom[2].

Na tome se saboru izreklo, da je Domnij, učenik apostola Petra, osnovao biskupiju u Saloni, a da su njegove kosti prenesene u Spljet, i da poradi toga pripada spljetskoj biskupiji prvenstvo nad drugima[3]. Dalje, odredilo se, da biskupi imadu biti samo u onim gradovima, u kojima su bili uvijek (t. j. prije pada rimskih gradova)[4]. Odredba ta, ako se do riječi uzme, ne bi doduše imala smisla, jer takovih gradova od uvijek uopće nije ni bilo, pa ni sam Spljet nije bio takav stari biskupski grad. Imala je smisla ta odredba samo ako se uzelo, da su stari biskupski gradovi oni, u kojima se građani osjećaju potomcima starih Romana ili u kojima imaju bar volju osjećati se takovima, te u koje su građani, kako se onda to reklo, iz starih romanskih gradova prenijeli svete kosti. Zato u unutarnjoj zemlji uopće nije bilo biskupa, svi Hrvati imali su jednu jedinu biskupiju — ninsku, a i ta bude poslije dokinuta. — Za slučaj pak, ako bi ipak hrvatski kralj ili hrvatski velikaši sami htjeli imati pojedine

---

[1] Capitula concilii spalatensis 924. (u Farlatia: Illyricum sacrum III., 95.): I. i XI. — [2] Ibid.: X. — [3] Ibid.: I.

[4] Ibid. II.: „ut in cunctis ecclesiis, in quibus semper recolitur episcopos habitasse ... episcopus habeatur ...“ III.: „quoniam minime termini a patribus statuti transferri debeant ...“ i opet II.: „quia iuxta decreta non licet in modicis ciuitatibus uel uillis episcopos statuere ...“

biskupske dieceze u toj metropoliji (u koju oni pripadaju, valjada za svoje ljude), odredi se, da se nijedan od sakupljenih biskupa ne smije usuditi posvećivati svećenike za vangradsko pučanstvo; u tom slučaju mogli bi se posvećivati samo oni, koji bi ostali u biskupskom gradu[1], u koji dakako hrvatski kralj i velikaši nijesu smjeli dirati.

Uz takove odredbe posve je prirodno, te je crkva u Hrvatskoj, kako *Rački* veli, bila posve slobodna; pa je ona i imala politiku oprečnu državnim interesima. Uz takove odredbe morali su biskupski gradovi postati gotovo posve eksteritorijalni u hrvatskoj državi i bar prividno romanskima, kao neke kolonije vječnoga Rima. Samo kroz romanske te kolonije i latinski jezik, po namisli spljetskoga sabora nadahnuta patriotizmom pape Ivana X., mogli su Hrvati biti vjerni kršćani. Zato i ima pravo Pop Dukljanin, kada veli, da se na tim crkvenim saborima odlučivalo, „kako biše zemlja od zemlje počtovania, i puk od puka, i kraljevstvo od kraljevstva“[2]. Hrvati dakako pri tome graduiranju zemalja i naroda vrlo zlo prođoše; oni su bili „Sclaui“, „Schiaui“, „Šćavi“.

Ovaj put još nije smetalo, što je Hrvatska bila podvrgnuta biskupima, koji su sjedili u gradovima bar prividno van hrvatske državne vlasti, pače je i jedini hrvatski biskup bio podvrgnut takovu eksteritorijalnomu nadbiskupu. No poslije toga, kad je Zadar na neko vrijeme pao pod vlast mletačku, morala se zadarska biskupija izuzeti ispod vlasti spljetskoga nadbiskupa samo s toga, što je Spljet ostao u rukama hrvatsko-ugarskoga kralja. U otpisu naime pape Anastasija IV., u kom se diže zadarska biskupija na nadbiskupiju, veli se, da je „Jadera cum quibusdam aliis civitatibus in priori remanentibus libertate“, dok da su nad Spljetom i drugim nekim (biskupskim) gradovima usurpirali vlast Ugri, pa da su sada biskupi u tim slobodnim gradovima ostali bez metropolitanskoga nadzora i suda („metropolitani cura deesset, et metropolitani iudicium“), pa stoga „ne ... dum non possent in sua, in alienis querere prouinciis cogerentur, ...“[3]. Skoro zatim podvrgnut bude zadarski nadbiskup patrijarhu u Gradu[4], da bi i on imao glavara u istoj „provinciji“, u kojoj i zadarski komes. No kad je Zadar ponovno došao pod vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva,

---

[1] Ibid., XII. — [2] Por. Črnčić: Popa Dukljanina lětopis, str. 16.
[3] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. II., str. 77. i d.
[4] Ibid., sv. II., str. 79. i d.

nije se papa ponukao izuzeti zadarskoga nadbiskupa ispod vlasti patrijarha u Gradu i podvrgnuti ga vlasti metropolita u Spljetu. — Tako isto nije ni najmanje smetalo, kad je Dubrovnik početkom XIII. vijeka došao pod vlast mletačku, tome, da biskupi u drugim gradovima njegove nadbiskupije, koji nijesu došli pod mletačku vlast, ostanu pod vlašću dubrovačkoga nadbiskupa. Naprotiv izdao je papa Grgur IX. tim drugim biskupima nalog, da se imadu pokoravati nadbiskupu dubrovačkomu[1], koji je položio prisegu vjernosti mletačkomu duždu[2].

Dalje, već se na prvom spljetskom saboru od god. 924. odlučilo, da se ono, što je jedamput darovano crkvama, nikako („minime") ne smije njima oduzimati; da se crkvene stvari uopće ne smiju odsvajati svjetovnjacima[3]. Bilo je tu još i neznatnih odredaba lokalne prirode[4]; no bilo je tu, kako je već naprijed navedeno, i nekoliko odredaba, kojima se ugađalo svjetovnoj gospodi, napose, što li ima biti, ako bude vladar u kakovoj strci ubijen; što li onda, ako podanik ubije svoga gospodara[5].

Papa Ivan X. nije bio potpuno zadovoljan s odredbama prvoga spljetskoga sabora, i zato je poslao u Hrvatsku biskupa Madalberta; ovaj je negdje godine 926. držao drugi spljetski sabor. Sada se tek raščistilo, što li imadu značiti one dosta nejasne odredbe prvoga spljetskoga sabora: „ut in cunctis ecclesiis, in quibus semper recolitur episcopos habitasse,... episcopus habeatur" i „quoniam minime termini a patribus statuti transferri debent"; na tom se naime saboru izreklo: „Nonensis uero ecclesia non episcopum antiquitus sed archipraesbyterum sub iurisditione episcopi habuisse dignoscitur"[6], pak ninska biskupija, ta jedina hrvatska biskupija „Chroatorum episcopus" bude dokinuta, jer nije „antiquitus", u doba prije pada rimskih gradova, postojala. Kako je pri tom svem glavnu riječ imala tendencija za romanizovanjem, i kako se na interese naroda i vjerske interese nije pazilo, vidi se najbolje odatle, što u srdžbi izriče ovaj sabor

[1] Ibid., sv. III., str. 409. — [2] Ibid., sv. III., str. 352. i IV., str. 54. i d.

[3] Capitula concilii spalatensis, a. 924. (u Farlatia: Illyricum sacrum, III., 95.), IV. i V.

[4] Ibid., VIII. i IX. — [5] Ibid., VI. i VII.

[6] Concilium Spalati presente papae legato episcopo Madalberto.

(Madalberto), neka budu Grguru svrgnutomu ninskom biskupu, kad mu je toliko do prvenstva, tri druge biskupije, pa neka upravlja njima na propast svoju i njihovu (t. j. naroda u tim biskupijama): „ad interitum suum et earum“, samo ne smije biti više biskupom u Ninu, ne smije naime biti „episcopus Chroatorum“. — Dalje je Madalberto na tome saboru preispitao sve običaje, koji su vladali (u hrvatskoj državi), pa je valjada one, koji nijesu bili prema željama i intencijama crkve, dokinuo i naložio je, da se uspostave sve privilegije, koja su biskupske crkve imale u staro doba, t. j. prije pada rimskih gradova[1]. Hrvatski kralj i velikaši i opet su bili na tom saboru, da čuju, što im rimski legat nalaže, i kako njihove običaje preispituje i dokida.

Papa Ivan X. nije na papinskoj stolici dočekao, da potvrdi odredbe toga spljetskog sabora; potvrdio ih je tek njegov nasljednik papa Leon VI., koji podjedno odluči, da nekadašnji ninski biskup Grgur ima dobiti skradinsku biskupiju.

Hrvatski vladari čini se da uopće nijesu ni pomišljali na to, da svojoj vlasti podvrgnu biskupe u gradovima, koji su do eksimiranoga položaja došli već po onom ugovoru s vizantijskim carem Vasilijem I. Njihova je želja bila samo to, da imadu bar jednoga svoga biskupa u Ninu. Ali ni toga im nije papa Ivan X. dopustio; biskupija u Ninu morala se dokinuti, a poslije, kad se ipak uspostavila, držala se ona za romansku kao i one, koje su postojale za Vasilija I.; tako se isto držala i poslije osnovana biskupija u Biogradu; tako se broj tobožnjih romanskih gradova u Dalmaciji u XI. vijeku još i povećao.

Hrvatski vladari, makar im je na taj način oduzet bio biskup a cijela njihova zemlja podvrgnuta jurisdikciji primorskih romanskih biskupa (spljetska n. pr. biskupija protezala se ovkraj Velebita sve do Zagreba, dok je spljetska okolica potpadala pod trogirsku biskupiju), nijesu ipak napustili misao o specijalno svojem hrvatskom biskupu. U XI. vijeku bio je takav specijalno hrvatski biskup onaj u Kninu, koji je pripadao kraljevoj pratnji, a juris-

[1] Ibidem: „cunctas prouinciae (t. j. države) antiquas consuetudines iusto moderamine perscrutans, firmauit omnia secundum ueterum statuta, et in omnibus ecclesiis episcoporum privilegia reintegrari iussit . . .“

dikcija mu se prostirala sve do Drave[1]. No kninska se biskupija skoro izgubila.

Kao što nije papi Ivanu X. uspjelo za uvijek učiniti nemogućim osobitoga hrvatskoga biskupa, tako isto nije mu uspjelo za uvijek dokinuti hrvatsko bogoslužje. I u kasnije doba sastajali su se sabori, na kojima se ponovno osuđivalo hrvatsko bogoslužje[2], a ono se ipak uza silnu borbu i neprilike održalo sve do dana današnjega.

No i ako u pomenutim pravcima papa Ivan X. nije potpuno uspio, u drugim pravcima postigao je on upravo sjajan uspjeh. Napose uspio je u tome, što je biskupske gradove otuđio njihovoj domovini; što je, kako bi Pop Dukljanin rekao, razdijelio zemlju od zemlje, puk od puka, i odredio, koji puk više vrijedi, koji li manje, koji je napose puk sposoban, da ima biskupa, koji li nije, nego mora vjeru primati od tuđega biskupa na tuđem jeziku. — Papa Ivan X. znao je doduše, da u Hrvatskoj i Dalmaciji nema Romanâ podrijetlom; no on uči Hrvate, neka svoju djecu od malenih nogu posvete znanosti Bogu ugodnoj („ut uestros tenerrimos pueros a cunabulis in studio litterarum deo offeratis"), pa će ta djeca spomenute roditelje podići iz gliba grijeha do najviše domovine, u kojoj vlada Isukrst sa svim četama odabranih. A da se sa znanošću Bogu ugodnom ima u prvom redu razumijevati poznavanje latinskoga jezika, to se vidi po riječima, koje stoje za tima, kako se može uzdići iz grijeha do najviše domovine; ovdje naime pita Ivan X. odmah, kojega li bi valjanoga sina rimske crkve, kakovi su Hrvati, moglo veseliti, da služe Bogu u varvarskom, t. j. slavenskom jeziku; i odmah si odgovara, da nijednoga, jer jamačno za ove, koji bi služili Bogu slavenskim jezikom, vrijedi ona iz Svetoga Pisma: „od nas su potekli, a nijesu s nama"; stoga opominje papa još jednom Hrvate, da služe Bogu samo „u našem", t. j. latinskom jeziku[3].

Papa Ivan X. možda i ne bi bio pri otuđivanju dalmatinskih gradova toliko uspio, da nijesu bile već takove prilike u ono

[1] Por. Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, c. XV., u „Mon. hist. Slav. mer.", sv. XXVI., str. 44. i d.

[2] Tako na crkvenom saboru u Spljetu god. 1063., gdje je osuđen pop Vuk; na crkvenom saboru u Spljetu god. 1075.

[3] Farlati: Illyricum sacrum, sv. III., str. 94.

doba. U jednu su naime ruku hrvatski vladari, kako je naprijed pomenuto, izražavali bezuvjetnu pokornost spram rimskoga pape i njegovih naloga. U drugu pak ruku u ono doba doista nije na Zapadu osim latinskoga bilo jezika, u kojem bi si svećenstvo moglo pribaviti bar neko obrazovanje. Napose na Zapadu bio je latinski jezik ne samo jedini kulturni, nego uopće jedini, kojim su se služili vjerni rimo-katolici. U Italiji naime, na hispanskom poluotoku, u sjevernoj Africi, Galiji i Germaniji pristajali su uz rimokatoličku crkvu poslije pada zapadno-rimskoga carstva samo Romani i Germani-Franci, dok su drugi Germani: Vandali, Suevi, zapadni i istočni Goti, Burgundi i t. d. prihvatili arijevsku herezu. Poradi toga se na Zapadu nije u prvo doba ni osjetila nužda, da se u rimo-katoličku crkvu pored latinskoga bogoslužja uvede još i bogoslužje u kojem drugom jeziku, a borba između rimokatoličke i arijevske crkve kod Germana bila je podjedno borba za narodni jezik, borba između kulture i varvarstva. Arijevci u toj borbi podlegoše, a s njima i narodni jezik u crkvi, a na dugo vrijeme i u javnom životu van crkve. Iz doba od gotovo četiri vijeka poslije Ulfilina prijevoda Svetoga Pisma na gotski jezik ne imademo nijednoga spomenika na narodnom jeziku iz germanskih zemalja; tu su samo latinski zakoni, latinske isprave i t. d., kao da se čitav narod već time, što je pristao uz rimokatoličku crkvu, polatinio.

Gdje su pak tako poprimili latinski jezik narodi u kulturi bar nešto stariji i znatno veći, morali su ga primiti i Hrvati. U samom načinu primanja i učincima njegovim bila je ipak znatna razlika između kršćanskoga zapada i hrvatskih zemalja. Na zapadu — u Italiji, Galiji i na hispanskom poluotoku — bili su Romani i Germani svagdje promiješani i prinuđeni na međusobni saobraćaj; ovdje bilo je upravo nužno, da prevlada jedan jezik, a s pobjedom rimo-katoličke crkve nad arijevskom pobijedio je i romanski jezik germanske dijalekte, samo je iz tih germanskih i starijih keltskih dijalekata pobrao neke osobine. I tako su se na Zapadu u pojedinim krajevima razvili osobiti romanski jezici; ljudima pak, koji su govorili takovim novim romanskim jezikom, nije bilo teško priviknuti se latinskomu bogoslužju. Čista pak Germanija (Njemačka među Moselom i Masom te Labom), kad je primila kršćanstvo uz latinsko bogoslužje, stajala je pod zajedničkom vladom sa onim zemljama, u kojima su bili promiješani Germani s Romanima; poslije pak zahvatilo je i u Njemačkoj učenje la-

tinskoga jezika tako duboke korijene, te nijesu trebali stranaca za bogoslužje u latinskom jeziku: sami su se Nijemci obrazovali toliko, da su kao svećenici mogli obavljati bogoslužje latinskim jezikom, a da zato ipak nijesu prestajali osjećati se Nijemcima, članovima onoga naroda, kome su kršćansku vjeru propovijedali.

Posve drukčije bilo je u hrvatskim zemljama. Tu nije bilo primiješanih Romana; tu su bili samo primorski gradovi, koji su već rano primili kršćanstvo od tuđih vjerovjesnika uz latinsko bogoslužje, pa su poradi toga latinskoga bogoslužja i poslije dolazili tuđi svećenici iz susjedne Italije, koji su s vjerom širili i latinski jezik. Naprotiv tih primorskih gradova bilo je van gradova pučanstvo čisto hrvatsko i nije uopće primilo kršćanske vjere sa latinskim bogoslužjem, nego mnogo kasnije sa slavenskim. Tako je nastao antagonizam između pučanstva u gradovima i pučanstva van gradova. Rimske pape dakako odlučno pristadoše uza svećenstvo u primorskim (biskupskim) gradovima. Otpisima, kakovi su Ivana X. — da je slavenski jezik varvarski; da Bogu nije ugodno, ako mu se tim jezikom služi; da će za one, koji služe u tom jeziku, vrijediti ono, što i za one, koji nemarno služe i t. d. — građanstvo, koje je već imalo latinsko bogoslužje, makar i ne znalo latinski, upravo se poticalo na mržnju i prezir spram pučanstva van gradova, koje je htjelo služiti Bogu s varvarskim jezikom. — Da se pomenuti antagonizam ne oslabi, nijesu se ni osnivale biskupije u unutarnjosti zemlje; samo u crkvama onih gradova, koji su se tobože uzdržali iz rimskoga doba, t. j. koji su se držali romanskima, smjelo je biti biskupâ. Zato se biskupi u tim gradovima, makar i ne došli iz Italije, redovito nijesu osjećali a ni mogli osjećati članovima onoga naroda, kojemu su bili biskupi. Biskupi ti dovodili su sa sobom iz Italije svećenstvo, a i druge ljude: napose podestate, notare, različne svoje sluge i pomoćnike. Ti biskupi odgajali su ili su dali odgajati i svećenički podmladak u tim gradovima posve latinskim duhom.

Uz take prilike, napose uz takovo (više) svećenstvo, mogli su papinski legati na crkvenim saborima u Spljetu posve lako polučiti odluke, da se bogoslužje ima obavljati samo latinskim jezikom; da se biskupije ne smiju osnivati osim u tobože starim romanskim gradovima; da biskupi i njihovi gradovi imadu sve privilegije, koje su imali i prije pada rimskih gradova, napose u pogledu dužnosti, koje su imali ostali državljani spram hrvatskoga vladara, njegovih banova, župana i dostojanstvenika.

Uza sve to, što su dalmatinski gradovi na taj način — osobito pored privilegija, koje je uspostavio papin legat Madalberto — postali u neku ruku eksteritorijalni, oni su ipak još uvijek potpadali pod vlast hrvatskih vladara. Napose hrvatski su vladari u tim gradovima još uvijek imali svoju mornaricu, i to tako jaku, te joj se divio i sam vizantijski car Konstantin Porfirogenit[1], a Mlečani su sve do godine 991. plaćali hrvatskim vladarima danak, da ih ovi tom mornaricom ne uznemiruju[2]. No bez sumnje mnogo je toj mornarici naškodilo to, što su na pomenuti način primorski gradovi postali eksteritorijalni. U njima naime nijesu hrvatski kraljevi, a ni njihovi župani i dostojanstvenici, mogli više sigurno držati svoju mornaricu; i ona je slabila sve više. Tako su se Mlečani mogli napokon riješiti ne samo danka, koji su prije plaćali, nego su povrh toga (god. 1000.) privremeno zaposjeli primorske gradove[3], u kojima se morala nalaziti hrvatska mornarica; nju su Mlečani bez sumnje uništili, jer poslije nije više nikada dosegla one jakosti, na kojoj se nalazila prije toga mletačkoga pohoda. Poslije toga ne samo što hrvatska mornarica nije više mletačkoj priječila trgovinu po Jadranskome moru, nego se s vremenom posve izgubila pored mletačke, koja je jedina vladala Jadranskim morem. Hrvatskim je naime kraljevima bilo gotovo nemoguće uspostaviti svoju mornaricu u otuđenim gradovima.

Mletačka okupacija god. 1000. nije doduše dugo trajala, no ona je dalmatinske gradove još više otuđila hrvatskoj domovini, i ti su gradovi sve više stali u biskupu vidjeti ne samo po odlukama crkvenih sabora, nego i po faktičnim prilikama svoga jedinoga trajnoga gospodara. Taj gospodar imao je doduše nad sobom bar po imenu nekoga višega gospodara (hrvatskoga kralja, istočnorimskoga cara ili mletačkoga dužda), ali taj viši gospodar počeo se u jednu ruku vrlo često mijenjati, a u drugu se ruku njegova vlast osjećala samo u nekim nejednakim razmacima, kada bi on ili njegov zastupnik slučajno došao posjetiti taj grad.

---

1 De adm. imp., cap. 31., str. 151., red. 9. i d.

2 Por. Johannis: Chronicon Venetum u „Mon. Germ. hist., Scriptores", VII., 31.

3 Ibid., VII., 31.—33.

S vremenom privikli su dalmatinski ti gradovi tomu mijenjanju višega gospodara tako, te su poput susjednih talijanskih s tim mijenjanjem izbijali za se uvijek nove koristi; napose bi kod svake promjene dobivali za se novih privilegija, te su u neku ruku upravo tražili gospodara, koji će im ih dati najpovoljnijih. Oni bi s pojedinim tim gospodarima sklapali ugovore, a pri tom bi ih kao neposredni gospodar u prvom redu zastupao biskup. Osobito pri sklapanju ugovora s romanskim gradovima ukazivao se biskup kao jedini gospodar grada; on je obično sam ili na prvom mjestu zastupao čitavi grad; naprotiv pri sklapanju ugovora s hrvatsko-ugarskim kraljevima nije se biskup toliko isticao.

Takovih ugovora između biskupskih gradova i pojedinih vladara ima već iz starijega doba. Tako kad je god. 1000. posjetio dalmatinske gradove mletački dužd Petar II. Orseolo, predadoše mu grad Zadar prior i biskup zadarski; u ime Krka i Raba položiše prisegu vjernosti također samo biskupi i priori tih gradova; u Trogiru priznade duždevu vlast biskup s građanima; u Spljetu dočeka ga nadbiskup s mnoštvom klerika i lajika; i u ime Dubrovnika prisegu vjernosti položi dubrovački nadbiskup.

U ugovoru opet, kojim se godine 1018. grad Rab podvrgava mletačkoj vlasti (Otonu Orseolu), veli se: „Spondentes spondemus, promittentes promittimus nos quidem Maius, episcopus dicte ciuitatis Arbes, simul cum Bellata priore nostro, una pariter cum clero et populo habitante in ciuitate supra scripta,... uobis domno Ottoni, et successoribus uestris tributum dare... "[1] U ugovoru pak, kojim se iste godine predaje grad Krk pod mletačku vlast, veli se: „Promittentes promittimus, spondentes spondemus per hoc uinculum repromissionis ego Uitalis, episcopus huius ciuitatis, cum toto clero, simul cum Andrea priore, ita et omnes habitatores in ciuitate ista... uobis domino Ottoni seniori nostro, duci Ueneticorum ac Dalmaticorum,... tributum uobis dare... "[2]; tu se priorovo pristajanje zapostavlja i pristajanju klera; u ostalom, niti pristajanje klera podređena biskupu, niti pristajanje priorovo, niti pristajanje naroda nije se baš mnogo cijenilo; to se najbolje vidi odatle, što se narod označuje sa „omnes habitatores", dakle i djeca i žene i robovi; glavno je bilo pristajanje biskupovo, pa se ono zato jasno i nedvoumno ističe na prvome mjestu, za biskupom stoji njemu podređeni kler, a tek poslije klera njegov (biskupov)

---

[1] Rački: Documenta, str. 32. — [2] Ibid., str. 33.

prior, i konačno na posljednjem mjestu „omnes habitatores". — U ugovoru, kojim se godine 1018. grad Osor podvrgava mletačkoj vlasti, veli se: „Promittentes promittimus, spondentes spondemus per hoc uinculum repromissionis ego quidem Martinus huius ciuitatis episcopus, simul et Johannes prior ita et omnes habitantes in iam suprà scripta ciuitate, tam clerus et populus,... uobis quidem domino Ottoni... tributum dare..."[1].

Ugovor, kojim se godine 1076. gradovi Spljet, Trogir, Zadar i Biograd obavezaše pomagati Mletke protiv Normana, sklopiše navodno (u prvom redu) priori tih gradova uz odličnije građane; no konačno potpisaše taj ugovor spljetski nadbiskup Lavrencije, biskupi ninski Formin i biogradski Prestancije te opat sv. Bartolomeja Ivan[2]. Godine 1097. izjavljuje opet u ime grada Trogira: „nos Johannes, dei gratia Tragurensis episcopus, cum nostris successoribus, una cum Drago priore et Petro Bela, cum cunctis nostris conciuibus, maioribus et minoribus... promittimus uobis domino nostro Vitali Michaeli, duci Venetie et Dalmatie atque Chroatie et imperiali protoseuastori, ut ammodo sine uestro uoluntario consensu..."[3].

Samo ako takav biskupski grad neko vrijeme slučajno nije imao biskupa (za sedisvakancije), mogao ga je pri sklapanju takovih ugovora zastupati prior; tako se iste godine (1097.) — t. j. u vrijeme sedisvakancije, naime poslije smrti nadbiskupa Lavrencija, a prije nego što je nadbiskupom postao Krescencije — obvezuju u ime grada Spljeta dati pripomoć mletačkomu duždu „nos spalatini priores, scilicet senior et iunior, cum cuncto populo, maioribus et minoribus"[4].

U samim ugovorima dalmatinskih gradova s kraljem Kolomanom dotično u privilegijima, koje su taj kralj i njegovi nasljednici izdavali tim gradovima, ne ističe se doduše, da je pri tome zastupan bio dotični grad svojim biskupom[5]. No u tim se ugovorima u glavnom ponavlja ono, što je bilo sadržano u ugovoru između Kolomana i onih dvanaest plemena kao predstavništva hrvatske države. Radilo se u tim ugovorima više o nekom proglasivanju sklopljenoga već ugovora, o proširivanju njegovu na pojedine dijelove države, nego li o sklapanju nova ugovora; pa

[1] Ibid., str. 34. — [2] Ibid., str. 101. i d. — [3] Ibid., str. 179. — [4] Ibid., str. 178.

[5] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. II., str. 19.

zato i nije bilo nužno isticati, po kom li je bio takav grad zastupan pri sklapanju toga ugovora. No da su pojedine gradove pri sklapanju tih ugovora doista zastupali njihovi biskupi, znamo po drugim izvorima; tako napose pripovijeda Toma Arciđakon, da je grad Spljet pri tome zastupao njegov nadbiskup Krescencije[1], dok je arciđakon Treguan u životopisu sv. Ivana trogirskoga zabilježio, da je grad Trogir pri sklapanju toga ugovora zastupao sam biskup sv. Ivan, a i pri predaji Zadra pod vlast Kolomanovu posredovao je sv. Ivan[2].

Ispravu o ponovnoj predaji grada Raba pod mletačku vlast god. 1118. izdaju „Nos namque Arbanses Paulus episcopus et Oriens comes et tota communitas recordationem veritatis..... facimus... Qualiter Ordilaffus Faledrus dux Veneciarum nobis iurauit...“[3]. S gradom Jakinom (Ankonom) došli su sklapati ugovor u ime grada Trogira godine 1236. „dominus Treguanus Traguriensis episcopus et vir nobilis Dessa Luce“[4].

Najzanimljiviji je svakako ugovor, kojim se godine 1278. otok Hvar predaje pod mletačku vlast; tu naprosto hvarski biskup, navodno ovlašten od ljudi otoka Hvara („ex uirtute commissionis sibi factae per homines insulae Farre“), podvrgava otok Hvar i druge otoke u svojoj biskupiji mletačkoj vlasti, i to tako, da će mletačka vlada davati Hvaranima podestate i zakone, kojih će se podestat imati držati[5].

Biskup je u gradu imao takav položaj, te se držalo, da tek on gradom čini ono mjesto, u kom je njegovo sjedište. Tako je Šibenik, da postane gradom, trebao samo biskupa, pa zato i jesu Šibenčani živo nastojali, da i oni dobiju biskupa, pa da i oni, makar i nije Konstantin Porfirogenit njihov grad svrstao među gradove sačuvane iz rimskoga doba, postanu Latini. *Giov. Lucio* veli o tom nastojanju Šibenčana: „Nello stesso tempo (polovinom XIII. vijeka) li Sibenzani, doppo ottenuto il sopradetto priuilegio, è credibile, che cominciassero à machinare d' hauer anco il pro-

---

[1] Historia Salonitana, cap. 17., u „Mon. hist. Slav. merid.“, sv. XXVI., str. 59. i d.

[2] Vita s. Joannis Trag., cap. 4.—6., u Farlatia: Illyricum sacrum, sv. IV., str. 313. i d.

[3] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. II., str. 29. i d.

[4] Ibid., sv. IV., str. 12.

[5] Mon. hist.-jur. Slav. merid., sv. III., str. 376.

prio Vescouo, che solo li doueua parere mancasse per esser Città come l'altre"[1].

Budući da je biskup imao tako odličan položaj u gradu, to su građani, osvjestivši se donekle, u prvom redu nastojali dobiti privilegij, da im biskupom može biti samo onaj, koga oni hoće. Kako se vidi po privilegijima, koje su podjeljivali dalmatinskim gradovima Koloman i njegovi nasljednici, ugovoriše ovi gradovi u prvom redu, da se biskupom ima posvetiti onaj, koga kler i puk takovim izabere[2].

Kako već rekosmo, čim je Zadar došao pod vlast mletačku, dok je Spljet ostao u vlasti hrvatsko-ugarskih kraljeva, dobio je posebnoga nadbiskupa[3], koji nije više bio podvrgnut spljetskomu nadbiskupu, nego patriarhu u Gradu[4]. Kad su pak Križari polazeći početkom XIII. vijeka na vojnu, usput ponovno osvojili za Mletke grad Zadar, bude prvi uvjet potpunoga podvrgnuća grada Zadra mletačkoj vlasti taj, da Zadrani imadu uvijek birati sebi nadbiskupa iz Mletaka i da ga ima potvrditi patriarh u Gradu, a zatim ima on položiti prisegu vjernosti patriarhu i duždu u Mlecima[5]. — Tako isto kad su Dubrovčani došli pod vlast mletačku, u prvom se redu obavezaše (god. 1232.), da će svoga nadbiskupa birati uvijek iz Mletaka („ut Ragusini semper archiepiscopum eligent de Venetiis..."); bude li mletački dužd mogao u pape isposlovati, zavisjet će ustoličenje biranoga nadbiskupa o potvrdi patriarha u Gradu; u svakom pak slučaju imat će taj nadbiskup polagati mletačkomu duždu prisegu vjernosti[6]. To se isto ponavlja i u ugovoru od godine 1236.[7]

Kad su se Dubrovčani (god. 1358.) riješili mletačke vlasti i njihovih komesa, imao je najveću vlast u Dubrovniku nadbiskup, pa tadašnji nadbiskup Elije Saraka i reče, da je mogao, samo da je htio, sebi prisvojiti svu svjetovnu vlast u Dubrovniku[8]. Zato je bilo, kako tumači Konst. Vojnović[9], Dubrovčanima

---

[1] Memorie istoriche di Tragurio, str. 73.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, sv. II., str. 19., 49., 53.

[3] Ibid., sv. II., str. 77. — [4] Ibid., sv. II., str. 79. — [5] Ibid., sv. III., str. 45. — [6] Ibid., sv. III., str. 352. — [7] Ibid., sv. IV., str. 9.

[8] Seraf. Cerva: Metropolis sacrae Ragusinae historia (rukopis u biblioteci dominikanskoga samostana u Dubrovniku) I., str. 315. — Por. Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 119., str. 34.

[9] Crkva i država u dubrovačkoj republici, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 119., str. 34.

zabranjeno, da za nadbiskupa biraju svoga Dubrovčanina; pa tako su od smrti nadbiskupa Elije Sarake sve do godine 1721. bili u Dubrovniku nadbiskupi sami rođeni Talijani.

Kako je važan položaj imao biskup u svome gradu, vidi se i odatle, što u ispravama iz prvoga doba života obnovljenih gradova u Dalmaciji, kad se označuje vrijeme, u koje su sastavljene, opisuje se to vrijeme naznakom biskupa, koji je onda vladao, odmah poslije naznake vizantijskoga cara, hrvatskoga kralja ili mletačkoga dužda; tek poslije naznake biskupa slijedi, i to samo u nekim ispravama, i naznaka gradskoga priora. A da se tu nije mislilo na nikakvu duhovnu vlast biskupovu, nego samo na svjetovnu, vidi se najbolje odatle, što se ni u jednoj od tih isprava ne navodi papa, koji je vladao u ono doba.

U jednoj ispravi od godine 999. veli Zadranka Agapa, kći tribuna Dobreta: „Imperantibus piissimis et perpetuis augustis Constantino et Basilio, cathedra pontificali regente Basilio episcopo et domino Maio priore“[1]. U ispravi od godine 1000. veli u Spljetu nastanjeni potomak bugarske kraljevske porodice Pinčije sa svojom braćom: „Regnantibus dominis nostris Basilio et Constantino magnis imperatoribus, in regno Chroaciae gubernante autem Dirzislauo, inclyto rege, residente etiam in sede beati Domnii Martino reuerendissimo archiepiscopo, una cum domino Florino principe Spalati et Clisii“[2]. Oko godine 1020. veli neki đakon Petar u Spljetu: „Facta sunt hec tempore Pauli archiepiscopi et Nicodemi prioris“[3]. Helenica, sestra bana Godemira, veli u nekoj bilješci iz godine 1029.: „regnante domino Romano piissimo et potentissimo augusto, cathedram uero episcopalem presidente Andrea uenerabili episcopo in Jadera ciuitate“[4]. U svojoj oporuci veli sam nadbiskup Pavao: „residente in sede beati Domnii domno Paulo archiepiscopo et priore domno Prestantio, eiusdem patre“[5]. U jednom zamjenbenom ugovoru između nekoga opata Trasija i sinova nekoga Konstantina iz godine 1033. veli se: „Regnante piissimo ac perpetuo augusto Romano, ciuitati Jadere regente cathedra pontificatus domino Andrea uenerabili episcopus; nec non et ibidem prior dominus Gregorius et proconsul“[6]. Prema tome i sam prokonzul zapostavlja

---

[1] Rački: Documenta, str. 26. — [2] Ibid., str. 28. — [3] Ibid., str. 37. — [4] Ibid., str. 38. — [5] Ibid., str. 39. — [6] Ibid., str. 41.

se biskupu. U darovnici neke Savine žene Gimajeve iz godine 1034. veli se: „Regnante piissimo imperatore Romano; in ciuitate autem Jadera presidente domino Andrea episcopo; prioratus autem eiusdem ciuitatis regente Gregorio decentissimo uiro"[1]. U popisu zemalja, koje je kupio spljetski prior Nikifor godine 1040. veli se: „Regnante domino nostro perpetuo hac piissimo augusto Michahelo magno imperatore, residente uidelicet Lampredius archiepiscopus una cum Nikiforo priore"[2]. U oporuci Dausetinoj od godine 1044. veli se: „Imperantibus piissimis et perpetuis augustis (Basilio et) Constantino imperatoribus, cathedra pontificali regente Petrus uenerabili episcopo et domino Andrea priori"[3]. U darovnici zadarskih ribara od godine 1056. veli se: „Regnante domina Theodora imperatrice, et cathedra ecclesie ciuitatis Jadere regente domino episcopo, sub tempore Grubisse prioris et domini Gisi abbatis"[4]; ovdje se dakle prior ne samo zapostavlja biskupu, nego i ispoređuje opatu. U darovnici Trogirana samostanu sv. Domnija iz godine 1064. veli se: „Regnante domino nostro ac piissimo augusto Constantino Duce et magno imperatore, ciuitatis uero traguriensis regente cathedram Johanne uenerabili episcopo rethorico, una cum domno Dabrana inclito priore et cum fratre suo Andrea omnibusque nobilibus"[5]. U darovnici Čike, kćeri Dujma i Većenege, od godine 1066. veli se opet: „Cresimiro rege regnante Chroacię et Stephano Jaderę pręsulante (taj Stefan bio je biskup) ac Drago ibidem priorante"[6]. U darovnici grada Kese (Paga) samostanu sv. Mihajla u Sansikovu veli se: „Tempore Cresimiri Dalmatinorum ac Chroatorum regis et Dragi arbensis episcopi"[7]. U darovnici Petra Crnoga stoji pače spljetski nadbiskup Lavrencije i pred samim kraljem Zvonimirom: „Temporibus quoque domni Laurentii uenerabilis spalatine sedis archiepiscopi, regis Chroatorum Suinimiri, nec non Ualizze prioris"[8]. I u nadopunjcima te darovnice stoji uvijek na prvome mjestu nadbiskup Lavrencije, zatim kralj Zvonimir, konačno prior Valica[9]. U bilješci opatice Mirace veli se: „Sub domno Laurencio, spalatine sedis uenerabili archiepiscopo, comitatu domini Duimo prioris"[10]. U nekoj osudi iz godine 1091. veli se: „Kyri Alexio Constantinopoleos imperante; tempore quo

---

1 Ibid., str. 42. — 2 Ibid., str. 44. — 3 Ibid., str. 47. — 4 Ibid., str. 49. — 5 Ibid., str. 63. — 6 Ibid., str. 65. — 7 Ibid., str. 89. — 8 Ibid., str. 127. — 9 Ibid., str. 138. i 144. — 10 Ibid., str. 144.

Uladislaus Pannoniorum rex, Chroacię inuadeus regnum domnum Almum, suum nepotem, in illo statuit regem; iadrensi uero cathedre domno Andrea uenerabiliter presulante; meque Drago, domni Prestanti episcopi nepote, iam tercio priorante"[1]. Pri odobrenju dara, što su ga učinili Zadrani samostanu sv. Marije, veli se: „Regnante Alexio imperatore constantinopolitano, episcopante Jadere Andrea, tercio existente Drago priore"[2]. U nekoj darovnici zadarskoga priora Draga od godine 1096. veli se: „Imperante Alexio magno imperatore, apud nos Jadera episcopante Andreas presul"[3]. Tako su se i dalje navodili biskupi pred priorima, sucima i t. d. Samo za primjer navodimo ovdje jednu od običajnih formula za označivanje doba, u kom se što zbilo, iz godine 1350.: „regnante serenissimo domino nostro domino Ludouico, Dei gratia Vngarię rege, tempore reuerendi in Christo patris, domini Hugolini, Dei gratia archiepiscopi Spalatensis et nobilium uirorum dominorum Paruę Johannis, Theodosij Leonis et Nouaci Mathei rectorum et Duymi Berthani, Francisci Damiani et Zuci Buccamaioris iudicum"[4].

Biskupi su napose imali glavnu riječ pri raspolaganju gradskom imovinom. Tako daje godine 1059. na otoku Rabu dvije crkve s mnogo zemljišta samostanu sv. Petra „ego episcopus Drago cum omni nostro clero et Maius prior cum omni populo predictę urbis"[5]. Godine 1091. daruje „Ego Andreas, presul Jadere urbis (taj Andrija bio je tada zadarski biskup), una cum Drago priore et clero et populo eiusdem ciuitatis" samostanu sv. Marije „insulam Siluę"[6]. Svrgnutome nadbiskupu Dabru kao opatu samostana sv. Stjepana darovao je „Ego Laurencius, dei gracia archiepiscopus spalatensis, una cum Valiza priore, clero et universo populo" sâm jedno mjesto (gradilište) u samom Spljetu blizu crkve sv. Mihajla, koja „ad muros ciuitatis et ad litus maris posita est"; pa kad je opat Dabro nekoliko godina poslije toga crkvu sagrađenu na tom mjestu napustio i nije htio u njoj više služiti, raspolagao je dalje tom crkvom sam nadbiskup Lavrencije „cum archidiacono et ceteris omnibus qui aderant"; napose sam je nadbiskup stavio ponudu („... ego ... eos ita alloqui cepi: ecce ... "), a kad su ponuđena

[1] Ibid., str. 154. — [2] Ibid., str. 159. — [3] Ibid., str. 175.
[4] Statuta et leges civitatis Spalati, statuta nova, cap. 26.
[5] Rački: Documenta, str. 57. — [6] Ibid., str. 157.

*

braća toga samostana nadbiskupovu ponudu prihvatila, sastavio je pop Teodor ispravu, da je to darovanje učinio nadbiskup, kler, prior i čitav puk[1].

Tako isto imao je biskup odlučnu riječ pri odlukama o nužnim investicijama i troškovima a i pri tome, odakle će se namaknuti pokriće za njih. Tako je n. pr. godine 1133. odlučio „dominus Dominicus Vegliensis episcopus, in suo episcopali palatio, una cum iudicibus ciuitatis pro communitate Veglie", da ima „dominus Duymus comes" sabirati prinose, da se grad (utvrda) popravi, da se Mlečanima danak plati i da se učine druge investicije[2].

Osobito dalekosežna bila je sudačka vlast biskupova. Već po samom kanoničkom pravu Srednjega Vijeka imao je biskup sudačku vlast u svim crkvenim stvarima, a takovima držale su se onda vrlo mnoge, koje su danas čisto svjetovne. Napose ubrajale su se ovamo sve one stvari, gdje je tuženik bio klerik, i to ne samo kazneno-pravne[3], nego i građansko-pravne[4]. Dalje, sudio je crkveni sud u svim prijeporima o crkvenoj imovini i patronatu[5]; u prijeporima, gdje se radilo o ugovoru potkrepljenu prisegom[6]; u prijeporima o pogrebu i pogrebnim troškovima[7]; u prijeporima o oporuci[8]; u prijeporima o dobrotvornim zakladama i zavodima („piae causae"), sirotama, udovicama, siromasima, bolesnicima i t. d. („personae miserabiles")[9]; sudio je crkveni sud i u svim prijeporima, koji su se u budi čemu ticali zaruka ili braka, pače i u svim čisto imovinsko-pravnim prijeporima među zaručnicima,

[1] Ibid., str. 141. i d.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 42.

[3] Por.: c. 1., 6., 7., 9., 10. Decr. II. c. 11. q. 1.; c. 4., 8., 10., 17. X. de iudiciis 2., 1.; c. 2. 12., 13. X. de foro competentiae 2. 2.; Auth. Friderici II. ad l. 33. Cod. Iust. de episcopis 1. 3.

[4] Por.: Nov. 79. c. 1.; Nov., 83. praef.; Nov. 123. c. 8., 21. i 22.

[5] Por.: c. 3. X. de iudiciis 2. 1.; c. 15. X. de iure patron. 3. 38.; c. 3. X. de institutionibus 3. 7.; c. 21. X. de iure patron. 3. 38.; c. 5. X. de foro competentiae 2. 2.; c. 5. X. de decimis 3. 30.

[6] Por.: c. 3. in VI⁰ de foro competentiae 2. 2,; c. 2. in VI⁰ de iureiur. 2. 11.

[7] Por.: Tit. X. de sepult. 3. 28.

[8] Por.: Tit. X. de testament. et ult. volunt. 3. 26.

[9] Por.: c. 11., 15. X. de foro competentiae 2. 2.; c. 26. X. de V. S. 5. 40.

supruzima, a i drugima, ako bi prijepor nastao s obzirom na kakove zaruke ili brak[1]. Dalje, mogao je crkveni sud suditi uvijek, ako bi svjetovni sudovi uskratili pravnu zaštitu[2]. Konačno, strankama bilo je uvijek slobodno sporazumno podvrgnuti se biskupovu sudu i u stvarima, koje drukčije ne bi išle pod njegov sud. Car Konstantin odredio je pače, ako samo i jedna stranka traži biskupov sud, da se tada ima podvrći tomu sudu i druga stranka[3].

Da je tako isto daleko sezala sudačka vlast biskupa i crkve u dalmatinskim gradovima, osobito u IX., X. i XI. vijeku, a koji put i dalje, imamo dovoljno dokaza. „U Hrvatskoj nije", kako *Rački* veli[4], „država smetala crkvi u vršenju njezine sudbene vlasti u cielom obsegu tadanjega crkvenoga prava." Tako se na crkvenom saboru u Spljetu godine 1061./2. odredila kaznu za sve one, koji bi ruku položili ili drugo nasilje počinili na biskupu, svećeniku ili kleriku[5]. Na spljetskom crkvenom saboru od godine 924. određuje se crkvena kazna za usmrćenje zemaljskoga glavara („princeps prouinciae") u strci („in tumultu plebis")[6]; tako se isto određuje kazna i za onoga, koji bi ubio svoga gospodara[7].

Crkvene pak kazne nijesu uvijek bile samo oduzimanje prava i milosti, koje daje kršćaninu njegova vjera i katolička crkva: često su one oduzimale imovinu, slobodu i d. Tako se n. pr. na pomenutom crkvenom saboru od godine 1061./2. određuje, da onaj, koji bi položio ruku na biskupa ili bi drukčije počinio kakovo nasilje na njemu, ima biti ne samo anatemizovan, nego mu se povrh toga ima oduzeti sva imovina i predati je crkvi. Tako je i ustrajni borac za hrvatsko bogoslužje pop Vuk („Ulfus") bio osuđen ne samo na suspenziju, nego i na doživotnu tamnicu,

---

[1] Por.: Tit. X. de donat. inter virum et uxorem 4. 20.

[2] Por.: c. 6., 10. X. de foro competentiae 2. 2.

[3] U c. 1. u XVIII. constitutiones, quas Sirmondus ex codice Lugdun. a. MDCXXXI. divulgavit; — edit. Gust. Haeneli, god. 1844.

[4] Nutarnje stanje, str. 128.

[5] Miklošić i Rački: Novo nadjeni spomenici iz IX. i XI. vjeka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest, u „Starinama", XII., str. 222.

[6] Rački: Documenta, str. 191. — [7] Ibidem.

a preko toga bio je i bičevan i ožigosan na čelu — sve to, kako veli Toma Arciđakon, po nalogu pape[1].

U dalmatinskim gradovima morali su biskupi već poradi toga, jer u prvo doba uopće nije tu bilo stalne uređene oblasti, koja bi se brinula za pravnu sigurnost i zaštitu, suditi u premnogo stvari, koje ni po kanoničkom pravu ne bi išle pred crkveni sud, osim po načelu, da crkveni sudovi imadu suditi, gdjegod su svjetovne vlasti uskratile strankama pravnu zaštitu.

To sudovanje biskupa u svjetovnim stvarima uzdržalo se i pošto su se uz biskupe pojavili svjetovni gradski suci. Svjetovni su se suci vidjeli u gradovima u prvo doba samo kao zamjenici i pomoćnici biskupovi. Događalo se, da su sudili samo prior i svjetovnjaci, ali su sudili po nalogu biskupa kao presula gradskoga („iussu presulis episcopali"); u ispravi, u kojoj je sadržana jedna takova osuda (god. 1091.), sam prior zadarski Drago napose ističe, da mu je zadarski biskup naložio, da stvar istraži i presudi[2]; tu osudu priora kao delegata biskupova potvrdio je nadbiskup Lavrencije, koji pri tom veli, da je on za tu stvar „maior iudex"[3].

Još iz godine 1290. imamo iz Dubrovnika osudu nadbiskupovu u čisto građansko-pravnoj stvari, gdje nijedna stranka nije bila klerik. Braća naime Nalješko i Andrija Pallialoco tužili su pred dubrovačkim nadbiskupom Beloslavu Bičogu, koja je bila robinja pok. Jakova Dragočina i kojoj je taj Jakov testamentarno ostavio svu svoju imovinu, a u ovoj i miraz svoje pok. supruge Bratislave kćeri Andrije Pallialoco; taj Andrija bio je pak djed tužitelja Nalješka i Andrije; budući da Bratislava nije imala djece, to bi se njezin miraz „secundum Ragusinam consuetudinem" imao vratiti njezinim najbližim rođacima, a to su bili neprijeporno tužitelji Nalješko i Andrija. Zato traže oni, da se tuženica Beloslava Bičoga prisili „censura ecclesiastica, ut exeat de positionibus et

---

[1] Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, cap. XVI. (u „Mon. hist. Slav. merid.", sv. XXVI., str. 52. i d.): „Ulfum uero tanti sceleris inuentorem, tantique satorem erroris" („error" taj bio je u tom, što je naučao, da se može i u slavenskom jeziku Bogu služiti!) „usque Spalatum trahi iussit [sc. Johannes cardinalis]. Ubi congregata sinodo eumdem iniquum presbiterum ab omni ordine clericali deposuit, multisque affectum uerberibus, atonso capite, adusto stigmate fronti, sicut papa iusserat, perpetuo carcere detrudi fecit."

[2] Rački: Documenta, str. 155. — [3] Ibid., str. 156.

rebus nostris, cum sumus propinquiores parentes dicte Brateslaue". Pravni zastupnik tuženičin Pasko Mernjuk prigovorio je, da je Jakov Dragočin bio ovlašten ostaviti Bratoslavin miraz Beloslavi Bičogi, jer je pokojna Bratoslava taj miraz testamentarno njemu ostavila, i pokazao je taj Bratoslavin testamenat. Nadbiskup ispitao je predložene mu dokaze, posavjetovao se s ljudima, koji su se u to razumjeli („habito quam plurium consilium peritorum") i konačno izrekao osudu, kojom se tužitelji sa svojim zahtjevom odbijaju; „lata et" veli se na kraju te isprave „pronunciata fuit hec sententia in archiepiscopatu Ragusino per dominum archiepiscopum supradictum pro tribunali sedente... Ut autem hec sentencia magis robur obtineat firmitatis, supradictus dominus archiepiscopus eam mandavit sui sigilli munimine roborari"[1]. — Tako je sudio nadbiskup dubrovački još 18 godina, izakako je na snagu stupio zakon, po kojem su i on sam i njegovi ljudi potpadali pod svjetovni sud[2].

Budući da je biskup imao u gradovima dalmatinskima tako dalekosežnu sudačku vlast, to je pored tadašnjih primitivnih snošaja posve prirodno, da je biskup imao i dalekosežnu vlast legislativnu. Da su se na crkvenim saborima stvarali zakoni za čisto svjetovne stvari, to se najbolje vidi po odredbama pojedinih spljetskih sabora od godine 924., 926., 1061./2. i t. d.[3]

Još u XIII. vijeku izdavao je u Dubrovniku ne samo neznatnije odredbe, nego i čitave zakone sam nadbiskup sa svojim klerom, a narodu je preostalo saslušati i odobriti već izdane zakone. Tako je 13. travnja 1235. stvoren u Dubrovniku zakon o ženidbi i mirazu; veli se doduše „in consilio paruo et magno, more solito per campanam coadunato, et a ordinata curia cum sonitu campane in puplico foro a Petro de Ballislaua, uicecomite Ragusii et a iudicibus et consiliariis de paruo et magno consilio et a populo Ragusii statutum et laudatum est multis uicibus". Ali kod sankcije toga zakona vidi se, da tu nije određivao ni veliki ni mali zbor, a ni puk, nego da je i tim zborovima i tomu puku i samomu vicekomesu preostalo samo „laudare" zakon, koji im je crkvena vlast

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 682. i d.
[2] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. I., cap. 19. i 20.
[3] Rački: Documenta, str. 190. i d.

izdala. Tu se naime veli: „...Et quicunque contra predicta fecerit, sit periurus et incidat in excommunicationem que facta est per dominum Arengerium archiepiscopum, et abbates: ... et per canonicos ... et per clericos ... et per presbyterum ... et presentibus fratribus minoribus ...“[1]. Prema tome sankcioniran je taj zakon crkvenim kaznama, pa su se i crkveni ljudi unaprijed zakleli, da će te kazne provoditi, dakle oni su već prije zborova i puka stvorili i poznavali taj zakon, a puk i zborovi samo su ga pohvalili. Zato imade taj zakon toliko odredaba, kojima je glavna svrha, da se zapriječe različni običaji za ženidbe, koji su se sačuvali iz poganskoga doba, a protivili su se kršćanskima. — Dubrovački zakoni, koje su doista stvorili sami građani, imadu drukčije sankcije negoli ovaj o ženidbi i mirazu. Tako se n. pr. u zakonu od 1. kolovoza 1235., da nijedan Dubrovčanin ne smije kupiti lađu od Omišana ni drugih gusara, veli: „...si non... omnes domos et uineas uestras dissipabimus, et Ragusei non sitis, et ueritatem uestram perdatis. Et de negotiis uestris nullam rationem habere possitis. Et omnibus hominibus teneamini facere iustitiam qui illam super nos quesierint. Et omnes carte uestre quas super alios habetis, sint rupte et uacue et sine uigore, tam in Ragusio quam extra Ragusium. Et omnes sententie que in Ragusio uel extra Ragusium date fuerint super uos, sint firme“[2].

Nadbiskup dubrovački imao je pače pravo nalagati i komesu, što li ima činiti. Ipak oni komesi, koje je odašiljala mletačka vlada, znali su se tome oduprijeti. Tako čitamo u prisezi komesa Andrije de Auro od 23. srpnja 1234.: „Et quod nec per dominum archiepiscopum uel eius canonicos,... mihi imponi non debeat aliquid nouitatis, nisi quod aliis comitibus fuit positum“[3].

Uza sve to još je i poslije nadbiskupova vlast bila tolika, te je — kako već rekosmo — dubrovački nadbiskup Elije Saraka mogao reći, da bi sebi bio mogao, kad su se Dubrovčani riješili mletačke vlade, prisvojiti svu svjetovnu vlast, samo da je hotio[4].

---

[1] Bogišić i Jireček: Liber statutorum civitatis Ragusii, str. LXIV. i d.

[2] Ibid., str. LXVII. — [3] Ibid., str. LXIX.

[4] Seraf. Cerva: Metropolis sacrae Ragusinae historia (rukopis u biblioteci dominikanskoga samostana u Dubrovniku), I., str. 315. — Por. Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici, u „Radu“, knj. 119., str. 34.

Sami gradski zborovi (vijeća, „consilia", „consegli") razvili su se, koliko se čini, odatle, što bi se gradsko pučanstvo svake nedjelje sastajalo u crkvi, da čuje riječ Božju. Tu bi mu biskup (ili koji njegov zamjenik) proglasio svoje odluke i odredbe, a puk imao je oglašeno s odobrenjem primiti do znanja. Zato se tako često i veli, da je ovaj ili onaj posao sklopio čitav narod (slučajno) sabran u crkvi.

Kako su se stvarali te odluke i poslovi čitavoga naroda, najbolje se vidi u ispravi od godine 1096., gdje su Zadrani odstupili svoja prava na otok Lumbrikat samostanu sv. Grizogona; tu se veli: „Hanc quidem donacionis paginam lecta est a domno Maio archidiacono post euangelium in die natalicii eiusdem martiris ad missam in presencia supradicti pontificis et eius clerus, quam audientes ab omni populo acclamatum est: fiat, fiat, fiat"[1]. Tomu valja dodati još i to, da taj „populus" nije ni razumio latinski pročitanu mu donaciju, a niti je znao aklamirati „fiat".

I u drugoj se nekoj ispravi od godine 1095. potkraj ističe, da su neki svi („ab omnibus") na to, što je u ime Zadrana nadbiskup Lavrencije s drugovima otok „Silue" darovao samostanu sv. Marije, klicali „placet"[2]. Ovdje doduše nije tako jasno istaknuto, koji li su ti svi i gdje li su oni to klicali; no s obzirom na točno opisani postupak u naprijed pomenutoj ispravi može se izvoditi, da se i tu s „omnibus" ima razumijevati puk, koji se u nedjelju sakupio kod svečane sv. mise.

A i mnogo kasnije sastajali su se zborovi cijeloga naroda („generale consilium") u crkvama; tako napose u manjim mjestima, u kojima je još čitav narod imao pravo glasa; no u većim gradovima, gdje su samo nobili imali pravo dolaziti u zborove, već su osobite dvorane za te zborove; ali i u takovim gradovima ima još tragova, da su se u starije doba obdržavali zborovi čitavoga naroda u crkvi. Tako su se još godine 1271. veliki zborovi u Trogiru držali u crkvi; u jednoj odluci iz te godine veli se: „generale consilium factum fuit in civitate Traguriensi ecclesie sancti Laurentii"[3]; pa i u samom trogirskom statutu od godine 1322.

---

[1] Rački: Documenta, str. 175.

[2] Ibid., str. 160.; por. Rački: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, str. 188.

[3] Smičiklas: Codex diplomaticus, V., str. 591.

spominje se još takova skupština cijeloga naroda imenom „parlamentum“[1].

Na Hvaru se Veliko Vijeće sastajalo u crkvi sv. Marka[2]. Tako se isto sastajao i na Korčuli još godine 1410. veliki zbor („plenum et generale consilium“) u crkvi sv. Marka[3], godine 1428. u crkvi svih svetih[4], a poslije opet u crkvi sv. Marka[5].

S vremenom su ovi zborovi potisnuti iz same crkve na trg pred crkvom. Najzanimljiviji je u tom pravcu otok Lastovo. Tu su se isprva kao i drugdje sastajali zborovi čitavoga naroda u župnoj crkvi sv. Kuzme i Damjana („pieno Conseglio in la ecclesia de santi Cosmo et Damiano“)[6]; poslije tek potisnuti su na trg pred crkvom sv. Kuzme i Damjana („auanti la ecclesia sanctorum Cosme et Damiani“)[7]. — U samom Dubrovniku, dok je vladao običaj, te se za odluke generalnoga vijeća nobila tražila pohvala puka („laudum populi“), davao je puk tu pohvalu „in publica cunctione in plathea communis“[8]. „Platea“ ova „communis“ nalazila se — kao i u drugim gradovima, tako i ovdje — na trgu uz biskupsku crkvu sv. Marije. No čitava ta „laudatio populi“ postade u Dubrovniku već vrlo rano puka nepotrebna formalnost, pa se doskora posve napustila.

Giov. Lucio, kako se čini, drži, da je prvobitno bio općeni običaj u dalmatinskim gradovima, da bi se sav narod sakupljao na trgu pred biskupskom — dotično župnom — crkvom; tek se poslije, veli on, razviše osobiti zborovi nobila, koji preuzeše zakonodavnu vlast. U Šibeniku ipak još se u polovici XIII. vijeka, veli taj Trogiranin, sastajao po starom običaju čitav narod pred crkvom sv. Jakova; Šibenčani zvali su te sastanke „parlamento“[9],

---

[1] Statuta et reformationes civitatis Tragurii, statuta, lib. I., cap. 19. i lib. II., cap. 110.

[2] Statuta communitatis Lesinae, lib. V., cap. 46., 47., 48., 50., 51.

[3] Liber legum ac statutorum ciuitatis et insulae Curzulae (2. redakcija), cap. 144. — [4] Ibid. (2. redakcija), cap. 157.

[5] Reformationes communis Curzulae, cap. 19., 25., 27., 35., 104., 117., 131., 139., 148., 152., 155., 159., 186., 187., 188., 189.

[6] Libro delli ordinamenti e delle usançe della uniuersitade et dello commun della isola de Lagusta, cap. 33., 40.

[7] Ibid., cap. 42., 47., 51., 60., 74., 78., 115., 120. i 169.

12[8] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. I., cap. 23., lib. II., cap. ., lib. VI., cap. 3., lib. VIII., cap. 21., 58., 60., 61., 62., 63., 64., 65., 66., 67., 69., 71., 72., 73., 74., 75., 85., 94. (2 puta).

[9] Memorie istoriche di Tragurio (god. 1674.), str. 79.

ali pravih legislativnih zborova sastavljenih od samih nobila nijesu još imali, kao što nijesu imali ni pisanih zakona.

No još i onda, kad su se već ustrojili osobiti zborovi nobila kao zakonodavna tijela, sastajao bi se narod na trgu pred crkvom, osobito u nedjelju poslije svečane službe Božje, i tu su se proglasivale sve važnije odredbe, tu su se obavljale sve „inkantacije"[1]; a gdje nije bilo osobite sudnice, na tome se trgu i sudilo: tu je bio „stol pravdeni"[2].

Još u novije doba, kako se vidi po pripovijetkama Vuka Vrčevića, postojao je običaj, te je knez u društvu s parohom i dvojicom ili trojicom ljudi sudio u manjim stvarima na trgu pred crkvom[3]. Pa i danas postoji običaj, da se sve važnije stvari daju oglasivati ili u samoj crkvi ili na trgu pred crkvom, jer se narod ondje rado sastaje, kako se kroz vijekove sastajao; naprotiv sastajanje na trgu pred općinskim poglavarstvom ili u prostorijama toga poglavarstva čini se narodu novotarijom.

Narod sabran tako u crkvi ili pred crkvom redovno je imao da priopćene mu odredbe samo pohvali i potvrdi, „laudare", kako se veli u Dubrovniku. Nije li htio pohvaliti, tada bi se pobunio, te je zavisjelo o snazi jedne i druge stranke, hoće li ostati pri onome, što hoće oni, koji odredbe izdavaju, ili pri starome, kako narod želi. Glasovanja tu (u crkvi, kamo je narod došao, da se Bogu moli i da iskaže svoju poslušnost zapovijedima Božjima) nije ni moglo biti. Narod nije imao nikakav votum consultativum, a votum decisivum imao je samo onda, ako bi imao dovoljno snage. da se proglašenim odredbama opre.

Odlučivali su s jedne strane biskup i crkva, s druge strane plemstvo naseljeno u gradove, no ovo drugo obično bez svakoga sporazumka, bez svake sloge: svaki plemić (gospodar, župan, katunar) određivao bi i odlučivao po svojoj volji. Naprotiv crkva

---

[1] Tako se to oglasivanje u Šibeniku obavljalo u crkvi sv. Jakova i u crkvi Male Braće (Volumen statutorum, legum et reformationum civ. Sibenici, statuta, IV., 44.); na otoku Pagu obavljalo se u crkvi sv. Marije (Statuta comm. Pagi, III., 40.) i t. d.

[2] Por. napose Rudolf Strohal: Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku, u „Mjesečniku pravničkoga društva u Zagrebu", god. 1910., str. 1032.

[3] Низ српских приповиједака.

postupala je tu sustavno; osim toga u crkvi sastajao se sav narod, pa joj je bilo lakše, za sebe predobiti taj narod, a to stim više, što su po njezinoj moralnoj nauci svi ljudi i pučani i gospari jednaki, svi se imadu pokoravati riječi Božjoj, a crkva propovijedala je tu riječ Božju.

S pomoću puka bila bi crkva pridržala trajno gospodstvo u gradu. No romanizatorna politika rimskih papa (Ivana X., Stjepana VI., Grgura VII. i d.) i njihovih biskupa u dalmatinskim gradovima otuđila je crkvi pučane i niže slojeve, a privabila više slojeve (nobile), koji s vremenom postadoše ne samo obrazovanjem, nego još više uvjerenjem (ili pravije: umišljanjem i prikazivanjem (Romani. Ti romanizovani viši slojevi poslije potisnuše crkvu i biskupa s uprave gradske i preuzeše ovu u svoje ruke.

Crkveni naime dostojanstvenici, obično doseljeni Talijani, obično bi prije nego što bi stvorili kakovu odredbu — već poradi tuga, da upoznaju osjećaj naroda i da se narod na njihovu odredbu ne pobuni — tražili savjet i dogovarali se s pojedinim odličnijim građanima, napose s onima, koji su znali latinski, a dogovarali bi se osim toga i s članovima svoga klera i s onim ljudima, koji su se s njima doselili iz Italije. Takovi su savjetnici u znatnoj mjeri mogli utjecati i na samo stvaranje takovih odredaba. Od građana mogli su se tako dogovarati s biskupom, arciđakonom i s drugim Talijanima dakako samo oni, koji su znali latinski, a to su bili bogatiji građani (obično gospodari, župani, katunari), koji su imali vremena i prilike naučiti latinski. — Iz toga običaja nastalo je pravilo, da se biskup pri stvaranju pojedinih odluka ima posavjetovati s odličnijim građanima, kojima je na čelu bio prior.

Prior sam prvobitno, kako se čini, bio je tek pomoćnik biskupov za svjetovne stvari: on je, kako naprijed vidjesmo, po nalogu i u ime biskupa sudio[1]. Njega naziva biskup svojim; rapski biskup veli u ugovoru, kojim podvrgava godine 1018. Rab mletačkoj vlasti, „priore nostro“[2], zato je prior često i bio rođak biskupov[3], a poslije opet drugi koji iz Italije doseljeni Talijan. Još godine 1302. po starom običaju ninski biskup imenova ninskoga župana: „Sane vacante nuper in episcopatu nostro quodam officio, quod zupanatum vulgariter appellatur, consueto ab olim laicis

---

[1] Rački, Documenta, str. 155.

[2] Ibid., str. 32. — [3] Ibid., str. 39. i 154.

per Nonenses episcopos praedecessores nostros, qui fuerunt pro tempore, in beneficium assignari et ad collationem... officium et zupanatum praedictum sic vacans cum omnibus iuribus, iurisdictionibus, honoribus, dignitatibus, reditibus, proventibus et pertinentiis suis tibi in beneficium, quoad vixeris gratiose conferimus..."[1].

Napose bez sumnje se biskup već vrlo rano stao dogovarati s odličnijim građanima i sa svojim ljudma o tome, tko da preuzme pojedine svjetovne funkcije u gradu. Svojim ljudma nije naime uvijek mogao povjeravati takove funkcije, jer oni nijesu poznavali jezika, kojim je govorio narod, osobito nižih slojeva; trebao je dakle građana starosjelaca, a da ove namjesti, trebao se i s građanstvom sporazumjeti, trebao je poznavati te ljude. Tako je jamačno već rano osobito u većim gradovima nastalo to, te su se prior i drugi odličniji funkcionari u gradu (napose suci, glasnici i t. d.) imenovali po savjetu odličnijih građana, klerika i onih ljudi, koji su se s biskupom doselili iz Italije. A jer je biskup u taj savjet pozivao uvijek ista lica, koja su znala latinski, to je taj savjet (vijeće) zadobio i neku stalnost, te je kao takav u pojedinim (većim) gradovima bez sumnje već rano počeo samostalno djelovati, napose pri biranju i postavljanju pojedinih gradskih funkcionara. Tako nastade, te je u statutima dalmatinskih gradova — koliko postavljanje tih funkcionara nije u većoj ili manjoj mjeri sebi pridržala mletačka vlada, dotično njezin komes — određeno, da se oni imadu birati u vijeću gradskih nobila.

Ovi su se zborovi u prvo doba sastajali u kojoj prostoriji uz biskupsku crkvu ili u biskupskom dvoru. Tako se u jednoj ispravi od godine 1036., u kojoj su zadarski građani darovali neki vrt samostanu sv. Grizogona, veli: „Nunc itaque, qualiter iam prędictus senior (sc. Gregorius, protospatarius et straticus uniuersę Dalmatię) cum uenerabili Andrea episcopo uniuersisque magnatibus nec non et minimis eorum in episcopii domum sanctę Anastasię conuenerunt, fari incipiam"[2].

Kako se pak u ranije doba postupalo na takovim zborovima, vidi se po jednoj darovnici, kojom su Trogirani godine 1064. osnovali samostan sv. Domnija. Ovdje sam biskup Ivan, prior

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, VIII., str. 28.
[2] Rački: Documenta, str. 43.

Dobrana, njegov brat Andrija i nobili Staligat Georgije, Tridul Dabro, Sepelat, Kalafat i Vitača vele, da ih je „dictus episcopus nos perplurimum rogauerat, ut ecclesiam, que nostra erat, scilicet domus beati Domnii... ibi monasterium ancillarum domini concederemus construere. Nos uero consulti omnes et quia noster rector ac protector [t. j. biskup] permanserat, magisque pro remedio nostrarum animarum illum audiuimus, ibidemque domino annuente monasterium esse affirmauimus"[1]. Po imenima tih nobila (Staligato, Sepelato, Calafato) sudeći, jamačno se biskup Ivan, da dobije privolu nobila, u prvom redu obratio na doseljene s njime Talijane; u ono naime doba domaći Trogirani nijesu još imali takova imena, nego: Vitača, Dobrana, Mirko Bogobojse i t. d.

Postavši osorski biskup Lavrencije nadbiskupom spljetskim, htio je da osnuje u Spljetu ženski samostan; našao je i žene, koje su bile pripravne postati duvnama; našao je i zemljište i zgrade, u kojima bi bio samostan. Uza sve to držao je, da mu valja saslušati savjet drugih klerika, a od svjetovnjaka savjet priora i drugih nobila: „Unde", veli on, navedavši, kako je našao mjesto za taj samostan, „hactum est, ut communi cum consilio locum sibi utilem aptaremus monasterium construendum, clericorum scilicet et laicorum fidelium, Ualiçe prioris cum suis nobilibus cunctis"; po savjetu tih pozvanika, veli on dalje tim duvnama „cum communi consilio locum concessimus ad monasterii construccionem... tali denique pacto talique confirmacione, quatinus sit illud... monasterium ita liberum et absolutum, ab omni sęculari nexu,..." Potkraj toga prvoga darovanja navode se oni, koje je nadbiskup pozvao, da mu savjetuju, kao — svjedoci, i to napose od svjetovnjaka u prvom redu prior Valica, dalje „Nichodemi, prenominati Duimi claudi, Mesagalina, Duimi filii Ualiçe, prenominati Duimi Dragauiti ac nobilium laycorum ciuitatis spalatinę". Poslije se pokazalo za ženski samostan doznačeno mjesto nepodesnim, i nadbiskup je opet sazvao savjet i „communi omnium clericorum ac laycorum, prioris uidelicet memorati omniumque nobilium uoluntate... pręphato cenobio cum terris ac uineis uel libris seu quicquid habere uidebatur,... perpetuę concessimus,..." Bio je tu do samostana i komad zemlje „quę dicitur ad gusternam", i jer je taj „in commune erat", bilo je nadbiskupu lako: on je sa svojim „communi consilio" taj komad

[1] Ibid., str. 63.

zemlje „sibi“ (t. j. samostanu) naprosto „concessimus“. Dalje se za taj ponovno obdareni samostan veli: „libera... uolumus adesse ab humano cuncto seruicio...“ Na svršetku se opet navode pozvani savjetnici kao svjedoci priori Valica i Nikodem, pa neki drugi nobili i klerici[1].

Još i u kasnije doba, osobito ako se radilo o važnijim stvarima, ako se grad htio oprijeti zahtjevu državne vlasti, davala se u gradskim zborovima glavna riječ biskupu i njegovu kleru. Tako je n. pr. u Trogiru, kad se 15. travnja 1285. vijećalo o pozivu banovu, da mu pomognu protiv Spljećana, glavna riječ data trogirskomu biskupu i njegovu kleru: „convocatis in dicto consilio venerabile patre domino episcopo et aliis pluribus clericis et laicis et religiosis personis“[2].

No već u tome, što se biskup (nadbiskup) držao vezanim saslušati savjet odličnih građana-nobila, vidi se neko priznavanje, da ti savjetnici imadu neku riječ. Doskora su se oni počeli sastajati i mimo volju biskupovu i donositi odluke; napose koliko je bilo snage u drugim faktorima, sazivali su oni takova vijeća kao zastupnike grada i bez biskupa, da odluče o kojoj stvari. koja se tiče grada i njegove imovine. Tako je godine 1070. izaslanik kralja Petra Krešimira Vojilo Drago u Biogradu sazvao k sebi u crkvu sv. Ivana 14 svjetovnjaka i 2 svećenika (kao zastupnike grada Biograda), i kad su ovi potvrdili, da crkva sv. Kuzme i Damjana doista pripada samostanu sv. Ivana Evanđelista, tada je kraljev izaslanik tu crkvu dosudio samostanu sv. Ivana[3]. (Čini se, da se ovdje radi o darovanju-predaji u formi osude, t. j. o nečem sličnom starorimskoj in iure cesiji). No uza sve to, što su navodno ovaj put ti građani posvjedočili, da ta crkva pripada samostanu sv. Ivana, ipak je šest godina poslije toga biskup Prestancije ponovno dariva („concessit“) tomu samostanu i napose ističe, da je ne će više moći oduzimati ni biskup ni prior (valjada u ime grada)[4]. — Iste godine (1076.) odlučili su Biograđani („nos belgradenses“) — ne veli se koji, nego samo općeno „diuites ac inopes“ —, da će davati desetinu od maslina istomu samostanu sv.

[1] Ibid., str. 76. i d.

[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 524., por. i *Andreis:* Storia della città di Traù, str. 339.

[3] Rački: Documenta, str. 86. i d. — [4] Ibid., str. 107.

Ivana; pri tome se napose ističe, da se Biograđani na to obvezuju „nullo cogente, nullo monente, immo spontanea uoluntate", ali su to darovanje pohvalili i potvrdili tom prigodom ondje prisutni: „domnus scilicet Laurentius spalatinus archiepiscopus una cum apochrisarijs romane sedis episcopo Fulcoino et Gebiçone, abbate sanctorum Bonifacij et Alexij, nec non et Prestancio eiusdem urbis episcopo"[1].

Kad je s vremenom snaga takovih gradskih zborova ojačala, znali su oni stvarati odluke, koje su se protivile interesima crkve. Tako je neki spljetski gradski zbor već u 2. polovici XII. vijeka protiv volje svoga nadbiskupa stvorio zakon, po kojem se nekretnine ne bi smjele odsvajati crkvama; pa jer se nije tome zakonu mogla dati druga sankcija, to su članovi toga zbora a možda i drugi Splječani prisegli, da će se držati toga zakona. No baš poradi toga, jer je taj zakon bio protiv volje nadbiskupa, nije se mogao održati; protiv njega pritužio se nadbiskup Absalon papi, a papa Aleksandar III. otpisao je na to zadarskomu nadbiskupu Lamprediju, da pozove Splječane, da opozovu taj zakon, i da ih uputi, da ih pomenuta prisega ne veže; dalje ima zadarski nadbiskup, ako se Splječani ne bi tome pozivu odazvali, spljetske zvaničnike izopćiti, a sam grad interdicirati[2]. I Splječani pomenuti zakon doista opozvaše, te i u spljetski statut od godine 1312. uđe odredba: „quod nullum statutum fiat in praeiudicium ecclesiasticae libertatis"[3]; a pod „ecclesiastica libertas" razumijevalo se u prvom redu pravo, da crkva može steći vlasništvo nad darovanim joj ili oporukom ostavljenim nekretninama.

Crkvena se vlast još i mnogo kasnije znala protiv odluka gradskih zborova služiti svojim kaznama, napose ekskomunikacijama i interdiktima, pa je na taj način obeskrijepila mnoge zakone. Tako kad je još polovicom XIV. vijeka nastao sukob između stonskoga biskupa i dubrovačke republike poradi desetine, koju je taj biskup sebi prisvajao, udario je papa Klement VI. crkvenim kaznama protiv republike. Opet godine 1469. dubrovački nadbiskup udari interdikat nad cijelim gradom Dubrovnikom, kada je vlada izagnala neke nepokorne svećenike. Godine 1471. za-

[1] Ibid., str. 108.
[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 93.
[3] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. I., cap. 49.

plijeni dubrovačka vlada nadarbine dubrovačkoga kaptola; papa na to izopći senatore, koji su odredili tu zaplijenu; i t. d.[1] — U poznije doba nijesu ipak više ni te crkvene kazne osobito djelovale, pa se nijesu toliko ni upotrebljavale, a najmanje u slučajevima, kad se radilo samo o crkvenoj imovini i uopće o imovinskim pravima.

Uopće u kasnije doba opirali su se svjetovnjaci crkvenomu sudu. Tako godine 1338. nastade parnica između zadarskoga samostana sv. Nikole i ninskoga samostana sv. Ambrosija za neke nekretnine u području grada Nina. Zadrani se obratiše na papu, da odredi suca, koji će riješiti taj prijepor. I papa po prijedlogu Zadranâ odredi za suca šibenskoga biskupa. U ime Ninjana najodlučnije prosvjedova Tolimir Ivanov i zatraži, da ovaj prijepor imadu presuditi redovni svjetovni sudovi[2], a to poglavito poradi toga, što je taj biskup i sam bio Zadranin, pa se unaprijed znalo, kako će glasiti njegova osuda. Tolimir sa svojim prosvjedom doista i uspije, te mletačka vlada 10. travnja 1339. odredi, da taj prijepor imadu sporazumno riješiti komes zadarski i komes ninski, a ako im to ne bi uspjelo, da imadu stranke uputiti, da dođu u Mletke po konačno rješenje[3].

Uza sve to, što je crkva pored svoje romanizatorne politike bila upravo prinuđena uzgajati u biskupskim gradovima oligarhičku vladu t. zv. Romana, nije ona ipak napustila ni nižih slojeva. Ove je svojim mnogobrojnim i mnogojakim bratovštinama udružila i organizovala u manje skupine, koje su često sa svojim kongregacijama pogibeljne postale oligarhiji gradskih nobila udruženih u njihovim konsilijima. — Pobune pučana, osobito u XIV. i XV. vijeku, bile su u dalmatinskim gradovima na dnevnom redu, a na čelu buntovnika obično je bio koji svećenik, napose arciđakon[4].

Gdje je tim bratovštinama bila svrha dati svojim članovima neku pravnu zaštitu i javnu sigurnost, tu su one, osobito ako

---

[1] Por. o tim sukobima između dubrovačke republike i crkve: K. Vojnović: Crkva i država u dubrovačkoj republici, u „Radu Jugoslavenske akademije“, knj. 121., str. 11. i d.

[2] Mon. hist. Slav. merid., II., str. 16. i d.

[3] Ibid., II., str. 35.

[4] Por. među ostalima Ljubić: Commissiones et relationes venetae, II., u „Mon. hist. Slav. merid.“, VIII., str. 221.; G. Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 266. i t. d.

su njeni članovi bili stanovnici određenoga teritorija, postale temeljem kasnijim općinama (županama). Od tih bratovština poprimile su općine (župe) temeljna načela svog ustrojstva, od njih su poprimile male i velike zborove, kaštalde - župane i suce i t. d.[1]

U starim su se biskupskim gradovima temelji kasnijemu gradskomu ustavu ipak razvili prije, nego što su se bratovštine počele javljati. Poradi toga — makar i jesu bratovštine i u takovim gradovima, osobito jer su se u njih udruživali pučani, možda i dosta znatno utjecale na dalji razvitak gradskoga ustava — one se ipak ne mogu uzeti za temelj, za ishodište gradskomu ustavu. U biskupskim je gradovima dosta dugo glavno bio biskup i njegova vlast. Pored biskupa znatnu riječ imalo je plemstvo, a pučane, koji su se udruživali u takove bratovštine, uvijek je potiskivala svaka vlast nad gradom.

Zborovi nobila, domogavši se pod biskupovim okriljem svjetovne vlasti nad gradom, već su rano ustajali protiv tih bratovština, osobito protiv onih u samome gradu: već rano su oni u njima pod svetim imenima vidjeli pogibeljne suparnike za svjetovnu vlast i ishodište nepokornosti i bunama. Poradi toga zabranjivali su svako osnivanje takih bratovština, dokidali su već osnovane, zabranjivali su ulaziti u osnovane i t. d. Tako su n. pr. u Trogiru godine 1365. dokinuli sve bratovštine osim one sv. Duha, zabranili osnivanje novih, zabranili pristup u bratovštinu, odredili protiv onih, koji se ne bi pokorili tim odredbama, stroge kazne i t. d.[2] Samo su ostavili bratovštinu sv. Duha, ali i ta nije smjela imati članova više od 81, pa se samo na mjesto člana, koji bi umro, smio primiti novi, ali i to samo uz dopuštenje komesa i njegove kurije; dalje, bilo je oduzeto toj bratovštini pravo kazniti svoje članove isključenjem, osim ako bi na to pristao komes i njegova kurija[3]. Da se ne bi prigovorilo, da su te bratovštine dokinute na štetu crkve, preuzeo je u isti mah sam grad neke obaveze spram crkve, napose za svetkovanje u čast blaženoga Ivana, biskupa trogirskoga[4]; valjada je bila među ostalima tom zgodom dokinuta i jedna za zborove nobila opasna bratovština pod imenom blaženoga Ivana, koja je pored svojih upravnih i

---

[1] Por. naprijed str. 224. i d. i 230.

[2] Statuta et reformationes civ. Tragurii, reform. lib. I., cap. 50.

[3] Ibid., reform. lib. I., cap. 51. — [4] Ibid., reform. lib. I., cap. 52.

sudskih funkcija imala obaveze za svetkovanje toga sveca. Mjesec dana poslije tih zakona o bratovštinama stvoren je još jedan zakon o dotaciji crkve sv. Lovrijenca[1]; valjada je dokinućem bratovštine i u tom pravcu nastao nered. — Kako se čini, nijesu ipak ti zakoni o dokinuću bratovština u Trogiru uništili sve te bratovštine. Kako izvješćuje *Andreis,* bilo je i poslije tih zakona bratovštinâ osim one sv. Duha[2]; pače Andreis kao da i ne zna za sve te zakone. Po Andreisovu se prikazivanju u tim bratovštinama i sastojala čitava organizacija pučana i kmetova trogirskoga teritorija. — I u Zadru su stavljali stege i zapreke takovim bratovštinama. Takova stega sačuvala se u potvrdi — pravije unifikaciji — statuta bratovštinâ iz zadarskoga distrikta od godine 1455.[3]

[1] Ibid., reform. lib. I., cap. 53.
[2] Storia della città di Traù, str. 338., 351. i d.
[3] Statuta Jadertina, list. 121. i d.

Odsjek šesti.

Plemstvo u dalmatinskim gradovima.

Za biskupom i njegovim klerom najodlučniji faktor u životu dalmatinskih gradova u prvo doba poslije njihova ponovnoga osnutka bilo je plemstvo, pa je ono već dosta rano preuzelo vlast nad gradom iz ruku biskupovih. Tome plemstvu imadu ovi gradovi i to zahvaliti, te su kroz vijekove sačuvali, ako i ne potpunu slobodu, to ipak dosta neograničenu samoupravu. Već je *Vico* rekao, gdjegod treba velike energije za vladanje, tu mora da se razvije aristokratska vlada, tu mora da se prepusti državna uprava nekoličini imućnih, kako je to u Dubrovniku.

No nije takova aristokratska vlada nastala s vremenom samo u Dubrovniku, nego ona nastade i u drugim dalmatinskim gradovima, i to ne samo u biskupskima i u onima, koji su se navodno uzdržali iz rimskoga doba, nego i u takovim gradovima, gdje nije bilo biskupa (u Šibeniku, Rogoznici, Omišu i t. d.). Aristokracija ta javlja se već vrlo rano, javlja se već dok je još sva vlast bila u rukama biskupa. Ona je stara toliko, koliko i sami ti gradovi. Uopće se čini, da se ona nije razvila u tim gradovima, nego kao takova u njih naselila.

Već se u najstarijim ispravama spominju „cives maiores“ naprotiv „cives minores“; dalje se spominju „nobiles“, „magnates“, „proceres“ i t. d. Tako se u Zadru spominju „maiores et minores“ već godine 986.[1] i opet godine 1076.[2]; „nobiles“ godine 986.[3], godine 995.[4], godine 1067.[5], godine 1075.[6], godine 1091.[7], godine 1096.[8]; „magnates“ godine 1036.[9]; „proceres“ godine 1096.[10] U Spljetu „maiores et minores“ godine 1076.[11] i godine

---

[1] Rački: Documenta, str. 21. — [2] Ibid., str. 102. — [3] Ibid., str. 21. — [4] Ibid., str. 25. — [5] Ibid., str. 69. — [6] Ibid., str. 101. — [7] Ibid., str. 155. — [8] Ibid., str. 175. — [9] Ibid., str. 43. — [10] Ibid., str. 175. — [11] Ibid., str. 102.

1097.[1]; „nobiles" godine 1069.[2] i godine 1080.[3]. U Trogiru „maiores et minores" godine 1076.[4]; „nobiles" godine 1064.[5]. U Rabu „nobiles" godine 1059.[6]. U Šibeniku spominju se „nobiles" u privilegiju od godine 1167.[7].

Obično se drži, da se to plemstvo u dalmatinskim gradovima sačuvalo još iz rimskoga doba; pače se upravo to, što se u tim gradovima tako rano javlja osobito plemstvo, koje je bar u kasnije doba ne samo po naobrazbi, nego i po osjećajima bilo latinsko, drži za najjači argumenat, da se u tim gradovima pučanstvo sačuvalo iz rimskoga doba. Ali plemstvo takovo ne javlja se samo u gradovima, za koje se obično uzima da su se sačuvali iz rimskoga doba: u Spljetu, Dubrovniku, Zadru, Trogiru, Rabu, Osoru i Krku. Ono se javlja i u gradovima, u kojima se ni prema priči cara Konstantina Porfirogenita nije sačuvalo pučanstvo iz rimskoga doba, tako u Šibeniku, Ninu, Biogradu, Skradinu, Rogoznici, Omišu, Makarskoj i opet na otocima Braču, Hvaru, Visu, Korčuli, t. j. u gradovima i na otocima, za koje se općeno uzima, da su ih naselili, dotično osnovali Hrvati (Slaveni, Neretvani). Kako da se rastumači plemstvo u tim gradovima i otocima uz teoriju, da se ono sačuvalo iz rimskoga doba? *Ciccarelli* je to pokušao tvrdnjom, da su Latini, koji su pobjegli iz razorene Salone, došli najprije na otok Brač, pa su tu neki, kao rođeni plemići, i ostali; zato je, veli on, plemstvo na Braču prastaro[8]. — Tako su oni, koji tvrde, da se u Dalmaciji romansko pučanstvo — a napose plemstvo — sačuvalo iz rimskog doba, prinuđeni tvrditi, da su bjegunci iz razorene Salone nastanili ne samo Spljet, Dubrovnik, Zadar, nego i gradove na Braču, a valjada i gradove na Hvaru, Visu i Korčuli, i gradove Nin, Biograd, Skradin i t. d. A sam car Konstantin Porfirogenit i Toma Arciđakon priznaju, da je ono do temelja iskvareno i izmoždeno stanovništvo Salone, kad su Hrvati osvojili Salonu, s većim dijelom bilo poubijano, a ostatak odveden u ropstvo.

No i onda, kad bi se u tim gradovima sačuvalo romansko pučanstvo i kad ne bi Hrvati gotovo od početka VII. vijeka pa

---

[1] Ibid., str. 178. — [2] Ibid., str. 77. — [3] Ibid., str. 128. — [4] Ibid., str. 102. — [5] Ibid., str. 63. — [6] Ibid., str. 57.

[7] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 116.

[8] Osservazioni sull' isola della Brazza (god. 1802.), str. 38.

sve tamo do bojeva između franačke države i Vizanta potkraj VIII. vijeka — dotično do cara Vasilija I. — potpuno slobodno vladali nad teritorijem, na kojem se nalaze ovi gradovi, još se ne bi moglo tvrditi, da se plemstvo u tim gradovima sačuvalo iz rimskoga doba. Ima u Italiji više gradova, za koje se zna, da varvari (Vandali, Istočni Goti, Heruli, Rugijci, Zapadni Goti, Huni, Langobardi) nijesu nikada u njima poubijali (zarobili) sve pučanstvo, pa ipak se ni u tim gradovima nije sačuvalo plemstvo iz rimskoga doba. Plemstvo u rimskim gradovima, kako se općeno priznaje, propalo je već prije pada zapadnoga rimskoga carstva; uništio ga je porezni sustav kasnijega doba[1]. Talijanski nobili nijesu se ni pozivali toliko, da potječu iz starih rimskih plemenitih porodica, koliko su to činili zadarski, dubrovački a osobito spljetski nobili, koji pače u svome statutu uzakoniše, da potječu od starih Rimljana, a valjada i od Trojanaca, pa da su već poradi toga plemeniti[2].

Preostalo bi još samo to, da su svakoga pobijeđenoga, zarobljenoga Romana osvajači Hrvati odmah u početku držali rođenim plemićem: makar on bio prije pada Salone prost neobrazovan rob; makar on bio potpuno degenerirani iskvareni potomak Rimljana, koji su nešto 700 godina prije pada Salone naselili dalmatinsku obalu; makar on bio i potomak stanovništva, koje je živjelo u tim krajevima prije nego što su ih osvojili Rimljani! Takove rođene plemiće, a svoje robove, morali bi bili sami osvajači Hrvati rasađivati po novo osnovanim gradovima, da im budu gospodari; ovim pobijeđenicima konačno morali bi sami pobjednici Hrvati ići za robove! No uza sve to, što nekulturni narodi uvijek cijene daleko više ono, što dolazi od druguda, nego li ono, što je njihovo — a stari Hrvati nijesu u tome ni najmanje zaostajali za drugima —, ipak se nikako ne može uzeti, da bi oni na pomenuti način uzvisivali pobijeđene degenerirane Romane, a sami sebe ponizivali.

Prema tome je upravo nemoguće, da se plemstvo, koje se javlja u dalmatinskim gradovima već u X. i XI. vijeku, sačuvalo

---

[1] Por. Hegel: Geschichte der Städteverfassung von Italien; Pertile: Storia del diritto italiano, § 47. i d.

[2] Statuta et leges civitatis Spalati, praefatio in statutum vetus.

tu još iz rimskoga doba. Naprotiv po sačuvanim pravnim spomenicima vidi se upravo jasno, da su to plemstvo donijeli sa sobom Hrvati, kada su ponovno osnovali, dotično naselili dalmatinske gradove. Svi izvještaji o starim Slavenima uopće, a Hrvatima napose, slažu se u tome, da oni u doba, kada su se stalno naselili na teritoriju nekadašnjega rimskog carstva, nijesu imali jednoga vladara, cara, kako su to imali Rimljani, Vizantijci, nego su imali mnogobrojne vođe (župane); samo za ranijih provala na balkanski poluotok, o kojima govori Prokopije, nijesu oni uopće imali nikakvih vođa, kod njih je vladala potpuna anarhija.

Hrvati napose, kako pripovijeda car Konstantin Porfirogenit, doselili su se u Dalmaciju pod vodstvom petero braće i dviju sestara, a bit će valjada pod vodstvom sedmero plemića, glavara od sedam plemenitih hrvatskih porodica[1]. No jamačno je bilo tih plemenitih porodica i više. Dvanaest (dotično trinaest) najznatnijih sklopilo je god. 1102. s ugarskim kraljem Kolomanom ugovor („pacta conventa")[2]. Osim tih dvanaest glavnih bilo je mnogo neznatnijih plemenitih porodica[3]; napose bilo je mnogo plemićkih porodica u dalmatinskim gradovima; s ovim gradovima zastupanima u prvom redu po njihovim biskupima imao je Koloman još napose ugovarati, dotično ponavljati ugovor sklopljen s dvanaest glavnih plemena.

U tim primorskim gradovima bili su plemići još i gušće naseljeni, negoli van gradova. Po ispravama onoga doba vidimo, da su gradski nobili imali kmetova razasutih po hrvatskoj zemlji, daleko van grada. A i posve je prirodno, da se više plemića naselilo u primorske gradove negoli vani. Kaošto su oni vođi (župani), koji su doveli Hrvate u Dalmaciju i koji su uza silne žrtve osvojili i uništili Salonu, Epidaur i druge jake gradove, tako su i drugi njihovi potomci čeznuli za morem. Bili su ti plemići i sigurniji u utvrđenim gradovima na obali morskoj pod zaštitom biskupovom, negoli vani, osobito ako nijesu imali dovoljno sredstava, da utvrde svoj dom, da za sebe osnuju napose grad, tvrđicu.

---

1 De adm. imp., cap. 30., str. 143., r. 22. i d.

2 Memoriale bone memorie domini Thome, quondam archidiaconi spalatensis, u „Mon. hist. Slav. merid.", XXVI., str. 58. i d.

3 Por. Vj. Klaić: Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 130., str. 1. i d.

Da su ti plemići u gradovima doista bili Hrvati, a nikakvi potomci rimskih dekuriona, vidi se i po njihovim imenima. Najbolje se to vidi kod plemića grada Krka, t. j. grada, za koji ne imamo nikakvih osobitih dokaza, da su Hrvati u njemu istrijebili staro latinsko pučanstvo, — a grada u kome se po nazoru *Konst. Jirečeka* i *Bartolia* najduže sačuvao „stari dalmatinski" jezik. Za taj grad imamo stari popis gradskih plemićkih porodica iz god. 1248. Po njemu bila su tu četiri glavna plemićka roda: Donjani („Dognani"), Šubinići („Subinich"), Togomorići („Togomorich"), Sudinići („Sudinich"); pored njih bila je jedna kuća Stregonja („Stregogna") i jedna Dragomira („Tragomiro")[1].

Na žalost, za druge gradove ne imamo tako starih i tako potpunih popisa plemićkih porodica. U popisu zadarskih plemića navodno iz god. 1283. nijesu plemićke porodice tako sistematički složene, a preko toga mnoga su tu imena već posve potalijančena. Ipak i ovdje jesu još ovi plemići: Bogdan od Lovrečine („de Laurechna"), Vučina od Džinana drukčije Njogrić-Grugrić („Volcinna de Ginnanis alias Gnogrich-Grugrich"), Stane Varikaša („de Varicassis"), Deša „de Fumatis", Beta od Petrinje („de Petrigna"), Nikola Vodkara ili Vičara („de Vodcarra", „de Vitchara"), Bartol Zlorad („de Zloradis"), Damjan Dobrov („de Dobre"), Krsto Vitezov („Creste de Vitecov"), Damjan Miligostov („de Miligost"), Petar Zlorad, Bartol Jurisavljev („de Iurislavis"), Deša „de Plebanis" (Fafogna), Andrija Grubonja, Drago Nozdronja („de Nosdrogna"), Dobre „de Begna", Petar Drača („de Dracia"), Dobre Simeonov („de Simeonis") i t. d.[2].

Ni iz Dubrovnika ne imamo nijednoga tako staroga popisa; samo nam najstariji hronisti pripovijedaju, da su se dubrovački plemići u prvo doba sastajali u „zborove" i da su imali svoje „naredbenike". Kasnije tek pretvorili su se ti „zborovi" u „consilia" i „consegli", a „naredbenici" u „coloni", pa su dubrovački plemići počeli dokazivati, da su se sabrali u Dubrovnik iz svih strana svijeta, napose iz Italije, samo da ne bude izravno iz Dubrovnika; mislili su naime, da se samo tako može dokazati plemstvo. Ipak većini nije uspjelo sabrati ni prividnih dokaza, da potječu iz Italije, i valjalo im se zadovoljiti time, da potječu

---

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, IV., str. 357.

[2] Jelić: Moći sv. Šimuna Bogoprimaoca u Zadru, u „Radu Jugoslavenske akademije", knj. 145., str. 192. i d.

iz pojedinih slavenskih krajeva. Tako se u starim dubrovačkim hronikama[1] nabrajaju ove plemićke porodice, koje da potječu iz slavenskih krajeva: „Alesio“ iz Zete (ali se dodaje: starinom iz Napulja), „Branize“ iz Zadra, „Bubagnia“ iz Bosne (ali se dodaje: starinom iz Pulje), „Balislavo“ iz Zahumlja, „Beno“ iz Cavtata (ali se dodaje: starinom iz Pulje), „Bonzo“ iz Zadra, „Bachante“ iz Cavtata (starinom iz Kotora), „Bauscela“ iz Cavtata (starinom iz Kotora), „Bodaza“ iz Cavtata, „Baraba“ iz Bugarske, „Bonda“ iz Cavtata, „Benescia“ (Beneša) iz Kotora, „Binciola“ iz Cavtata, „Bobali“ iz Cavtata (starinom iz Vlaške, Resti veli: „olim Croatae“), „de Bisca“ iz Kotora, „Bodaza“ iz Cavtata, „Bocignolo“ iz Zahumlja, „Baseglio“ iz Kotora, „Buchia“ iz Kotora, „Basca“ iz Kotora, „Clano“ iz Biograda, „Casize“ iz Novoga Brda u Srbiji, „Cattaro“ iz Kotora, „Curaza“ iz Drača, „Cattena“ iz Kotora, „Calistio“ ili „Calich“ iz Kotora, „Dobarza“ iz Zete, „Dobro“ iz Kotora (starinom iz Smedereva), „Dogara“ iz Zadra, „Darsga“ (Držić) iz Kotora, „De Epicurali“ iz Zahumlja, „De Felize“ iz Kotora, „Gailovo“ ili „Gaislavo“ iz Kotora, „Gulerico“ iz Kotora, „Galozzo“ iz Zahumlja, „Gerduso“ iz Zahumlja, „Gambelli“ iz Cavtata, „Glegia“ (Gleđević) iz Zahumlja, „Golieba“ iz Kotora, „Gozze“ (Gučetić) iz Zahumlja, „Gradi“ (Gradić) iz Zete, „Galina“ iz Primorja („di Morlachi“), „Giorgi“ (Đorđić) iz Kotora (ali se dodaje: starinom iz Rima), „Gondola“ (Gundulić) iz Zete, „De Juda“ (samo knez Damjan) iz Cavtata, „Jablanich“ iz Trebinja, „De Lomuto“ iz Klobučca u Srbiji, „Luccari“ (Lukarević) iz Raše, „Luca“ iz Cavtata (ali se dodaje: starinom iz Luke u Lombardiji), „Mastrachia“ iz Popova, „Migalesio“ iz Cavtata, „Mascimo“ iz Cavtata, „Matisa“ iz Zahumlja, „Menze“ (Menčetić) iz Bosne (ali to je jedan od onih rodova, koji su tobože otišli s kraljem Radoslavom u Rim, a vratili se s njegovim unukom Pavlimirom Belom i osnovali Dubrovnik), „Martinusci“ iz Cavtata, „Mlascogna“ iz Bosne, „De Nichuli“ iz Bosne, „Nencini“ iz Cavtata, „Numali“ iz Bara, „de Pizinego“ iz Cavtata, „Petragna“ iz Cavtata (starinom iz Spljeta), „Pesagna“ iz Kotora, „Pabora“ iz Spljeta. „Pachleti“ iz Trebinja. „Paschachula“ iz Osora, „Pozza“ (Pucić) iz Kotora, „Prodanello“

---

[1] Li annali della nob. republica di Ragusa, u dodatku, u „Mon. hist. Slav. merid.“, XIV., str. 147. i d.; por. sa Ragninom: Annali di Ragusa, u „Mon. hist. Slav. merid.“, XIV., str. 181. i d. i s Restiem: Croniche di Ragusa, u „Mon. hist. Slav. merid.“, XXV., str. 1.

iz Zadra (ali i iz Novoga Brda), „Proculo" iz Zahumlja (ali se dodaje, da su došli iz Pulje), „Palmotta" (Palmotić) iz Braničeva u Zahumlju, „Ponzo" iz Zadra, „Ronzini" iz Ugarske (ali pod Ugarskom razumijevaju se sve zemlje ugarske krune), „Ribiza" iz Zahumlja, „Rechuzi" iz Drača, „Resti" (Rastić) iz Cavtata, „De Serso" iz Cavtata, „Sorente" iz Kotora, „Savigna" iz Spljeta, „Schuba" iz Ulčinja, „Stilla" iz Skadra, „De Suessi" iz Cavtata, „Strepaza" iz Skadra, „Scocicha" iz Ulčinja, „Starila" iz Bosne, „Silvestro" iz Cavtata, „Spavo" iz Bara, „Slanze" iz Skadra, „Sorgo" (Sorkočević) iz Kotora (ali starinom iz Albanije), „Saracha" iz Zahumlja, „De Tersla" iz Cavtata, „Tarpagna" iz Trebinja, „Tisagnia" iz Kotora, „Valchaselo" iz Skadra, „Veceffi" iz Skadra, „Vilanelli" iz Ulčinja, „Vospelli" iz Kotora, „Volcassa" iz Bosne, „Volzo" iz Cavtata, „Vetrani" (Vetranić) iz Kotora, „Vladimir" iz Zahumlja, „Zena" iz Zete, „Zauliego" iz Ugarske, „Zarzara" iz Skadra, „Zecuni" iz Neretve, „Zelana" iz Neretve, „Zepre" iz Bara, „Zeni" iz Trogira, „Zrieva" (Crijević, Cerva) iz Kotora, „Zamagna" (Zamanja) iz Zahumlja (ali da potječu iz Pulje). Ovima se mogu dodati još iz Ragninine hronike: plemićke porodice „Basseglio" iz Cavtata (starinom iz Kotora), „Cossacia" (Kosača) iz Bosne (starinom iz Bugarske), „Guglievicho" iz Kotora, „Gurbessa" (Grubeša) iz Barke, „Glavato" iz Kotora (starinom iz Cavtata), „Zasizza" iz Neretve. Dalje im možemo pribrojiti plemićke porodice, koje su navodno došle s Pavlimirom Belom iz Rima, tako „De Croce", „Diodato", „Menze", „de Vrsi", „Viterbi". Konačno mogu se pribrojiti i kasnije među plemiće (gospare) primljene porodice, kao: „de Boscdari" (Boždarić), „Cliaschi" (Kljašić), „Slatarich" (Zlatarić), „Vodopich" i t. d. — Među znatnije pak porodice, koje su navodno potjecale iz Italije, idu napose: „Bona" (Bunić) navodno iz Pulje (a starinom iz Njemačke), „Caboga" (Kaboga) navodno iz Maraka („le Marche"), „Ghetaldi" (Getaldić) navodno iz Tarenta, „Ragnina" (Ranjina) iz Tarenta, „Tudisio" iz Kalabrije. Neke opet plemićke porodice dokazivale su, da potječu iz Pariza, tako „Ganechano" i „de Zilipi"; porodica opet „Zafranico" imala bi potjecati iz Engleske, a „Cisana" iz Španjolske; „De Mazia" opet iz Krfa; za porodicu se „Pisigno" ne može iz tih hronika utvrditi, bi li imala potjecati iz Pazina u Istri ili iz Ohride u Makedoniji.

Iz drugih gradova, koji su sebe vrstali u latinske, ne imamo ni takovih popisa plemićkih porodica, kakovi su ovi za Zadar i

Dubrovnik. No znamo, da su i u tim gradovima i za istočno-rimske, a u prvo doba bar donekle i za mletačke vlade najodličnija mjesta imali ljudi s čisto hrvatskim imenima, ili bar ljudi, kojima su matere, žene, sestre i kćeri imale imena hrvatska. Znamo, da su i u tim gradovima pojedine plemićke porodice imale čisto hrvatska prezimena; znamo konačno i to, da je i u tim gradovima materinski jezik u porodičnom životu bio hrvatski, a da je samo službeni jezik bio latinski, a poslije talijanski.

No kad i ne bi imena tih gradskih plemića najstarijega doba pokazivala, da su oni bili Hrvati, ima tu i drugih dokaza, da su doista Hrvati bili. Pučani su i poslije toga, što su gospoda postala Talijani, ostali i nadalje Hrvati, pače su bar po govoru, ako i ne po imenu, ostali Hrvati sve do pada mletačke vlade, sve do konca XVIII. vijeka. Ne može se pak nikako vjerovati, da bi pobjednici Hrvati dopustili, da nad njima zavladaju pobijeđeni Romani, da bi u osvojene gradove Hrvati ušli kao pučani, a svladani Romani da bi bili gospoda. Preostaje dakle samo to, da su i jedni i drugi bili Hrvati, ali dok su se gospoda potalijančila, ostali su pučani bar po jeziku ono, što su i bili.

Plemstvo dakle, koje se naselilo u dalmatinske gradove, bilo je već onda, kad se tu naselilo, naučno na gospodovanje: imalo je svoje „naredbenike“, kako vele stari dubrovački hronisti; imalo je svoje robove, kako vele stare isprave iz tih gradova — napose i najstarija među ovima oporuka zadarskoga priora Andrije od god. 918.[1] — Osim plemstva naselilo se u gradove mnogobrojno svećenstvo i, kako vele dubrovački hronisti, poluseljaci, t. zv. „povulani“, kasniji pučani; robovi, naredbenici, kmetovi, živjeli su izvan gradskih zidina. T. zv. „povulani“ nijesu doduše bili robovi, ali nijesu imali ni nekretnina, napose nijesu imali vanjskih (vangradskih) nekretnina s kmetovima, nad kojima bi gospodovali, a u samome gradu stanovali su ponajviše u tuđim kućama i živjeli od vlastite privrede.

No premda je to plemstvo bilo naučno na gospodovanje, ipak ne može se uzeti, da je preuzelo upravu grada u svoje ruke. Upravo poradi toga, jer je to plemstvo bilo odviše naučno gospodovati, a premalo pokóravati se, nije se moglo samo po sebi

---

[1] Rački: Documenta, str. 17. i d.

urediti i preuzeti upravu grada. Morao je tu posredovati, a u prvo doba upravo sam voditi čitavu upravu grada biskup, dotično crkva. — No ako je biskup (dotično crkva) i imala upravu grada, a ne plemići, ipak su ti plemići na polju privatnoga prava bar po načelu ostali nezavisni. Oslabilo ih je tek to, što su nekretnine „za spas duše“ sve više i više prelazile iz njihovih ruku u ruke crkvene; oslabilo ih je i njihovo međusobno trvenje. Oslabilo bi ih još i više, kad bi bila crkva strogo provodila svoja moralna načela o jednakosti svih ljudi.

No provoditi ta načela nije bilo crkvi baš osobito lako. Oni, koji bi ih imali provoditi, bili su Latini i nastojali su podjedno latinizovati narod, pa su zato širim slojevima ostajali nerazumljivi, a njihove odluke i njihovo djelovanje ostajalo je nepoznato. Razumjeli su ih i njihove odluke poznavali samo oni, koji su imali dovoljno dokolnoga vremena, da nauče njihov jezik, oni, koji nijesu bili prinuđeni, kako veli na prvom listu staroga rukopisa dubrovačkoga statuta Korijolan Cepion Trogiranin[1], „suis rebus studere“. A to je bilo staro plemstvo. Plemstvo se lakše priljubilo crkvenoj vlasti, ono je doskora počelo uz crkvene dostojanstvenike u sve većoj mjeri sudjelovati kod uprave gradom.

Poradi istaknutih uzroka slabljenju plemstva mnoga je stara plemićka porodica posve oslabila i propala; naprotiv je mnoga neplemićka porodica ojačala, te su njezini članovi naučili latinski i počeli učestvovati u gradskim poslovima; osim toga bilo je tu i porodica doseljenih iz Italije, koje su sa sobom doveli biskupi i svećenici, a koje su bez posebna nauka poznavale latinski jezik i tako mogle učestvovati u gradskoj upravi. Tim načinom počelo se razvijati novo plemstvo, kod kojega nije toliko bilo odlučno podrijetlo, koliko poznavanje latinskoga jezika.

U prvo doba davao je biskup svoje odredbe proglasivati u crkvi čitavomu narodu, a narod je te odredbe imao odobriti klicanjem; klicao je navodno „fiat, fiat“. Narod pravilno nije na te odredbe ništa utjecao. — No kasnije valjada poradi toga, jer narod nije htio više svaku takovu odredbu mirno odobravati, pa su nastajali nemiri i strke u crkvi, nijesu se više take odluke

[1] Bogišić: Pisani zakoni, str. 101.; por. i Razzi: La storia di Ravgia, str. 174. i 184.

proglasivale u samoj crkvi za mise, nego gdje drugdje blizu crkve, na trgu ili u kojoj drugoj prostoriji, koja je pripadala biskupskoj crkvi, a narod nije samo saslušavao proglašenje, nego je stavljao i svoje prigovore; pa ako su ti prigovori bili osnovani, ako bi uz te prigovore nastajao žestok otpor u narodu, bez sumnje se često i odustajalo od stvorene već odluke. No tako prigovarati i aktivno sudjelovati u tim skupštinama mogli su samo oni, koji su znali latinski. Za druge, koji to nijesu znali, nije cijela ta skupština imala osobite vrijednosti, pa zato oni pravilno i nijesu dolazili u tu skupštinu.

Zanimljiva je u tom pravcu parnica o nekom zemljištu samostana sv. Ivana u Povlju iz godine 1184.; tu su bili u prvom redu „Nicolaus episcopus insularum Pharensis et Brachiensis“ kao sudac, „Bratco na Bolu comes insularum, Paruos zupan, iudex Decia Brachie, Paruoslav....... “ i plebs Brachie et Phare“ kao tuženici, pa „Ratco presbyter et monachi et seruitores ecclesiae sancti Joannis de Pouglie“ kao tužitelji; „po conzu“ nije ipak stavljeno pitanje za „plebs“, nego samo na „nobiles“: „rogo vos nobiles ut ipsas (terras) daretis ecclesie“, pa kad „Bratco comes“ i „Paruos zupanus“ rekoše, neka bude tako, dosudiše se ta zemljišta samostanu sv. Ivana u Povlju[1]. „Plebs“ prisustvovala je cijeloj raspravi samo kao nijemi svjedok. — U darovnici grada Trogira od godine 1064. samostanu sv. Domnija zastupali su grad nobili: prior Dobrana, njegov brat Andrija, Georgij Staligat, Tridul Dabro, Sepelat, Kalafat i Vitača, i ovi „omnes“ „spontanea nostra uoluntate“, „quod ipse iam dictus episcopus nos peıpluıimum rogauerat... et quia... permanserat, magisque pro remedio nostrarum animarum illum audiuimus“ zajedno s tim biskupom Ivanom darovaše neko zemljište za podignuće pomenutoga samostana[2]; puk se nije ni pitao, pristaje li na to darovanje.

Biskup, privikao tomu, da samo neki dolaze na take skupštine — ili ako i dolaze svi, da samo neki učestvuju u raspravi, a da drugi, koji ne znaju latinski, samo smetaju raspravi —, počeo je valjada pozivati na dogovore samo one, koji su razumjeli latinski,

[1] Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 190.
[2] Rački: Documenta, str. 63.

i one, koje je bilo njega volja. Građani pak uvidjevši, da o volji ovih savjetnika u mnogome zavisi uprava grada, nijesu kasnije dopuštali, da biskup po volji bira sebi te savjetnike; pa su — ako se nije običajem razvilo pravilo, da ima pravo dolaziti na takove zborove onaj, komu su otac i djed polazili na njih ili koji je inače poznavajući latinski jezik redovno išao onamo — sami počeli određivati, tko sve ima polaziti u te zborove. Tako je u Trogiru god. 1284. sav narod birao osmoricu vijećnika, a ovi su zatim zajedno s podestatom sastavljali veliko vijeće[1].

Poslije su se ova vijeća popunjivala sama, t. j. samo je vijeće određivalo, tko ima pravo ulaziti u nj. Tako je to određeno već u starom spljetskom statutu od god. 1312.[2]. Tu se općeno veli, da se ovi vijećnici imadu birati između boljih građana („de melioribus"); poslije se protumačilo, što li znači to „de melioribus": god. se 1334. naime propisalo, da se u to veliko vijeće mogu birati samo oni, kojima su očevi i djedovi bili članovi toga vijeća[3]. — I u Zadru biralo je svoje članove samo veliko vijeće, i to s dvije trećine glasova; a da se ipak ne bi u to vijeće uvlačili i nepouzdani elementi, to je u starije doba trebalo još i osobito dopuštenje mletačke vlade i savjet komesa[4], koga je dakako postavljala mletačka vlada; osim toga mogao je i u zadarsko veliko vijeće biti biran samo onaj, komu su otac i djed po ocu bili već članovi toga vijeća[5]. I u Šibeniku je samo veliko vijeće s $^2/_3$ glasova biralo nove članove[6]. — Na Rabu je doduše polovica velikoga vijeća imala pripadati pučanima, a druga polovica nobilima; no one, koji su birali nove članove vijeća, određivao je komes i njegovi suci[7]. — Po kotorskom statutu sačinjavala je čitava „nobilitas" veliko vijeće; razlaže se to time, što da je ta „nobilitas" stekla vrlo mnogo zasluga za grad[8]; no jer se nije znalo, tko pripada toj „nobilitas", to se poslije (god. 1361.) odredilo, da se članom velikoga vijeća ima

---

1 Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 502. i d.
2 Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. II., cap. 21.
3 Ibid., reformationes, cap. 11. i 12.
4 Statuta Jadertina, reformationes, cap. 18.
5 Ibid., reformationes, cap. 17.
6 Volumen statutorum civitatis Sibenici, reformationes, cap. 18.
7 Statutum magnificae comunitatis Arbensis (po izdanju u „Archeografo Triestino", ser. II., sv. XXIII.), lib. III., cap. 19.
8 Statuta et leges civitatis Cathari, statuta, cap. 2.

držati svatko, tko je navršio 18. godinu i komu su ascendenti muške linije bili članovi toga vijeća[1]; god. 1388. odredilo se još i to, da novi članovi mogu biti primljeni u veliko vijeće samo ako s obzirom na zasluge njihove bar tri dijela maloga i bar tri dijela velikoga vijeća pristane na to, da tî budu primljeni u veliko vijeće[2]. — U Dubrovniku se razumijevalo samo po sebi. da velikomu vijeću pripadaju svi nobili, ali opet samo nobili; pučani imali su prije biti primljeni u „nobilitas", a tek bi tada time zajedno dobivali pravo ići u veliko vijeće; tako su među gospare, kad su starije plemićke porodice izumrle, primljeni: Zlatarići, Vodopići, Boždarići. No i u Dubrovniku bila je živa uspomena na doba, kad bar u pogledu vlasti i uprave nad gradom još nije bilo razlike između „gospara" i „pučana". Uspomena ta javlja se u svih dubrovačkih hronista, samo oni ono doba, kada nije bilo razlike između pučana i gospara, pomiču odviše unatrag (na god. 743.)[3]. A i onda, kad nije više u veliko vijeće smio svaki građanin, t. j. kad se veliko vijeće konstituiralo kao posebno tijelo, nije odmah u početku, kako izvješćuje Luccari[4], svaki „gospar" već zato, jer je bio gosparom, pripadao velikomu vijeću; veliko vijeće bilo je naime u prvo doba ograničeno na 150 i opet na 100 članova; tek poslije imao je pravo doći u veliko vijeće svaki plemić, koji bi navršio 20 godina i bio unesen u knjigu zvanu „Specchio". — Na Korčuli tek se god. 1387. odredilo, da u veliko vijeće može samo onaj, komu je već otac bio članom toga vijeća[5].

Naprotiv tih skupština gradskih „nobila", pučani uopće nijesu smjeli da se sastaju u bilo kakove skupštine ili sastanke: osobito mletačka je vlada u pučanima, koji nijesu bili proniknuti talijanskim duhom, gledala vrlo nepouzdan elemenat, pa im je strogo zabranjivala svako sastajanje. Tako je ona 11. svibnja 1441. za-

[1] Ibid., statuta, cap. 35. — [2] Ibid., statuta, cap. 43.

[3] Poredi: Li annali della nob. republica di Ragusa (u „Mon. hist. Slav. merid.", XIV.), str. 8. i d.; Ragnina: Annali di Ragusa (u „Mon. hist. Slav. merid.", XIV.), str. 180. i d.; Resti: Croniche di Ragusa (u „Mon. hist. Slav. merid.", XXV.), str. 19.

[4] Copioso ristretto degli annali di Ragusa (izd. god. 1790.), str. 257.

[5] Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, reformationes, cap. 6. i 27.

branila šibenskim pučanima svako sastajanje („adunationes et consilia et parlamenta“), jer da odatle „eveniunt sepe scandala et novitates“[1]. Tako je isto zabranila 18. studenoga 1444. pučanima na Korčuli, da se sastaju u neki „consilium nouum“, „quae res uidetur nobis inhonestissima propter errores et scandala, quae propter hoc occurrere possent“[2].

Iz riječi Korijolana Cepia[3] i mnogih drugih moglo bi se izvoditi, da pučani nijesu utjecali u gradsku upravu, jer im do toga uopće nije bilo ni stalo. No to ni iz daleka ne stoji tako. Imamo mnogo argumenata, da su i pučani htjeli utjecati u gradsku upravu, ali im plemstvo nije dalo, da se u to miješaju.

U trogirskom statutu od god. 1322. spominje se još neki „consilium generale vel praeconicum, seu parlamentum“, ali samo zato, da mu se oduzme svako područje rada. Jednom se spominje taj parlamenat, kad se određuje, da ni komes ni suci ni vijećnici trogirski ne smiju protiv osuda redovno donesenih prizivati a niti prizive dopuštati na takove parlamente; dalje se izriče, da sve, što bi se učinilo protiv te zabrane, nema nikakove vrijednosti, a sam onaj sudac ili vijećnik, koji bi tako prizvao ili dopustio priziv ili sazvao takav parlamenat, ima se kazniti globom, a tako i svatko, tko bi u takav parlamenat došao[4]. Na drugom se nekome mjestu i opet zabranjuje stavljati na parlamentu prijedloge o promjeni koje odredbe o gradnji gradskih zidova[5]. — Iz tih se odredaba vidi, da je još u vrijeme sastavljanja trogirskoga statuta postojao običaj, da se narod sastajao, kako Lucio tvrdi[6], na trgu (pred crkvom) ili u crkvi ili u palači i tu stvarao odluke i osude, koje su se ticale grada i njegovih građana; napose rješavao je tako sakupljeni narod prizive protiv osuda. Tek trogirski statut oduzeo je tim parlamentima svako područje. — Takovo stezanje njihovih prava nije pučanima bilo po volji, i oni se godine 1357. pod vodstvom arciđakona pobuniše protiv biskupa i plemstva, te protjeraše iz grada plemstvo i preuzeše gradsku upravu u svoje ruke. Bilo je to malo vremena pošto se Trogir opet podvrgnuo vlasti ugarsko-hrvatskih kraljeva,

---

[1] Mon. hist. Slav. merid., XXI., str. 142.
[2] Mon. hist.-jur. Slav. merid., I., str. 174.
[3] Bogišić: Pisani zakoni, I., str. 101.
[4] Statuta et reformationes civitatis Tragurii, statuta, lib. II., cap. 110.
[5] Ibid., statuta, lib. I., cap. 19.
[6] Memorie istoriche di Tragurio, str. 204.

pa su se pučani možda nadali, da će ih i viša vlast zaštititi protiv već tada napola odrođenoga plemstva; no ako su se tome i nadali, nada ih gorko prevari: ban Nikola Čeh i Ivan ban hrvatski i dalmatinski uspostaviše pređašnje stanje, a pučane, koji su se pobunili, strogo kazniše[1]. Godine 1388. protjeraše spljetski pučani svoje plemstvo, nadajući se pomoći u bosanskoga kralja Dabiše i bosanskih velikaša; no te pomoći spljetski pučani ne doživješe, nego Dubrovčani pomogoše spljetskim nobilima i uspostaviše im vlast[2].

A da ni u samom Dubrovniku nijesu pučani baš tako dobre volje prepustili svu vladu gosparima, vidi se već odatle, što se već unaprijed uredilo, kako se ima postupati, pobune li se pučani: u takovu slučaju imadu jedna (sjeverna) gradska vrata zatvoriti Franjevci (Mala Braća), a druga (južna) Dominikanci[3], samo da pučani iz predgrađa Ploča i Pila ne mogu provaliti u grad. — U jednom izvještaju podnesenu mletačkoj vladi godine 1555. o upravi u Dubrovniku veli sastavljač toga izvještaja, da je mržnja pučana protiv nobila u Dubrovniku vrlo velika poradi neprestanih nepravda, koje nobili čine pučanima; ali pobune se ne treba bojati, jer su pučani po naravi vrlo plašljivi i vični podnositi nepravde, a povrh toga njihova ih gospoda drže na uzdi ne kao kakove podanike, nego kao robove; nađe li se među pučanima koje vrednije lice, nastoje ga nobili na sve načine uništiti[4]. Svakako Mlečanin, koji to izvješćuje, prikazuje stvar gorom, nego što jest, samo da dokaže nevaljanost uprave u Dubrovniku; ali izvješćujući o plašljivosti tadašnjih Dalmatinaca, upire se na iskustvo Mlečana u drugim dalmatinskim gradovima, a ne računa na strah pučana od turske vlade.

No makar se dalmatinski pučani i nijesu neprestano bunili protiv svojih gospodara, u njih je ostala trajna mržnja protiv njih. Na tu mržnju naišao je i Mlečanin G. B. Giustiniano, kad je god. 1553. putovao Dalmacijom, ne samo u Spljetu i Šibeniku, nego i na Hvaru i u Ercegnovom[5]. O Hvaranima veli napose Giustiniano: „Fra questi nobili e plebei è odio antico

[1] Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 265.
[2] Orbini: Il regno degli Slavi (god. 1601.), str. 362.
[3] Razzi: La storia di Ravgia, str. 187.
[4] Mon. hist. Slav. merid., XI., str. 75. i d.
[5] Ibid., VIII., str. 204., 215., 221., 245. i d.

et inestinguibile, nasciuto dal desiderio, ch'hannose mpre avuto i popolari d'esser conumerati et admessi nel numero di quei del consiglio ai maneggi della comunità et al governo della città; laonde fino del mille cinquecento dieci uno dei plebei sedisioso sollevò i popolari, li quali giurarono la morte dei cittadini sopra un crocefisso in mano d'un prete sacerdotale". Ali se dogodi čudo: Isusu na raspelu, koje je držao taj svećenik, udari krv na nos, a taj svećenik odmah umre. Ali nije po Giustinianovu navodu samo Bog bio protiv te pobune; protiv nje bili su i Mlečani, pa god. 1514. poslaše Sebastiana Giustiniana, koji pobija mnoštvo pučana, popali im kuće. Ali ipak ne uspostavi vladu nobila; zato Mlečani poslije poslaše još Vicenca Capellu, koji konačno uspostavi tu vladu[1]. I u Ercegnovom „l'odio ed inimicizia, che vive fra i nobili et populari, è causata dal governo della città, del quale voriano essere partecipi anco i popolari, et da una sfrenata superbia et alterezza, ch'è nei nobili, che voriano in cento modi signoreggiar la plebe,..."[2]; no u tome mjestu nijesu Mlečani toliko skloni plemstvu, koliko na Hvaru: čini se, da se u Ercegnovom sačuvalo još staro plemstvo, a da se nije razvilo novo, romanizovano.

I u svojem izvještaju mletačkoj vladi veli Giustiniano, da je u svim dalmatinskim gradovima mržnja među nobilima i pučanima stara i neodoljiva poglavito poradi toga, jer bi i pučani htjeli biti pripušteni u gradske zborove i do gradskih služaba[3]. U isto po prilici doba izvješćuje i Ant. Diedo, da je mržnja pučana protiv nobila u Dalmaciji stara i žestoka, jer pučanima nije dopušteno ići u gradske zborove i jer ne imadu prava ni časti, koja imaju nobili; osobito jaka je ta mržnja u Baru, Kotoru, Hvaru, Trogiru i Šibeniku; u Baru, Hvaru i Šibeniku buknule su već, veli Diedo, i pobune, a vjerojatno je, da će ponovno buknuti, a tako i u drugim gradovima[4]. — Kako izvješćuje bivši zadarski komes Ant. Civrano godine 1554., u Zadru vladala je tako ista mržnja između pučana i nobila[5]. Komes spljetski Alojz. Ferro izvješćuje godine 1557., da i u Spljetu, kao i u ostaloj Dalmaciji, vlada mržnja među nobilima i pučanima, i da je on imao mnogo truda, te pobuna nije buknula[6].

---

[1] Ibid., VIII., str. 221. i d.

[2] Ibid., VIII., str. 245. — [3] Ibid., XI., str. 31. — [4] Ibid., XI., str. 4. — [5] Ibid., XI., str. 57. — [6] Ibid., XI., str. 107.

Glavno pak, po čemu su se nobili razlikovali od pučana, bilo je poznavanje latinskoga jezika, a kasnije talijanskoga. Kako je biskup jednom već uveo latinski jezik za raspravljanje u gradskim zborovima i uopće za zvanični jezik kod svih znatnijih posala, tako se taj jezik i dalje sačuvao zvaničnim jezikom više manje u svim dalmatinskim gradovima bez obzira na to, da li su se oni po priči Konstantina Porfirogenita sačuvali iz rimskoga doba ili nijesu. Kad je crkveni utjecaj počeo slabiti, stala je doduše slabiti i poraba latinskoga jezika. Tako se u reformacijama trogirskomu statutu (22. svibnja 1426. pod mletačkom vladom) veli, da se posve zapustila poraba latinskoga i talijanskoga jezika u gradskim zborovima, ali da to ne valja; pa se određuje, da se u buduće ne smije nitko služiti u zborovima drugim jezikom do li latinskim ili talijanskim; neka se mladež uči latinski[1].

U Dubrovniku bilo je također godine 1472. odlučeno (doduše iza velike borbe), da zvanični jezik ima biti latinski, a ne slavenski[2]; poslije je ipak na mjesto latinskoga stupio talijanski.

Možda bi se s vremenom bio latinski i talijanski jezik u dalmatinskim gradovima i izgubio, da nije nadošla mletačka vlada, koja ga je ponovno stala uvoditi. Ojačao je latinski dotično talijanski jezik (osobito u Dubrovniku) i poradi preporoda starogrčke i starolatinske kulture i općenitoga kulturnoga porasta u Italiji tijekom XV. i XVI. vijeka.

No dalmatinskomu plemstvu doskora nije više bilo dovoljno poznavanje latinskoga jezika: poznavanje to mogao bi sebi pribaviti i kakav pučanin; naprotiv ponosni „nobile“, gdje žene i onako nijesu poznavale toga jezika, mogao je da i ne nauči taj jezik. A osobitih plemićkih diploma nijesu ti nobili ni imali. — Kako dakle da sebi pomognu? Stalo se posve prirodno misliti ovako: budući da latinski jezik oplemenjuje, najplemenitiji su oni, kojima su već pradjedovi govorili taj plemeniti jezik: „Et ideo“, veli se u spljetskom statutu, „uero sunt nobiles [t. j. Spljećani] et uera fama nobilitatis eorum, quum ortum a nobilibus [t. j. Latina, Salonitanaca] habuerunt, sicut Veneti, Paduani et alij quam plures nobiles habuerunt eorum antiquam originem a Troyanis et aliis nobilibus huius orbis“[3]. Tako nastadoše priče, da

[1] Statuta et reformationes civ. Tragurii, reformat. lib. II., cap. 10.
[2] Jireček: Die Romanen in den Städten Dalmatiens, II., str. 19.
[3] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, praefatio.

su spljetski nobili izravni potomci starih Salonjana[1], dubrovački izravni potomci starih Epidaurana[2], zadarski opet izravni potomci starih Salonjana; *Ciccarelli* pače hoće, da su i nobili na Braču izravni potomci starih Salonjana, tih rođenih „nobiles huius orbis"[3].

Naprotiv nobila pučani su u dalmatinskim gradovima ostali sve do najnovijega doba ono, što su i bili, t. j. Hrvati, Slaveni. Takovima ih vide svi oni, koji su došli s njima u dodir. Još god. 1553. našao je Mlečanin Giustiniano, da ne samo u Spljetu, Trogiru, Šibeniku i Dubrovniku, nego i u samome Zadru govore pučani „la lingua schiava"[4]. Razzi uzima, kao da se samo po sebi razumije, da su pučani u Dubrovniku i podrijetlom i narodnošću „schiauoni", samo „Signori Raugei ... sono del sangue Romano e Italiano principalmente discesi"[5]. Zato su držali, kako veli proveditor Barbaro, dalmatinski nobili, da imadu neizbrisan znak, koji im odmah pri porodu daje Bog, priroda i aprobacija mletačkoga dužda[6]; pučane su pak — što dalje, to više — kao „šćave" prezirali. Razzi prikazuje kao nedužnu šalu dubrovačke plemenite mlađarije, gdje pučane na javnim mjestima tuku i zlostavljaju, a pučani su to morali ustrpljivo podnositi; ako li bi se pak tim mladim nobilima prohtjelo provozati se malo po moru, sjeli bi u lađicu kojega pučanina i vozali se u njoj, koliko bi ih god bilo volja[7].

Osim nobila, t. j. romanizovanih dotično potalijančenih Hrvata, koji su stvarali veliko vijeće, bila je uprava grada u prvome redu povjerena Talijanima iz Italije. Već prije nego što su dalmatinski gradovi potpali pod mletačku vlast, postavljali su oni — osim Dubrovnika —, ako se ne bi bio nametnuo koji hrvatski velmoža,

---

[1] Por. o tom: Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, u „Mon. hist. Slav. merid.", sv. XXVI., cap. 10.

[2] Por. napose: Resti: Croniche di Ragusa (u „Mon. hist. Slav. merid.", sv. XXV.), str. 20.; Razzi: La storia di Ravgia (u „Srpska dubrovačka biblioteka, V.), str. 194.

[3] Osservazioni sull' isola della Brazza (god. 1802.), str. 38.

[4] Itinerario, u „Mon. hist. Slav. merid.", VIII., str. 197., 205., 208., 215., 222., 250. i 262.

[5] La storia di Ravgia, str. 194.

[6] Ciccarelli: Osservazioni sull' isola della Brazza, str. 227.

[7] La storia di Ravgia, str. 191. i d.

za komese, rektore, dotično potestate vrlo često rođene Talijane. Već se u spljetskom statutu od god. 1312. određuje, „quod potestas et rector forensis, qui pro tempore fuerit in ciuitate Spalati, et eius officiales et familiares nullo modo possint esse de partibus Sclauonię nec de prouincia Dalmatię. Et contra pręsens statutum nulla proposita possit fieri uel arenga, et si fierit, non ualeat ipso iure“[1]. Ustanova ta potječe, kako Giov. Lucio veli[2], iz godine 1278.; nešto pak prije toga, god. 1273., prigovara Splješćanima kralj Ladislav, što uzimaju „iudices extraneos de aliis regnis..., quod non est fidelitatis indicium“[3]. Kao što u Spljetu, tako nijesu ni u drugim gradovima voljeli za komese (rektore, potestate) ni hrvatske velmože ni domaće plemiće: hrvatske velmože (osobito bribirski knezovi Šubići) bili su siloviti, pa su nastojali samo da sebi prisvoje i povećaju gradske dohotke, a s građanima htjeli su postupati kao sa svojim kmetovima; nastojali su iz grada izvlačiti što više koristi, a za poredak i pravdu u gradu nijesu se brinuli, domaći pak plemići, poput Damjana Jude, nastojali su domoći se neograničene vlasti nad čitavim gradom. Zato, nije li gradovima uspjelo — poput Dubrovnika, iza kako se je riješio mletačkih komesa —, da se ustavnim garancijama osiguraju, da im se postavljeni komes (rektor) ne nametne za gospodara, bilo je za njih, osobito za gradske nobile, još najpovoljnije, da im komesi (rektori) budu rođeni Talijani, koji nijesu imali ni u narodu ni u bližnjem susjedstvu oslona za to, da se nametnu gradu za gospodara. Otkada su pak dalmatinski gradovi potpali pod mletačku vlast, postavljala im je ova za komese uvijek svoje nobile.

Komes je imao pravo postavljati (imenovati) mnogobrojno činovništvo. On je postavljao gastaldione i prekone[4]. Na Korčuli je postavljao po tri suca, a s ovima dalje druge članove svoje kurije[5] U nekim doduše slučajevima imao je on te dostojanstvenike, napose suce i savjetnike, birati između gradskih nobila. No većinu tih činovnika dovodio je sa sobom iz Italije (Mletaka); u spljetskom se statutu napose određuje, „eius officiales et familiares nullo modo possint esse de partibus Sclauonię, nec de prouincia

[1] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. II., cap. 18.
[2] Memorie istoriche di Tragurio, str. 95.
[3] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 42.
[4] Statuta Jadertina, reformationes, 32. i 120.
[5] Statuta civ. Curzulaę, conf. anno 1265., c. 26.

Dalmatię". Ovi su komesovi slugani dakako poznavali latinski ili bar talijanski jezik, pa su se već zato dalmatinskim građanima pričinjali nečim višim; pričinjali su im se kao rođeni plemići, makar i sluge („familiares") bili. Komes se, navršivši u dalmatinskom gradu svoju službenu godinu, vraćao u Italiju (Mletke). Ali nijesu tako i sve njegove sluge; ovima se svidjelo, kako ih dalmatinski građani štuju; po mogućnosti su se i obogaćivali i stalno kao pravi građani nastanjivali u Dalmaciji. Zato današnji nobili po dalmatinskim gradovima, osim Dubrovnika, s punim pravom dokazuju, kako su se njihovi pradjedovi negdje u XII.—XVI. vijeka doselili u Dalmaciju iz Italije, napose iz Mletaka ili iz kojega drugoga grada mletačke „terra-ferme".

Ovi doseljeni Talijani postadoše ravnopravni domaćim nobilima, pače im se davala i neka prednost: ta, oni su talijanski (latinski) jezik, a time i glavnu karakteristiku plemenitosti, usisali materinjim mlijekom! Osim toga, njih su uvijek milovali mletačka vlada i komesi, koje je ta vlada izašiljala.

Notari, makar ih i nije postavljao komes, morali su biti rođeni Talijani[1]. Oni su i u samom Dubrovniku bili rođeni Talijani. To su bili i učitelji latinskoga i talijanskoga jezika; bili su to obično i nadbiskupi i biskupi (napose u Dubrovniku). A rođeni Talijani bili su i svi oni, koji su s tim nadbiskupima, biskupima, notarima, magistrima dolazili kao njihovi „officiales et familiares". Svi ti „officiales et familiares" bili su kao rođeni Talijani osobito čašćeni, pa bi se uzdržavali u tim gradovima i poslije dovršene službe, a ostajala bi tu i njihova djeca i potomčad.

Osim pomenutih „officiales extrinseci" pripadala je većina ostalih gradskih činovnika — i onih, koje je postavljao komes, a i onih, koji su se birali u zborovima — gradskomu plemstvu. Sve znatnije i odličnije službe mogao je vršiti samo plemić, tek podređene pojedine službe mogli su vršiti i pučani. A nije ni mogao tko drugi osim plemića vršiti znatnije službe, jer se za njih tražilo poznavanje latinskoga dotično talijanskoga jezika, a pučani toga nijesu poznavali. Zato su se takovih službaba najlakše domagali zaostali „officiales et familiares" biskupa, komesa, notara, magistra i njihova djeca. Tako su i mnoga mjesta,

---

[1] Poredi: Šufflay: Die dalmatinische Privaturkunde (u „Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, philos.-histor. Klasse", Bd. 147.), str. 19. i d.

koja baš ne bi imali popunjavati „officiales extrinseci“, doista bila popunjena samo strancima.

I advokati u dalmatinskim gradovima mogli su biti samo plemići, koji su znali latinski, dotično talijanski, pa je i pučanin, ako bi nastala parnica između njega i plemića ili drugoga pučanina, bio prinuđen poslužiti se advokatom plemićem.

Zakonodavna vlast bila je u prvome redu u rukama gradskih zborova, t. j. gradskih nobila; no i tu su najjaču riječ imali komesi i drugi gradski činovnici i dostojanstvenici, koji su dolazili iz Italije; pravna pak obrazovanost dolazila je gotovo sva iz Italije. Zato i ima u pravnome životu dalmatinskih gradova vrlo mnogo, što se gotovo posve jednako javlja i u Italiji. Ali krivo se odatle izvodi, da se tu radi o istom narodu: u Italiji take su pojave samonikle, u dalmatinskim gradovima one su tek recipirane. No pored tih pojava u pravnom životu dalmatinskih gradova, koje se slažu s pojavama u Italiji, ima i takovih, koje su u dalmatinskim gradovima samonikle, pa se u njima izražava pravna svijest autohtonoga pučanstva.

Budući da je zakonodavna vlast u prvome redu bila u rukama gradskih nobila, to je posve prirodno, da su oni tu vlast nastojali što više izrabiti u svoju korist. U statutima vidimo općenito, da se drugom mjerom mjeri nobilu, drugom pučaninu, a drugom kmetu. Sasvim je druga kazna, ako je povrijeđen plemić, a druga, ako je povrijeđen pučanin; druga je kazna, ako je zločin počinio pučanin, a druga, ako ga je počinio plemić. U nekim statutima ima doduše i odredaba sa težom kaznom protiv plemića, negoli protiv pučanina. Tako se u reformacijama trogirskomu statutu određuje, da se onaj, koji je zapriječio prijavu poradi protuzakonitih čina, ima kazniti sa deset lira globe; no ako bi to bio plemić, koji ima pravo dolaziti u gradske zborove, ima se kazniti s dvadeset i pet lira globe[1]. Smrtna kazna izvodila se na plemiću odrubljenjem glave, na pučaninu vješanjem. No sve te blaže kazne za pučanina bile su pravilno samo rijetki izuzeci; vješanje napose dano je pučaninu, jer se držalo sramotnijim negoli mač. Pravilno pak bio je pučanin kažnjen mnogo oštrije negoli plemić.

---

[1] Statuta et reformationes civitatis Tragurii, reformationes, lib. I., cap. 9.

Plemići nijesu nikada imali rabotati za grad; javna rabota bila je nametnuta samo neplemićima: pučanima i kmetovima. U pojedinim gradovima bili su plemići izuzeti i od drugih nekih javnih daća. Osim toga imali su plemići mnoga počasna prava. Kad bi se pak gradski teritorij proširio (napose u Dubrovniku), dijelio bi se taj novo stečeni teritorij samo plemićkim porodicama. — Plemići imali su mnoge privilegije i u procesualnom pravu. Tako se već njihovoj prijavi, da kmet nije zadovoljio svojim dužnostima, napose u Dubrovniku podavala potpuna vjera.

Pod mletačkom vladom taj je položaj plemića samo još ojačao. Da uzdrže sebi svoje stare prerogative i da si pribave novih, plemići su uvijek i u svemu popuštali mletačkoj vladi; za nagradu im je ova uvijek davala pravo u njihovim unutrašnjim prijeporima sa pučanima. Interesi dalmatinskih nobila i mletačke vlade bili su pravilno istovetni, a opterećivalo se s jedne i s druge strane autohtono neromanizovano pučanstvo. — Takav položaj plemstva rađao je u njemu indolenciju; ali je u pučana rađao marljivost i brižnost, pa se zato i događalo, te bi mnogi indolentni plemić osiromašio, dok bi agilni pučanin obogatio. No to su bili dosta rijetki izuzeci; taki bogati pučani primali su se obično među nobile. U glavnom ipak pod mletačkom vladom osiromašiše i plemići i pučani. Mletačka vlada znala je podaničku zemlju isisavati, ali napredak u nju unositi, u nju nešto investirati, to nije znala niti htjela znati.

Odsjek sedmi.

Dalmatinski gradovi spram vangradskoga pučanstva.

Pored prilika, koje su postojale u porodici, župi i državi, izakako su Hrvati zaposjeli i naselili Dalmaciju, posve je prirodno, da je svaki pojedinac u borbi za opstanak i za pravo bio upućen gotovo samo na vlastitu snagu i na snagu podvrgnutih ili sprijateljenih takovih pojedinaca. Nepristran sudac, koji bi sudio, i nepristrana vlast, koja bi osude provodila, vrlo se teško mogla tu naći.

Zato su se slabiji elementi dobre volje podvrgavali vlasti jačih, odlučnijih elemenata (župana); ovi su doduše s tim slabićima postupali kao sa svojom imovinom, njima su kao imovinom raspolagali (prodavali, darivali, oporučno zapisivali i t. d.); ali su ih u drugu ruku kao svoju imovinu i štitili.

Sredstvo pak zaštite bila je osveta. Povrijeđeni nastojao je uvijek, da uzvrati povreditelju bar toliko zlo, koliko je bilo njemu naneseno. Pri tom se nije u prvo doba pazilo, da li je to zlo bilo naneseno zlom nakanom, ili od nepomnje, ili samo slučajno. Nije se pazilo ni na to, da li je zlo nanio ovaj ili onaj podanik drugoga župana; zlo se uzvraćalo često čovjeku, koji nije niti znao, da je kakova povreda počinjena, samo ako je on pripadao istome skupu, kojemu i povreditelj. Tako je među ostalima godine 1090. neki Petrić Splječanin zato, što mu je Ljudina Mirosavljev oteo četiri roba (podanika) i dvije ropkinje (a oca ovih ropkinja išibao i t. d.) („ ... habii ... parentes eius ... per manu prisos , . .), prisilio rođake Ljudinine Vukana Degojnića, Branića, Većemira, Jeroslava i Slavića, te su mu ovi dali potpunu zadovoljštinu za zlo, što je počinio Ljudina Mirosavljev[1].

---

[1] Rački: Documenta, str. 152. i d.

Gradovi, koliko se čini, u prvo doba nijesu pri traženju takove zadovoljštine istupali kao jedinstven skup: reprezentant toga jedinstva, biskup, nije mogao tako istupati, a pojedini su plemići („nobiles“), nastanjeni u tim gradovima, tražili tu zadovoljštinu svaki sam za sebe, kako nam to pokazuje gore pomenuti primjer Petrića Splječanina. Kako nam prikazuje stvar Toma Arciđakon, bio je pače običaj, da su tako tražili zadovoljštinu i građani (plemići) istoga grada jedan od drugoga. Tako još u njegovo vrijeme neki spljetski plemić Dujmo Draže nije zadovoljštinu za uvredu nanesenu njegovoj ropkinji tražio od sinova Vidovih pred sudom, nego je sam s dvojicom svojih sinova došao pred sinove Vidove i najprije ih izgrdio, a zatim i tvorno napao, pa je odatle nastao čitav rat između tih dviju porodica[1]. Toma Arciđakon drži, da je uzrok tome neredu bio u tome, što se tadašnji komesi, hrvatske velmože, nijesu brinuli za pravni poredak i sigurnost u gradu, pa je upravo poradi toga nagovorio on Splječane, da biraju Latinca za podestata[2].

No bez sumnje je već vrlo rano prijepore među pojedinim građanima, pa bili oni i plemići, rješavao biskup i njegov sud, kao što je prijepore među podanicima istoga župana u vangradskom teritoriju rješavao taj župan i njegov sud. Samo za povrede, koje bi građaninu nanio koji stranac, nije tome građaninu još i kasnije preostajalo drugo nego da sam pribavlja sebi zadovoljštinu. No kad je vlast u gradu iz ruku biskupovih preuzelo novo plemstvo, počelo je i ono svojim građanima davati protiv vangradskih povreditelja onakovu zaštitu, kakovu je davao i župan svojim podanicima.

Grad sam redovno nije ipak, na zahtjev svoga sugrađanina, od župana ili grada, kojemu je povreditelj pripadao, dotično iz imovine ili pučanstva toga povrediteljeva grada ili župe neposredno silom pribavljao zadovoljštinu tomu sugrađaninu; nije se redovno sam neposredno osvećivao za povredu nanesenu njegovu građaninu. Samo ako se radilo o većoj povredi, o većoj šteti, znao je takav grad voditi sa susjednim županom ili gradom

[1] Historia Salonitana (u „Mon. hist. Slav. merid.“, vol. XVI.), cap. 32., str. 115.
[2] Ibid., str. 117. i d.

čitave ratove, da pribavi svome sugrađaninu potpunu zadovoljštinu. Mnogobrojne takove ratove navode Toma Arciđakon u svojoj povijesti spljetskoj[1] i *Giovanni Lucio* u svojoj povijesti grada Trogira[2]. Pri tom su jači gradovi bili vrlo osjetljivi i tražili su od slabijih silne zadovoljštine i za manje a možda i za fingirane povrede, a u drugu pak ruku nijesu htjeli da dadu zadovoljštine ni za velike povrede građanima iz slabijega grada. Uz takove prilike morao je slabiji grad sve više slabiti, a jači sve više jačati. Najbolji primjer takove borbe daje nam borba između Šibenika (kao jakoga grada) i Skradina (kao slaboga)[3]. Skradin uz tu borbu izgubi i biskupa, i premda je bio sazdan na razvalinama stare Skardone, nije se vrstao među romanske gradove (t. j. one, koji su se sačuvali iz rimskog doba): građani njegovi ostali su i po imenima ono, što su i bili — Hrvati; naprotiv Šibenik — premda prvobitno nije imao biskupa, premda Šibenčanima nije uspjelo dokazati, da je njihov grad sagrađen na razvalinama kakova rimskoga grada — ipak je dobio biskupa (i uzdržao ga do dana današnjeg, dok je i sam Trogir izgubio svoga); ipak se on drži romanskim gradom, te njegove najodličnije porodice dobiše imena „Veranzio", „Difnico", „Stafileo" i t. d.

Obično, kako rekosmo, nije poradi povreda pojedinih građana nastajao odmah i rat između grada povređenikova i grada povrijediteljeva. Povrijeđeni se običavao potužiti sudu svoga vlastitoga grada, a ovaj bi na to po svom glasniku pozvao povrediteljev grad (župana), da dade zadovoljštinu za naneseno zlo; no ako povrijediteljev grad ne bi dao tražene zadovoljštine, ne bi povređenikov grad neposredno pošao silom otimati povrediteljevu gradu ljude i imovinu i tako pribavljati svome sugrađaninu zadovoljštinu, nego bi samo svome sugrađaninu dao slobodne ruke, da zlo njemu naneseno uzvrati zlom, koje može nanijeti makar kome građaninu povrediteljeva grada, i da sebi tako pribavi traženu zadovoljštinu.

Najbolje opisuje taj postupak trogirski historik *Giovanni Lucio*. On veli, da u dalmatinskim gradovima, ako bi građanin jednoga grada nanio građaninu drugoga grada kakovu nepravdu ili kakovu

---

[1] Ibid., str. 69. i d., 99. i d., 104. i d., 125. i d. itd.
[2] Memorie istoriche di Tragurio, str. 22. i d., 26. i d., 34. i d., 45. i d., 48. i d., 89. i d., 110. i d., 118. i d., 271. i d. itd.
[3] Por. n. pr. „Mon. hist.-jur. Slav. merid.", III., str. 155. i d.

štetu, nije povrijeđeni išao tražiti zadovoljštinu pred sud povrediteljev, nego bi se poradi počinjene nepravde pritužio pred magistratom svoga vlastitoga grada, a ovaj, ako bi vidio, da su pritužba i zahtjev opravdani, zatražio bi kod povrediteljeva magistrata zadovoljštinu za povrijeđeno pravo; ovaj bi onda magistrat ili kratkim putem davao traženu zadovoljštinu ili bi se s magistratom povrijeđenoga sporazumio, te bi se određivali s jedne i s druge strane obranici, koji bi se sastali na određenu mjestu u određeno doba i sporazumno riješili prijepor. Nije li povrediteljev grad dao tražene zadovoljštine a niti je došlo do rješenja prijepora po pomenutim obranicima, tada bi povrijeđenikov magistrat ovlastio toga povrijeđenoga, da uz pomoć drugih sugrađana nastoji sebi pribaviti zadovoljštinu plijenjenjem robe makar kojega građanina iz povrediteljeva grada ili zarobljenjem makar koga građanina iz toga grada, koji je uskratio dati zadovoljštinu. Zaplijenjena roba, zarobljeni građanin pridržao bi se zatim dotle, dok ga njegov grad ne bi iskupio davši traženu zadovoljštinu. — U Hrvata, t. j. u starije doba, veli dalje *Giovanni Lucio,* postupalo se tu jednostavnije: povređenikov magistrat nije se napose ni obraćao na magistrat povrediteljev, da se dade tražena zadovoljština; povređenikov bi magistrat odmah na pritužbu i zahtjev povređenikov ovlastio ovoga, da se posluži represalijama spram članova i imovine povrediteljeve župe; i povređenik sa svojim prijateljima imao bi sada da vreba, gdje bi zaplijenio kakovu robu iz povrediteljeve župe ili gdje bi zarobio kojega člana te župe. Osim toga, veli Lucio, vladao je u Hrvata običaj, te bi se sve nepravde, sve povrede, pa i samo umorstvo, izglađivale novčanim kaznama, koje su se nazivale „vražda"[1].

U spljetskom statutu od god. 1312. bilo je nužno napose odrediti, da se spljetski građanin, ako imade kakovu — budi deliktalnu, budi kontraktualnu — tražbinu protiv kojega stranca, ne smije odmah poslužiti represalijama. U takovu slučaju ima se najprije spljetska općina osobitim pismom obratiti na općinu, kojoj pripada dotični dužnik. U tom pismu ima se točno opisati stanje stvari i zahtjev povrijeđenoga. Nakon izminuća petnaestodnevnoga roka, iza kako se glasnik, koji je to pismo odnio, vratio u Spljet, a da obaviještena

[1] Memorie istoriche di Tragurio, 1674., str. 33. i d.

općina nije ništa učinila, da se zatražena zadovoljština dade — ima općina spljetska ponovno odaslati takovo pismo. Pa ako obaviještena općina ne bi u roku od 15 dana ni na to ponovno pismo zadovoljila, tada ima potestat sa svojom kurijom, trojicom sudaca i šestoricom vijećnika točno ispitati stanje stvari i odrediti veličinu povređenikove tražbine. Zatim se ima predložiti velikomu vijeću, u kojem ima biti bar 60 vijećnika, da se povrijeđeniku dopusti, da se do iznosa svoje tražbine, određena naprijed pomenutim načinom, posluži represalijama budi protiv osoba, budi protiv stvari općine, u kojoj je taj delikat počinjen, dotično kojoj pripada taj povreditelj („... de dandis repressaliis, nec ne in personis uel in rebus contra commune et speciales homines illius terre, in cuius territorio dicta robaria fuerit commissa, uel de qua fuit debitor dicti ciuis Spalatini et sui territorij et districtus; ..... “). Veliko vijeće odlučuje sada većinom glasova, ima li se povređeniku dati ovlast za represalije[1]. Posluži li se povređenik, komu je tako dana ovlast za represalije, datom ovlašću, ima u roku od dva dana poslije obavljenoga zaposjednuća (osobâ ili) stvarî, koje pripadaju povrediteljevoj općini, predočiti („prȩsentare“) potestatu (rektoru) i službenicima spljetskim zaposjednute stvari (i osobe?); njih imadu spljetski procjenitelji („extimatores“) procijeniti, a zatim se uz tako utvrđenu vrijednost imadu dosuditi povređeniku za namirenje njegove tražbine[2]. — Dalje se u tome statutu određuje: ako je koji Spljećanin učinio štetu kojemu strancu, pa ako je poradi toga učinjena šteta kojemu drugomu Spljećaninu (t. j. ako se poradi toga poslužio povrijeđeni stranac represalijama protiv drugoga Spljećanina), imade Spljećanin, koji je učinio štetu strancu, koji je zato oštetio drugoga Spljećanina, tomu drugomu potpuno naknaditi štetu, „quia iure cauetur, qui occasionem damni dat, damnum dedisse uidetur“[3]. Poradi te nesigurnosti bilo je određeno i to, koliko je koja lađa morala imati mornara[4], da može spljetska općina tražiti od drugih općina naknadu za štete, koje bi toj lađi bile nanesene u području drugih općina.

---

[1] Statuta et leges civitatis Spalati, statutum vetus, lib. VI., cap. 6.
[2] Ibid., statutum vetus, lib. VI., cap. 7.
[3] Ibid., statutum vetus, lib. VI., cap. 13.
[4] Ibid., statutum vetus, lib. VI., cap. 14.

I po statutu grada Trogira imao se, ako je Trogiraninu nanio štetu koji stranac, odaslati općini, kojoj pripada povreditelj, osobiti glasnik („nuncius, siue Ambasciator“) i to s obzirom na sam čin, iz koga je nastala šteta, jedan ili više njih. Taj glasnik imao bi tu općinu pozvati, da počinjenu štetu naknadi u roku, koji je unaprijed odredila trogirska kurija. Ne naknadi li pozvana općina u određenom roku štetu, ima trogirska kurija povređeniku izdati ispravu, kojom se ovlašćuje poslužiti se represalijama na sve osobe i stvari, što pripadaju onoj općini, kojoj pripada povreditelj, i to do potpunoga namirenja svoje tražbine i svih troškova[1].

Osobito točne propise o tim represalijama ima šibenski statut. Tu se točno propisuje, kako ima komes sa svojom kurijom — ako šteta, koju je počinio stranac Šibenčaninu, čini preko 60 libara, a Šibenčanin ne bi od strančeve općine neposredno mogao dobiti zadovoljštine — poslati dotičnoj općini svoga glasnika („ambasciator“), i kako ima taj ambasciator potanko razložiti čitavo stanje stvari. Ako pozvana općina ne bi ni sada dala traženu zadovoljštinu, ima komes sa svojom kurijom — ako drži, da je doista nužno, da se poduzmu represalije — sazvati Vijeće Petnaestorice, a dalje ima biti onako, kako odluče bar dvije trećine toga vijeća. U tom vijeću ima biti zajedno s komesom i kurijom bar 16 lica, a ne smije biti nijedan rođak oštećenikov; rođaci oštećenikovi imaju se ukloniti iz tog vijeća, dok se o toj stvari vijeća; pa ako bi poradi toga uklonjenja broj prisutnih pao pod 16, ima se to vijeće nadopuniti članovima Velikoga Vijeća. Represalije pak imaju se poduzimati na način i do mjere, koju odredi ovo Vijeće Petnaestorice[2]. — Ako se oštećenik posluži datom mu ovlasti i zaplijeni kakovu stvar povreditelja ili drugoga kojega pripadnika njegove općine, ima se zaplijenjena stvar deponirati kod općinskih prokuratora u Šibeniku; zatim imadu komes i njegova kurija odaslati glasnika u općinu, u kojoj se nalazi onaj, komu su stvari zaplijenjene; ovaj glasnik ima obavijestiti komesa ili rektora o učinjenoj zapljeni veleći, da se zaplijenjene stvari još uvijek mogu dobiti natrag, ako se podade potpuna zadovoljština[3]. Ne dade li se ni sada tražena zadovoljština,

[1] Statuta et reformationes civ. Tragurii, statuta, lib. III., cap. 58.
[2] Volumen statutorum, reformationum ac legum civ. Sibenici, statuta, lib. II., cap. 74. — [3] Ibid., statuta, lib. II., cap. 75.

imaju se zaplijenjene stvari dosuditi oštećeniku; no ako su zaplijenjene stvari više vrijedne negoli tražbina oštećenikova, ima se ovaj višak vratiti onomu, komu su stvari oduzete; naprotiv, ako su one vrijedne manje, može oštećeni i dalje plijeniti do pokrića svoje tražbine[1]. — Ako li se radi o tražbini manjoj od 30 libara, ima se odaslati samo općinski „praeco“, a ne „ambasciator“, da izradi zadovoljštinu od općine, kojoj pripada povreditelj[2]. — Da su se u Šibeniku takovi sukobi i takovo traženje zadovoljštine od drugih općina vrlo često ponavljali, najbolje se vidi odatle, što u šibenskom statutu, i to gotovo na prvom mjestu, ima obilje ustanova o „ambasciatorima“, koji su se tako izašiljali tražiti zadovoljštinu; napose tu se točno određuje, kolika pristojba ide „ambasciatoru“ za polazak u pojedine gradove i krajeve[3].

I u drugim statutima ima ustanova o tim represalijama; nema ih doduše toliko i nijesu tako točne kao u šibenskom statutu; ali se ipak po njima vidi, da su te represalije i u drugim dalmatinskim gradovima bile poznate vrlo dobro, pače tako dobro, da se držalo zališnim, da se take odredbe stavljaju napose u statut. U statut stavljale su se samo neke posljedice te uredbe; tako su napose i Dubrovčani u vrijeme sastava statuta od god. 1272. priznavali, da i drugi gradovi i općine, ako bi njihova pripadnika oštetio koji Dubrovčanin, imadu neko založno pravo nad ljudma, brodovima i drugim stvarima iz Dubrovnika do namirenja štete; zato se određuje u tome statutu, da ima onaj, koji bi štetu nanio kojemu strancu, naknaditi štetu, koju bi pretrpio koji drugi Dubrovčanin time, što mu je taj stranac, poslužívši se pomenutim založnim pravom, zaplijenio robu ili ljude[4]. — Točnije odredbe o uvjetima, uz koje se mogu dopustiti represalije, sadržaje tek knjiga reformacija. Tu je napose zakon od 19. prosinca 1319. o razbojstvu. Tu se veli, da se u različnim krajevima oko Dubrovnika događaju mnoga razbojstva i druge povrede na štetu Dubrovčana, a ne može se nikada dobiti zadovoljštine. Zato se za buduće određuje: ako se dogodi kakova šteta, ima se najprije pozvati gospodar one župe („comitatus vel Gjupae“), da dade zadovoljštinu ili da učini, da je dade povreditelj. Ne dođe li na

[1] Ibid., statuta, lib. II., cap. 76. — [2] Ibid., statuta, lib. II., cap. 77.
[3] Ibid., statuta, lib. I., cap. 8.—18.
[4] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. VII., cap. 32.

taj poziv do zadovoljštine, ima se povrijeđenomu izdati ovlast na represalije protiv svih pripadnika iste župe i na njihovu imovinu. Izvidjeti pak, je li doista to razbojstvo ili povreda počinjena, ima dubrovački komes i njegova kurija[1].

No i ondje, gdje nije bilo o tim represalijama nikakovih osobitih odredaba, postupalo se u glavnom jednako, a možda još i bezobzirnije, nego što je to propisano u spljetskom, trogirskom i šibenskom statutu. Osobito se u staro doba postupalo tu mnogo bezobzirnije, nego što je određeno u pomenutim statutima, te je poduzimanje takovih represalija često značilo pravi rat između gradova, među kojima je došlo do takova sukoba. Tako nam opisuje Toma Arciđakon, kako su Spljećani s potestatom Garganom na čelu poradi toga, jer su im Omišani (s knezom Osorom) uskratili zatraženu naknadu štete, koju je počinio neki Omišanin Toljen, navalili na otok Brač, koji se onda nalazio u vlasti Omišana. Bračani se ovaj put oteše plijenjenju time, što se podvrgoše vlasti grada Spljeta i što izručiše Spljećanima sve, što je na Braču neposredno pripadalo Omišanima[2]. — Ali nijesu Spljećani služeći se represalijama uvijek postupali tako blago. Kad su nekoliko godina prije toga za štete, koje je Spljećanima nanio Toljen Vlčeta, osvojili grad Ostrog, tad su sve u tome gradu „diripientes, ecclesiam quoque, cuius se fundatores fore iactabant, ad solum diruentes, effoderunt sepulcra, extumulantes ossa progenitorum eorum, sparsim ea proiecerunt in campum“[3]. — Obično, kako rekosmo, ne bi čitav grad (gradska vojska) pošao, da svomu sugrađaninu pribavi zadovoljštinu za povrijeđeno pravo, nego se oštećeniku davala samo ovlast, da on sam pribavi sebi zadovoljštinu. Takovu ovlast dadoše god. 1283. Trogirani svomu sugrađaninu Vučini, da se posluži represalijama protiv Spljećana, koji su tome Vučini oduzeli jedan brod a pozvani, da mu ga vrate, nijesu se pozivu odazvali. Represalijama mogao se taj Vučina prema danoj uputi poslužiti „supra bonis quorumcunque Spalatensium ubique invenientur“[4].

---

[1] Liber omnium reformationum, pag. VI., cap. 8.
[2] Thomas Archidiaconus: Historia Salonitana, cap. 35.
[3] Ibid., cap. 29.
[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, VI., str. 422. i d.

Nekoliko godina poslije toga poplijeni Pribinja Bračanin lađu Trogiranina Dujma Dopnića, i nanije mu štete 50 libara. Općina trogirska ponovno pozove općinu bračku, da njenu čovjeku Dujmu Dopniću dade traženu naknadu štete, ali se ova pozivu ne odazva; pa konačno trogirski konzuli i rektori Matija i Franjo, saslušavši svjedoke (samoga čina) i glasnike (koji su prizvali Bračane), uz privolu trogirskoga vijeća izdaše Dujmu Dopniću potpunu ovlast („plenam et liberam potestatem, licentiam et auctoritatem"), da prisvoji sebi ljude ili robu, koja pripada makar kome iz općine bračke, do vrijednosti od 50 libara za namirenje svoje tražbine i troškova. Ipak općina trogirska i o toj odluci obavijesti općinu bračku, pa i izdanu ovlast ća i suspendira, dok se ne bude znalo, što će Bračani na tu obavijest[1]. — Godine 1349. oteše ljudi kneza Grgura Galežića Trogiraninu Josipu Stjepanovom 38 komada goveda i 60 komada ovaca; time počinjenu štetu procijeniše trogirski procjenitelji na 354 libre; i jer drukčije taj Josip Stjepanov nije mogao doći do zadovoljštine, ovlasti ga trogirski komes Marko Rugino i njegovi suci u sporazumku sa spljetskim sudom na represalija „contra et aduersum dictum Com. Gregorium eius heredes, homines gentem et bona ita, et taliter, quod si quicumque dom. Com. Greg. eius hered. homines, gentem et bona, seu eorum alterum in aliqua dictarum trium Ciuitatum [t. j. Trogira, Spljeta i Šibenika] seu earum et cuiuslibet ipsarum districtibus, quod ipsi omnes et singuli debeant realiter, et personaliter capi, et detineri vsque ad integram satisfactionem dictarum lib. 354"[2]. — Kako nam opisuje *Giovanni Lucio*, čitava povijest grada Trogira ispunjena je traženjem takih zadovoljština, poduzimanjem represalija protiv različnih drugih općina i opet odbijanjem zahtjeva drugih općina za takovim zadovoljštinama te bojevima poradi toga, jer su te druge općine poduzimale protiv Trogira represalije[3].

Ali nijesu se javljali takovi sukobi samo među Trogirom i drugim općinama. Javljali su se oni i među drugim općinama; samo o drugim općinama nemamo tako opsežne i točne povijesti, kako je ova trogirska. Tako je n. pr. zadarski sud godine 1339. svome građaninu Nikoli Šimoniću dao pravo na represalije protiv pripadnika grada Cresa, jer su neki Cresani porobili Šimonićev

---

[1] Ibid., VIII., str. 112. i d.
[2] Memorie istoriche di Tragurio, str. 257.
[3] Ibid., str. 149. i d.

brod[1]. Odatle je nastala dugotrajna raspra između Cresa i Zadra, u kojoj je posredovala i mletačka vlada.

Javljali su se takovi sukobi i između grada Spljeta i njegovih susjeda, ali su u Tominoj spljetskoj povijesti ti sukobi prikazani tako, kao da su Splječani bili mirni jaganjci, a njihovi susjedi da su bili razbojnici, koji su Splječane uvijek samo uznemirivali.

Šibenčani opet izradili sebi i u samoga kraljevskog pretendenta Ladislava Dračkoga još godine 1403. ovlast, da smiju oduzeti Skradinjanima dobara i robe do vrijednosti od sto i deset dukata, i obećanje, da za to robljenje (oduzimanje) ne će biti nikakve kazne[2].

Dolazilo je do takovih represalija i između dalmatinskih i talijanskih gradova; tako je grad Ankona godine 1254. dozvolio svojim građanima Paulu Fultroniju i Benevenutu, da se posluže represalijama protiv Dubrovčana[3].

Kako se po starijim spomenicima vidi, dalmatinski su gradovi nastojali osobito oko toga, da se zabrani poduzimanje takih represalija (napose uhićenjem — zarobljenjem — pripadnika one općine, kojoj pripada uvreditelj), ako nije prije toga povrijeđenikova općina pozvala općinu povrediteljevu, da naknadi nanesenu štetu. Tko se je htio ovakim represalijama služiti, imao je najprije dobiti od svoje općine za to ovlast. Tako se u nekom ugovoru između Klisa i Spljeta iz godine 1171., kad su Splječani i Klišani međusobno izmijenili zarobljenike, određuje za buduće: „Et si quis nostrum [t. j. Splječana] super aliquem eorum [t. j. Klišana] debitum quesierit, si sine placito eum ceperit, amittat placitum,... Et insuper si quis extraneus pro aliqua re pignorare voluerit, antequam iustitiam quesiuerit, vos nos [t. j. Splječane] defendere studeatis". No u drugu ruku, ako je stvar pravedna pa se to i utvrdilo, imao se povreditelj izručiti općini povrijeđenoga: „... et si quis latro apud nos [t. j. Splječana], que sunt eorum [t. j. stvari Klišana], furatus fuerit, aut reddat totum aut tradatur eorum ditioni"[4].

---

1 Mon. hist. Slav. merid., II., str. 44.
2 Mon. hist.-jurid. Slav. merid., III., str. 155.
3 Mon. hist. Slav. merid., I., str. 86.
4 Smičiklas: Codex diplomaticus, II., str. 130.

Samo ako je između dva grada postojalo osobito prijateljstvo, moglo se napose ugovorom odrediti, da oštećeni ima, ma da i pripada drugome gradu, tužiti povreditelja pred povrediteljevim sudom i da mu povrediteljev sud i magistrat imadu pribaviti traženu zadovoljštinu. Tako je napose u ugovoru od 26. lipnja 1190. između Zadra i Raba ugovoreno, da nema više vrijediti dojakošnji običaj rješavanja takovih sukoba (valjada s represalijama), nego „ut si quispiam utriusque ciuitatis aliquam pecuniam alicui crediderit et eam rehabere nequiuerit, i p s u m d e b i t o r e m s u u m e t n o n a l i u m q u e r a t in aspectu iudicum debitoris, qui cogatur eum reddere uniuersa“[1].

Sličan, ali mnogo točniji ugovor sklopljen je god. 1239. između Spljeta i Trogira. Tu se određuje, da Trogiranin ima Spljećanina tužiti najprije pred spljetskim sudom; samo ako ne bi bio zadovoljan osudom spljetskoga suda, a radilo bi se o vrijednosti preko 30 perpera, ima tu osudu predočiti vlastitim sucima, pa ako bi se ovima činila nepravedna, imadu stranke ići na sud u Zadar; tek ako bi zadarski sud pronašao valjanom spljetsku osudu, ima kod nje ostati; ako li je ne bi pronašao valjanom, ima sam donijeti drugu osudu. Radi li se o cijeni manjoj od 30 perpera, nema Trogiranin daljnje pritužbe protiv osude spljetskih sudaca. Ista načela vrijede, ako ima koji Spljećanin tražbinu protiv Trogiranina; ovaj također ima Trogiranina tužiti najprije pred trogirskim sudom[2].

Bilo je takovih ugovora dosta mnogo; no upravo to, što ih je bilo toliko i što su se ponavljali između istih gradova, pokazuje, da se nijesu provodili baš najtočnije i da se i poslije sklopljena takova ugovora postupalo po starom običaju. Tako je već godine 1221. sklopljen ugovor između Spljećana, Trogirana, Klišana i Šibenčana, po kome je oštećenik, ako je šteta činila više od 10 solida, sa svojim sucem (t. j. sucem — osudom? — svojega grada) mogao u gradu povrediteljevu tražiti zadovoljštinu, pa mu se ta i morala dati iz povrediteljeve imovine, a ako povreditelj takove ne bi imao, tada se on sam morao predati (u ropstvo) za namirenje oštećenikove tražbine[3].

Godine 1250. opet je između Trogira i Šibenika sklopljen dosta opsežan, ali na žalost i dosta nerazumljiv ugovor o štetama, koje

---

[1] Ibid., II., str. 247. — [2] Ibid., IV., str. 85., l. 6.—9. — [3] Ibid., III., str. 190.

bi jedni drugima počinjali Šibenčani i Trogirani. Prema tome ugovoru imao je svaki od tih gradova utjerivati tražbine građana drugih gradova, ako bi istinitost tražbine do 10 libara prisegom zasvjedočila tri građanina, do 20 libara šest građana, a preko 20 libara, ako je istinost zasvjedočilo, prema uviđavnosti suda, više od šest građana. Utjerati ima se ta tražbina najprije iz imovine povrediteljeve, a ako ova ne bi dostajala, imao se uhititi sam taj povreditelj. Ako li je povreditelj, dok parnica traje, utekao, ima tražbinu utjerati ona općina, u koju je utekao[1]. — Godine 1263. taj je ugovor između Šibenika i Trogira obnovljen, i kako se vidi iz te obnove, u njoj je postavljeno načelo, da ima suditi tuženikov sud, bar za štete od popaše. Dalje se po toj obnovi vidi, da su Šibenčani i Trogirani i u vremenu od 1250. do 1263. i dalje vodili među sobom represalije, jer se tu veli, da ono, što je tko zaplijenio, ima vratiti, no zato da mu se tražbina ima namiriti[2]. Godine 1403. sklopljen je opet nov ugovor između Šibenika i Trogira, po kom će napose i jedan i drugi od tih gradova suditi prebjeglomu zločincu po svom zakonu[3]. — U ugovoru od 7. rujna 1241. između Spljećana i Andrije kneza humskoga obvezuje se ovaj, da će svakoga svoga podanika, koji povrijedi Spljećanina, prisiliti, da dade potpunu zadovoljštinu, a ne bude li je sam taj podanik mogao dati, da će je dati sam knez dotično njegovi nasljednici[4].

Uza sve te ugovore postupalo se obično po starom običaju, kako se to najbolje vidi po tom, što su odredbe o tom starom običaju, o tim represalijama, ušle i u naprijed pomenute statute (spljetski, trogirski i šibenski). Ugovori su se naime sklapali, ali nije bilo vlasti, koja bi kontrahente mogla prinuditi, da se drže ugovora, i koja bi prosuđivala, je li sklopljeni ugovor povrijeđen; tako su ti ugovori ostajali neprovedeni. Sudio je obično povređenikov sud, a povreditelj se nije ni saslušavao, nego su se i bez saslušanja navodnoga povreditelja dopuštale represalije protiv pripadnika njegove općine. Posve je prirodno, da su se takve represalije u općini, protiv koje su se izvodile, držale za nove povrede, pa se na njih odgovaralo novim represalijama; i to je

[1] Ibid., IV., str. 430. i d. — [2] Ibid., str. 247. i d.
[3] Mon. hist. Slav. merid., V., str. 18. i d.
[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, IV., str. 134.

tako išlo, dok se jedna i druga stranka ne bi čitavo istrošila; zatim bi se sklapao nov ugovor, na koji se kontrahenti doskora i opet ne bi obazirali.

Najgore je pri tome bilo to, što je redovno sudio sud povređenikov i on mu je davao ovlast na represalije. Da se tomu doskoči, razvio se običaj, te nije u takovim prijeporima imao suditi konačno ni sud povređenikov, ni sud povrediteljev, nego osobiti sud. Kako smo naprijed rekli, *Giov. Lucio* veli, da je u dalmatinskim gradovima, ako povrediteljev magistrat ne bi na zahtjev povređenikova magistrata htio odmah dati zadovoljštinu, vladao običaj, te su se određivali s jedne i s druge strane obranici, koji su se sastajali na određenu mjestu u određeno vrijeme i tu sporazumno rješavali prijepor.

Običaj taj vladao je napose u južnoj Dalmaciji, no javlja se već dosta rano i u sjevernoj. Tako godine 1325. biraju Trogirani svoje pouzdanike, koji bi imali izravnati prijepore poradi represalija sa Zadranima[1]. Godine 1328. sklopljen je sporazum među knezom Đurom Šubićem i Splječanima o obranicima, koji će presuditi prijepore među njima[2], pa ti izabrani suci i presudiše taj spor[3].

Mnogo se jače razvio taj običaj obraničkih sudova u južnoj Dalmaciji, napose u Dubrovniku. Ti sudovi dobiše i svoje osobito ime: općeno bijahu poznati s imenom „stanak“. To je ime već u XII. vijeku toliko poznato, da je u ugovorima bilo dovoljno reći, da će se takovi prijepori rješavati na „stanku“ ili da će se održati „stanak“ u određeno vrijeme i na određenu mjestu' pa se znalo, da takove prijepore imadu presuđivati sudovi sastavljeni od ljudi jedne i druge općine.

Tako već iz XII. vijeka imamo jednu bilješku, u kojoj se općina popovska žali, što se Dubrovčani ne drže ugovora o tome, gdje se ima stanak držati, jer su obrekli, da će se držati u Zatonu, a ne onkraj Rijeke[4]. — U privilegiju srpskoga kralja Stjepana Uroša danom općini dubrovačkoj 14. kolovoza 1243. veli se opet: „Et stanec sit inter nos a sancto Michaele usque ad sanctum Georgium“[5]. To se isto ponavlja i u prihvatu toga

[1] Ibid., IX., str. 247. — [2] Ibid., IX., str. 422. i d. — [3] Ibid., IX., str. 436. i d. — [4] Ibid., II., str. 126.

[5] Ibid., IV., str. 195.; bit će da je običaj izražen u tom privilegiju u svezi s onom rečenicom „Đurđev danak, hajdučki sastanak“.

privilegija sa strane dubrovačke općine i obećanju, da će i Dubrovčani pravedno postupati sa Srbima, kao što kralj Stjepan Uroš obećaje, da će on pravedno postupati s Dubrovčanima. Tu se bez daljega razlaganja, što je to „stanec“ i koje on funkcije ima, veli naprosto i to: „Et stanec sit inter nos a sancto Michaele usque ad sanctum Georgium“[1]. Samo se u jednoj i drugoj ispravi napose ističe, da se suci, kad se sastanu, imadu zapriseći, da će pravo suditi („rectum iudicium iudicare“) prema starim običajima.

I u kasnijem nekom privilegiju srpskoga kralja Stjepana Uroša veli se, da u sukobima između Dubrovčana i Srba ima suditi „юдьнь Срьблинь а др8ги Д8бровьчанинь“[2]. Potanje podatke o sastavu takova stanka imamo u ugovoru između Dubrovnika i Kotora od 5. lipnja 1279.; tu se napose određuje, da u prijeporima među Kotoranima i Dubrovčanima imadu suditi po dva suca Dubrovčanina i dva suca Kotoranina, koje će obje stranke zajednički (sporazumno) izabrati. Kako se dalje po tom ugovoru vidi, imao je taj sud samo značaj nekoga mirovnoga suda; ne uspije li naime mirovna akcija toga suda, upućuje taj ugovor povrijeđenoga, da traži zadovoljštinu pred povrediteljevim sudom[3]. Po ugovoru između Dubrovnika i srpskoga kralja Stjepana Uroša Milutina (od god. 1301.) vidi se opet, da se na stanku imala donijeti konačna osuda; veli se tu naime: da parnice između Dubrovčanina i Srbina nema rješavati kraljev sud („per curiam regalem“), nego osobiti sud sastavljen od jednoga Dubrovčanina i jednoga Srbina. No ako se radi o šteti, koju je počinio koji Srbin na dubrovačkim vinogradima, ima pribaviti dotično dati srpski kralj naknadu počinjene štete ili izručiti zločinca (valjada i bez osobite osude na stanku)[4]. Tako se bar može tumačiti ova stavka tog ugovora uvrštenoga u dubrovačke „libri reformationum“ prema riječima u privilegiju kralja Stjepana Uroša Milutina, gdjeno se veli: „И ако се ѡрѣте кои дльгь межд8 срьблином сь д8бровчанином, да имь ю с8дь прѣдь с8диѡмь срьбскимь и прѣдь юднѣмъ д8бровчаниномь, и що с8дита, този да ю свршено: а прѣдь кралевьство ми да ид8 за невѣр8, за вражд8, за челюадина, за конь, 8 томь да ю с8дь д8бровчанин8 прѣдь кралевьствомь ми“[5].

---

[1] Ibid., IV., str. 211. — [2] Ibid., VI., str. 154. — [3] Ibid., VI., str. 299. — [4] Ibid., VIII., str. 22. — [5] Ibid., VIII., str. 20.

Takovih ugovora o stanku ima Dubrovnik i s gradom Spljetom. Tako se napose određuje godine 1257., da imadu po četiri izabrana suca iz Spljeta i četiri iz Dubrovnika na stanku u Stonu presuditi sve prijepore (razbojstva, represalije, dugove i t. d.) među građanima jednoga i drugoga grada[1]. Takav stanak odrediše opet Dubrovčani i Spljećani godine 1265. u Prevlaci, pa za svoje suce Dubrovčani postaviše Teodora Bodatie (Budačića), Dimitriju Menzi (Menčetića) i Sergija Clementis[2].

Osobito mnogo odredaba o „stanku" i o prijeporima među pripadnicima različnih općina ima u dubrovačkom statutu od godine 1272. Prema tim odredbama bili su Dubrovčani bar u načelu vrlo susretljivi spram stranaca; u načelu imao je uvijek suditi sud tuženikov, pače, ako tužitelj nije bio „Sclavus de Sclavonia", nego kakav drugi „foresterius", imao mu je tuženi Dubrovčanin do tri dana dati potpunu zadovoljštinu i nije smio prije toga otići iz Dubrovnika, osim ako je postavio osobitoga zastupnika, koji bi za njega ispunio sve, na što bi bio osuđen[3] No ako je taj tužitelj pripadao kojemu dalmatinskomu gradu, pa je za kakav prijepor već bio određen stanak između toga grada i Dubrovnika, mogao je tuženi Dubrovčanin odgoditi čitavu stvar do toga određenoga stanka, a dubrovački komes mogao je u tome slučaju tuženiku samo naložiti, da ima pristupiti na taj stanak i da se ne smije udaljiti iz Dubrovnika, ako ne postavi zastupnika, koji će potpuno izvršiti ono, na što bude tuženik na stanku osuđen. Ako bi kasnije dubrovački komes, bilo od kojega uzroka, određeni već stanak opozvao i tako takav tuženik ne bi trebao odgovarati tužitelju na tom stanku, može taj tužitelj (Dalmatinac) ponovno tužiti Dubrovčanina pred dubrovačkim sudom, a Dubrovčanin taj ne može više stvar odgađati do drugoga stanka[4]. Dalje, ako stranac i tuži Dubrovčanina na temelju kakove isprave, uvijek imadu prednost pred njim svi oni, koji imaju starije isprave, pa se njihove tražbine imadu presuditi i utjerati prije negoli ova strančeva tražbina. Samo ako se radi o kakovu dugu, koji je nastao na putu, tada se iz po-

[1] Mon. hist. Slav. merid., I., str. 87. i d. — [2] Ibid., I., str. 103
[3] Liber statutorum civ. Ragusii comp. anno 1272., lib. III., cap. 17
[4] Ibid., lib. III., cap. 19.

kretnina imade strančeva takova tražbina namiriti prije negoli druge tražbine, makar se i činilo, da ove imadu starije isprave, a ako ima više dugova, koji su nastali na tom putu, imadu se svi oni porazmjerno namiriti iz tuženikovih pokretnina[1].

Osim tih općenih odredaba za slučajeve, ako stranac tuži Dubrovčanina, ima još i osobitih odredaba za strance iz pojedinih gradova ili krajeva.

Najopsežnije su odredbe o parnicama između Dubrovčana i Zahumljana. Tu se određuje: Ako je došlo do kakova prijepora između Dubrovčana i Zahumljana, napose ako se radi o kakovu dugu (iz ugovora) ili deliktu, pa su dubrovački komes sa svojom općinom i zahumski komes odlučili za rješenje toga prijepora sazvati općeniti stanak („plenerium stanicum"), ima se taj stanak držati u Zatonu kod crkve sv. Stjepana. Na stanku ima svaka stranka izabrati jednak broj sudaca, i ovi se imaju na evanđelje zakleti „judicare... bona fide sine fraude, secundum antiquam consuetudinem". Komes dubrovački ima nastojati, da na taj stanak dođu svi Dubrovčani, koje su Zahumljani pozvali pred stanak, ili da svaki, koji bi izostao, postavi zastupnika, koji će ga ondje zastupati. Stranka, koja je na stanku osuđena, ima odmah ovršiti osudu, osim ako su se stranke unaprijed drukčije sporazumjele. — No ako dubrovački i zahumski knezovi ne bi odredili općeni stanak, a došao bi koji Zahumljanin pred dubrovačku kuriju tužiti Dubrovčanina, mogao se tuženik podvrći tomu sudu; no ako se ne bi htio podvrći, imala se parnica odgoditi do onoga stanka, koji bi se odredio prema sporazumku stranaka; na taj stanak imala je doći i jedna i druga stranka sa jednakim brojem sudaca; ako li koja stranka ne bi na taj stanak došla, a ne bi svoj izostanak mogla opravdati, gubi parnicu. No ako se ne bi Zahumljanin sporazumio s Dubrovčaninom pred dubrovačkom kurijom o roku, kada se ima osobiti stanak za njihov prijepor držati (a knezovi dubrovački i zahumski ne bi — valjada jer nema nijedne znatnije parnice — odredili općeni stanak), ima taj rok odrediti Dubrovčanin, tuženik, pa bi na taj način mogao tuženik Dubrovčanin odgoditi stvar na nedogledno vrijeme. Suci, koji dolaze na takav osobiti stanak, ne moraju se ni zakleti, pa su na taj način suci, koje je doveo Dubrovčanin a koji nijesu morali suditi po starom običaju, mogli čitavu tužbu osujetiti. —

[1] Ibid., lib. III., cap. 22.

Drukčije se ima prema tim odredbama postupati, ako je tuženik bio Slaven (Zahumljanin), a tužba nije bila upućena na općeni stanak. Tu je razlika prema tome, da li je taj Slaven, dužnik, došao u Dubrovnik ili nije. Ako je došao u Dubrovnik, može ga Dubrovčanin odmah uhvatiti, predvesti pred komesa i kuriju i tu tražiti osudu, a zatim ovrhu, i uhvaćeni Zahumljanin imao je odmah zadovoljiti tužiteljev zahtjev; samo je cijelu stvar mogao odgoditi time, što bi zatražio, da se za presuđenje prijepora odredi osobiti stanak, ali mjesto i vrijeme tomu stanku nije određivao tuženik Zahumljanin, kao što je određivao tuženik Dubrovčanin, nego su određivali sporazumno tuženik i tužitelj (pravije: određivao ga je tužitelj Dubrovčanin, koji je tuženika imao posve u svojoj vlasti). Ako li Dubrovčanin nije mogao svoga dužnika Zahumljanina uhititi u Dubrovniku, mogao je u svoga kneza izraditi potvrdu, da ima protiv onoga Zahumljanina tražbinu, i s tom potvrdom mogao je ići zahumskomu knezu, a zahumski knez imao je na to izreći osudu. Jednom osuđenoga Zahumljanina mogao je Dubrovčanin na dubrovačkom tlu uhititi, a njegove stvari zaplijeniti i pridržati ih, dok mu se ne dade sve, što mu je pripadalo prema osudi. Napose se još ističe, da Dubrovčanin tužitelj nema toga prava, ako nije na stanak, na kom se njegova stvar imala tek presuditi, ni došao[1].

Za parnice između Dubrovčana i Srbijanaca, ljudi iz Raše (stare Srbije), vrijede ista načela, koja i za parnice između Dubrovčana i Zahumljana; samo što se općeni stanak nije držao u Zatonu kod crkve sv. Stjepana, nego ili u Šumetu kod crkve sv. Trivuna ili na Kresti kod crkve sv. Mihajla, i to prema tome, da li su Srbijanci voljeli ovo ili ono mjesto[2]. I za parnice između Dubrovčana i Zećana vrijede ista načela, samo je tu mjesto „stanka“ u Mlinima kod crkve sv. Ilarijona[3].

U prijeporima između Dubrovčana i ljudi iz Bosne, te Dubrovčana i ljudi iz gornje Dalmacije (Kotora, Budve, Albanije) veli se doduše, da se uvijek ima suditi pred sudom tuženikovim[4]. No to se nema baš do riječi uzeti, jer se na drugom opet mjestu veli, da tuženi Dubrovčanin može parnicu, koju je zametnuo protiv njega i sam kralj raški (srpski), vojvoda bosanski, knez zahumski ili knez zetski, pred dubrovačkim sudom odgoditi do općenoga

[1] Ibid., lib. III., cap. 51. — [2] Ibid., lib. III., cap. 53. — [3] Ibid., lib. III., cap. 54. — [4] Ibid., lib. III., cap. 52. i 55.

stanka, koji se za takovu parnicu ima odrediti[1]. A kad može Dubrovčanin tako odgoditi parnicu samoga vojvode bosanskoga, kud i kamo lakše može odgoditi parnicu običnoga Bošnjaka. Tako isto, ako bi Dubrovčanin tužio kojega Slavena, dakle i Bošnjaka i onoga iz Kotora ili Budve, pred njegovim vlastitim sudom, može ovaj tražiti, da se ta parnica raspravi i presudi na stanku, pa ako nema općenoga stanka, ima se odrediti osobiti[2].

U prijeporima između Dubrovčana i Zadrana veli se da uvijek ima raspravljati i suditi, navodno po starom običaju, sud tuženikov; ali se odmah dodaje: ako bi (valjada tim povodom) došlo do kakova sukoba između dubrovačke i zadarske općine (jer sud tuženikov nije htio suditi po želji tužiteljevoj, a tužiteljeva je općina držala, da on ima pravo), pa su se one složile u tome, da se ima sastati stanak, onda se ima taj držati po starom običaju kod crkve sv. Marije lesinske na Hvaru. Tu ima biti jednak broj sudaca na svakoj strani. Dođe li na urečeni dan samo jedna od stranaka, ima ova na mjestu ostati osam dana i ima dati sebi potvrditi od tamošnjih ljudi (Hvarana), da je doista čekala osam dana, pa bi time parnicu dobila. (Za utjerivanje dakako ne bi joj preostalo drugo sredstvo nego represalije). Inače vrijede i za vođenje parnica pred ovim stankom pravila o stanku između Dubrovčana i Zahumljana[3].

Tako se isto veli, da u prijeporima između Dubrovčana i ljudi iz Šibenika, Trogira, Omiša, Spljeta ili Hvara ima suditi sud tuženikov; ali dođe li (tim povodom) do sukoba između gradova, kojima pripadaju parnične stranke, ima se po starom običaju odrediti stanak, da presudi prijepore, koji su nastali; stanak taj ima se sastati na Prevlaci kod Stona, a postupati se na njemu ima po pravilima za stanak između Dubrovčana i Zahumljana[4].

Po nazoru *Bogišićevu* rješavali su se na tim stancima u prvom redu sukobi među samim općinama, a usput su se tu presuđivali i prijepori između pojedinih općinara[5]. Na tu misao navodi Bogišića razlikovanje između općenih i osobitih stanaka; na tu ga misao navodi to, što ove stanke određuju općine i što doista pojedine

[1] Ibid., lib. III., cap. 56. — [2] Ibid., lib. III., cap. 57. — [3] Ibid., lib. III., cap. 49. — [4] Ibid., lib. III., cap. 50.

[5] Stanak po dubrovačkome zakoniku od 1272. godine, u „Glasniku srpskog učenog društva“, knj. XLIV. (god. 1877.), str. 206.

odredbe (napose one o prijeporima između Dubrovčana i ljudi iz gornjo-dalmatinskih gradova) glase tako, kao da se tu radi o sukobima između samih općina. No u istinu ne valja te odredbe tako tumačiti; već se po njihovim natpisima vidi, da se tu ne radi o prijeporima između općina, nego uvijek o prijeporima između pojedinaca; u tim se natpisima veli uvijek „...inter homines....", a nikada „....inter civitates...." ili „....inter communitates..." Dalje, nigdje se ne veli, a ni sam Bogišić ne razlaže, o kakovim bi se to prijeporima između općina moglo raditi; naprotiv se ponovno ističe, kakovi se sve prijepori između pojedinaca mogu na stancima rješavati (tako napose u glavi o prijeporima između Dubrovčana i Zahumljana, da to mogu biti ili dugovi — dašto iz ugovora — ili zločini, t. j. dugovi, koji su nastali iz delikta). Sukobi između pojedinih općina nastajali su u ono doba uopće odatle, što bi ovaj ili onaj općinar jedne općine bio povrijeđen od općinara druge općine, a ne bi za povredu dobio zadovoljštinu. Općina njegova, t. j. suopćinari njegovi, držala je tu povredu svoga člana povredom čitave općine, pa kao što je prije pomagala pojedincu pri represalijama čitava općina, i kao što su se prije poduzimale represalije protiv čitave općine, tako je sada čitava općina povrijeđenoga, a još više čitava općina povrediteljeva, tražila, da se sukob, koji je nastao među pojedincima, ne rješava pred sudom povrijeđenoga (tužitelja), nego na stanku pred sudom sastavljenim od pripadnika jedne i druge općine.

U ostalom, sve te odredbe o stanku u prvo doba statuta jamačno su se dosta rijetko upotrebljavale, pa su sadržavale u prvome redu pia desideria za budućnost; a reklo bi se u ugovorima i zakonima, da su ti stanci prema starom običaju, samo da ih narod što više zavoli i da se tako doskoči običajnim represalijama, koje su imale toliko zlih posljedaka. Da se pak stanak ni u doba sastavljanja statuta od godine 1272. nije još osobito uživio u narodu, vidi se po drugim odredbama toga statuta. Tako se uza sve odredbe, da u prijeporima sa strancima ima suditi sud tuženikov (dužnikov), uza sve odredbe o stanku, na drugom mjestu izravno određuje: „Et si aliquis forasterius fuerit debitor Raguseo, d. comes debet facere racionem Raguseo"[1].

---

[1] Liber statutorum civ. Ragusii, lib. III., cap. 46., 15.

— U Zelenoj pak Knjizi (u jednom zakonu iz početka XV. vijeka) veli se: „Et quod omnia litigia et causae vertentia inter Sclavos et Bossinenses vel Albanenses et Racuseos vel e converso pertinent et spectent audienda et decidenda ad dominum rectorem cum suis judicibus criminalium causarum"[1]. A da su i u Dubrovniku represalije bile dosta obično sredstvo utjerivanja pojedinačnih tražbina, vidi se kako po pomenutoj odredbi u statutu od godine 1272., da Dubrovčanin, koji je oštetio stranca, ima dati potpunu naknadu štete drugomu Dubrovčaninu, kojega bi taj stranac oplijenio, poslužišvi se represalijama[2], a tako isto i po odredbi u knjizi reformacija, da se Dubrovčaninu, koga bi stranac oštetio, ako mu se drukčije ne bi mogla pribaviti zadovoljština, ima izdati ovlast na represalije[3].

I u privilegiju srpskoga kralja Stjepana Uroša Milutina od godine 1301. određuje se, da i Dubrovčaninu sudi kraljevski sud za vraždu, za nevjeru, za robove i za konja; samo se dugovi između Srbijanca i Dubrovčanina presuđuju pred **„сѹдиωмь срьбскимь и прѣдь ѥднѣмь дѹбровчаниномь"**[4]. — I po privilegiju bosanskoga bana Matije Ninoslava od godine 1240. vidi se, da je sam ban sebi pridržao sudovanje u stvarima, gdje bi Dubrovčanina povrijedio koji banov čovjek[5].

Bilo je doduše već rano (prije statuta od godine 1272.) slučajeva, u kojima se postupalo tako, da tuženikov sud ima donijeti osudu; no baš primjeri takova postupka pokazuju, kolike su bile zapreke provedbi toga načela i kako konačno tužitelju nije preostajalo drugo, nego represalije. Tako je negdje početkom XIII. vijeka došao u Spljet Petar Boleslavić i u ime orobljenih dubrovačkih građana tražio, da Splječani Širbić, Radavić i njihovi drugovi dadu potpunu naknadu štete, što su porobili Dubrovčane. U dokaz, da su ti Splječani doista to učinili, pozvao se Boleslavić na svjedočanstvo čitavoga Dubrovnika; na to je spljetski sud izaslao u Dubrovnik svoga pristava Petra Šubića. Kad se Šubić vratio iz Dubrovnika, izvijavao se spljetski sud, da u dopisu dubrovačkoga suda (koji je valjada prvi put donio sa sobom Petar Boleslavić) nijesu točno označeni oni Splječani, koji su

[1] Liber viridis, cap. 169.
[2] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. VII., cap. 32.
[3] Liber omnium reformationum, pag. VI., cap. 8.
[4] Smičiklas: Codex diplomaticus, VIII., str. 20.
[5] Ibid., IV., str. 107.

počinili to razbojstvo, pa zato predlaže, da se ima kod samostana na Hvaru sastati sud dubrovački i sud spljetski i da će se ondje učiniti „que erit honor uester et utrique ciuitati utile uidebitur". Dan tomu sastanku neka odredi dubrovački sud[1]. I tako je spljetski sud prijao svojim razbojnicima, a otezao je i u tom, da te razbojnike prisili, da orobljenim građanima prijateljskoga grada dadu bar naknadu štete, premda je razbojstvo bilo dokazano već pred dubrovačkim sudom i taj je upravio na spljetski sud dopis („litterae"), u kojem je bez sumje bilo utvrđeno čitavo stanje stvari.

A što se opet sudu povređenikova grada znalo dogoditi, kad bi poslije tako dugotrajne procedure došao na takav „stanak", to se najbolje vidi po jednoj kasnijoj ispravi od 16. ožujka 1238. Tu su Ivan Teupulo sin mletačkoga dužda Jakova Teupula, komes dubrovački, i suci dubrovački: Pavao Ranjina, Ivan Bogdanić i Petar Balislavić došli na ugovoreno mjesto „stanka" (na poluotoku Stonu) i tu su čekali osam dana, da dođu spljetski suci i stranke; ali ovima ni traga; tek poslije osam dana došlo je pismo, da su Spljećani bili zapriječeni pristupiti u ugovoreno vrijeme[2].

Kako se vidi po nekim bilješkama baš iz doba odmah poslije sastava dubrovačkoga statuta, upravo su se dan na dan događala nasilja između Dubrovčana i njihovih susjeda, a suzbijala su se samo represalijama. Susjedi naime, koji izvode takova nasilja, vele orobljenim Dubrovčanima: „quia comes et homines Ragusii faciunt super nostros id quid uolunt, et nos similiter uolumus uobis facere, eatis ad comitem uestrum ad conquirendum nos"[3]. Među ostalima činio je tako, „quid uoluit", spram Dubrovčana i neki Prvodrag Obradić iz Golubinca, i pri tome je orobio, ili kako se to lijepo veli: „.....res..... accepisse sibi uiolenter", Rosina Nalješkovića. I bila je pred dubrovačkim sucima poradi toga čina rasprava; za tuženika (Prvodraga Obradića) stajali su pred tim sudom (valjada na dubrovačkom teritoriju pohvatani zemljaci Obradićevi): Juraj Simca, Dobrić Brajić, Velisije Obradović i Krajislav Ugreović; rasprava se odgodila, dok župan Tvrtko ili njegovi ljudi s jedne strane, a Dubrovčani s druge strane ne dođu na stanak, a pomenuti tobožnji zastupnici („plezii"),

---

[1] Ibid., III., str. 178. — [2] Ibid., IV., str. 53. — [3] Ibid, VI. str. 520.

bili su pozvani, da prisile Prvodraga Obradića, da na tom stanku dade zadovoljštinu Rosinu Nalješkoviću, jer će drukčije oni sami biti dužni dati tu zadovoljštinu Nalješkoviću[1].

Po drugim dubrovačkim ispravama onoga doba vidi se, da je u prvom redu sudio uvijek dubrovački sud, pripadao dubrovačkoj općini tuženik ili pripadao joj tužitelj[2]; istom ako svoju osudu nije mogao ovršiti protiv stranca-tuženika ili ako je utjeranje valjane strančeve tražbine htio otegnuti, upućivao je stranke na stanak[3]; a onih propisa. u kojima je stavljeno načelo, da uvijek ima u prvom redu suditi sud tuženikov, kao da i nema u stututu od god. 1272.

Ni osude, koje su donosili sudovi na stancima, nijesu bile izražaj idealne pravednosti, kako bi se to moglo izvoditi iz Bogišićeva opisa. Pobijedila bi na stanku redovno ona stranka, koja bi pripadala jačoj općini. Poradi toga su gdjekoje osude na ovakim stancima bile upravo drakonske. Naprijed navedosmo, kako su Dubrovčani ustrpljivo tražili, da im Splјećani samo naknade štetu, što su porobili („silom primili") stvari nekih njihovih građana, pa ipak nijesu mogli dobiti ni te proste naknade štete[4]. Posve se drukčije postupalo spram Omišana. Tako je jednom zgodom nekoliko Omišana porobilo jednu dubrovačku lađu i ubilo nekoga dubrovačkoga plemića Grubešu. Poradi toga bili su neki Omišani pozvani pred stanak; a jer se pozivu ne odazvaše, donosi se odmah bez ikakvih izvida osuda, u kojoj se obećaje, da će se sva pokretna imovina zajedno sa ženama, sinovima i kćerima tih Omišana predati dubrovačkim glasnicima[5]. — Po drugoj nekoj ispravi vidimo, da je na stanku bio osuđen Rune Kričić iz Konavlja, da dade Savinu Bondi i njegovoj braći 12 krava; poslije se nagodio taj Rune Kričić o rokovima, u kojima će on Bondi dati te krave. Koliko se čini, osuđen je taj Rune ne poradi svoga vlastitoga duga ili delikta, nego poradi dugova (delikata) drugih Slavena; daje se naime Runi pravo, da poslije isplate tih 12 krava može tražiti, da mu isplaćeno vrati drugi Slaven (valjada onaj, koji bi u prvom redu redu imao dati te krave[6]).

---

[1] Ibid., VI., str. 523. i d. — [2] Ibid., VI., str. 519., 521. i d. — [3] Ibid., VI., str. 521., 523. i d. — [4] Ibid., III., str. 178. — [5] Ibid., IV., str. 77. i d. — [6] Ibid., VI., str. 502.

Zadovoljština, koju je tražio povrijeđeni, mogla je u prvo doba stajati samo u takovu zlu, koje bi bilo bar jednako onomu zlu, koje je povreditelj zadao povrijeđenomu. Posve je prirodno, da se tu nije uvijek gledalo, da se to zlo uzvrati baš onome, koji je nanio povredu. Napose, ako je čitava koja općina tražila zadovoljštinu za povredu nanesenu jednomu njezinu članu, nije se pazilo, je li tu povredu nanio baš ovaj član druge općine; pazilo se samo na to, da se bar toliko zlo nanese makar kome članu općine, kojoj je pripadao povreditelj. Pored takovih snošaja prijetila je svakomu pojedincu neprestano pogibao, da će mu pripadnici koje druge općine nanijeti kakvo zlo poradi toga, jer je koji pripadnik njegove općine nanio takovo ili nešto manje zlo kakovu pripadniku te druge općine. Posve je prirodno, da je tako izvedena osveta bila opet vrelo novim osvetama. Da se doskoči tomu neprestanom osvećivanju i trvenju, razvio se ne samo u Slavena, nego i u drugih naroda već dosta rano običaj, te bi se osnovani zahtjevi za osvetom mirnim putem na drugi koji način zadovoljavali. Napose, pozivao se povreditelj, da se otkupi od pogibli, koja mu je prijetila, da će zadato zlo biti njemu uzvraćeno. Otkupljivao se pak povreditelj od takove pogibli redovno isplatama neke količine novaca, dotično stvari, koje su imale određenu prometnu vrijednost. Osobito se otkupljivala na taj način neka općina od pogibli, što joj je prijetila od druge općine.

Takav običaj vladao je u dalmatinskim gradovima još i onda, kada je već bio napušten u Italiji, pače i onda, kad su ga napustili i sami dalmatinski statuti, koliko su bili sastavljeni pod talijanskim (mletačkim) utjecajem. Tako je običaj otkupljivanja postojao između Dubrovnika i susjednih općina još i poslije sastava statuta od god. 1272. U jednom dodatku tomu statutu veli se, da po starom običaju, ako bi koji Dubrovčanin ubio čovjeka iz Sklavonije, ima platiti „pro vrasda“ 500 perpera; tako isto imadu plaćati i ljudi „iz Sklavonije“, ako bi ubili kojega Dubrovčanina. Ali je došao početkom XIV. vijeka za komesa u Dubrovnik Mlečanin Beleto Faledro, i on se, kad je neki Dubrovčanin ubio nekoga Slavena, ne htjede držati staroga običaja, nego je htio suditi po dubrovačkom statutu Ivana Teupula[1], na

[1] Dubrovački komesi prisizali su na stari statut dubrovački Ivana Teupula (god. 1237 –1241.), makar je taj godine 1272. bio nanovo redigiran.

koji da je prisegom vezan. Tako je došlo do sukoba između Dubrovčana i njihova komesa. Dubrovčani se obratiše na mletačkoga dužda, da riješi taj sukob, i on ga riješi tako, da se valja držati statuta. Za komesa Andrije Daura nasljednika Faledrova ponovno poslaše Dubrovčani svečane poslanike u Mletke, da im se i dalje dopusti stari običaj vražde. Na to budu upućeni, da pošalju svoje poslanike kralju Urošu, da ga zamole, neka bi i on one, koji bi počinili kakovo umorstvo, kažnjivao smrću, jer da je ta kazna i Bogu i ljudima i cijelomu svijetu mila („amabilis"), pa ako bi on na to pristao, da bi i Dubrovčani tako isto kažnjivali Dubrovčanina, koji bi ubio Slavena; ako li kralj Uroš ne bi na to pristao, nego bi pod svaku cijenu tražio, da se postupa po starom običaju vražde, tada se imadu i Dubrovčani držati istoga običaja, radi li se o povredama, koje su nanijeli njihovi ljudi Slavenima, a nema ništa smetati protivni statut Ivana Teupula. Držeći se te upute, pošlju Dubrovčani poslanike kralju Urošu. Ovaj im odgovori: da ne pristaje na predloženi način kažnjivanja, jer on ne će da prolijeva krv svojih podanika, i da će on ostati kod staroga običaja vražde, jer je i prisegu položio, da će se držati staroga običaja; a Dubrovčani mogu sa svojim ljudima činiti, što ih volja. U tom pravcu izda on i privilegij Dubrovčanima. Na to dubrovački komes Andrija Dauro sa svojim zborovima uz odobrenje puka (god. 1308.) odluči: ubije li koji Dubrovčanin kojega čovjeka „iz Slavonije", da ima platiti 500 perpera u ime vražde, a do isplate te svote ne smije taj Dubrovčanin u Dubrovnik[1]. U statut dubrovački uvršten je i otpis dužda Petra Gradoniga upravljen na komesa Andriju Daura, kojim se unaprijed izriče: ako ne bi raški kralj pristao, da se ubojstvo ima kazniti smrtnom kaznom, kako je to Bogu i ljudima ugodno, — da je tada slobodno Dubrovčanima svoje ljude, koji bi ubili kojega podanika srpskoga kralja, ako drže uputnim, također kazniti globama od 500 perpera, i da u tom pravcu nema komesa smetati instrukcija („commissio"), koju je dobio, kad ga je mletačka vlada izaslala za komesa u Dubrovnik[2].

---

[1] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. VIII., cap. 58.; por. i Smičiklas: Codex diplomaticus, VIII., str. 154. i d.
[2] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. VIII., cap. 59.

Drukčije u Dubrovniku samo umorstvo nije se ni po najstarijoj redakciji statuta od god. 1272. kaznilo novčanim globama, već samo smrću[1]. Drugi ipak zločini osim rijetkih izuzetaka (trovanje i patvorenje isprava) pa i same tjelesne ozlede kaznile su se i u Dubrovniku još uvijek novčanim globama[2], koje su se za slučaj neutjerivosti pretvarale u tjelesne kazne. — Novčane te globe isplaćivale su se kod većine zločina (napose kod svih zločina od koristoljublja: krađe, razbojstva i t. d.) samomu oštećeniku. No globa, koju bi platio Dubrovčanin poradi tjelesne ozlede ili uvrede nanesene strancu, nije se nikada izdavala strancu, već je išla uvijek u gradsku blagajnu[3]. Svakako ni ova odredba nije mogla biti po volji tim strancima.

Po spljetskom se statutu svako usmrćenje (čovjeka, koji je pripadao istomu stališu) kaznilo smrću; a ako bi ubijca utekao. imao je platiti dvije stotine libara, a osim toga bi se opustošilo sve, što je imao[4]. No ako bi plemić ubio pučanina, nije bila u prvom redu određena smrtna kazna, nego globa, i to 100 libara djeci ili rođacima, a 100 libara općini; samo ako plemić ne bi u roku od deset dana platio tu globu, slijedila je smrtna kazna[5]. Budući da se pak nije ni umorstvo Spljećanina (pučanina) kaznilo smrću, sigurno se nije kaznilo smrću ni umorstvo kojega stranca. Da se umorstvo stranaca doista u Spljetu nije kaznilo smrću, imamo primjera iz povijesti: dne 3. prosinca 1400. ubiše Spljećani na gradskim vratima 5 plemenitih Cetinjana: Frana i NikoluIoprašića (Praprača), Petoča Ogulića, Ošolca Pulkovića i Radića Sažića; njihova braća i rođaci tražili su na to od Spljećana „vraždu“ za počinjena umorstva; poslije duga pregovaranja sporazumješe se konačno sa Spljećanima ti rođaci ubijenih, da će im Spljećani — i to samo s obzirom na to, što su ubijeni doista bili plemići — platiti u ime vražde 1200 denara[6]. Da se krivci kazne smrću, nijesu rođaci ubijenih Cetinjana uopće ni tražili.

I u drugim se statutima dalmatinskih gradova određuju novčane kazne, samo umorstvo redovno se kazni smrću. No ako se radi o umorstvu kojega stranca, tada se i za umorstvo plaća novčana kazna — „vražda“. U jednoj se reformaciji šibenskomu statutu

[1] Ibid., lib. VI., cap. 1. — [2] Ibid., lib. VI., cap. 3. i d. — [3] Ibid., lib. VI., cap. 30.

[4] Statuta et leges civ. Spalati, statutum vetus, lib. IV., cap. 17.

[5] Ibid., statutum vetus, lib. IV., cap. 18.

[6] Lucio: Memorie istoriche di Tragurio, str. 516. i d.

od godine 1430. napose određuje, kako imadu za isplatu ovake „vražde“ pridonijeti svi građani osim klerika, redovnika, udovica i pupila[1], a sam se krivac imao napose kazniti. — Uopće za zločine počinjene na strancima imali su u prvom redu plaćati vraždu svi građani ili bar neka grupa građana. Tako se u jednom dodatku zadarskomu statutu iz god. 1455. određuje, da imadu za tata ubijenoga u bijegu platiti vraždu svi članovi neke lige[2].

Novčane pak kazne za zločine, koje bi počinio jedan građanin na drugome, imao je nositi sam krivac; a ako ih ne bi mogao platiti, nadomještavale su se tjelesnim kaznama, pa tako drugi građani nijesu ni osjećali, da ne valjaju take novčane kazne. Naprotiv, jer su novčane kazne za zločine počinjene na strancima imali nositi svi građani, osjetili su oni već rano, da takove kazne ne odgovaraju svrsi, pa su se protiv njih i bunili. Poradi toga bilo je toliko prepiraka o tome između Dubrovčana i srpskih vladara; poradi toga su i rođaci one petorice Cetinjana toliko vremena čekali, dok Splјećani ne pristadoše, da im plate 1200 dinara vražde. Ta odgovornost članova općine za novčane kazne stvarala je među njima još užu vezu, a strance je, kao zajedničke neprijatelje, još više otuđivala.

Pripadnici nekoga grada uopće su držali sve, koji nijesu pripadali njihovoj općini, ako i ne neprijateljima, a to ipak nečim, što je njima posve tuđe i što je duboko pod njihovom vrijednošću. Pod utjecajem romanske kulture i romanizatornoga rada biskupa, svećenstva, učitelja, notara doseljenih iz Italije počeli su se pripadnici tih gradova držati potomcima plemenitih Romana, a sve, što je bilo van gradova, bila je „Sclavonia“ (poslije „Schiavonia“) dotično „Servia“, a stanovništvo van gradova bilo je za te građane „Sclavi“ (Schiavi, Šćavi) i „Servi“. I to: bili su ti stanovnici „Sclavi“ ili „Servi“ ne po narodnosti — ta, narodnost i jezik bio je onima u gradovima isti, koji je i onima vani —, nego po stališkom položaju. Stanovnici ti bili su u njihovim očima robovi[3]. Samo plemići su među tim robovima nešto vrijedili; zato se i ističe u gore pomenutoj ispravi — u kojoj se određuje, da

---

[1] Volumen statutorum civ. Sibenici, refnrmationes, cap. 214.
[2] Statuta Jadertina, tiskano izdanje od god. 1564., list 121.
[3] Por. Joannes Lucius: De regno Dalmatiae et Croatiae, str. 279.

Spljećani imadu u ime vražde za ubijene Cetinjane platiti 1200 dinara —, da su ovi bili plemeniti. Da nijesu bili plemići, teško da bi im uopće bilo priznato kakovo pravo tražiti vraždu. Ta, u samom liberalnom statutu dubrovačkom od god. 1272. veli se. da gospodar može roba, koji je utekao ili se sakrio, „verberare et facere verberari et facere de eo vel de ea quicquid sibi placuerit“[1]. A po spljetskom statutu kaznilo se umorstvo plemića smrću, a umorstvo pučanina samo globom[2]; jamačno se još niže cijenio u Spljetu život roba.

Uza sve to, što su pripadnici pojedinih gradova pučanstvo van gradova držali robovima, ipak nema dokaza, da bi ovi građani zapodijevali ratove, kojima bi sebi nabavljali robove, t. j. da bi išli u lov na robove. Bilo je tih ratova i ratnih zarobljenika, a po tome i robova, uvijek dovoljno već poradi neprestanih represalija, koje su građani jednoga grada (općine) poduzimali proti okolišnom pučanstvu. A kad se malo utišalo ovo poduzimanje represalija, nije gradovima baš mnogo trebalo, da sami poduzimaju lov na robove: tim poslom bavili su se domaći knezovi i vlastela, a gradovima preostala bi vrlo unosna trgovina robljem. Trgovanje robovima bilo je građanima jedno od najznatnijih vrela prihoda. Poradi toga dosjetljivi se Dubrovčani već rano domisliše, da to izdašno vrelo prihoda oporezuju. U vrijeme sastava statuta od god. 1272. bila je to „antiqua consuetudo“, koju su uza svoga komesa, eksponenta mletačke vlade Marka Justiniana, unijeli i u taj drukčije dosta liberalni statut. Porez je prema dužini roba bio jednu trećinu cijene ili manje, od posve kratkoga roba (djeteta) uopće se nije plaćao nikaki porez[3]; kao osobito unosni porez pridržao ga je sebi sam komes — Mlečanin.

Glavni dobavljači robova bili su Neretvani, a kasnije Omišani, no nijesu se sustezali od lova na robove ni drugi slavenski knezovi. Narodna pjesma slavi kneza Radoslava, koji nije dao

„ni prodavat sužnje u Latine“.

Na žalost bilo je takovih Radoslava dosta malo; već njegov sin, veli narodna pjesma, nije u tome slijedio dobri primjer očev.

---

[1] Liber statutorum civitatis Ragusii, lib. VI., cap. 44. Poradi toga izvješćuje se i to, da Dubrovčani postupaju sa svojim podanicima kao s robovima.

[2] Statuta et leges civ. Spalati, statutum vetus, lib. IV., cap. 17. i 18.

[3] Liber statutorum civ. Ragusii, lib. I., cap. 14.

O tome, da to pravo pripada jačemu, nije se u ono doba ni sumnjalo. A kako i ne bi onomu, koji je bio jači, pripadalo takovo pravo, kad *Ivanišević* veli, da je u Poljicama, sve dok nijesu došla pod austrijsku vladu, sve dok su „vladali poljički zakoni", otac mogao potjerati „zločesta sina na galiju (t. j. Mlečanima — kako pjesma veli „u Latine") za sužnja, brez da bi mu da' i kljunka"[1].

Međutim nijesu se žacali ni pojedini dubrovački „nobili" polaziti u lov na robove. Kako se razbira iz nekoga dopisa kneza Črnomira iz polovice XIII. vijeka, dubrovački su „nobili" hvatali njegove ljude i prodavali ih; a kad je Črnomir za uzvrat uhvatio nekoga Dubrovčanina (valjada plemića), zatraže Dubrovčani, da im ga vrati. Črnomir na to piše, neka Dubrovčani vrate njegove prodane ljude (7), pa će im i on vratiti ovoga Dubrovčanina[2]. Dubrovčanima jamačno se taj zahtjev čudnim činio; ta, „Servi" su po svojoj prirodi bili suđeni za robovanje i prodaju, ali dubrovački „nobile" ne može biti rob.

Kupovali su pak roblje, kako i pjesma veli, — „Latini"; osobito su se u tom isticali, kako se vidi po jednoj reformaciji korčulanskomu statutu, Katalonci i Sicilijanci[3]. A bavili su se trgovinom robova, kako izvješćuje sam Andrija Dandolo, i Mlečani[4]. Glavna tržišta bili su dalmatinski gradovi, osobito, koliko se danas može razabrati, Korčula i Dubrovnik. Glavni mešetari i posrednici kod te trgovine bili su dalmatinski gradski plemići, ti tobožnji potomci Romana, koji nijesu htjeli da budu ni „Sclavi" ni „Servi". Da je to trgovanje išlo u veliko, najbolje se vidi po nekoj listini, gdje Dubrovčani opravdavaju svoju trgovinu time, da Mlečani i Genovezi a i svi drugi (razumije se neslavenski) jezici kupuju robove (t. j. Sclave, Serve) i vode ih mimo Dubrovnik svaki dan, a da im to nitko ne priječi[5].

No imalo je i to trgovanje robovima velikih protivnika; napose su rimske pape već rano revnovale protiv te sramotne trgovine.

---

[1] Zbornik za narodni život i običaje u južnih Slavena, sv. IX., str. 300.
[2] Smičiklas: Codex diplomaticus, IV., str. 545. i d.
[3] Statuta et leges civ. et insulae Curzulae, reformationes, cap. 162.
[4] Chronicon venetum, VIII., c. 4.
[5] Pucić: Споменици сръбски, I., str. 9. i d.

Pod utjecajem crkvenim izdavali su mletački duždevi već u IX. i X. vijeku dekrete, u kojima se zabranjuje kupovanje i dobavljanje robova iz Istre i Dalmacije; napose je u tom pravcu izdao dekret godine 960. mletački dužd Petar Candiano[1]. I hrvatski kralj Zvonimir u svojoj zavjernici od godine 1076. obećaje papi, da će se protiviti prodavanju ljudi („hominum uenditioni contradicam")[2].

Dubrovčani odlučili su već godine 1320. u Malom Vijeću, da se nitko ne smije usuditi primati ili skrivati Sklava, koji bi se imao izvesti u Apuliju, i to pod prijetnjom globe od 5 perpera za svakoga Sklava[3]. Čini se ipak, da ta zabrana nije mnogo koristila: pet godina poslije zabranjuje se Dubrovčanima a i strancima ukrcavanje „Sklava" na lađu za Apuliju pod prijetnjom od 10 perpera[4]. Ni ta zabrana nije koristila: vojvoda Hrvoje tuži se još i koncem XIV. vijeka na Dubrovčane zaradi trgovanja robljem; Dubrovčani mu na to mjeseca rujna god. 1400. javljaju, da su zapovjedili, „**да се заповѣ по трьгȣ и да се личи по всемь трьгȣ да ниткорь несмѣ кȣповать ни продавать челıади юрь нѣсмо хѡтни да ниткорь трьжи меси людьсцѣми**"[5]. Konačno zabranili su Dubrovčani trgovanje robljem u Velikom Vijeću 27. siječnja 1416. Tu se najprije razlaže, kako se susjedni vladari često tuže na dubrovačke trgovce na Neretvi, a i na druge Dubrovčane, da kupuju i dalje prodavaju njihove podanike; pa jer je takovo trgovanje gadno, nedostojno i nečovječno i jer je velika sramota i porok za grad, što se ljudi stvoreni na sliku i priliku našega Stvoritelja prodavaju kao živina: to hoće dubrovačko vijeće, da se to više ne događa. Poradi toga se određuje, da se nijedan Dubrovčanin ne usudi ni kupiti ni prodati roba, a ne smije biti ni mešetar kod takove trgovine, pa ne smije ni u društvu biti ni s jednim strancem od Budve do Spljeta, koji bi se bavio takovim poslom. A ogriješi li se o tu zabranu, ima za svako ogrješenje odležati po šest mjeseci u donjim dubrovačkim tamnicama; osim toga ima platiti za svakoga roba, kojega bi prodao ili kupio ili kod kojega bi mešetario ili udioništvovao u trgovini, po 25 perpera globe i nema se pustiti iz tamnice, dok

---

[1] Tafel und Thomas: Urkunden zur älteren Handels- und Staats-Geschichte der Republik Venedig, I., str. 25.

[2] Rački: Documenta, str. 104.

[3] Liber omnium reformationum, pag. VII., cap. 5.

[4] Ibid., pag. VII., cap. 9.

[5] Pucić: Споменици сръбски, I., str. 31.

tu globu ne plati. Onaj pak, koji prijavi trgovca robljem, dobije polovicu određene novčane globe. Dakako, ako je koji Dubrovčanin kupio roba ili ropkinju za vlastitu porabu, ne potpada pod tu kaznu. Naprotiv ne smije ni jedan stranac na dubrovačkom teritoriju trgovati robljem, pod prijetnjom istih kazni, koje vrijede i za Dubrovčane. Konačno, ne smije nijedna lađa primati na prijevoz robove, pod prijetnjom tamnice za kapetana u trajanju od šest mjeseci, a za mornare u trajanju od tri mjeseca[1].

No ni taj zakon, ne zna se doduše s kojih razloga, nije uspio, premda je tako odlučno istupio protiv toga trgovanja. God. 1419. tužio se naime Pavle Jurjević, da Dubrovčani trguju njegovim podanicima iz Bosne kao robljem. Na to mu Dubrovčani odgovaraju: „**а що пишете ꙁа ѡне кои с8 челꙗдь продавали тамо на дрѣвѣхь** (t. j. na lađama) **и т8дѣꙁи нашь почтени приꙗтелю свѣт8 скровно нѣ и всем8 р8саг8 босанском8 да цѣча почтеньꙗ кр8не босанске много смо тр8дили, писали и стратили посилаѥ ꙁар8чаѥ на вьсе стране колико се ѥ наша мощь простирала да се не продаю · ѥрь с тога бѣше приров ь р8сага а и намь по латиньсцѣхь мѣстехь гдѣ говорах8 · босна продаѥ люди а тамо ѥ босна бли88 вась а тои сте вьсе ѥдно**"[2]. Zanimljivo je to izvinjivanje još napose i za to, što se po njemu vidi, da se Dubrovčani nijesu držali latinskim gradom; dalje za to, što se vidi, da oni nijesu htjeli biti pred Latincima s Bosnom „**вьсе ѥдно**", jer se reklo, da Bosna prodaje ljude, da su u Bosni „Sclavi".

I na Korčuli bilo je već negdje potkraj XIV. vijeka u Velikom Vijeću određeno, da nijedan Korčulanin ne smije kupovati robova, osim dakako za vlastitu porabu, pod prijetnjom globe od pedeset dukata, a pod prijetnjom iste globe ne smije ni biti mešetar kod izvoženja roblja iz Neretve. Ako li bi koji vodio (u ropstvo) koju kršćanku, i ona bi dokazala, da je kršćanka, ima se ona sama osloboditi, a onaj, koji ju vodi, ima je izgubiti[3]. Čini se, da ta odredba nije mnogo koristila, jer se godine 1418. ponavlja i podjedno se zaprijećena globa povisuje od pedeset na sto zlatnih dukata, a pri tom izriče, da dvije trećine od te globe idu općini,

---

[1] Degl' Ivellio: Saggio d' uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, str. 97. i d.

[2] Pucić: Споменици сръбски, I., str. 146.

[3] Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, reformationes, cap. 36.

a jedna trećina prijavitelju; dalje se nadopunjuje ona odredba time: ako krivac ne bi imao, odakle da plati određenu globu, da mu se ima odsjeći desna ruka[1]. U isti se mah zabranjuje Kataloncima i Sicilijancima, koji običavaju dolaziti u ove krajeve, da kupuju roblje, svaki boravak na Korčuli, osim ako bi sebi htjeli kupiti kruha ili vina ili drugoga živeža; ali i u tom slučaju smiju na Korčuli ostati najdulje jedan dan[2].

I u Spljetu bilo je zabranjeno trgovanje robljem tek potkraj XIV. vijeka, i to pod prijetnjom globe od sto libara; od te globe ide polovica općinu, a polovica prijavitelja. Kazniti se imao tako ne samo onaj, koji bi kupovao, prodavao, odsvajao, vodio, vozio ili slao robove, nego i svaki drugi, koji bi na budi koji način sudjelovao kod takova trgovanja, napose notar, koji bi o tom pisao ispravu. Tko bi pak na lađi prevozio roblje, ima platiti ne samo rečenu globu, nego i gubi lađu. Samo za vlastitu porabu smije Spljećanin kupiti od stranca roba ili ropkinju, ali ih ne smije dalje prodavati ni slati izvan Spljeta[3].

Na taj način bilo je najgrubije trgovanje robljem dokinuto već prije nego što su Mleci konačno zaposjeli dalmatinske gradove. No dotle su se dalmatinski gradovi već gotovo posve otuđili od svoga naroda, a mletačka vlada sigurno nije pridonijela tome, da se oni tomu narodu opet približe.

U ostalom, makar je i bilo dokinuto najgrubije trgovanje robljem, mnogo bolje nije bilo u tom pravcu ni pod mletačkom vladom. Mleci su bili jaka pomorska vlast, a njihovu mornaricu podržavali su galijaši, koji su se dovodili između dalmatinskih Hrvata. Kad su i u tom pravcu zavladala čovječnija načela, počela je padati i slava i bogatstvo ponosnih Mletaka.

[1] Ibid., reformationes, cap. 141.
[2] Ibid., reformationes, cap. 142.
[3] Statuta et leges civitatis Spalati, reformationes, cap. 89.

Tiskarske pogrješke.

Na	str.	12.	redu	31.	ima biti	„lijenošću“ mjesto „neslogom“
„	„	16.	„	3.	„ „	„valjada mjesto“ mjesto „mjesto sadašnjega“
„	„	16.	„	16.	„ „	„lijenost“ mjesto „neslogu“
„	„	34.	„	3.	„ „	„da su“ „ „dasu“
„	„	39.	„	21.	„ „	„su ovaj“ „ „su u ovaj“
„	„	50.	„	5.	„ „	„Dalmaciji“ „ „Damaciji“
„	„	55.	„	5.	„ „	„Inoslavom)“ mjesto „Inoslavom“
„	„	64.	„	10.	„ „	„Kalčina gorica („Calcina goriça“)“
					mjesto	„Kalčina goriça (Calcina gorica)“
„	„	79.	„	19.	ima biti	„slavizirale“ mjesto „slavizirala“
„	„	84.	„	3.	„ „	„Formin“ „ „Foranin“
„	„	86.	„	2.	„ „	„Bukamajorov“ mjesto „Bukamojorov“
„	„	88.	„	5.	„ „	„pošto su“ mjesto „pošto kako su“
„	„	88.	„	41.	„ „	„chiamavano“ mjesto „chiamovono“
„	„	93.	„	11.	„ „	„poslije“ mjesto „poslijo“
„	„	98.	„	18. i 19.	„ „	„i Bonce Dragomirova“ mjesto „Bonce Dragomirov“
„	„	114.	„	24.	„ „	„sačuvala“ mjesto „sačunala“
„	„	119.	„	35.	„ „	„Prolegomena“ mjesto „Prolegonena“
„	„	124.	„	29.	„ „	„truzimano“ mjesto „truzimanus“
„	„	142.	„	25.	„ „	„jeziku“ „ „eziku“
„	„	154.	„	26.	„ „	„koja“ „ „koji“
„	„	166.	„	33.	„ „	„Hrvata³.“ „ „Hrvata.“
„	„	174.	„	35.	„ „	„particulam“ „ „particunlam“
„	„	179.	„	6. i 7.	„ „	„duž-nika“ „ „du-žnika“
„	„	179.	„	8.	„ „	„porodice.“ „ „porodice,“
„	„	198.	„	9.	„ „	„prošlosti“².“ „ „prošlosti².“
„	„	208.	„	38.	„ „	„Ravgia“ „ „Raogia“
„	„	235.	„	17.	„ „	„postavljeni“ „ „postavleni“
„	„	244.	„	29.	„ „	„Leona“ „ „Lcona“
„	„	254.	„	10.	„ „	„hrisovulja“ „ „hrisovolja“
„	„	265.	„	2.	„ „	„in“ mjesto „iu“
„	„	272.	„	18.	„ „	„in“ „ „iu“
„	„	290.	„	33.	„ „	„Dalmaciju“ mjesto „Dulmaciju“
„	„	303.	„	11.	„ „	„Arbenses“ „ „Arbanses“
„	„	316.	„	11. i 12.	„ „	„prikazivanjem) Romani“ mjesto „prikazivanjem (Romani“
„	„	316.	„	16.	„ „	„toga“ mjesto “tuga“
„	„	338.	„	1.	„ „	„ch' hanno sempre“ mjesto „ch' hannose mpre“

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 109686607